
PSZICHOLÓGIAI KUTATÁSOK ÉS MÓDSZEREK **2.**
PSYCHOLOGICAL RESEARCH AND METHODS

**RENDSZERATTITÚDÖK
A VÁLTOZÓ KÖZGONDOLKODÁSBAN**

HUNYADY GYÖRGY

Hunyady György

RENDSZERATTITŰDÖK A VÁLTOZÓ KÖZGONDOLKODÁSBAN

DUPress

Pszichológiai kutatások és módszerek 2.
Psychological Research and Methods 2.

Sorozatszerkesztők:

MÜNNICH ÁKOS

HUNYADY GYÖRGY

DUPress

Hunyady György

RENDSZERATTITÜDÖK
A VÁLTOZÓ
KÖZGONDOLKODÁSBAN

Debreceni Egyetem
2021

A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Pszichológiai Intézetének és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Pszichológiai Intézetének támogatásával készült.

Lektorálta:
FARAGÓ KLÁRA ÉS FRANK TIBOR

© HUNYADY GYÖRGY, 2021

ISBN 978-963-490-299-7 (print)
ISBN 978-963-490-300-0 (pdf)

Kiadta: a Debreceni Egyetem

Felelős kiadó:
Prof. Dr. Keményfi Róbert

Olvasószerkesztő:
Borsos-Szabó Ágnes

Tördelés:
SzépKönyvek

Borítóterv:
M. Szabó Monika

A nyomdai munkálatokat
a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzeme végezte 2021-ben

Johnnak

DUPress

DUPress

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
I. BEVEZETÉS: RENDSZERIGAZOLÁS ÉS RENDSZERKRITIKA	15
I/1. Rendszerigazolás – egy széles ívű elmélet	15
A kiindulópont és az összegzés: 1994 és 2020	16
John Jost és az elmélet pályafutása, útelágazások és találkozások	20
A jövő kérdései, a társadalmi változás alapproblémája, jövőbe mutató kutatások	22
Posztkommunista sajátosságok a rendszerigazolás terén	26
I/2. Kontraszelekció-élmény – a magyar közgondolkodásban rejlő rendszerkritika	29
A kontraszelekció élménye	29
A kontraszelekció kutatásának előtörténete és koncepciója	32
A kontraszelekció kutatási problematikájának megvitatása	38
A kontraszelekció magyar társadalomtörténeti tradíciójáról	44
I/3. A rendszerattitűd kutatása	50
A társadalmi rendszer fogalmi keretei	51
A szociális attitűd fogalmi keretei	57
A rendszerigazolás és a rendszerkritika viszonyáról	59
A kutatás alapvonalai	61
II. A RENDSZERATTITŰD MÉRÉSE ÉS TÍPUSAI	65
II/1. A rendszerattitűd mérése	65
II/2. Rendszerattitűdök 2010-ben	78
II/3. Rendszerattitűdök 2011-ben	92
II/4. Rendszerattitűdök 2012-ben	103
II/5. Rendszerattitűdök 2013-ban	113
II/6. A 4 éves kutatássorozat áttekintése	123
II/7. A 4 éves kutatássorozat eredményei az összes vizsgálat kontextusában	129
II/8. A Jost-féle rendszerigazolás-változó a rendszerattitűdök függvényében	142
II/9. Empirikus megfigyelések a társadalomkritikai vélemények háttéréről	154
Machiavellizmus	154
Szkeptikus vélekedések, 2013	160
III. TÁRSADALMI KÖZÉRZET	169
III/1. A társadalmi közérzet (A <i>status quó</i> ra adott érzelmi válaszok)	169
A társadalmi közérzet és az érzelmi atmoszféra	170
Boldogság és elégedetlenség	175
Szuverenitás és kiszolgáltatottság	178
A társadalmi közérzet magyar specifikumai	180

III/2. A társadalmi közérzet alkotóelemeinek feltérképezése	182
Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2010-ben	185
Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2011-ben	203
Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2012-ben	205
Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2013-ban	217
III/3. Nemzeti/nemzetközi kontextus	225
III/4. A jelen/előttörténet kontextus	238
III/5. A jövőkép mozaikjai: a férfi és női mentalitás alakulása	246
III/6. Összefoglaló a társadalmi közérzet alakulásáról	248
IV. ÉRTÉKIRÁNYULTSÁG	251
IV/1. Értékpreferenciák (A <i>status quó</i> ra válaszul megfogalmazott tudatos célkitűzések)	251
Az érték fogalmi keretei és vizsgálata (kognitív vetületben)	251
Az érték kutatás utalásszerű története	252
Rokeach koncepcionális és módszertani alapvetése az érték kutatásban	254
Rokeach módszereinek alkalmazása a nagyvilágban és Magyarországon	257
IV/2. Az értéktörekvések kutatása 2010-ben	262
IV/3. Az értéktörekvések kutatása 2011-ben	291
IV/4. Az értéktörekvések kutatása 2012-ben	304
IV/5. Az értéktörekvések kutatása 2013-ban	313
V. A DEMOKRÁCIA ÉS A JOGÁLLAM FELFOGÁSA	329
V/1. Demokráciafelfogás (A <i>status quó</i> n túlmutató közéleti cselekvési lehetőségek)	329
A demokrácia ismérvei	330
A demokrácia ismert buktatói és az eltömegesedés víziója	332
A közvélemény kutatása és a demokratikus közvéleménnyel kapcsolatos kételyek	334
A demokrácia aktuális problémái	335
Kérdések a magyar demokráciával kapcsolatban	337
V/2. A demokráciafelfogás mérése	339
V/3. Demokráciafelfogás 2010-ben	344
V/4. Demokráciafelfogás 2011-ben	353
V/5. Vélekedések a jogról, alkotmányról, jogállami működésről 2011–2013	359
A demokráciafelfogás skála problematikáját övező jogelvek, 2011	360
Az alkotmányozás és a választások szabályozása, 2011–2013	369
Kitekintés 2013-ra	377
A joggyakorlat megítélése, tapasztalatok és várakozások	380
Az intézmények hatékonyságának, morális karakterének és függetlenségének értékelése	381
Az igazságszolgáltatás és a büntetőpolitika megítélése	384
A normák szocializációja	386
A politikusokhoz és a közéleti aktivitáshoz való viszonyulás 2013-ban	387
A hivatásos politikusok megítélése	387
Közéleti aktivitás, választásokon való részvétel	391

V/6. Demokráciafelfogás 2012-ben	394
V/7. Demokráciafelfogás 2013-ban	401
V/8. A demokráciafelfogás és a rendszerattitűdök közötti összefüggés	407
VI. BEFEJEZÉS: RENDSZERATTITŰDÖK MAGYARORSZÁGON 2010–2013	419
VI/1. Történeti változások – változó közgondolkodás	419
VI/2. Rendszerattitűdök típusai és változásai	423
VI/3. Módszertani megoldások	431
VI/4. Nyitva maradó és megnyíló kérdések lezáratlansága	432
Módszertani megoldások	432
A rendszerattitűdök típusai és változásai	434
A társadalom és a közgondolkodás változásai	435
VII. ÁBRÁK ÉS TÁBLÁK JEGYZÉKE	437
Ábrák jegyzéke	437
Táblák jegyzéke	442
VIII. IRODALOMJEGYZÉK	447
SYSTEM JUSTIFICATION VERSUS CRITICISM: THE SHIFTING PUBLIC MIND IN HUNGARY, 2010–2013	461

DUPress

ELŐSZÓ

Ez a könyv „három az egyben”: ugyanis három különböző célzatú, jellegű, műfajú írást ölel fel és ötvöz egymással. Egyrészt a mai szociálpszichológia egy stratégiai jelentőségű kutatási problémáját feszegeti, ahhoz gyűjt érveket, arra kínál egy újszerű megoldást, amikor felteszi a kérdést, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a társadalom átfogó, őket is felölelő makrorendszeréhez. Másrészt egy négyéves periódus sokágú véleménykutatásának eredményeit tekinti át, írja le, rendszeresen vizsgálva a rendszerattitűdök szerepét a vélemény-alakulásban. Harmadrészt ennek a korszakos négy évnek a történeti alakulását igyekszik alapvonalaiiban bemutatni, mintegy értelmezési keretet adva az ebben megjelenő attitűdöknek és véleményeknek. Ezzel a többrétű szellemi vállalkozással is szeretném azt illusztrálni, hogy a szociálpszichológiai kutatás nemcsak számol a történeti kondíciókkal, hanem a maga módján, sajátos forrásaival és eredményeivel, eszközeivel és magukkal a kérdéseivel hozzájárulhat korának történeti megismeréséhez. Különösen szerencsésnek tartom magam, hogy aktív kutatóként két olyan fordulatot is megértem Magyarország legújabb-kori történetében, melyek nehéz sorsú régióban alapvető társadalmi változásokat hoztak és ugyanakkor még nemzetközi érdeklődésre is számot tarthattak. Elsőként ilyen volt az 1989–90-es rendszerváltás, a pártállami berendezkedés felcserélése a piaci demokrácia viszonyaira. S másodikként ilyen a 2010-es átütő politikai váltás, amely a válságba fordult piaci demokráciát a NER centralizált politikai-gazdasági rendszerével cserélte fel. Mindkét változás sokak számára felemelő volt, ugyanakkor többeknek fájdalmas megpróbáltatásokat hozott – a szociálpszichológus önös nézőpontjából viszont korántsem volt kétséges a szerepük, e változások társadalmi-pszichológiai hatótényezőinek és kihatásainak tanulmányozása egyértelműen gyümölcsözőnek ígérkezett, és újszerű szakmai megközelítést kamatoztatott.

A két jelentős eseménysort egy emberöltő választja el egymástól. Ennyi idő alatt természetesen változik a szaktudomány művelésének trendje, legalább is módosul az a fogalmi-koncepcionális keret, amelyből a kutatás kérdései sarjadnak, eszközei származnak és eredményei értelmezést nyernek. A 80-as évek második felében a szociálpszichológiában (is) egy újfajta kognitív szemlélet, az ún. információ-feldolgozási paradigma triumfált, amely mindenekelőtt a társadalmi csoportok megismerésének sémaszerű lecsapódására, a sztereotípiákra koncentrált. Magam elővételeztem és követtem is ezt a szakmai irányt, de renegát módon el is kanyarodtam a főcsapástól: elsődlegesen nem a sztereotípiá-alkotás folyamata, hanem a sztereotípiák – egyéni, csoportos és társadalmi szinten bekövetkező – rendszerbe szerveződése foglalkoztatott, ebben egyfajta „laikus társadalom-elmélet”, avagy közkeletű látens ideológia jelentkezését keresve és találva. Mint ahogy ezt barátom, David Hamilton – az információ-feldolgozási paradigma egyik legismertebb úttörője és gondozója – 70. születésnapom alkalmából írott tanulmányában elismerte, utóbb a sztereotípiá-kutatás prominens képviselői körében is tért hódított a sztereotípiák tartalma iránti érdeklődés, ennyiben rokon megközelítést üdvözölhettem Alice Eagly, Susan Fiske és John Jost e téren is kiemelkedő munkásságában. 1996-ban a *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban* címen magyarul (majd 1998-ban *Stereotypes before and after the fall of Communism* címen angolul) megjelent monográfiám elemezte összefoglalóan a sztereotípiák tartalmában és rendszerében a '90-es évek hajnalán végbement változásokat.

Az ezredforduló idejére a szociálpszichológiában (is) bekövetkezett egy jelentős tematikus egyensúly-mozgás. Nem utolsó sorban Robert Zajonc fáradhatatlan teoretikus erőfeszítései nyomán a kognitív forradalmat, mondhatni, „affektív ellenforradalom” követte, a szakterület művelői – hordozva tovább a megismerés menetére és előálló struktúráira vonatkozóan felhalmozott ismereteket – az affektív tényezők, folyamatok és a bennük evidens módon jelen lévő motivációk felé fordultak. Számomra különösen sokat jelentett, hogy a – módszertanilag talán nem annyira kifinomult – affektív tematika egy időben és több fontos esetben együtt jelentkezett a szociálpszichológia hosszú távon nélkülözött társadalmi/makrostrukturális kérdéseinek felvetésével, amiben Susan Fiske, a Tajfel örökösök, Sidanius és nem utolsó sorban John Jost jártak élen. E kettős fordulat jegyében végeztem 2010 társadalmi változásainak szociálpszichológiai vizsgálatát, s adtam a jelen kötetnek a „Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban” címet, amely a maga módján visszautal William McGuire-ra is, az attitűdkutatás általam ismert legnagyobb mesterére, kivételes szakmai műveltségű összegzőjére és megújítójára. Az ő utolsó doktorandusza volt John Jost, akit biztattott, hogy 1994-ben Budapesten átutazva próbáljon találkozni velem és konzultáljunk a sztereotípa-ideológia viszonyról. Néhány év múltán John az APA könyvszemléjében elemzően bemutatta fent idézett könyvem, véleményét ismertette a Magyar Tudományos Akadémián, és ez alkalommal megismerkedett lányommal, aki felesége és két ragyogó lányának édesanyja lett. Évtizeden át évente 2-3 hónapot itt töltöttek Magyarországon, ami szakmai szempontból is értékes beszélgetések tömkelegére adott alkalmat, miközben a rendszerigazolás gyorsan gyarapodó elméletének buzgó olvasója és kommentátora lettem. Viszonylag hosszú szakmai pályafutásomnak, melynek során a szociálpszichológia számos jelentős egyéniségét volt módomban megismerni és sokféle együttműködésben vettem részt, kivételes szereplője John – a szociálpszichológia történetében korszakos jelentőségű elméletének megfogalmazásával, fáradhatatlan és magasra törő gondolati építkezésével, a társadalmi és szakmai elkötelezettség törhetetlenül bátor képviselésével. E kötetet ezért neki ajánlom.

Akadémiai kutatói és közvélemény-szondázó feladatok után több mint 50 évig dolgoztam, tanítottam a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Szakmai munka mellett itt voltam tevékeny alakítója a pszichológia és a határos területek szervezeti viszonyainak, segítettem ennek országos szerepvállalásait, rajta voltam, hogy az egész felsőoktatás viharos változásaiban játsszon kezdeményező szerepet – hol hálás hatással, hol nyomasztó visszahatással. Mindemellett részt vettem a második magyarországi egyetemi képzőhely kialakításában, 10 évig oktattam Debrecenben is, és előkészítettem az ottani pszichológia oktatás szervezeti önállósodását. Ennek során ismertem meg Münnich Ákost, aki az alkalmazott matematika művelőjeként körünkben kezdte tudományos pályáját, ami mára az intézetigazgató professzor státusába emelte. Egy kutató teamben kezdtünk dolgozni, de a mi személyes munkakapcsolatunk nem szakadt meg akkor sem, azután sem, hogy Fulbright professzori ösztöndíjjal a Kaliforniai Egyetem Santa Barbara-i Campusára mentem. Ő a korábbi és jelen monográfiám módszertani iránytűje, s mindkét alkalommal a szakterületi kánonhoz képest módszertani szempontból is új utakat jártunk be: a sztereotípiák rendszerének tanulmányozásába nagy haszonnal vezettük be a teljesen adekvát multidimenzionális skálázást, a rendszerattitűdök kutatásában pedig – megelőzve minden divatszerűséget – a klaszteranalízis kettős alkalmazásával éltünk mind a szerteágazó nézetek, mind a nagy minták vizsgálati személyeinek célszerű csoportosítására. A nagytömegű adatelemzésben – fáradságot nem kímélve – nélkülözhetetlen segítséget nyújtott számunkra Máth János. A Debreceni Egyetem pszichológiai könyvsorozatának indításában is szerepet kaptam, örülök, hogy a jelen kiadvány is e sorozat keretében jelenik meg magyar nyelven.

Talán nem felesleges előre bocsátanom a kötet néhány – meglehetősen lényegi – stiláris jellemzőjét. Jelentős része a kutatás eredményeinek részletező leírása: kifejezetten törekedtem arra, hogy tudatvizsgálatunk bemutatása során követhető legyen, hogy mit kérdeztünk, és ezekre a vizsgálati személyek ezrei hogyan válaszoltak. E törekvés magyarázza, hogy összevont indexek és elvont statisztikai kapcsolatok lényegkiemelő tömörsége helyett – ami is a mai folyóirat-tanulmányok megkerülhetetlen ismérve – csökönyösen kötődtem a felettebb szisztematikusan vizsgált nézetek tartalmi részleteinek bemutatásához. Innen a terjedelem régebbiről ismert, ám ma már szokatlan bősége. A szerteágazó tematika szakirodalmi háttérének felvázolásakor viszont a gondolati csatangolás kényelmével nem egyszer csak utalásszerűen érintettem, és tételesen nem idéztem fel a gondolatkörbe bevont közleményeket (amit többnyire másutt már megírtam).

E könyvnek vannak – szoros – előzményei. Az ELTE Eötvös Kiadója három kötetben is megjelentette – amint a játékosan csavargatott címekben is jeleztem – történeti érintettségű szociálpszichológiai tanulmányaimat. Ezek közül a másodikban olvasható a 2002-ben írt „A kontraszelekció pszichológiája” című tanulmányom, amelynek eredeti változata az akadémiai székfoglalóm volt. A harmadik kötet pedig – *A jelentörténeti szociálpszichológia* címen – az utóbbi 10 évben született azon írásaimat öleli fel, amelyek a jelen kötetben tárgyalt kutatássor adatbázisán, a jelen kötet előmunkálataiként születtek – ezeket, különösen esszéisztikus és szakirodalmi tartalmukat, ebben a kötetben, a megjelölt helyeken szövegszerűen hasznosítottam.

A jelen kötet előmunkálataihoz tartozik az a kiterjedt, jó együttműködés, amit az ELTE Pszichológiai Intézet Szociálpszichológiai Tanszékével – már Kende Anna tanszékvezetése idején – bonyolítottunk le. A felidézett 50 évben tanítványaimmal, szakdolgozóimmal, doktoranduszaimmal – érthető, várható módon voltak szép számmal – igen ritkán kutattunk szorosán együtt, témáikat az ő testükre szabtuk, ennyiben a bölcsész magányos farkasok és nem a természettudományos nagyüzemi professzorok modelljét követtem. Ezen akkor változtattam némiképp, amikor még a '60-as években fogant azon szakmai célkitűzésemnek próbáltam eleget tenni, hogy a szociálpszichológia építsen intellektuális hidakat a társ-társadalomtudományok felé. Amikor tehát a történelmi és politikai pszichológia hazai ugarának feltörése után 2003-ban munkatársaimmal együtt írtunk egy *Gazdaságpszichológiát*, majd 2015-ben (duplán) kiadtuk az *A jog szociálpszichológiája* című könyvet, amely stílszerűen *A hiányzó láncszem* alcímet viselte. Ez utóbbi szakirodalmi feldolgozások, önálló gondolatvezetésű alapozó írások mellett az egyes témafelelősök tollából számos értékes empirikus feldolgozást is közölt abból a töbrétű, közös kutatásból, amely a jelen kötet adatbázisát is szolgáltatja. Ezekre a feldolgozásokra mint közvetlenül releváns szakirodalmi helyekre fogok itt hivatkozni, örömmel emlékezve a sikeres együttműködésre, amelyet nem árnyékkolt be, hogy a jog területén – bár voltak kiváló szakértőink és kommentátoraink – nem volt szilárd szakmai hídfőállásunk. Ez nemcsak egy kellemes, de előre vivő búcsú volt az ELTE megújuló szociálpszichológus közösségétől. Köszönettel tartozom – nem végezetül, hanem kiemelten – közvetlen munkatársaimnak, akik ezt a végeláthatatlan munkát is teljes gondossággal, kitartó igyekezettel, jó légkörben segítették. Köszönöm Pörzse Katalinnak, hogy kiterjedt kutatásaink tucatjait tartotta kézben és észben 50 éven át, Scheide Mártának, hogy rendet tartott bennem és körülöttem az utóbbi 20 évben, és Biczó Klaudiának, hogy a szövegezés és táblakészítés elhúzódó munkálataiban szorgos és okos közreműködésére mindig számíthattam – világjárványon innen és túl. Hálás vagyok a kiváló lektoroknak, Faragó Klára szociálpszichológus professzornak, és Frank Tibor történész akadémikusnak, hogy gondos figyelmet szenteltek e terjedelmes munkának, szakterületüknek megfelelő értő észrevételeikkel segítették az eredmények kibontását és tovább-gondolását.

DUPress

I.

BEVEZETÉS: RENDSZERIGAZOLÁS ÉS RENDSZERKRITIKA

A jelen monográfia tárgya a rendszerattitűdök alakulása. Maga a „rendszerattitűd” még nem egy bevett fogalom, de a társadalom makrorendszeréhez való személyes, csoportos vagy éppen társadalmi léptékű viszonyulás a mai szociálpszichológia kitüntetett tématerülete. Három korszakos jelentőségű elmélet találkozik, sűrűlódik és segíti egymást e témakör tanulmányozásában: a szociális identitás, a társadalmi dominancia és a társadalmi rendszerigazolás teóriái. Negyedéve jelent meg ez utóbbi elmélet összefoglaló monográfiája John Jost tollából (2020a), e mű gondolati rendszerbe foglalja, hogy az emberek hogyan, miért és mennyire méltányolják a társadalmi *status quót*, még akkor is, ha a társadalom hierarchikus viszonyai számukra előnytelenek. A fennálló rendszerhez való pozitív viszonyulás pszichológiáját szervesen egészítheti ki – érvelünk mi – annak elemzése, hogy az emberek milyen kritikai fenntartásokkal és milyen változtatási szándékkal közelítenek a társadalmi *status quó*hoz. A magyar társadalom szellemi közegében valóban nem nehéz felfedezni e negatív viszonyulás megnyilvánulásait, legyen szó az elért társadalmi státusok kiérdemelt módjáról, vagy általában az igazságosság és a hatékonyság társadalmi érvényesüléséről. Feltevé- sünk szerint az emberek attitűdje az őket is felölelő társadalmi viszonyrendszerhez általában ambivalens; ennek az ambivalenciának jellegzetes mintázatai vannak mind a személyes szemléleti típusokban, mind a társadalmi közgondolkodás alakulásában.

A Bevezető fejezet három kérdéskört tárgyal, s így módon alapozza meg a kutatássorozat bemutatását. Egyrészt behatóan foglalkozik a rendszerattitűd pozitív komponensére, a rendszerigazolásra vonatkozó gazdag szakirodalommal, különös tekintettel annak a társadalmi változásokkal, többek között a posztkommunista társadalmakkal kapcsolatos előremutató eredményeire. Másrészt a rendszerattitűd negatív komponensének, a társadalomkritikának a feltárására irányuló kutatások gondolati építkezését mutatja be, különös tekintettel a „kontraszelekciós élmény” jelentkezésére és történeti múltjára Magyarországon. Harmadrészt felvázoljuk, hogy milyen értelemben beszélünk a rendszerattitűd tárgyáról a 2010–13-as évek Magyarországon, s hogy a rendszerattitűdöt hogyan írjuk le és mérjük be a maga összetettségében. Itt esik szó a kutatás stratégiájáról, lebonyolításának menetéről és éves reprezentatív mintáiról.

I/1. Rendszerigazolás – egy széles ívű elmélet

Kiindulásként tételezzük fel, hogy rendszerigazoló az, aki a társadalom fennálló hierarchikus rendszerét nemcsak tudomásul veszi, hanem érzéseivel összhangban gondolati érvekkel és nyílt

fellépésével tevőlegesen támogatja. Ez kiforrott, ideáltipikus formájában egy értékelésben konzisztens, elkötelezetten aktív viszonyulás a társadalmi rendjéhez, amely azonban megjelenhet halványabb, bizonytalanabb, erőtlenebb tendenciaként is. Képviselője értékes pozitívumokat lát a fennálló viszonyokban, és ezek megőrzése mellett száll síkra. Értékelésirányának megfelelően vagy egyáltalán nem lát e viszonyokban negatívumokat, vagy ha igen, akkor ezeknek csak alárendelt szerepet tulajdonít. E nézettípus a hagyományos értékek őrzője, ezek érvényesülését segíti, de külső – különösen ellenoldali, rendszerkritikus – szempontból tűnhet a múlt megrögzött, bezárkózó, a változásokkal dacoló képviselőjének is.

A kiindulópont és az összegzés: 1994 és 2020

1994 volt annak az éve, hogy John Jost – szemináriumvezetője, Mahzarin Banaji társaságában – közzétette korszakos jelentőségű tanulmányát a *British Journal of Social Psychology*-ban: azóta ez a tekintélyes folyóirat második leggyakrabban idézett írása lett. „A sztereotipizálás szerepe a rendszerigazolásban, a hamis tudat képződése” egy világszerte megismert és sok-sok empirikus munkát ösztönző elmélet alapjait fektette le (Jost & Banaji, 1994). Utóbb megjelent nálunk is, amikor magyar nyelven adtuk ki Jost első kötetét (Jost, 2003), amit persze azóta szép számmal követtek könyvek, sorozatok, folyóiratok egészen 2020-ig, amikor az elmélet monografikus összefoglalója napvilágot látott a Harvard University Press-nél (Jost, 2020a). Mostani áttekintésem két legfontosabb támpontja – minden más mellett – az indító írás és az érett elméletet átfogóan tárgyaló monográfia. Ez utóbbinak már a 6. oldalán kapunk egy lényegre törő jellemzést a rendszerigazolás elméletéről, majd az előzmények filológiai mélységű történeti feldolgozása után 9 posztulátum szól az elmélet legfontosabb vonásairól (Jost, 2020a, 62–67. o.). Első megközelítésben – nem először és nem utoljára – azt olvashatjuk, hogy az emberek – nem feltétlenül tudatos szinten – motiváltak a létező társadalmi, gazdasági és politikai intézmények és szabályozott szituációk (*arrangements*) védelmére, támogatására és igazolására, minthogy ez alapvető pszichológiai szükségleteiket szolgálja. Megismerési (*epistemic*), egzisztenciális és társas indítékoktól vezetettve törekednek bizonyosságra, biztonságra és szociális hovatartozásra – sajátosan a rendszerigazolás gondolkodásmódját alkalmazva. A közreható megismerési motívumok a bizonytalanságot, az egzisztenciális motívumok a félelmet, és a társas motívumok a kapcsolati feszültségeket csökkentik, ezek elkerülését szolgálják és kiiktatásukat eredményezik. Amint a posztulátumok kifejtik, a *status quo* fenntartására irányuló motivációnk egyéni-diszpozíciós és sajátos szituációs különbségekkel érvényesül. Az embereknek a társadalom hierarchikus szerkezetében elfoglalt helye az előnyös helyzetben lévők esetében a rendszerigazolással egy irányba hat, a hátrányos helyzetben lévők esetében viszont a rendszerigazolás az egyéni és csoportérdekekkel szemben, azokkal belső konfliktusban lép fel és azokon áttörve érvényesül. Mindennek nyomán a rendszerigazolás a *status quo* megváltoztatását fékezi, gátolja, annak ellenében hat.

Visszatérve az 1994-es indító tanulmányhoz, ebben rendkívül koncepciózus írásban megadjuk mindannak a teoretikus magvát, ami a rendszerigazolás utóbbi negyed évszázad gazdagon burjánzó empirikus munkáiban megjelent: (1) A gondolati építkezés csoportsztereotípiák vizsgálatával veszi kezdetét. Kiindulópontként a szerzők a csoportközi viszonyokról fogalmaztak meg egy, a 90-es évek derekán ugyancsak merész tételt. Ez volt ugyanis Tajfel, Turner és követőik

vitathatatlan fénykora, kiknek a csoportidentitás, az önkategorizáció, és a sajátcsoport-preferencia egybefüggő tárgyalását köszönhattuk. A minimális csoportközi viszony paradigmájának alkalmazásakor (állítva, hogy elegendő egy megkülönböztető kognitív jegy bevezetése ahhoz, hogy az emberek ebben hasonló társaikkal csoportközösséget érezzenek) azt demonstrálták, hogy az összetartozás jegyében ki-ki a saját csoportjának tagjait részesíti előnyben másokhoz, a kívülállókhoz, a külső csoporthoz képest. Az azonosságtudattal járó érzelmek és preferencia bemutatása kézenfekvő felismerés volt, a személyiség belvilága és a csoportviselkedés között – kognitív alapon – hidat vert. Ehhez képest volt kihívó az az álláspont, hogy a saját csoport preferenciájának megvannak a maga érvényességi határai, számos esetben, életszerű szituációkban az emberek a *külső csoportot* részesítik előnyben, becsülik többre, jutalmazták jobban, mint a sajátjukat, amibe beletartoznak. Ezt az állítást John Jostnak egy korábbi, 1993-as kiterjedt másodelemzése is alátámasztotta, amely egyetemi kéziratot munkaanyagként szerepelt és maradt fenn (Jost, 1993). (2) A külső csoport preferenciája akkor jelentkezik, mégpedig meghatározó arányban, amikor a sajátcsoport előnyben részesítésének kétségtelenül meglévő pszichológiai tendenciáját egy lényeges társadalmi hatás keresztezi: a belső csoporthoz képest e külső csoport magasabb helyet foglal el a *társadalmi hierarchiában*: megbecsült státusa és/vagy hatalmi befolyása nagyobb. Ennek viszonyának a nyomatékos hangsúlyozása magában rejtette, sőt kifejezte a szerzők azon álláspontját, hogy a társadalmi szerkezet alapvetően hierarchikus természetű és az ilyen alá-fölé rendeltségi viszony jellegzetes eleme a társadalom felépítésének (jellemzi a hatalomgyakorlás, a javak elosztása terén mutatkozó különbségek forrását, mértékét, realizálásának módját). A születő elmélet ezen a gondolati szálon került kapcsolatba a társadalom makrostruktúrájának leírásával és elemzésével. (3) Az önérdek és a saját csoport érdekének érvényesítésével szemben a külső csoport preferenciája – e gondolatmenet szerint – nem egyszerűen e kívül- és felülálló csoport erőnlétéből vagy ebből fakadó vonzerejéből származik, hanem annak kényszeréből, hogy *a társadalom működése* megköveteli az összekapcsolódást, a hierarchikus viszonyokba való beilleszkedést; a társadalomnak rendje van, amit tiszteletben kell tartani. Ilyen értelemben nem egyszerűen csoportok egymás közötti viszonyát látjuk és tapasztaljuk meg, hanem ezek keretében és révén tulajdonképpen a csoport és a társadalmi rendszer kapcsolata jelenik meg előttünk.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a rendszerigazolás elmélete kezdeteitől fogva (4) a hierarchikus viszonyok elszenvedőire, a *lenn-lévők*re koncentrálna a figyelmét, nem a hatalom gyakorlóira, az előnyös helyzetet élvezőkre, a magasabb státusúakra ügyel. A rendszer, amelynek kontextusában szerepelnek, nem az övék, nem ők uralják, annak ők csak beágyazott, ám nélkülözhetetlen alkotóelemét képezik. (5) Egy leegyszerűsített, dichotóm társadalmi tagozódásban gondolkodva nyilvánvaló, hogy a társadalmi hierarchia elfogadása, a rend képviselője a fent-lévők, a hatalmasok, gazdagok, előnyöket élvezők számára egyet jelent legsajátabb egyéni és csoportérdekük vállalásával és érvényesítésével. Ez konfliktusmentes. Nem így a lenn lévő, az alacsony státusúak, az egzisztenciálisan bizonytalan helyzetűek esetében, akik a társadalmi szerepvállalás minden pontján meg kell, hogy éljék személyes, illetve csoportérdekeik és a társadalmi rendszer követelményei közötti feszítő különbséget, ellentétet, konfliktust: ezek jelentkezésével az elmélet képviselői különös pszichológiai mélységben és intenzitással, részletekbe menően foglalkoztak. (6) Markáns vonása a társadalmi hierarchia alján lévő jellemzésének, hogy ők nem egyszerűen passzív elszenvedői a rájuk nehezedő egyenlőtlen viszonyoknak, hanem *cselekvő részesei, aktívak* abban is, hogy a fennálló rendet védelmezzék, támogassák, mellette érveljenek. Ez az a lényeges pont, amelyben a hierarchikus

viszonyokkal szintúgy érdemben foglalkozó Társadalmi Dominancia Elméletét, mely Sidanius, Pratto és munkatársaik nevéhez kötődik (Sidanius & Pratto, 2005), a rendszerigazolási elméletől elválasztja: míg ők az uralkodó csoportok saját célú erőfeszítéseit, változatos eszköztárát, nem egyszer durva kényszerítését írják le, ugyanakkor a lenn lévőköt elszenvedőként ábrázolják, addig a rendszerigazolás-elmélet a lenn lévők oldalán is kezdeményező aktivitást, összességében részük-ről tevőleges együttműködést lát a rendszer fenntartásában. (7) A rendszer védelmének sajátos társadalmi-pszichológiai dinamikája van: *a)* a rosszabb, polarizáltabb rendszert jobban védik, mégpedig különösen azok, akik a rendszerben a legelőnytelenebb pozícióba szorultak, a társadalom peremére kényszerültek, a leginkább kiszolgáltatottak és leginkább eszköztelenek. Ők – az elmélet szerint – fokozott erővel kapaszkodnak a társadalom rendjébe, és fokozott erővel támogatják a rendszert, *b)* ha a rendszert kihívás, bírálat, támadás éri, az ráébreszt, felgerjeszt és erősebben mozgósít a védelmére.

Miben is áll az elmélet nevébe foglalt „rendszerigazolás”? (8) A társadalom tagjai és csoportjai viszonyaik, ebben elfoglalt pozíciójuk leírására szempontokat keresnek, érveket találnak és magyarázatot adnak. A viszonyrendszer így kikerekedő – a fenn és lenn lévők között konszenzuális – leírása abban segít, azt szolgálja, az a funkciója, hogy a hierarchikus rendben fellépő konfliktusoknak elejét vegye, összehangoljon, az olajozott együttműködést biztosítsa. Ezt jelölhetjük úgy, hogy *legitimálja* a fennálló rendszert – igazságosnak, jogosnak, jogszerűnek tünteti fel, a fennálló viszonyok ily módon helyénvalónak, kívánatosnak, normatívan követendőnek tűnnek fel. Az igazságosság érvényesülésének megtapasztalása, kinyilvánítása, tanúsítása a legitimizáció alapvető formája. A kibomló empirikus vizsgálatokban a rendszerigazolás megragadása, lemérése, elemzése két vonatkozásban is differenciálódott: egyfelől, *a)* hogy a társadalmi viszonyok mely területére vonatkozik (általános, politikai, gazdasági, nemek viszonyára vonatkozik), illetve másfelől, *b)* hogy az egyes személyek rendszerigazolásra való hajlandósága milyen mérvű: nagyobb vagy kisebb. (9) Nem tévesztve szem előtt a társadalom tagjainak közvetlen személyes és csoportos érzeit, törekvéseit, érdekeit, az ezekkel ütköző és ezek fölre kerekedő rendszerigazolás a szó Marxtól eredeztethető értelmében „*hamis tudat*”, ugyanis eltérít az érdekérvényesítéstől, és történetileg is, távlatosan is fékezően hat a viszonyokban rejlő konfliktusok megjelenésére, kiérlelésére és konstruktív megoldására. A csoportközi viszonyok szintjén megragadni, bemutatni, demonstrálni ezt a fogalmi konstrukciót az elvont gondolat konkretizálásának egyedi és figyelemre érdemes kísérlete lett. (10) Ezen a ponton kapcsolódik át a gondolatmenet az ideológiák elemzésének síkjára; már John Jost úttörő értekezésében is nyilvánvaló, utóbb pedig részletesen kidolgozott, tárgyalt és vitatott állítás lett, hogy a társadalmi viszonyokat leképező, értelmező, formáló eszmék pszichológiai értelemben „*motivált kogníciók*”, célra irányuló törekvések. Ezek jellegzetes példánya és példája a rendszerigazolás maga, a motiváció által átjárt gondolkodás a társadalom viszonyrendszeréről. Ez a politikai gondolkodás főbb csapásirányai közül a konzervativizmussal árul el legbensőbb rokonságot. A konzervativizmus ugyanis – John Jost ezirányba kiterjedő gazdag és hatékony munkássága szerint – a társadalmi állapotok fenntartására és az egyenlőség (további) kibontakozásának fékezésére szolgáló eszmerendszer (Jost, Glaser, Kruglanski & Sulloway, 2003) – szemben a (némi nagyvonalúsággal) liberalizmusnak nevezett ideológiával, amely az egyéni szabadsággal ötvözött egyenlőség irányába mutat, illetve társadalmi változásokat ösztönöz.

E kutatássorozat terepe eredendően a csoportok egymásról formált képe, a kognitív szociálpszichológia terminológiájával élve a kategóriákhoz kapcsolt *sztereotípiák elemzése* volt. Az elmon-

dottakból bizonyosan kitűnt, hogy (11) e gondolatmenet a sztereotípiák funkcionális megközelítését és elemzését diktálja, *nota bene* a kérdés szakirodalmában hagyományosnak mondható önbemutató, sajáthelyzet-meghatározás, illetve a csoporttörekvések és -pozíciók feltárásán túl, azokat túlszárnyalóan a sztereotípiáknak a társadalmi viszonyrendszer fenntartásában betöltött funkciójával foglalkozik. E tekintetben minden más megközelítéssel szemben fölényben volt, amikor arra kellett magyarázatot adni, hogy honnan származnak a negatív sztereotípiák, illetve az érintettek miért vállalják fel azokat, valamint hogy a széthúzó nézőpontok ellenére miért is terjednek el, és hogyan válnak konszenzuálissá a megszülető sztereotípiák. Erre nincs jobb magyarázat, mint a társadalmi viszonyrendszerben betöltött funkciójuk. (12) Ugyanezen gondolatmenetből fakad, hogy valójában közömbös, hogy van-e, vagy lényegében nincs is a sztereotípiáknak igaz valóságtartalma, viszont a viszonyrendszerben hasonló, vagy rokon szerepet betöltő csoportok és személyek sztereotip leírása (valóban távol eső tárgykörökről szólván is) egymáshoz igencsak hasonló lesz. (13) A sztereotípiáknak a társadalmi, csoportközi, személyközi viszonyok fenntartásában, megőrzésében, legitimizálásában játszott funkciója nem feltétlenül és nem kizárólag azt követeli meg, hogy a rendszer hasznélvezőinek, szimbolikus letéteményeseinek kultikus elismerésben legyen részük, és velük szemben a hierarchia alján lévők, a társadalom vesztesei kifejezetten negatív megítélésben részesüljenek. Nyilván van egy ilyen – a hatalmi viszonyokat leképező, kifejező, rögzítő funkciójuk is (emlékezzünk a külsőcsoport-preferencia, vagy a negatív sztereotípiák konszenzuális elfogadásának eseteire). De az igazolásnak a „legitimáció” értelmében való fogalmi kiteljesítése jegyében vélhetjük úgy, hogy a viszonyrendszer összehétközítő működtetéséhez, olajozásához hozzájárulhat az is, ha a hatalmi viszonyokat részint elfedően a sztereotípiáknak vannak úgymond „kiegészítő” elemei is, amelyek a nyers polarizációt enyhítve közelebb hozzák az eltérő helyzetben lévők értékelését egymáshoz, ilyen értelemben *kiegyenlítő* szerepet töltenek be. Ennek klasszikus esete a „szegény, de boldog” sztereotípiája, amely az előnytelen gazdasági pozícióhoz, státushoz a legkedvezőbb belső állapot harmóniáját társítja – és a „gazdag, de magányos” társítással együtt azt sugallja, hogy a két dimenzióban – anyagi siker és lelki kielégülés – ki-ki merőben ellentétes helyzetbe kerül, valamilyen távoli nézőpontból viszont köztük egyfajta kiegyenlített, a maga egyenlőségében végső soron igazságos viszony valósul meg (Kay, Jimenez & Jost, 2003).

Nem állítom, hogy egyenlő súllyal, de az itt számba vett 15 problémakör rendre mind szerepelt az 1994-es beköszöntő – talán nem is ez a legjobb jelző; inkább áttörő – írásban. Az itt vázlatosan felidézett tételekhez részletező tanulmányok tucatjai kapcsolódtak.

Megvolt az „előképe” az indító tanulmányban több további kérdésnek is, amelyek utóbb az elméleti építkezésben kifejezetten nagy teret kaptak. (16) A sztereotípiák kapcsán már volt is szó arról, hogy a rendszerigazolás szerepe nemcsak a társadalmi erőviszonyok sarkított, polarizált leképezésében jelentkezett, hanem a szerzők már akkor úgy látták, hogy fontos funkciója a viszonyokban rejlő feszültségek tompítása, fékezése, oldása is. Ez a gondolat egy összegző tanulmányban, amit John Jost Hunyady Orsolyával együtt jegyzett 2003-ban (Jost & Hunyady, 2003), kiemelt hangsúlyt kapott, és a rendszerigazolás *palliatív funkciója* néven vonult be a szakirodalomba. A sztereotípiák eltérő tartalmak esetében is egyaránt funkcionálisnak minősíthetők, de ez nem jelent indokolatlan fellazulást szerepük értelmezésében, hiszen a két funkciót egyaránt markáns, világosan elkülönülő tartalmak tudják betölteni. A palliatív jelleg nemcsak politikai, hanem kifejezetten klinikai értelemben is értendő, egyfajta hangulati, közérzeti, kapcsolati ellazulásként – minden bizonnyal rövid távon, mert hosszabb távon a társadalmi-társas helyzet elfedése, a vele való szembesülés és

tudatosításának hiánya egészségkárosító hatású, az elmélet tanúsága szerint. (17) Az indító tanulmány társszerzője, Mahzarin Banaji a későbbiekben nagy szakmai figyelmet váltott ki az implicit attitűdök és sztereotípiák vizsgálati módszertanának kidolgozásával, széles körű alkalmazásával és a rájuk vonatkozó tanulságok levonásával (Banaji, 2003; Hamilton, Fiske & Bargh, 2006; Jost et al., 2009). A mi nézőpontunkból itt a leglényegesebb tanulság, hogy a rendszerigazolás nemcsak tudatos szinten, a társadalmi, kívánatossági hatásoknak is kitett verbális megnyilatkozások szintjén jelenik meg, hanem a kontrollál(hat)atlan implicit szinten is, ami a bennük rejlő konfliktusok és megoldások mélyebb átéléséről tanúskodik.

Az indító tanulmány is egyértelművé tette, hogy a sztereotípiák és egészében a rendszerigazolás az elfoglalt, a meglévő, a tényleges társas-társadalmi helyzet igazolása – laza megfogalmazásban: *a helyzet „megideologizálása”*. Ebben benne rejlik az a különbség és egyszersmind kapcsolat, ami a saját tettek és kinyilvánított álláspontok megideologizálását oly originális kísérletekben feltáró Festinger-féle Kognitív Disszonancia-redukciós Elmélet (Festinger, 2000) és a tudatosult pozíció feszültséget-csökkentő igazolása között fennáll. (18) A társadalmi *status quo* gondolatának kibontása és különböző kondíciók kapcsán ismételt tárgyalása Jost tanítvány-munkatársai közül többek között Kay nevéhez kötődik (Kay et al., 2009): ő a helyzetben rejlő pszichológiai tehetetlenségnek a változás ellen ható szerepét érzékelteti. (19) E gondolati sorba illeszkedik annak feltárása, hogy a *status quo* időtartama, múltjának hossza, megrögzült jellege is közrejátszik abban, hogy mennyire lesz felülvizsgálható és alakítható (Laurin, Kay, Proudfoot & Fiszsimons, 2013). (20) A történet huzamos múltja mellett fontosnak bizonyult hatótényező a jövőbeni változások valószínűségének észlelése és azok prognosztizálható hatása. Jost a „savanyú szőlő, édes citrom” ékes példával illusztrálta tanára, McGuire nézetrendszerek dinamikájára vonatkozó elgondolásának relevanciáját (ha valaminek a valószínűsége kicsi, az tendenciaszerűen veszít értékéből; aminek nagy, az viszont értékében gyarapodik a társadalmi szituációk megítélésekor is.) A biztosan közeledő értékét tehát felnöveljük, a visszaeső vagy esendő alternatíva látni vélt értéke viszont csökken (Kay et al., 2003).

John Jost és az elmélet pályafutása, útelágazások és találkozások

Az elmélet tétel-láncolatának felidézése során is utaltunk arra, hogy milyen sokrétű szellemi háttérrel rendelkezett, milyen szakmai törekvésekkel párhuzamosan fejlődött, és mely pontokon ütközött kortárs elgondolásokkal. Útjának megértéséhez nélkülözhetetlen megalkotójának, John Jostnak a szellemi karaktere. Pályájának sajátossága, hogy filozófiai előtanulmányok után látott hozzá a szociálpszichológia műveléséhez a Yale Egyetemen. MA diplomamunkája Wittgenstein életművével foglalkozott, tükrözve az amerikai szaktudósok körében meglehetősen ritka érdeklődését és tájékozottságát az eszmetörténet és annak friss hajtásai terén. Az európai kitekintés inspirációjában és ízlésvilágában a legmagasabb szakmai színvonalat követelően képviselő témavezetőjével, Bill McGuire-rel osztozott, aki azonban a marxista tradíciónak aligha volt olyan értő és elkötelezett híve, mint John édesapja, a Cincinnati Egyetem filozófia-professzora. A „hamis tudat” kulcsfogalmának beiktatása közös, úttörő tanulmányuk gondolatmenetében nem volt magától értetődő a szemináriumvezető-társszerző Mahzarin Banaji számára sem, aki Indiából indult az előítéletek többszintű tanulmányozásában kiteljesedő szakmai pályájára. A belső kognitív feszültségek paradox feloldásában mélyen érdekelt disszonancia-redukciós elmélet hatása vitathatatlan a rendszerigazolás elméletére.

Támpontot jelentett e gondolati építkezés szempontjából Lerner elmélete „az igazságos világba vetett hitről” (Lerner, 1980), mely szerint az emberek szeretnék egy érdemeket honoráló, megnyugtatóan rendezett és harmonikus világban élni, és ettől motiválva torzítják el a társas világról árukkódó információkat, ismerik el a sikerest, és kárhoztatják az áldozatot. Az információfeldolgozási paradigma modern szociálpszichológiáját képviselte Kruglanski (2005), aki a kognitív stílus vizsgálatának megújításában kamatoztatta a motivált gondolkodásra vonatkozó originális elgondolásait, amelyek szerzőnkkel közös politikai pszichológiai munkájukban is hálás szerepet játszottak. Jost kiterjedt kutatómunkáját nagyban támogató kondíciókra tett szert a Stanford Egyetem Business Schooljában, ami – mint a tőkés világ gazdaság vezető menedzsereinek képzőhelye – némileg pikáns keretként szolgált a gyökerében társadalomkritikus kutatási irány számára. Iskolateremtő munkája a New York University prosperáló magánegyetemén teljesedett ki. Nagyhatású kutatóműhelye a konzervativizmus kellemetlen, alkalmasint bántónak vélt analízisét – a szenátusi támadást elhárítva méltán lehetett mondani – nem közpénzből végezte. Jost sikeréhez – amelyet a szakmai társaságok díjai, díszdoktorságok, a politikai pszichológia nemzetközi szervezetének elnöki posztja, folyóirat- és könyvsorozat-szerkesztések látványosan dokumentálnak és igazolnak – nagyban hozzájárult oktatói hatékonysága és kiváló szervezőkészsége, amely másokkal közösen írt tanulmányok százaiban is gyümölcsözik. Az Egyesült Államokat, a kontinenst s Európát behálózó együttműködési hálót szőtt, amelynek vannak állandó részesei, de résztvevőinek száma is minduntalan nő, tematikája frissül és gyarapodik, az utóbbi időkben a közösségi média irányába is terjeszkedik. Mint a szervesen építkező elmélet gondozója, kiterjesztője és védelmezője s mint a közéleti hullámverésekre érzékeny politikai pszichológia mértékadó szakértője, Jost kezdeményező, tevékeny, vitakész és mentalitása szerencsésen kombinálja a hűséget kiérlelt gondolataihoz, valamint a nyitottságot és rugalmasságot a szakmai küzdőtéren fellépő régi és új partnerek irányában.

Az ezredfordulón mindenekelőtt *három szociálpszichológiai elmélet* jutott el az egyén és csoport hagyományos területéről a társadalmi-makrostrukturális viszonyok pszichológiájának tanulmányozásáig: a csoportidentitás elmélete (a Turner-féle továbbfejlesztéssel) a társadalmat mint a csoportok önös vetélkedésének színterét és egyszersmind mint az egyént azonosulásra hívó „szupercsoportot” fogta fel. A hierarchikus (alapvetően duálisan szerkezetbe rendeződő) viszonyokkal – sajátos munkamegosztásban – a szociális dominancia elmélet és a rendszerigazolás elmélet foglalkozott: ez előbbi a felülről kiinduló uralmi aktivitással, az utóbbi az alulról kiinduló együttműködő mentalitással. Sidanius és munkatársai mondanivalója harsány társadalmi üzenet volt (ennek az evolúciós szemléleti háttére annyit jelentett, hogy az offenzív eluralkodást „természetesnek” ismerte el, a szó minden értelmében). Jost arra a marxizmus számára nem ismeretlen pszichológiai paradoxonra fókuszált, hogy a társadalom alávetett rétegei, tagjai akár érdekeiket is feladva, fékezhetik az előrevívó változásokat. Mint láthattuk, ez a fókusz fokozatosan nagyra tágult, az alapmechanizmusok felismerése a szociálpszichológiai problémák igen széles felületén kamatozott, ami az elméletek versenyfutásában biztonságot adott és immár megkerülhetetlenné tette ezt a nézőpontot. Egyszerre volt az elmélet alkalmazási területe és inspiráló táptalaja a nemek közötti viszony és a környezethez való viszony problematikája, a korai kezdetektől a jelen monográfiáig bezáróan.

Sidanius már a mezőnyben volt a Jost – Banaji tanulmány (Jost, Banaji & Nosek, 2004) megjelenése idején, de érdemi súrlódás a két tudományos irány között nem jelentkezett, ezt a két vezető szerző közös politikai pszichológia tankönyve is dokumentálja (Jost & Sidanius, 2004). A szociális dominancia elméletéhez és ideologikus személyiségváltozójának méréséhez számosan szívesen

kapcsolódtak [többek között a nagytekintélyű Susan Fiske, aki azonban tisztában volt azzal is, hogy a „kiegészítő sztereotípiák” témája úttörő kérdéseit és értelmezéseit a rendszerigazolás elmélettel rokonítja (Oldmeadow & Fiske, 2007)]. Kevésbé volt zavartalan a csoportidentitás és a rendszerigazolás elméletének kapcsolata, az előbbieket az együttélés negyedszázada alatt szerettek volna ragaszkodni primátusukhoz, azon az áron is, hogy megkérdőjelezzék a rendszerigazolás elméletének önállóságát, újdonságértékét, illetve akár félremagyarázás árán is cáfolják annak érvényességét. Kritikájuk visszatérő motívumai közé tartozott, hogy az *out-group* preferenciát mintegy a valós teljesítmények reális tudomásulvételeként könyvelték el, a szubordinált csoportok társadalmi lojalitását az egyéni mobilitás reményével magyarázták, illetve megelégedtek azzal a magyarázattal, hogy e csoportok számára *ingroup* az őket felölelő társadalom nagycsoportja (Owuamalam, Rubin & Spears, 2018). Továbbá egy óriási szakirodalmi körszemle alapján kívánták cáfolni, hogy a szubordinált csoportok különleges lojalitásának statisztikusan kimutatható specifikuma lenne a társadalmi hierarchia elfogadása, ily módon szerették volna annullálni a csoportok közötti tendenciózus különbségeket (Brandt, 2013). Erre kétségtelenül indokolt feltenni az ellenkérdést: a hierarchikus viszonyokat látva miért is esik egybe a hierarchia alján lévők álláspontja azokéval, akik ennek magaslátán foglalnak helyet, velük egyetértésben miért is támogatják a fennálló viszonyokat önérdékük ellenében, s ez miért nem szorul magyarázatra?

A jövő kérdései, a társadalmi változás alapproblémája, jövőbe mutató kutatások

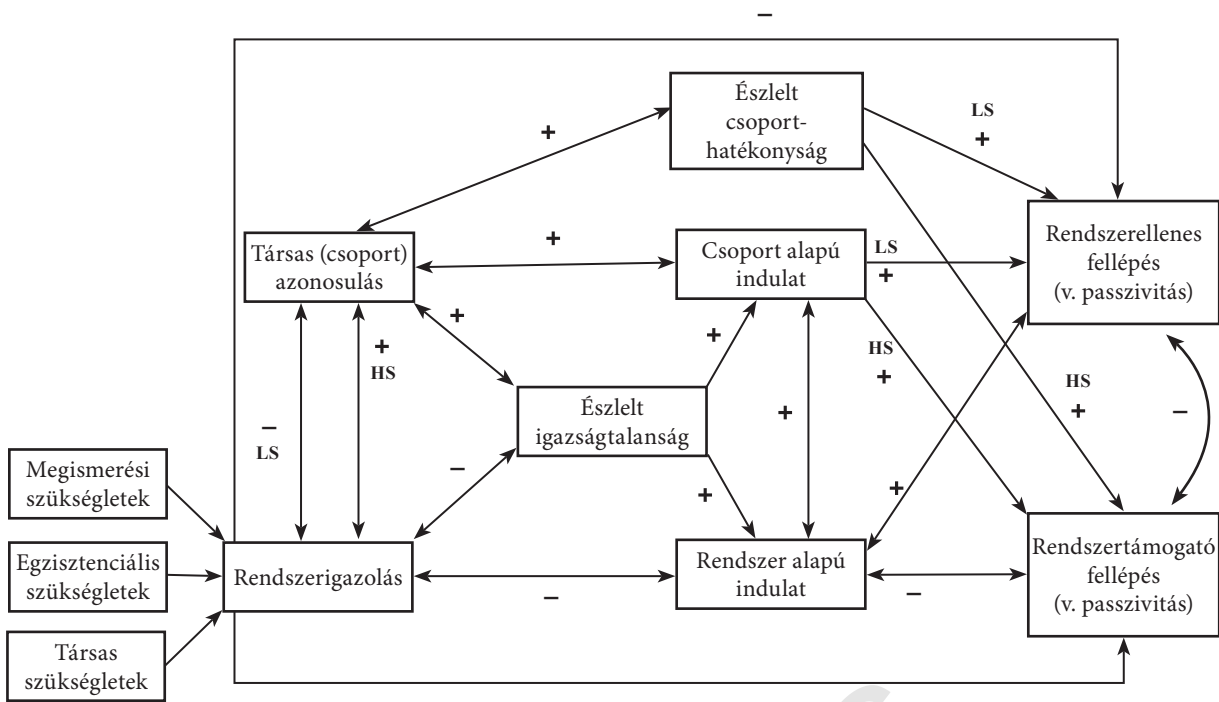
A *British Journal of Social Psychology* különszámában, amelyet az elmélet születése 25 évfordulójának szenteltek, a megemlékezések során felmerült kritikákra adott válaszában John Jost kitért arra, hogy miben állnak a jövő kilátásai, kihívásai, feladatai (Jost, Badaan, Goudarzi, Hoffarth & Mogami, 2019). Érzékeny pont volt és maradt, hogy a rendszerigazolás és korrelátumai (az igazságos világba vetett hittől a konzervativizmusig) mennyiben enyhítik az egyéni feszültségeket, mennyiben „boldogítóak”; illetve mennyiben lesznek romboló belső feszültségek forrásává és mentális kórokozókká. E tekintetben az elmélet eddig is elkülönítette és szembeállította a rövid és a hosszú távú hatásokat – e gondolat kibontása és dokumentálása a további vitáknak elejét vehetné e tárgyban. Jost teljes joggal emelte ki, hogy az elmélet kulcsfogalmát képező „társadalmi rendszer” és az immár bevezetett alosztályok (a gazdasági, politikai, nemek viszonyát érintő rendszerek), valamint ezek kölcsönviszonyainak értelmezése szükséges és hálás tennivaló lesz a jövőben. Hasznosnak bizonyult már az eddigiekben is annak hatásösszefüggéseiben való vizsgálata, hogy az előnyös, illetve hátrányos társadalmi helyzetben lévő személyek esetében milyen módon és kihatással zajlik le a rendszerigazolás, a jövőben „a kevert helyzetű” személyek mechanizmusa és magatartása megkülönböztetett figyelmet érdemel, azoké tehát, akik bizonyos vonatkozásban előnyös, más tekintetben viszont hátrányos helyzetben vannak. Ez egy életszerű szituáció a maga komplexitásában, belső feszültségeivel – és magam részéről megerősítően hozzáteszem, hogy ennek tanulmányozása révén közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy miért és hogyan is válnak oly gyakran az elitek bizonyos rétegei a rendszerbontás és változás motorjává a történelem során. A jövőben Jost szerint az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelnek a nemzeti kereteken túlnyúló, ezeket felölelő rendszerek, például az Európai Unió, vagy a kapitalista világgazdaság: ez újabb szintek meghódítását jelentené az elmélet számára, egyszersmind a szintek közötti kapcsolatok vizsgálatának újabb lehetőségeit nyitná

meg. E gondolatmenet abban végződik és csúcsozódik ki, hogy a fékező rendszerigazolás és a végül is *bekövetkező változások* kapcsolatát rendszeresen és módszeresen tanulmányozni kell, mint az elmélet – nem folytonosan napirenden tartott – sarkalatos kérdését. Magam ezzel maximálisan egyetértek – már látva is az e téren gyarapodó számú és súlyú kutatási eredményeket.

S valóban, az elmélet jövőjét firtatva indokolt visszanezünk annak genezisére. Nem ásvunk túl mélyre Jost szakmai tudatában és történetében, ha azt állítjuk, hogy e genezisben a csodálkozás szerepet játszott, a rácsodálkozás arra, hogy a *nyilvánvaló társadalmi ellentétek s a fenyegető kilátások sem mozgatják* meg az embereket, nem vesznek el nyugalma passzivitását, és nem lépnek fel a mielőbbi, határozott változások érdekében. Ennek kutatása során rendeződtek össze a társadalmi változások sürgetése ellen ható érvek, a fékező indítékok és mechanizmusok leírása. John Jost és munkatársai immár felkészülten várják, azt várják, hogy a társadalmi rendszerek ellenállnak a fenyegető hatásoknak, könnyen s gyorsan nem változnak. De az első gondolat, mely szerint a nyilvánvaló társadalmi ellentétek és fenyegető kilátások megmozgathatják, megmozgathatják az embereket, nem homályosult és nem tűnt el: John Jost fenntartja és újabban fel is élénkíti a figyelmet azzal kapcsolatban, hogy mikor, mitől, hogyan vesznek lendületet az ellenállással is megbirkózó társadalmi követelések, mozgalmak, változások.

A változás fékezőinek hosszabb távú, szisztematikus, elmélet-építő vizsgálata mellett és után a változások ösztönzőinek feltárásában az első jelentős lépés a *status quo* pro és kontra érintő kollektív cselekvések háttérének vizsgálata volt. Jost ebben a kutatási fázisban sem tévesztette szem elől (amit egyébként az utóbbi évtized eseményei nem is engedtek volna), hogy megmozdulás is kétféle van: az egyik a fennálló rend ellenében és a másik a fennálló rend védelmében. Egyértelmű, hogy a rendszerigazolás elkötelezettjei a „Tea-parti” mozgalom támogatói lesznek, és nem a „Wall Street” elfoglalása mellett állnak ki (Hennes, Nam, Stern, & Jost, 2012). A rendszerellenes és a rendszert támogató tiltakozás integrált modelljét dolgozta ki Jost és további három fiatal munkatársa (Jost, Becker, Osborne & Badaan, 2017), amely magában foglalta McGarty és kollégáinak (2014) a csoportidentitás elméletben fogant megfontolásait (van Zomeren, Postmes & Spears, 2008) azzal kapcsolatban, hogy a csoport-hovatartozás, a morális felháborodás és a csoporthatékonyságra vonatkozó elvárások mind milyen szerepet játszanak a közös fellépésben (Badaan, Jost, Fernando & Kashima, 2020).

Az integrált modell különbséget tesz a rendszerben előnyt élvezők és hátrányt elszenvedők csoport-hovatartozása alapján ezek vállalt szerepe és indulatainak iránya között. Valamilyen *injuria* észlelése csoport-hoz kötődő és rendszerhez kötődő indulatokat egyaránt kivált, és ezek azok, amelyek az észlelt csoport-hatékonysággal együtt közvetlenül kihatnak a mozgalmi fellépésre – annak megfelelően, hogy pozíciója szerint ki támad a rendszerre és ki rendszertámogató. Az integrált modell nagy műgonddal végzett, magas és alacsony státusú csoportokra differenciált kipróbálására került sor Új-Zélandon, valamint egy amerikai internetes nagymintán (Osborne, Jost, Becker, Badaan & Sibley, 2019), amelyek többek között azt is meggyőzően bizonyították, hogy a rendszerigazolás mindkét státuscsoport esetében egyaránt a rendszer támogatása mellett és a rendszer támadásával szemben fejt ki hatást. A módszeres empirikus vizsgálat a felszínre hozta a csoportalapú harag és a rendszerrel való elégedetlenség együtthatását az alacsony státusú csoport esetén és e kettő szembefordulását a magas státusúak körében. Nagyon figyelemreméltó gondolati gyarapodás a vonatkozó kutatásokban, hogy a kollektív akciók háttérében az eddig is tárgyalt érzelmi hullámverésen túl immár elemzően vizsgálják a *status quo* alternatíváját felkínáló társadalmi víziók szerepét, melyeket sommásan utópiáknak neveznek (Badaan et al, 2020). Bár ezeknek az utópiáknak lehet egy,

I. 1. ábra: A tiltakozásban közreható szociálpszichológiai tényezők integrált modellje

Forrás: Badaan et al., 2020, 3. o. alapján

a valóságból álmvilágba terelő szerepe is, azonban ezek zömmel a jog, a kormányzás és a szociális feltételek eszményének bemutatásával a *status quó*t őrző rendszerigazolás ellenében hatnak. A jövőbe mutató pozitív érzelmek, a remény ébresztése révén is hatást fejtenek ki, absztrakció révén pedig a körülményeken felülemelkedő kognitív távlatokat nyitnak meg – ily módon, a tagadás tagadása-ként a rendszerigazolás társadalmi változásokat fékező hatásával mérkőznek meg.

Ez a kutatási irány nem esik egybe, de erősen érintkezik azon szakmai törekvéssel, amely a közgondolkodásból a Jó Társadalom vonzó és a Rossz Társadalom averzív képét igyekszik kibontani, amint ezt a szokásos értékvizsgálatok zárt körén túltekintve 3,8 millió Twitter üzenet tartalomelemzése alapján teszi Sterling, Jost és Hardin (2019). Az erős ideológiai divergencia szimptomája, hogy a liberálisok a társadalmi igazságosság, a globális egyenlőtlenség, a nők jogai, a rasszizmus, a büntető igazságszolgáltatás, a társadalombiztosítás, a szegénység, a haladás, a szociális változások, a személyiség kibontakozása és a fenntartható környezet témáit preferálják szemben a konzervatívokkal, akik a vallás, a társadalmi rend, a gazdaság, a kapitalizmus, a nemzeti szimbólumok, a bevándorlás és terrorizmus, a tekintélyek és hírszolgáltatók tematikáját részesítik előnyben. (A közös halmoz a gazdasági prosperitás, a család, a közösség, az egészség megőrzése, a boldogság és szabadság.) A preferenciák tartalma tekintetében szembesíthető ez a tanulságos tényfeltárás azzal, amit merőben más szakmai kontextusban Haidt és társai a konzervatívok, illetve liberálisok „morális alapokban” rejlő különbségéről állítanak (Haidt, 2001; Graham, Haidt & Nosek, 2009). Ők a két világnézet „morális alapjait” különböztetik meg. Úgy vélik a konzervativizmus morális kiindulópontja a csoport-lojalitás, a tekintély tisztelete és az erkölcsi tisztaság, míg a liberálisok alapvető erkölcsi indítékai a méltányosság és ártalom elkerülése. Jost és munkatársai vitatják, hogy ezek az alapok tovább nem követhető erkölcsi intuíciók lennének: Kugler, Jost és Noorbaloochi (2014) szerint

a számba vett konzervatív alapok a tekintélyelvűség magas szintjével, a liberális alapvetések pedig a szociális dominancia-törekvés alacsony szintjével függenek össze; utóbb Strupp-Levitsky, Noorbaloochi, Shipley és Jost (2020) szerint az előbbi „összekötő” alapok a bizonytalanságot és fenyegetést csökkentő rendszerigazolásból eredeztethetőek, az utóbbi „egyéniesítő” alapok ettől függetlenek, viszont az empátikus motivációból fakadnak.

Az iránymutató eszmék tartalma, a rendszerigazolás és a változás gondolati trió tárgykörében született még három, egymástól különálló, de egyként érdekes kutatási eredmény az utóbbi időkben. Ezek egyike kiváló adatbázison bizonyította, hogy az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban a kérdezetteknek tartalmilag összerendezett, koherens nézetei vannak gazdasági, politikai, társadalmi kérdésekben. Ezek körében a neoliberais ideológia (a *laissez-faire* kapitalizmus és népjóléti kiadások ellenzése) nemhogy ellentétben állna a konzervatív nézetekkel, hanem kifejezetten együtt jár azokkal, beleértve a jobboldali tekintélyelvűséget, szociális dominancia-törekvést, valamint a gazdasági és a nemek viszonyát érintő rendszerigazolást (Azevedo, Jost, Rothmund & Sterling, 2019). Az ideológiai törekvések szembenállásáról ez a kutatás – figyelmet érdemlő adalékként a konzervatív-liberális nézetek sajátos összeszővődésére nézve – a 2016-os választási győzelemnek hátterét tárta fel (Azevedo, Jost & Rothmund, 2017): első látásra nem evidens, de annál informatívabb eredmény, hogy a republikánusok konzervatív táborának élére álló Trump hívei az általános és politikai rendszerigazolásban nem jeleskedtek, viszont markáns jellemzőjük volt a gazdasági és a nemek viszonyával kapcsolatos nyilvánvalóan konzervatív rendszerigazolás. Ez módszertani szempontból is tanulságos: lám érdemes differenciáltan kezelni, mérni és értelmezni a rendszerigazolást. Ezen túlmenően azonban megvilágító erejű, hogy a trumpizmus 21. századi jobboldalisága nem simul bele a konzervativizmus általános és hagyományos képébe, hanem két specifikus területen mutat megkülönböztető vonásokat. Ez megfelel annak, hogy Trump – a képmutatónak beállított „politikai korrektséggel” szabadszájú nyíltsággal szakító – újtónak állította be magát, miközben a nagytőke érdekeinek exponense és a nemek megkülönböztetésének alpári képviselője volt. Ennek az ideológiai mixtúrának a szerves része volt az *America first* nacionalizmusa és a „fehér fölény” érvényesítése a nagyra növvő etnikai kisebbségekkel szemben, az agresszív hangvétel és a gátlástalan hírtorzítás megannyi tekintélyelvű személyiségre jellemző, tekintélyelvű közönség igényeit kielégítő vonása. Ehhez az összképhez tartozik, hogy a liberális-demokrata *establishment*tal azonosítható Hillary Clinton tábora tűnt ki az általános rendszerigazolás tekintetében, ráébresztve arra, hogy bizonyos történeti szituációban a liberális mentalitás lehet a hagyományos, a *status quó*t ő védelmezi. Más közegben, szinte más világban zajlott az empirikus kutatás, amely Franciaországban azt tárta fel, hogy az általános rendszerigazolás a baloldal választóit jellemezte 2017-ben (Langer, Vasilopoulos, McAvay & Jost, 2020), ezért itt a rendszerigazolás a népjólét és a bevándorlás kérdésében a balliberális preferenciákkal jár együtt, valamint a rendszerigazolásra hajló személyek a tekintélyelvűséget elutasítják. Csak egyetérteni lehet a szerzők azon értelmezésével, hogy a felvilágosodás (a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméivel) oly mélyen gyökerezik a francia politikai kultúrában, hogy a *status quó*val való azonosulás itt mindenekelőtt ennek a tradíciónak a képviselétét jelenti, és nem a tőke uralmának elfogadását vagy szélsőséges jobboldal tekintélyelvűségével való belső rokonszenvet.

Ezen friss, kiterjedt és megalapozott kutatások igen figyelemre méltóak: mindenekelőtt a rendszerigazolás történeti kontextusának jelentőségét és differenciáló szerepét húzzák alá. Megvilágító erejűek a tekintetben, hogy a piaci demokráciák világa *felöleli a liberális eszmeiséget, mentalitást, politizálást is*. Ennek megfelelően a rendszer képviseletét nem azonosíthatjuk minden további

nélkül csak a politikai konzervativizmussal, annál kevésbé, mert az az utóbbi évtizedekben a radikalizálódásnak egy olyan folyamatán megy keresztül – több helyütt – amely egyfelől a rendszer (liberalizmussal részint közös) elemeitől látványosan távolodik, elhatárolódik, magát megújítóként prezentálja, másfelől a szélsőjobboldali, előítéletektől terhes, tekintélyelvű közönséget szólítja meg és azzal ötvöződik. Ezek fontos felismerések, amelyek nyomán a rendszerigazolás elmélete bizonyosan gazdagodik és árnyaltabb lesz; politikai pszichológiáját esetleg újabb pillérek támasztják majd alá. Közelebb kerülhet annak eleddig fel nem tett kérdésnek a megválaszolásához is, hogy *a társadalmi igazságosság* – azon túl, hogy mérce és a társadalmi rendszerek elbírálásának alapja, amelynek értelmezésekor-alkalmazásakor a rendszerigazolók a tényleges *status quo*t megkísérlik jobb fényben feltüntetni – *mikor, hogyan válik a társadalmi viszonyok bírálóitá, alakításának, változtatásának a hatótényezőjévé*. John Jostnak derűlátó történetfilozófiai alapállása az, hogy a társadalom végül is a teljesebb egyenlőség felé halad – ha vontatottan és megszakításokkal is, ami a kerékkötő konzervativizmus műve és bűne. De mi birkózik meg ezzel az ellenállással és (esetenként áldozatok árán) hosszú távon mi gyűri le ezt? Pusztán a termelést és a kommunikációt a maguk tárgyi logikája szerint alakító fejlemények „hozzák magukkal” a progresszív társadalmi változásokat, vagy túl a szórt egyéni és csoportérdekeken működnek ez irányba mutató, konvergáló pszichológiai erők is a társadalomban? Mikor, mi lehet annak – ha nem is garanciája, de – jótékony feltétele, hogy ezen erők felszínre törjenek és érvényre jussanak – és a társadalmi igazságosság nagy előrelépései ne torpanjanak meg, ne forduljanak visszájára, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek konzerválása esetleg ne fajuljon el, ne vaduljon el, ne torkolljon az ember és ember közötti viszonyok kifejezetten retrográd, a józan értelmet kiforgató, a moralitást felmorzsoló változásába?

Jost és munkatársai mind közelebb kerülnek ahhoz a problematikához, hogy „társadalmi igazságosság” hogyan is lép be a társadalmi változások folyamatába, leképező fogalmi konstrukcióból hogyan is lesz eleven hatótényező a társadalmi viszonyok alakításában. A tárgyalt elmélet jelenleg azzal foglalkozik, hogy a „társadalmi igazolás” a társadalmi állapotokat tendenciózusan igazságosnak igyekszik bemutatni, de vajon mi a szociálpszichológiai mechanizmusa annak, hogy az igazságosság (nyilván lazán körvonalazódó, képlékenyen változó, de alkalmasint kikikristályosodó) eszménye a *status quo* alakításában is szerepet játsszék, és ne csak elkönyvelésének legyen alkalmasint hamiskás eszköze. Itt sűrűn felidézett monográfiája briliáns alapozó fejezetében Jost leírja (Jost, 2020b), hogy a történelem nagy gondolkodói, 19–20. század karakterisztikus ideológiai törekvései és a szociálpszichológia diszciplínája milyen elmélyültséggel, sokoldalúan és eredménnyel foglalkoztak a társadalmi igazságossággal (méltányossággal, egyenlőséggel, szükségletekkel), számot vetve azzal, hogy ennek kritériumai a történelmi feltételek függvényében érvényesülnek. Ám felmerül a tovább vezető kérdések egész sora: az egyenlőtlenség, a kizsákmányolás, az embertelenség ellenében kik és milyen módon emelik be az igazságosság normáit a társadalom eszmevilágába és gyakorlati életébe, őket mi motiválja, az ő hatóerejük hogyan integrálódik a társadalom rendszerébe?

Posztkommunista sajátosságok a rendszerigazolás terén

Nem állítom, hogy a társadalmi változásokkal való szembenállás és a változások mellett való kiállás dilemmáját érzékelve John Jostot és munkatársait döntően a kelet-európai régió és benne Magyarország közéleti szellemének sajátosságai foglalkoztatnák. De az bizonyos, hogy az itteni közszellem

sajátos irányvételére és dinamikájára felfigyeltek, és a rendszerigazolási elmélet nézőpontjából elemezték is azt. E tekintetben Cichocka és Jost (2014) feltették és megválaszolták a kérdést, hogy mi lehet az oka annak, hogy e régióban a posztkommunista rendszerek legitimitása – az úgynevezett kapitalista társadalmakhoz képest – viszonylag gyenge. 20 országra, 5 nyelvű szakirodalomra kiterjedő írásuk szembesíti a nyugati világban – mintegy egybehangzóan – kirajzolódó tendenciákat és a kelet-európai adatokat és elemzéseket. Ahol közvetlen összehasonlításokra nyílt lehetőség – az általános és a politikai rendszerigazolás tekintetében – ott a nyugati sztenderdtől valóban elmaradtak a keleti válaszok. A rokon tárgykörökben lezajlott vizsgálatok szelektíven mutattak párhuzamos tendenciákat [az észlelt és a helyénvaló státusok a kompetencia jogán 65%-ban megfelelték egymásnak, az anyagi javak tekintetében viszont – feltételezve a gazdagok önös és káros magatartását – az eltérés volt 85%-os (Wojciszke és Mikiewicz, 2012). S ez utóbbi negatív korreláció az idézett lengyel példán túl jelentkezett 4 további kelet-európai országban.] A meggazdagodás attribúciója – Kluegel, Csepeli, Kolosi, Örkény és Neményi (1995) széles körű egybevetése szerint – a keleti régióban kiemelkedően gyakran mutatott az egyéni amoralitás irányába. Az igazságos világba vetett hit – a szabadságélmény dacára – nem ugrott meg a rendszerváltó régióban, ellenkezőleg a világ igazságtalanságát mérő skálával konzisztensen egyetértő véleményeket kaptak [ezzel összhangban idézi Berkics, Kóbor és Karácsonyi (2006)]. A meritokratikus nézetek hiányát a régióban a szerzők a szocialista bérezés természetére vezetik vissza, amely az erőfeszítést, teljesítményt egyáltalán nem honorálta. A politikától való elidegenedést hajlamosak a rendszerváltás megélt „átmeneti”, zaklatott, bizonytalan közérzetének rovására írni. A politikai cinizmust Berkics (2007) éri tetten – az erkölcsi felháborodás elmaradásának formájában – Magyarországon, és minősítette a rendszerigazolással szembenálló mentalitásnak. Ehhez a szerzők azt – a megítélésük szerint igazán szofisztikált – észrevételt fűzték, hogy az igazságtalan *status quo* kritikátlan támogatása legalább oly mértékben lehet cinikus, mint a tétlen kétely. Egyébként a máshol fellelt összefüggések nem egyszer érvényesek e régióban is, például a politikai konzervativizmusnak – a rendszerigazolás által közvetített – hatása a megélt/kinyilvánított boldogságra. Nem működik viszont itt az elégedetlenség és a harcos politikai fellépés másutt tapasztalt kapcsolata – amiben nyilvánvalóan közrejátszik a politikától való elidegenedés, a tehetetlenség reményt vesztett érzete. A tanult tehetetlenség elterjedt állapotához az állami gondoskodásra való „jogosultság” tudata társul – ami szemben áll a rendszerigazolás nyugaton honos álláspontjával; amely az öntevékenységre sarkall, a meritokráciába és a rendszert szolgáló kemény munkába vetett hittel.

A széles körű tapasztalatokból tárgyyszerűen leszűrt megállapítások vezettek tovább annak megfontolására, hogy a kelet-európai régióban mi magyarázza a rendszerigazolás viszonylag alacsony szintjét, és ebből milyen tanulságok kínálkoznak a további kutatás számára. A szerzők által azonosított három – egymást nem kizáró – ok, hogy *a*) a korábban és az újabban tapasztalt rendszer nem elégítette és elégíti ki a térség lakóinak vele szemben táplált igényeit, amiben tehát közrejátszott a letűnt rendszer önkényessége, a pesszimizmust ébresztő igaztalan jellege, a kapitalizmus térhódítását megelőző, kísérő és követő korrupció. Meglehet, hogy *b*) a társadalmi berendezkedés iránti bizalom és elkötelezettség hiánya az Európai Unió és a vallási élet által kínált *alternatívák felé* fordít. *c*) Visszahúz, lefegyverez és elidegenít a jelentől a múltból örökölt és mintegy normatívvá vált „panaszskultúra”, melynek jegyében számolnak be az emberek a viszonyok romlásáról, többek között Magyarországon is. Ami mindezek után és ellenére hozzájárulhat a rendszerigazolás szintjének emelkedéséhez a régióban, az a múlt rendszer emlékének elhalványulása, az egyenlőség s a meritokratizmus ideológiájának megszilárdulása, s az, hogy végül a kapitalista berendezkedés

lesz – alternatíva nélkül – a tapasztalatokat kínáló egyetlen ismert rendszer. A régióban folytatott kutatás a szerzők szerint annyiban is hálás szerepet játszik, hogy segít választ keresni arra a kérdésre, hogy mi is a rendszerigazolás ellentettje (az, hogy a rendszert kifejezetten rosszindulatúnak, igaztalanak vélik és/vagy hogy alapvető igények maradnak kielégítetlenül s a tevékenységek eredményei értelmetlenül véletlenszerűnek tűnnek...).

Már ebben a 2014-ben megjelent, jórészt Magyarországra fókuszáló tanulmányban is felbukkant egy, a rendszerigazolás és a kollektív cselekvés viszonyát érintő, ennyiben elvi jelentőségű kérdés, melyet Cichocka és munkatársai (2018) továbbvizsgál 2018-ban, egy többlépcsős lengyel kutatásban, felhasználva az 50 országra kiterjedő Világ Érték Vizsgálat adatait is. A progresszív közös cselekvés előfeltétele hogy résztvevői *bizonyos szintig bízzanak* a fennálló rendszer feltételeiben, reakció/befogadóképességében és javíthatóságában. Az ez alkalommal „rendszerbe vetett bizalom” címkével megszelídített rendszerigazolás tehát a – McGuire, Jost és magam által is méltányolt – fordított U alakú összefüggésben áll a rendszer korrekciójára irányuló fellépéssel – a logikus levezetés és a tényszerű bizonyítás szerint ezen változók ellentétesek is, és ugyanakkor össze is fonódnak.

Két, szakmai értelemben provokatívnak mondható tanulmány irányította újra John Jost figyelmét a régióra, és immár kiemelten Magyarországra. Kelemen és munkatársai (2014), illetve Lönnquist és munkatársai (2019) gyenge módszertannal megalapozott írása egyetlen 2014. évi felmérés alapján ahhoz a nem lebecsülendő nemzetközi kutatási trendhez kapcsolódott (Brandt, 2017; Brandt, Reyna, Chambers, Crawford & Wetherell, 2014), mely szerint a politikai baloldal épp oly mértékben előítéletes, intoleráns és etnocentrikus, mint a – a hagyományos szociálpszichológiai felfogás szerinti – jobboldal konzervatívjai. Ehhez járult az a tétel is, hogy a magyar lakosság korántsem igazolja a *status quót*, hanem rendszer-romboló módon becstelenné, igazságtalanná és korruptnak vélik a hazai politikai rendszert. Különösképpen számot tarthat folytatólagos figyelmünkre John Jost és Kende Anna (2020) gondosan kimunkált riposztja, melyben hivatkozott két kiterjedt és módszertanilag kifogástalanul alapos vizsgálat 2014-ben és 2017-ben kiterjedt a rendszerigazolás és vele parallel változók mérésére is. Az első vizsgálatban az általános rendszerigazolás 5 fokú skáláján született átlag (2,24) mérsékelten a középpont alatt található, s e változó lényegében egyenesvonalú összefüggésben áll a jobboldali politikai irányultsággal. A szubjektív SES-sel kézenfekvő kapcsolatban áll, amennyiben a kedvezőbb anyagi helyzetben lévők jobban hangsúlyozzák a társadalmi rendszer legitim és kívánatos jellegét. 2017-ben mind az általános, mind a gazdasági rendszerigazolást 9 fokú skálán mérték, a skálaközép 5-ös értékétől az általános rendszerigazolás átlaga jobban (3,40) és a gazdasági rendszerigazolásé kevésbé (4,15) maradt el, ami a *status quo* megélése és értékelése szempontjából előnytelen, de rombolóan szélsőséges minősítésnek mégsem mondható. Az általános rendszerigazoláshoz képest a gazdasági rendszerigazolás változója a szélső bal és szélső jobb politikai pozíciójában némileg meghajlik, de az összefüggés lényegében töretlenül egyenesvonalú. A szubjektív SES szerepe a három évvel korábbi felvételhez hasonló. A Fidesz támogatói mindkét vonatkozásban kiemelkedtek a rendszerigazolás tekintetében, a balliberális pártok voltak mindkét vonatkozásban az utolsók a sorban, a Jobbik köztes helyet foglalt el, de csak az általános rendszerigazolásban emelkedtek hívei szignifikánsan a balliberális szavazók fölé. A kilencfokú skálán az általános rendszerigazolás tekintetében a Fidesz-támogatók 5,40-es átlagot érnek el, a többi politikai csoport választátlaga 3 alá szorul, a gazdasági rendszerigazolásban az eltérések kisebbek, viszont egyik csoport sem éri el vagy haladja meg átlagosan a pozitív értékelés határát, az 5-ös skálafokot. Az eredmények egyáltalán nem támasztották alá a gondolkodás rigiditására

vagy az előítéletességre vonatkozó kirívó feltételezést a jobb- és baloldal hasonlóságáról. A Jost és Kende – ezen eredmények markáns különbözőségét regisztrálva – diplomatikusan – arra utal, hogy a vitatott Kelemen és Lönnqvist írások egyaránt egy 2010-ben lezajlott felmérés adatain nyugszanak, ez pedig a magyar politikai élet kavargó időszaka, fordulópontja volt, élénk politikai fordulat keretében ekkor veszi át a kormányt a Fidesz – ekkor válik a rendszer a sajátjává, és ettől kezdve formálja azt a saját képére. Ebből a fiatalabb korosztályt radikálisan – ekkor a jobboldalon – képviselő Jobbik vesztes vetélytársaként kimarad. Hogy kinek-kinek mit is jelentett ekkor a megvallott jobboldali elkötelezettség, ez a vizsgálat empirikus anyagából nem olvasható ki, hiszen az ideológiai pártállás ez esetben a szubjektív önbesorolásból tűnik ki – már amennyire kitűnhet.

Jost és Kende idézett tanulmánya módszertanilag megalapozott és vitás kérdések tekintetében meggyőző. E vitán túl is tekintve figyelemre méltó, hogy a Fidesz támogatói nagyobb mértékben mutatkoztak rendszer-igazolónak, mint bármely más politikai alakzat, beleértve a vele ideológiailag egyívású, de ellenzéki szerepbe szorult Jobbikot. Mondhatni *kizárólag* ők adtak mértékkel, de valóban rendszerigazoló válaszokat, a többiek válaszátlagai rendre elmaradtak a kilencfokú skála 5-ös középértékétől, tehát érdeme szerint elutasították a rendszer igazolását. Ugyanakkor a Fidesz-szavazók tömegét a mintavétel torzította, ez bizonyosan meghaladta a 21,4%-ot, bár az össznépszerűséget tekintve nyilvánvalóan kisebbségben voltak és vannak.

1/2. Kontraszelekció-élmény – a magyar közgondolkodásban rejlő rendszerkritika

Provizórikus meghatározás szerint: rendszerkritikus az, aki a társadalom fennálló hierarchikus rendszerével szemben fenntartásokkal, ellenérzésekkel él, azt bírálja és megváltoztatni törekszik. A bírálat és változtatási szándék vonatkozhat a viszonyok szűkebb körére, de lehet a rendszer egészével szemben átfogó is, az ellenérzés és ellenvetés lehet erőtlenebb, de indulatos és markáns is. A kritika alapjául szolgálhat az elfogadott értékeknek és normáknak, illetve a társadalom látni vélt érdekeinek a sérelme. A kritikai szembenállás megjelenhet átélt élményként, hangoztatott vagy ironikus formában kifejezett véleményként, s tevőleges fellépésként is társas-társadalmi közegben. Kiteljesedett formában ez a rendszer alapjainak eszmei elutasítását jelenti, elkötelezett formában. Képviselője értékellenes negatívumokat lát a fennálló viszonyokban, és ezek felülvizsgálata mellett száll síkra. Értékelés-irányának megfelelően megkérdőjelezi vagy elveti a rendszer pozitívumait, azoknak legfeljebb alárendelt szerepet tulajdonít. E nézettípus a változtatás híve, ennek bekövetkeztét segíti, de külső – különösen ellenoldali, rendszerigazoló – nézőpontból tűnhet rendbontónak, destruktívnak vagy épp a realitásoktól elragadtatott fantasztának.

A kontraszelekció élménye

A „social” angol megjelölése olykor zavaróan, máskor haszonnal együtt jelöli és egybevonja azt, ami társas és ami társadalmi. Ezek elkülöníthetőek egymástól, de természetesen átfedőek is.

Ennek példája lehet a „kontraszelekció” átélt jelenségvilága: ha az emberekben felgyűlik, érlelődik, tudatosulni kezd a *status quo* – a fennálló társadalmi viszonyok – kritikája, akkor ez elsőként konkrét személyekkel, előálló helyzetekkel, a függőség megtapasztalt viszonyaival kapcsolatban ölt formát, kap hangot, talál visszhangra. Ha nem találjuk helyénvalónak azt, ami van (ami kétségtelenül ellentettje annak, amikor azt, ami van, annak látjuk, aminek lennie kellene). Természetesen a társas tapasztalatok érzelmileg színezett sűrűjéből ki-kiemelkednek társadalmi kérdések, feltevések, általánosítások, ez a köznapi ember köznapi gondolkodásának kézenfekvő útja, ami persze találkozik, összekapcsolódik, ötvöződik közszájon forgó nézetekkel, melyek között lehetnek előítéletek, közös és megosztott tapasztalatok, politikai levezetések és akár tudományos felismerések. A *kontraszelekció élményét* ebben az összefüggésben tekintjük a rendszerkritika kiindulópontjának, tápterületének és példatárának. Mert gyaníthatjuk analógiaként hivatkozva Newton harmadik alaptörvényének mechanikájára, hogy a társadalomban az integráció, az összerendeződés, becsiszolódás irányába ható rendszerigazolással szemben is kétségtelenül fellépnek szociálpszichológiai ellenerők, amelyek erjesztenek, fellépésre ingerelnek, a változtatás irányába hajtanak. Ha ezeket a maguk szövevényében, egyenetlenségében, együttthatásában rendszerkritikának nevezzük, akkor a rendszerkritika felbukkanását, szerepét, ellensúlyozó funkcióját keresve – s ezt Magyarországon bizvást mondhatjuk – nem fogunk csalatkozni. A kontraszelekció észlelését, megélését, lereagálását ezen rendszerkritika elemi részének, aktív összetevőjének, tapasztalati alapjának foghatjuk fel.

Bárkinek támadhat erre a köznapi életből könnyen felidézhető, asszociatív példája. Megesik, hogy egy felelős és befolyásos pozíciót egyszer csak egy 20-30 éves ifjú tölt be – sportos tartás nagy mellénnyel, aki minden munkatapasztalat és hozzáértés nélkül energikusan intézkedik, korának önelégült és gátlástalan embere. Vagy vegyünk egy népes társaságot, melyhez kézzel fogható teljesítmény nem kötődik, csak kéz-kezet-mos korrupciók szoros láncolata – gazdagon üvegezett kockaházak, több autó, elegáns viselet, bárdolatlan modor és erőszakosság, buzgó önalávetés a hatalomnak és az önálló iniciatíva teljes hiánya, ez jellemző rájuk. De joggal tekinthető és mondható kontraszelekciónak a történet másik oldala: ifjú tehetség esete, akit minden oldalról gátolnak, visszafognak, konfliktusba rángatnak és tendenciózusan leszólnak, hogy rátermettségével meg ne előzze az átlagos, jámbor, senkinek az érdekkörét nem sértő vagy akár elvtelenül alkalmazkodó figurákat. De okkal mondhatjuk, hogy azon teljesen elesettek, kiszolgáltatottak helyzete is ilyen, akiknek meglenne ugyan a jószándéka, akarata is, hogy hátrányos helyzetéből kilábaljanak, de kirekesztik, maguk körébe zárják, bizalmatlanságot táplálnak és élesztenek velük szemben, rájuk sütik – csoportosan – az alkalmatlanság bélyegét. Ilyen például ha fiatalok nőnek fel egy polgárosodó társadalom peremén, elemi létfeltételek híján és kulturális kapaszkodók nélkül, és ha bármi jóra való tehetség élne is bennük, helyette nyomor, tehetetlenség, kallódás vár rájuk. Ez a tendencia – meglehet – tovább is általánosítható, ha a regnáló hatalom a felemelkedés minden lehetőségétől megfosztva, a kiszolgáltatottság kiteljesítésével nagy társadalmi csoportokat szorít az emberi méltóság és az életésélyek alsó határához. Gondoljunk akár azokra, akik önálló életvitelre alkalmatlanok, munkavégzésre limitáltan képesek, hontalanok és kieső kistelepülések lakói, a tanulási és munkakultúrájukban korlátozott – etnikailag címkézett – csoportok, a munkából kikopott és kvázi kegydíjban részesülő idősök – hogy most a hagyományokra hivatkozva sakkban tartható nőkről és a sajátos gendervariációkról ne is szóljunk. A társadalmi polarizáció ezen iránya egyfelől a gátlástalanul szerzett és örökött hatalom gyakorlati kiteljesítésében kamatozik,

másfelől viszont – pszichológiai kielégülést hozva – öncélúan szolgálja a hatalom és a hatalmasok kontrasztos társas-társadalmi kiemelését, az élet és halál feletti uralom érzetét, az *Übermensch* túldimenzionált képzetét.

A rendszerigazolás elméletének szellemi genezisének feltárva méltán került szóba tudományágunk klasszikusa, Kurt Lewin, aki a társadalmi kérdések kísérleti-pszichológiai vizsgálataival azzal az elkötelezettséggel látott hozzá, hogy e tudomány a maga eszközeivel támogassa a demokratikus, egalitáriánus normákat, és állja útját az önkényuralomnak és a társadalomra felülről nehezedő elnyomásnak (Jost, 2020b). Itt hadd idézzem meg őt egy merőben más minőségben, a „kategorialis kontraszelekció” tanújaként, melyet még 1933 májusában írt berlini intézetigazgatójának, a szintén nagynevű Wolfgang Köhlernek, de amelyet soha nem küldött el, és csak halála után találtak meg személyes iratai között (Lewin, 1986). A levél mélyen megélt és átgondoltan kifejtett indoklása annak, hogy a nemzetiszocialisták térhódítása idején miért kell (a szó minden értelmében) elhagyni Németországot egy zsidó embernek. Érvelően bemutatja testvére történetét és a maga – világháborús hősként és vezető professzorként privilégizált – helyzetét, hogy ebben az erőterben minden kiválóság és igyekezet is csak rájuk üt vissza. Számára a perdöntő az a fasiszta érvelés, hogy a zsidók alkalmasak a relative jobb pozíciók, munkakörök betöltésére, *s épp ezért kell* megszabadulni tőlük (pontosabban idézve: megölni őket). Kurt Lewin levonta a konzekvenciákat, amit kor- és sorstársainak óriási többsége nem tett és tehetett meg, Hitler hatalomátvételének napjaiban az Egyesült Államokba ment, ahol szakterületet is váltva a mi tudományágunkat alapjaiban újíította meg. A zsidóüldözés párját ritkító példa, de előtte is és utána is adódtak gyilkos vagy – úgymond – „csak lélekölő” társadalmi konstellációk. Lewin élményét teljes mélységében megértheti az is, aki például belülről ismeri az osztályidegennek bélyegzett emberek helyzetét nálunk Magyarországon a hosszú 50-es években, különösen azokat, akik a társadalom ekkor elkerülhetetlenül szükséges szociális és demokratikus átalakulását akár szűkkeblű osztályérdekük ellenében is készek voltak és lettek volna képviselni – de ehelyett (sőt épp ezért) üldözöttek lettek.

Konkrét példák láttán rendre felmerülhet, hogy mennyiben egyedi, mennyiben szokványos esetről van szó. Ilyen visszás jelenségek kivételt képeznek, vagy ezek jelentik a szabályt? E kérdés megválaszolása nyilván összefüggésben áll azzal, hogy kinek-minek tulajdonítjuk a kontraszelekció bekövetkezését. Hibáztathatunk egyes embereket, a rossz személyi döntéseket hozó alanyokat: a tévesen ítéző nevelőt, az elfogult, korlátolt, pozícióját féltő főnököt. Lehet hivatkozni a szervezeti kultúra gyengéire, elmaradottságára, a versenyképesség hiányára, vagy a túlhatalommal együtt növekvő önkényességre. *Minél általánosabban* jelentkezik a kontraszelekció tapasztalata, annál inkább gyanítható, hogy *a minőségre, a tehetségre, a teljesítményre koncentrálo figyelmet más szelekciós megfontolások keresztezik és árnyékolják be.* Ilyen lehet a származás, valamilyen vallási-eszmei közösséghez való tartozás, az, hogy ki koros és ki fiatal, kinek milyen az anyagi helyzete, vagy hogy valaki mennyiben lojális a regnáló hatalommal szemben. A társadalomban elterjedt, hagyományozódó, kontrolltalanul érvényesülő tendenciák egyaránt tulajdoníthatók testetlen-lelketlen mechanizmusoknak, vagy akár az uralkodó körök mentalitásának. (A közfigyelemnek azon természete, hogy a hatalom csúcsai felé fordul, tápot adhat összeesküvés-elmélet jellegű elképzeléseknek is: kontraszelektált maga a hatalom, ami oly figurákban ölt testet, akik nem túrnak és nem ismernek határt, viszont a maguk akaratos módján mindent és mindenkit ellenőrzésük alatt tartanak, s a szorongástól beszűkült értelem engedelmes világán uralkodnak, önkényesen emelnek fel és ejtenek arctalan és arcátlan bábokat.)

A kontraszelekció kutatásának előtörténete és koncepciója

Magam a kontraszelekció élményvilágához mint kutatási problémához, viszonylag távolról, több lépésben jutottam el.

A 70-es évek elején – az értékelő tudattartalmak, attitűdök és sztereotípiák hazai vizsgálatának hajnalán láttam hozzá a magyar nemzeti autosztereotípiá tartalmának és szerkezetének feltárásához (Hunyady, Hann, Pörzse, 1975). *In-group*ról volt ugyan szó, a vizsgált személyek identitásának alkotó-eleméről, de a nemzeti önjellemzés általános értékelési szintje – amely az odaítélt vonások leírásából kiütközött – viszonylag visszafogott volt. A kutatássorozat a 80-as évek derekán terebélyesedett a sztereotípiák társadalmat, csoportot, egyént jellemző rendszerének felderítésévé (Hunyady 1996, 1998a). Mint az Előszóban már érintettem, a rendszerváltás történeti fordulata nagyban gyarapította az addigra felhalmozott kutatási eredmények értékét, minthogy akkor a kiépült, társadalmilag elterjedt, meghonosodottnak látszó nézetrendszer szemünk láttára átrendeződött, új kontextusba helyezte megőrzött elemeit is, és immár új irányba mutatott.

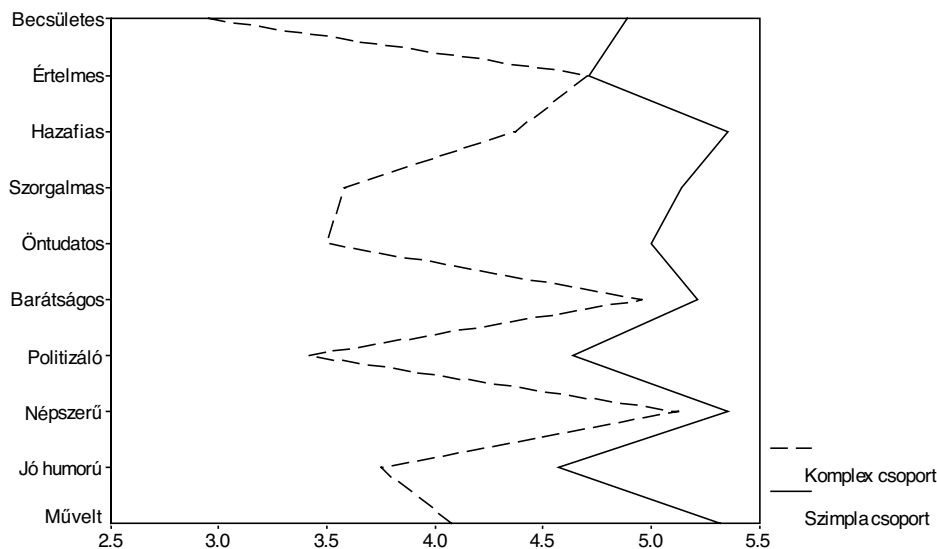
A magyar nemzeti önjellemzés tartalma – bármily különös is – az eszmei-politikai-gazdasági kötöttségek leomlása idején *előnytelenül változott*, az önértékelés általunk hétfokú skálán mért 5,5-es szintje 4,7-re csökkent. Ne becsüljük túl ennek a mutatószámnak és a lemért változásnak a jelentőségét és jelentését, de ezen túl is többoldalú megfigyelések támasztották alá, hogy a felszabadulás pezsgő légkörében egzisztenciális aggodalmak, kapaszkodót vesztett bizonytalanság, a hazai kilátások megkérdőjelezése rendre mind felszínre törtek. Ennek számos közvetlenül megélt személyes oka mellett generális magyarázata is volt, ami a helyzet általános megítélésére hatást gyakorolt: ez pedig a nemzeti teljesítmény viszonyítási kereteinek elmozdulása, kitágulása, a társadalmi összehasonlítások keleti mércéjének felváltása a nyugati produktivitás, életnívó, életstílus normáival. Megjegyzendő, hogy a társadalmi identitást érintő értékeséssel párhuzamosan a sztereotípiák – mint a társadalomban elterjedt sematikus nézetek – egész rendszerében az értékelés hullámvölgye következett be: miközben a már megtapasztalt, illetve elővételezett új világrendnek megfelelő preferenciák jelentek meg az értékelő ítéletekben (euroatlanti orientáció, a tőkés társadalom hierarchiája, a történeti előzmények újraértékelése), minden vetületben visszafogottabb, homályosabb, előnytelenebb lett az értékelés általános szintje (ami elérte még a családi-társas szféra jellemzését is). Példaként említhetjük az általunk visszatérően vizsgált társadalmi-foglalkozási kategóriák értékelésének univerzális értékelésszint-csökkenését (ami különösen érintette – miként a családban is – a tekintélyfigurákat, valamint a korábban ideológiai presszió alatt mesterségesen felértékelt munkás-kategóriákat). Tanulságos, hogy az értékelés esése korántsem azt tükrözte, arra hivatkozott, hogy a szóban forgó társadalmi kategóriák „szubjektív jóléte”, elégedettsége csökkent volna, ellenkezőleg épp e dimenzióban kifejezetten pozitív elmozdulások is tapasztalhatóak voltak (a munkások és a földművelők fizikai-dolgozó csoportjainak kivételével), ám a jellemzések uralkodó tendenciája e kivételtől eltért. Ezt pedig nem lehet sem a múlt, sem a belépő új rendszer előnyös megvilágításaként elkönyvelni, ellenkezőleg, eloszlott a konszolidált, majd erjedésnek indult Kádár-korszak kábulata, és az új lehetőségek örömnépén máris megjelent a bizonytalanságba való bevettség, a versenyhátrány nyomasztó érzete és a társadalmi diszharmónia zaklatottsága. Mondhatni, hogy ebben a megváltozott szociálpszichológiai atmoszférában a különböző társadalmi kategóriák (és képviselőik) új, előnytelen, kritikus megvilágításba kerültek.

John Jost 2000-ben az említett kutatássorozatot áttekintő monográfia Routledge kiadónál megjelentetett angol változatáról érdemi ismertetést írt az *APA Review of Books* hasábjain, melyben

méltányolta a rendszerváltó Magyarország sztereotípiá-világáról szóló leírás adattömegét és árnyaltságát (Jost, 2000). McGuire tanítványaként az amerikai olvasótól el nem várható mértékben honorálta, hogy társadalmi-politikai-eszmetörténeti háttéren mutattam be a sztereotípiák tartalmában végbemenő változásokat. A makacsnak vélt kognitív struktúrák szélsébségű átalakulása csak megerősítette azt a meggyőződését, hogy a sztereotípiák a hatalmi konstellációhoz való alkalmazkodásban funkcionális szerepet töltenek be, s talált példákat arra, hogy tartalmuk és viszonyaik átrendeződése a rendszer igazolását szolgálta.

Ugyanakkor a bemutatott társadalmi konstellációk és a sztereotípiák hálózatának aprólékos műgonddal való leírása a recenzens számára nyilván műfajában is szokatlan volt, de külsődlegesnek is tűnt: az oksági/közvetítő mechanizmusok elemző bemutatását hiányolta. A hiányt konkretizálva mutatott rá, hogy milyen termékeny lett volna személyiségváltozók bevezetése a generális konstelláció-változás hatásának pszichológiai elemzésébe. Ezen kritika jogosultságát mi sem bizonyítja jobban, mint az az általa az angol monográfiából sajnos meg nem ismerhető tény, hogy valószínűleg a kutatássorozatok integráns eleme volt a *kognitív komplexitás-szimplitás* különösen adekvát személyiségváltozójának szisztematikus vizsgálata a sztereotípiák minden vetületében és alakulásának mindkét szakaszán, de eléggé nem sajnálható módon – a magyar nyelvű monográfia teljes anyagából az elemzésnek ezt a vonulatát ki kellett metszeni a Routledge változat terjedelmi korlátai miatt, és angol nyelven ez csak egy másik, a nemzetközi könyvforgalomban kevésbé hozzáférhető kötetben jelent meg (Hunyady 1998b). Az eredményközlésnek ez a fogyatéka fosztotta meg a kiváló recenzent és más olvasókat attól, hogy a kutatás egészét átlássák és konklúziói összességét méltányolni tudják. A sztereotípiák különböző kognitív területein alkalmazott bipoláris tulajdonságskálák ugyancsak alkalmasak voltak a Kelly-féle személyiségváltozó Bieri-féle mérésére is, és ez lehetővé tette, hogy az egyéni gondolkodásmód típusos jelentkezését lássuk a sztereotípiák összességében, a különböző kognitív területek sajátos vetületében és az egyes sztereotípiák felépítésében is. Ez demonstrálta, hogy a kategóriák sztereotip megítélése nemcsak a társadalom ideológus leképezésének elemeként illeszkedik egy rendszerbe, hanem *összefüggésekbe* ágyazódik az *egyéni gondolkodásmód sajátosságai szerint* is. A szimpla gondolkodásmód a rendszerváltás előtti ideológiai elvárásokhoz jobban idomult, a komplexitás csökkentette ezek erejét, a rendszerváltás után a szimpla mindenekelőtt a tekintélyelvűséghez kötődött. E személyiségváltozó kimutathatóan közvetítette a társadalmi hatásokat összetett diákmintáink válaszaiban (triviális példaként az alacsonyabb származás és az alacsonyabb társadalmi kimenetet biztosító iskolatípus együttesében kognitív szimpla jelentkezett, viszont az alacsony származás és a magasabb kimenetet biztosító intézményben elért jobb tanulmányi teljesítmény komplex gondolkodásmóddal járt együtt a sztereotípiákra vonatkozó válaszokban is). A kognitív stílus tanulmányozásának leglényegesebb felismerése az volt a sztereotípiá-rendszerekkel kapcsolatban, hogy az eredményeket végsőkéig lemez-telenítve két tendencia érvényesülését látjuk (Hunyady, 1996, 440. o.): a szimpla gondolkodásmód a pozitívan, illetve negatívan jellemzett *kategóriák értékelési szintjének konzisztens* megjelenítésére vezet minden tulajdonság megítélésekor, míg a komplex gondolkodásmód a kategóriák pozitív, illetve negatív *oldalainak árnyalt jellemzését* eredményezi, a megítélési szempontok függetlenségének jegyében. Vegyük kiragadott példaként a „munkahelyi vezető” sztereotip jellemzését.

Míg a szimpla stílusú kérdezettek egysíkúbb képet adnak erről 1991-ben, a komplex gondolkodásúak tulajdonság-ítéletei szélsőségesebben kilengenek, különös tekintettel a negatív, megkérdőjelezett vonásokra. Az egyéni kognitív stílus jellegzetességeire a különböző tárgykörök (nemzetek,

I. 2. ábra: A „munkahelyi vezető” jellemzésének tulajdonságprofilja a komplex és a szimpla csoportok szerint, 1991

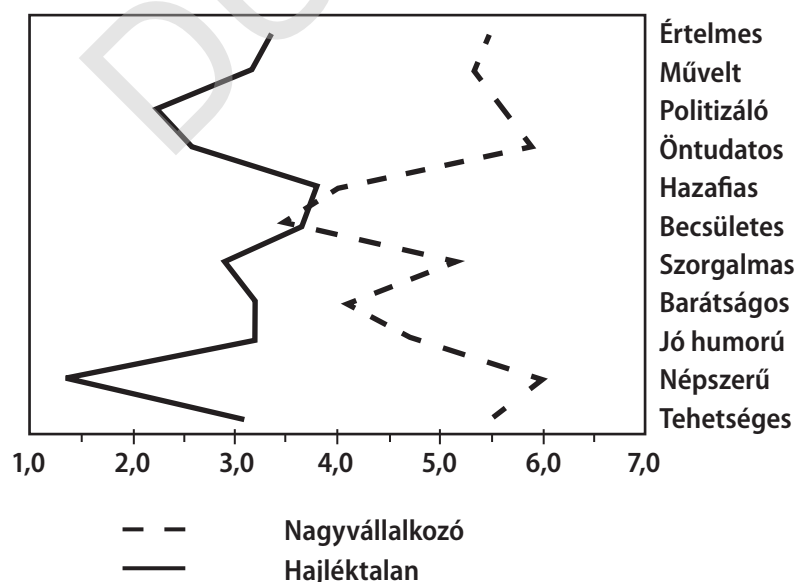
Forrás: Hunyady, 1996, 440. o.

társadalmi kategóriák, személyek, történelmi korszakok) és egyes tárgyak, sőt tulajdonság-ítéletek különböző mértékben érzékenyek. A tárgyak tulajdonságainak értékelési rangsora a minta egészét tekintve stabilnak tekinthető, de a kognitív stílus közrejátszik abban, hogy a sztereotípiát átfogó értékelő karaktere minden tulajdonság-ítéletre szinte egyformán rányomja-e bélyegét, vagy egyes vonások értékelése erről leválik, esetleg külön klaszterként kisebb-nagyobb mértékben egyensúlyt képez. Jóllehet a rendszerkritikai beállítottság pszichológiai korrelátumairól meggyőzően megalapozott vizsgálatok eddig nem árulkodtak, hipotézisként nagy biztonsággal megfogalmazhatjuk, hogy az információkezelés komplexebb módja ennek belül kedvező előfeltétele ennek a személyiségnek belül.

A komplementer sztereotípiákra John Jost nemcsak a mi kutatási eredményeinkben figyelt fel, hanem ezekkel kapcsolatban – mint ezt tárgyaltuk – szisztematikus kutatásokat végzett annak a megfontolásnak a jegyében, hogy a jellegzetes „szegény, de boldog” jellemzés a maga kiegyensúlyozó módján tompítja a társadalmi különbségek életét, és a társadalmi igazságosság élményéhez adalékul szolgál (Jost, 2020c; Kay & Jost, 2003). A konkrét jellemzés (és az erre hajlamosító egyéni gondolkodásmód) ezen társadalmi kihatását feltétlenül el kell ismerni. Az előnyösebb helyzetűek, magasabb státusúak kétes állapotának, belső negatívumának említése vagy hangsúlyozása szintén felfogható megbékítésnek, amely a társadalmi különbségek elfogadására hangol. Ugyanakkor egy, a rendszer összképében prominens alak gyengéinek bemutatása nem legitimizál olyan módon és mértékben, mint ezt pozitívumainak, érdemeinek, ütőképességének kiemelése teszi. Az összetett leírás a kultikus látásmódot tompítja, deheroizál, köznapi szintre hoz, és ezáltal magában rejt egy ambivalens, hovatovább a fölé-alá rendeltségi viszonyokat delegitimizáló elemet.

Jost párhuzamos munkájának ismertetése kapcsán utaltam arra, hogy Fiske és munkatársai tartalmas és hatásos elméletet alkottak a sztereotípiákban bujkáló komplementaritásról [Fiske, Cuddy, Glick & Xu, 2002 (magyarul 2006); Fiske, Cuddy & Glick, 2007]. Kifejezetten a társas

kapcsolatokat felölélő hatalmi struktúrában keresték és jelölték ki a különböző sztereotípa-típusok funkcionális helyét. A hatékonyság (kompetencia) és az együttműködés (meleg szociabilitás) két aspektusát különítették el, hegyezték ki és kombinálták egymással, az egysíkú nagyrabecsülés és lebecsülés „tisztá” esetei mellett kimutatva az ambivalens kombinációk (a kompetens-hideg és az inkompetens-meleg jellemzés) társas előfeltételét, konzekvenciáját, funkcióját. A kristályos logika és a módszeres elemzés meggyőző és széles körben elfogadott szakmai eredményekkel járt (a férfiak percepciójának kultúrákon átívelő jellegzetes struktúrájától a fasiszta propaganda által szuggesztív típus-rajzokig az alkalmazás számos, színes, gyümölcsöző példájával találkozunk mindmáig). Ugyanakkor számot kell vetni azzal, hogy e prototipikus elemzési kategóriák tiszta és vegyes kombinációi nem merítik ki a sztereotip kategória-jellemzések teljes tartalmát. Az általunk végzett nagytömegű sztereotípa-vizsgálat tapasztalati anyaga – amelyet rendszeresen a lineáris összefüggések faktor-elemzésével, illetve az átfogó, elasztikus multidimenzionális elemzéssel bontottunk tartalmi alkotó-elemekre – a mégoly logikus két prototipikus alkotóelem jelentkezését sem tükrözi vegytisztán, de rajtuk kívül mindenképpen tartalmazza a szabályokhoz való viszony normatív szempontját, ennek pozitív és negatív a esetét. Márpedig ezek jelenléte a sztereotip jellemzésben perdöntőnek mondható a társadalmi kategóriák és a köztük fennálló viszonyok megítélésében. John Jost is látja a „szegény és boldog”, illetve a „szegény és becsületes” kombinációk jelentésének különbségeit (nem hunyva szemet afelett, hogy míg a boldogság jutalmazó, a becsületesség közvetlenül nem az, ezért az utóbbi társadalmi kompenzáló szerepe nem egyértelmű, legfeljebb a *Protestáns munkaetika* ideológiájának hitvallói szemében...). Nézőpontunkból azonban még nagyobb figyelmet érdemel a „gazdag, de boldogtalan” és a „gazdag és tolvaj”, vagy a „hatalmas, de magányos” és a „hatalmas és önkényes” szignifikáns különbsége épp a viszonyok legitimitása szempontjából. A rendszer kedvezményezettjeinek vélt vagy valódi *normasértése nyilvánvalóan nem langyos enyhítő körülmény*, hanem kimondása a legélesebb kritikája egy rendszer működésének. Ha ez visszatérő, gyakori, jellegzetes, akkor csak a rendszerigazolás ellenpontjaként könyvelendő el.

I. 3. ábra: A „nagyvállalkozó” és a „hajléktalan” egymásra vonatkoztatott jellemzése, 2001

Forrás: Hunyady, 2006, 268. o.

A rendszerváltás előtti társadalmi struktúra „fehérgalléros” képviselőit jellemezte a szociális távolságtartás hűvössége a közkeletű sztereotípiákban (sajnos az általunk felkínált kategóriák között agilis pártember vagy erőszakos szervezet képviselője nem szerepelt). A rendszerváltást követő években a meghonosodó kapitalizmus jellegzetes alakjait diákok megkülönböztető és közös vonásokkal jellemezték: tulajdonságprofiljuk hasonló lefutása mellett a bankár kompetensebbnek, a menedzser szociálisabbnak tűnt, de az üzletemberrel együtt valamennyitől elvitatták, hogy becsületesek és hazafiasak lennének. E tendencia tetőződött 2001-ben, amikor szűkebb mintától a nagyvállalkozó és a hajléktalan jellemzését kértük.

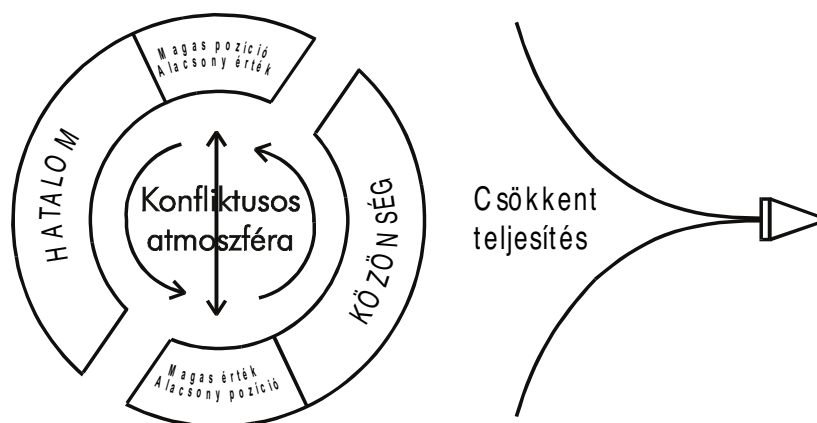
A társadalmi helyzet különbsége rendre minden ponton megjelent és a nagyvállalkozó javára szólt, ám – amint ezt a 2002-es székfoglaló előadásomban is bemutattam – ez az előnyös helyzetű figura épp a becsületeség tekintetében a hajléktalantól is elmaradt, sőt megítélésének skálaértéke is negatív lett.

A társadalmi rendszert reprezentáló kategória *erkölcsösségének megkérdőjelezése* óhatatlanul tovább vezet ahhoz – az eddig nem vizsgált – kérdéshez, hogy a rendszer kárvallottjai (ha nem is a *homeless*-ek, de a nélkülszű szegények és a süllyedő középrétegek) morális helyzetét hogyan ítélik meg az emberek. Ha a „szegény..., becsületes..., szorgalmas, ...tehetséges” sémák is élnek a köztudatban, akkor ez már a társadalomkritika egy magasabb fokozatát jelenti, ami nemcsak vitatható kimenetek rossz példáin ütközik meg, hanem a társadalmi szelekció egész mechanizmusát veszi célba, a rendszer működésének elvi alapjait kezdi ki.

Ha a kapitalizmus rendszerét annak reprezentánsa, az üzletember (és e státusz különböző alfajai) morális megítélése rossz megvilágításba helyezte, mit mondjunk a demokrácia működő politikai rendszerének megjelenéséről a köztudatban, ha a politikusok, az ő motívumaik, eredményeik, viszonyaik megítélését nézzük. Ezekkel a közszereplőkkel kapcsolatban a rendszerváltás előtt különösen, de a rendszerváltás forgatagában is voltak érzékelhető fenntartások, de amikor 1989 után ezeket empirikusan mérni is tudtuk, talán nem ok nélkül minősítettem az elnyúló folyamatot „lefelé menő spirálnak”, melynek során a pártok értékprofilja megkopott, összemosódni kezdett és a pártpolitika képviselői a közbizalmat jórészt elvesztették (Hunyady, 2010a).

A társadalomkritika kutatásának az itt a kiindulópontja, hogy a társadalmi status quo-t is megkérdőjelezzék azok, akik azt állítják, hogy a hierarchiában elfoglalt hely és e pozíció betöltőjének emberi kvalitásai, értékei nincsenek egymással összhangban, elszakadnak egymástól, esetenként kifejezetten szembefordulnak egymással. Aki fenn van, annak lenni lenne a helye, és viszont. A „kontraszelekció” ezen élménye a magyar társadalom régi, rögzült, aktuálisan pedig felpezsdült tapasztalata.

Érdemi elemzését először akadémiai székfoglaló előadásomban 2002-ben kíséreltem meg, az első Orbán-kormány ciklusának lejártakor, a fordultatos parlamenti választást megelőző hetekben. Szakmai aktualitásához szememben nem fért kétség, de mélyen átéreztem a társadalmi aktualitását is. Egy jó évtizeddel a rendszerváltás után a magyar társadalomban szinte tapintható volt a kontraszelekció csalódott érzete, mely szerint a társadalom megújuló gazdasági-politikai hierarchiája nem érdemek, igyekezet, kvalitások szerint alakul, hanem ezektől elszakadt, – sőt mi több – ezek ellentétébe fordult. Az Amerikai Álom – az erőfeszítéssel mindenki számára elérhető boldogulásról – nem gyökerezett meg e kelet-közép-európai régióban, de ha a múlttól való megszabadulás révületében teret is nyert, sokak ébredtek belőle fájó csalódással. Erre az élmény-dinamikára támaszkodott és hivatkozott székfoglalóm 2002-ben aktuális érve: „Társadalmunk bevallottan – nemzetközileg bevált és domináns társadalmi modellek vonzásában – rátért a piacgazdaság és a politikai pluralizmus útjára.

I. 4. ábra: A kontraszelekció sematikus ábrázolása

Forrás: Hunyady, 2006, 238. o.

Ez – szakítva a múlt megkötéseivel – versenyt jelent a gazdaságban és a közéletben. Annak vállalását, hogy a versenyben, a szabályok közé szorított vetélkedésben, lesznek győztesek és vesztesek. Győzzön a jobb, így haladunk előre – de miből fakad és mire vezet, *ha a verseny inkorrekt és a rosszabb győz?* Ez a kontraszelekciónak a fenyegetése, megtapasztalt valósága, hangulata, mellyel pszichológiai szak-szerűséggel foglalkozni lehet (és talán kötelező)” – mondtam akkor (Hunyady, 2002).

2002-re visszatekintve: egy lazán körvonalazott általános modellt vázoltam fel a személyközi, illetve a csoportok/társadalmi kategóriák közötti viszonyokban egyaránt jelentkező vonásokról.

A kontraszelekciót tehát mind a benne érintett, egymással konfliktusos viszonyban álló két fél, mind pedig az őket körülvevő társadalmi közeg, a közönség megtapasztalja, megéli, gondolatilag feldolgozza. Ebben a megélt élményben nyilván szemben állnak egymással az előnyösebb és hátrányosabb pozíciók betöltői, ez esetben mint a rosszabb és a jobb kvalitások letéteményesei. Feltehetően nem elszigetelten szerepelnek, hanem kinek-kinek az oldalán ott áll a maga támogató ereje: többnyire egyfelől a tényleges pozícióelosztást elvégző és fenntartó hatalom, másfelől a valós kvalitásokat számon tartó – a közönségben is élő – értéktudat. Ez egy feszültségekkel terhes pszichológiai élmény, amelyben nemcsak a felek viszonya ellentmondásos, hanem ebben az esetben a viszonyoknak kétféle kontextusa is egymás ellentétébe fordul: a hatalmi realitás és a valós értékek világa.

A kontraszelekció ugyanakkor – definíciószerűen – egy elhibázott, megterhelő és káros társadalmi szituáció. Emberi vetületben, emberek viszonyában látjuk és éljük meg benne a társadalmi rossz működését: a társadalom hierarchikus rendjében való felemelkedés és süllyedés, a javak, a lehetőségek, az elismerések eloszlása nincs összhangban az emberek teljesítményével, kapacitásával és érdemeivel. Ez a *diszkrepancia* abból ered, hogy a felsorolt pszichológiai és erkölcsi kvalitások érvényesülését a társadalmi kiemelkedés, differenciálódás, szelekció során más, irreleváns tényezők keresztezik, lefékeznek, fölékerekednek, s ennek hatására a társadalom a tagjait nem ösztönzi kellően, feszültséggel tölti el és teljesítményükben akadályozza.

Kimondhatjuk, hogy az emberek társadalomképének egyik fundamentális, meghatározó és szimptomatikus alkotóeleme, hogy úgy találják-e, hogy – legalább az uralkodó tendencia szerint – *a státushierarchia összhangban van-e az emberi kvalitásokkal, vagy azoktól elszakadt.* Aki úgy találja, hogy a társadalom kiemelés-kiszelektálás mechanizmusa kontraszelektív, ezzel a negatív értékeléssel

értelemszerűen a változtatás igényét érzi át és fogalmazza meg. Többféle forrásból meríthetnek a változtatás irányának, formájának keresésekor és meghatározásakor. Hivatkozhatnak „jó példákra”, így támaszkodhatnak elterjedt külhoni tapasztalatokra, megfogalmazhatnak teoretikus elveket, és javallhatnak konkrét korrekciós megoldásokat. A kontraszelekció minősítése mindenképpen vád, amely logikusan levezetve tettekre sarkall.

Az elmondottak értelmében a társadalomkritika ezen forrása és formája nem magában áll, hanem minden valószínűség szerint összekapcsolódik és együtt hat a kritikus társadalomfelfogás más összetevőivel. Akik elégedetlenek relatíve kedvezőtlen vagy akár viszonylag kedvező helyzetükkkel, akik a társadalom megoldatlan problémáival szembesültek és azokra keresnek a jelen viszonyain túlmutató megoldást, akik önös vagy szélesebb társadalmi megfontolásokból a viszonyok megváltoztatásában érdekeltek, azok a társadalmi kiemelkedés-kiszzelektálás kérdését aligha fogják elkerülni, és hajlani fognak arra a kritikus gondolatra, hogy a társadalomban jelentkezik, érvényesül, eluralkodik a kontraszelekció.

A kontraszelekció kutatási problematikájának megvitatása

Ide kívánczik a kontraszelekció mérhetőségének kétséges kérdése. Számot kellett vetni azzal – és számolni kell ezzel ma is – hogy egy olyan – disszonáns – összefüggést keresünk, járunk körbe és igyekszünk megvilágítani, amelynek alkotóelemeit legfeljebb kiragadva, absztrahálva, illusztratív jelleggel lehet empirikusan megragadni, lemérni és egymásra vonatkoztatni. Egyrészt teljesítményről beszélni nagy általánosságban megfoghatatlan (még akkor is, ha a szociálpszichológia csereelméletei vagy méltányosság elméletei az általánosság hasonló szintjén fogalmazznak). Bármely társadalmi egység teljesítménye több dimenzióban szemlélhető és értékelhető. A tényleges teljesítmény (úgymond objektív) elbírálásához meglehetősen bizonytalan alap a potenciális teljesítmény-optimum. Másrészt rendkívül heterogén az emberi erőforrások köre, ebben közös nevezőre aligha hozható a tehetség, a hozzáértés, a műveltség és a morál. Ezek egymástól függetlenül, egymástól merőben eltérően jellemezhetnek embert és csoportot, különböző szerkezeti pozíciókra teremtve számukra méltányos alapot.

A társadalmi pozíciót lehet elsőként a statussal azonosítani, de e mellett és mögött örökletes rangtól, funkcionális vezető vagy végrehajtó szerepen át, a versenyeredményen keresztül a relatív népszerűségig sok mindennel számolhatunk e tekintetben. S ugyanígy a pszichológiai attribútumok szerteágazóak, legyen prototipikus az intellektuális szint, de emellett a specifikus talentumok, készségek, a szorgalom munkamorálja, a karakter tágabban vett erkölcsi értékei egészen a reális önértékelésig rendre mind számításba jöhetnek. Hogy mit követel egy-egy pozíció, mire jogosít és képesít egy-egy attribútum, az lehet evidens, de ennek az összefüggésnek mindig van konkrét kontextusa. Lehet-e ilyen körülmények között a társas-társadalmi és a pszichológiai ismérvek között megfélemlésről, vagy ennek markáns hiányáról megalapozottan beszélni? A hatalmi döntésben – az elmondottakból következően – nem lehet egyetlen teljesítmény, s egyetlen kapacitás a mérvadó.

Mindemellett, az érdemi ellenvetések ellenére van egy olyan általános tapasztalat, hogy az emberek *meg tudják ítélni*, hogy ki mikor kerül rátermettségénél magasabb, vagy érdemeinél és tehetségénél méltánytalanul alacsonyabb pozícióba, s ezáltal milyen veszteségek érik a közösséget, melynek munkamegosztása ilyen módon eltorzul. Bizonyos, hogy ilyen benyomásról a konfliktuózus

helyzet valamennyi résztvevője és tanúja nem szükségképp sietve ad számot, s az is igaz, hogy a társadalmi hierarchiában saját ambícióikhoz képest előnytelen helyzetet elfoglalók különös érzékenységet árulnak el e kérdés iránt, s akkor is hajlamosak a helyzetet kontraszelekciónak minősíteni, ha ennek kritériumai valójában nem teljesülnek.

A társadalomtudományokban – minden egzaktságra való vágyakozás és eredményes igyekezet ellenére – ez a diffúz megfoghatatlanság nem egy egyedülálló korlát. S ha az e fogalommal jelölt jelenség – a kontraszelekció ténye – gondolati szinten csak lazán körvonalazható, a rá vonatkozó, benne fogant, konzekvenciáit viselő és közvetítő pszichológiai reakció – a kontraszelekció élménye – viszont vizsgálható, mértéke és elterjedtsége tekintetében egyaránt mérhető. 2002-es fogalmi analízisünk teljes joggal mutatott rá arra, hogy a kontraszelekció jelenségébe ezer szálon szövődnek be szociálpszichológiai tényezők, melyeknek vizsgálatára a szakirodalom jelentős támpontokat nyújt. Ekkor nem tettünk éles distinkciót a társadalomtudományi módszerességgel oly nehezen megragadható kontraszelekció jelensége és ennek az egyéni és köztudatban élő benyomások, ítéletek, sztereotípiák és érzelmi reakciók képében megjelenő élményvilága között. Ez utóbbiak viszont vizsgálhatók, sőt vizsgálandók is, arra való különös tekintettel, hogy a társadalomtudomány számára oly ismerős módon, a szociálpszichológia számára pedig kifejezetten éltető táptalajként e kontraszelekciós élmények tudati tények, amelyek kisugároznak a társadalmi-politikai nézetek tágabb körére, és azokkal együtt a társadalmi-politikai magatartás motiváló és orientáló tényezői.

Az idők során – a székfoglaló előadás óta eltelt években – több érdemi kommentár született, tünt fel a kontraszelekció kutatási tárgyköréről:

A Bence-féle paradoxon: a székfoglaló előadást Bence György, azóta elhunyt barátom, a jeles társadalomfilozófus érdeklődve hallgatta, különösen felhangolta az elmondottak iróniája. A székfoglaló nem vitaalkalom, de utóbb megjegyezte: azt ne feledd, hogy *vannak társadalmak, amelyek kifejezetten kontraszelekcióra épülnek.* Ennek a gondolatnak az érvényét és messze vezető logikáját el kell ismernünk. Sőt félek, hogy igazsága addig terjed, hogy minden hierarchikusan szervezett társadalom korlátokat emel az egyéni kvalitások maradéktalan kibontása, érvényesülése, elismerése elé, a különbség abban van, hogy ez utóbbinak egyáltalán mennyire engednek teret. A kimerevített kaszt- és osztályhatárok a versengés lehetőségét szűkebb körökre limitálják, de a nyitottabb társadalmak is élnek olyan kimondott-kimondatlan megkülönböztetésekkel, amelyek behatárolják az egyes kategóriák mozgásterét, az egyén emelkedésének-bukásának pályáját. A külső társadalmi adottságok, elérhető eszközök maguknak az egyéni kvalitásoknak a kibontakozására is kihatnak, formálják azokat, mintegy beléjük épülnek, s ezek között lesz aztán felettebb aktív ágens a kényszerítő erővel rendelkező, ideológiával felvértezett hatalom, amely függőséget teremt, lojalitást követel és méltányolja a konformizmust; alkalmasint az egyéniség és originalitás törzsökös ellensége. Való igaz, hogy minél szabadabb az ember és minél tisztább a verseny, annál kisebb a kontraszelekció, és „Ember küzdj és bízva bízzál” alapon egy távoli, közelíthető, de el nem érhető ideált jelöl ki. E gondolat ugyanakkor sarkítottan kiemeli, hogy az adott társadalmi-politikai rendszer keretei között evolúciós értelemben „beválhat” az amorális, önfeladó, személyiségtorzító alkalmazkodás, ami távlatosan kontraszelektív a pszichológiai kapacitások és erkölcsi értékek érvényesítése szempontjából.

A Fülöp-féle posztulátum: jeles tanítványom, az együttműködés-versengés dialektikájának neves kutatója, Fülöp Márta hívta fel a figyelmemet – egy jóval későbbi alkalommal – , hogy intézményes keretek között még a *megcélzott dimenzióban sem a legkiválóbb a versenynyertes.* A racionális

szervezeti döntés példajaként hivatkozott a Carnegie Hall meghirdetett instrukciójára: énekesek versenyében nem egyedül a póre művészeti teljesítmény alapján választják ki a nyertest, hanem a „kulcsváltó” magasabb minőségének sávjában a szerepeltetésnek egyéb szempontjaira is tekintettel vannak: ilyen például a lakóhely távolsága, vagy akár az adott kosztümhöz mért alkat stb. Az egyedi helyzet pikantériáján túltekintve: minden személyi/személyzeti döntés racionalitása ilyen módon érvényesül, nem egyetlen elvonatkoztatott szempont érvényesítését jelenti.

A Mátrai-féle kiegészítés: Mátrai László egykor nagyhatalmú akadémiai vezető sűrűn riogatta környezetét, hogy ő majd megírja a (tudományos) közélet pszichológiáját. Ennek fundamentális elemeként könyvelte el Kolozsvári Grandpierre Emiltől kölcsönzött *bon mot*-ját: *hülye hülyét hoz*. Tudálékosabban fogalmazva: ez a kulturális-tudományos élet szervezeti tapasztalatából leszűrt nyers állítás arra utal, hogy a döntéshozók intellektuális szintje, de általánosíthatóan: emberierkölcsei kvalitásainak színvonala meghatározza szociális ízlésüket és ítéletalkotásukat, irradiál, és szervezeti kultúráként tovaterjed a személyzeti politikában is. Ennek a tételnek a megfogalmazásában (és terjedésében) az alkalmi személyes benyomásokon túl feltehetően közrejátszott az 1948 kommunista társadalmi fordulatát túlélő értelmiségiek fölényes, fanyar attitűdje az új rendszer „kádereivel” szemben, akik pozíciójukat népi/proletár származásuknak és/vagy politikai lojalitásuknak köszönhették. A társadalmi változások hullámverése rendre felidéz ilyen feszültségeket, melyek részben ellenszenvvel színezett csoportközi különbségek, részben viszont a kompetenciában, a hozzáértésben, a szakszerűségben jelentkező valós visszaeséseket tükrözik.

A Faragó-féle prognózis: Faragó Klára, szeretett professzortársam a szociálpszichológia oktatásában, rámutatott arra, és szakirodalmi kitekintés alapján illusztrálta azt, hogy a státusrendszer felfogása változóban van, radikálisan változni fog, és ez az intézményi szelekció megítélésére várhatóan hatással lesz. A számítógéppel végzett munka térhódítása és a munkaszervezetek átalakulása, együtt a vállalatok tulajdonlásának és irányításának megújult dinamikájával máris fellazította a munkahely és a munkavállaló kapcsolatának merev kötéseit, és ezzel a munkahelyi viszonyok megmerevült hierarchiáját. A társadalmi pozíció fogalma, jelentése és jelentősége most egyaránt változik. A munkaerő áramlik, időszakos kapaszkodót keres, és szűkebb időtávban a jövedelmi lehetőségek a fiatalabb munkavállalókat jobban motiválják, mint a funkciók köré szerveződő laposabb ranglétra. A hektikus viszonyok a kiegészítő újabb tünetekre vezetnek.

A világviszonylatban már jórészt végbement gazdasági-társadalmi makrostrukturális változások egyszerre vezetnek egyfelől az intellektuális elit túlkínálatához, másfelől a közép rétegek fokozatos süllyedéséhez, és e kettő együtt (helyét és szövetségességét kereső túlképzett elit és a pozícióvesztés elégedetlen hangulatával küzdő középosztály) társadalmi turbulenciához vezet, amely a státus-hierarchia kikristályosodását gátolja, keresztezi és kezdi ki. Megjegyzem, mindez korántsem zárja ki a kontraszelekció élményét, sőt annak tobzódását, de abban kétségtelenül elbizonytalanít, hogy mi is az státusrendszer, melynek betöltése kétely, vita, felülvizsgálat tárgyát képezheti.

Székfoglaló előadásomban bő terjedelemben kitértem arra, hogy különböző indíttatású szociálpszichológiai kutatások és koncepciók milyen sok oldalról támogatják konkrétan a kontraszelekció-élmény, átfogóan a rendszerkritika elemzését, vizsgálatát, elméleti integrációját. Ezek közül néhányat már érintettem, azt azonban sem akkor, sem most nem merném állítani, hogy célzottan ennek problematikájával érdemben foglalkozott a tudományterületünk nemzetközi szakirodalma. [Ehhez egyébként alighanem a rendszerigazolás kutatói jártak a legközelebb a társadalmi változás

pszichológiai hatótényezőit feltérképezve, vagy az igazolás/kritika összefonódásáról szoltak – például amikor a társadalomkritikai fellépés háttérben azonosították a rendszerbe vetett bizalom elengedhetetlen szintjét. Ez utóbbihoz hasonló felismerés kapott szakmai nyilvánosságot azzal kapcsolatban, hogy a hatalmi inzultusokat elszenvedőknek egyszerre támad gyanakvásuk és igényük a kormányzati reform-intézkedésekkel kapcsolatban (Agroskin, Jonas & Traut-Mattausch, 2015).]

A társadalomkritika tárgyalt elemi kérdéseivel, így a társadalmi kiemelkedés és süllyedés pszichológiai környezetével kapcsolatban érdemi kutatásról nem számolhatok be. De jelen áttekintésünk fogyatékosága lenne, ha – röviden bár, csak utalásszerűen – nem térnénk ki a következőkkel kapcsolatban felbukkanó – nem közvetlenül a Rendszerigazolás Elmélete által inspirált munkálatokra: *a)* hogyan látják egymást a társadalmi hierarchiában különböző helyet elfoglaló csoportok, beleértve egy közbülső középréteget is, *b)* kitüntetetten a kiemelkedő, a rendszert megtestesítő személyek/csoportok fellépését és megítélését mi motiválja és jellemzi, *c)* különösképpen a uralkodó/vezető csoportok és a társadalmi normák viszonya hogy alakul és milyen fényben jelenik meg, *d)* direkt megítélés szerint mennyiben elfogadható a hatalomeloszlás társadalmi szerkezete.

a) a társadalmi osztály-réteg tagozódással foglalkozó szociálpszichológiai munkák nem, vagy nem elsősorban a kapcsolatokkal, az egymásra irányuló attitűdökkel foglalkoznak, hanem e társadalmi nagycsoportok megkülönböztető vonásaival (Centers, 1949; Argyle, 1994). E tekintetben egyedüli érdemleges kivétel a szegények helyzetét magyarázó attribúciók témája, amelyben – az igazságos világ/rendszerigazolás jegyében – a személyiségben rejlő negatívumok kárhoztatása a domináns megfigyelés (Morris & Williamson, 1982; Furnham, 1988). A kognitív szociálpszichológia úttörő egyénisége, Susan Fiske is végzett ilyen, rétegmentalitást megcélzó elemzést – s ebben a tematikus fordulatban valószínűleg nem ok nélkül kereshetjük férjének, a diszkrimináló társadalom kiemelkedő kutatójának az inspirációját (Massey & Denton, 1993; Massey, 2007), mint ahogy a szellemi vállalkozás eredményességének nyilván fontos tényezője volt, hogy a kulturális pszichológia kiválósága, Hazel Markus volt ebben az együttműködő partnere (Fiske & Markus, 2012). Fiske azonban egy szuverén gondolatvezetésű önálló kötetet szentelt annak is, hogy a hierarchikus társadalmi kapcsolatokban miként alakul a társpercepció és milyen érzések jelennek meg (Fiske 2011). A percepció leírásában helyükre kerülnek a sztereotípiák kompetenciára és kommunalításra vonatkozó alkotóelemei, az érzéseket a társas összehasonlítás mechanizmusai magyarázzák, feltárva, hogy az összehasonlítások nyomán *az irigység és a lenézés* feszültségével mikor kell számolnunk. Ezeket a negatív érzéseket a szerző jól ismert funkcionális szemléletének megfelelően könyveli el, miközben számol ezek veszélyeivel a társas és a társadalmi szférában. Gondolatmenetében így jut el a bizonytalanságba taszított és a kontrollt nélkülöző tömegek nézőpontjához, tapasztalataihoz és indulataihoz, amelyek elit-ellenességre vezetnek, és a populizmus táptalajává válnak. Bernard Russell 1930-ban leírt lényeges gondolatát idézi fel, aki az irigység társadalmi elharapózása mögött világosan látja a társadalmi korlátok leomlásának szerepét, és viszont. *„A koldus nem irigy a milliomosra, viszont természetesen irigy lesz a másik koldusra, aki sikeresebb mint ő. A társadalmi státus instabilitása a modern világban és a demokrácia s a szocializmus egyenlőségi doktrínái nagyban kiterjesztették az irigység jelentkezési körét. Ez egy gonosz dolog, de egy olyan gonoszság, amelyet el kell viselni, hogy egy igazságosabb társadalmi rendszerhez jussunk el”* (idézi Fiske, 2011, 149. o.). A társadalmi egyenlőség tükrében felismert egyenlőtlenséget okolja Fiske a kiterjedt összehasonlításokért, amelyek negatív érzelmeket generálnak. Ily módon ássa alá az egyenlőtlenség a társadalom egységét és azonosulását

(e tekintetben egy paradox tipológiát vázol egy világra kiterjedő összehasonlító célzatú adatbázisra hivatkozva: az általában nagyobb egyenlőséggel jellemezhető nyugat-európai országokban és a brit birodalomban inkább honos a mi *versus* ők markáns értékelő szembeállítás a minoritásokkal, mint az általában nagyobb egyenlőtlenséget hordozó Új Világban. Ott a társadalom által felölelt-befogadott csoportok száma nagy, ott a csoportjellemzés többnyire ambivalens – vagy kompetens, vagy szociábilis, de soha nem együtt a kettő). A szerző ad némi biztatást azzal kapcsolatban, hogy miként lehetünk úrrá az irigységen és lenézésen személyes és csoportközi kapcsolatok több szintjén, *nota bene* társadalmilag is a jóléti és identitáspolitiká révén, de az összehasonlítások, negatív érzelmek s ezek feszítő ereje láncolatát kiiktathatónak nem tartja és minden teherterhelés mellett látja funkcionalitásukat is (például a szociális megismerésben, az én-védelemben és a társas kapcsolódás terén).

- b) Joggal hiányolta a szociális percepció irodalmából a státus és pszichológiai háttére közötti viszony tanulmányozását Norman Feather a 90-es években. Ő kifejezetten az előnyösebb helyzetűek, magasabb státusúak megítélésével kapcsolatban kezdett és végzett ekkor unikális kutatómunkát (Feather, 1996). Tanulmányok egész sorozatát szentelte a „nagymenők” (*Tall poppies*) percepciójának: vélt tulajdonságainak, a tényleges/fiktív bukásukra adott reakcióknak, és a mindezekben az értékelő attitűdök benyomás-szervező szerepének. Az irigység kutatásának logikájától eltérően a vizsgálati személyek nem személyükben érintett riválisok voltak, hanem a külső megítélő szerepét töltötték be. Az „elvárás-érték” attitűdfelfogás képviselőjeként (aki az attitűdöt mint a tárgyhoz különböző valószínűséggel kapcsolódó/ súlyozott értékek eredőjeként fogja fel, lásd erre Fishbein ismert formuláját) Feather vizsgálta azt is, hogy a szemlélő vallott értékei mennyiben befolyásolják közéleti személyiségek, ismert sportolók, sztárok, lokális vezetőségek megítélését és bukásuknak kommentálását. Természetesen nagy figyelmet szentelt annak, hogy a vizsgálati személyek a „nagymenők” pozíciójának „megszolgált” jellegét és ezzel összefüggésben bukását hogyan ítélik meg (amiben Heider két befolyásos elméletét, a pszichológiai egyensúly és az attribúció elvét elmésen kombinálta.) Figyelemre méltónak tűnik, hogy a vizsgálati személyek a magas pozícióból a középszintre való esést kevésbé tartották fájdalmasnak, mint a középről az alacsony szintre való esést: a szerző ebben, az átlagos preferenciájában az egyenlőségre törekvés megnyilvánulását vélte felfedezni. Egy másik kísérletben, melyben a bukást az iskolai puskázásban való lebukás okozta, a vizsgálati személyek nagyobb elégtétellel fogadták a „nagymenő” stréberek pozícióvesztését, mint a középszintűek lebukását (*nota bene* kinyilvánított szándékuk szerint az előbbieket lebuktatásában is készebben vettek volna részt). Érvelésük szerint a magasban teljesítők felelőssége nagyobb, megítélésük ezért indokoltan szigorúbb. A szereplők megítélése státusukon túlmenően a nekik tulajdonított értékek, pozíciójuk megszolgált jellege szerint is különbözött, a jobb morális karakterrel rendelkező „nagymenők” toleránsabb elbírálásban részesültek. Feather bevezetett (1989) egy kétpólusú „nagymenő skálát”, amely 10 elismerő-jutalmazó, 10 megkérdőjelező-büntető itemet tartalmazott. Azt tapasztalta, hogy a „nagymenők” jutalmazására hajló kérdeztettek a Schwarz-féle (1992) érték-méréskor a hatalom, a teljesítmény, az ösztönzés/stimuláció, a konformizmus és a biztonság híveinek mutatkoztak, viszont a maga által kidolgozott-bevezetett Egyenlőség skálán (Feather, 1994) nem mutattak semmilyen jellegzetességet. A „nagymenők” megkérdőjelezését, büntetését előnyben részesítő kérdeztettekről az értékvizsgálatban halvány konformizmuson kívül semmi sem derült ki, viszont a „nagymenő” megítélése és az egyenlőség skálaérték között esetükben

szignifikáns összefüggés mutatkozott. Ezzel párhuzamosságot árul el, hogy az ausztrál liberális párt jobboldali támogatói a „nagymenők” kedvező elbírálására hajlanak, a munkáspárt baloldali szavazói viszont – szerényebb mértékben – a „nagymenőkkel” kapcsolatos kritikai fenntartásokat részesítik inkább előnyben. A vázolt, szofisztikált vizsgálat (részben kísérleti) terv a magas státusúak percepciójára koncentrált, mellőzve az alacsony státusúakról formált benyomások (minden bizonnyal az előbbivel szembeesíthető) problematikáját. Érdekes kiegészítő vizsgálatot kapcsoltak ehhez Mandisodza és munkatársai (2006): egy összehasonlító vizsgálatot eszközöltek, amelyben azt vették szemügyre, hogy az ausztrál, illetve amerikai vizsgálati személyeknek ki a rokonszenvesebb: aki előnyös helyzetből indulva lesz „nagymenő”, vagy aki hátrányos helyzetből éri ezt el. Ez utóbbiakról alakult ki kedvezőbb benyomás, különösen az amerikaiak körében, akik viszont a kedvező helyzetben indulókkal szembeesülve is azt szűrték le, hogy a társadalom fair módon működik.

- c) Utóbb is születtek szórt vizsgálatok, nem arról, hogy látják a magasabb státusúakat, hanem – sajátosan – arról, hogyan tekintenek ők a „lent lévőkre”. A rendszerigazolás mechanizmusától nem idegen, de a magukat veszélyeztetve érző (alkalmasint illegitim módon preferált) „hatalmasok” az alárendeltek motívumait keresik, bennük feszültséget kelt a magukkal szembeni kritikus alap-attitűd (Rodríguez-Bailon, Moya & Yzerbyt, 2000). Bonyolultabb relációban mutat bizonytalanságot az ún. metasztereotípiák vizsgálata, aminek kérdése az, hogy vajon a hierarchiában magasabban lévők milyen megítélést várnak a lenn lévőkötől. Erre a domináns csoport negatív várakozásokkal felel, különösen érvényes ez az alacsony önértékeléssel rendelkező csoporttagokra (Vorauer, Main & O’Connell, 1998).
- d) Kiemelt figyelmet érdemel, a korábban felvázoltak szerint, hogyan a normasértés hogyan függ össze a státussal. E téren kifejezetten a megítélés percepció vizsgálatával nemigen találkozunk, de a kiemelkedő helyzetűek, státusaik, vezetőik norma-felfogásával és normasértő magatartásával – ami a benyomásokban tükröződhet – alkalmasint foglalkoznak szociálpszichológiai tanulmányok. Gondolati kitérőként itt néhányat felidézhetünk, ilyenek például egyes kínai szakemberek korrupcióval kapcsolatos kutatásai: egyfelől a hatalom meritokratikus felfogásától (Tan, Liu, Huang & Zheng, 2017), másfelől emellett a korrupció (önérdekű vs másoknak kedvező) értelmezésétől (Wang & Sun, 2016) függ a felső rétegekkel összefüggésbe hozott korrupció megjelenése és megítélése. Egy figyelmet érdemlő komparatív vizsgálat irányul arra, hogy osztályhelyzettől mennyiben függ a normák áthágása, vagy pontosabban az, hogy ki mely normákat hág át. A nagyvonalú – de információgazdag – áttekintés szerint (Dubois, Rucker & Galinsky, 2015) az osztály-különbség nem a deviancia jelentkezésében, hanem annak irányában érhető tetten: a magasabb státusúak a maguk javára, önérdékből követik el a kihágásokat, az alacsonyabb státusúak – úgy fogalmazhatnánk – a mások javára (ami a kollektivitás, illetve a szolidaritás fura vetületének is felfogható). Tanulságos, hogy a vezetői szerepre kiválasztottak, kijelöltek mintegy jogosultnak tekintik magukat az egyenlőség normájának áthágására, s hajlanak is erre a gyakorlatban (de Cremer & van Dijk, 2005). Más társadalmi konstellációra vonatkozik, de ezzel rokon felismerés, hogy a hatalommal felruházott, azt gyakorló személyek közötti kooperáció különleges nehézségekbe, fennakadásokba ütközik, noha a teljesítményt előmozdító momentumokat is fellelhetünk együttműködésükben (Hildreth & Anderson, 2016). A tyrannus – talán az idők szavára – mostanában sűrűbben felbukkanó kifejezés és tárgyválasztás: példázhatja ezt a kérdés, hogy mikor és miért lépik túl a tyrannusok a józan/racionális határokat (Glad, 2002,

a rosszindulatú nárcizmust kárhozzátja ezért...). További empirikus adalék, hogy az abszolút hatalommal felruházott vezetőre vonatkozó igény jelentkezését a bizonytalanság és az (alacsony) önértékelés magyarázza (Schoel, Bluemke, Mueller & Stahlberg, 2011).

- e) A távolabbi múlt emléke, hogy voltak a 60-as években olyan attitűd-vizsgálat jellegű empirikus próbálkozások, amelyek a státuseloszlás társadalmi rendszerére vonatkozó átfogó tételek elbírálását kérték a vizsgálati személyektől. Form és Rytina (1969) a hatalomelosztás társadalmi rendszerére vonatkozó direkt – ideologikus – álláspontokat szembesített, melyek közül a 60-as évek Amerikájának egy michigani kisvárosában David Riesman politikai pluralizmusra vonatkozó tétele aratott ekkor és itt kiemelkedő sikert mint helyzetadekvát leírás, Wright Mills elitista és a marxisták gazdasági dominanciát hangoztató álláspontjához képest. Christie és szerzőtársai (1969) „*Új Baloldal*” skálája a 60-as évek végére kibontakozott radikális mozgalom nézeteit – tételekre bontva – kínálta fel megítélésre a vizsgálati személyeknek; ezek között számos volt olyan, amely a társadalmi kiválasztódás/kiválasztás rendjét is kritikusan érintette. (Néhány ez irányba mutató frissebb tanulmányra hivatkozom még az attitűdkutatásban rejlő módszertani lehetőségekről szólva.)

A kontraszelekció magyar társadalomtörténeti tradíciójáról

A jövő kilátásaiból azonban térjünk vissza a kontraszelekcióra érzékenyítő múltra, mint ahogy a szóban forgó 2002-évi székfoglalóban is tettem: a magyar múlt. Bizonyosan nagyon különböző azoknak a társadalmaknak az atmoszférája és működésmódja, amelyek megpróbáltatások nélkül, lendületesen fejlődnek, illetve amelyek sorsszerű külső erők játékszereként autonómiájukat nem élik meg, s vereségek sorát szenvedik el. Régóta kedves szerzőm, Márai Sándor írta: „...*lehet-e igazságosan ítélni egy társadalom felett, melyet évszázadokon át idegen hatalmak nyúztak, marcangoltak? A török, az osztrák, aztán tegnap az imperialista náci – teutonság, ma az imperialista szlávság... mindig idegen hadak az országban, idegen akarat a közéletben, mindig a kompromisszum kényszerre, megalkudni az idegen erőkkel, tehát a kényszerű korrumpálódás... A magyar társadalmi tragédiát nem lehet belső, alkati hiányosságokkal magyarázni. Mélyen tragikus sors ez, és ritka az idő, amikor a nemzet történetében csakugyan egyedül maradt sorsával, alkatával, önmagával, és saját erkölcsi tartalékjaiból gyógyulhatott.*” (Márai 1991/1992, 194. o.) Kétségtelen tény, hogy a „magyar emberek” kollektív nemzeti érzülete több vonatkozásban meglehetősen keserű, amint ezt színesen kifejező irodalmi alkotások tükrözik (alkalmasint gerjesztik) és amint ezt a szubjektív jólét leképezésére hivatott szociális indikátorok is nemzetközi összehasonlításokban szakszerűen kimutatták. Ha abból indulunk ki, hogy ezen érzelmi állapotok nem egyszerűen a néplélek tovább nem elemezhető irracionális mélységeiből fakadnak fel, akkor a társadalmi viszonyok történeti alakulásában is keresnünk kell ezek okait. Nem lehet a célunk itt most teljesen átfogó és egyben behatóan gondos oknyomozást folytatni a nemzeti előtörténetben, legfeljebb vázlatos utalásokkal jelölhetjük ki a gyaníthatóan közrejátszó tapasztalati forrásokat a korántsem teljesen egyedi, de sajátos úton, sajátos ritmusban előrehaladó társadalomfejlődésben. Értelemszerűen a típusos kontraszelektív helyzetekre koncentrálunk, annak a kimondott előfeltevésnek a jegyében, hogy ezen helyzetek múltbeli tapasztalata általában érzékenyíti a kulturális közösség tagjait, hajlamosítja őket a bennük rejlő társadalmi feszültségek észlelésére.

A közelmúlt e társadalmi-politikai berendezkedéseit szokásos vezéralakjuk nevéhez és személyiségéhez kötni, minthogy – s ez a nálunk honos rezsimek szociálpszichológiai misztériumához hozzátartozik – a hosszú éveken át előtérbe álló személyek ki is fejezték és meg is szabták a társadalom uralkodó atmoszféráját, érintkezési és gondolkodási stílusát. Már ebben mintha egy társadalmi-kulturális lejtő rajzolódna ki előttünk, ha rendre felidézzük eredetüket és neveltetésüket. Ferenc József régi dinasztiából származó uralkodó. Horthy Miklós, úgy is mint sportszerető tengerésztsiszt a szárnysegédje volt, ami *Emlékiratainak* tanúsága szerint is nyomasztóan nagy társadalmi távolság. Rákosi Mátyás kisvárosi kereskedő-sarj, nagy nyelvtudású gyakornok a londoni üzleti életben, mielőtt kijárja a bolsevik pártélet magaskoláját. Kádár János egy cselédlány törvénytelen gyermeke, akinek iskolája sincs sok, s a hazai munkásmozgalom provinciális közegében érlelődik nemzetközileg valóban számon tartott kommunista vezetővé. Politikai kvalitásaikhoz vajmi kevés köze van társadalmi eredetüknek, de mindemellett ennek volt és maradt szimbólumértéke, valamint volt és maradt hatása a politikai viselkedéskultúrára.

A politikai kultúrának fontos hagyománya lett e rezsimek *közös életciklusa*. Mindmeggannyi külhatalom fegyveres támogatásával született. Kezdetben erővel törve meg a magyar társadalom belső mozgását, s a sikeresebbek – joggal mondhatnánk, hogy Machiavelli receptjét követve – a diktatúra zaklatásait a megegyezés keresésével cserélték fel, mígnem a megbékélés opportunus légkörét a külső és belső erőhatások fel nem kavarták. A rezsimek természetéből adódik, hogy bennük nem valósul meg a szilárd jogrendű és váltakozó kormányzatú demokráciák kontinuitása: a rezsim kemény hierarchiát épít ki, de összeomlásakor maga alá is temeti ezt. E két fázisban más és más itt a közéleti kontraszelekció mechanizmusa: a stabilitás szakaszán az opportunus alkalmazkodók valódi teljesítménykényszer nélkül élhetik ázalag életüket, a rezsimváltás szakaszán a politikai erőtér alakulására gyorsan és látványosan reagálók szerezhetnek munkától és teljesítménytől függetlenedő helyzeti előnyt. A rezsimváltás éles fordulata – ez a 20. században többször beigazolódott – egyfajta közéleti vákuumot is teremthet egy ilyen méretű és ennyi kompetenciát felhalmozó országban, s ez szívóhatást gyakorol a felnőtt pályára lépő fiatal generációra. Így a társadalmi-politikai erők egyidejű pluralizmusa helyett generációs dominanciák váltakozása következik be a közéletben. Míg az előbbiben a vetélkedő társadalmi-politikai törekvések iránya az identitásképző erő, az utóbbiban az az identitás alapja, hogy a korosztály tagjai a múlttól miben és mennyiben határolódnak el.

Ha a különböző rezsimekben érvényesülő kontraszelekciót tipizáljuk, akkor két jellegzetes változatot könnyűszerrel azonosíthatunk a magyar 20. században. Az első változat a kiváltságokkal hivalkodó, gazdagon dekorált két rezsim korszaka, amely az agrárszegénység mélységeit rejtette, és széles néprétegeket szorított ki a politikai közéletből. Ferenc József és Horthy Miklós korát – mondhatjuk úgy, hogy – a társadalmi felemelkedés korlátai jellemezték. Az előbbi egy feudális-tekintélyuralmi rendszer a bomlás előrehaladott stádiumában, az utóbbi ennek restaurált művi mása volt.

Az egykori századfordulón az osztrák–magyar kiegyezés kegyelmi állapotában a lakosság felét kitevő magyarság még megőrizte ingatag primátusát a Kárpát-medencében, s a dualizmus befogadó társadalompolitikája pedig nagyban segítette az agrárország tőkés fellendülését – ám a részleges szuverenitást élvező ország a nagybirtokok feudális rendjére épült, és korhadt közéletében a népképviseletnek alig volt tere. A világháborút követő fegyverszünet és békediktátum az összes vesztesek közül Magyarországot sújtotta a legsúlyosabban, s ez inkább volt oka, mint következménye a társadalom forradalmi felkavarodásának. A politikai élettől korábban távol tartott rétegek percnyi időre

felkapaszkodtak ugyan az állam romjaira, de a proletár revans mámora csak néhány hónapig tartott, s bekövetkezett a politikai tisztogatással egybekötött társadalmi restauráció. A nincstelének gazdasági kivándorlását ekkor követi első ízben a jórészt radikalizálódott entelleküellek tömeges emigrációja, amely a szellemi élet nem egy kiválóságától fosztotta meg a Horthy-korszakot. Számunkra azonban itt még ennél is fontosabb a népi tehetségek megítélése és kezelése. Kornis Gyula, a jeles pszichológus és nem jeltelen politikus, *„Kultúrpolitikánk alapelvei”* című dolgozatában 1921-ben óva intett attól nehogy *„...a közoktatás... úgy szerveztessék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk, s számára a saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és a tehetségteleneket hagyjuk meg: ez népellenes, antidemokratikus kultúrpolitika volna.”* (Kornis, 1921, 30. o.) A rezsimnek ezt a cinikus szellemiségét akkor sem feledhetjük, ha a korszak nemzetelvű kultúrpolitikájának valóságos ékessége volt az oktatásügy fejlesztése, a felsőoktatástól a népiskoláig elvezető energikus lépések sora (mindenekelőtt Klebelsberg minisztersége idején, kinek Kornis, a későbbi rektor, akadémiai és házelnök ez időben az államtitkára volt).

A 40-es években, melyeknek már első fele is a rezsim végelszámolásának, a felbomlásnak és újragondolásnak az ideje volt, Németh László (1943, 43. o.) nevezetes szárszói beszédében így fogalmazott: *„Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ráncszakadók. Habsburg restauráció császár nélkül: így neveztem el egy régibb írásomban, s valóban mindazok a nemzetközi elemek, amelyeket a Habsburg birodalom népeiből népei ellen kitenyészett: arisztokrácia, klérus, nagytőke, nagy fényvel iktattattak vissza tekintélyükbe; éppen csak a császárt nem lehetett visszahozni, idegen tilalomra. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak föl, mi a régi Habsburg-Monarchia romjait őriztük; épületeink ennek a stílusában épültek; történelmünket ennek az igazolására fogalmazzuk át; szent istváni gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetlenséget. S ez az anakronizmus jellemezte államunkat befelé is. A parasztságot egy rövid kigazda fölbuzdulás után kirakták a politikából; a munkásság forradalmi „bűnei” miatt karcserben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világfiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal.”*

Márai Sándor nem a nép kötöttségén borongott, hanem a középosztály lezüllésén: *„A monarchia pusztulása után ez a társadalom sürgősen és groteszken hierarchiát pancsolt össze – de ebből az utánzatból nemcsak a spanyol etikett merev, fekete-arany rang- és arányérzéke hiányzott, hanem az a tapintat, mértéktartás, erkölcsi kötelességtudás és ízlés, amely Ferenc József idejében szalont, hivatalt, magánembert és minden társadalmi intézményt – úgy-ahogy, de – áthatott. Ez már csak olyan ersatz – hierarchia, mini-etikett volt – mesterséges, tehát szánelmas és nevetséges is.”* (Márai 1972/1991, 135. o.). Polgári és nemzeti öntudatának mély sérelme magyarázza Márai – kifejezetten a társadalmi kontraszelekcióról szóló – kemény ítéletét 1944-ben, a korszak lezárultával: *„Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a „jobboldaliság” címkéjével ismert különös valamit; a tudatot, hogy ő, mint „keresztény magyar ember”, előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert „keresztény, magyar úri ember”, joga van tehetség és tudás nélkül is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem „kereszténymagyar” vagy „úriember”, tartani a markát, s a kereszténymagyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól: állást, kitüntetést, maradék zsidóbirtokot, potya nyaralást a Galyatetőn,*

kivételezést az élet minden vonatkozásában. Mert ez volt a „jobbaldaliság” igazi értelme. S ez a fajta nem tanul. Aki elmúlt harmincéves és ebben a szellemben, légkörben nevelkedett, reménytelen; talán megalkuszik, fogcsikorgatva, s mert önző és gyáva: bizonynal hajlong majd az új rend előtt; de szíve mélyén örökké visszasírja a „jobbaldali, keresztény, nemzeti” világot, amelyen belül olyan szépen lehetett zsidó vagyont rabolni, versenytársakat legyilkolni és aladárkodni a nagyvállalatokban, képzettség és hozzáértés nélkül. S lehetett „előkelő közhivatalnok”-nak lenni és sérthetetlen, páncélinggel védett katonatisztnak; s mindezt nem adni semmit, csak becses létezése tényét. Ez a fajta soha nem változik meg. De amíg ezeknek szavuk van, vagy befolyásuk, Magyarország nem lesz nemzet.” (Márai 1945/1990, 290–291. o.)

Két, nagyon is eltérő nézőpont és szellem, mégis mindkettőnek a szava, amit mondanak és ahogy mondják, megélt társadalmi krízisről tanúskodik. A 40-es évekhez hasonló mélységű és léptékű átalakulás, megítélésem szerint, nem ment végbe Magyarországon (ha csak ma nem következik be, ellenirányban). A 40-es évek derekán a Horthy korszak uralkodó csoportjait, sőt egész középosztályát rendre mind elsöpörték a szovjet fegyverek és a repatriált hívek, erőre kapott a bosszúszomj, amely átvette a korábbi sanyargatók bösz stílusát, valamint a társadalmi gátszakadás, az erővel vagy taktikával eddig visszaszorított néprétegek elemi erejű feltörekvése. Márai, aki eddig az úri Magyarország szellemi és morális deformálódását ostromozta, ekkor már a minden diktatúra kiszolgálására kész gyökértelen – úgymond – prolitol viszolyog, s kifejezetten elborzad a magyar parasztság mohó térhódításától.

A társadalom alakulása azonban – amint ezt kevésbé lobbanékony, elfogult, sőt nem egyszer váteszi előrelátásról tanúskodó pillanataiban Márai Sándor világosan látja – nem ezen múlt, nem az egymásnak feszülő osztályok belső dinamikáján, ezt legfeljebb hasznára fordította, s kihasználta a gyorsan tért hódító bolsevik rezsim. A katonai túlhatalmon alapuló diktatúra a társadalmi egyenlőség régi eszméjéből merítette forradalmi legitimitását, s volt ereje ahhoz, hogy satuba fogja, egy szintre szorítsa a társadalom heterogén múltú, anyagi helyzetű, kultúrájú és ambíciójú rétegeit. Ez annak – az itt tárgyalt, második a hosszabb periódusnak a kezdete, amikor a kontraszelekció nem az alsó néprétegek felemelkedésének gátja, hanem a *felsőbb osztályok és mindennemű kiemelkedési törekvés leszorításának* mechanizmusa lett. Erre vonatkoznak utóbb leírt keserű vádjai: *„Senki nem mondta ki, hogy mindazt, amit meg kellett változtatni az országban – mindazt, ami itt maradt a múltból, ami hamis volt, idejét múlt és igazságtalan -, a 20. század derekán nem lehet egy évszázad előtti elmélet kátéja szerint megváltoztatni. És aki ragaszkodik a Százéves Betűhöz, az buta, mert az Élet nem Betű, hanem változás. De erről senki nem mert beszélni. A „marxizmust” – amiben voltak szép eszmék, száz év előtt volt benne jogos társadalmi és emberi felháborodás – átplántálta a változott jelenbe a vaskalapos, vicsorgó, konok maradiság...”* (Márai 1972/1991, 326. o.).

Rákosi nevéhez kötődik a sztalinizmus meghonosítása az országban, amely súlyosan megterhelte a kort és az 1945 után friss lendülettel színre lépő korosztályt. Erről *„Generáció és identitás”* címen leírtam: *„Fel lehet idézni azokat az emlékeket és dokumentumokat, amelyek tanúsítják, mint vádolta, sanyargatta, szorította ki a politikai túlhatalom szolgálatába szegődött sereg mindazokat, akik egy leegyszerűsítő politikai dogmatika kritériumai szerint nem voltak marxista osztályharcosok. S még előttünk és velünk vannak azok, akik a valóban népi vagy megtagadott zsidó polgári családok sarjaként áldozatai lettek a gerincropogató kritika-önkritika gyakorlatoknak, s a közöségben adott-kapott személyiségzúzódásokat legfeljebb a Kádár-korszak sokakat langyosan borogató állapotai közepette heverték ki. A hatalom csábítása és kényszerei – alighanem ezek szabták meg*

a szóban forgó generáció életútját. Egy olyan rendszer toborozta, állította szolgálatába, szorította félre, adott teret számára, amelyben a politikai akarat maga alá gyűrte a gazdaságot, a jogrendet, a kultúrát és benne a nevelésügyet.” (Hunyady, 1999, 69–70.)

Bizonyosan nem ok nélkül való, hogy minden történeti leegyszerűsítés és politikai gondolatcsúsztatás ellenére, a közfelfogás élesen elkülöníti a Rákosi- és Kádár-rezsim értékelését. A terrornak az a spirálja, amely fasisztaüldözéssel kezdődött, osztályellenségek felkutatásával folytatódott, pártpolitikai riválisokkal való leszámolásra vezetett, és szocialista indíttatású 56-os fiatalok kivégzéséig jutott el, a Kádár korszak derekára megszakadt. Ennek ellenére és ezzel együtt mindkét rezsimre jellemző volt és maradt a kontraszelekció egy újabb típusa: az egy szintre szorított társadalomból való *kiemelkedés fékezése, tilalma, büntetése*. Maga a politika és a teátrális sikereket hozó sport kínált ugyan mai szemmel mikroszkopikusnak tűnő privilégiumokat, de a társadalmi-műveltségi előnyt, s a tehetség kezdeményező kedvét és kiugró kompetenciáját a rendszer alig tűrte, nagyban korlátozta. Úgy gondolom, s ezt fejtettem ki 2000-ben „*A tehetség kibontakoztatásának társadalmi rugói és kerékkötői*” címen, hogy a nem-versenyelvű, hanem a személyi-politikai hierarchiára épített társadalomban bizonyos szociálpszichológiai mechanizmusok szabadultak el. Az emberek tudatában élő „méltányosság elméletek”, a teljesítmény-visszafogást is megalapozó csoportkohézió, a rokonszenveség és szerepalkalmasság szétválása a többség által uralt csoportban, a csoportba zárt emberek közötti „társas összehasonlítás” külön-külön és együtt a tehetséges ember kiemelkedése és érvényesülése ellen hatott. Azonban: „*Az ún. Kádár-konzolidáció lényegéhez tartozik az a kompromisszum, hogy a politikai doktrínák és formák kikezdehetetlenek, de ezek keretei között a hatalom az egyénnek fokozatosan mind több lehetőséget ad az anyagi boldogulásra, szellemi tárulkozásra. Ez a féltudatos „felvilágosult abszolútizmus” a maga ellentmondásosságában nem lehetett más, mint átmenet. Vagy a rendszer dogmatikája győz benne, s az egyenlődsdi jegyében visszagyömöszöli a feltámadt egyéni ambíciókat, s differenciálódó személyes kvalitásokat, s a mind markánsabbá váló társadalmi különbségeket, vagy az utóbbiak kerekednek felül, s levetik magukról a kiürült intézményeket, az elkopott szólamokat, s az elfásult vezetőgárdát.*” (Hunyady, 2000, 9. o.).

S innen már itt van előttünk – így mondtam szó szerint a 2002-es akadémiai székfoglaló előadásomban – az egyre erjedő Kádár-kor társadalmi típusainak – többségünk által még jól ismert – kavalkádja. A tsz-tag, aki a háztáji hasznából soha nem látott mértékben gyarapodik, s a munkás, aki a gyár eszközeivel – az egykori műszóval élve – fusizik, hogy megpróbáljon a vidéki osztályostársal, úgyis mint a társadalom hivatalosan kijelölt vezető ereje, legalább lépést tartani. A népből jött értelmiség, amely az önépítés belső kínjaival szenved meg intellektuálisan felívelő, anyagilag helybenjáró pályáját, s a tápáskodó középosztály, amely leküzdhetetlen vegetációként bújik elő az omlatag rendszer minden repedéséből, s lesz újra tisztségviselő, hivatalnok, ha kell, akár pártbürokrata. A funkcióját vesztett, s a hatalom éltető nedvei híján fonnyadásra kárhoztatott pártapparátus, s az iskolázott mozgalmi ember, aki szemünk láttára vedlik át mind szélesebb látóköri gazdasági menedzserré.

Ez a társadalom indul előbb kicsit bizonytalan léptekkel, majd tülekszik át, egymást is tiporva a rendszerváltás kapuján. Sokan későn eszmélnek, hogy mit is jelent a kollektív tulajdon deklarált csődje, s a sok okos műszó a deregulációtól a kompenzációtól a privatizációig. Az alsóközéposztályi szintre leszorított egyenjövendelmekből szédítő sebességgel nemzetközi partnerségre érett milliárdos vagyonok támadnak, jönnek s mennek vállalkozók, akik önerő híján reszketeg, vékony kezekkel nyuládoznak az állami emlők felé. Jön a külföldi munkaügyi tanácsadó cég, hogy

a vastagujjú kohászt felkészítse a finomművű háztartási automaták javítására, s a New York-i éjszakai megszegyenítő számban fekszenek a téli utcán mélyre süllyedt embertársaink. Előtűnnek az „új szenvedők”, akiknek testén a múlt szenvedéseitől most nyílnak sebek. Berobban egy dinamikus új generáció, amely – nem más – ezt az átmenetet ismeri, eszesen ennek mesterfogásait tanulta meg, s tudja, hogy a metsző szó fegyver. Egy kígyóbűvölőt megszegyenítő erővel szuggerálja a pályán maradt 50-esek és korosabbak felé, hogy ők a múlt örökösei. S ezzel identitásgerjesztő nagy pszichológiai szolgálatot tesz nekik, mivel egyébként már azt se tudnák, hogy fiúk vagy lányok, hogy hittek-e a szocializmusban vagy ők morzsolták fel, hogy maradt-e homályos emléküik a társadalmi szolidaritásról vagy mindig is arra törekedtek, hogy emberi természet örök törvényeit követve kis magánvagyonot halmozzanak fel. Így aztán a társadalmi-politikai életben megjelent és kikristályosodott a generációs tagolódás teljesítmény-értékektől gyanúsan mentes meghatározó szempontja (Hunyady, 2002).

A Kádár-rendszert nem a népi elégedetlenség vetette szét és vetette le: a szociális biztonság, az életszínvonal – a külső feltételeknek kitett gazdaság teljesítményét meghaladó – emelkedése, a gazdasági kezdeményezés terének fokozatos tágulása, a szellemi nyitottság és sokszínűség érzékelhető növekedése – a politikai szabadság nyers korlátozása mellett és ellenére – a nagy tömegekben bizalmi tőkét kölcsönzött a szisztémának. A világpolitikai erőter gyökeres átalakulása, s a szovjet birodalom felbomlása, a nyugati életnívó és személyes szabadság vonzása, a gazdasági-politikai vezetést szétziláló érdekek azonban együttesen elvezettek az elöregedő rendszer széteséséhez (lásd Romsics, 2018).

A rendszerváltásnak lehetett és volt *kétféle felfogása* (ezek megkülönböztetésében Orbán Viktor egy-két kihegyezett, de felettébb autentikus tételére támaszkodom): *az egyik a társadalomszervező elvek cseréje, a másik a rétegek társadalmi pozíciójának elmozdítása, felcserélése*. Az előbbi a késői-Kádár-korszak erjedési folyamatait engedte szabadjára, ám annak eszmei „kígyóbőrét” levette a Nyugat kínálkozó és nyomakodó gazdasági-politikai nyelvén szólalt meg, és keresett választ a pluralizálódó, polarizálódó társadalom problémáira. Az utóbbi nem problémaként, hanem kivételes lehetőségként fogta fel a társadalmi különbségek drámai növekedését, hogy kiemelkedjen egy új elit, amely a Nyugat nyelvén is saját gazdasági-politikai hatalom összpontosítása érdekében beszél. Az elvek cseréjében a szocialistáknak a piaci demokráciához átálló tábora és a Kádár-rezsim nyugatos demokratikus ellenzéke meg tudtak egyezni. Az egzisztenciális és hatalmi pozíciók radikális megújítását és kisajátítását célba vevő – ekkor fiatal – csoport a nacionalizmust vette elő az osztálytársadalom hagyományos ideológiai fegyvertárából, és ennek jelszavával keresett – a sötétebb múlttal – történeti kontinuitást. Pikáns koalíciók és kompromisszumok kötöttek: az egyik oldalon a folytonosan őrlődő-szakadozó szocialisták és a nyugatos liberalizmus doktriner hívei között, a másik oldalon az elitcsere mohó radikálisai a nemzeti múlt elhomályosult emlékét élesztgető nacionalisták csoportjait csatolták magukhoz, és azoktól kölcsönöztek konzervatívnak címkézett ideológiát.

A rendszerváltás idején és következtében előálló tömeges egzisztenciális bizonytalanságra, széles rétegek perspektívtalan süllyedésére, szűk csoportok irritáló kiugrására – középtávon – *nem hozott megnyugtató választ* az egyéni szabadság megnyílása, a fogyasztási kínálat nyugati nívóra emelkedése, a piacgazdasági viszonyok között helytállni képes középosztály körvonalazódása sem. Ezért is a demokratikus választások révén a politikai váltógazdaság élénk dinamikája következett be, a koalícióformálás kezdeti bizonytalansága után a két politikai tömörülés formát öltött, változó

sikerrel vetélkedett, s ennek a politikai erőjátéknak messzemenő kihatása volt a társadalom struktúrájára: minthogy kis országról van szó nagyra nőtt államapparátussal, nagy állami befolyással a sovány gazdaságra, az egymást váltó kormányzatokkal együtt emelkedett és süllyedt népes klientúrájuk. Ezen hullámverés kiélesedett a 2000-es évek elején, amikor 2002-es választási vereségével a Fidesz nem békélt meg, generációs politikai pártból vezérelvű társadalmi mozgalommá szélesedett, 2006-ban bekövetkező második veresége után tovább radikalizálódott, demonstratív fellépéseivel kiaknázta a baloldali kormányzat belső legitimitási válságát, majd a 2008-as világgazdasági krízishelyzetet, végül a megroppant ellenféllel szemben megsemmisítő győzelmet aratott 2010-ben.

A fentiekben vázlatosan, irodalmi kommentárok révén tekintettük át a magyar társadalom hányatott és megoldásokkal adós történetét, jól-rosszul követve egyetlen gondolati szálat: a társadalmi hierarchia csúcán és alján elhelyezkedők kiválasztási-kiszűrési mechanizmusa milyen módon működött és milyen buktatókat rejtett? A kontraszelekcióról természetesen nem állíthatjuk, hogy csak itt, csak így jelentkezett történetileg, s csak itt és csak ezért adott tápot a társadalomkritika megélt érzéseire, megfogalmazott gondolataira, a társadalomszervezés megújításának igényére. De folytonosan jelen volt és tartós nyomot hagyott, meghaladása egy születő rendszer számára *kihívást* jelent(hetett volna): leküzdeni azt a viszolygást, amely a verseny elvével és gazdasági-politikai gyakorlatával szemben nálunk sokakban él, ami a tiszta versenybe vetett bizalmat mint a piacgazdaság és a demokrácia előfeltételét veszélyezteti (Fülöp, 2002). Kitorva a kisajátítás és eltulajdonítás körforgásából (a zsidók, a ki- és betelepítettek, az osztályidegenek, a parasztbirtokok, majd az állami és a szövetkezeti köztulajdon fosztogatásának felkavaró és eltompító sorozatából), élő példájával megcáfolni a jogállamiság alapjait elmocsarasító, anarchiába taszító gondolatot, hogy „a tulajdon lopás”.

I/3. A rendszerattitűd kutatása

E kötetbe foglalt kutatásunk azt keresi, próbálja feltárni és bemutatni, hogy egy társadalmi rendszerrel kapcsolatos pozitívumokat és negatívumokat hogyan élik meg az emberek, milyen viszonyulást alakítanak ki vele kapcsolatban. Az értékelések egy sokrétű szövevényével van itt dolgunk: a társadalmi viszonyok – amelyeket természetesen megközelítően meg kell határoznunk ahhoz, hogy a viszonyulás tárgyát lássuk benne – több nézőpontból, akár az egyén saját szemszögéből megítélve bizonyosan tartalmazznak előnyös és hátrányos vonásokat, és ugyanakkor az előnyök felfogása és méltányolása (a rendszerigazolás) vagy a hátrányok átlátása és elvetése (a rendszerkritika) gyökereit és következményeit tekintve egyaránt jelenthet jót, rosszat, a kettőnek valamiféle elegyét. A rendszerigazolás a biztonság tudatát erősíti, de lehet a beletörődést szolgáló ön-megtévesztő torzkép. A rendszerkritika jó irányba való elmozdulást céloz meg, de kimerülhet a kételyben, a lerontásban és káoszba is taszíthat. William McGuire-nek az értékelés természetéről és dinamikájáról vallott keleties bölcsességet rejtő szakmai elgondolásai felkészítenek bennünket az értékelő viszonyulásoknak ezen szövevényes szerveződésére, az attitűdrendszerek bonyolultságára – ennek tudatában kell elindulnunk, még ha óhatatlanul leegyszerűsítések útjára lépünk is a rendszerattitűdök felderítése során.

A viszonyulás tárgya – amelyeket John Jost az emberek közötti hierarchikus viszonyok rendszereként ragad meg és fog fel – szükségképpen összetett, egyének közötti, csoportok közötti, *nota bene* egész társadalmak közötti kapcsolatokat ölel fel. Ezt a sokágú gazdagságot itt mi redukáljuk, egyértelműsítjük akkor, amikor egy ország társadalmi-politikai berendezkedésének, egy időszaknak, mondhatnánk egy rezsimnek a megítélésére fókuszálunk. A célok kijelölésekor, a hangsúlyok kérésésekor ezt meg lehet tenni, de tudnunk kell, hogy egy ilyen értelemben vett rendszer sem magában áll, hanem beágyazott, határainak éles kimetszésére teljesen nincs lehetőség. A társadalmi-politikai berendezkedés megítélésében ugyanis keverten jelentkezni fog, hogy a rendszer hogyan működik, ehhez képest mit hirdet magáról és mit hirdetnek róla mások, hogy nemzetek/országok közötti összehasonlításban hol a helye, mivel rokonítható, milyen ideálképek és taszító példák bukkannak fel vele kapcsolatban, és a múltra nézve van-e és miben áll a cezúra, ami előzményeitől elválasztja, vagy ennek ellenoldalaként miben áll a közelebbi és távolabbi előzményekkel való folytonossága. Mindezen evidens összefüggések természetesen rendre mind nem tudatosulnak a rendszerhez való egyéni/csoportos/társadalmi viszonyulásban, de ebbe belejátszanak és ebben óhatatlanul feltűnedeznek.

A vállalt feladat – a rendszer és viszonyulás kapcsolódásának felderítése – különösképpen nehéz, de joggal mondhatjuk, hogy olyan szép kihívás, amelynek ha csak részben is eleget tettünk, máris eredményesnek vélhetjük vállalkozásunkat. Ezt bonyolultságot némileg csökkenti, ha abból hipotézisből, hogy a 2010-es évek elején Magyarországon kiépülni kezdett rendszer egy hányatott sorsú nép újabb viszontagságos korszaka, és látható-várható, hogy „az emberek” a maguk fenntartásaival ennek tudatában is vannak.

A társadalmi rendszer fogalmi keretei

Beszélhetünk, beszélnek is különböző rendű-rangú társadalmi rendszerekről (a társadalmi élet azonosítható erők által strukturált szféráiról, kulturális-földrajzi értelemben körülhatárolt egységekről, társadalom-történeti folyamatok elkülönülő szakaszairól szólván). Mi egy tágas nemzetközi körképben próbáljuk a „magyar rendszer”, a „rendszerváltó Magyarország”, az „Orbán-rezsim” helyét és dimenzióit kijelölni.

Elfogadva azt, hogy egymáshoz kapcsolódva, a társadalmi viszonyok különböző köreiben különböző struktúrák szerveződnek itt (is), melyek közül a gazdasági és politikai szisztémák a legátfogóbbak, és ezek szabják meg az egésznek az alapvető vázát. Aminek az ideálképe napjainkban a haladott világ felett lebeg, az a *piac(gazdaság)i demokrácia, a tőkés gazdaság és a benne gyökerező demokratikus közélet*. Az ideálkép szerint mindkettő működési mechanizmusa a szabad verseny, amely a torzító hatásokat kizáró szabályok között zajlik. Ám az ideálkép és a valóság el is szakadhat egymástól: valójában a versenyfeltételek többnyire nem egyenlőek, a verseny nem szabályszerű és szabadsága véges, eredményei egyenlőtlenül kamatoznak, teljesítménye változóan gyümölcsöző. A kapitalizmus és a demokrácia sem egybenőtt ikerpár, történeti összeszövődésük mellett vannak köztük újra-újratámadó ellentétek, napjainkban a legelőbb ellentét a tőke hiperkoncentrációja egyfelől, s a demokrácia jóléti társadalommá való kiteljesítése másfelől.

Peter Berger a 80-as évek derekán írta „*A kapitalista forradalom*” című jeles kismonográfiáját (Berger, 1992), amely szerint a kapitalizmus önerőből alkalmatlan a legitimitációjára, legfeljebb a tények nyelvén beszél, ezért is segédcsapatokhoz kell fordulnia. Ekkor még jogosan mondhatta azt

is, hogy a szocializmus viszont a történelem leghatásosabb mítosza, hívei elkötelezettségén a tények mit sem tudnak változtatni. Azóta viszont az idők nagyot változtak, lényegesen kevesebben esnek a szocializmus bűvkörébe, viszont a kapitalizmus a gazdasági hatékonyság példáival és ígéreteivel feltartóztatathatlan hódításra indult. Míg a 80-as években a szellemi javakat termelő és forgalmazó „új középosztály”, az értelmiség tűnt a legnagyobb ellenségének, időközben azonban ennek a rétegnek egy meghatározó része is felsorakozott mögé a neokonzervativizmus rideg racionalitása jegyében. A demokrácia köpenyegébe bújik, annak akár fegyveres erővel kikényszerített exportja révén hódít teret, s ha egyenlőséget nem is tud kilátásba helyezni, ennek árán szabadságjogokat ígér. De megesik, hogy nem, s a populista hangokat is hallató diktatúrák egy része inkább Hannah Arendt fanyar tételét igazolja, hogy a tőke a kapitalizmus melléktermékekén előálló csőcselékkel sikerrel szövetkezik (Arendt, 1992). Ennél is kritikusabb pont azonban, hogy a jólét példátlan emelkedése után és mellett – a kapitalizmus által oly kedvelt tények szellemében – ma már világviszonylatban is mérvadó feltenni a kérdést (Piketty, 2015), hogy a kapitalizmus növekvő gazdasági hatékonysága tulajdonképpen kinek is kamatozik, miért reked meg ma már a középosztály emelkedése, miért is hatványozódik a nagytőke nyeresége és koncentrációja?

A piaci demokrácia fogalmi köre támpontokat ad a működő rendszerek betájolásához, jellegzetességeik kimutatásához, egymástól való távolságuk meghatározásához a haladott világban, ugyanakkor valóságidegen perspektívatlanság lenne megfelelni a világ nagy, minden bizonnyal nagyobb részéről, melynek gazdálkodása elmarad a kapitalizmus viszonyaitól, vagy amely a kapitalizmust a demokráciától idegen diktatúrával kapcsolja össze (amelyet jovióra tekintélyuralomnak nevezünk, holott többnyire az erőszak uralma nyíltan megkülönböztetett csoportok között). Az alkalmazott rendszerfogalom tágasságától függ, hogy bennfoglalt részének, konstruáló elemének, vagy rá reflektáló, külsődleges rekonstrukciónak tekintjük a társadalom tagjait átjáró, orientáló, mozgósító *politikai ideológiákat*. A mai angolszász világban nem annyira a távolba vesző múlt, mint az élő hierarchikus rendszer védelmezője, támasza, igazolója a politikai konzervativizmus, melyhez képest a megkötő normák, hagyományok, egyenlőtlenlégek ellenzője – mondjuk így – a liberalizmus. Ha a rendszert nem egy statikus képződménynek fogjuk fel, hanem érezzük és értékeljük dinamikáját, akkor a liberalizmust sem könnyelhetjük el rajta kívül álló, külső tényezőnek, hiszen a szociáldemokráciával ötvözött formájában feszítő-mozgató erő a társadalomban, sőt a jóléti mintaállamokban eluralkodó, fundamentális eszmei tényező. A konzervatív – szociál/liberális dualizmus mellett és mögött az eszmei színskálán a konzervatívok oldalán tekintélyelvű radikálisok, a szociál/liberális oldalon radikális szocialisták, kommunisták mentalitása szélsőségként jelentkezik – feszegetve a demokrácia határait. E durva vonalakkal felvázolt terepraizon – aminek körvonalazására talán a rendszerváltás eredendő törekvései és illúziói jogosítanak fel bennünket – kíséreljük meg a 2010-től kezdődően épülő új magyarországi rendszer helyét keresni és kijelölni.

A rendszerváltás irodalma változatos, szerteágazó, szempontokban gazdag. Nem ez az alkalom, hogy ennek érdemi összegzését elvégezzük, itt legfeljebb annak vázlatos jelzésére vállalkozom, hogy mely pontokon kínált és kínál gondolati kapaszkodókat az Orbán-rendszer történeti genezisének és lényegi vonásainak keresésekor.

Tanulságos felidézni, hogy a nemzetközi helyzet által motivált, a külföldi példákon is okuló társadalmi-politikai mozgás milyen – jórészt illuzórikus – társadalmi víziókat táplált. Ezek között megjelenik a friss nyugati nézőpontok hazai mása (Lengyel, 2014), csakúgy mint a parlamentáris demokrácia történeti beágyazottságának keresése (Erdődy, 2011). Fel kellett azonban készülni arra,

hogyan az eszmék társadalmi megnyugvást ígérő megvalósulása elhúzódik (Tölgyessy, 1999, 2017) utóbb pedig rá kellett ébredni arra, hogy ezen eszméktől a társadalmi változások kifejezetten eltávolodtak (Jakab & Urbán, 2017), amiben kétségtelenül közrejátszott az uniós kapcsolatok és az atlanti szövetség fellazulása is (Gyurgyák, 2018).

Maga az értelmiség, amely lelkesült és tevékeny részese volt az átalakulás „hosszú évtizedének” (Bozóky, 2019) a tényleges társadalmi szerkezetváltásból vesztesen került ki. A politikai elit köpönyegforgatással tarkított cseréje értelemszerűen végbement, a 90-es években a gazdasági elitnek többszörös átrendeződése (mindenekelőtt az állami tulajdon leépítésével s a külföldi tőke érdekérvényesítő képességének növekedésével) bekövetkezett, a periodikusan bekövetkező pártpolitikai hatalomváltások az elitnek nevezett uralkodó csoportok erőviszonyait nagyban befolyásolták (Tömpe, 2015; Szalai, 2001; Kovách, 2006, 2011).

Kétségtelenül új rendszerstruktúra jött létre a piacgazdaság túlbujánzásával (Ferge, 2010); ennek hangsúlyozott versenyelvűsége nem a nemzetközi helytállásban, hanem a belső gyengébb versenytársak, illetve a nem verseny- és profitelvű gazdasági kezdeményezések le- és kiszorításában jelentkezett. Ebben az erőterben él a jog eszköztárával – azt hovatovább alkotmányos jellegéből kivetkőztetve – az állam (Jakab & Gajduschek, 2016), ezen belül is a kormány, s 2010 óta egyre növekvő jogosultságaival a kormányfő. A korrupció – a szó egyetemesen használatos értelmében – kihívás a jogrenddel szemben, itt azonban a magánérdek nem az állam ellenében és annak kijátszásával, hanem a jogalkotás és az állami jogalkalmazás révén és annak képében jelenik, ez a szokatlan helyzet szokatlan magyarázatokat inspirál (Magyar, 2015).

Míg az egyik oldalon a hatalmi és anyagi erőforrások nemzetközi viszonylatban is kirívó koncentrációja megy végbe, a másik oldalon a munkavállalók jogai elhalványodnak, széles rétegek jövedelme esik vissza és életnívójuk romlik, különösen a szociális támogatásokra ráutaltak körében. Az elszegényedés egész régiókat drámaian sújt, a roma kisebbséget koncentráltan érinti a társadalmi esélyegyenlőtlenség (Ferge, 2017; Kertesi, 2005). A gyermekek oktatási esélyei, a betegek gyógyulási esélyei, az idős korosztály megélhetési lehetőségei romlanak. Nem lehetünk és nem voltunk meglepve, hogy a régió közgondolkodása különös érzékenységet árul el a jóléti szolgáltató rendszerek működésével kapcsolatban (Hadarics, 2015a).

A társadalom megmagyarázhatatlan és morálisan védhetetlen polarizációja kettős hatást gyakorol a társadalmi köztudatra. Egyfelől aláássa a közéletbe, a politika tevékeny résztvevőibe, az állami intézményekbe vetett bizalmat (Kornai & Rose-Ackerman, 2005; Hadarics, 2015b), és tovább erősíti az igazság érvényesülésével és a tisztességes versennyel kapcsolatos kételyeket, mely utóbbiakról az erkölcsi tudat módszeres tanulmányozását végző szociológusok jelen vizsgálatunkat megelőzően egybecsengő eredményeket mutattak fel (Örkény, 1997; Örkény & Székelyi, 2011), és amelyek messze gyűrűző hatását nem lehet túlbecsülni: túl a közélet fórumain, az emberi érintkezés mindennapos, a társadalmi közérzetet nagyban befolyásoló területén (Kovács 2014, 2020). Másfelől hozzájárul ahhoz, hogy veszélyeztetett, süllyedő, kiszoruló társadalmi kategóriák indulatai felhalmozódjanak, és alkalmasint irracionális módon törjenek a felszínre (Csepeli & Örkény, 2002). A politikai-hatalmi centrum már-már a tömegkommunikáció monopóliumára tör alpiai viszonyok között, amely a tömegindulatok, félelmek és ellenszenvék irányítására ad lehetőséget. A sajtó mellett az egyetemen és kutatóhálózati keretekben zajló társadalomkutatás kontrollja – akár direkt, akár állami tulajdonátruházás formájában indirekt módon valósul meg – szabad utat nyit a társadalmi tisztánlátást veszélyeztető álhírek, összeesküvés-elméletek céltudatos terjesztése előtt (Krekó, 2021).

Figyelemre méltó az a felismerés, hogy a rendszerváltáshoz „méltó”, vele párhuzamba állítható történeti léptékű változás a kommunista hatalomátvétel volt a 20. század derekán, amellyel nemcsak a társadalom alapműködését elérő mélységében osztozik, hanem nem-organikus, ideológia-vezérelt jellegében is, ami súlyos gazdasági és társadalmi veszteségeket hozott magával (Laki, 2006). Ennyiben is, ezért is figyelmet érdemel a pártpolitikai spektrum és szerepmegoszlás Magyarországon (Enyedi & Körösenyi, 2001; Körösenyi, 2015), amelyben konok kommunistaellenes retorikájával tűnt ki a Fidesz, amely ilyen értelemben – az uralkodó csoportok személyi cseréjében, még ha uralmi stílusának felváltásában nem is – konzekvens volt, miközben a liberális-konzervatív eszmei-politikai félkörívet bejárta. A társadalmi folytonosságot nélkülöző, sőt épp posztkommunista, konzervativizmus sajátos, elegyes eszmeáramlat (Szelényi, 2019) természetrajzának jobb megértése hozzájárulhat az „Orbán-rezsim” értő leírására tett politológiai kísérletezéshez (Körösenyi, Illés & Gyulai, 2020).

Itt egy új korszak kezdődött, tudatos – ugyanakkor nyilván öngerjesztő – rendszerépítés, amely új kedvezményezettek kikezdhetetlenül stabil, minden irányban kiterjedő uralmát hozza el. Felmorzolt társadalmi-politikai közegben, agresszív és tömeges támogatottsággal, meghatározó parlamenti többséggel, gazdasági és politikai tapasztalatok és csiszolt jogi szakértelem birtokában vette át a kormányzást egy immár koherens jobboldali ideológiát képviselő csoport, társai közül messze kimagasló vezetővel az élen. Orbán Viktor már 2009-ben Kötcsén – a bennfentesek politikai piknikjén- egyértelműen megfogalmazta törekvéseinek irányát: *„...egy centrális politikai erőter van kialakulóban, egyrészt a jobboldali konjunktúrának, másrészt a mi megerősödésünknek köszönhető. Megvan a reális lehetősége annak, hogy a magyar politika következő tizenöt-húsz évét ne a duális erőter határozza meg, amely állandó értékvitákkal jár, megosztó, kicsinyes és fölösleges társadalmi következményeket generál. Ehelyett párhuzamosan létrejön egy nagy kormányzó párt, egy nagy centrális politikai erőter, amely képes lesz arra, hogy a nemzeti ügyeket megfogalmazza- és ezt nem állandó, vitában teszi, hanem a maga természetességével képviseli...”* (Idézi Debreczeni, 2017, 40. o.). Anélkül, hogy a részletekbe itt bele kellene bocsátkoznunk: a hatalomátvételt jól jellemzi a jogrendszer többlépcsős energikus átszabása a hatalmi központosítás nyilvánvaló céljával, a terrorelhárítás fegyveres szervezetének gyors kialakítása, az uniós források megszerzésének és a gazdasági erőforrások újraosztásának igyekezete, a közvetlenül meg nem térülő költségvetési ráfordítások leépítése. (Ennek szervezeti leképezése lett a szociális, egészségügyi, oktatási, kulturális ágazatok összevonása egyetlen, kezelhetetlen tárca-monstrum alá.) A változtatások irányából és eredményeiből tévedhetetlenül kiolvasható a *hosszú távra való berendezkedés* szándéka, *egy szűk gazdasági-politikai csoport teljhatalmának* kiépítése, a politikai-hivatali rendszeren túl egy szorosan kézben tartott *gazdasági függőségi hierarchia* létrehozása (egy-két tucat milliárdostól az egy-két ezer gazdag családon át egy új, nemzetinek mondott középréteg feltámogatása mellett egészen az éhsoron tartott közmunkások látszólagos foglalkoztatásáig). Az európai és költségvetési pályáztatások mechanizmusáról egyértelműen árulkodik az elnyert támogatások monoton elosztása, egy szűk cég-tulajdonosi kör hatványozódó gazdagodása. Ezt kísérte a „történeti egyházak” erős dotációja, a közoktatás intézményeinek szellemileg szűkítő központosítása mellett ezek jórészének átadása egyházi kézbe, a sajtó lehető legteljesebb kisajátítása és a parlamentarizmus pártpolitikai életének kiüresítése, kampányszerű mozgósítások sora mondvacsinált ellenségek (migránsok, Soros-szervezetek, brüsszeli birodalmi centrum) ellenében. Keresve sem lehet találni olyan gazdasági-politikai szisztémát, amely jobban rászorulna a feszítő ellenmondásokat elrejtő és feledtető rendszerigazolásra, és amelyben inkább

jelen lennének a rendszer igazolását kikényszerítő motiváló tényezők: látványos erőfölény és minden ellenállás letörése, kemény, központosított kontroll és mindenre kiterjedően a hatalmi központnak való kiszolgáltatottság, a hatáskeltés hagyományos és modern eszközei – szorongások és ellenszenv-ek generálása és kanalizálása a vallás és a nemzet nyomós hívószavaival. A rendszerigazolás pszichológiai ismérvei széles körben jelentkeznek, áthatják a lakosság több mint harmadát, és kihatnak természetesen a teljes populációra.

Ugyanakkor a nézeteket formáló motiváció *nem egyetlen póluson* jelentkezik, a közgondolkodás is megosztott, az emberek nézetei többrétegűek, az ambivalenciában majdnem mindenki osztozik, a lakosságnak mintegy egyharmadát pedig kifejezetten szókimondó ellenérzés tölti el a központosított hatalommal szemben. A tanulságokat ígérő kérdés az, hogy miből építkezik, milyen irányba mutat a közgondolkodás ezen ellenmotivációs pólusa.

Az öntudatra ébredt emberek természetes törekvése, hogy saját sorsuknak gazdái szeretnének lenni, nem szeretnék kiadni kezükből a kontrollt, hanem a lehető szabadságot élvezve keresik és formálják helyüket társaik között. Maga a túlhatalom ellenhatást szül – ezt individuális szinten eleve garantálja a *reaktancia* pszichológiai mechanizmusa (Brehm, 1966; Brehm & Brehm 1981). Ez különösképpen kumulálódik olyan társadalmakban (vagy a társadalom olyan szektoraiban), ahol az individuális szabadság igénye hagyományosan jelen van, tudatra ébred és kiutat talál. Magyarországon ennek kultúrája – körülírtan, töredezetten, nyomokban, de – jelen volt egyes középrétegekben, alsó-középosztályi és értelmiségi szintre jutott a késői Kádár-korban, s erőre kapott és európai perspektívára tett szert a rendszerváltás után öntudatra ébredő iskolázott fiatalok körében. (A tény, hogy Magyarország az Európai Unió része, és így nem zárt világ, e szociálpszichológiai dinamikára ellentmondásos hatást gyakorol: a tömeges kivándorlás révén lecsapolja a rendszerkritikát, de ugyanakkor égő parázsként életben tartja azt.) A reaktancia feszültségei minden társadalomban megtéződnek egyéni, csoportos és kiterjedt *társadalmi frusztrációkkal*, amelyek az igények kielégülésének elmaradásából fakadnak, és szűkebb-tágabb körű keserűséget, felháborodást és indulatot váltanak ki, amint ezzel a rendszerigazolás elmélete is számot vet. A rendszerszintű ellenállásnak azonban kitüntetett forrása a *társadalmi igazságosság eszményének* sokak által, sokféleképpen megélt sérelme, a felismerés, hogy a *status quo* az igazságosság (ilyen vagy olyan körben más és más) kritériumainak nem felel meg. E tekintetben is alaplűnek tekinthetjük Morton Deutsch 1974-es írását (amelyet számomra felejthetetlen módon prezentált a Visegrádi Kelet-Nyugati Szociálpszichológus Találkózón is...) az igazságtalanság érzetének felkeltéséről – ez e tudatformáló folyamat első szisztematikus elemzése, amelyben ő az áldozatok és az elkövetők formálódó viszonyára fókuszált, de amelyből út vezethet abba az irányba is, hogy az igazságtalanság megélése hogyan válik az érzelmileg és gondolatilag kiterjedő rendszerkritika magjává, és mint lesz inspirátora a viszonyok szélesebb körű átalakításának (Deutsch, 1973, 1985). A rendszerre vonatkozó vágyteli elgondolások ideálképe – ha kimene-ti egyenlőséget nem is – a versenybe szállók bemeneti (esély)egyenlőségét tartalmazza, ez egészülhet ki az emberi lét és méltóság biztosításához elengedhetetlen minimum-feltételek biztosításával, illetve a bevételek mérséklésének, merészebb célkitűzésként maximalizálásának elvével (Atkinson, 2017).

Márpedig Magyarországon a társadalmi-gazdasági hatalomközpontosítás *nem felel meg*:

- a) széles rétegek *múltból hozott elvárásainak*, amelyek táplálkoznak a felbomlott és ily módon leszerepelt szocialista jellegű rendszer meghirdetett egyenlőség- (tévesen értelmezve egyenlősdi) elveiből, de nemcsak az ily módon felcsiholt igényekből, hanem az ezektől ugyan fájóan elmaradó, de a mai viszonyokhoz képest nagy tömegek felemelkedését és egzisztenciális biztonságát

előmozdító társadalompolitikájából is. Ezt az előzményt többször érintettem, de a régiót illetően nem tudom Tamás Gáspár Miklósnál tömörebben jellemezni: „*A modernitás egyes elemeit – olyanokat, amelyeket – leninista tervezők és modernizálók vezettek be fokozatosan, akik tömémentelen véráldozat, szenvedés, ínség, zsarnokság és cenzúra roppant magas árán végül sikerrel rákényszerítették a társadalomra a mobilitást, az urbanizációt, a szekularizációt, az iparosodást, az olvasást, a betű- és számvetést, a higiénéit, az infrastruktúrát, a nukleáris családot, a munkafegyelmet és a többit*” (Tamás, 2021, 201–202. o.). Ezzel teremtődtek meg az egyenlőség eleddig nélkülözött minimális alapjai, „*melyek megképezték az egyenlőség légkörét, sőt egyben a mainál összemérhetetlenül nagyobb egyenlőség valóságát is.*” (Tamás, 2021, 206. o).

- b) A magyarok elnyert „*európai polgár*” mivoltából fakadó *elvárásoknak*, amelyek a tiszta gazdasági és politikai verseny ígéretét képviselik, és ennek minden esetleges torzulása ellenére is tapasztalati példákon demonstrálják a piaci demokrácia eredményeit, akár válságos időszakok nyomasztó atmoszférájában is. E példák a vélemény szabad mozgásterét tárják fel, mutatják működés közben és követelik meg, szemben a nyilvánvalóan egyoldalú tájékoztatás gyakorlataival, anyagi-intézményi dominanciájával, véleményterrorjával. A deklarált európai normáktól való eltérést a magyar rendszer szószólói részint felvállalják, részint elfedik: felvállalják, amikor az Unió hirdetett értékközösségét és bürokratikus gyakorlatát a bátor opponáló szerepében rendszerkritikának vetik alá, a liberális jelzöt rá megbélyegzésként alkalmazzák, jogsértő hatalom-összpontosítással vádolják meg. E szerepben populáris népszerűséget keresve hivatkoznak a nemzeti önérdekre, a hazai politikai többség demokratikus önrendelkezésére. Elfedni próbálják az európai normáktól való eltérést, amikor a demokrácia formáinak fenntartását kerekre nyílt ártatlan szemekkel a jogállamisággal azonosítják, illetve a kontinens ékes kulturális örökségének – keresetlen egyszerűséggel – a szinte egyetlen autentikus képviselőjének nyilvánítják magukat. (Ez a Janus-arcú politizálás egyedi, de fontos példa arra, mint fonódik össze egymással a rendszerigazolás és rendszerkritika.)
- c) A társadalmi-gazdasági hatalom-központosítás nem tesz eleget maga a *kormányzati rendszer* által szavakba öntött, hirdetett, *felvállalt elvárásoknak* sem, amikor hagyja szétszakadni a magyar családok jólétét és kilátásait régiók, településtípusok, esetleges munkalehetőségek és a családok kiinduló anyagi helyzete szerint, vagy amikor a magyar munkavállalókat kiszolgáltatja nyugati nagytőkés vállalatoknak, vagy európai uniós jogokat árul pénzes keleti bevándorlóknak, s amikor levitézlett rendszerek maradványaiból szemezgetve épít kultuszt magának, ahelyett, hogy a jövő nemzedékeinek új korokra való korszerű, flexibilis felkészítéséről gondoskodna. Társadalom- és oktatáspolitikája különösen leleplező a tekintetben, hogy a Monarchiát másoló Horthy-rendszer emlékeinek teátrális felidézése nemcsak az egyszemélyi hatalom kiemelkedésének és szolgálatának bódulatából fakad, hanem egyben a társadalom refeudalizásának kísérlete is, amely kiszolgáltatott és beszűkített látókörű embertömegek felett kiváltságokat biztosít keveseknek, a kiknek saját munkával és tehetséggel meg nem szolgált/ ki nem érdemelt jóléte és befolyása egy „uralkodó” kegyétől függ (aminek kiáltó példája az állami-egyetemi közvagyon életre szóló adományozása kurátoroknak.).

A különböző mércéknek való meg-nem-felelés rendre mind rossz fényben tünteti fel a rezsimet, a rendszerkritika kiépüléséhez, összeépüléséhez vezethet el, és sokakat ráébreszthet arra, hogy e berendezkedés *a közjó kárára van*, ahelyett, hogy szolgálná azt.

Amennyire a rendszerigazolás több forrásból fakad, de egy irányba mutat – a fennálló rend fenntartása, erősítése, kiterjesztése felé, ettől eltérően a rendszerkritika személyes, csoportos és társadalmi szintű, eszmei motívumai *többszintűek, vegyesek, széttartóak* –, miközben megvan a lehetőség akár ezek összekapcsolódására, kifejeződésére, akár hosszú távú szétesettségére, kereszteződésére, egymást semlegesítő ütközésére is. A tehetlenség ereje a társadalomban is több irányba hat: nyilvánvalóan hozzájárul a *status quo* stabilizálódásához, a hierarchikus rend fennmaradásához, de megvan a változás tehetlensége is, a rendszer által generált folyamatok is túlmutathatnak keretein, generációk nőnek fel és keresik a maguk helyét; a külső erőter elkerülhetetlen módosulása is új, valamint megújító feltételeket teremt.

A szovjet birodalom összeomlása után a világ a piacgazdasági demokrácia egyetemes győzelmét hirdette és ünnepelte. Ennek a rendszernek az alapvető elvei – természetesen lényeges hangsúly-különbségekkel – jelen voltak az euroatlanti világ minden főbb pontján, ezeket ismerte meg, kodifikálta és ígerte követni a NATO-ba és az Európai Unióba felvételt nyert Magyarország is. Ám világviszonylatban is jelentős változások következtek be, a jóléti állam sajátos programja halványult, a tőkekoncentráció soha nem látott méreteket öltött, a középosztály alsóbb rétegei süllyedni kezdtek, ezzel együtt társadalmi elégedetlenségük nőtt. Ezt az elégedetlenséget a politikai baloldal (a szocializmus temetésének hangulatában) kiaknázni nem tudta, viszont a nemzeti elzárkózás és kiemelkedés jelszavával öntörvényű és erőszakos vezérek léptek fel, növekvő jólétet ígértek, miközben valójában a társadalmi polarizálódást és a gazdasági-politikai hatalomkoncentrációt szolgálták, s csak diktatúrák esetében tapasztalt nyílt cinizmussal zilálták szét és dezorientálták a társadalmi diskurzust. Az Orbán-rezsim Magyarországon megvetette a lábát, de felhívta magára a figyelmet az Európai Unió tágas küzdőterén is, sőt mi több a Trump-rendszer politikai paralelljeként mutatkozott be. E berendezkedés néhány jellegzetes vonása – olybá tűnt – a „későn jött” Magyarországot mintegy az új irányba fordult világtrend egyik éllovasává tette. Mondhatni anélkül, hogy a piaci demokrácia örömeiben osztozhatott volna, az átmeneti vagy tartós bomlás megosztó példájává vált.

A szociális attitűd fogalmi keretei

Ha csak futólag is, eddig szemügyre vettük az értékelő viszonyulás tárgyát, a „rendszer”, térjünk át a viszonyulás megragadásának, mérésének, elemzésének klasszikus szociálpszichológiai fogalmi eszközére, az attitűd problematikájára. Ennek kutatása a szociálpszichológia törzsterülete, ezzel indult, ezzel aratott sikereket, ennek révén inkorporálja az érzelmekről, megismerésről, s a cselekvő viselkedésről, s mindezek kölcsönviszonyáról különböző korszakokban felhalmozott tudást (McGuire, 1969, 1989, Eagly & Chaiken 1993; Oskamp & Schultz, 2005). A legkorábbi szakkönyvek főfejezeteitől kezdve a legaktuálisabb folyóiratokatig integratív szerepet játszik e tudomány gyarapodó ismeretanyagának irányjelölő elrendezésében. Történeti léptékű késésünk ellenére intellektuális kihívásként és eszközként szembesültünk vele már a szaktudomány magyarországi meghonosodása idején is (Halász, Hunyady & Marton, 1979). Nincs szociálpszichológia az értékelő viszonyulások elemző vizsgálata nélkül, a tudományág dülöngélő tematikus egyensúlyában az egyik oldalon az interperszonális csoportfolyamatok, a másikon a társadalmilag elterjedt nézeteket strukturáló attitűdöket találjuk. Könyvtárnyi szakirodalom szól az attitűdök természetéről, felépítéséről, összekapcsolódó rendszereiről, a társas-társadalmi viselkedés

hátterében játszott szerepéről. Az attitűdök mérése a matematika társadalomtudományi alkalmazásának korai erőpróbája, ösztönzője volt, és ennek hálás területe a többváltozós elemzések gazdag virágzásának korában is.

Bármi, aminek szociális kontextusban jelentése van, lehet az attitűdnek, mint az egyénre jellemző, társas-társadalmi mércén mért értékelő viszonyulásnak *a tárgya*: személy, csoport, társas-társadalmi szituáció, intézmény, s végső soron maga a társadalom is. Az ezekhez fűződő viszonyulás – McGuire egyedülállóan egyszerű, megvilágító definíciója szerint – az értékelés kontinuumának egy meghatározott pontja. Ezen egyénre jellemző pont meghatározását többnyire attitűdskálák révén keressük és végezzük, az attitűd érzelmi magjához annak kognitív összetevőjén át közelítő skálák – prototipikusan – a tárgy különböző aspektusait érintő ítéleteket kínálnak, s ezek elfogadása-elutasítása, minősítése alapján kerekítjük ki a tárgyértékelés globális összképét. Ennek az eljárásnak az implikációja az, hogy a különböző aspektusok megítélése konzisztens egymással: a gondolatokban és érzésekben rejlő értékelést összhangban és együtt fejezik ki. Az attitűdök különböző mértékben lehetnek konzisztensek: sokoldalú kapcsolatokba ágyazott komplex tárgyakhoz bizonyosan összetett viszonyulás fűz, ami minőségét tekintve is sokszor kétértékű, ambivalens.

A bennünket körülölelő, sőt felölelő társadalmi rendszerekhez való személyes viszonyunkat meghatározni, ennek pozitív vagy negatív értékelő minőségét és számszerűen kifejezett mértékét megadni – nagy vállalás. Ehhez mérhető komplex tárgy alig adódhat, legfeljebb ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy ki hol helyezkedik el, hol pozicionálja magát a társadalomra vonatkozó eszmék, normatív eszmények univerzumában. A viszonylag korai attitűdkutatás számos részvizsgálat után, alulról építkező, induktív úton jutott el addig, hogy megpróbálja megjelölni az egyének helyét, a tradicionalizmus-radikalizmus, vagy a konzervativizmus-liberalizmus kontinuumában (Murphy & Likert, 1938). Számunkra is tanulságos az a technikainak tűnő, de az attitűd elmélete szempontjából különösen lényeges kérdés, hogy a konzervatív és liberális nézetek egy bipoláris attitűddimenzió két végpontját jelentik-e, vagy pedig – ahogy e tárgyban Kerlinger értekezett (Kerlinger, 1984) – olyan duális szerkezetet képeznek, ahol a két nézetcsoporthoz (pozitívan) kötődő jelentésteli objektumok („kritérium-referenciák”) halmazai egymással részben átfedőek, részben kifejezetten eltérőek, és egymáshoz képest mintegy merőlegesen rendeződnek el. Magyarán a konzervatívok és liberálisok osztoznak bizonyos nézetekben, különböznek másokban, két egymás metsző dimenziójuk van. (Bizonyos értelemben rokonítható ezzel a strukturális elgondolással Brandt elmélete a konzervatívok és liberálisok „alapvető morális értékeiről”, illetve Jost és munkatársai ezen elméletet érintő visszatérő bírálata is.)

Kerlinger rokon tárgyban született markáns elgondolása mellett az attitűdök kettős gondolati kapaszkodójáról, duális természetéről, az attitűd komponensek által formált konstellációról nemigen olvashatunk a kiterjedt attitűd-irodalomban. Mégis, még azután is, hogy a szociálpszichológusok nagy összefogásából megszületett a kognitív konzisztencia alapműve 1968-ban (Abelson, Aronson, McGuire, Newcomb & Tannenbaum, 1968), néhány témakörben újra- és újra felbukkantak ez irányba mutató gondolati kezdeményezések. Ide sorolnám az ambivalens attitűdök kérdéskörét (Thompson, Zanna & Griffin, 1995; Conner & Armitage, 2008; Gawronski, Starck & Bodenhausen, 2008), melyek vizsgálatára az implicit attitűdök kutatása új lendületet adott (Petty & Brinol, 2008), az attitűdöket övező kiterjedt asszociációs hálókra irányítva a figyelmet, konkrétan az attitűdök dimenzionalitásának, a dimenziók változó szerepének tanulmányozása is e körbe tartozik (van der Pligt & Eiser, 1984), amely az attitűdöket felépítő belső és felölelő külső struktúrájának

átfogó leírásához vezet el (McGuire, 1989; Eagly & Chaiken, 1993; Fabriger, MacDonald & Wegener, 2005; Newby-Clark, McGregor & Zanna, 2008). Ennek egy sajátos vetülete az inkonzisztencia tűréssel és szempontgazdagsággal jellemezhető kognitív komplexitás (Hunyady, 1996; Abelson, et al., 1968; Goldstein & Blackman, 1978; Scott, Osgood & Peterson, 1979; Harvey, 1967; Warr, 1969), ami a társas-társadalmi információk kezelésmódjának egyéni jellemzője, de – saját kutatási tapasztalataim szerint is – függvénye annak a kognitív területnek is, amelyre az információk és a velük kapcsolatban felkínált sémák és normák vonatkoznak. E szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a társadalmi viszonyokra vonatkozó attitűdök (Lavine, 2004; Müller, 1995; Newton & Montero 2007; Major & Townsend, 2010), melyek mintha felhívnának Eiser „attitűd tere” utaló kifejezésének alkalmazására (Eiser, 1994).

Megfontolandónak tartom annak mérlegelését, hogy a rendszerigazoló és a rendszerkritikus nézetek viszonyát se egydimenziós, bipoláris kapcsolatnak fogjuk fel, hanem olyan dualizmusnak, amely több dimenzióban írható le. A „társadalmi rendszerhez való viszonyulás” komplexitása – úgy vélem – azt diktálja, hogy többdimenziós térben (vagy minimum kétdimenziós síkban) keressük meg, definiáljuk, jelöljük ki az egyének, csoportok, társadalmi egységek jellegzetes attitűd-pozícióját.

A rendszerigazolás és a rendszerkritika viszonyáról

A rendszer igazolása magában rejti az emberek azon természetes törekvését, hogy megtalálják biztonságos helyüket a társadalmi viszonyok között, alkalmazkodjanak azokhoz és támogassák azok rendszerét. A rendszer kritikája pedig kifejezi az emberek azon törekvését, hogy személyes, csoportos, társadalmi nézőpontból felmérjék a *status quót*, annak gyengéit, és korrigálják azokat. A megőrzés és változtatás kettős motivációja alapján alakul ki a rendszerattitűd, amely – szituatív tényezőkkel együttthadásban – megnyilatkozik a társadalomképben és a társadalomalakító tevékenységben.

Kézenfekvő, hogy a rendszerigazolás és rendszerkritika értékelő tartalmukat tekintve egymással összefüggő, egymással szembenálló, ütköző viszonyulások, az előbbi a „rendszer” pozitívumait, az utóbbi negatívumait emeli ki, szövi össze gondolatilag. Motivációjuk, szempont- és érvrendszerük – várhatóan, érthetően – eltér egymástól. Más várakozásokat szülnék, jövőképük különböző. Míg *az előbbi az együttműködés és hierarchikus rendjének tényeit és hatékonyságát méltányolja, az utóbbi az együttműködés és hierarchia morális alapjait és következményeit, a rend mibenlétét kérdőjelezi meg.* Az előbbi a stabilitásból fakad, és azt erősíti, az utóbbinak fel-felcsapó dinamikája van, a kettőt együtt – ha csak a 20. századi magyar történetet nézzük, látjuk – az erőviszonyok ciklikus változása jellemzi.

A rendszerigazolás elméletének gondos kiépítése empirikus alapon meggyőzhetett bennünket arról, hogy a rendszerigazolás tendenciájának megvan az emberek nyugalmas békeigényét kielégítő, a kétes, terhes kimenetelű társadalmi konfliktusokat elkerülő motivációs alapja. De már ezen elmélet kidolgozása során is számot kellett vetni azzal, hogy e motiváció érvényesüléséhez az kell, hogy felülkerekedjék (az önértékelésből és csoportidentitásból, a tapasztalat és fantázia bugyrában megjelenő alternatív társadalmi igazságosság képzetekből fakadó) ellenirányú indítékokon, amelyek a hierarchikus viszonyok elfogadása ellen hatnak. Hozzátehetjük, hogy a hierarchikus viszonyok kötőereje változó, s a társadalmi feszültségek alkalmasint akár robbanásig nőhetnek. Továbbá az is racionális mérlegelés tárgyát képezheti, hogy a rendbontó konfliktusok ára mekkora az újrendezés várható nyereségéhez képest. A változások valószínűségének felmérése, McGuire szellemében

mondhatjuk, az értékelések dinamikájára kihat. A rendszerkritika aligha tekinthető pusztán a rendszerigazolás csökkent mértékének vagy hiányának, hanem szintúgy megvan a maga motivációs alapja (a korrekció és az új irányba mutató változás igénye). Az attitűd dualitásának olyan felfogása, amely a személyre, csoportra, társadalomra jellemző értékelő viszonyulást *két ellentétes motivációs tendencia ütközéseként, birkózásaként, egymáshoz feszülése eredményeként* fogja fel, itt relevánsnak tűnik, termékeny lehet, és elvezet bennünket is az attitűdök ambivalenciájának ismert jelenségköréhez. A rendszerigazolás-rendszerkritika terében elfoglalt hely alighanem ambivalens jellegű, amely egymásnak feszülő motívumok, megfontolások, érzések eredőjeként áll elő.

A rendszerigazolásnak és a rendszerkritikának is közös ellenpontja a tapasztalatot nélkülöző, fantázia-vesztett, tehetetlen és tétlen anómia. Ezen motivációk e nullpontról húzzák-vonják a maguk irányába a rendszer egyénre, csoportra, társadalmi körre jellemző értékelését, megütköznek egymással, megbirkóznak és átmenetileg valami eredőre jutnak. Ebben gondolkodva a rendszer értékelése többszemponútú, többdimenziós.

Mire is vonatkozik a társadalmi rendszer értékelése, aminek tematikusan meg kell jelennie az attitűd-mérés eszközében?

- a) nyilván nem szakadhat el a rendszer működésének hatékonyságától, a szó legtagabb értelmében vett produktivitástól, ezen értelemben is a „közjó” (beleértve a népjólét) megközelítésében elért sikertől,
- b) ki kell terjedjen arra a *mechanizmusra*, amely a társadalom tagjainak együttműködését, magának a rendszernek a működését biztosítja (például, hogy versenyelvű-e, valamint a verseny elvszerűségét biztosítja-e),
- c) meg kell állapítania, hogy a rendszer működése milyen módon és mértékben kamatozik a hierarchikus társadalom magasabb és alacsonyabb régióiban, s ezt *a méltányos elosztás mércéjén* morálisan minősíteni kell.

A rendszerértékelés egyszerre és összefüggéseiben aktuális és perspektivikus, tehát az eddigieket kiegészíti

- d) a történeti perspektíva, hogy lehetőség és szükség szerint időtálló-e, vagy lényegét tekintve megváltozik, maradni fog, vagy várhatóan felváltja más.

A rendszerkritikára és rendszerigazolásra vonatkozó hazai kutatások története és tapasztalati anyaga vezetett el bennünket a rendszerattitűd tág fogalmának, duális szerkezetének, vélhető-várható típusainak gondolatáig. Az összetett szerkezetre vonatkozó elképzelések jegyében tulajdonképpen „attitűd-konstellációként” jellemezhetjük a keresett-várt típusokat, amelyek *egyik vagy másik komponens dominanciájával* viszonylag sűrűn jelennek meg a közgondolkodásban. Inspirálólág hatott és történeti támpontokra talált, hogy Magyarországon a közgondolkodás alapvetően rendszerkritikus irányba hajlik, dinamikája e szempontból is követhető és tanulságos lehet. A rendszerigazolás tudománytörténeti rangra emelkedő elmélete sokrétű és sok irányban tovább elemzett igazolást nyert az euroatlanti világban. E két megközelítés találkozása és együttes érvényesítése tanulságokat ígér a kutatások hazai társadalmi terepén, ugyanakkor elemzésre ösztönző kérdéseket vethet fel nemzetközi kitekintéssel és összehasonlításban is.

Az „attitűd-konstellációnak” mint a típusalkotás alapjának, a leírása és kiaknázása nem előzmény nélkül való a szociálpszichológiai szakirodalomban: elég e vonatkozásban Merton klaszikus gondolatmenetére hivatkozni, amely egyébként tárgyunk szempontjából teljesen releváns.

„Az egyéni alkalmazkodás típusait” annak alapján vázolja fel, hogy a személy hogyan viszonyul a társadalmilag kultivált célokhoz és az ezek elérésére a társadalomban intézményesült magatartásmódokhoz. Az ő terminológiájában mindkettő felvállalása a „konformizmus”, a célokra vezető normabontó eszközök alkalmazása a „újítás”, az öncélúvá vált magatartási normák követése a „ritualizmus”, tulajdonképpen irreális a céloktól és eszközöktől távolságot tartó „visszahúzó”, és fordulatot ígér mindkettő felcserélésének igénye, a „lázas” (Merton, 2002). A rendszerigazolás bizonyosan osztozik a konformizmus és a ritualizmus bizonyos vonásaiban, a rendszerkritika pedig a lázadással és az újítással rokonítható – ha az érték és norma tükrében keressük e társadalmi szemléleti típusokat.

A kutatás alapvonalai

Vállalt nézőpontunk hangsúlyozottan *történeti*, az előzményeket is mérlegelve egy – akár szűknek tekinthető *négyéves időszakot* veszünk górcső alá, éves metszetekben. Ez az időszak viszont – mint már jeleztük – a magyar politikátörténetben kiemelten jelentős, mivel a rendszerváltás után jelentkező, eddig legszilárdabb, markáns arculatú rezsimjének térhódítása, meggyökeresedése, az ellentendenciákkal való megküzdésének első szakasza esik ezen évekre. 2010 maga a gyökeres változás éve, már ekkor figyelmet érdemel, hogy a rendszer megújítása vajon a kritikai feszültségek tompulását hozza-e. 2011–2012 a rezsim kiépítésének útja, új Alaptörvény születik, változóban az intézményrendszer és a gazdaság, új szereplők foglalnak helyet a társadalmi együttműködés hierarchikus rendjében. Közben megkísérel talpra állni az újdonsült politikai ellenzék – az összefogás lehetőségét azonban elmulasztják. 2013-ra a változás lehetősége elhalványul, a rezsim konszolidálását ez nagyban segíti. E néhány év tehát a hatótényezők játékát hozza, mondhatni elméleti jelentőségű kérdés, hogy *rezdületlenül stabil-e, vagy érzékenyen (és aktívan) leképezi-e* ezt a rendszerattitűdök révén megragadott közgondolkodás.

2010-ben valami lényeges történt Magyarországon: a rendszerváltást követő 20 esztendő fordulatosa, ingtag, válságos periódusa után egy gyökeresen átrendeződő politikai szituációban rohamléptekben megkezdődött egy új társadalmi szisztéma kiépítése. Azt vizsgáljuk, hogy e társadalom az első években, azaz 2010 és 2013 között, hogyan viszonyult a bekövetkező változásokhoz, az új berendezkedést hogy élte meg, és e berendezkedés során belső állapotai hogy alakultak. A társadalmi viszonyulás kutatása – a szociálpszichológia ismert terminológiája szerint – attitűdmérés. Az előzmények kutatása, a kutatás előzményei arról tanúskodtak, hogy a társadalom viszonyulása ellentmondásokkal volt terhes, mint ahogy a jelentős társadalmi változások mindig is ellentmondásokból fakadnak, azokban zajlanak, azokat szülik. Az attitűdkutatás fogalmi és eszköztudás alkalmas lehet arra, hogy a társadalmi viszonyulás ambivalenciáit megragadja, leképezze, kifejezze – mint ahogy meggyőződésem szerint a köztudatban élő attitűdök rendszerint sokszínű értékelések medrét képezik, azokat sűrítik magukba, és azok eredőjeként állnak elő.

Kutatásunk attitűdkálát alkalmaz a rendszerattitűdök mérésére: minden kutatási fázisban újraelemezzük a születő válaszok szerkezetét, ezen a nyomon haladva a mérőeszköz adekvát jelleget. Különös figyelmet érdemel a rendszerigazoló és rendszerkritikus itemek kapcsolatrendszerre önkörükben és egymás között: mint a Bevezető gondolatmenete érvelően jelezte, nem keresünk, várunk, keresünk vissza egy, az attitűd gerinceként szolgáló egyetlen értékelő dimenziót.

Megközelítésünknek a bevont gondolatkört letapogató *klaszteranalízis alkalmazása* felel meg. Ez felderíti – rövid úton – azt a tartalmi kérdést is, hogy a *status quo* értékelése hogyan függ össze a jövőre vonatkozó pozitív/negatív várakozásokkal.

A rendszerattitúd alakulására vonatkozó eredményeket a maguk történeti-pszichológiai kontextusában igyekszünk szemlélni. *Az attitúd három komponensére is tekintettel* (ehhez hajlítva a különböző úton-módon kiszűrt és külön-külön értelmezett adatokat) a társadalmi közérzet *érzelmi töltetét*, a tudatosult társadalmi-politikai célkitűzésekről árulkodó *értékprofilokat*, és a demokratikus *közéleti aktivitás feltételrendszerére vonatkozó elvárásokat* rendre vizsgálat tárgyává tettük a vizsgálati periódus éves metszeteiben. Elsősorban arra fókuszáltunk, hogy a jellegzetes rendszerattitűdök milyen hatásösszefüggésekben álltak a külön-külön fejezetben tárgyalt érzelmi hangulatokkal, kognitív elemekkel, aktivitási követelményekkel.

A korábbi szakirodalom e jelenségkörökkel – különböző bőséggel – érdemben foglalkozott: a rendszerattitúd-változásokat elsősorban érzelmi dinamikaként tárgyalta, s ugyanakkor világviszonylatban eluralkodó, ám lényeges nézőpontokban különböző ideológiai nézetként tanulmányozta a demokráciafelfogást és annak szerkezeti alkotóelemeit. *Saját empirikus kutatásainkban* a 70-es évek második felétől, a nemzeti tudat kutatásától kezdődően vizsgáljuk az itt alkalmazott *zárt és nyitott kérdésekkel* az érzelmi közhangulatot. A 80-as, 90-es évek sztereotípiavizsgálatainak egy sajátos hajtása volt a politikai értékprofilok vizsgálata a 90-es években, melyekhez bevezettük a „*tagadó értékek*” *sajátos skálatechnikáját*. *A rendszerattitúd mérésére szolgáló skálát* 2002-ben alkalmaztuk először a kontraszelekcio-élmény célzott vizsgálatában, és ezt követően 17 további kutatásban alkalmaztuk ezt az eljárást. *A demokráciafelfogás feltárására szolgáló skálarendszer* a legfiatalabb az itt hasznosított kutatási eszköztárban. Ezt 2010-ben dolgoztuk ki és alkalmaztuk – az itt bemutatott 4 tárgyévben.

2010 és 2013 között évente legalább egy kutatást bonyolítottunk le, rendre országos reprezentatív mintán, hogy keresztmetszeti képével hozzájáruljon e történeti szakaszon a rendszerattitűdökben és kontextusukban végbemenő változások bemutatásához. A skálarendszerek alkalmazása a nézetek feltárása során összefűzte a kérdéseket, és minimális adathiány esetén is kihagyásra ítélte a vizsgálati személyeket, kiknek száma ennek következtében – kifejezetten a rendszerattitűd mérésekor – az említett 3600-ról 2810 minden szempontból érvényes választ adó személyre esett vissza.

A kutatás alapját képező reprezentatív minták alapstruktúrája összevethető, és a véletlenszerűségből adódó kilengések köztük átláthatóak. Így a nők aránya évente rendre 53,3%, 52,3%, 55,7%, 52,8%. Az értékes választ adók tömegében összesen 52,2%. Az 1950 előtt született korosabb csoport részaránya 30,2%, 27,6%, 33,5%, 2013-ban mindössze 8,4%. Az értékes választ adók körében nem túlméretezett, 24,4%. Az 1970 után született fiatalabb korosztály gyakorisága 34,7%, 39,2%, 30%, 2013-ban kiugró, 48,1%. Az értékes válaszadók körében 34,7%.

Az iskolázottság tekintetében a 8 osztályt, vagy kevesebbet végzettek aránya 20,7%, 23%, 16,5%, 18,8%. A rendszerattitűd kiterjedt tárgykörében értékes választ adók esetében 17,7%. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők a periódus során 18%-ot, 16,8%-ot, 19,4%-ot, 16%-ot érnek el, részarányuk az értékes választ adók körében 17,1%. Ezen társadalmi demográfiai adatok áttekintése alapján állíthatjuk, hogy egyfelől a véletlenszerű mintavétel mindössze egyetlen esetben – a 2013. évi minta relatív fiatalsága tekintetében – lengett ki a kitapintható átlaghoz képest, másfelől az értékes válaszok személyi háttére konzekvensen közel állt ezen átlagos részarányhoz, nem rejtett további torzító szelekciós tényezőt. Ez érvényesnek tekinthető a lakóhely urbanizáltsági foka tekintetében

is, ahol a budapestiek 19,8%-ot, a vidéki városok lakói 54,1%-ot, a községekben élők 26,1%-ot tettek ki.

Családi állapotukat tekintve a reprezentatív minták kérdezettei közül egyedül élt 42,5%, 45,7%, 41,1% és 39,6%. A foglalkozásukról, egzisztenciális háttérükről elérhető adatok szórtak, kevésbé konkluzívak. Szubjektív bevallásuk szerint gondok nélkül, jól megélt 36,8%, 30,9%, 26,7% és 29,6% (s a nehézségeken túl bevallottan nélkülözött 4,4%, 4,6%, 6% és 5,8%). Ebből egy gyengén hanyatló tendencia sejlik fel, amely 2013-ra megállt. Hogy a szubjektív megítélés tényszerű kapaszkodói mik, arra ez utolsó évből kiemelhetünk néhány jellemző információt: számláit időben nem tudta fedezni 33,5%, nyaralásra nem volt fedezete 61,5%-nak és havi rendszerességgel 10 eFt-ot (vagy ennél többet) megtakarítani nem tudott 64,7%.

A vizsgálati személyek politikai aktivitásáról és pártpreferenciáiról szóló beszámolók kivételesen kis arányban elérhetők, a négy évre vonatkozóan a kérdezettek pusztán 46%-a számolt be arról, hogy 2010-ben hogy szavazott, a többség kitérő választ adott, nem tudta felidézni korábbi fellépését. A sajátos számítási szabályok mellett előáll a kétharmados parlamenti többség háttérében egy elsöpörő Fidesz-győzelem állt, minden társadalmi csoportban meghatározóan nagy arányban, ezt azonban tényszerűen nem könnyű reprodukálni. 2010-ben a lecsökkent számú válaszadók 72,6% állította, hogy az országgyűlési választásokon szavazott, 62,11%, hogy az önkormányzati választásokon részt vett. Ezen válaszadók körében – állítása szerint – a Fideszre voksolt 67,95%, illetve 60,53% (az ellenoldalon a sorrend MSZP és Jobbik volt). 2011-ben a választásokra visszatekintve 55,3% idézte fel, hogy a választásokon részt vett, ebből 63,8% állította, hogy ekkor a Fideszre szavazott – viszont pártpreferenciájának változásáról ezek 27,2%-a nyilatkozott (tehát az összpopuláció 22%-a maradt hű a kormányzó párthoz). 2012-ben 61,7% emlékezett úgy, hogy 2010-ben részt vett a választásokon, és ennek 57%-a idézi fel, hogy a Fidesz szavazója volt. Ez utóbbiak közül sem nyilatkozott mindenki arról, hogy a kormányzó pártra szavazna-e ma, tehát 2012-ben. A nyilatkozók többsége ekkor elfordult a Fidesztől (csak az összpopuláció 12,5%-ról tudjuk, hogy kitartott e párt mellett, hasonló következetességet árult el az MSZP-vel kapcsolatban 9%, és a Jobbik vonatkozásában 3,8%). Ez a bomlási, átrendeződési tendencia 2013-ban megakadt, sőt visszajára fordult: a válaszadók kétharmada fel tudta idézni a 2010-es pártválasztását, ezeknek 60%-a emléke szerint a Fideszt támogatta. A válaszok és megoszlásuk aránya ismétlődik meg arra a kérdésre, hogy ha most, 2013-ban lenne választás, akkor azon részt venne-e, és mire voksolna. A rendszerattitűdjükkel kapcsolatban teljesszerűen választ adó 2810 főből 1325-ről – tehát kevesebb mint feléről – tudjuk, hogy mi volt a pártpolitikai preferenciája – a többi érdemben nem válaszolt, vagy nem is kérdeztük erről őket. E beszűkült körben a Fidesz támogatottsága 76,7% volt, az MSZP-t 17,6% támogatta, a többiek megoszlottak a további pártok között. Ez a releváns szempont tehát átfogóan nem, legfeljebb egyes években, akkor is válasz-megtagadók miatt nem csekély bizonytalansággal alkalmazható (megjegyezve, hogy a válaszmegtagadók feltehetően nem elsősorban a kormánypárt támogatói közül kerültek ki).

Mint előljáróban is tudatosítottuk, kutatásunk mindenekelőtt a tudati jelenségek (attitűd, vélemény, tudatosított érzések, értékcélok, politikai elvárások) körére és ezek viszonyaira koncentrált, ez alkalommal – bár felderítettük – csak jelzésszerűen foglalkoztunk a társadalmi-demográfiai háttértényezők szerepével. Az ezekre vonatkozó utalások az eredményeket bemutató szövegben ugyanakkor szignifikáns statisztikai különbségekre-összefüggésekre vonatkoznak, amint a (nagyritkán) táblázatokban vagy ábrákon megjelenített adatok is ilyeneket közölnek. A tudati jelenségek elemzésének bemutatása ennél részletezőbb és explicitebb.

A kutatás célul tűzte ki bizonyos alapkérdések tisztázását a 2010 és 2013 közötti magyarországi közgondolkodással kapcsolatban. A Bevezetőbe foglalt – tárgyalt és tárgyalandó – okfejtések jelezni próbálják a születő válaszokkal kapcsolatos sejtéseket, előfeltevéseket, kontrollt igénylő tételeket. Alapkérdésnek tekintjük:

- 1) A társadalmi rendszerhez fűződő *viszonyulás milyen struktúrát mutat*, elkülönül-e benne a rendszer pozitív és negatív értékelése, ugyanakkor e kettő összetartozása indokolja-e, hogy e két szempont együttes érvényesítésével keressük és határozzuk meg egyének és típusok „attitűd-pozícióját” egy többdimenziós értékelési térben?
- 2) Hogyan csatlakozik a társadalmi rendszer pozitív és negatív értékeléséhez *a jövő kilátásainak megítélése*, és e kapcsolódás milyen fényt vet az attitűdök értelmezésére?
- 3) Milyen összkép tárul elénk *az attitűd-komponensek erőviszonyáról* az egyes idői metszetekben és a vizsgált periódus egész folyamatában, s ezen összképen belül az értékelő nézetek milyen *típusos alakzatai* jelentkeznek és térnek vissza, s ezek karaktere és gyakorisága hogyan illeszkedik a társadalmi rendszerhez való viszonyulás alakulásának folyamatába?
- 4) A rendszerattitűdök (igazolás és kritika nézőpontjából leírt) *típusai* milyen *jellegzetességeket* árulnak el az érzelmek, a gondolatok, a közéleti tevékenység kereteinek vizsgálatakor, és ezek – a társadalmi közérzet, az értéktörekvések és a demokráciafelfogás – feltárása *hogyan egészíti ki, teszi teljesebbé* a különböző idői metszetekben egyaránt jelentkező attitűdtípusok képét?
- 5) Külön-külön *hogyan alakulnak és milyen összképet nyújtanak az érzelmek, az értéktörekvések és a demokráciafelfogás* a tárgyalt periódusban, milyen *párhuzamosságokat* mutatnak a rendszerattitűdök változásaival, különös tekintettel a rendszerattitűdök és a demokratikus közéleti cselekvés kapcsolatára?
- 6) A rendszerattitűdök és pszichológiai kontextusuk alakulása milyen fényt vet a 2010 és 2013 között kiépülő magyarországi *társadalmi-politikai szisztémára*, annak köztudatban gyökerező *legitimációjára*, a vele kapcsolatos *várakozásokra és fenntartásokra* egy olyan korszakban, amikor a társadalmi és társadalmak közötti viszonyok világviszonylatban újrendeződnek?

II. A RENDSZERATTITÚD MÉRÉSE ÉS TÍPUSAI

A Bevezetésben a kutatások fókuszába állított rendszerattitúd empirikus megragadását, az éves szerveződésére és évenként generált típusaira vonatkozó eredményeket részletekbe menően ismerteti a monográfia jelen fejezete.

Előjáróban tárgyaljuk a mérőeszköz kidolgozásának – a kontraszelekció-élmény 2002-es vizsgálatának – történetét és a későbbiekben alkalmazott eljárások alapjait. Majd 2010-től kezdődően évről évre haladva mutatjuk be az attitúdmérés változó eredményeit, különös tekintettel a visszatérően kiszűrt 4-4 attitúdtípus szemléleti-tartalmi jellemzőire, jelentkezésük gyakoriságára és az általuk színezett összképre.

Az eredmények rendszeres áttekintését nyújtja a 4 évről összegzően szóló alfejezet, amely természetesen számot vet azzal, hogy a közgondolkodás alakulásának metszeteit külsődlegesen vetjük egybe (hiszen nem ugyanazt a mintát követjük a kritikus négyéves periódusban). Ennek az egybevetésnek következő lépése a négy év empirikus eredményeinek tágabb perspektívában való elhelyezése, a négy korábbi, azonos módszerrel végzett vizsgálat adataival való szembevetése, valamint elhelyezése a 8 éves metszet mintái és adatai egybevonásával nyert keretekben.

Az empirikus tájékozódás körét szélesíti – kutatások közötti kapcsolatok révén validál, illetve változóink értelmezéséhez többletinformációkkal járul hozzá – a fejezetbe foglalt két további vizsgálat. Egyfelől a rendszerigazolás elméletének empirikus kutatásában – hazánkban is – használatos tételeinek fogadtatását tanulmányoztuk, különös tekintettel az általunk feltárt attitúdtípusok elvárható és bizonyított válasz-sajátosságaira. Másfelől azoknak a szakirodalmi megfontolásoknak a nyomába eredve, melyek hajlanak a rendszerkritika és a cinizmus közötti belső rokonság, illetve egybeesés feltételezésére, megvizsgáltuk az általunk elkülönített attitúdtípusok válaszmin-táit szkeptikusnak minősíthető tételek elbírálásakor. Egyebek mellett e célra kifejlesztettünk egy – a személyiséglélektani szakirodalom bevett eszközétől eltérő – autentikus machiavellizmus-skálát, amely a kormányzati magatartás témakörét vette célba.

II/1. A rendszerattitúd mérése

Amint a kötet bevezetőjeként ezt elbeszéltem: a rendszerattitúdok módszeres vizsgálatának első tárgya egy jellegzetes társadalmi élmény, a *kontraszelekció* érzékelése, átélése, megítélése volt. A kontraszelekció fogalma ott lebegett korábban is a magyar értelmiségi köztudatban, megelevenedett az élénk társadalmi-politikai pozícióváltások idején, akár mint a múlttal szembeszegett

vád, akár mint a fenyegető és bekövetkező változásokat kísérő kommentár. Kiváló közírói reflexiók mellett a megélt kontraszelekció – a társadalmi folyamatok ezen érzelmi-intellektuális kiértékelése – empirikus tudatvizsgálatok tárgyát Magyarországon sem képezte, holott minden bizonnyal mind a tapasztalat, mind a címke itt különösképpen honos volt és maradt.

1998 és 2002 között Magyarországon a rendszerváltás radikális változásain és színes kavalériáján belül kormányra jutott egy olyan – generációs váltást is ígérő – társadalmi-politikai irány, amelynek sikerei és sikertelenségei egyaránt inspirációt jelentettek a szociálpszichológia számára, hogy górcső alá vegye: a társadalmi hierarchiát és annak változásait hogyan élik meg és minősítik az emberek. Nem süppedve bele a futó aktualitásokba itemek, értékelő állítások összeállításába kezdtem 2002-ben, azzal a céllal, hogy ezen itemek elfogadása-elutasítása mozaikszerűen járuljon hozzá annak leképezéséhez, hogy az emberek hogyan élik meg a társadalom hierarchikus viszonyainak formálódását. Az itemek elfogadásának-elutasításának rendszeres lemérése többfokú skálán az attitűdmérés sztenderd eljárása. Ugyanakkor az attitűdök mérése során – gyakran, de nem kizárólag – a megítélendő itemek az attitűdtárgyat megjelölik, és azt pozitívan vagy negatívan értékelik különböző aspektusokból. A kontraszelekció mint elvont fogalmi konstrukció a közvetlen megragadásra nem volt különösképpen alkalmas, ezért a gyűjtött és komponált itemek közvetett módon és átfogóan vonatkoztak rá, inkább alkotóelemeit vették célba, és azok megítélésének fogadtatása alapján ígérték rekonstruálni a kontraszelekció egyéni és közfelfogásának értékelő tartalmát.

Ezen vállalás során kettős bonyodalommal kell azonban számolni. Az egyik az, hogy maga kontraszelekció nem egy semleges tárgy, hanem a társadalmi hierarchia minősített – mégpedig negatívan minősített – esete. Ahhoz, hogy vele – mint a társadalmi struktúra és azt övező folyamatok felfogásával – számolni lehessen, tulajdonképpen egy lépéssel hátrálni kell, és nem lehet a negatív konstelláció fennállását és elmarasztalását eleve feltételezni, hanem a hierarchikus társadalmi viszonyok jelzését és jelentését kell feltárni, s ha ez negatív összképet mutat egy kritikai beállásban, akkor beszélhetünk kontraszelekciós élményről és az ebben rejlő társadalomkritikáról. A másik bonyodalom pedig az, hogy az általunk megfogalmazott, felkínált pozitív és negatív értékelő állításoknak le kell tapogatniuk és együttesen ki kell adniuk a hierarchikus társadalmi viszonyok mind több mérvadó komponensét, ezek kapcsolódását egymáshoz, az összkép előzményeivel és következményeivel együtt. Az összegyűjtött itemek kompozíciójának tehát a vizsgálati személyek számára fel kell kínálni a pozitív és a negatív minősítés lehetőségét olyan kérdések sorával kapcsolatban, mely szerint *a magasabb társadalmi pozíciókat betöltő személyek, csoportok milyen karakterisztikus viselkedést tanúsítanak, milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, méltán foglalják-e el és őrzik-e meg előnyös helyzetüket, az alacsonyabb társadalmi pozíciókat betöltő személyek, csoportok viselkedése és tulajdonságai milyenek, mennyiben szolgáltak és szolgálnak rá előnytelen helyzetükre, a társadalom működésében a kiemelkedés és lesüllyedés esetleges-e, vagy van-e megragadható alapja, amennyiben van, akkor ez helyénvalónak, méltányosnak tekinthető-e vagy sem, e tekintetben a deklarált elvek és a valóságos szelekció egybeesnek-e, s mindezek nyomán az előálló viszonyok alapjai és következményei elfogadhatóak-e, megelégedésre szolgálnak, vagy éppen hogy vitathatóak, kétesek, el kell utasítani őket a változások reményében?* Meg kell engednünk azt a logikai lehetőséget is, hogy a hierarchikus viszonyok feszültségeket gerjesztően méltánytalanok, de megváltoztatásukra nincs reális esély.

A burjánzó kérdések összefogására a szociálpszichológia fogalmi eszköztárából talán legalkalmasabb a teljesítmény-attribúció problematikájára összpontosítani: az elnyert/megszenvedett státusnak (mint teljesítménynek) megvan-e személy/csoport normákhoz mért magatartásában

rejtlő alapja, vagy még cifrábban: a személy/csoport normákhoz mért teljesítménye megalapozza-e státusukban megjelenő elismerést/elmarasztalást.

A 2002-ben gyűjtött, szelektált és komponált 50 item együttesen azt ígérte, hogy elfogadásuk/elutasításuk minősége és mértéke alapján képet lehet alkotni a válaszadók értékelő álláspontjáról a társadalmi hierarchiával kapcsolatban. Jóllehet a kiindulópont a kontraszelekció élményének, értékelő bélyegének és alkotóelemeinek azonosítása és súlyának lemérése volt, a későbbiekben messzemenően kamatozott, hogy a negatívumok valamivel részletezőbb kibontása mellett a (pozitívan, illetve negatívan megítélhető) itemek a társadalmi hierarchia pozitív értékelésének kifejezését is – szimmetriára törekedve – felkínálták. Az egykor összegyűjtött, megkomponált 50 item tartalmát az idők folyamán sokszorosán elemezve talán a legegyszerűbb, leginkább áttekinthető összefoglaló a logikai alkotóelemekről a következő:

- a) A társadalomban előnyös helyzetet elfoglalók pozitívumait és negatívumait tárgyalják, különös tekintettel előnyeik genezisére és következményeire. E csoportba 13 item tartozik, amelyek közül 6 méltatja e társadalmi csoport pozitívumait, és 7 kifejezetten kritikai megfontolásokat fogalmaz meg.
- b) Az előnytelen helyzetűeket érinti 4 item, 2-2 ad pozitív, illetve negatív értékelést.
- c) A társadalmi viszonyrendszer kritikáját, illetve értékeit a skálarendszer 50 iteméből 10 érinti, ezeknek többsége negatív értékelést fejez ki. Ezen 7 item mellett pozitívumra utal 2, és 1 pedig értékelés szempontjából ambivalensnek mondható: „*Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára.*” (RIa41 *periferia*).
- d) Egyes itemek a jövő kilátásaival foglalkoztak, ezek közül egy kifejezetten derűlátó [„*Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.*” (RIb29 *optimistább*) és ehhez egy további áll tartalmilag közel, ám ezt alapvetően a rendszer dicséréteivel könyveltük el: „*Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.*” (RIb02 *bizakodó*).] A jövő kilátásaival 4 item élesen kritikus módon foglalkozik.
- e) A skálán helyet kapott számos item, amely pszichológiai természetű általánosságokat mondott ki; ezek közül a rendszerhez való viszonyulás szempontjából azok tűnnek relevánsnak, amelyek a személyes akaratérő, aktivitás szükségességét, illetve elmaradásának konzekvenciáit foglalmazták meg, ez utóbbiak száma 4, velük együtt összességében 15 tétel sorolható e tematikus csoportba.
- f) A történetileg adott rendszer, illetve ennek változástendenciái szempontjából a társadalommal szemben megfogalmazott követelések, normák megjelölése 3 tételben [például „*A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.*” (RIb21 *verseny*)] nem mond ki direkt értékelést, ám a rendszerre jó fényt vető értékeket sugall.

Az ily módon leírt skálarendszer pozitív és negatív értékelést egyaránt tartalmaz: értelemszerű, hogy a társadalmi rendszerre fókuszálva az előnytelen helyzetűek bírálata rendszerigazoló állítás, és annak is bizonyul az ítéletek fogadtatása során (míg az előnyös helyzetűek negatív megítélése vagy viszonyrendszer minőségének és alakulásának kritikája természetesen rendszerkritikának tűnik és bizonyul). A tárgyat tekintve pozitív és negatív értékelő megállapítások száma viszonylag kiegyensúlyozott, kis mértékben vannak túlsúlyban – de azért túlsúlyban vannak – a tárgyakat kritikusán minősítő tételek.

Az itemek első „bevetésére” 2002-ben került sor, amint ennek elsődleges eredményeiről – a kontraszelekció problematikájának exponálásával egybekötve – már 2002 márciusában referáltam aka-

démiai székfoglaló előadásomban. Az első alkalmazás tapasztalatairól a további kutatások során soha meg nem feledkeztünk, azok a végül nyolcra gyarapodó adatfelvételek elemzése során viszonyítási pontként rendre napirenden maradtak, és az újabb item-elemzések során kiindulópontként szolgáltak. 2002-ben az eredmények elsődleges bemutatásakor két szempontunk volt: egyfelől annak áttekintése, hogy a gazdag kínálatból mely itemek találkoztak az országos reprezentatív minta legnagyobb egyetértésével, illetve leghatározottabb elutasításával. Másfelől az itemek tartalmi viszonyainak, tipizálásának intuitív vizsgálata mellett és azon túl milyen lineáris (korrelációs, illetve faktor-közösségi) kapcsolatok rejtettek a válaszok tömegében.

A legnagyobb egyetértéssel találkozó itemek két világosan elkülönülő, egymással gondolati feszültségben álló csoportba sorakoztak. A hétfokú skálán a 6-os skálafoknál erősebb támogatásra találtak olyan tételek, amelyeket a „*tetterő*” címszó alatt foglaltunk össze; ezek az akarát, a megküzdés, az erő fontosságát húzták alá – mintegy rendszerfüggetlen tanulságként. Az 5,5 skálafoknál jobban támogatott második tételcsoport viszont éles kritikával, de némi beletörődő felhanggal mutatott rá a *morális alapot nélkülöző* társadalmi különbségekre, ki is mondván, hogy a felemelkedés nem az érdemtől függ. Az elfogadás-elutasítás kontinuumának ellenoldalán szintén két item-csoportot azonosíthattunk: egyfelől az *önfeladó bizonytalanságot és a reménytelen keserűséget*, másfelől a *társadalmi sikerek és a kilátások felhőtlen ünneplését*. E végletek egyikét sem tette magává a 2002-ben vizsgált országos reprezentatív minta, miközben nem nehéz felfedezni, hogy ezek elutasítása tartalmi összhangban volt a preferált tételhalmazokkal: a „*tetterő*” kiemelése megkövetelte a „*levert passzivitás*” elvetését, a „*társadalomkritikai hangok*” mellett pedig nem volt tere a „*felhőtlen optimizmusnak*”. Az 50 tétel első fogadtatásakor az a módszertani szempontból is ígéretes benyomásunk adódhatott, hogy az itemek a vélekedések gazdag változatosságának kifejtésére kínálnak lehetőséget, a kérdezett sokaság válaszaiban – mint várható – az összerendezettség határozott jelei is mutatkoznak, ugyanakkor vannak benne rejlő feszültségek is. A kívánatos magatartási normák kijelölése és a társadalmi mozgásirányok szélsőséges megítélésének lefaragása mellett a társadalmi realitások jellemzésében – az általunk keresett – *kontraszelekciós élmény is felszínre* bukkan mint a társadalom kritikája.

Az itemek viszonyait feltáró faktoranalízis a célkeresztben álló problémával kapcsolatban 6 tényező azonosítását segítette, ezek ekkor 2-6 item fogadtatásában jelentkeztek. Ezek a 1) a kontraszelekció, 2) a társadalmi elégedetlenség, 3) a pesszimizmus, 4) az uralkodó társadalmi csoportok bírálata, 5) az érvényesülés korlátai faktor, valamint az ellenkező irányba mutató 6) politikai bizalom faktor. Ez a felsorolás érzékelteti, hogy az általunk fókuszba állított kontraszelekciós érzet és észlelés szempontgazdag volt, ugyanakkor ezek az első megfigyelések e szempontok széttagoltságát érzékeltették, és összefüggéseikre ekkor kevésbé derült fény, valamint nem aknázták ki a társadalmi viszonyok elfogadására, gondolati megtámogatására vonatkozó információkat, amelyek szintén benne rejtettek az 50 item fogadtatásában (Hunyady, 2002).

A 2002-es eredmények és az ezt követő kutatások adatainak és értelmezésének további vizsgálata két – divergáló, egymást kiegészítő – irányban haladt tovább. Egyfelől módszeresen kerestük az 50 item megítéléséből kibontható faktorok átfogóbb és kiegyensúlyozottabb rendszerét. Másfelől – mindeközben – nem tévesztettük szem elől azt az eredendő ambíciónkat, hogy a társadalmi viszonyok felülmúlhatatlanul komplex tárgyhöz fűződő személyes, csoportos, társadalmi viszonyulásokat adekvát összetettségükben mint *nézetek rendszerét* igyekezzünk feltárni – eleve lemondva a módszertani ortodoxia attitűdökkel szemben támasztott azon követelményének teljesítéséről,

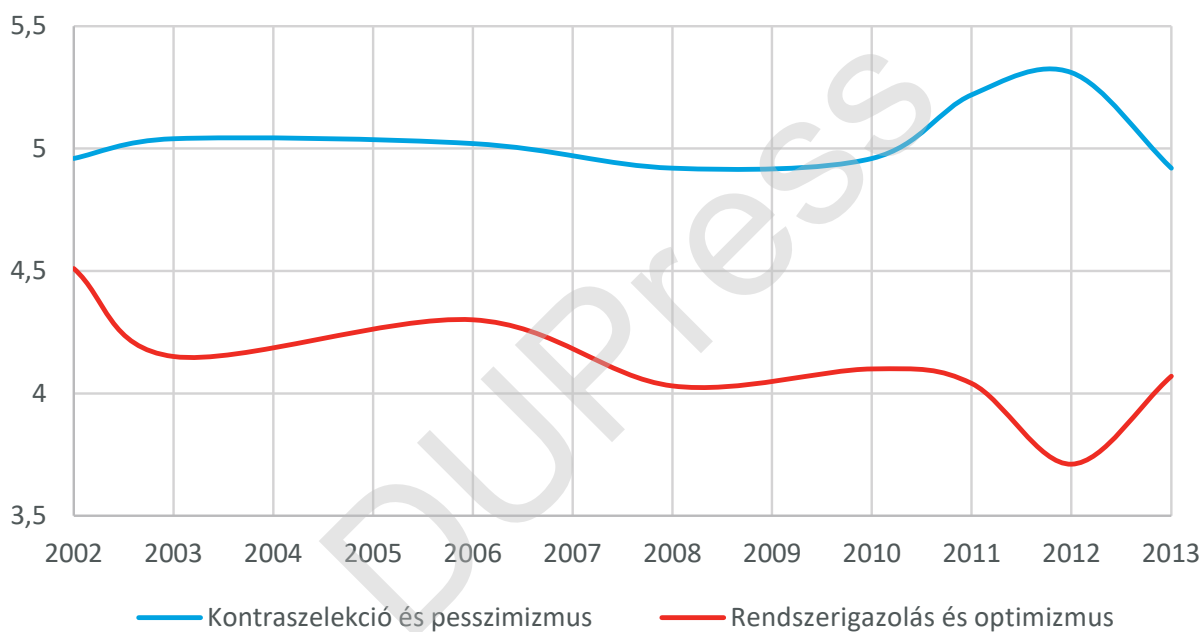
amely egyetlen, osztatlan, töretlen értékelő dimenzióban határozza meg a tárgyhoz való viszonyulás lemeztelenített pozícióit.

Az első irányban való előrehaladást tükrözte a 2010. évi összefoglalónk, amely az eddig e tárgyban és ezen módszerrel elvégzett 2002., 2003., 2006. és 2008. évi kutatások tanulságait szűrte le. A gazdagabb tapasztalati anyag birtokában és az intuitív megfontolások teljesebb körére építve ekkor *7 alskálát különítettünk el*; ezek a társadalmi viszonyok megítélésének kiegyensúlyozottabb képét nyújtották, együtt viszonylag arányosan felölelték az 50 itemet, a válaszstruktúra alapján joggal összevonható 4 mintán végzett főkomponens-elemzés empirikusan alátámasztotta belső összetartozásukat és így – joggal építve rájuk – a köztük fennálló viszonyokat is számszerűsíteni tudtuk, és őket együttesen a válaszadók szemléleti tipizálásában eredménnyel hasznosítottuk (Hunyady, 2010c). Amint a *II. 1. táblája* tükrözi a 2002-ben kidolgozott skála tételeit – nevezzük ezt kontraszelekciós skálának – teljeskörűen besoroltuk a szóban forgó 7 alskálába (ezen lineáris együttjárásokra építkező csoportosítást megőrizve a későbbiekben áttértünk a klaszteranalízisen alapuló rendszerattitűd-alskálák kialakítására és használatára).

Ebben az elemzési fázisban 10 item képezte a „*kontraszelekció-alskálát*”, 8 pedig a „*rendszerigazolás-alskálát*”. A fennálló hierarchikus viszonyok kritikája a sikeres érvényesülés elvi és morális alapjait, valamint a kiemelkedő csoportok érdemeit és szerepét kérdőjelezte meg, a hierarchia védelme a társadalmi szelekció elvi és morális megalapozottságát hangsúlyozta, és a társadalmi-pozicionális különbségeket jogosnak mutatta be, különös tekintettel a vesztesek önhibáira. A másik alapvető alskála-pár a 11 tételből álló *pesszimizmus* és a 4 itemes *optimizmus* kompozíciója. Míg az előbbi a süllyedés tendenciáit és a bármi remény alapjainak hiányát emeli ki, az utóbbi a derűlátásra lát okot, és elsősorban politikai bizalmát fejezi ki. Három további alskála egészíti ki a képet, az egyik, 7 item segítségével, az *akarát és aktivitás* fontossága mellett érvel, a másik 5 tételt tartalmaz arról, hogy mi minden határolja be és teszi vagy elkerülhetetlenné, vagy épp esetlegessé a társadalmi *pozíció elfoglalását*, végül a harmadik 2 állítással a társadalmi különbségek elleni *fellépés normáját* fogalmazza meg. Az itemsorok konzekvensen jelentkeznek az addig elvégzett négy vizsgálatban, az alskálák belső összetartozását tükröző Cronbach-alfa értékek viszonylag magasak, különös tekintettel a kontraszekció és a pesszimizmus alskálák .8 feletti mutatószámaira. Az alskálakon született válaszok nem bizonyulnak egymástól függetlennek. Jellegzetes mintázatukban mind a mért változók értelmezése, mind a további mérések stratégiája szempontjából a leglényegesebb épp az utóbb említett *kontraszelekció és pesszimizmus mutatók korrelációja* (.769) és ezt kiegészítően a *rendszerigazolás és optimizmus együtt járása* (.466), ami megteremti annak jogalapját, hogy megfelelő kontrollszámítások mellett a későbbiekben a *két-két változót összevonva*, egységben kezeljük, akár dimenzióként fogjuk fel az egyéni és csoportos nézetek betájolásakor. A 2010-ig elvégzett négy kutatás populációján a hét alskálán született értékek alapján végzett klaszterelemzés a személyek/nézetrendszerek három típusát hozta felszínre: a minden vonatkozásban (s ezáltal inkoherenzen) igen-mondókét, a konzekvens rendszerkritikusokét és a halvány optimizmus jegyében a negatívumokat elhárítókét. Ez az eredmény rávezet arra a felismerésre, hogy mind a társadalomkritika, mind a rendszerigazolás kiugró skálaértékei – számottevő csoportokban – lehetnek tartalomtól független választílus következményei is. Továbbá az eredmények tanúsították, hogy a nézettípusok jelentkezési gyakorisága, súlya a minták választómegeében változik, s ez jelzésértékű lehet a közgondolkodás alakulása szempontjából.

2013-ban egy sajátos szempontból tekintettük át az addigra már elvégzett 8 kutatást: abból az feltevésből indultunk ki, hogy a kitűzött értékek és az észlelt társadalmi viszonyok közötti

feszítő eltérés általában a társadalmi elégedetlenség kiváltója és megnyilvánulása lehet, a normasértő társadalmi egyenlőtlenségek és ezek megmerevedése, sőt elszaporodása, az előnyös és hátrányos társadalmi státusok igazságtalan elkülönülése, eloszlása, rögzülése pedig – ha így jelenik meg a köztudatban – a társadalmi berendezkedéssel szemben elégedetlenség lényegi indítéka. A státus és érték ezen észlelt elszakadásának (*nota bene*, a kontraszelekcióra jellemző szembefordulásának) indikátoraként a kontraszelekció-pesszimizmus és összevont rendszerigazolás-optimizmus változóját együttesen vettünk tekintetbe. A 8 vizsgálat sorozatát egyben szemlélve kirajzolódik a változók alakulását szemléltető kettős görbe, amely mutatja, hogy *a*) a kontraszelekció-pesszimizmus rendre nagyobb, határozottabb egyetértéssel találkozik, *b*) ugyanakkor a rendszerigazolás-optimizmus is (egyetlen évtől eltekintve) halványabb támogatásban részesül, *c*) a minták állásfoglalása ennek megfelelően rejt magában értékelési inkonzisztenciát, *d*) de a görbék tükörszerűen együtt mozognak, az egyik feltörése a másik visszahúzóásával jár együtt; ennyiben tehát a négy alskálához tartozó 33 item fogadtatása – sajátosságaik, aszimmetriájuk, inkonzisztenciájuk mellett – rendszerszinten koherens.

II. 1. ábra: Társadalmi viszonyok megítélése, 2013

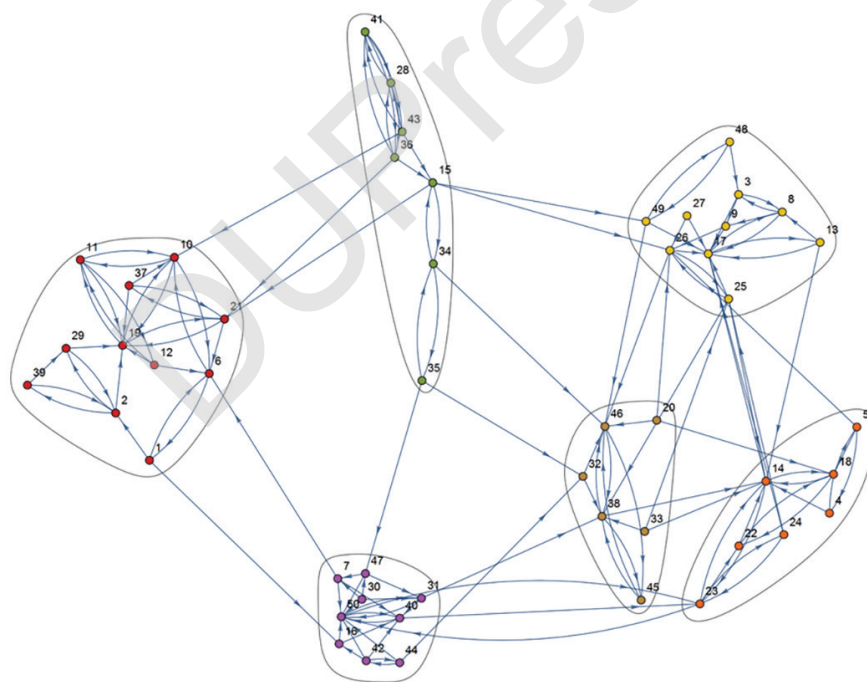
Forrás: Hunyady, 2016, 109. o.

2015-ben mutattuk be részletezően (Hunyady, 2015) teljes formában a 8 kutatás vonatkozó eredményeit: a 2010-ben elkülönített 7 alskála felépítését, tételeinek fogadtatását, a főkomponens-analízissel feltárt kapcsolatát az alskála alapján képzett mutatójának alakulásával, az alskálák Cronbach-alfa értékeit az immár megduplázott számú kutatás összevont mintáján. Ezen mutató értékei az adattömeggel csak erősödtek, miközben az alskálák belső összhangjának egymáshoz való viszonya a korábbiakhoz képest nem mozdult el, beleértve a kontraszelekció (.857) és a pesszimizmus (.807) fölényét a rendszerigazolással (.705) és az optimizmussal (.606) szemben. Az alskálák mutatóinak korrelációs mátrixa újfent tükrözi a kontraszelekció-pesszimizmus kitüntetett kapcsolatát (.761) és emellett a rendszerigazolás-optimizmus mérsékelt, de szignifikáns összetartozását (.489).

Míg az így képzett két pólus közül a kiszolgáltatottság alskála némileg jobban kötődik az elsőhöz, az erőfeszítés a másodikhoz (miközben egymástól sem függetlenek), a morális követelmények két iteme áll a leggyengébb lineáris kapcsolatokban, de a kontraszelekcióval pozitív, a rendszerigazolással negatív a mért összefüggésének előjele. A két pólus tehát tagoltan megjelenik az 50 item 7 alskálájának viszonyrendszerében, mutatkoznak negatív együttjárások, legegyértelműbben a pesszimizmus és optimizmus viszonylatában (-.310).

Az elmondottak tükrözik a rendszerattitűdök skálarendszerrel történő vizsgálatának *egyik – nem eredménytelen – vonulatát*. Ugyanakkor – amint ezt már jeleztük – a skálarendszer célirányos használatának és az általa nyert, halmozódó eredmények elemzésének kezdeteitől fennállt a *kétely*, hogy a társadalmi nézetek ezen – mondhatni kulcsfontosságú, hiszen a társadalom hierarchikus viszonyainak értékelő felfogását jelentő – területén indokolt-e az itemek fogadtatásának lineáris (korrelációs, faktoranalitikus) kapcsolatait keresni, tudván tudva hogy a vonatkozó szempontgazdag nézetek megragadására az egydimenziós attitűdfelfogás ortodoxiája nemcsak annyiban elégtelen, hogy ezen nézetek értékelő töltete egyetlen értékelő dimenzióba nem sűrítendő, hanem e tekintetben akár hét egypólusú attitűd mérése nyomán kirajzolt profil sem lesz teljesen kimerítő.

E tekintetben sem tanulság nélküli a 2002. évi úttörő adatok azon elemzése, amely (korrelációs, illetve euklédieszi távolságmodell segítségével) feltérképezte a kapcsolatokat/különbségeket a skála-itemek fogadtatásában, demonstrálva azt, hogy ennek a kapcsolatrendszernek a gazdagságát az adatok faktoranalízise nem tudja minden részletre kiterjedően tükrözni.

II. 2. ábra: A kontraszelekciós skála itemei közötti korrelációs kapcsolatháló, 2002

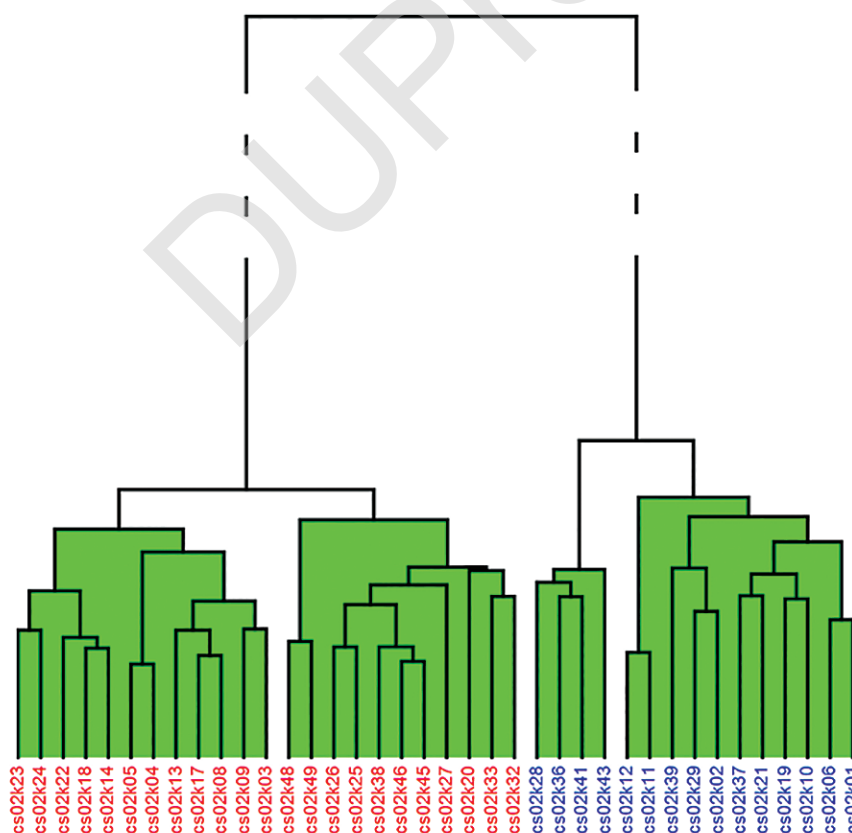
Az itemek korántsem redundáns szempontgazdagsága azt is jósolhatóvá teszi, hogy a főkomponens-analízis bázisán nyugvó alskála-formálás a másodlagos faktoranalízis ellenpróbáját az esetek jó részében nem fogja kiállni, egy-egy szelektált alskála mögött két vagy több faktor lesz azonosítható, s ezek együtt magyarázzák kellő arányban a válaszok varianciáját. Mindezek alapján

szükségesnek ítéltük a lineáris kapcsolatok kiszűrésénél toleránsabb és a szigorúan egydimenziós attitűd-leképezés illúzióját nem keltő *klaszteranalízis* elvégzését az 50 item fogadtatására mind a nyolc kutatásban (beleértve a kötetünkben tárgyalt 2010–2013 periódus 4 adatfelvételét), valamint alkalmazását a társadalmi rendszerre vonatkozó nézetrendszerek feltárt teljes adattömegére.

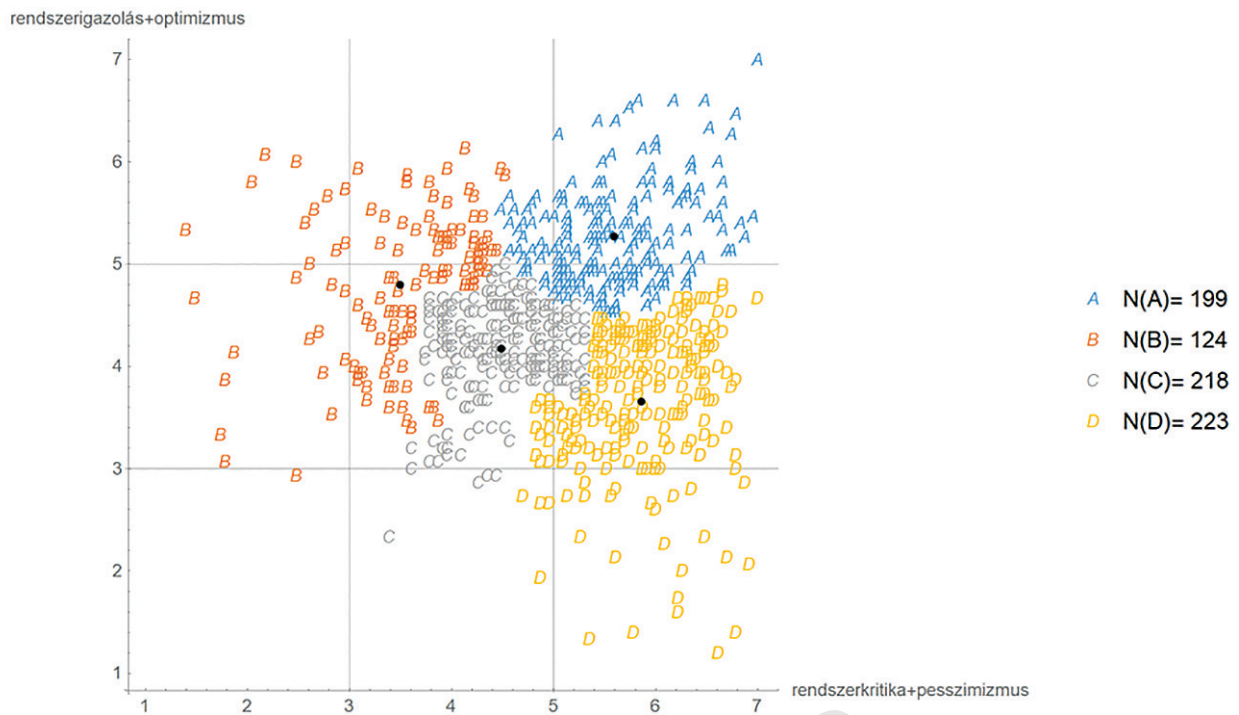
A 2002-es eredmények kitüntetett figyelmet érdemelnek már csak azért is, mert kiinduló alapként szolgáltak annak a struktúrának a keresésében, amelyre a kutatássorozat egész folyamán igényt formáltunk az eredmények egybevethetősége érdekében, miközben okkal-joggal hangsúlyoztuk és követtük azt a módszertani alapelvet, hogy minden – országos reprezentatív mintán, az idősor meghatározott évében lebonyolított – kutatás adatait önkörükön belül kezeljük, dolgozzunk fel.

A 2002-es adatokon kezdtük meg a skálarendszer 50 tételének klaszteranalízisét, ami is a kutatási években megismételt munkálatok eredményeinek prototípusát nyújtotta. Első megközelítésben a klaszterelemzés 3 itemcsoportot tár fel: megjelenik ily módon a *rendszerigazolás és a rendszerkritika 2 pólusa*, a *kettő között* pedig – némi keveredéssel – a rendszerértékelés szempontjából végső soron *neutrális tételek*.

Amint erre ismételten visszatérünk, ez utóbbi itemek sokak számára kézen fekvő, elfogadható, követendő állításokat fogalmaznak meg az emberek tényleges vagy kívánatos magatartásával kapcsolatban, de ezeket nem kötik a fennálló hierarchikus viszonyok rendszeréhez, státusaihoz, működésének megélt eredményeihez. Az attitűdmérés bipoláris logikáját követve ezen első klaszterelemzés tanulságaira építve, majd ezt finomítva 12 itemet ejtettünk ki az eredendő (itt most „kontraszelekciónak” nevezett) skálából, és ezután „rendszerattitűd-skálának” azt a 38 itemből álló együttest tekintettük, amely a rendszerigazolás, illetve rendszerkritika nézeteit jelenítette meg.

II. 3. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2002

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

II. 4. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport elhelyezkedése és kiterjedtsége, 2002

Már 2002-ben megfigyelhető, hogy e két nagyobb, megőrzött és hasznosított blokk nem maradtalanul egységes, hanem mindegyik 2-2 szorosabban összefűzött itemcsoportból épül fel.

A 2002-es eredmények abban a perdöntő kérdésben alapvetőnek bizonyultak, hogy a 2 átfogó blokk között kapcsolat vagy átkapcsolódás a későbbiekben sem mutatkozott, *határuk éles és elválasztó*. Némileg eltérően a bennük jelentkező és kikristályosodó belső itemcsoportokétól, melyek tekintetében (pontosítva: a rendszerkritikai alskálák vonatkozásában) 2002-höz képest bekövetkezett némi átcsoportosulás, amit regisztráltunk, és a különböző idői metszetek egybevethetősége érdekében konzekvensen érvényesítettünk is.

A 2002-es itemelemzés alapján megkaptuk azokat a támpontokat, amelyek a később lefolytatott további 7 vizsgálat elemzési logikáját megalapozták. Rendre vizsgáltuk, hogy a felkínált itemek milyen fogadatasra találnak a hétfokú skálán, ezen „abszolút mérőszámok” mellett tekintetbe vettük, hogy a rendszerigazoló és rendszerkritikus itemek (alskálák) egymáshoz képest milyen pozíciót foglalnak el az elfogadás-elutasítás sorában. Mind a 4 alskála, mind a 2 „alapvető dimenzió” segítségével jellemezni tudtuk a vizsgálati személyek álláspontját, bemértük és egymáshoz való viszonyukban bemutattuk az álláspontok szóródását, tömörülését, típusait. Bevezettük azt a gyakorlatot, hogy ezen szemléleti sűrűsödési pontokat megcélozva – megkötött számú, azaz 4 – személyi klasztert tárjunk fel az eredendően országos reprezentatív minták populációjában, valamint ezen személyi klaszterek, szemléleti csoportok számszerű súlya mellett be tudtuk mutatni ezeknek az adott kutatásban kirajzolódó jellegzetes arculatát a felkínált itemek megítélésének sorozatában. Ennek az eljárásmenetnek – az általunk e kötetben tárgyalt időszakban is alkalmazott – eredményét illusztrálni tudjuk a 2002. évi adatokon. Ennek példája lehet, amikor a vizsgálati személyek tipizálását elvégeztük a két alapvető klaszternek megfelelő rendszerkritika+pesszimizmus, illetve rendszerigazolás+optimizmus dimenziók segítségével.

A klaszteranalízis természetének megfelelően egy-egy kutatási metszetben ezen személyi/szemléleti csoportok egymáshoz képest relatíve elkülönülnek. Az elkülönült csoportok koordinátarendszerben elfoglalt pozíciója, az itemsor egészén bemutatható arculata, valamint a csoportok nagysága jelöli ki helyüket a társadalmi összképben és *együttesen*, ezen ismerveik alapján jellemezni képesek magát a rendszerhez való viszonyulás társadalmi *összképét*. E 4 csoport nagysága 2002-ben viszonylag eltért egymástól. 124 főt ölelt fel a B jelzetű csoport, amelynek szembeötlő ismerve, hogy rendszerkritikája visszafogott, rendszerigazoló hajlama szórt, de átlagosan meghaladja a rendszerkritika mértékét. Ezt követte nagyság szempontjából (199 fő) az itt A jelzetű csoport, amely egyszerre tűnik ki (nyilván önellentmondásosan) rendszerigazolást és rendszerkritikát képviselő álláspontjával. Ez évben D jelzéssel ellátott csoportnak 223 képviselője volt, akik rendszerigazoláshoz képest markánsabban, erősebben, egyöntetűbben voltak rendszerkritikusok. Végül nem tett többet ki, mint 218 főt azoknak a száma (C jelzettel), akik a mintaegész álláspontjához közel képviseltek egy köztes álláspontot, ami azonban némileg inkább a rendszerkritika irányába hajlott. A vázolt típusalkotás, csoportosítás az itemek szintjére visszavetítve egyedi profilok kirajzolását teszi lehetővé, részleteiben tárva fel a szóban forgó csoportok szemléleti különbségeit; ez – a csoportnagyságok változásának követése mellett – fontos adalék az adott minta összképének bemutatásakor, illetve majd az egymásra következő metszetek egybevetésekor.

A rendszerattitűdökre vonatkozó kutatássorozatunk egyik legfőbb kérdése, hogy mennyire stabilak a társadalmi rendszerrel kapcsolatos attitűdök, illetve ennek fonákjaként, a rendszerattitűdök változása után nyomozva mily és milyen mérvű *változásokat* konstatálhatunk. Jelen elemzésünkben számolunk a skálarendszeren mért viszonyulások szerkezeti állandóságával és így összemérhetőségével – különös tekintettel s kötetünkben tárgyalt 4 kritikus esztendőre nézve. A 2002-es adatok elemzése alapján megalapozott és kiformált itemrendszer két dimenzióban két alskálára épült (s ezeken túl tértünk ki 12 további, mondhatni rendszersemleges itemre, tekintettel a kontraszelekción skála előzményére).

II. 1. tábla: A rendszerattitűd- és a kontraszelekción skálák megfeleltetése

	Item	Rendszerattitűd-skála szerinti beosztás	Kontraszelekción skála szerinti beosztás
R1a	Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	R1a28 utca	rendszerigazolás-alskála eleme
	Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	R1a36 különbség	rendszerigazolás-alskála eleme
	Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára.	R1a41 periféria	rendszerigazolás-alskála eleme
	A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	R1a43 munkakerülő	rendszerigazolás-alskála eleme
R1b	Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	R1b01 rajtunk múlik	erőfeszítés-alskála elemei
	Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	R1b02 bizakodó	optimizmus-alskála eleme
	Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	R1b06 szerencse-kovács	erőfeszítés-alskála elemei
	Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	R1b10 megdolgozik	erőfeszítés-alskála elemei

	Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	Rlb11 bizalom	optimizmus-alskála eleme
	Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	Rlb12 jó irányba	optimizmus-alskála eleme
	A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	Rlb19 siker	rendszerigazolás-alskála eleme
	A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	Rlb21 verseny	rendszerigazolás-alskála eleme
	Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	Rlb29 optimistább	optimizmus-alskála eleme
	Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	Rlb37 győztes	rendszerigazolás-alskála eleme
	Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	Rlb39 gyönyörködni	rendszerigazolás-alskála eleme
RKa	Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	RKa20 kiszámíthatatlan	kiszolgáltatottság-alskála eleme
	<i>Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.</i>	RKa25 gazdag múltja	kontraszelekciós-alskála eleme
	<i>Aki tisztességes, az szegény marad.</i>	RKa26 tisztességes szegény	kontraszelekciós-alskála eleme
	<i>Nincs egy politikus, akinek egy szavát el lehetne hinni.</i>	RKa27 szavát se	pesszimizmus-alskála eleme
	Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	RKa32 beszélnek	kontraszelekciós-alskála eleme
	Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	RKa33 előny	kiszolgáltatottság-alskála eleme
	Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	RKa38 visszaél	kontraszelekciós-alskála eleme
	Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	RKa45 lenéz	kontraszelekciós-alskála eleme
	Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	RKa46 túljár	kontraszelekciós-alskála eleme
	Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.	RKa48 bárhogy választ	pesszimizmus-alskála eleme
	A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	RKa49 békén	pesszimizmus-alskála eleme
RKb	A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	RKb03 egyre rosszabb	pesszimizmus-alskála eleme
	Nem azok élnek jól és azok meglegedettek, akik ezt megérdemelik.	RKb04 nem érdemlik	kontraszelekciós-alskála eleme
	Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	RKb05 nem szolgáltak rá	kontraszelekciós-alskála eleme
	Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	RKb08 süllyed	pesszimizmus-alskála eleme
	Nincs igazság a Földön.	RKb09 nincs igazság	pesszimizmus-alskála eleme
	Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	RKb13 maffiózók	pesszimizmus-alskála eleme
	A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	RKb14 szegényednek	pesszimizmus-alskála eleme
	A káosz csak egyre nő ebben az országban.	RKb17 káosz	pesszimizmus-alskála eleme
	A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	RKb18 kapcsolatok	kontraszelekciós-alskála eleme

	Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	RKb22 nincs verseny	kontraszelekcíós-alskála eleme
	Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	RKb23 elvész	pesszimizmus-alskála eleme
	Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	RKb24 külföldre	pesszimizmus-alskála eleme
Kimaradók	Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.	Kies07 nem akar	erőfeszítés-alskála elemei
	Nem a tudás számít, hanem az akarás.	Kies15 nem a tudás	erőfeszítés-alskála elemei
	Mindenkiben van tehetség, csak meg kell azt találni.	Kies16 mindenkiben	erőfeszítés-alskála elemei
	Az emberek mindig többet akarnak, soha nem lehet kielégíteni a vágyaikat.	Kies30 kielégíthetetlen	pesszimizmus-alskála eleme
	Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.	Kies31 erős rend	pesszimizmus-alskála eleme
	A családból örökölt tulajdonságok, a gének számítanak a legtöbbet az életben.	Kies34 gének	kiszolgáltatottság-alskála eleme
	Az ember élete és jelleme attól függ, hogy jó vagy rossz hatások érik.	Kies35 örökölt	kiszolgáltatottság-alskála eleme
	Nincsenek tökéletes emberek, az egyiknek ez a hibája, a másiknak meg más.	Kies40 nincs tökéletes	pesszimizmus-alskála eleme
	Nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok a szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba.	Kies42 állati sorba	morális kötelezettségek-alskála eleme
	A jobban élőknek gondoskodni kell a nincstelenekről.	Kies44 gondoskodni	morális kötelezettségek-alskála eleme
	A szülői példa és a jó iskola határozza meg, hogy milyen a fiatal generáció.	Kies47 példa	kiszolgáltatottság-alskála eleme
	Az igazság nem győz magától, keményen kell mindannyiunknak megharcolni érte a magán- és a közéletben egyaránt.	Kies50 nem magától	erőfeszítés-alskála elemei

Az RIa alskála 4 elemet tartalmaz, melynek tartalmát úgy lehet összefoglalni, hogy *a balsors* attribúciója, morális *igazolása*. Az RIb egység 11 itemet ölel fel, tartalmi szempontból ezek úgy jellemezhetők, hogy a *jó sors attribúcióját* nyújtják, morálisan *igazolják*. Ezen a gondolati alapon túlmenően a körbe tartozó itemek hangsúlyozzák az akarat fontosságát (RIb01 *rajtunk múlik*, RIb6 *szerencse-kovács*), illetve optimizmust fejeznek ki (RIb02 *bizakodó*, RIb29 *optimistább*). A klaszterben a legerősebb kapcsolatok – mintegy azonos skála magjaként – értelmesebben összetartozó itemek között jelentkeznek, így RIb1 *rajtunk múlik*, RIb06 *szerencse-kovács*, RIb02 *bizakodó* és RIb29 *optimistább*, RIb10 *megdolgozik* és RIb19 *siker*, RIb21 *verseny* és RIb37 *győztes*, valamint RIb11 *bizalom* és RIb12 *jó irányba*.

Az első rendszerkritikus klaszter (RKA) 2002-ben 11 itemet tartalmaz (ám ebből az 5601 fős összegző elemzésben 3 elem átkapcsolódik az RKb-be: RKb25 *gazdag múltja*, RKb26 *tisztességes szegény*, RKb 27 *szavát se*). A klaszter tartalma *méltánytalan sikerre és a sikeresek méltatlan viselkedésére* utal, ennek kiegészítőjeként jelentkezik az elért státus, siker érdemtelenységére, kiszámíthatatlanságára vonatkozó tétel (RKA20 *kiszámíthatatlan*, RKA33 *előny*, RKA48 *bárhogy választ*). A klaszterben legszorosabb belső kapcsolatok a méltatlan viselkedésre vonatkozó állítások (RKA45 *lenéz*, RKA46 *túljár*, RKA38 *visszaél*), a kedvezőtlen kilátások (RKA48 *bárhogy választ*, RKA49

békén), valamint 2002-ben itt találjuk a morális előzmények és a státus szembeállítását (RKA25 *gazdag múltja*, RKA26 *tisztességes szegény*).

A rendszerkritika másik (RKb) klasztere 12 itemet ölel fel, amelyek *morálisan alaptalan helyzetre, illetve kilátástalanságra* vonatkoznak. Ezek körében jelentkezik a pesszimizmust kifejező itemek (RKb03 *egyre rosszabb*, RKb08 *süllyed*, RKb17 *káosz*, RKb14 *szegényednek*). Az alsókla itemei a korábbiakhoz hasonlóan tartalmilag illeszkedő – 2-3 elemet tartalmazó – magokba sorolhatók, így az RKb04 *nem érdemlik* és RKb05 *nem szolgáltak rá*, továbbá RKb14 *szegényednek*, RKb18 *kapcsolatok* és lazábban RKb22 *nincs verseny*. Ugyancsak RKb08 *süllyed*, RKb17 *káosz* és lazábban RKb13 *maffiózók*. Logikusan illeszkedik ide a RKb23 *elvéssz*, RKb23 *külföldre*, továbbá az eddigieknél lazábban RKb3 *egyre rosszabb* és RKb09 *nincs igazság*.

A korábban elmondottak szerint kimarad 12 item, amelynek tartalmilag-formailag 3 csoportja körvonalazódik. Egyrészt szocializációra vonatkozó általánosság, közhely (Kies34 *génék*, Kies35 *örökölt*, Kies47 *példa*, Kies16 *mindenki*), másrészt tagadó formátumú tétel (Kies07 *nem akar*, Kies15 *nem a tudás*, Kies30 *kielégíthetetlen*, Kies40 *nem tökéletes*, Kies50 *nem magától*), harmadrészt markáns élel megfogalmazott követelmény (Kies42 *állati sorba*, Kies44 *gondoskodni*, Kies31 *erős rend*).

A skálarendszer ezen szűrésének, szerkesztésének kiindulópontját az itemek 2002-ben megkezdett klaszteranalízise képezi – kifejezetten empirikus bázisként. Amint az itt kiemelten tárgyalt 4 kutatás éves tapasztalatait, valamint az egész kutatássorozat 5601 fős teljes mintájára vonatkozó eredményeket rendszeresen áttekintjük, kitűnik, hogy az ekkor megragadott szerkezet – minimális korrekciókkal – *időtállóan* bizonyult.

A rendszerattitűdök mérésének történetét és több lépésben formát öltő szerkezetét az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- 1) 2002-ben tettük az első kísérletet arra, hogy rendszeresen-módszeresen vizsgáljuk a magyar köztudatban élő társadalomkritikai gondolatok és érzések komplexumát, amit ekkor kontraszelekció-élményként határoztunk meg.
- 2) A célt intuitív alapon előállított és szűrt 50 tétel szolgálta, amelynek egyes itemeiről a vizsgálati személyek hétfokú skálán nyilvánítottak elfogadó, illetve elutasító véleményt.
- 3) Az ily módon kialakított „kontraszelekciós skála” ugyan a társadalomkritikára összpontosított, de az attitűdmérés szándékától vezérelve eleve bipoláris volt, tehát a társadalmi közállapotokat pozitívan méltató tételeket is felölelt egy viszonylag tág gondolatkörben.
- 4) a nemzetközi szakirodalom kiemelkedő fogalmi konstrukciójának bizonyult a „rendszerigazolás”; itt most ellenpontra talál a rendszerkritika fogalmában és változójában, s ez megnyitja a lehetőséget e kettő viszonyának, jellegzetes találkozási módozatainak vizsgálatára.
- 5) A két pólus közelségének-távolságának felderítését különösképpen indokolja az a felismerés, hogy tárgyának és a hozzá fűződő viszonyának a komplexitása miatt a rendszerattitűdök nem szoríthatók be egyetlen dimenzióba, hanem kisebb-nagyobb mértékben ambivalensek. Megjegyzendő, hogy ugyanezen felhalmozódó tapasztalatok alapján – legalább is a magyar közgondolkodásban – a fennálló rendszer struktúrájának megítélése és a jövő iránti pozitív-negatív várakozás nem egymástól független két dimenzió, hanem a rendszerkritika-pesszimizmus és a rendszerigazolás-optimizmus egységben jelentkezik és ragadható meg.
- 6) Az egymáshoz feszülő két attitűd-alkotóelem mérése empirikus támpontokat és elméleti kapaszkodót nyújt ahhoz, hogy az 50 itemes „kontraszelekciós skálát” 38 tételes „rendszerattitűd-skálává” szűkítsük, élesítsük, a rendszer-értékelés szempontjából nem direkt módon

releváns (például a társadalmi aktivitás, a kiszolgáltatottság, előíró-normatív viselkedésszabályozás témáját reprezentáló egyes) tételek szelekciójával.

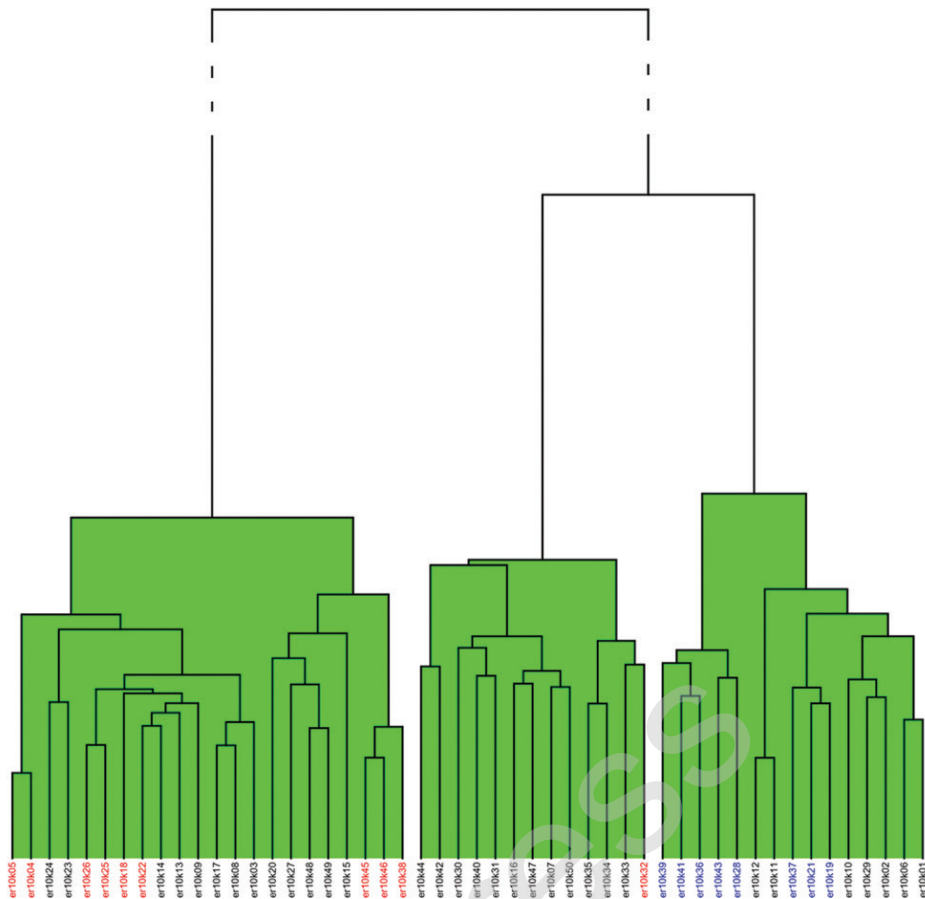
- 7) Kezdeti intuitív megfontolások, ezt kísérő, majd meghaladó empirikus tapasztalatok alapján egymást követő, módosító kísérleteket tettünk a 8 kutatás bemutatása során, hogy a társadalmi rendszerhez való komplex viszonyulást unipoláris alskálákon születő eredmények konstellációjaként írjuk le. Majd jelen elemzésünk a klaszteranalízisnek nyit nagyobb teret, megengedve, várva, hogy az itemek fogadtatásában a nem-lineáris összefüggéseknek fontos szerepe van. Ennek jegyében egységesen és konzekvensen újra-elemeztük a 2002-es és az azt követő 7 vizsgálat teljes adatanyagát, a rendszerattitűdökről kutatásonként összképet, valamint a két pólus-hoz kötődő attitűd-alkotóelemek konzisztenciája-inkonzisztenciája alapján tipológiát formáltunk, nyomon követtük a közgondolkodásról készült metszetekből kitetsző változástrendeket – különös tekintettel a jelen kötet által tárgyalt 2010–2013-as időszakra.
- 8) A vizsgálati személyek klaszteranalízise nyomán a rendszerattitűd-profiljuk alapján évenként került sor – szabott számú, évi 4 – csoport szétválasztására; ez az eljárás rendre újragenerálta a csoportokat, a változó szellemi közegből azonos eljárási szabályok szerint szűrte ki azokat, akik egy-egy attitűdtípust jelenítettek meg.
- 9) A jelen alfejezet egyik legfőbb tanulsága, hogy a 2002-ben bevezetett skálarendszer tételeinek és tartalmilag illeszkedő mintázatainak a fogadtatása időtállóan bizonyult abban az értelemben, hogy alkalmasnak tűnik a társadalmi hierarchiával kapcsolatban a közgondolkodásban megjelenő értékelő nézetek stabilitásának és változásainak feltárására és bemutatására.

II/2. Rendszerattitűdök 2010-ben

2010-ben is sor került annak vizsgálatára, hogy a társadalmi viszonyok rendszerét hogyan fogják fel, és nem utolsósorban morális szempontból hogyan értékelik a vizsgálati személyek. A vizsgálati eszköz az 50 itemet felölelő, ún. kontraszelektív skála volt ez alkalommal is.

Klaszteranalízist végeztünk az itemek fogadtatásának elemzésére, ami korábbi, más tapasztalatokkal összhangban 3 klaszter elkülönítéséhez vezetett. Ezek egyike, a legnépesebb 22 tételt felölelő rendszerkritikus itemnyaláb, amelyben szorosabban vagy lazábban mutatkozik kapcsolat a megállapítások megítélésében, s amely lényegében teljesen elkülönül a másik két klasztertől. Nagyobb távolságra, mintegy ellenpólusként találjuk a viszonyokat pozitívan megítélő itemeket, e 15 állítás kapcsolatának szorossága az előbbinél kevésbé változatos, de a belsőleg összerendezett nyaláb egyértelműen elkülönül. E kettő között helyezkedik el 13 tételtől álló klaszter, melynek tételei között fennálló kapcsolatok többnyire lazábbak, viszont az itemegyüttes a két értékelő pólustól világosan elválik. Ez utóbbi itemcsoportba mintegy kiszűrődnek azok a tételek, amelyek nem közvetlenül vagy nem egyértelműen a viszonyok társadalmi rendszerére utalnak.

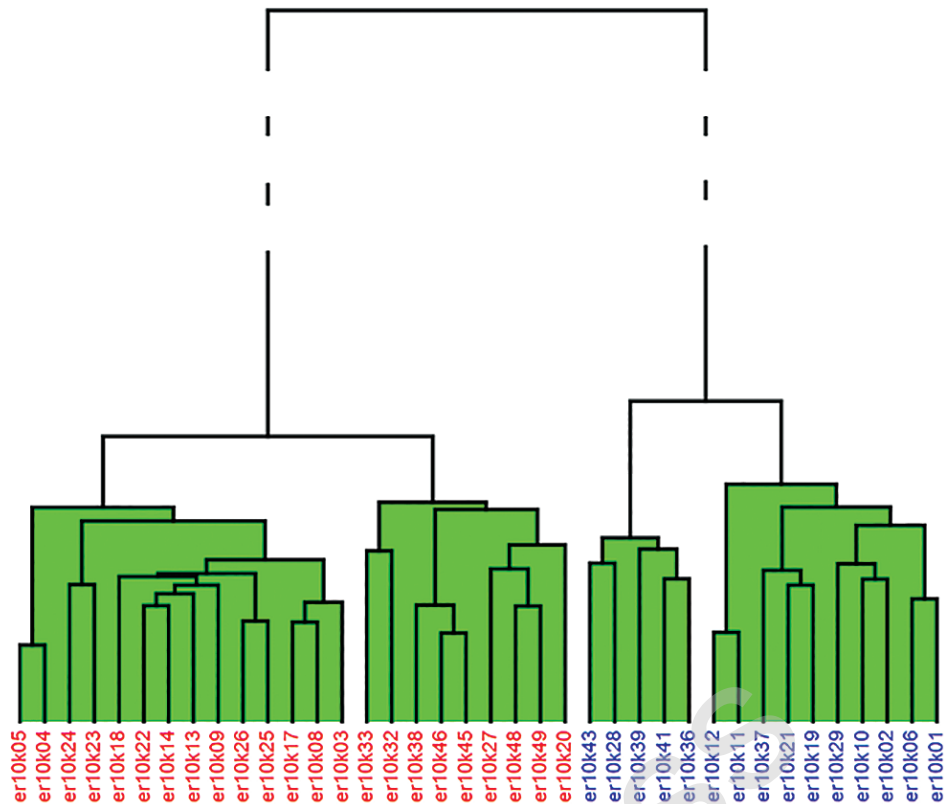
Az empirikus adatok ez alkalommal, azaz a 2010-es évben is megerősítették azt a redukciót, amit a rendszerattitűd mérése érdekében az itemek közt végrehajtottunk, amikor a fennálló rendszer pozitív/negatív minősítésének 2 pólusa közül kiiktattunk 12 itemet. [Eltekintve attól, hogy ebben az adattömbben „*Nem a tudás számít, hanem az akarás.*” (Kies13 *nem a tudás*) tétel

II. 5. ábra: A kontraszelektíós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2010

a rendszerkritikai blokkban helyezkedett el, illetve, hogy a köztes nyáláb ölelt fel 2 intuitív alapon rendszerkritikusnak tekinthető és megtartott itemet: „Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.” (RKa32 beszélnek), illetve „Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.” (RKa33 előny).]

A mérőeszköz megőrzött 38 itemét újabb klaszteranalízisnek vetve alá a két nagyobb itemblokk két-két részre bomlott, és így – mint más vizsgálatainkban is – négy klaszterrel szembesültünk. A rendszerigazoló itemek két klaszterbe tagolódnak, ezek egyike – a kevesebb tételt felölelő – olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek sajátos módon – az előnytelen helyzetben lévő kárhóztatva – igazolják az egyenlőtlenségek rendszerét. Az ily módon a „tagadás tagadását” megtestesítő csoportba kerül a nevezetes tétel: „Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.” (RIb39 gyönyörködni), jóllehet általában az előnyös helyzetű csoportok értékeit, kiválásuk mechanizmusát és indokoltságát, a pozitív közhangulatot és kilátásokat méltató itemek a rendszerigazolás másik klaszterébe tartoznak. A rendszerkritikus itemek szintén két klaszterbe sorakoznak. Ezek egyike a társadalmi közállapotok aktuális negatívumait veszi számba, illetve arra utal, hogy a jövő ennél is rosszabbnak ígérkezik. A másik klaszter a kiszolgáltatottság helyzetét jellemzi, és több oldalról bírálja a társadalomba előnyös helyzetet elfoglaló emberek karakterét és magatartását. A korábbi tapasztalatok szerint inkább ez utóbbi itemcsoportba illene, de itt az empirikus adatok nyomán az előbbi klaszterbe tartozik a fent és lent lévő morális minősítése egy-egy itemben. A rendszerigazoló, illetve rendszerkritikus klaszterek szétválása, összekapcsolódása feljogosít bennünket arra,

II. 6. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2010

hogy a továbbiakban a társadalmi viszonyok azonos – pozitív vagy negatív – értékelését tükröző itemeit egy-egy dimenzióként értelmezzük, és a vizsgálati személyeket ezen dimenziókban elfoglalt helyük alapján csoportosítva jellemezzük.

Megjegyzem, hogy más logikai és módszertani úton elindulva *a priori* tematikus blokkokat alakítottunk ki az itemekből, és ezeket főkomponens-analízisnek vetettük alá. A társadalmi viszonyok pozitív megítélésének így módon elkülönített gondolatkörében (amit rendszerigazolásnak, illetve optimizmusnak címkéztünk) az itemek összetartozásának empirikus bizonyítékát kaptuk meg, a Cronbach-alfa értékek a .07-es kritikus határt meghaladták (.753, illetve .704). A társadalmi viszonyok negatív megítélésének két gondolatkörében (amit kontraszelekció, illetve pesszimizmus megjelöléssel címkéztünk) szintén az itemeket még erősebben összefűző mögöttes tényezőt azonosíthattunk (Cronbach-alfa értéke .850, illetve .849). Ha pedig az értékelés minőségében egymással összhangzó két-két gondolatkört együtt szemléltük, akkor a rendszerigazolás+optimizmus Cronbach-alfa értéke .810 és a rendszerkritika+pesszimizmus Cronbach-alfa értéke .916 volt. A különböző útvonalon haladó elemzések egybecsengő eredménye tehát az, hogy az itemek révén a rendszerhez való pozitív-negatív viszonyulás mérésére alkalmas eszközre tettünk szert.

Ha tartalmilag jellemezni akarjuk az itemek itt többszörösen tárgyalt csoportosulását, akkor azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi viszonyok pozitív megítélése a versenytől, az abban elért sikertől indulva a felülkerekedők érdemeinek és a vesztesek hibáinak hangsúlyozásán át jut el a jó társadalmi közérzet kimondásáig és folytonosságának reményéig. Ennek a társadalomképnek fontos emberi vetülete a kezdeményezés, az aktivitás, az eredményesség hangsúlyozása. A társadalmi viszonyok negatív megítélése akkor és abban jelentkezik, hogy a személyes erőfeszítések és a megélt

eredmények, elért státus viszonyát ellentmondásosnak látják, igazságtalan, sőt kriminális vonásokat tulajdonítanak a társadalmi viszonyoknak, és e tekintetben a negatív kilátások veszélyét vetítik előre. A két itemcsoporttal kapcsolatban jelentősége van egyfelől annak a felismerésnek, hogy ki-kik a jelen állapotok megítélésével hangulatilag összhangzónak látja a jövőt (tehát a kritikai helyzetkép nem bátorít változásra, nem kölcsönöz a változtatáshoz optimizmust). Másfelől az itemek tartalma e két csoport esetében nem zárja ki maradéktalanul egymást, elképzelhető, hogy a jelenben és a jövőben – korlátozva egymást – együtt megférnek. A 38 item elfogadásának/elutasításának rangsorából nyilvánvaló, hogy a 2010-es minta – ritka kivételtől eltekintve – *jóval inkább hajlik a társadalomkritikus itemek elfogadására*, mint a rendszerigazoló tételekkel való egyetértésre, sőt ez utóbbiak közül kerülnek ki azon esetek, amikor a megállapításokat kifejezetten el is utasítják.

2010-ben a reprezentatív mintának a rendszerattitűdök vizsgálatára szolgáló mérőeszközzel feltárt álláspontját legáltalánosabban úgy jellemezhetjük, a rendszerkritika (RK) átlagértéke hétfokú skálán 5,00, a rendszerigazolásé (RI) 4,09; ez utóbbi lényegében kitérő álláspont, ami csak halványan billen át az elfogadás oldalára. Ez ugyan nem teljesen konzisztens, de a minta alapállása dokumentáltan a kritika irányába hajlik.

A felkínált 50 item döntő többsége kisebb-nagyobb egyetértéssel találkozott, mindössze 7 tételt utasítottak el. Az alább közölt tábla részletesen közli a 2010-es eredményeket, sőt az összehasonlíthatóság érdekében itt jelenítjük meg a következő években született skálaátlagokat és ranghelyeket is. (Az átlagok bemutatása – az itt szükségtelen szórás és egyéb attribútumok nélkül – azt a célt szolgálja, hogy lássuk az egyes tételek elfogadása-elutasítása milyen mérvű volt, és a tételek között mekkora a látható különbség. A gyakran minimális eltéréseket a tételek rangsorba állítása természetesen kielemezi, legyen szó a kontraszelekción skála 50 iteméről vagy a rendszerattitűdskála szelektált 38 tételéről.)

II. 2. tábla: Az 50 item elfogadásának mértéke és rangsora, 2010–2013

Kód	Mintaátlag				Ranghely kontraszelekción skálán				Ranghely rendszerattitűd skálán			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Kies40 nincs tökéletes	6,10	6,15	6,18	5,64	1	1	1	2				
Kies31 erős rend	6,08	5,68	5,84	5,3	2	6	5	10				
RKb14 szegényednek	5,84	6,02	6,15	5,68	3	2	2	1	1	1	1	1
RKb23 elvész	5,82	5,90	5,92	5,53	4	3	3	3	2	2	2	2
Kies07 nem akar	5,81	5,56	5,47	5,41	5	9	16	5				
Kies50 nem magától	5,71	5,72	5,78	5,35	6	5	7	7				
Kies47 példa	5,61	5,50	5,55	5,36	7	14	14	6				
RKb18 kapcsolatok	5,59	5,81	5,90	5,51	8	4	4	4	3	3	3	3
RKa38 visszaél	5,58	5,54	5,81	5,22	9	10	6	12	4	6	4	6
RKa33 előny	5,54	5,66	5,56	5,11	10	7	13	14	5	4	10	8
RKa25 gazdag múltja	5,53	5,64	5,69	5,31	11	8	9	8	6	5	6	4
Kies16 mindenkiben	5,52	5,36	5,20	5,31	12	18	22	8				
RKb22 nincs verseny	5,31	5,53	5,58	5,25	13	11	12	11	7	7	9	5
Kies42 állati sorba	5,25	5,35	5,43	5,09	14	19	18	18				

RKa46 túljár	5,23	5,32	5,38	5,07	15	21	19	19	8	14	13	12
RKb09 nincs igazság	5,21	5,28	5,37	4,96	16	23	20	24	9	16	14	16
RKb05 nem szolgáltak rá	5,19	5,53	5,44	5,04	17	12	17	21	10	7	12	14
RKa45 lenéz	5,15	5,29	5,36	5,05	18	22	21	20	11	15	15	13
RKb04 nem érdemlik	5,13	5,52	5,52	5,10	19	13	15	17	12	9	11	11
Kies35 örökölt	5,10	5,10	5,02	4,97	20	24	27	23				
RKa26 tisztességes szegény	5,06	5,34	5,13	4,99	21	20	28	22	13	13	18	15
RKb17 káosz	5,05	5,40	5,64	5,11	22	17	11	14	14	12	8	8
RKb24 külföldre	5,03	5,48	5,66	5,18	23	15	10	13	15	10	7	7
RKb08 süllyed	5,00	5,46	5,71	5,11	24	16	8	14	16	11	5	8
Kies30 kielégíthetetlen	4,96	4,42	4,5	4,53	25	40	32	35				
Rlb06 szerencse-kovács	4,88	4,65	4,45	4,65	26	34	33	30	17	23	22	20
RKa 32 beszélnek	4,88	4,95	5,00	4,50	26	25	28	37	17	17	19	25
Kies44 gondoskodni	4,83	4,92	5,09	4,70	28	26	26	26				
Kies34 gének	4,73	4,70	4,61	4,62	29	32	31	31				
RKb13 maffiózók	4,68	4,81	4,94	4,55	30	28	29	34	19	19	20	23
Rlb12 jó irányba	4,68	4,60	3,89	4,39	30	35	43	38	19	24	31	26
Rlb37 győztes	4,66	4,59	4,35	4,52	32	36	36	36	21	25	25	24
Rlb21 verseny	4,55	4,55	4,45	4,68	33	37	33	28	22	26	22	18
Rlb01 rajtuk múlik	4,52	4,74	4,19	4,60	34	31	40	32	23	21	28	21
RKa20 kiszámíthatatlan	4,50	4,74	4,69	4,66	35	30	30	29	24	21	21	19
RKa27 szavát se	4,49	4,85	5,16	4,81	36	27	23	25	25	18	16	17
Rlb19 siker	4,47	4,49	4,26	4,57	37	38	38	33	26	27	26	22
Rla43 munkakerülő	4,45	4,40	4,24	4,28	38	41	39	40	27	29	27	28
Kies15 nem a tudás	4,45	4,66	4,35	4,69	38	33	37	27				
Rlb10 megoldozik	4,40	4,22	3,99	4,22	40	43	42	41	28	31	30	29
Rlb11 bizalom	4,14	3,92	3,71	4,09	41	44	44	44	29	32	32	32
RKa49 békén	4,09	4,46	4,41	4,19	42	39	35	42	30	28	24	30
Rla36 különbség	4,04	4,23	4,07	4,11	43	42	41	43	31	30	29	31
RKb03 egyre rosszabb	3,91	4,76	5,15	4,36	44	29	24	39	32	20	17	27
Rla41 periféria	3,68	3,49	3,60	3,93	45	47	45	45	33	35	33	33
Rla28 utca	3,49	3,54	3,25	3,46	46	46	47	47	34	33	35	35
RKa48 bárhogy választ	3,23	3,54	3,59	3,57	47	45	46	46	35	33	34	34
Rlb02 bizakodó	3,09	2,94	2,32	3,14	48	49	49	49	36	37	37	37
Rlb39 gyönyörködni	2,97	3,09	2,80	3,28	49	48	48	48	37	36	36	36
Rlb29 optimistább	2,79	2,53	2,01	2,58	50	50	50	50	38	38	38	38

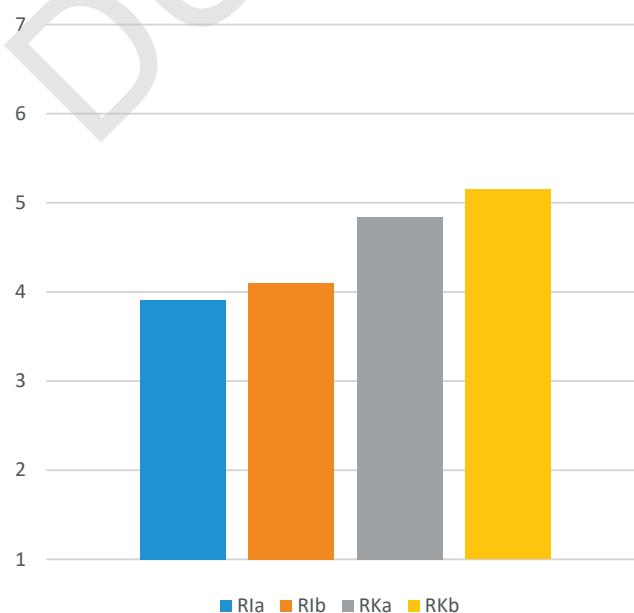
Szemügyre véve a teljes listát, megállapíthatjuk, hogy a felkínált tételek – változatos tartalommal – jórészt a válaszadók egyetértésével találkoztak. 2 item megítélésének átlaga a 6-os, 24 az 5-ös, és nem kevesebb, mint 43 az elfogadás 4-es határvonala felett szerepelt. Az elutasítás zónájában 5 volt 3-as skálaérték felett, és 2 részesült ennél szigorúbb elbírálásban. A teljes lista egyetértésen alapuló sorrendjében a rendszerattitúd rendszerkritikus b) alskálájával találkozunk először, a 3. pozícióban a gazdasági polarizáció történelmi trendje szerepel (RKb14 *szegényednek*). Ezt a rendszerkritika

a) alszkálájának felbukkanása fogja követni a 9. pozícióban, a jobb helyzetűek magatartásának morális elmarasztalásával (RKA38 *visszaél*). A teljes listának pusztán a 33. helyén találjuk a rendszerigazolás b) alszkálájának egyik itemét, amely politikusok kompetenciája mellett tesz hitet (RIB12 *jó irányba*). Végül negyedik lesz a rendszerigazolás a) alszkálájának gondolatköre, amelyet a 38. helyen jelenít meg a munkakerüléssel vádolt alkoholisták elmarasztalása (RIA43 *munkakerülő*). A skála érdemi kiértékelése során mellőzött 12 item az elfogadás sorrendjében változatos helyeken szerepel; az talán említésre méltó, hogy 6-os skálaérték feletti átlaggal épp két ilyen áll az élen (Kies40 *nincs tökéletes*, illetve Kies31 *erős rend* – ez utóbbi, az állam és a kormány erősítésének nagyon is politikus gondolata 2010-ben nagymérvű elfogadásban részesült).

A teljes lista végére szorul 7 item között a „kiesők” nincsenek ott, viszont a rendszerkritikus alszkálák 1-1 lemondóan szkeptikus tétellel szerepelnek (RKB03 *egyre rosszabb*, RKA48 *bárhogy választ*). Az elutasított itemek közül 2 a diszkriminációt tolerálná (RIA41 *periféria*, RIA28 *utca*), míg a legkritikusabban kezelt 3 a társadalom nyerteseinek dicsőségét hirdeti, illetve a jövő kilátásairól szól elragadtatottan (RIB39 *gyönyörködni*, RIB02 *bizakodó*, RIB29 *optimistább*).

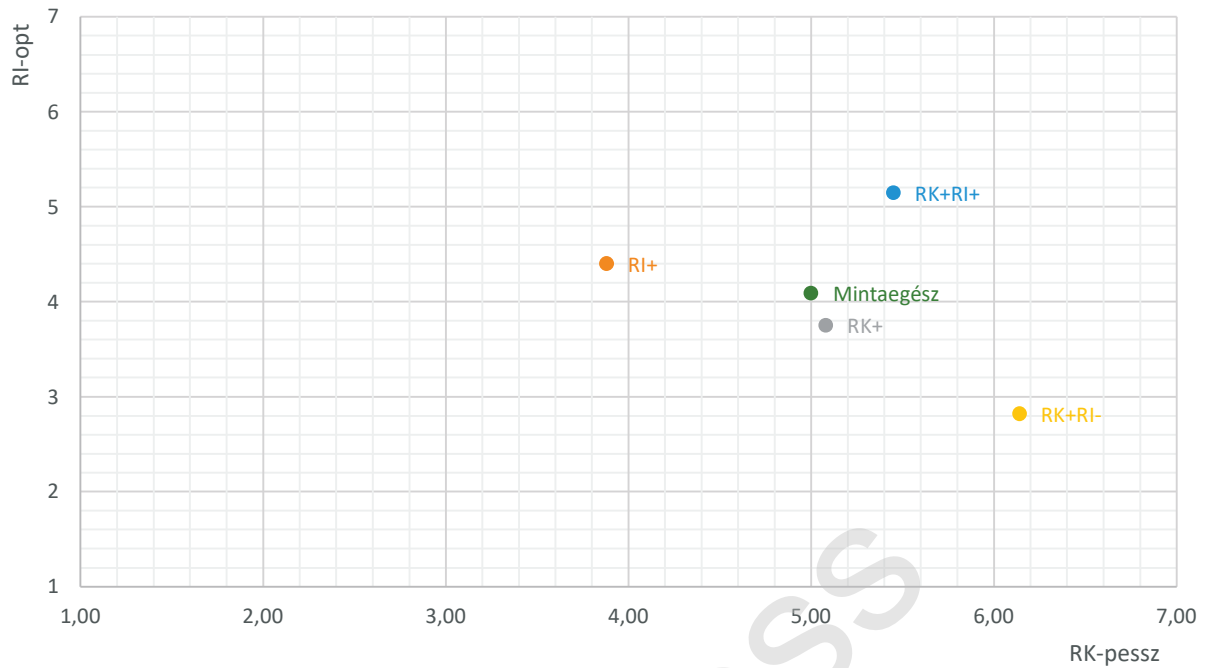
Az érdemi kiértékelés 4 alszkálájához tartozó 38 itemről külön rangsort is készítettünk, amely e másik értelmezési keretben ad arról támpontokat, hogy a válaszadók hogyan értékelik az egyes alszkálák gondolatiságát. Ezek közül a két rendszerkritikus alszkálának volt előkelőbb ranghelye: az RKB esetében ez az átlag 11,67, az RKA esetében 16,27. E mögött ezen tételek egyértelmű elfogadása áll, a hétfokú skálán az RKB átlaga 5,15 (az itemek *range* 5,84-3,91), úgy, hogy 10 tétel elfogadásának átlaga 5-nél magasabb skálaértékű. Az RKA 4,84 (a rang 5,56-tól 3,32-ig terjed), a tételek fele kap 5-nél magasabb skála-választ.

A rendszerigazoló alszkálák átlagos ranghelye szembeötlő mértékben elmaradt, az RIB 27. helyre, az RIA 31,25 pozícióra tehető átlagosan. Az alszkálákba tartozó tételek elfogadásának mértéke az RIB tekintetében halványan pozitív, 4,10 (a rang 4,88 – 2,79, az elutasított 3 elbírálása a skála egészét tekintve a legszigorúbb). Az RIA skála esetében az összértékelés viszont már kifejezetten negatívba hajlik, 3,91 (a rang 4,44 – 3,51, két-két elfogadott, illetve elutasított itemmel).

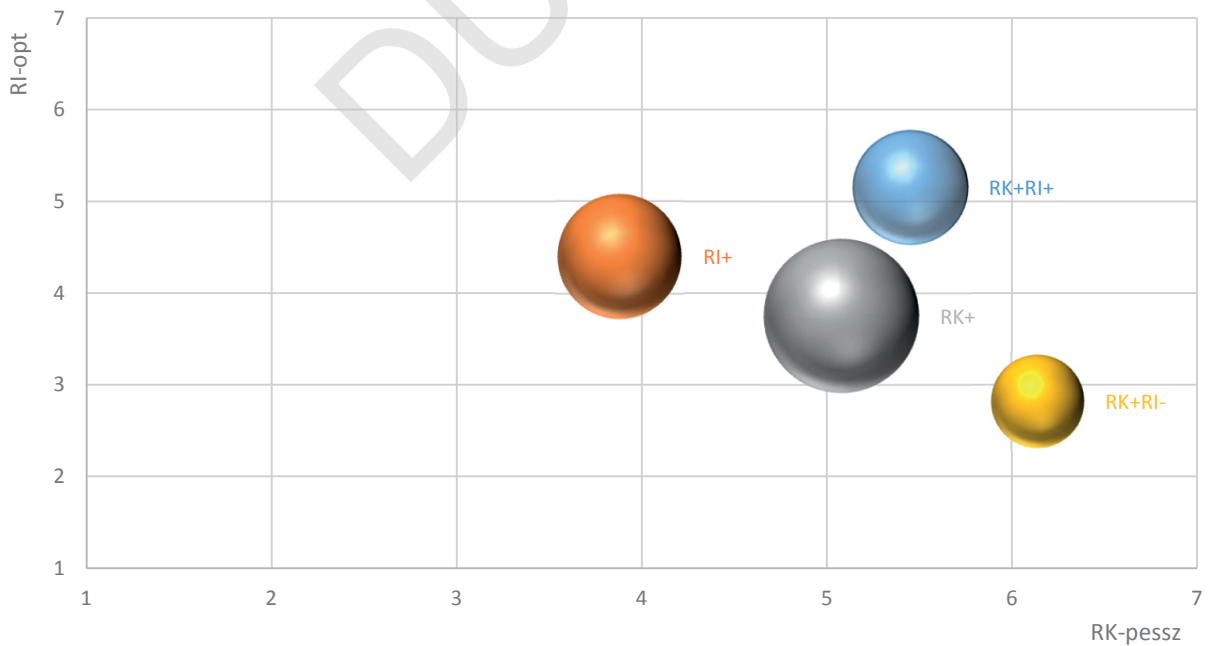
II. 7. ábra: Az alszkálakon számított válaszok átlagértéke, 2010

A fentiekben több vetületben, szűkebb és tágabb kontextusban szemügyre vett megfigyeléseket a legegyszerűbben az alsókálák elfogadásának skálaátlagai alapján tudjuk összefoglalóan szemléltetni:

II. 8. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2010

Az országos reprezentatív minta hiánytalan válaszsorot adó 760 tagját – megszabott számú – 4 klaszterbe soroltuk.

II. 9. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2010

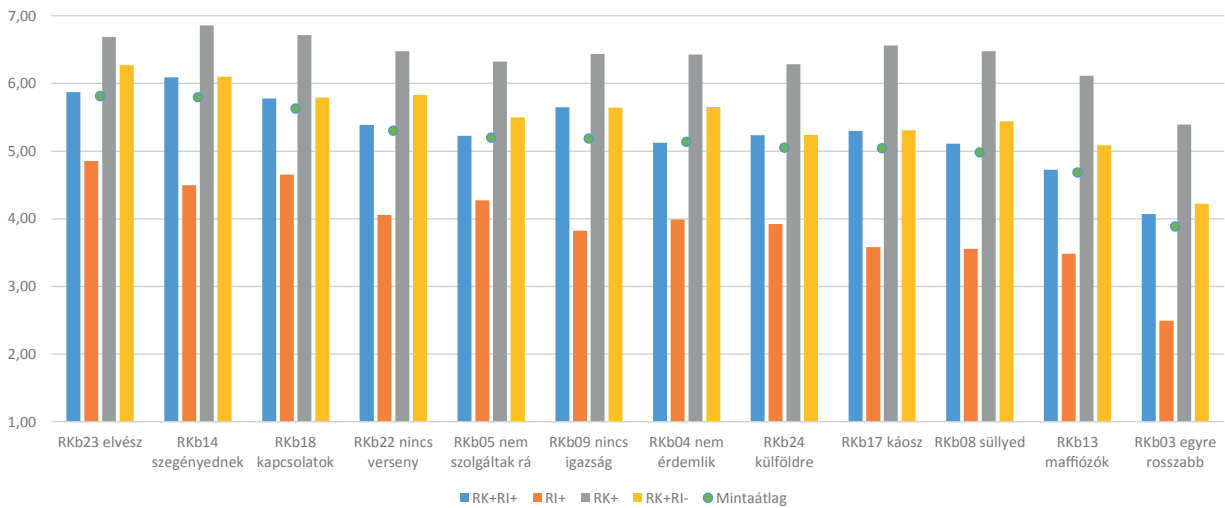
Az így egymáshoz képest elkülönülő szemléleti csoportokat a két főváltozó rájuk jellemző értékei alapján címkéztük fel (magyarán az éves vizsgálat keretei között született viszonylagos besorolás és címkézés).

2010-ben a legnépesebb csoport – 296 fő – jellegzetes mutatói közel estek a mintaegész átlagértékeihez: a rendszerkritika 5,08, a rendszerigazolás 3,75 volt. Ez utóbbi immár a kontinuum negatív szakaszára esik, így egyértelmű a rendszerkritika dominanciája, a népes csoport kapta az RK+ jelölést. Két másik nézetcsoporthal együtt egy ferde egyenesre esik. Mélypontján áll a markánsabban kritikus (6,14) és a rendszerigazolással kifejezetten szembenálló (2,82) típus, ennek 105 tagját méltán jelölhetjük RK+RI- címkével. Az egyenes magasabb pontján található 192 fő, akik is fenntartásokkal élnek a rendszerkritikával szemben (3,88), viszont ehhez képest kifejezetten hajlanak a rendszerigazoló tételek elfogadására (4,40). Ezen típus kapja viszonylagos pozíciója jogán az RI+ megjelölést. A három csoportot virtuálisan összefűző egyenesre merőleges irányba távolodik el a negyedik típus (167 fő), amely mindkét főváltozó tekintetében viszonylag magas értékekkel rendelkezik, a mintából kimagaslik a rendszerigazolás tekintetében, 5,15, ezen is tútesz a rendszerkritika vonatkozásában, 5,45, még így is elmaradva az RK+RI- csoport mögött. Ez a típus kapja nézetprofilja alapján az RK+RI+ címkét, ami is sejteti, hogy a két irányban is elfogadó „nyitottsága” belső tartalmi inkonzisztenciát rejt magában.

Igen figyelemreméltó, hogy az egyes alskálák kereteiben szemlélve milyen konkrét nézetkülönbségek rajzolódnak ki 2010 négy szemléleti típusa között.

II. 3. tábla: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitűd-típusok szerint, 2010

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	RKb23 elvész	5,81	5,87	4,85	6,69	6,27
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	RKb14 szegényednek	5,80	6,09	4,49	6,86	6,10
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ	RKb18 kapcsolatok	5,63	5,78	4,65	6,71	5,79
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	RKb22 nincs verseny	5,30	5,39	4,06	6,48	5,83
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	RKb05 nem szolgált rá	5,20	5,23	4,27	6,32	5,50
Nincs igazság a Földön.	RKb09 nincs igazság	5,18	5,65	3,82	6,44	5,64
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	RKb04 nem érdemlik	5,13	5,12	3,99	6,43	5,65
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	RKb24 külföldre	5,05	5,24	3,92	6,29	5,24
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	RKb17 káosz	5,04	5,30	3,58	6,56	5,31
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	RKb08 süllyed	4,98	5,11	3,56	6,48	5,44
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	RKb13 maffiózók	4,68	4,72	3,48	6,11	5,09
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	RKb03 egyre rosszabb	3,89	4,07	2,49	5,39	4,22
Átlag		5,14	5,30	3,93	6,40	5,51

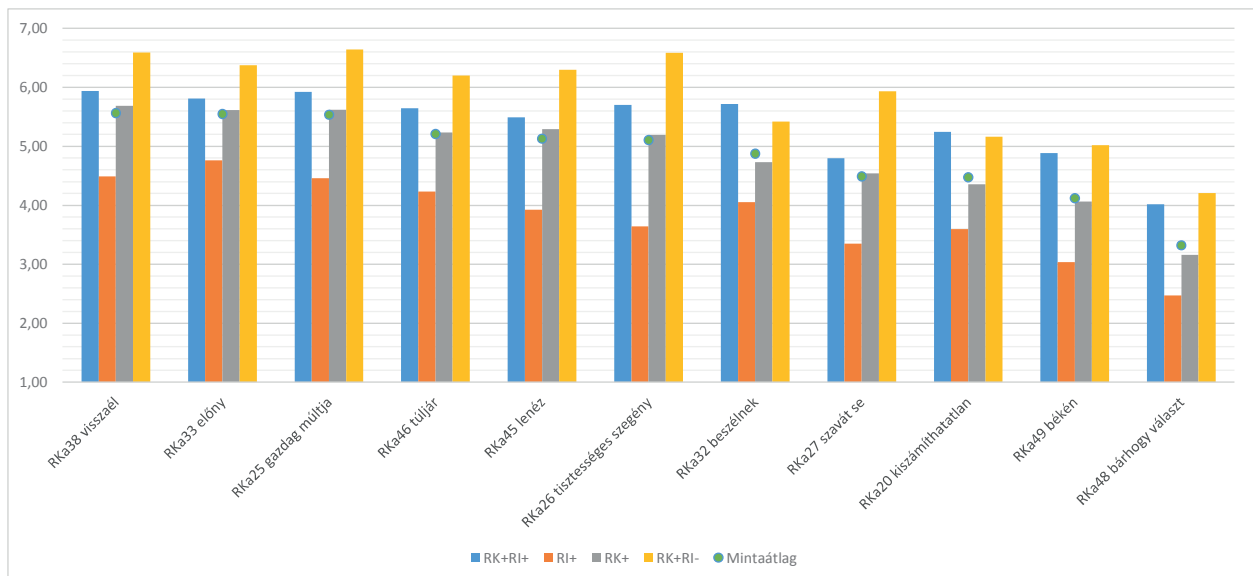

II. 10. ábra: RKB alkála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010

A rendszert, a polarizációt, a jövőt kritikusan bemutató minden egyes item mellett erőteljesen kiáll az RK+ típus (egyetlen kivétel mellett 6-os skálaérték feletti átlaggal), míg a fenntartást, sőt a tételek zömével kapcsolatban az elutasítást az egyértelműen rendszerigazoló csoport (RI+) képviseli konzekvensen.

II. 4. tábla: RKa alkála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével	RKa38 visszaél	5,56	5,93	4,49	5,68	6,59
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	RKa33 előny	5,54	5,81	4,76	5,61	6,37
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	RKa25 gazdag múltja	5,53	5,92	4,46	5,62	6,64
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	RKa46 túljár	5,21	5,65	4,23	5,24	6,20
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	RKa45 lenéz	5,13	5,49	3,93	5,29	6,30
Aki tisztességes, az szegény marad.	RKa26 tisztességes szegény	5,10	5,70	3,64	5,19	6,58
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	RKa32 beszélnek	4,87	5,72	4,05	4,73	5,42
Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.	RKa27 szavát se	4,49	4,80	3,35	4,54	5,93
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	RKa20 kiszámíthatatlan	4,47	5,25	3,59	4,36	5,16
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	RKa49 békén	4,12	4,89	3,04	4,06	5,02
Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.	RKa48 bárhogy választ	3,32	4,02	2,47	3,16	4,21
Átlag		4,85	5,38	3,82	4,86	5,86

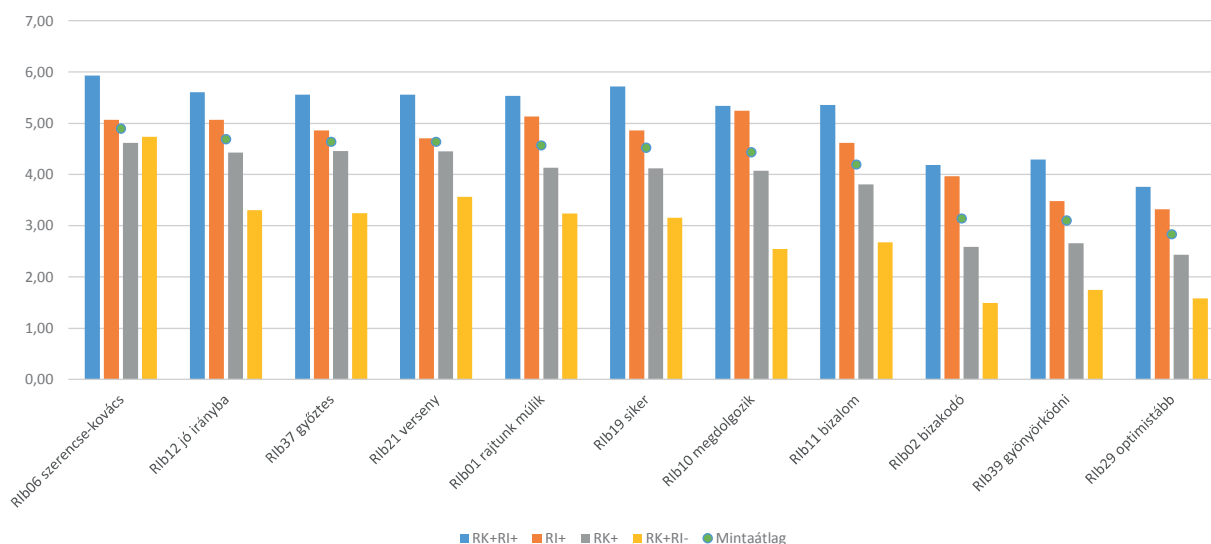

II. 11. ábra: RKa alskála választátlagai rendszerattitűd szerint, 2010

Ez utóbbi száll síkra a leghatározottabban a rendszer képviselői és hasznélvezői bírálatával szemben (RKa), itt azonban két tartalmilag majdnem érdektelen pont mellett (melyeket az RK+RI+ típus hangsúlyoz) az elmarasztaló bírálat markáns képviselője az RK+RI- csoport. Ez utóbbi lesz az, amely a rendszerigazolás két alskálájával kapcsolatban konzekvensen elutasítja az itemeket, melyeket leginkább a rendszerigazolásban is jeleskedő RK+RI+ típus vállal fel.

II. 5. tábla: RIb alskála választátlagai rendszerattitűd szerint, 2010

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	RIb06 szerencse-kovács	4,89	5,93	5,06	4,61	4,73
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	RIb12 jó irányba	4,69	5,60	5,06	4,43	3,30
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	RIb37 győztes	4,64	5,56	4,86	4,46	3,25
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	RIb21 verseny	4,64	5,56	4,71	4,45	3,56
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	RIb01 rajtunk múlik	4,57	5,53	5,13	4,13	3,24
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	RIb19 siker	4,52	5,72	4,86	4,12	3,15
Végül mégiscsak az jár jól, aki megoldozik érte.	RIb10 megoldozik	4,44	5,34	5,24	4,07	2,54
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	RIb11 bizalom	4,19	5,35	4,61	3,81	2,68
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	RIb02 bizakodó	3,14	4,19	3,97	2,59	1,50
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	RIb39 gyönyörködni	3,10	4,29	3,48	2,66	1,74
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	RIb29 optimistább	2,83	3,76	3,32	2,43	1,58
Átlag		4,15	5,17	4,57	3,80	2,84

II. 12. ábra: RIB alszála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2010

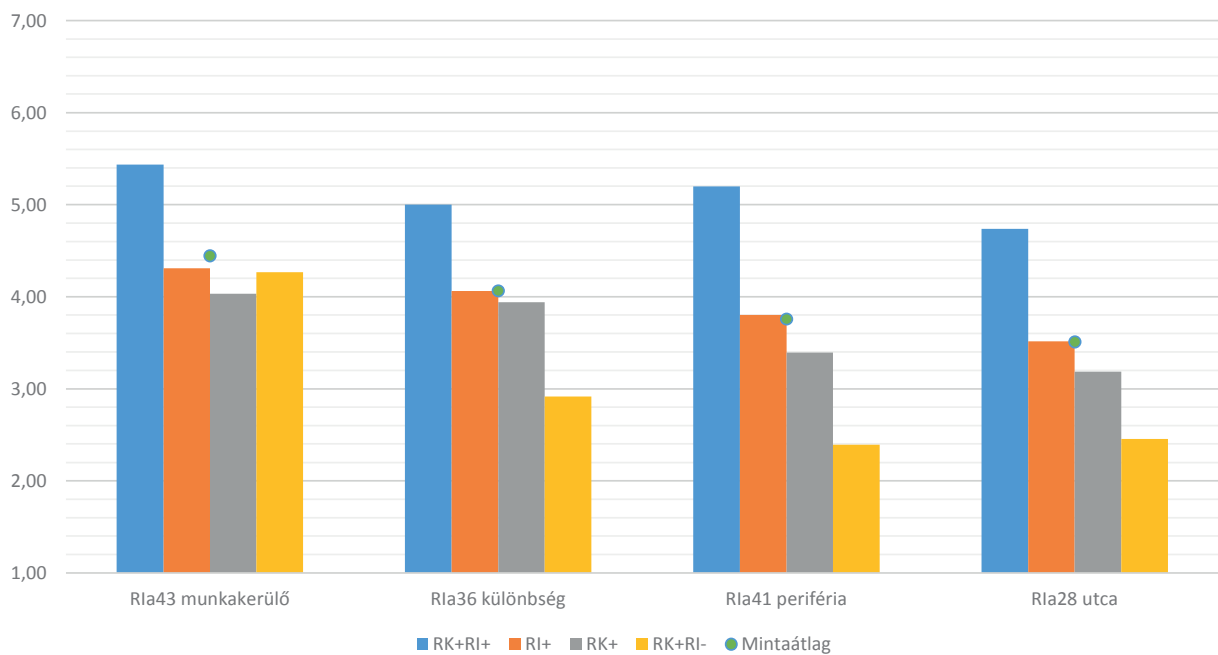
Az RIB esetében egyetlen kivételtől eltekintve (RIB06 szerencse-kovács) az RK+RI- típus fenntartásai kifejezett elutasítások, a 10 itemből 5 esik átlagosan a 3-5, 2 a 2-3 és 3 pedig az 1-2 skála-intervallumba: Ez utóbbiak a felfokozott optimizmus és a rendszer-nyertesek elragadtatott elismerésének esetei. A szóban forgó itemek nagy többségét az RK+RI+ típus határozottan támogatja, az utóbbiakból kettőt halványabban, és az egyetlen, amit a maga legtoelánsabb pozíciójából is megkérdőjelez: (RIB29 optimistább).

II. 6. tábla: RIA alszála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2010

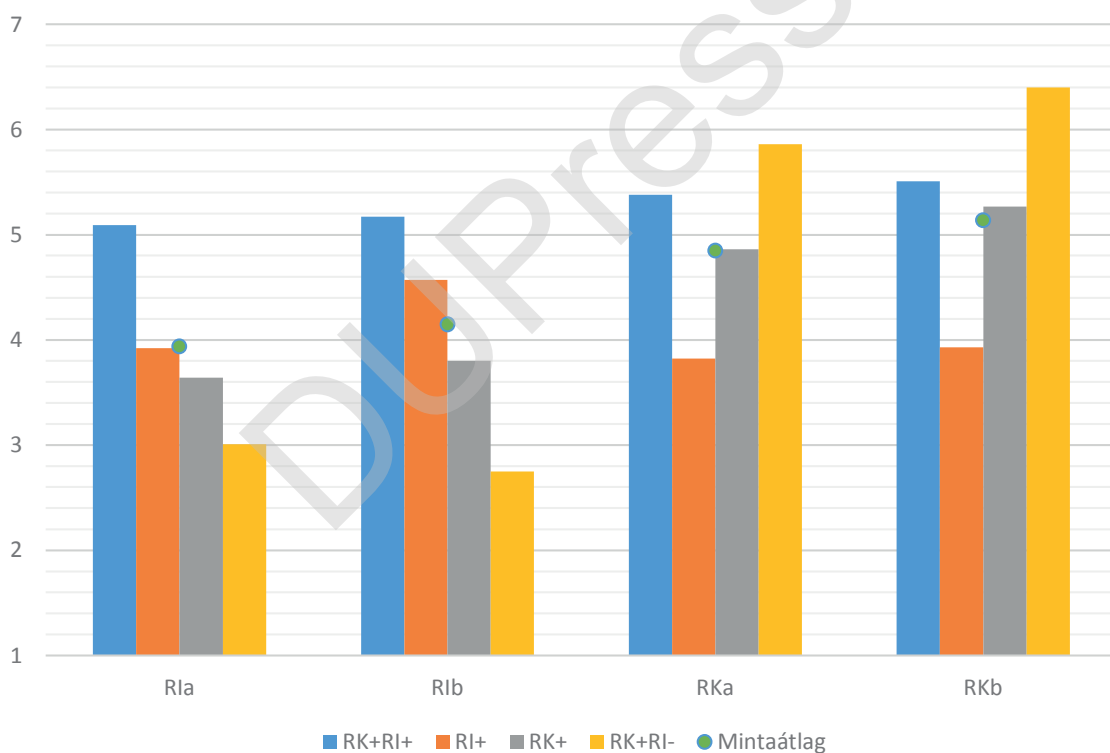
Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	RIa43 munka-kerülő	4,44	5,44	4,31	4,03	4,27
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	RIa36 különb-ség	4,06	5,00	4,06	3,94	2,91
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára.	RIa41 peri-feria	3,76	5,20	3,80	3,40	2,39
Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	RIa28 utca	3,51	4,74	3,52	3,19	2,46
Átlag		3,94	5,09	3,92	3,64	3,01

A megkülönböztetéseket pártoló RIA skálának a tételeit – hiánytalanul az 5-ös skálaérték táján – egyedül az RK+RI+ csoport fogadta el, a többi több ponton ezektől távolságot tartott: a leginkább konzekvensen és a legnagyobb mértékben az RK+RI- (amely csak az alkoholisták megkülönböztetésére – RIA43 munkakerülő – hajlott némileg, az RK+ típusnál is jobban).

A négy rendszerattitűd-típus jellegzetességeit 2010-ben – összefoglalóan – abban jelölhetjük meg, hogy a rendszerigazoló RI+ csoport a rendszerkritika mindkét alszálaán, a rendszerkritikus RK+RI- a rendszerigazolás mindkét alszálaán markánsan tagadó állásfoglalásával tűnt ki. Míg a rendszerkritika erőteljes képviselője megoszlott: az RKB esetében az RK+RI-, az RKA esetében az

II. 13. ábra: Rla alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010

II. 14. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus válaszátlagai a 4 alskálán, 2010

RK+ csoport töltötte be ezt a szerepet, a rendszerigazolás kritikátlan szószólója az RK+RI+ típus volt, mind a két vonatkozó alskálán. A szikáran összefoglalt eredményeket feloldhatjuk megemlítve azt, hogy 4 rendszerattitűd-típus viszonyaiban milyen sémák jelentkeznek. Az egyiküknek a csúcsán az RK+RI- csoport áll – többnyire követi az RK+RI+, majd az RK+ csoport – és a legtöbb fenntartással, ellenvéleménnyel az RI+ csoport jelentkezik. 38 item közül 21 esetben mutatkozik

ez a hierarchia, ezek döntő többségében – 18 alkalommal – az RK+RI– csoport átlagos válasza a többitől kiugróan elszakad, egy-két skálafokkal is kimagaslik, amihez képest egy eset van, amikor az RI+ csoport a többi típushoz képest nagy mértékben elmarad. A szóban forgó itemek tartalma rendre mind rendszerkritikus, a polarizáció pedig *a rendszerhez való viszony két szélső képviselője között* mutatkozik. Egy másik jellegzetes séma, amely 14 alkalommal ismétlődik a 38 item közül, és amiben a leginkább elfogadó pozíciót az RK+RI+ típus képviselői foglalják el – amit rendre az RI+, majd az RK+ csoportok követnek –, valamint amivel kapcsolatban az RK+RI– csoport a leginkább elhatárolódó. Ezen esetek zömében, 8 alkalommal az utóbbi álláspontja negatív, kritikus irányba egy vagy több fokkal tér el a többi típustól. Ezen itemek rendszerigazoló tartalmúak, és ezzel tartalmilag konzisztens a különböző csoportok rendre visszatérő elrendezése, azzal a sajátossággal, hogy a pozitív végletet itt most nem az RI+, hanem az ellentmondásosabb RK+RI+ csoport véleménye foglalja el. (Csak epizodikusan fordul elő, hogy e kettő kerül egymással ellentétbe, valamint, hogy az RK+RI+ és az RK+ között mutatkozik a legélénkebb nézetkülönbség). A szignifikánsnak mutató csoportközi nézetkülönbségekből megbizonyosodhatunk, hogy *rendszerattitűdök tekintetében a vizsgált minta egyértelműen, jól strukturált és következetes*.

A skála egészének és egyes itemeinek fogadtatása szempontjából korántsem mellékes kérdés, hogy mit is fejez ki a vizsgálati személyek egyetértő vagy elutasító válasza. A társadalmi viszonyokat értékelő megállapítások elbírálása többértékű: egyrészt a vizsgálati személynek állást kell foglalnia arról, hogy a szóban forgó jelenség előfordul-e, vagy sem. Másrészt, ha előfordul, akkor ez megítélése szerint kívánatos-e, vagy elfogadhatatlan (ha elő is fordul, ennek így kell-e lennie vagy tulajdonképpen elfogadhatatlan). Harmadrészt: akár kívánatos, akár sem, felmerül a kérdés, hogy változására, változtatására van-e esély. A végső skálában benne szereplő *10 itemmel kapcsolatban, amelyek társadalomkritikai tartalmúak voltak, felkínáltuk ezeket a kérdéseket és válaszlehetőségeket*.

- A jelenség létét, előfordulását maximum 25%, minimum 9,5% arányban kérdőjelezték meg. Leginkább kételkedtek abban a vizsgálati személyek, hogy „Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.” (RKA32 *beszélnek*), valamint még 20%-on felül volt azok aránya is, akik elvitatták, hogy „Aki tisztességes, az szegény marad.” (RKA26 *tisztességes szegény*). A legkevesebb kétely ahhoz fűződött, hogy „A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.” (RKB18 *kapcsolatok*), „Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.” (RKB22 *nincs verseny*), valamint „Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél helyzetével.” (RKA38 *visszaél*). Ez utóbbiak esetében a kételkedők aránya valamivel meghaladta a 11%-ot.
- Olyan választ, hogy a szóban forgó kritikus jelenség így van és szükségképpen így is kell lennie, elvértve is alig találtunk, ezek aránya rendszerint elmaradt az 1%-tól is.
- Az esetek zömében az volt a domináns válasz, hogy a kritikus jelenség fennáll, de morálisan elfogadhatatlan. 60%-ot elérte, illetve meghaladta azok aránya, akik a kontraszelekcióval kapcsolatos két tétellel ilyen módon szembesültek: „Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik.” (RKB04 *nem érdemlik*), illetve „Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.” (RKB05 *nem szolgáltak rá*). De 50%-ot meghaladta, és túlsúlyba került az elutasító válasz azzal kapcsolatban, hogy nincs igazságos verseny, továbbá, hogy „Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.” (RKA46 *túljár*), hogy a siker a kapcsolatokon múlik, és, hogy a kedvezőbb helyzetű visszaél pozíciójával.
- Mindemellett a vizsgálati személyek nyilatkoztak arról is, hogy az előálló visszás helyzet milyen hosszú távon áll fent, mennyiben megváltoztathatatlan. Nagy általánosságban azt mondhatjuk,

hogya a kérdezettek egyharmada vagy egynegyede úgy vélte, hogy megváltoztathatatlan visszaságról van szó. Különösen időtállóknak és megváltoztathatatlanoknak vélték (39,5%-os arányban), hogy „*Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.*” (RKa25 *gazdag múltja*). De meghaladta a válaszadók 35%-át is annak feltételezése, hogy valójában nem volt és nem lesz igazságos verseny, illetve aki jobb pozícióban van, az visszaél helyzetével. 25% alatt, tehát viszonylag ritkán találták megváltoztathatatlanoknak azt, hogy az emberi érdemekkel, teljesítménnyel nincs összefüggésben sem a megelégedettség, sem a nélkülözés (mely itemek különösen nagy arányban váltottak ki morális felháborodást). Az általunk felkínált válaszalternatívák elkülönítették, mintegy elválasztották egymástól a morális felháborodást és a reményvesztett beletörődést (holott nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy megváltoztathatatlanoknak vélt helyzetek is együtt járhatnak morális elégedetlenséggel és elhatárolódással).

- Ha az elbírálandó helyzetek fenti értelmezését és az itemekre adott elfogadó/elutasító választ egybevetjük, akkor kitűnik, hogy akik magát a jelenséget vitatták, azok hajlottak arra, hogy elutasítsák a kritikailag értékelő itemet, vagy legalábbis visszafogottan helyeslejték azt (a 4-es skálafokhoz közeli mértékben). Az előbbire példa: „*Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.*” (RKa45 *lenéz*), utóbbira pedig „*Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.*” (RKb05 *nem szolgáltak rá*). Akik a kritikus jelenségek tényét elismerték, ám elfogadhatatlannak minősítették azt, azok mind a 10 item esetében szignifikánsan nagyobb mértékben, rendre az 5-ös és 6-os skálafok közti kontinuumban értettek egyet a felkínált állítással. Minden esetben így volt ez a tényállást elutasítókhoz képest, amikor a kérdezettek válasza a helyzet megváltoztathatatlanságára utalt. Szelektíven mutatkozik szignifikáns különbség azok egyetértése között, akik elfogadhatatlannak, illetve változtathatatlanoknak ítélik a szóban forgó helyzetet. Két ízben is az utóbbiak értettek inkább egyet, már-már a 6-os skálaértékhez közeledve a kritikus megállapítással „*Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.*” (RKa46 *túljár*), illetve „*Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.*” (RKa38 *visszaél*).

A társadalmi-demográfiai tényezők természetesen gyakorolnak hatást a skála itemeinek elfogadására/elutasítására. Anélkül, hogy ennek részleteibe differenciáltan bepillantánánk viszonylag általános tendenciaként elmondható, hogy az iskolázottság szintje, mértéke hatást gyakorol az itemek fogadtatására, a rendszerigazoló állításokkal való egyetértés az iskolázottság szintjével fokról fokra, az egyetemig bezárólag egyre nő, míg a rendszerkritikus állítások jelentős részében egy ellentendencia mutatkozik, nevezetesen az alacsonyabb iskolázottságúak mutatnak nagyobb egyetértést. Az előbbire jó példa, hogy „*Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.*” (RIb01 *rajtunk múlik*), illetve „*A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.*” (RIb21 *verseny*). Az utóbbira pedig „*A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.*” (RKb03 *egyre rosszabb*), illetve „*A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.*” (RKb14 *szegényednek*). Megjegyzendő, hogy e tendenciák nem maradéktalanul, töretlenül érvényesülnek, valamikor a kritikai tételt a magasabb iskolázottságúak pártolják, és van olyan ellentmondásos helyzet is, mint például a „*Nincs igazság a Földön.*” (RKb09 *nincs igazság*) esetében, amikor a kevésbé urbanizált településen élők, illetve az idősek kedvezőbben fogadják a tételt, miközben magasabb iskolázottsági szintű válaszadók is nagyobb egyetértésnek adnak hangot. A legfiatalabb kérdezettek markáns állásfoglalásával viszonylag ritkán találkozunk, szignifikáns szintet ez a „*Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.*” (RIb02 *bizakodó*) esetében ér el, amelyről egyébként a Fidesz szavazók is

inkább támogatóan nyilatkoznak. A Fidesz–MSZP nézetkülönbség a kormánypárti es ellenzéki megosztottságnak köszönhetően konzekvensen megnyilvánul a rendszerigazoló és a rendszerkritikus tételek esetében is.

Az egyes itemek szintje fölé emelkedve 4 rendszerattitűd-típus és a politikai pártállás összefüggését vizsgálva szisztematikus eredményre találunk ($p < .01$ szinten). A 2010. évi országgyűlési választásokon az RI+ típus képviselőinek 74,6%-a, az RK+RI+ csoport 70,5%-a szavazott a Fideszre, míg ez az arány az RK+ típus esetében 64%, az RK+RI– csoportban mindössze 43,8% volt. Az MSZP-re az RI+ 7,9%-ban, az RK+RI+ 14,3%-ban, az RK+ 20%-ban voksolt, az RK+RI– típus képviselőinek viszont egyharmada, 33,3%. A Jobbik az RI+ szavazók 7,9%-ának, az RK+RI+ csoport 13,4%-ának támogatását nyerte el, az RK+ 9%-ban, az RK+RI– 14%-os arányban állt az oldalára. Ezen arányokból nyilvánvaló, hogy nincs egy az egyben megfelelés a párthovatartozás és a rendszerattitűd között, a szemléleti csoportok képviselve vannak különböző pártok szavazóiban; az eltérés az arányokban van.

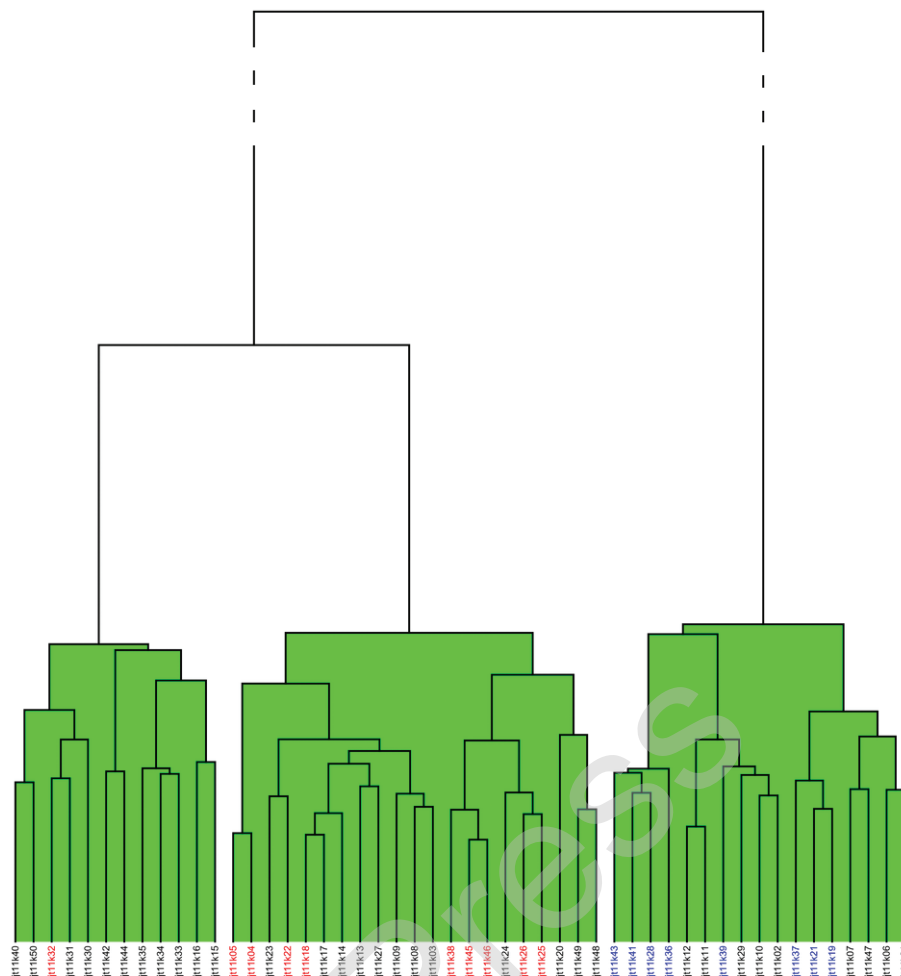
Az önkormányzati választáson az RI+ 69,3%, az RK+RI+ 68,8% arányban támogatta a Fideszt, ez a részarány az RK+ esetében 53,4% és az RK+RI– csoportról szólván 42,5% volt. Az MSZP-re az RI+ csoportból 7,9%, az RK+RI+ típusból 17,8%, az RK+ képviselőiből 19,5%, az RK+RI– esetében viszont ez az arány elérte a 42,5%-ot. A Jobbik az RI+ típustól 2,6%-ban, az RK+RI+ csoporttól 10%-ban, az RK+ csoporttól 10,5%-ban kapott támogatást az RK+RI– esetében viszont csak 2%-ban. Ez utóbbi esetben az elemszámok igen alacsonyak voltak.

II/3. Rendszerattitűdök 2011-ben

2011-ben az 1000 fős országos reprezentatív mintán 826 érvényes válaszsor született az 50 elemből álló kontraszelekción skálán.

Klaszteranalízis eredményeképpen az egymást követő vizsgálatok tapasztalataival összhangban 3 nagy csoport körvonalazódott, ez alkalommal durva leegyszerűsítésként azt mondhatnánk, hogy a kirajzolódó 3 klaszter közül a jobb oldali öleli fel a rendszerigazoló tételek zömét, középen áll a rendszerkritikai hangsúlyú tételek viszonylag szoros kapcsolatokkal összefűzött csoportja, és bal oldalt sorakozik harmadik klaszterként a rendszerattitűd dimenzióban legkevésbé egyértelműen besorolható tételek együttese (most ebbe sodródik, egyedülként egyetlen, rendszerkritikusként elkönnyelhető állítás „*Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.*” (RKb23 elvész).

Ha ez alkalommal is kihagyjuk az elemzésből a rendszerigazolás-rendszerkritika egyikét sem releváns módon képviselő itemeket, akkor a fennmaradó 38 tétel újfent 4 klaszterre bomlik, 2-2 képviseli a rendszert elfogadó, támogató, illetve a bíráló és morálisan elutasító tételeket. A rendszerigazoló tételek közül a nagyobb, népesebb csoportból itt a szűkebb (diszkriminatív jellegű) itemek sorába kapcsolódik át a „*Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.*” (RIb37 győztes). A rendszerkritikai jellegű 23 item is két egyenlőtlen nagyságú klaszterre bomlik, a morál és a hatalom reciprok összefüggését tételvező 3 itemet „*Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.*”, (RKA25 gazdag múlt) „*Aki tisztességes, az szegény marad.*”, (RKA26 tisztességes szegény) „*Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne*

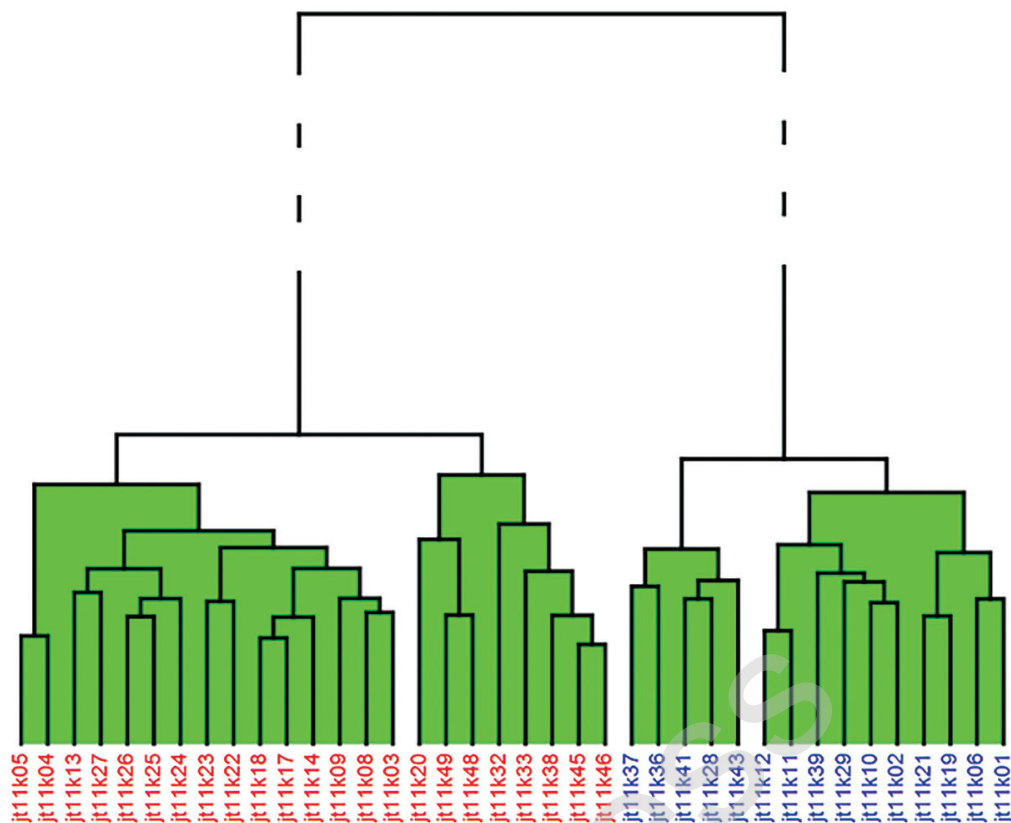

II. 15. ábra: A kontraszelektációs skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2011

hinni.” (RKa37 *szavát se*) ez alkalommal a nagyobb klaszterben találjuk. Ami viszont a leglényegesebb, hogy a 2-2 – a rendszerrel kapcsolatban ellentétes előjelű – csoport minimális belső átjárása mellett és azon túl a két pólus itemjei között egyértelmű a távolság és az elkülönülés.

2011-ben a rendszerattitűd vizsgálatára szolgáló mérőeszköz alkalmazásával feltárt két dimenzióban a reprezentatív minta válaszaiból a rendszerkritika (RK) egyértelmű hangsúlyozása és felülkerekedése olvasható ki a bizonytalan tartózkodással jellemezhető rendszerigazolással szemben. Az 50 felkínált itemből a válaszadók átlagos válasza 7 esetben volt elutasító, a 4-es skálahatár alatti, ehhez képest a tételekkel zömmel kisebb-nagyobb mértékben egyetértettek. A két szélső pont 6,15 és 2,53 volt, a *range* az előző évhez képest némileg szélesedett.

A teljes listát áttekintve láthatjuk (II. 2. tábla), hogy a 6-os skálaérték felett 2 item, az 5-ös felett 24, és a határvonalat jelentő 4-es skálafok felett összesen 43 tétel foglal helyet. Az elutasított itemek átlagos megítélése zömmel a 3-as érték felett van, mindössze 2 kap ennél keményebb elutasítást. A tartalmi karakterrel rendelkező alszkálák közül az RKb már a teljes rangsor 2. helyén szerepel (RKb14 *szegényednek*), az utána következő e tekintetben is az RKa alszkála, amely a 7. helyen már felbukkan (RKa33 *előny*). A rendszerigazolás alszkálái közül messze távol jelentkezik, a 31. helyen, az RIb (RIb01 *rajtunk múlik*). Végül e tekintetben is az RIa zárja a sort, 41. helyen fordul elő első ízben (RIa43 *munkakerülő*).

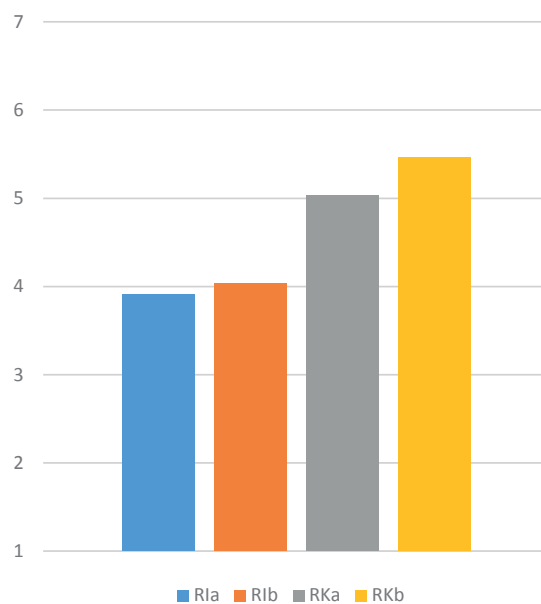

II. 16. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2011

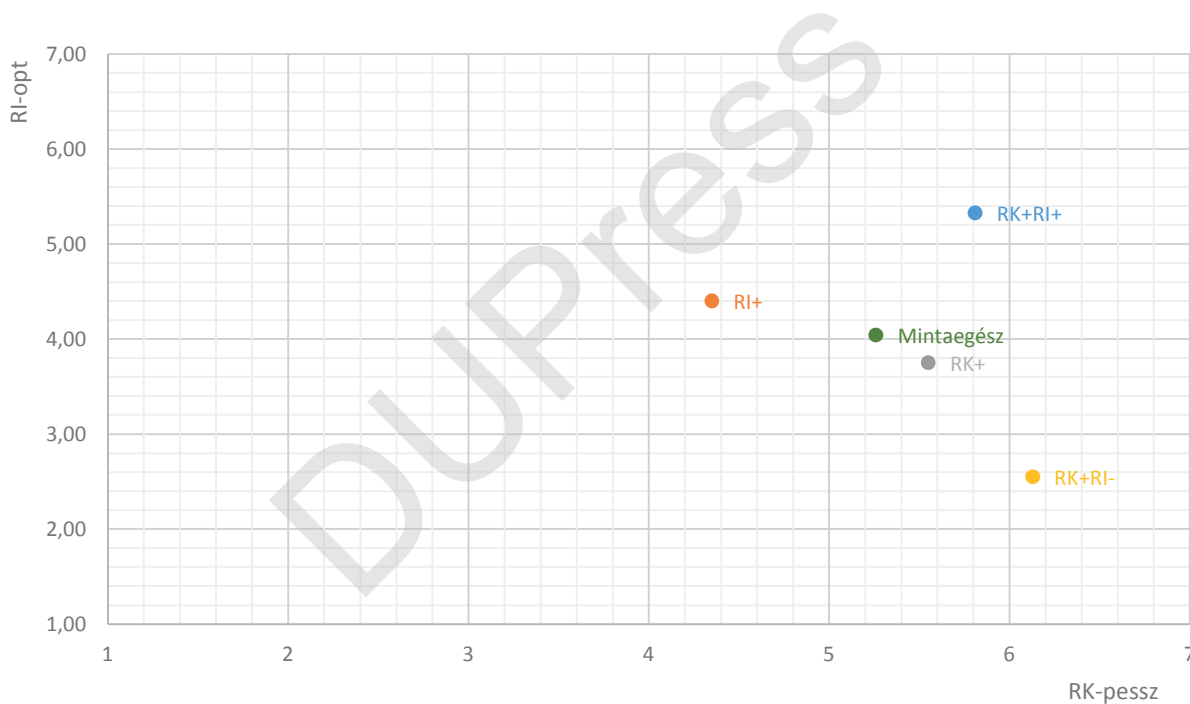
A 6-os skálaérték feletti két item egyike tartozik az item-szelekció során kiejtett 12 tétel közé (Kies40 *nincs tökéletes*), ám a rendszerértékelés szempontjából indifferens tartalmuk elfogadására kivétel nélkül hajlanak (8 esetben az 5-ös skálafok felett, 4 esetben ez alatt). Megjegyzendő, hogy az erős állam ezen csoportba sorolt igénye (Kies31 *erős állam*) kisebb mérvű támogatást kap, mint 2010-ben. A 4-es skálaérték alatt szereplő itemek közül egyetlenegy rendszerkritikus, az RKa alkskálából (RKa48 *bárhogy választ*), egyebekben 3-3 kerül ki a rendszerigazolás két alskálájából: a vezetők jó kiválasztásába vetett hit és a diszkrimináció támogatása (RIb11 *bizalom*, RIa28 *utca*, RIa41 *periféria*), illetve az elragadtatás és derűlátás triója (RIb39 *gyönyörködni*, RIb02 *bizakodó*, RIb29 *optimistább*).

A válaszok érdemi kiértékelésének 4 alskálája közül az RKb itemei találkoznak a legnagyobb egyetértéssel (átlagosan 5,46, átlagok *range* 5,98–4,75) és nyerik el relatíve jobb ranghelyeket (9,75). Mindkét vonatkozásban követi a rendszerkritika másik komponense, az RKa, az egyetértés ennek esetében 5,03 (*range* 5,66–3,54), a ranghelyek átlaga 15,82. A két rendszerigazoló alskála közül valamivel jobb az RIb mérlege, mint az RIa-é, elfogadásuk a 4-es skálapont két oldalán (4,03 és 3,91, a *range* 4,74–2,53, illetve 4,4–3,41), itemeik átlagos ranghelye a sorban 29,09, illetve 31,75. Ez a durva, nagyvonalakban leírt struktúrája a válaszoknak lényegében egybevág a 2010-es évvel, annál *polarizáltabb a kritika javára, az igazolás ellenében*.

Az országos reprezentatív minta kérdezettjei közül összesen 826-tól kaptunk minden releváns részkérdésre kiterjedő választ. Ez alkalommal is az éves adatok klaszteranalízise alapján szűrtünk ki – eleve 4-ben meghatározott számú – csoportot, melynek tagjai a rendszerkritika-rendszerigazolás tekintetében relatíve a korábbiakhoz hasonló szemléleti pozíciót foglaltak el.

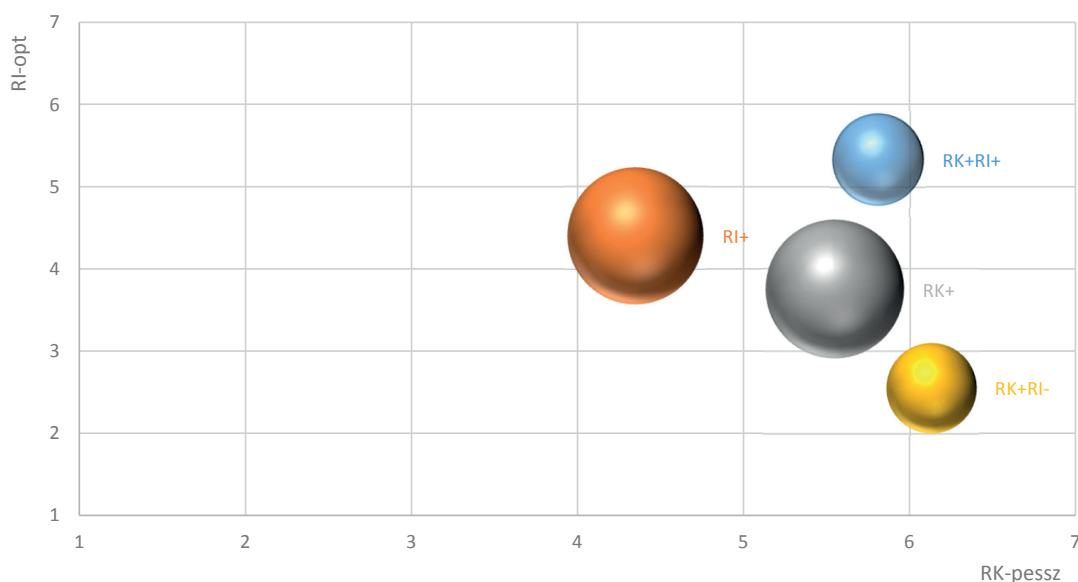

II. 17. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2011

II. 18. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2011

2011-ben két, közel azonos nagyságú csoport jelentkezett: 292 főt számlált az RK+, melynek a rendszerkritika irányában adott válaszai átlagosan az 5,55 értéket vették fel, míg a rendszerigazolás tekintetében a hétfokú skála negatív szakaszán helyezkedtek el 3,75-ös értékkel. Hasonló nagyságú az RI+ csoport (284 fő), amelynek ezt a címkéjét az tette egyáltalán lehetővé, hogy mindkét dimenzióban visszafogott válaszuk közül a rendszerkritikánál (4,35) egy hajszállal erősebb volt a rendszerigazoló attitűdjük (4,40), ami is a mintaegészen belül meglehetősen kedvezőnek tűnik: a második helyen állt. Az előbbiekhöz mérten egymással azonos súlycsoportba esett a két további szemléleti típus jelentkezésének gyakorisága, 126 fő tartozott az RK+RI+ csoportba, amely – inkonzisztens

II. 19. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2011

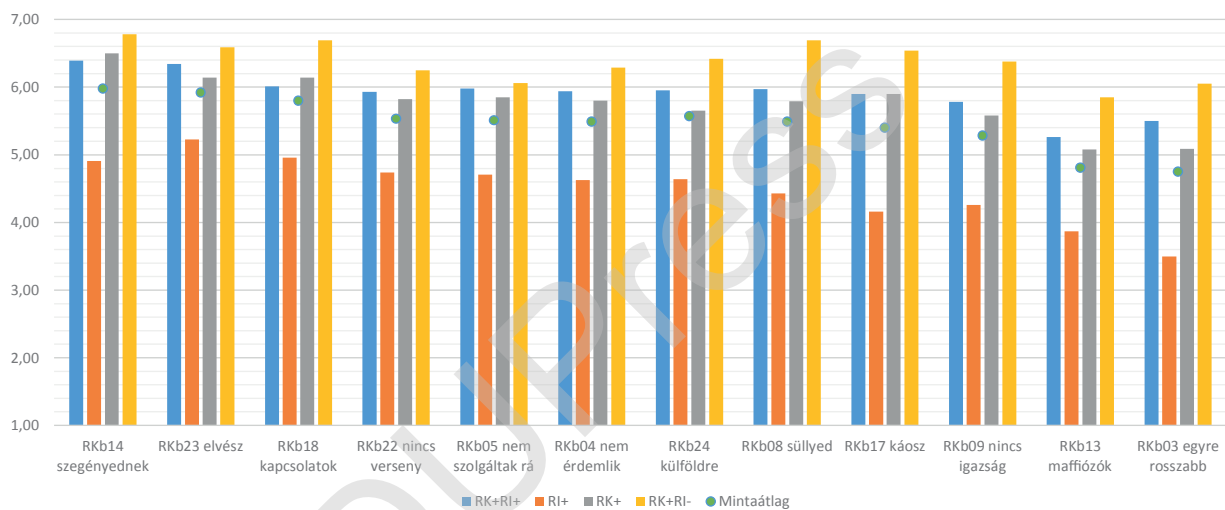
módon – mindkét irányban elkötelezettnek mutatkozott, ez is inkább volt rendszerkritikus (5,81), mint rendszerigazoló (5,33), de ez utóbbi viszonylatban, felemás rendszertámogatása volt a négy csoport közül a legerőteljesebb. 124 személyt tömörített a sarkosan rendszerkritikus (6,13) és a rendszerigazolást kifejezetten elvető (2,55) RK+RI- típus. Mondhatni, hogy 2010-hez hasonlóan az RI+, az RK+ és az RK+RI- csoportok egy ferdén hanyatló egyenesen fekszenek, melytől merőleges irányban tér el, ugrik ki az RK+RI+ pozíciója a koordináta-rendszerben. Az elrendeződés alap-hasonlósága mellett ugyanakkor a négy csoport közül az RI+ és az RK+ jelentősen nőtt, az RK+RI- nyilvánvalóan csökkent, *három csoport* esetében eltolódást látunk *kritikai irányba*, ami az amúgy is felettebb kritikus RK+RI- esetében nem következik be, viszont itt *radikalizálódik a rendszerigazoló álláspont elutasítása*.

A négy alskálában szereplő itemek elfogadásában-elutasításában a szemléleti csoportok pozíciója átláthatóan rendezett. Az RKb skála 12 iteme mindegyikével kapcsolatban az RK+RI- csoport helyezkedik a leginkább elfogadó álláspontra, mégpedig a 6-os skálaérték feletti átlaggal (amit az RKb13 *maffiózók* esetében kivételként jó közelítésnek mondhatunk, 5,83).

II. 7. tábla: RKb alskála választáslagai rendszerattitűd-típusok szerint, 2011

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	RKb14 szegényednek	5,98	6,39	4,91	6,50	6,78
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	RKb23 elvész	5,92	6,34	5,23	6,14	6,59
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	RKb18 kapcsolatok	5,80	6,01	4,96	6,14	6,69
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	RKb22 nincs verseny	5,53	5,93	4,74	5,82	6,25
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	RKb05 nem szolgáltak rá	5,51	5,98	4,71	5,85	6,06
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	RKb04 nem érdemlik	5,49	5,94	4,63	5,80	6,29

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	RKb24 külföldre	5,57	5,95	4,64	5,65	6,42
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	RKb08 süllyed	5,49	5,97	4,43	5,79	6,69
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	RKb17 káosz	5,40	5,90	4,16	5,90	6,54
Nincs igazság a Földön.	RKb09 nincs igazság	5,28	5,78	4,26	5,58	6,38
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	RKb13 maffiózók	4,81	5,26	3,87	5,08	5,85
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	RKb03 egyre rosszabb	4,75	5,50	3,50	5,09	6,05
Átlag		5,46	5,91	4,50	5,78	6,38

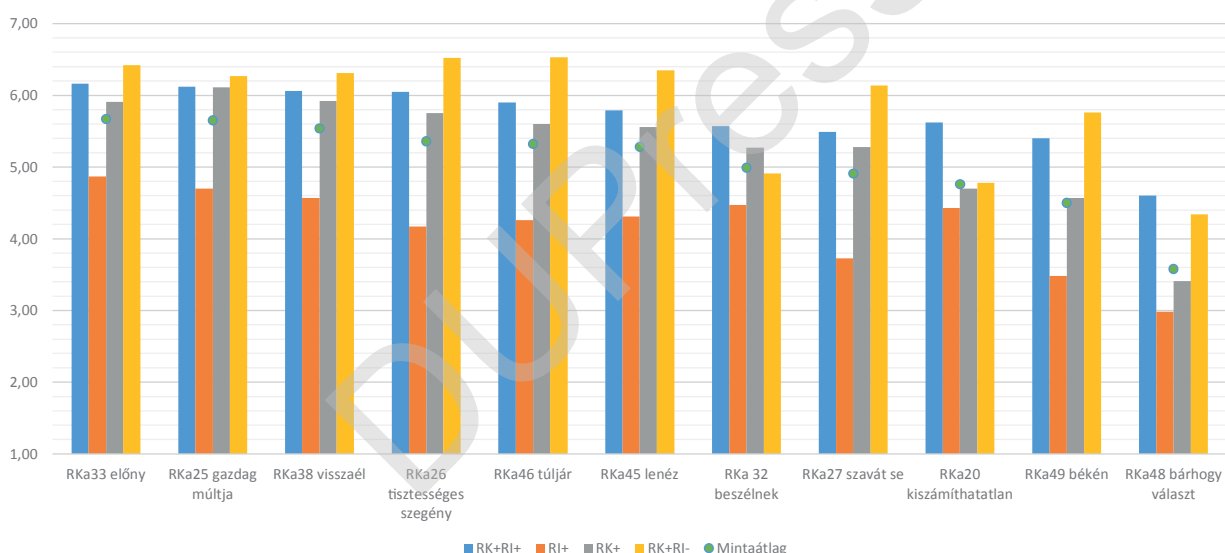
II. 20. ábra: RKb alkála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2011

Az ellenpontot töretlenül az RI+ típus képviseli, általában a 4-5 skálafokok között (ezt egyedül az RKb23 *elvész* haladja meg, és ennél is radikálisabb az RKb13 *maffiózók* és az RKb03 *egyre rosszabb* esetében). Az átlagok átlaga 6,38 *versus* 4,50, s a két további csoport köztük található, inkább a 6-hoz közelítő skálaértékkel. A rendszerkritika másik komponense (RKA) tekintetében, amely alapvetően az eluralkodó csoportok mentalitását veszi célba, hasonló csoportközi viszonyokat azonosíthatunk.

II. 8. tábla: RKA alkála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2011

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	RKa33 előny	5,67	6,16	4,87	5,91	6,42
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	RKa25 gazdag múltja	5,65	6,12	4,70	6,11	6,27

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	RKa38 visszaél	5,54	6,06	4,57	5,92	6,31
Aki tisztességes, az szegény marad.	RKa26 tisztességes szegény	5,36	6,05	4,17	5,75	6,52
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	RKa46 túljár	5,32	5,90	4,26	5,60	6,53
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	RKa45 lenéz	5,28	5,79	4,31	5,56	6,35
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	RKa 32 beszélnek	4,99	5,57	4,47	5,27	4,91
Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.	RKa27 szavát se	4,91	5,49	3,73	5,28	6,14
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	RKa20 kiszámíthatatlan	4,76	5,62	4,43	4,70	4,78
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	RKa49 békén	4,50	5,40	3,48	4,57	5,76
Az ember bárhogy választ csak rossz sül ki belőle.	RKa48 bárhogy választ	3,58	4,60	2,98	3,41	4,34
Átlag		5,05	5,71	4,18	5,28	5,85

II. 21. ábra: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011

A lényegi 8 tétellel kapcsolatban 6 skálafok feletti, kiugró az RK+RI- csoport egyetértése (egyedül egy árnyalattal halványabb ez a mérték az RKa49 *békén* esetében) és összesen 3, kevésbé célzott item viszonylatában előzi meg az egyetértésével többnyire kitűnő RK+RI+ típus. A legtöbb fenntartást ez alkalommal is, töretlenül az RI+ csoport válaszai rejtik magukban, ha nem is elutasítóak (a 4-5-ös kontinuumban): három esetben fordul elő, hogy álláspontjuk átcsap kifejezett tagadásba, a politikai vezetők védelmében (RKa27 *szavát se*), és a passzivitás, tehetetlenség tételei ellenében (RKa49 *békén*, illetve különösen RKa48 *bárhogy választ*).

A rendszerigazolás két alskálájával kapcsolatban a csoportközi viszonyok ugyanazon séma szerint rendeződnek el.

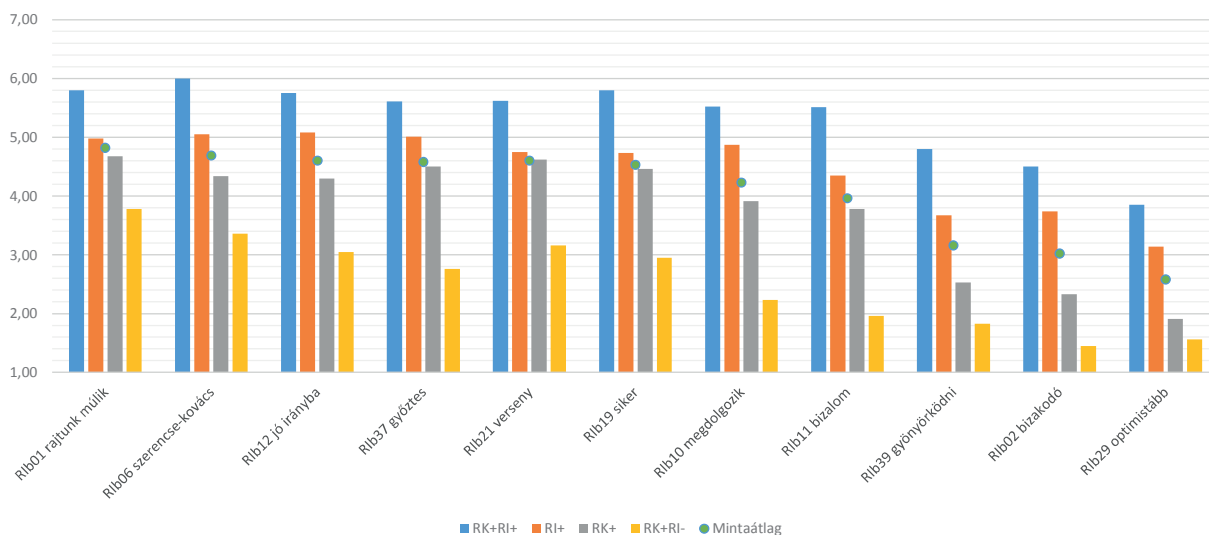
II. 9. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	RIb01 rajtunk múlik	4,82	5,80	4,98	4,68	3,78
Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	RIb06 szerencse-kovács	4,69	6,00	5,05	4,34	3,36
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	RIb12 jó irányba	4,60	5,75	5,08	4,30	3,05
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	RIb37 győztes	4,58	5,61	5,01	4,50	2,76
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	RIb21 verseny	4,60	5,62	4,75	4,62	3,16
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	RIb19 siker	4,53	5,80	4,73	4,46	2,95
Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	RIb10 megdolgozik	4,23	5,52	4,87	3,91	2,23
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	RIb11 bizalom	3,96	5,51	4,35	3,78	1,96
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	RIb39 gyönyörködni	3,16	4,80	3,67	2,53	1,83
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	RIb02 bizakodó	3,02	4,50	3,74	2,33	1,45
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	RIb29 optimistább	2,58	3,85	3,14	1,91	1,56
Átlag		4,07	5,34	4,49	3,76	2,55

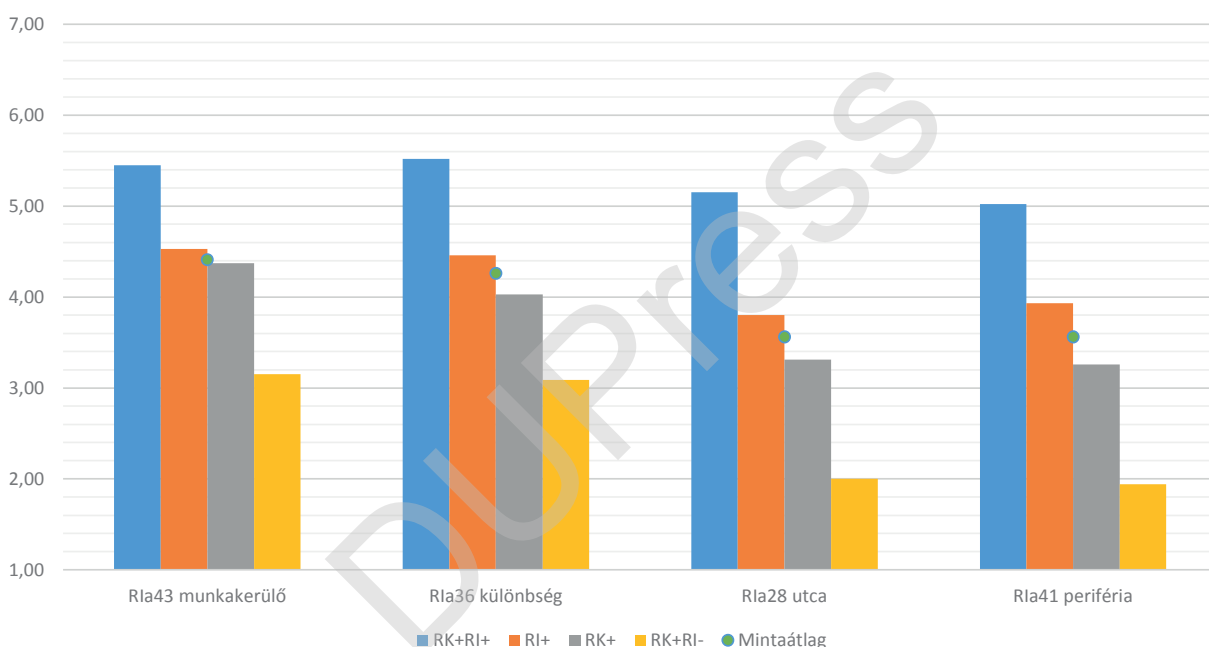
II. 10. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	RIa43 munkakerülő	4,41	5,45	4,53	4,37	3,15
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	RIa36 különbség	4,26	5,52	4,46	4,03	3,09
Aki az utcára kerül, az azért többnyire megérdemli.	RIa28 utca	3,56	5,15	3,80	3,31	2,00
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára.	RIa41 periferia	3,56	5,02	3,93	3,26	1,94
Átlag		3,95	5,29	4,18	3,74	2,55

Az RK+RI+ típus mindkét vonatkozásban, minden egyes itemmel kapcsolatban a leginkább elfogadó. Ez az egyetértés az RIb esetében a 6-os skálaátlagtól (RIb06 *szerencse-kovács*) 4,50-ig terjed (RIb02 *bizakodó*), de a leginkább béketűrő az általánosan elutasított itemmel kapcsolatban is: „Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha” (RIb29 *optimistább*). Az RIa diszkriminatív irányba mutató itemeit e csoport rendre az 5-ös skálafoknál magasabb egyetértéssel fogadja. Visszafogottabb, de az igazolás pártján áll mindkét alskála esetén az RI+ csoport, viszont az RK+ a tételek felét elfogadja, felét tagadja; de összességében átlagosan az alskálákban

II. 22. ábra: Rib alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011

II. 23. ábra: Rla alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011

foglaltakat nem támogatja az RK+ csoport. A rendszerigazolás alskáláiban foglaltakat az RK+RI- kezeli a legnagyobb fenntartással. Elutasító válaszaik az RKb alskála esetén négyszer átlagosan az 1-2 skála-intervallumba esnek (Rib11 *bizalom*, Rib39 *gyönyörködni*, Rib29 *optimistább*, Rib02 *bizakodó*), ami az Rla alskálán egyedül azzal fordul elő, hogy „bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára” (Rla41 *periféria*).

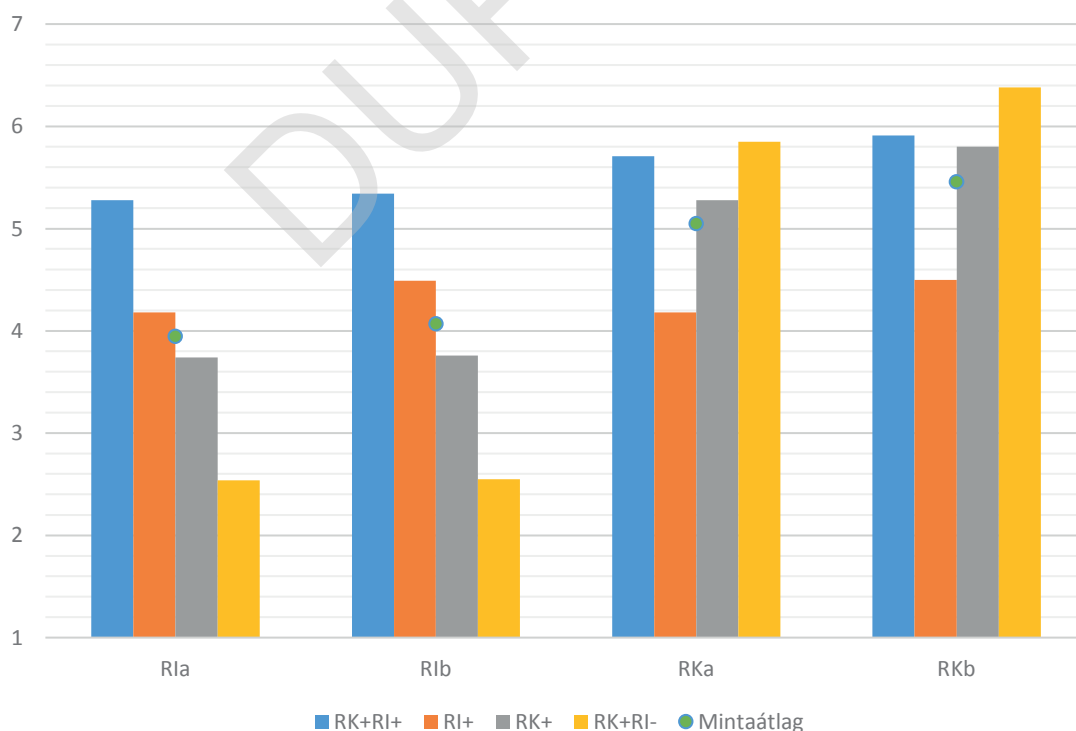
A rendszerattitűdök 2011 évi megoszlásával, a klaszteranalízis alapján elkülönített szemléleti típusok viszonyával kapcsolatban összefoglalóan azt szűrhetjük le, hogy a véleménystruktúra elég egyszerű, a 2010-es évhez képest is – mondhatni – letisztult.

A rendszerkritikus alskálákon – együtt és egyaránt – az RI+ csoport álláspontja jelzi a *legmarkánsabb fenntartásokat*, a rendszerigazoló alskálákon viszont ezt a pozíciót az RK+RI- tölti be. Ez

évben konzekvens szerepe még egyértelműbben megnyilvánul oly módon, hogy a rendszerkritikus alszkálák tételeivel leginkább ez a csoport azonosul (2011-ben a létszámában nagyobb, profiljában elmosódottabb RK+ csoporttal a relatív hasonlóság mellett sem osztozik). Mutatóba jelentkezik az RK skálákon az RK+RI+ csoport igen-mondó válaszstílusa, ami viszont a rendszerigazoló alszkálák vonatkozásában kitüntetett, első helyre állítja. Mindez a mintaegész álláspontjának kritikai irányba való elmozdulásának és a csoportközi arányok átrendeződésének kontextusában nyeri el értelmét és súlyát.

Kissé kibontva az eddig ismertetett eredményeket: az általunk felkínált itemek fogadtatásában visszatérően *a legerőteljesebb különbségek az RK+RI- és az RI+ csoport között* mutatkoztak. Magyarán 22 esetben találkozunk varianciaanalízissel kimutatott szignifikáns csoportközi különbségekkel, melyben az egyik végletet a rendszerkritikus csoport képviseli (15 esetben a 6-os skálaértéket meghaladó válaszátlaggal), a másikat pedig a leginkább a rendszerigazolásra hajló csoport. Többnyire nem a tételek elfogadása és elutasítása jelenik meg a válaszokban (erre csak 6 esetben látunk példát), hanem az elfogadás mértékében mutatkozik különbség. A csoportközi különbségek másik jellegzetes sémája, amivel 20 esetben találkozunk, amikor az RK+RI- csoport jelentkezik erőteljes fenntartásokkal, míg az ellenoldalon vele szemben az RK+RI+ csoport megengedő, elfogadó véleménye áll. Ez utóbbi mindössze háromszor éri el a 6-os skálafokot, míg a tagadó, elutasító nézőpont az RK+RI- csoport válaszaiban 7 esetben a 3-as értéktől is elmarad, különösen kirívó ez egy item esetében annak fogadtatása, hogy „Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.” (RIb29 *optimistább*) az említett csoport körében végletesen éles, az átlag a hétfokú skálán 1,56.

A kérdezettek társadalmi-demográfiai helyzete befolyásolja a válaszadás stílusát és specifikus tartalmát is. A lakóhely jellegének hatása nem utolsósorban abban nyilvánul meg, hogy

II. 24. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus válaszátlagai a 4 alszkálán, 2011

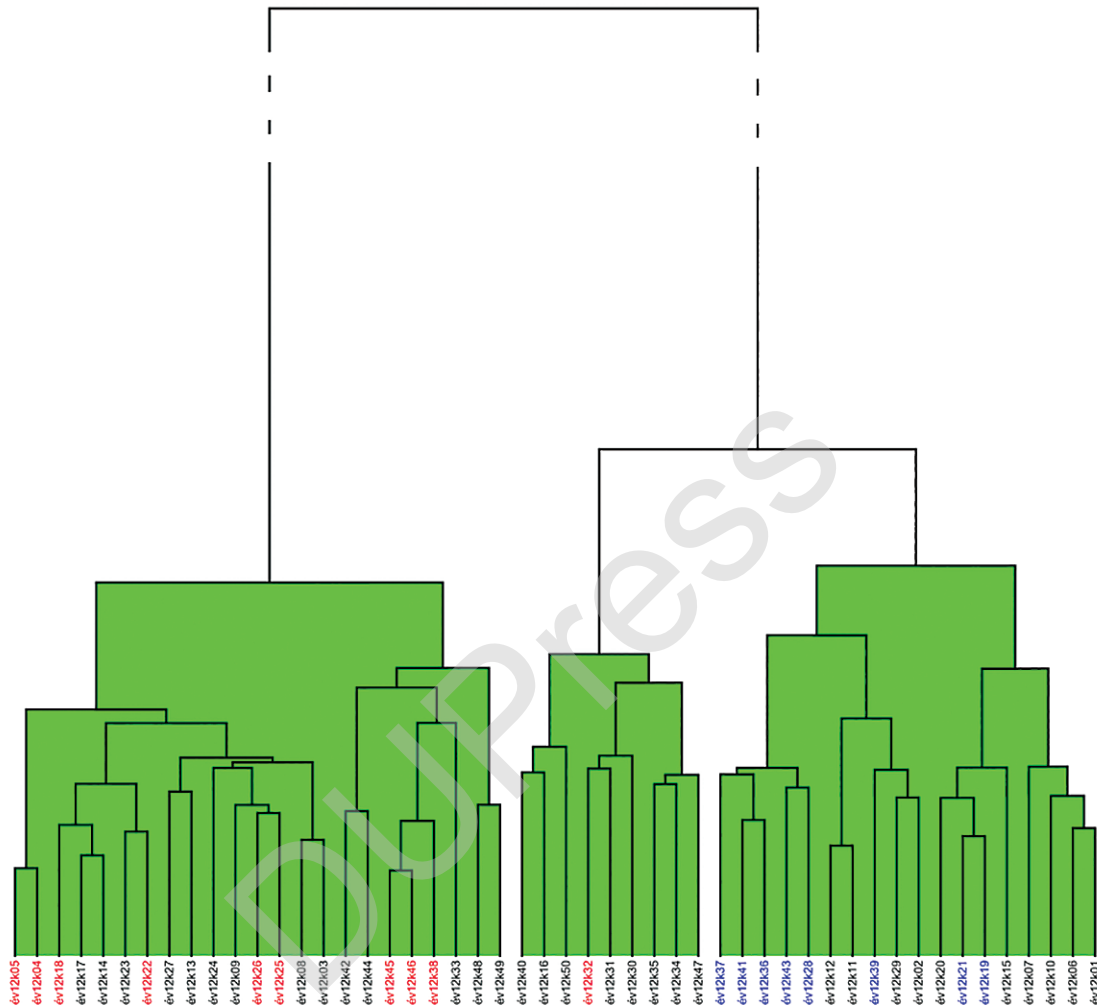
a budapestiek magasabb skálaértékkel fogadják el a tételeket, a községekben élők inkább visszafogottságot mutatnak. Az előbbiek a viszonyok rendszerét méltató itemeket inkább elfogadják, de ez nem ellentmondásmentes, mert emellett például a versenyt megkérdőjelező, vagy a kilátásokat tekintve relatíve lemondó állításokra is hajlanak. A községekben élők rendre osztoznak a kritikai gondolatokban, de például kiemelten hisznek a gazdasági verseny nyerteseiben. Konzekvensebb náluk az alacsonyan, 8 osztálynál kevésbé képzetek sűrű társadalomkritikai állásfoglalása. Általában a kevésbé iskolázottak – a szakmunkásokig bezáróan – kevésbé elfogadóak a viszonyok rendszerével kapcsolatban, mint az optimizmust, az akarat erejét, a verseny hajtóerejét erősebben hangsúlyozó közép- és felsőfokú végzettségűek. Az egyetemi diplomával rendelkezők a kritikában, de szelektíven az elismerésben is visszafogottak, ugyanakkor a munka, az akarat, a verseny és győztesei oldalán állnak. A legkorosabb csoport nem különösen hajlik a társadalomkritikára, esetenként visszafogottak az elért eredmények, előnyös pozíciók megkérdőjelezésében. A legfiatalabb generáció, az 1981 után születettek a kiélezett bírálatot kevésbé képviselik, mindamelllett, hogy nem találnak követni való politikai vezetőt, végső soron bizalmat mutatnak az önerő, a munka hatásában, s talán ilyen meritokratikus alapon bizonyos esetekben elfogadhatónak vélik az éles társadalmi különbségeket. A társadalmi különbségek igazolása és a politikai vezetés méltánylása a politikai csoportok közül különösképpen és konzekvensen jellemzi a Fidesz-szavazókat. A gazdagok múltjában azonban ők is találni vélnek sötét foltokat. A politikai vezetéssel és az egzisztenciális visszásságokkal szemben foglal inkább állást az MSZP támogatói köre. A Jobbik hívei különösen sűrűn vitatják az uralkodó viszonyokat és az abban elfoglalt kedvező pozíciók méltányosságát, de versenyelvűnek mutatkoznak, és az érvényesülést és annak következményeit nem kárhoztatják.

A kérdezetteknek csak 55%-ától kaptunk választ arra, hogy választáskor melyik párt mellé áll. Ezek 63,8%-a nyilatkozott úgy, hogy 2010-ben a Fideszre szavazott, ezeknek háromnegyede vallotta magát 2011-ben töretlenül az uralkodó párt támogatójának. A pártállásukról nyilatkozók 19%-a az MSZP-t, 12,1%-a a Jobbikot támogatta. A rendszerattitűd négy megkülönböztetett típusának más és más volt 2011-ben is a pártpreferenciája. Az országgyűlési választásokon való részvétel tekintetében még nem mutatkoztak szignifikáns különbségek, de a legnagyobb arányban (77,1%) az RI+ típus és a legkisebb részben (66,1%) az RK+RI- típus képviselői voltak jelen. Visszatekintése szerint a Fideszre az RK+RI+ csoport 73%-ban, az RI+ típus 64,2%-ban, az RK+ 60,5%-ban szavazott, az RK+RI- esetében ezek aránya mindössze 39%-volt. Ha „most vasárnap” lenne választás, akkor a válaszadók 70,8%-a venne azon részt; a legkisebb hajlandóságot erre az RK+RI- csoport árulta el, 59,1%-ban. Az aktuális pártpreferenciákról az 1000 fős reprezentatív minta szerény része (393 fő) nyilatkozott. Ezek körében a 2011-ben a Fideszre az RI+ 60,8%, az RK+RI+ 53,1%, az RK+ 47,9% részarányban voksolna, ez az RK+RI- csoport esetében 19,5% volt.

2010-ben az RK+RI- csoportból az MSZP-re 27,1%, a Jobbikra 16,9% szavazott, ez az arány az RK+ csoport esetében 16,9 és 15,7%, az RI+ esetében 20,8 és 9,2%, az RK+RI+ körében 16,2 és 6,8% volt. 2011 képzelt választásán e pártokra az RK+RI- csoport 39/19,5, az RK+ 22,9/24,5, az RI+ 20,3/12,2, valamint az RK+RI+ 28,1/12,5 arányban voksolt volna. Ezek a válaszok – a maguk feltételes módján – jelzik a politikai elmozdulás irányát, mértékét. (A rendszerattitűd-csoportok közötti politikai különbségek 2010-re vonatkozó válaszokban $p < .01$ szinten, 2011-re gondolva $p < .001$ szinten voltak szignifikánsak.)

II/4. Rendszerattitűdök 2012-ben

Az 500 fős országos reprezentatív mintán 2012-ben 481 hiánytalan választ kaptunk és dolgoztunk fel a rendszerattitűd-skálán.

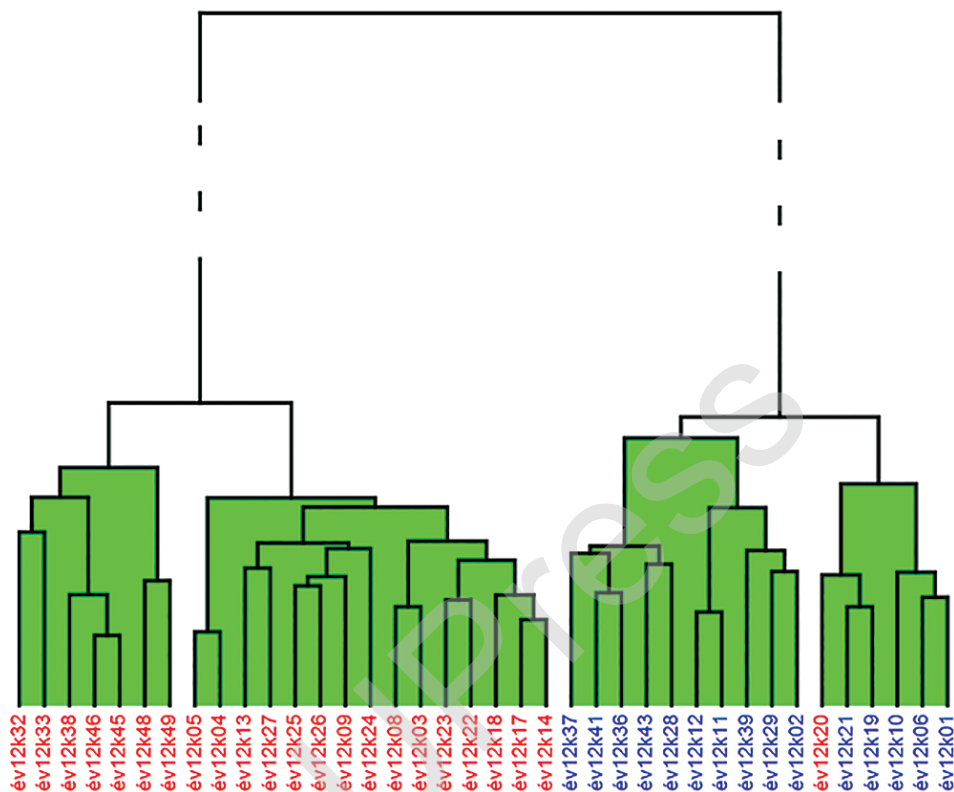

II. 25. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2012

Az 50 item elsődleges klaszteranalízise nyomán a tételeknek újfent 3 csoportja mutatkozott meg. A legátfogóbb, legnagyobb csoport 23 tételt tartalmaz, amelyek különböző erővel kötődnek egymáshoz, de együttesük határvonala világosan látható, és tartalmuk egybecseng – rendre mind rendszerkritikus állítások. Az ellenoldalt – hasonlóan tagolt, többszintű kapcsolatrendszerrel – 18 item képviseli, és ezek rendre mind a rendszerigazolás mellett szólnak. Ez alkalommal mindössze 9 tételt találunk a két pólust reprezentáló nagy klaszterek között, azoktól függetlenül, ám a rendszerigazoló blokkal mégis egyfajta lazább kapcsolatban. A 2012-ben, a közgondolkodás alakulásában kiugró szerepet játszó évben, mint látjuk, a 2002-es sztenderd kiindulópontához képest beszűkült a neutrális tartalmával elkülönülő itemek csoportja – 2-2 elem a két pólushoz kapcsolódva jelent meg, miközben az RKa32 *beszélnek* e körbe kapcsolódik. Ez utóbbi viszont, amikor a 38 item

klaszteranalízisére kerül sor, megtalálja eredendő helyét a rendszerkritikus tételek körében. Ebben a szűkített körben végrehajtott klaszteranalízisben kibontakozik a rendszerkritikus, illetve rendszerigazoló két-két alszála világos körvonala, ezen alszálaik között értelemszerűen található és elkönnyelhető bizonyos átjárás, a ritka és egyedi kivétel az, hogy RKa20 *kiszámíthatatlan* tétel a nagy blokkok határvonalán is átlépve a rendszerigazolás gondolatkörében találja meg helyét.

2012-ben a rendszerattitűdöknek a mintaegészre vonatkozó összmutatói – az általunk bevezetett mérőeszköz alkalmazása során – új, a korábbiaknál radikálisabb képet nyújtottak. A válaszok-

II. 26. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2012

ból kibontott, a rendszerkritika mértékére vonatkozó átlag ekkor 5,38 lesz a hétfokú skálán, míg a rendszerkritikáé 3,74, ami elmarad a 4-es, semleges ponttól, a maga globalitásában már az elutasítás tartományába esik.

A mérőeszköz eredeti formátumában szereplő 50 item közül 2012-ben 12-t nem fogadtak el. Az itemekhez tartozó mintaátlagok *range* a korábbiakhoz képest szélesedett, a leginkább elfogadott (Kies40 *nincs tökéletes*) 6,18 volt, míg a legélesebben elutasított itemé (RIb *optimistább*) már a 2-es skálaértéket sűrölte (2,01).

A felkínált, 50 tételből álló lista fogadtatását áttekintve láthatjuk (II. 2. tábla), hogy a maximálisához közelítő, 6-os skálaértéket meghaladó átlagos skálaértéket 2 item kap, 5-ös, illetve ennél jobb értékeléssel 28 tétel találkozik, míg a semleges 4-es skálafokot meghaladja mind együtt 41 item megítélése. Apró formai adalékok ezek a *radikalizálódás folyamatáról*: a korábbinál valamelyest több az erősen helyeselt állítás, miközben az egyáltalán elfogadottaké – melyből kiemelkednek – szűkül. Az elutasított itemek száma a 3-as skálafok felett 6, ez alatt 3. A válaszok összességükben valamivel szelektívebbek a korábbiaknál.

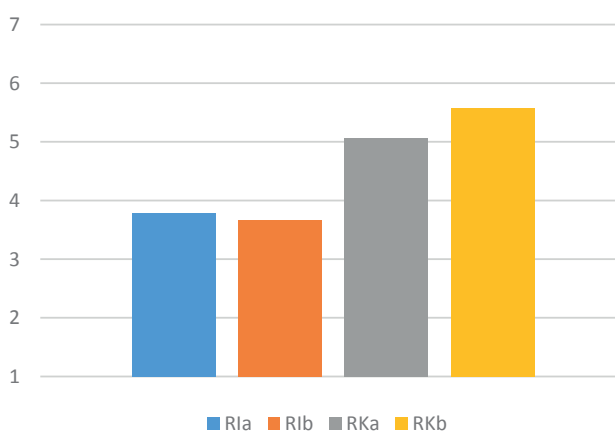
Az eddigiek során is szimptomatikusnak ítéltük, hogy a sajátos értékelő színezettel és tematikával rendelkező alskálák az értékelés alapján sorba rendezett itemek között mikor bukkannak fel. Mondhatni, hogy e tekintetben alig tapasztalni 2012-ben újdonságot: a rendszerkritikus b skála már 2. helyen jelentkezik (RKb14 *szegényednek*), az a skála a 6. helyen mutatkozik először (RKa38 *visszaél*). A rendszerigazoló Rb skála mindentől elszakadva első ízben a 33. pozícióban található (RIb21 *verseny*), az Ra skála pedig a 41. helyen (RIa36 *különbség*). Relatívén tehát a rendszer elvi alapját is erőteljesen támogatják, a diszkrimináció alátámasztása az elfogadott itemek közül az utolsó.

A mérőeszköz tételei közül irrelevánsnak minősített 12 egyike kapta a 6-os érték fölémelt legpozitívabb fogadtatást, 9 szerepel az 5-ös skálahatár felett, s egyik sem esett az elutasítottak körébe. Az erős állam igénye (Kies31 *erős rend*) – ami a rendszerattitűd körvonalazásakor nem szükségképpen tekintendő irrelevánsnak – ebben a sorban fokozott egyetértéssel találkozott, előrébb is ugrott.

A kiugróan nagy számban elutasított itemek – egyetlen kivétellel (RKa48 *bárhogy választ*) – mind rendszerigazoló tartalmúak: 2 diszkriminatív az RIa alskálából (RIa41 *periféria*, RIa28 *utca*) és nem kevesebb mint 6 az RIb alskálából, az elutasításban kifejezésre jutó morális-politikai kételeyekkel, és a rajongó jelen- és jövőkép elvetésével (RIb10 *megdolgozik*, RIb12 *jó irányba*, RIb11 *bizalom*, valamint a visszatérő trió, RIb39 *gyönyörködni*, RIb02 *bizakodó*, RIb29 *optimistább*).

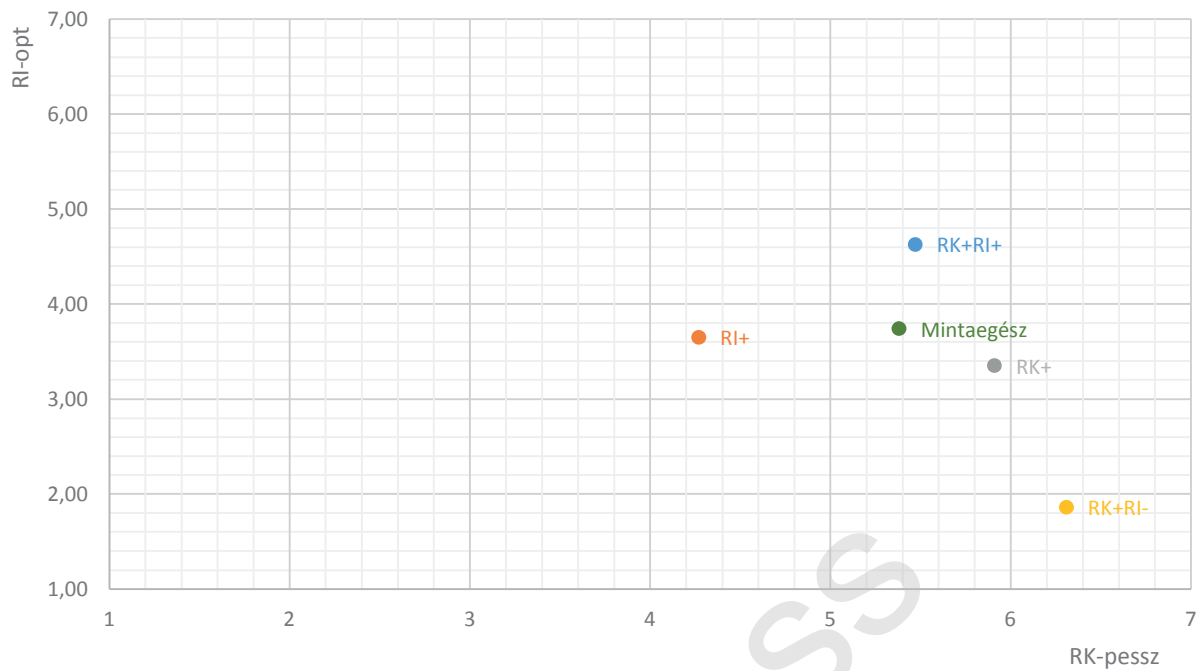
A mérőeszköz 4 alskálája közül a legjobb átlagos skálaértéket, 5,62-öt, az RKb érte el (átlagok *range* 6,15–4,94), a releváns itemek rangsorában értéke 9,08. Ennél visszafogottabb, de kedvező az RKa alskála fogadtatása, 5,07 skálaátlaggal (*range* 5,81–3,59) és 16,27 átlagos ranghellyel. Mint a mintaegész jelzett irányvételéből következik, a rendszerigazoló alskálák kifejezetten fenntartásokba ütköztek, e tekintetben nem is sok választotta el őket egymástól. Az RIb itemeinek elért átlaga 3,67 (*range* 4,43–2,01) ez most kivételesen valamivel negatívabb, mint az RIa alskáláé, 3,79 (*range* 4,24–3,25). Az előbbi tételeinek ranghelye 29,73, az utóbbié 31, kerekben. Az alskálák hierarchiája annyiban tér el az előző éviétől, hogy az RIb tételeivel szemben több lett, explicitebb lett a fenntartás: az elfogadás mértéke és az itemek rangsorából számított hely e vonatkozásban nem mutat harmonikus egységet. Az előbbiben az RIb bizonyos tételeivel szemben megnövekedett ellenállás kivételesen visszahúzza a RIb alskálát, a rangsorokból kiolvasható jelzések viszont őrzik az RIa alskálával szembeni fölényét.

Különböző rendű-rangú mutatók alapján a rendszerattitűd tartalmas indikátorainak bizonyult alskálákról a legegyszerűbb összefoglaló átlagaik együttes ábrázolását bemutatni.

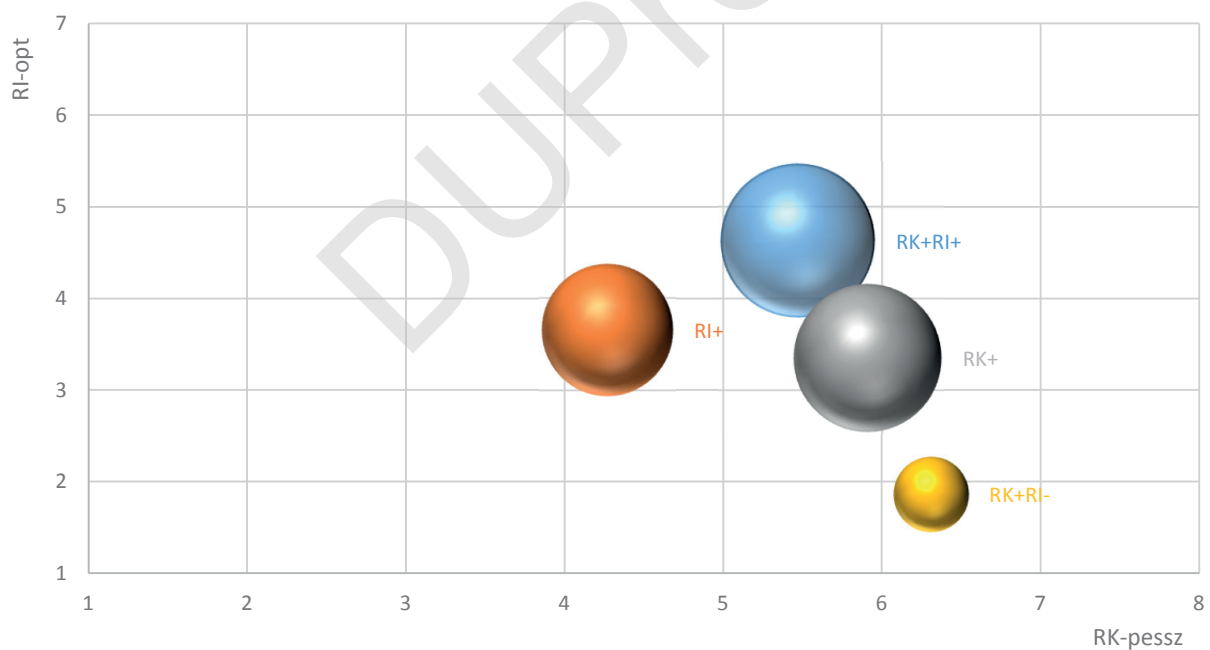

II. 27. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2012

2012-ben az országos reprezentatív mintától 481, minden vonatkozásban érvényes válaszsort kaptunk. A személyek céltudatosan 4 klaszterbe történő kategorizálása nyomán három méreteiben viszonylag egymáshoz közeli, és egy leszakadt csoportot azonosítottunk.

II. 28. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2012

II. 29. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2012

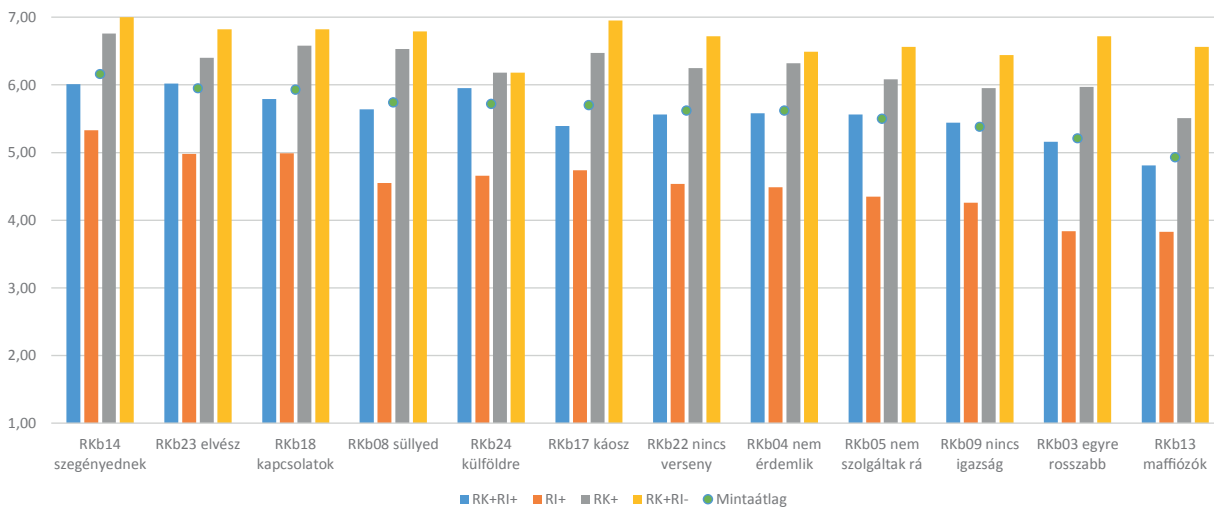
167 fővel viszonylag a legnagyobb az RK+RI+ csoport volt, amelynek a rendszerkritikát elfogadó álláspontja (5,47) csoportközi összehasonlításban nem kiemelkedő, a rendszerigazolás szempontját jóval kevésbé képviseli, átlaga 4,63, de az összes csoport közül mégis ez az egyetlen, amely

egyáltalán elfogadó álláspontra helyezkedik. Az RK+ csoport 154 főből áll, rendszerkritikája az előbbinél erősebb (5,91), s a rendszerigazolás tételeit, alskáláit kifejezetten elutasítja (3,35). 2012-ben különösen markáns arculatot ölt, és ezzel a kikristályosodott arculattal létszámát tekintve – 39 főre – be is szűkül az RK+RI- típus képviselője. Rendszerkritikai dimenzióban átlagértéke minden történeti és aktuális csoportközi összehasonlításban kiugró, 6,31, mint ahogy rendszerigazolás tekintetében az elhatárolódása szélsőséges, 1,86. A felsorolt három csoport a viszonyok ábrázolásakor egy ferde egyenesre esik, amely a rendszerigazolás fokozatos csökkenését mutatja a rendszerkritika növekedésével. Ebben az összképben a negyedik csoport esik ki a sorból, amely 121 fővel közepméretű, s amely a ferde egyenestől olyan értelemben különül el, hogy rendszerkritikai attitűdje van ugyan, de igen visszafogott, 4,27, bár rendszerigazolás tekintetében ennél is erőteljesebb, még kevésbé támogató, 3,65. Ez utóbbi csoportról – ennek megfelelően – félrevezető lenne RI+-ként beszélni, hanem egyedül csak RK-ként azonosítható. Az ezáltal kikerekedő összkép tehát arról árulkodik, hogy *2012-ben magának a rendszerigazolásnak nemigen volt képviselője, leginkább az igen-mondók válaszaiban jelent meg, de ott is szubdominánsan, a rendszerkritika erőfőlnye mellett.* Markánsabb, elvi jellegű csoportkülönbség a rendszerkritika 5. skálafok feletti radikalizmusában ütközött ki a csoportok között.

Az elkülönített négy típus képviselői között az alskálákba sorakozó itemek tekintetében rendszerszerű nézetkülönbségek mutatkoznak.

II. 11. tábla: RKb alskála választálagai rendszerattitűd-típusok szerint, 2012

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	RKb14 szegényednek	6,16	6,01	5,33	6,76	7,00
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	RKb23 elvész	5,95	6,02	4,98	6,40	6,82
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ	RKb18 kapcsolatok	5,93	5,79	4,99	6,58	6,82
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	RKb08 süllyed	5,74	5,64	4,55	6,53	6,79
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	RKb24 külföldre	5,72	5,95	4,66	6,18	6,18
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	RKb17 káosz	5,70	5,39	4,74	6,47	6,95
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	RKb22 nincs verseny	5,62	5,56	4,54	6,25	6,72
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	RKb04 nem érdemlik	5,62	5,58	4,49	6,32	6,49
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	RKb05 nem szolgáltak rá	5,50	5,56	4,35	6,08	6,56
Nincs igazság a Földön.	RKb09 nincs igazság	5,38	5,44	4,26	5,95	6,44
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	RKb03 egyre rosszabb	5,21	5,16	3,84	5,97	6,72
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	RKb13 maffiózók	4,93	4,81	3,83	5,51	6,56
Átlag		5,62	5,58	4,55	6,25	6,67

II. 30. ábra: RKB alkála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2012

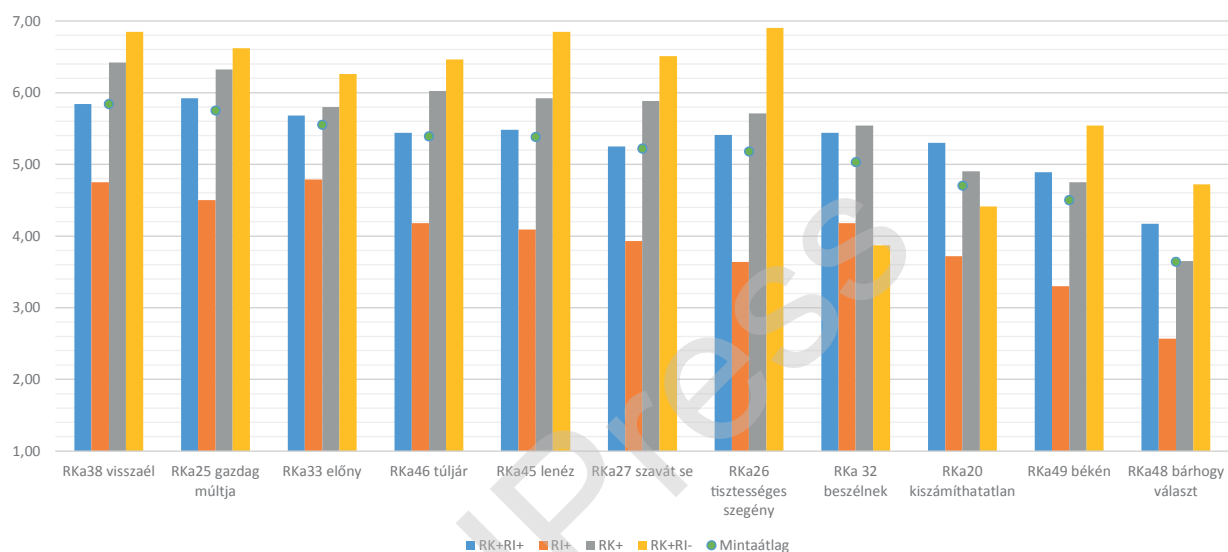
A rendszer működésének és kilátásainak hibáztatása differenciáltan jelenik meg az RKB alkála 12 itemében, melyekkel kapcsolatban egész magas szinten (átlag 6,67) az RK+RI- radikális kis csoport elkötelezetten elfogadó (kirívó példa, hogy a gazdasági polarizáció vádját megfogalmazó Rkb14 szegényednek item kerek – tehát kivétel nélküli – 7-es átlaggal talál e körben támogatásra). Az RK+ csoport álláspontja ehhez közelít, s egy ponton (Rkb24 külföldre) el is éri ezt a kritikai véleményt. Az RK+RI+ típus kisebb mértékben, de elfogadja az alkála tételeit (épp a gazdasági polarizáció esetében a csoport véleményátlaga meghaladja még a 6-os skálaértéket is). Konzekvensen az RK- képviseli az ellenoldalt, a fenntartásokat, ami többnyire viszonylag gyenge támogatásban nyilvánul meg, két esetben utasítja el az alkála tételeit: tagadja, hogy sivár romlásról tanúskodnak az élettapasztalatok (Rkb03 *egyre rosszabb*), illetve hogy az ország maffiózók kezében lenne (Rkb13 *maffiózók*).

A csoportközi viszonyok alapvetően hasonlóak az RKA alkála esetében.

II. 12. tábla: RKA alkála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2012

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével	RKa38 visszaél	5,84	5,84	4,75	6,42	6,85
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	RKa25 gazdag múltja	5,75	5,92	4,50	6,32	6,62
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	RKa33 előny	5,55	5,68	4,79	5,80	6,26
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	RKa46 túljár	5,39	5,44	4,18	6,02	6,46
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	RKa45 lenéz	5,38	5,48	4,09	5,92	6,85
Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.	RKa27 szavát se	5,22	5,25	3,93	5,88	6,51
Aki tisztességes, az szegény marad	RKa26 tisztességes szegény	5,18	5,41	3,64	5,71	6,90

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	RKa 32 beszélnek	5,03	5,44	4,18	5,54	3,87
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	RKa20 kiszámíthatatlan	4,70	5,30	3,72	4,90	4,41
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	RKa49 békén	4,50	4,89	3,30	4,75	5,54
Az ember bárhogya választ csak rossz süli ki belőle.	RKa48 bárhogya választ	3,64	4,17	2,57	3,65	4,72
Átlag		5,11	5,35	3,97	5,54	5,91

II. 31. ábra: RKa alskála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2012

A rendszer preferált szereplőinek bírálatában rendre az RK+RI- csoport tűnik ki, amelyet majd mindig az RK+ típus követ (a „nagyátlag” 5,91, illetve 5,54). Ezek viszonya egy ittemmel kapcsolatban rendeződik át, a közszereplés, „a sok beszéd” és a munka szembeállításával mindenki közül az RK+ csoport ért leginkább egyet, viszont épp az RK+RI- típusnak a legnagyobb a fenntartása. Az RK+ csoporttól nem sokkal marad el az alskála egészének tekintetében az RK+RI+ (átlaga 5,35), amely egyetlen ponton emelkedik ki (RKa20 *kiszámíthatatlan*), ebben leginkább a rendszerrel legkevésbé kritikus RK- csoport kérdőjelezi meg. Ez utóbbi él a legtöbb fenntartással az RKa alskála tételeivel kapcsolatban, ezen – az elit elmarasztaló megítélésén – túl különös ellenállást, elutasítást tanúsít azzal kapcsolatban, hogy az ember esélytelen, kiszolgáltatott (az előbbi tételen túltekintve RKa49 *békén* és különösen RKa48 *bárhogya választ*). Nyilván a felelős aktivitás jegyében ezeket a tételeket kifejezetten elutasítja, és ennek nyomán lesz az alskála egészével kapcsolatban is válaszainak átlaga a semlegesnél egy hajszállal negatívabb (3,97).

A rendszerigazoló alskálák fogadtatásával kapcsolatban – a minta összképének ismeretében – nem várhatunk mást, mint a csoportok zömének elutasítását.

II. 13. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012

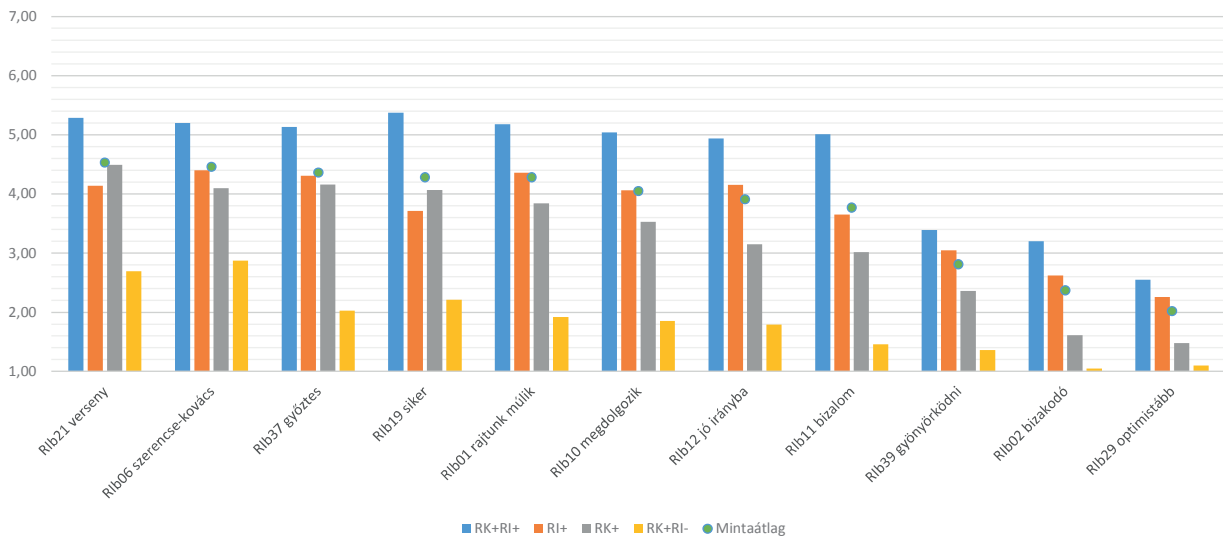
Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	RIb21 verseny	4,53	5,29	4,14	4,49	2,69
Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	RIb06 szerencse-kovács	4,46	5,20	4,40	4,10	2,87
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	RIb37 győztes	4,36	5,13	4,31	4,16	2,03
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	RIb19 siker	4,28	5,37	3,71	4,07	2,21
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	RIb01 rajtunk múlik	4,28	5,18	4,36	3,84	1,92
Végül mégiscsak az jár jól, aki megoldozzik érte.	RIb10 megoldozik	4,05	5,04	4,06	3,53	1,85
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	RIb12 jó irányba	3,91	4,94	4,15	3,15	1,79
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	RIb11 bizalom	3,77	5,01	3,65	3,02	1,46
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	RIb39 gyönyörködni	2,81	3,39	3,05	2,36	1,36
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	RIb02 bizakodó	2,37	3,20	2,62	1,61	1,05
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	RIb29 optimistább	2,02	2,55	2,26	1,48	1,10
Átlag		3,71	4,57	3,70	3,26	1,85

II. 14. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012

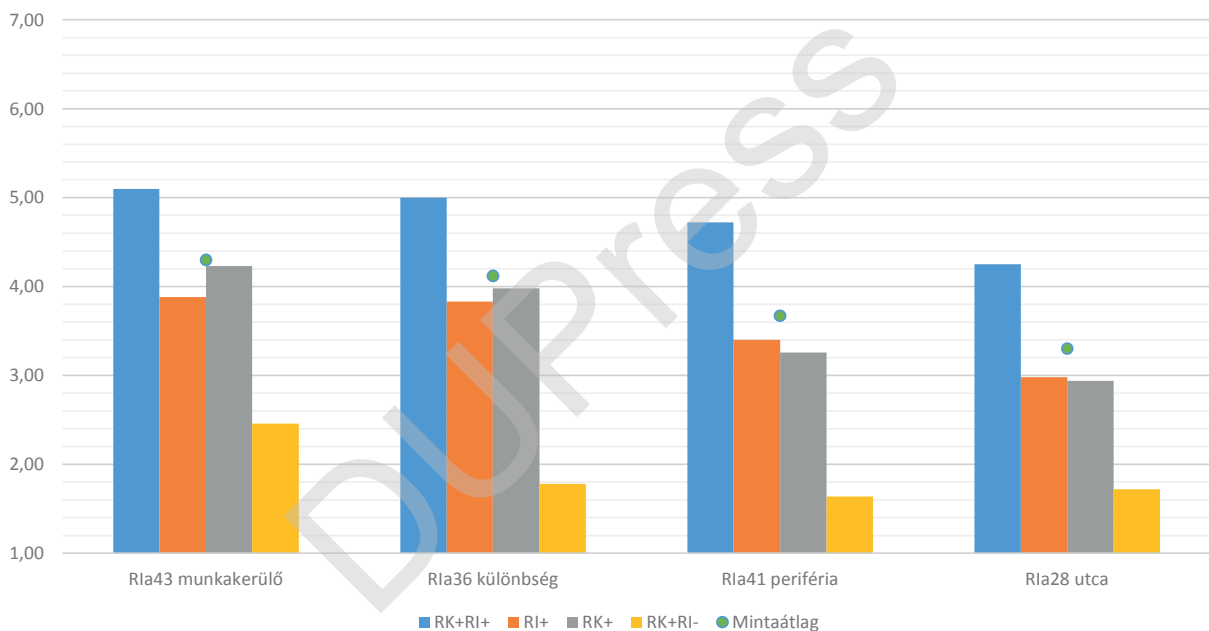
Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	RIa43 munkakerülő	4,30	5,10	3,88	4,23	2,46
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	RIa36 különbség	4,12	5,00	3,83	3,98	1,78
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom periferiájára.	RIa41 periferia	3,67	4,72	3,40	3,26	1,64
Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	RIa28 utca	3,30	4,25	2,98	2,94	1,72
Átlag		3,85	4,77	3,52	3,60	1,90

E tekintetben nyilvánvaló kivétel az RK+RI+ csoport viszonylag kedvező álláspontja, az RIb esetében átlaga 4,57, az RIa alskálára nézve pedig 4,77. Mindkét vonatkozásban az RK+RI- csoport elutasítása élesebb, mint a két köztes típusé, mégpedig a 2-es skálaérték alatt, az RIb tekintetében átlaga 1,85, az az RIa-t nézve 1,90. (Az előbbi esetében az RK+, az utóbbiban pedig az RK- tagadása állt valamivel közelebb hozzá, de radikalizmusa mindkét esetben szembeötlő különbséget teremt...)

Az összkép tanulsága szerint 2012-ben a legmarkánsabb a csoportközi szerepe a kicsiny RK+RI- csoportnak, amelynek radikalizmusában mintegy kikristályosodik a mintaegész irányvétele. Képviseli

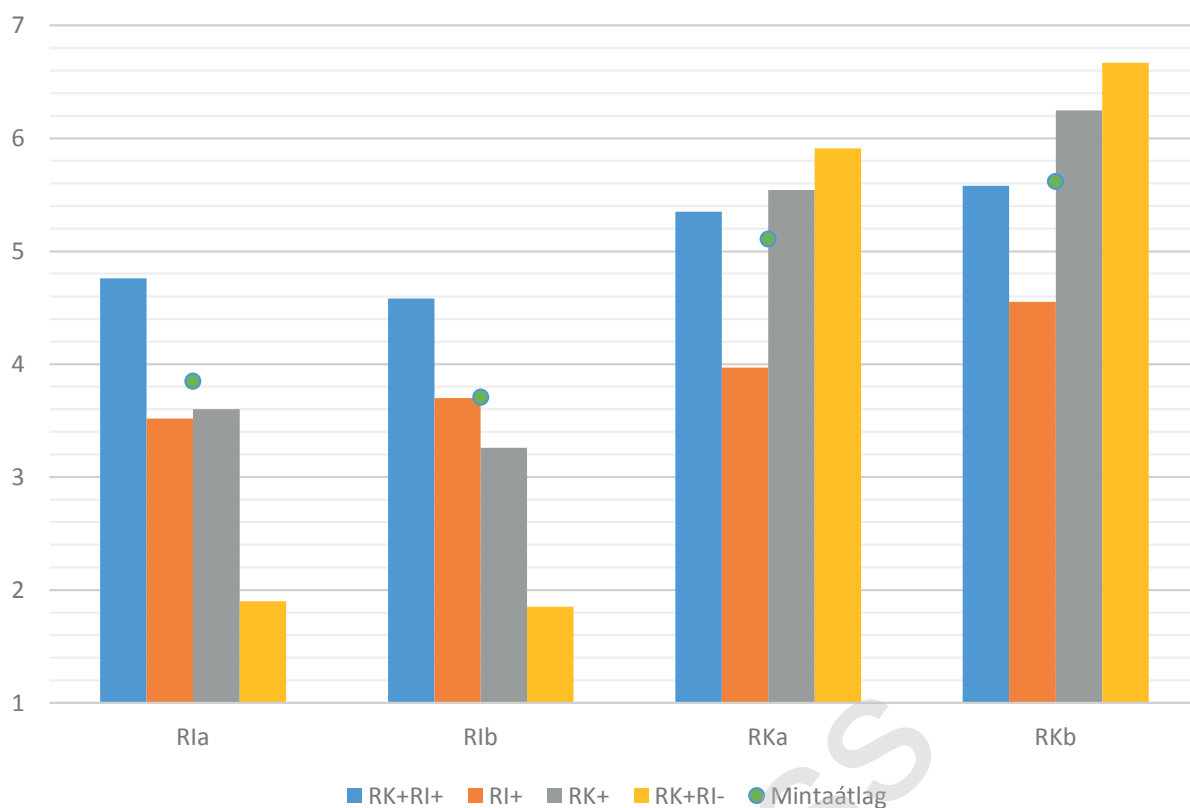
II. 32. ábra: Rlb alszála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2012

II. 33. ábra: Rla alszála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2012

az RK alszála ítemeiben kibomló társadalomkritikát, elhárítja az RI alszálaiban megjelenő rendszerbarát álláspontot. A rendszerkritika fékezője mindkét releváns alszála az RK- típus, a rendszerigazolás relatív támogatója (a maga tétova elkötelezettségével, szubdomináns módon) az RK+RI+ csoport.

A rendszerattitűd tételek fogadtatását társadalmi-demográfiai tényezők árnyalták. Az iskolázottsági különbségek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyről is árulkodnak: a szakmunkás-végzettségűek a társadalom méltánytalan szelektációs mechanizmusait, általában az igazságosság helyzetét a Földön és kilátásait a jövőben visszatérően, koherensen megkérdőjelezik, s ehhez több ponton csatlakoznak a 8 osztályt végzett – alsóbb helyzetű – válaszadók is. A felsőfokú végzettségűek nem ezen tételek ellenkezőjét képviselik, de mérsékeltabb a társadalombírálatuk, így

II. 34. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus választátlagai a 4 alskálán, 2012

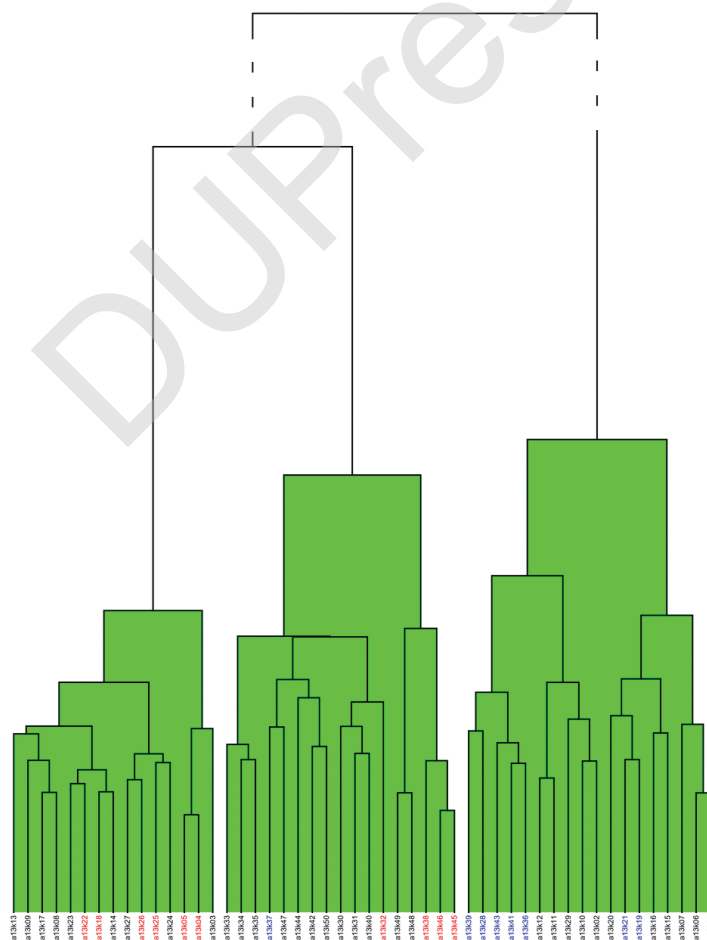
van ez, kiragadott példaként, ha az egyetemet végzettek optimizmusát nézzük. Ez utóbbi tendencia megjelenik a különböző urbanizációs helyzetben lévő csoportok között is, például minimális eltéréssel a fővárosi lakosok keserűségében, szemben a vidékiek, több vonatkozásban a vidéki város-lakók élesebb helyzetképével és pesszimizmusával. A legidősebb korosztály (az 1930 előtt születettek) viszonylag derűlátónak mutatkoznak a helyénvaló elvek s azok méltányos érvényesülésének tekintetében (de – ezzel szöges ellentétben – a társadalom folytonos süllyedésének vízióját is inkább osztják). A politikusokkal kapcsolatos kétely a legidősebbeknél erősebb minden fiatalabb korcsoportban, a legfiatalabbak pedig azzal tűnnek ki, hogy nyomatékosítják az akarat fontosságát az érvényesülésben. A nemek között eseti – tekinthetjük akár véletlenszerű – szignifikáns véleménykülönbségek mutatkoznak: a férfiak a gazdasági polarizációt és a politikusok hiteltelenségét inkább szóvá teszik, a nők e tekintetben inkább jóhiszeműek, és az elnyomorodás ellenében inkább felemelik szavukat. A Fidesz-szavazók értelemszerűen a politikai vezetésbe vetett bizalmukkal tűnnek ki – 2012-ben mérni tudtuk a Fidesztől elpártoló egykori szavazók álláspontját, amely 16 ponton képviselt fokozottan kritikus véleményt. Ehhez képest az MSZP-szavazók pesszimizmusukkal, a Jobbikosok a méltányos, igazságos verseny és érvényesülés körülírt igényével tűnnek ki – specifikusabban.

A kérdezettek 80,1%-a válaszolt arra, hogy 2010-ben részt vett-e a 2010-es választáson. ezek 54,9%-a idézte fel, hogy a Fideszre adta le szavazatát, ilyen értelemben nyilatkozott az MSZP-ről 24,2% és a Jobbikról 11,7%. Ezek az arányok a rendszerattitűd-típusok alapján képzett csoportokban némileg (a variancia-analízis kritériumai szerint nem szignifikánsan) eltérőek voltak. Az RK+RI+ csoportban a Fidesz szavazói 58,4%-ban jelentkeznek, a további két ellenzéki párt 24,2%, illetve

12,5% arányban. Az RI+/RK- típus esetében a részarányok a következők: 51,5%, 29,4% és 8,8%. Az RK+ csoportban 51,5%, 26,7% és 17,8%. Az igen kis elemszámú RK+RI- típus képviselői 48%, 20% és 8% arányban oszlanak meg (máshol, máskor nem tapasztalt LMP-s pártválasztás mellett). Egy posszibilis 2012-es választáson való részvételi hajlandóság érdemi típuskülönbség nélkül erős kétharmados (ez eléri a válaszadók háromnegyedét az RI+ és megközelíti ezt a szintet az RK+RI+ csoport esetében). A 600 fős reprezentatív minta elemszáma a többszörös szűrés nyomán igen csak lecsökkent, az előfordulási gyakoriságok legfeljebb jelzésértékűek, a csoportok színeképének változatosságát mutatják. A pártok közül a Fideszre relatíve a legtöbben, 45,2%-ban az RK-, majd 36,1%-ban az RK+RI+, ezt követően 30%-ban az RK+RI- és – legkisebb arányban – 26,4%-ban az RK+ képviselői szavaznának. Az ellenzéki oldalon az MSZP-t és Jobbik-ot, találjuk, de az RK+RI- esetében megjelenik az LMP és a DK is.

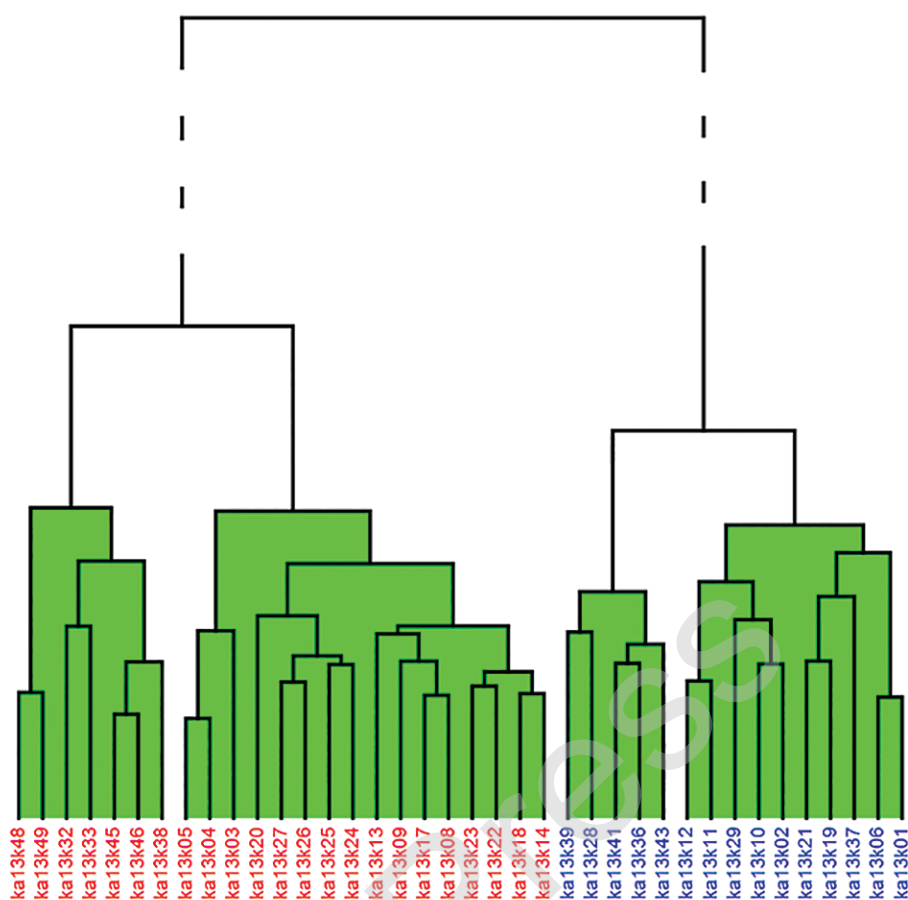
II/5. Rendszerattitűdök 2013-ban

2013-ban is vállalkoztunk a rendszerigazolás-rendszerkritika témakörére vonatkozó vélemények szisztematikus felderítésére a bevezetett skálarendszer alkalmazásával.

II. 35. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2013

Az eredendően 50 itemet tartalmazó skála klaszteranalízise 3 nagy tömböt tárt fel.

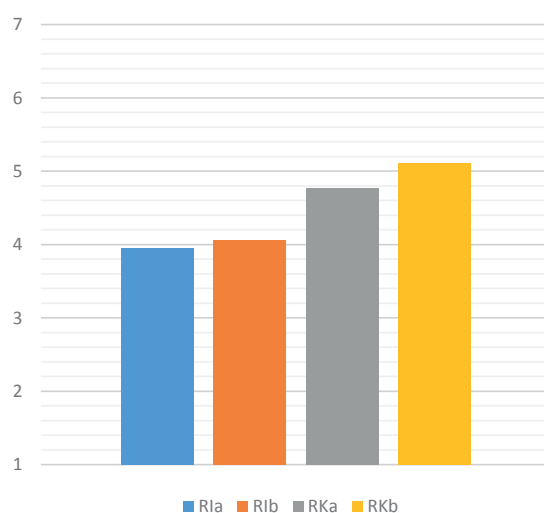

II. 36. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2013

Azoknak a tételeknek a kiszűrése, amelyek a rendszerigazolás, illetve rendszerkritika tartalmi irányultságaihoz egyáltalán nem, vagy nem egyértelműen kapcsolódtak, 38-ra csökkentette az elemzésbe bevont itemek számát, és újfent négy, világosan elkülönülő klasztert hozott felszínre, melyek közül 2-2 egymással kapcsolódva jelenítette meg a rendszerigazolás-rendszerkritika gondolati-értékelő irányát.

A rendszerigazolás 2 itemcsoportja közül a szűkebb, markánsabb a belenyugvás tételeit egyesíti: a belenyugvást abba, hogy bizonyos társadalmi különbségek igazságosak és jogosak, hogy tudomásul kell venni, hogy személyek, rétegek kiszorulnak a társadalomból, rendkívül előnytelen helyzetbe kerülnek, ugyanakkor – 2013-ban ez ide kapcsolódott – a másik oldalon megkapó a gazdagság, a boldogság és az esztétikum harmóniája. A másik itemcsoport az önerőbe vetett, illetőleg a másokba vetett bizalomról tanúskodik, a munkában, a versenyszellemben és a sikerben hisz, a jövőbe vetett személyes és közbizalomról tesz hitet.

A rendszerkritikus megállapítások szűkebb csoportja kárhóztatja, hogy a társadalmi hierarchiában előnyös pozíciót elfoglalók visszaélnek helyzetükkel, behozhatatlan előnyt élveznek, míg mások esélytelenek, és akkor járnak a legjobban, ha lemondóan szerények. A társadalomkritika másik, bővebb, itt felszabadult és túltengő klasztere kimondja, hogy a társadalomban az érték és státus egymás ellentétébe fordul, a verseny és eredménye igazságtalan, az előnyök és a hátrányok

II. 37. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2013

csak egyre nőnek, tehetségek tömege kallódik, illetve menekül el, miközben maffiózók uralkodnak el a társadalomban, rosszak a kilátások, és a káosz növekszik.

A válaszok összképe arról tanúskodik, hogy *a rendszerkritikai megállapításokkal kapcsolatban ekkor is rendre nagyobb az egyetértés*. 2013-ban az országos reprezentatív minta – a rendszerattitűdök vizsgálatára kialakított skálán – a 7 fokú skálán 4,07-es átlagértékkel, végső soron tehát semlegesbe hajlóan nyilatkozott a rendszerigazolásról, és ennél egyértelműbben, 4,91-es skálaértékkel támogatta a rendszerkritikát. Ez az összkép mindezzel együtt – kritikai élében – *elmaradt a korábbiaktól*.

A bevezetett és sorozatosan alkalmazott rendszerattitűd-mérőeszköz 50 iteméből – a válaszok összevont adatai arról tanúskodnak, hogy – mindössze 6-ot utasítanak el (lásd II. 2. tábla).

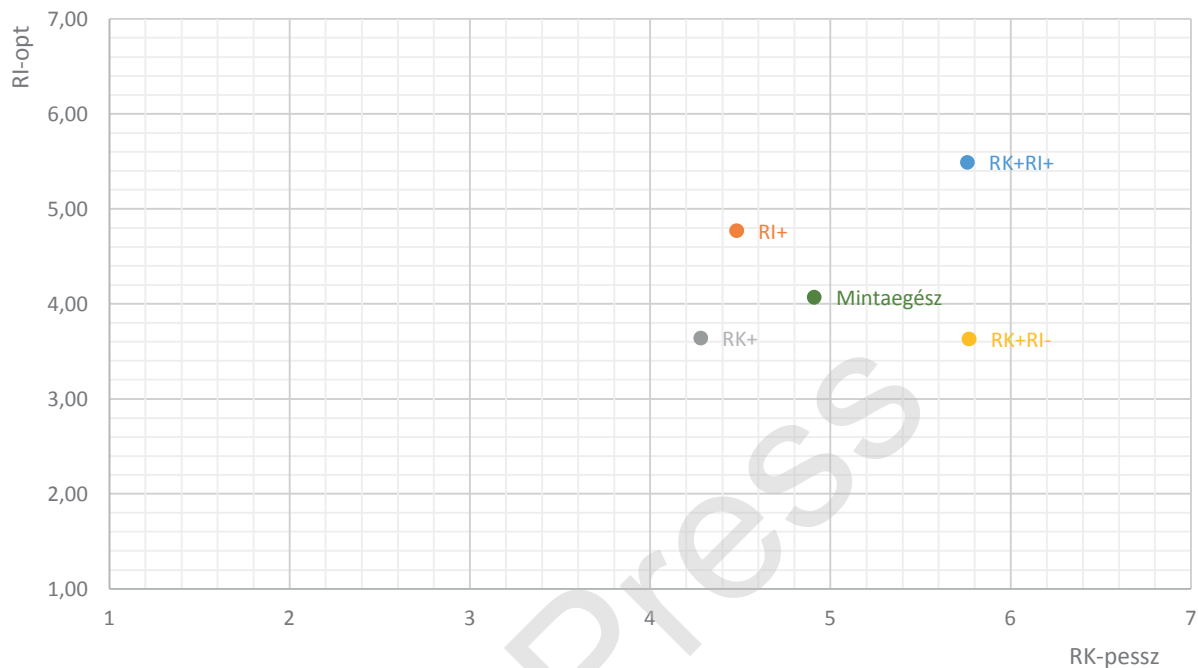
Az átlagok *range*-nek beszűkülését máris mutatja, hogy nincs olyan item, amely 6-os skálaértéket elérő vagy meghaladó fogadtatásban részesülne. A teljes *range* pozitív szélső értéke 5,68 (RKb14 *szegényednek*), viszonylag visszafogott, a negatív végpont pedig 2,58 (RIb29 *optimistább*). Az 5-ös skálaértéknél erősebben támogatott 21 tétel, és az ennél gyengébben, de elfogadott 23 mellett a kritikával kezelt itemek aránya szerény (44/6, mely utóbbiak közül 1 szorul a 3-as skálaérték alá). Ezek az elvetett tételek a beletörődés és az elragadtatás szélső megnyilvánulásai (2012-vel megegyezően RKa48 *bárhogy választ*, RIa41 *periféria*, RIa28 *utca* és az RIb rendre visszatérő triója, RIb18 *gyönyörködni*, RIb02 *bizakodó*, RIb29 *optimistább*). Nincsen közöttük a rendszer szempontjából irrelevánsnak minősített 12 item, melyek némileg nagyobb része az 5-ös skálaérték feletti elfogadást nyer (köztük az erős állam túl nem hangsúlyozott igényével – Kies31 *erős rend*).

Vizsgálni szoktuk, mint jellegzetes szimptomát, hogy az itemek teljes sorában az egyes (kritikai/igazoló) alskálák mely pontokon jelentkeznek. A szerkezet visszaköszön az előbbi évekből: itt most első helyen áll az RKb14 *szegényednek* és révén az RKb alskála, a 8. pozícióban jelenik meg először az RKa25 *gazdag múltja* révén az ugyancsak rendszerkritikus RKa alskála. Egy hajszállal kevésbé van leszorítva a rendszerigazoló RIb alskála, a 28. pozícióban találjuk a RIb21 *verseny* tételt, és végül következik szokás szerint a rendszerigazoló RIa alskála, a 40. helyen a RIa43 *munkakerülő*.

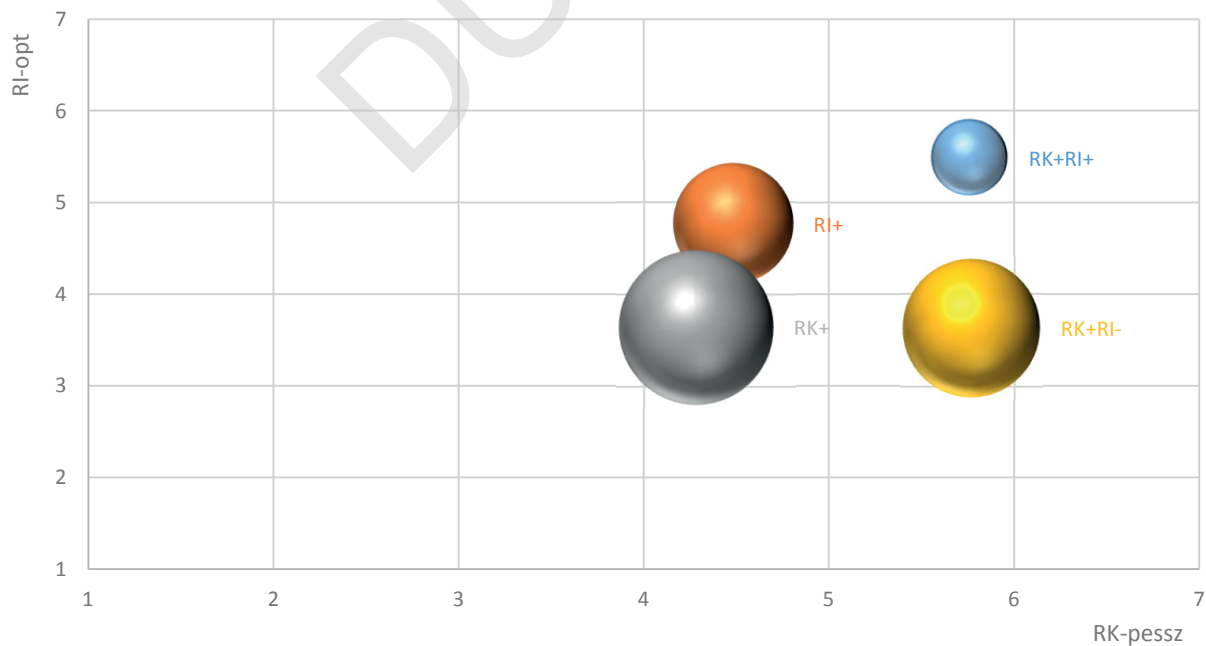
2013-ban általában sincs változás abban a tekintetben, hogy a két rendszerkritikus alskála találkozik nagyobb mérvű egyetértéssel, az RKb átlagos skálaértéke 5,11 (*range* 4,11–2,58), az RKa-é 4,77 (5,31–3,54). Az itemek átlagolt ranghelyei is tükrözik a 4 alskála közötti pozicionális

különbségeket: az előbbi kettő az alskálák tételeinek sorában a 10,42 és a 16,64 ranghellyel jellemezhető, a rendszerigazoló alskálák közül az RIb 27,55, az RIa 31,75 átlagpozíciót foglalja el, egymástól nem nagy távolságra. Mint ahogy a tételeikkel való egyetértés skálafokában is szerény különbség van, az elfogadás oldalára billen az RIb átlaga, 4,06 (*range* 4,68–2,58) és az elutasítására az RIa-é, 3,95 (4,28–3,46). Ezen szám adatok elvont, formai vetületében is *a rendszerkritika tompulását észlelhetjük*.

2013-ban összesen 811 minden vonatkozásban érvényes válaszsort kaptunk az országos reprezentatív mintától.

II. 38. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2013

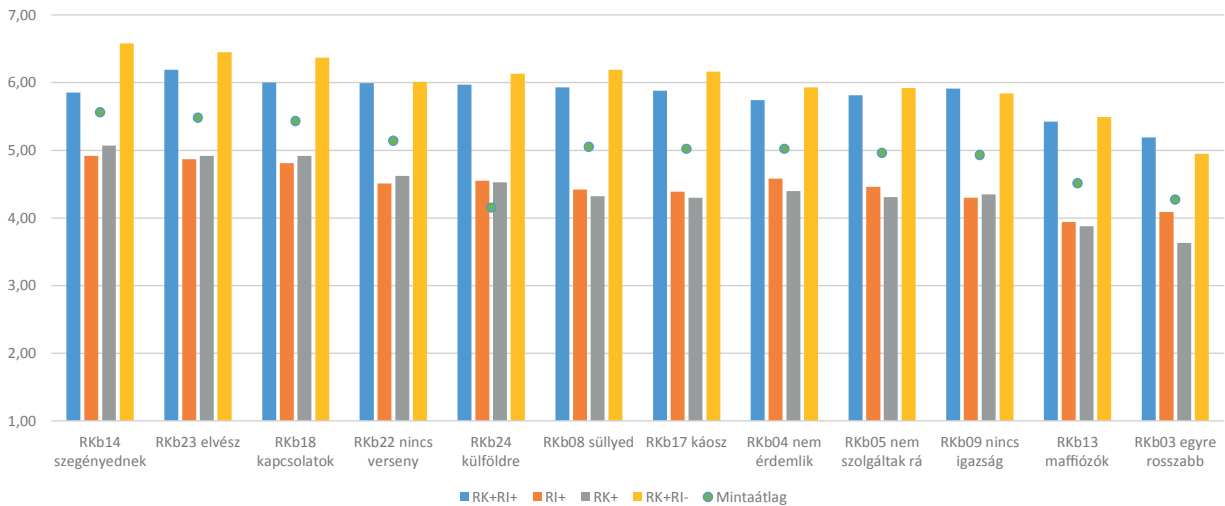
II. 39. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2013

A vizsgálati személyek megcélzott 4 klasztere közül ez évben a legnépesebb, 308 fővel az RK+ csoport. Ennek a rendszerigazolás tengelyén felvett skálaértéke 3,63, a rendszerkritika terén némileg magasabb, 4,28. A rendszerigazolás tekintetében egybeesik vele a 243 fős RK+RI- skálaértéke, ez utóbbi esetben az RK/RI arány lényegesen különböző: a rendszerkritika sokkal erőteljesebb, 5,77. Ugyancsak a két komponens belső erőviszonya lehet az indoka, hogy a létszám szerint harmadik (186 fős) RI+ csoportot hogyan címkézzük, mert esetében – ritka kivételként – a rendszerigazolás átlagos 4,77-es értékkel a rendszerkritika fölé tud kerekedni (4,48). 2013-ban a legkisebb, negyedik klaszter – 74 fővel – az RK+RI+ csoport, amely a maga gondolati-érzelmi inkonzisztenciájával kiugróan magas rendszerigazolásról tesz tanúbizonyságot, (5,49) a rendszerkritikában pedig szoroson közelíti (5,76) a legradikálisabb csoportot. A négy csoport viszonyrendszere a mezőben szembeötlően két párra tagolódik: e párok főbb eltérése a rendszerkritika tekintetében mutatkozik, a párokon belül tesz a rendszerigazolás kisebb-nagyobb különbséget (szerepe így nem sikkad el).

II. 15. tábla: RKb alszála választálagai rendszerattitűd-típusok szerint, 2013

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	RKb14 szegényednek	5,56	5,85	4,92	5,07	6,58
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	RKb23 elvész	5,48	6,19	4,87	4,92	6,45
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	RKb18 kapcsolatok	5,43	6,00	4,81	4,92	6,37
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	RKb22 nincs verseny	5,14	5,99	4,51	4,62	6,01
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	RKb24 külföldre	4,15	5,97	4,55	4,53	6,13
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	RKb08 süllyed	5,05	5,93	4,42	4,32	6,19
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	RKb17 káosz	5,02	5,88	4,39	4,30	6,16
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	RKb04 nem érdemlik	5,02	5,74	4,58	4,40	5,93
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	RKb05 nem szolgáltak rá	4,96	5,81	4,46	4,31	5,92
Nincs igazság a Földön.	RKb09 nincs igazság	4,93	5,91	4,30	4,35	5,84
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	RKb13 maffiózók	4,51	5,42	3,94	3,88	5,49
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	RKb03 egyre rosszabb	4,27	5,19	4,09	3,63	4,95
Átlag		4,96	5,82	4,49	4,44	6,00

A mérőeszköz négy alszála közül a rendszerkritikát átfogóbban, differenciáltan megjelenítő RKb esetében az itemek zömével az RK+RI- csoport ért leginkább egyek (skálaátlaguk kerekén 6). Bár ez a „vezető” szerepük rendszeresen jelentkezik, rendre csak kis mértékben marad el tőlük az RK+RI+ típus, és két generális tétel kapcsán (RKb09 *nincs igazság*, RKb03 *egyre rosszabb*) meg is előzi őket. A további két típus ehhez képest – egymás közt elosztva – inkább a kételyt, az ellenpontot képviseli. Ennek a fenntartásnak a minősége két esetben billen át a skála negatív szakaszára az

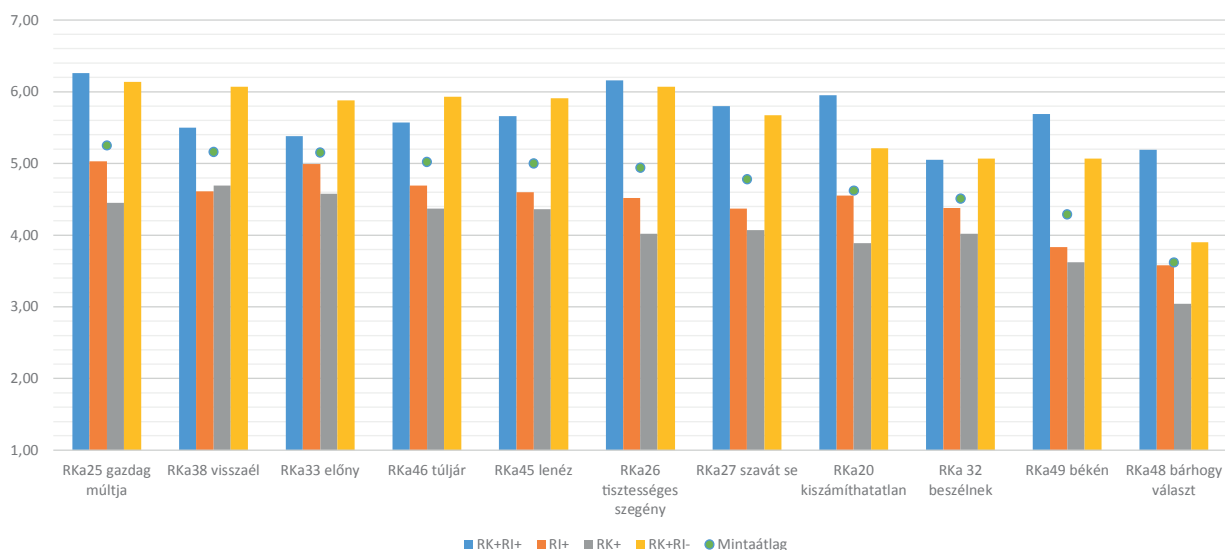

II. 40. ábra: RKB alskála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2013

RK+ csoport esetében (RKb03 *egyre rosszabb*, illetve RKb13 *maffiózók*, amikor is 4 alatti értéket átlagosan az RI+ típus is). A két csoport skálaátlaga szinte nem tér el egymástól, az RK+ valamivel többször foglalja el a szélső pozíciót, ezen típusok is relatíve a leginkább megengedőek azon trend elismerésében, hogy „A gazdagok gazdagodnak, a szegények szegényednek” (RKb14 *szegényednek*).

II. 16. tábla: RKA alskála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2013

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	RKa25 gazdag múltja	5,25	6,26	5,03	4,45	6,14
Ki minél magasabban van, annál inkább visszal a helyzetével	RKa38 visszaél	5,16	5,50	4,61	4,69	6,07
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	RKa33 előny	5,15	5,38	4,99	4,58	5,88
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	RKa46 túljár	5,02	5,57	4,69	4,37	5,93
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	RKa45 lenéz	5,00	5,66	4,60	4,36	5,91
Aki tisztességes, az szegény marad.	RKa26 tisztességes szegény	4,94	6,16	4,52	4,02	6,07
Nincs egy politikus, akinek egy szavát el lehetne hinni.	RKa27 szavát se	4,78	5,80	4,37	4,07	5,67
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	RKa20 kiszámíthatatlan	4,62	5,95	4,55	3,89	5,21
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	RKa 32 beszélnek	4,51	5,05	4,38	4,02	5,07
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	RKa49 békén	4,29	5,69	3,83	3,62	5,07
Az ember bárhogy választ csak rossz sül ki belőle.	RKa48 bárhogy választ	3,62	5,19	3,58	3,04	3,90
Átlag		4,76	5,66	4,47	4,10	5,54

II. 41. ábra: RKa alskála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2013

Az RKa alskála esetében az összkép annyiban különbözik, hogy a legnagyobb egyetértést (kétszer a 6-os skálaérték felett, átlagosan 5,66-os értékel, az itemek többségében) az RK+RI+ csoport mutatja, az RK+RI- típus szelektívebben koncentrálnak az uralkodó rétegek bírálatára (skála-átlag 5,54). Az RI+ csoport támogatása visszafogott, egy ízben emelkedik az 5-ös skálaérték fölé (RKa25 *gazdag múltja*), és kétszer a 4-es középpont alá merül, átlagosan 4,47. Egyetlen pont van, amikor kritikusabb az RK+ csoportnál (RKa38 *visszaél*), a további 11 esetben viszont ez utóbbi a szélsőségesebb (átlagos skálaérték 4,10, közel a semleges határhoz, melyet azonban csak 3 item esetében lép át).

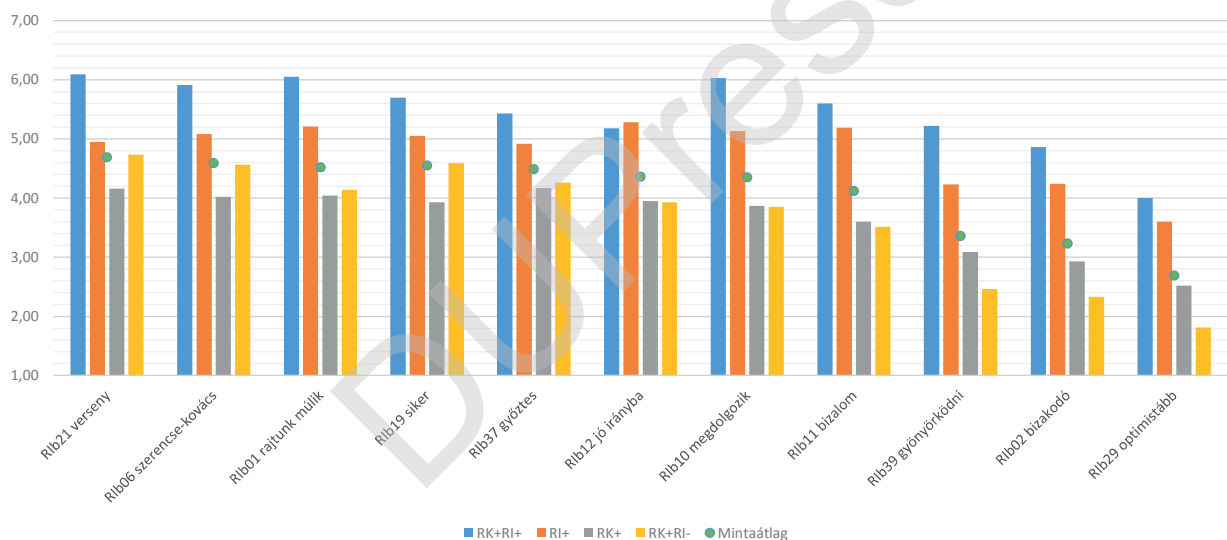
II. 17. tábla: Rlb alskála választáslagai rendszerattitűd szerint, 2013

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró	Rlb21 verseny	4,69	6,09	4,95	4,16	4,73
Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	Rlb06 szerencse-kovács	4,59	5,91	5,08	4,02	4,56
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	Rlb01 rajtunk múlik	4,52	6,05	5,21	4,04	4,14
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	Rlb19 siker	4,55	5,70	5,05	3,93	4,59
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	Rlb37 győztes	4,49	5,43	4,92	4,17	4,26
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot	Rlb12 jó irányba	4,36	5,18	5,28	3,95	3,93
Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	Rlb10 megdolgozik	4,35	6,03	5,13	3,87	3,85
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	Rlb11 bizalom	4,12	5,60	5,19	3,60	3,51
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben	Rlb39 gyönyörködni	3,36	5,22	4,23	3,09	2,46

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	Rlb02 biza- kodó	3,23	4,86	4,24	2,93	2,33
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	Rlb29 optimis- tább	2,69	4,00	3,60	2,52	1,81
Átlag		4,09	5,46	4,81	3,66	3,65

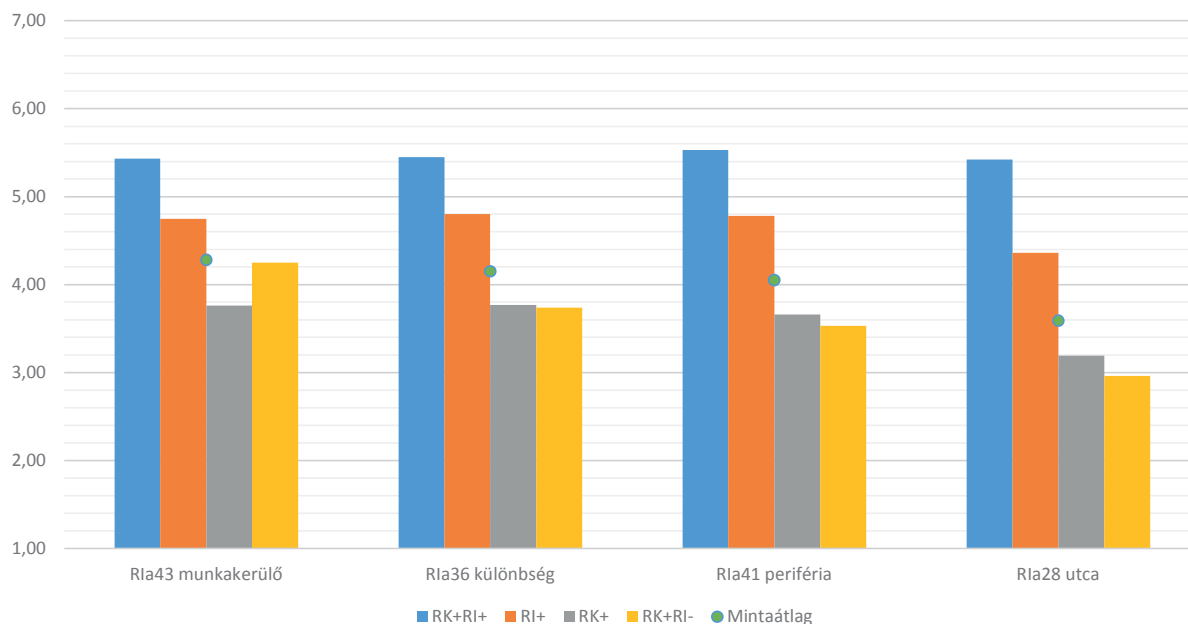
II. 18. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2013

Szöveg	Kód	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	Rla43 munka- kerülő	4,28	5,43	4,75	3,76	4,25
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	Rla36 külön- bség	4,15	5,45	4,80	3,77	3,74
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára	Rla41 peri- féria	4,05	5,53	4,78	3,66	3,53
Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	Rla28 utca	3,59	5,42	4,36	3,19	2,96
Átlag		4,02	5,46	4,67	3,60	3,62

II. 42. ábra: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2013

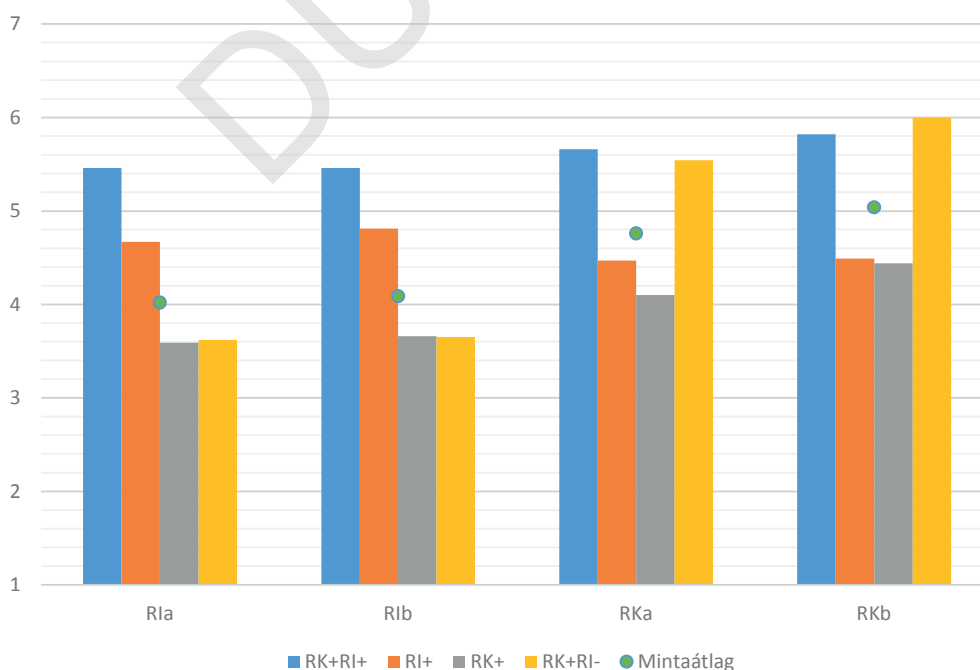
A rendszerigazoló alskálák esetében egyértelmű, hogy az RK+RI+ csoport elfogadó egyetértése a legnagyobb. A rendszer működési elveinek és pozitív kilátásainak foglalatoként az RIa skálával megessik, hogy a 6-os skálaérték felett (Rlb21 *verseny*, Rlb01 *rajtunk múlik*, Rlb10 *megdolgozik*) ért egyet, 5,46-os skálaátlaga kimagasló, az RI+ egyetlen esetben – politikusokra vonatkozó hűségnyilatkozatával (Rlb12 *jó irányba*) előzi meg (átlagértéke 4,81). Nagyon hasonló, kifejezetten tagadó álláspontra helyezkedik az RK+RI- és az RK+ típus (3,65 és 3,66 átlaggal). Az előbbi 7 esetben végletesebb, 3 ízben 3 alatti skálaátlaggal (Rlb39 *gyönyörködni*, Rlb02 *bizakodó*, különösen pedig Rlb29 *optimistább*). Az utóbbi az akarat és a siker pozitív összefüggését vitatja el leginkább. A társadalmi megkülönböztetést magába sűrítő RIa alskála esetében megismétlődik, hogy az

II. 43. ábra: Rla alskála választátlagai rendszerattitűd szerint, 2013

RK+RI- csoport valamivel végletesebb, és az RK+ típus pedig a munkakerülő alkoholisták tekintetében foglal el tagadó álláspontot (skálaátlaguk 3,62, illetve 3,60).

A csoportközi összehasonlításokból összefoglalóan azt szűrhetjük le, hogy a rendszerattitűd 3-3 alskálával kapcsolatban a leginkább egyetértő az RK+RI+ típus, leginkább távolságtartó az RK+ típus. Ezekhez képest a 2013-ban viszonylag népes RK+RI- csoport álláspontja konzisztens jelleggel a legerősebb egyetértést tükrözi az RKb alskála tételeivel, és végső soron a legtöbb fenntartásban ölt testet az RIb alskála itemeinek megítélésekor. A négy alskálán születő válaszok viszonyát egyszerűen demonstrálja a rajtuk született átlagok átlaga.

II. 44. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus választátlagai a 4 alskálán, 2013

Országos reprezentatív mintán végeztük kutatásunkat, amely elvben a népesség általános véleményét tükrözi, de mintegy külső referenciaként ugyanebben az évben egy erősen rövidített skálát tettünk próbára egy másik reprezentatív mintán. Ennek az úgymond kontrollvizsgálatnak a legfőbb tanulsága, hogy az itemek, az általuk képviselt klaszterek közötti elfogadás-elutasítás sorrend alapvetően nem változik, akkor sem, ha az utóbbi vizsgálat összességében kisebb mértékben tükröz egyetértést, mint az elemzett alapvizsgálatunk. [Sokkal több fenntartást jelez a rendszerigazoló itemekkel kapcsolatban: e tekintetben kirívó, hogy a hétfokú skála 3-as értéke alá süllyed az olyan itemek elfogadása, mint hogy „Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.” (RIb39 *gyönyörködni*), hogy „Soha ilyen bizakodó nem voltam, mint manapság.” (RIb02 *bizakodó*). Megjegyzendő, hogy e körben némileg visszafogottabbá válik az olyan rendszerkritikus tétel elfogadása is, hogy „A káosz csak egyre nő ebben az országban.” (RKb17 *káosz*), amennyiben a választáslag nem haladja meg az 5-ös értéket, csak jól megközelíti azt.]

A minta demográfiai, illetve politikai összetétele természetesen együtt jár árnyaltos válasz-különbségekkel. A válaszok hierarchiája, a válaszprofil érdemben nem változik a férfi-nő eltérések következtében: a férfiak jobban pártolják az erős állam gondolatát (Kies31 *erős állam*) a nők nagyobb szociális érzékenységről tesznek tanúbizonyságot (Kies44 *gondoskodni*, Kies42 *állati sorba*). Csoportközi szignifikáns véleménykülönbségek sokaságában jelentkezik egy határozott tendencia, miszerint 8 osztályt vagy kevesebbet végzettek erősebben hangsúlyoznak markáns rendszerkritikus tételeket, mint például a káosz egyre nő (RKb17 *káosz*), az ország a maffiózók paradicsoma (RKb13 *maffiózók*), minden mindig egyre rosszabb (RKb03 *rosszabb*, RKb08 *süllyed*), érdemtelenek élnek jól (RKb04 *nem érdemlik*), behozhatatlan előnyök vannak (RKA33 *előny*). Esetenként ez a szembenállás a közép- és felsőfokú végzettség között is mutatkozik (RKA45 *lenéz*, RKA26 *tisztességes szegény*, vagy RKb09 *nincs igazság*), máskor viszont a magasabb végzettség kifejezetten együtt jár rendszerigazoló álláspontok vállalásával: a verseny a döntőbíró (RIb21 *verseny*), az jár jól, aki megérdemli (RIb10 *megdolgozik*), bele kell nyugodnunk, hogy egyesek perifériára szorulnak (RIa41 *periféria*). A községben élő azokkal vannak átfedésben s értelemszerűen vélemény-közelségben, akik alacsonyabb iskolai végzettségűek. A legmagasabb urbanizáltsági szinten, a fővárosban élők válaszmintája egyedi állásfoglalásokban jelentkezik, kritikái, fatalista és szociális jelleg csillan fel ezekben. Az optimizmus hangját az 1981 után született, legifjabb generáció üti meg (RIb02 *bizakodó*, vagy RIb10 *megdolgozik*), az akarat és igyekezet szerepét hangsúlyozza, szemben a 20-30 évvel idősebbek fatalizmusával. Politikai pártállás szerint nem kevesebb mint 14 szignifikáns különbség mutatkozik a Fidesz és az MSZP hívei között, ami az esetek döntő többségében abban áll, hogy az ellenzékiek a rendszerkritikus tételekkel egyértelműen, markánsan egyetértenek, [mindamelllett, hogy a verseny hajtóerejét elismerik (RIb21 *verseny*), és relatíve jobban számolnak a gének szerepével (Kies34 *gének*)].

Az országos reprezentatív mintából a válaszadó majdnem háromnegyede emlékezik úgy, hogy a 2010-es választásokon részt vett, e tekintetben a rendszerattitűd-típus alapján képzett csoportok között nincs számottevő különbség. Ha a pártokra való szavazás tekintetében szisztematikus rendszerattitűd-különbségeket nem is találunk, vannak kiugró eltérések: az RI+ csoport 73,8%-a volt Fidesz szavazó, az RK+RI- körben viszont ezek aránya csak 57,5% (a kettő között RK+ 66,2% és RK+RI+ 59%). Az RK+RI+ csoportból 39,9% az MSZP-re, 2,6% az Jobbikra szavazott, ugyanez az arány az RI+ esetében 15,5% és 6,8%, az RK+ csoportban pedig 14,9% és 11%. A válaszadók kétharmada 2013-ban elmenne szavazni – hipotetikusán. Itt az RI+ és az RK+RI- Fidesz szavazóinak aránya 65,2% és 31,5% lenne (köztük RK+ 52,3% és RK+RI+ 50%). Az MSZP-re az RK+RI+ körből 37,5%,

az RK+RI-ból 27,4%, az RI+ csoportból 14,5%, az RK+ képviselői közül 13,8% szavazna, a Jobbik potenciális szavazói a rendszerattitűd-csoportok ezen sorrendjében 6,3%, 23,3% (!), 14,5% és 19,3%. Az ekkor fellépő egyéb ellenzéki pártok képviselte elhanyagolható, mindezzel együtt a rendszerattitűd alapján képzett csoportok ezen pártpreferenciája $p < .05$ szinten 2013-ban szignifikáns.

II/6. A 4 éves kutatássorozat áttekintése

A négyéves periódusban azonos eszközzel és azonos módon lebonyolított vizsgálat négy jellegzetes helyzetképet nyújtott (melyeknek sajátosságát hangsúlyoztuk és igyekeztünk kimutatni), ugyanakkor összehasonlításokra is kínált alkalmat. Figyelmünk fókuszában a társadalom viszonyainak megéltése volt: a kivételesen komplex tárgyhoz fűződő különlegesen összetett értékelő viszonyulás tartalmának, összetevőinek, szétbomló szempontjai kapcsolódásának, erőviszonyainak, jellegzetes – visszatérő, ám tartalmukban és társadalmi integratív erejükben változó – mintázatainak felderítése volt.

Minden vizsgálati évben rendre elvégeztük a 2002-ben bevezetett vizsgálati eszköz 50 itemének klaszterelemzését. Meggyőződünk arról, hogy a társadalmi-politikai konstelláció, benne a rendszerrel kapcsolatos vélemények értékelő tartalma, a vizsgálati minták összetétele (kiterjedtsége, önszelekciója) és minden esetleges feltétel *változása ellenére* az 50 item fogadtatásában feltáruló *kapcsolatrendszer alapvetően fennmarad*. Három tömbje van a felkínált itemeknek, melyek közül kettő egyértelműen különbözik egymástól a „rendszerhez”, annak jelen és jövőben várható hatásához való pozitív/negatív viszonyában, továbbá van egy szűkebb, általánossága okán e tekintetben nem releváns kör. A 2002-ben rögzített skála-kompozíció az aktuális tapasztalatokkal szembeállítva újra és újra megerősítést nyer. 1-2 item mozgása, átkapcsolódása a nagy kritikai/igazoló tömbökön belül, alkalmasint ezek kikristályosodó alskálái között, a mutatók alakulását érdemben nem befolyásoló módon jelentkezik. Ezen alskáláknak tematikus karaktere volt és marad: a rendszerkritikus alskálák egyike a társadalmi hierarchiában felül lévők megítélésére és a különbségek genezisére koncentrált (RKa), a másik alskála a rendszer működésének mechanizmusát, hatását, morális értékét érinti (RKb). A rendszerigazoló alskálák egyike a társadalmi hierarchiában alávett, kivett csoportok megkülönböztetését deklarálja (RIa), a másik rendszerigazoló alskála a rendszer elvi alapját, a benne való boldogulás személyes felelősségét, a beváláson alapuló szelekcióját és generális kilátásait tárgyalja (RIb). A négy év visszatérő tapasztalata, hogy az elfogadásnak, *az egyetértésnek van egy visszatérő „erősorrendje”*: rendre a legkedvezőbb az RKb fogadtatása, majd az RKa, az RIb és végül az RIa követi – a sor végén kivételként és részlegesen a két rendszerigazoló alskála helye a 2012-es évben felcserélődött (aminek könnyen belátható oka a rendszerigazolástól való radikális elfordulás a különösen lényegesnek vélt pontokon).

Tehát mind a négy mintaegész esetében a rendszerkritikus tételekkel és alskálákkal való egyetértés nagyobb volt, mint a rendszerigazolás itemeinek és alskáláinak elfogadása. A *dominancia egyértelmű*, a különbség azonban többnyire viszonylagos, *a rendszerigazolás kifejezett elutasítására csak egyetlen példa van*, a 2012-es év. A rendszerkritika erejével azonban még kivételesen sem tart lépést a rendszerigazolás elhárítása. Az esetek többségében a rendszerkritika markáns képviselével *inkonzisztens módon együttjár* a rendszerigazolásnak az elfogadás határán táncoló, semlegesbe hajló kezelése.

Amikor a válaszadókat évről évre rendszerattitűdjük alapján, klaszteranalízis révén 4-4 típusba soroljuk, akkor a mintaegészre általában jellemző két tendencia – értelemszerűen különböző mértékben – ezen körülírt csoportok esetében is megjelenik. A tipizálás során rendre egy csoport adódik, melynek megkülönböztető vonása, hogy válaszaiban kivételként nem érvényesül a rendszerkritika dominanciája, hanem ezekben a rendszerigazolás kerekedik felül (ezért is címkézzük ezt a csoportot RI+ -nak, ám újfent kivétel lesz e tekintetben is a 2012-es év, amikor még ebben válaszprofilban sem jelentkezik a rendszerigazolás fölénye, paritása sem, viszont rendszerkritikája minden összehasonlításban különösen gyenge, ezért RK- -nak jelölhetjük).

Az általánosnak tűnő elrendeződéshez képest – mint a fentiekből kitűnt – a 2012-es év vizsgálata jelentett kivételt. Ennek a vélemények dinamikájában rejlő tartalmi háttere: a négyéves periódusban a rendszerattitűdök – az éves metszetekből kiolvashatóan – jellegzetes változásokon estek át. 2010-től, 2011-es át 2012-ig radikalizálódtak, ekkor éri el a rendszerkritika csúcspontját, a rendszerigazolás a mélypontját, és 2013-ra bekövetkezik egy trendfordulat: a kritika éle csorbul, a rendszerigazolása némi konszolidációt tükröz. Főbb szakmai céljaink között előkelő helyet foglalt el, hogy a köztudatban végbement ezen – motivált, érzékelhető. értelmezhető – változásokat minél több egybehangzó jelzésből, lehetőség szerint számszerű mértéket mutató indikátorok révén dokumentáljuk – egyszerre és egységben mutatva, hogy mi viszonylag stabil és mi módosul a mintaegész felfogásában, szemléleti csoportjaiban és azok szerkezetet alkotó viszonyaiban.

A válaszsorok alapján a válaszadó személyek klaszteranalízisét végeztük el, visszatérően négy csoport szétválasztását véve célba. Tekintettel az itemek rendszerértékelő tartalmára és a válaszok változások során is fennmaradt, azok tartalmát kifejezni képes struktúrájára, várható, hogy a keresett rendszerattitűd-típusok válaszprofilja mennyiben lesz jellegzetes. Kettős viszonyítás az RK/RI erőviszony: egyfelől a csoport nézetrendszerén belül, másfelől a csoportközi egybevetéskor. A rendszerkritika viszonylag konzisztens képviselője a kritikai megfontolások markáns elfogadásában, az igazolás relatív elhárításában jelenik meg (RK+RI-). E típus jellegzetes szerepet tölt be az éves csoportközi összehasonlításokban (minimálisra csökkenve a „konszolidált” 2013-as évben, amikor az RKb elfogadásában és az RIb elutasításában tűnik ki). A mintaegész irányvételét radikálisan megszólaltató csoport ellenpontja az a típus (RI+), amely egyedi módon inkább áll a rendszerigazolás, mint a rendszerkritika pártján, s amikor ez a viszony megroppan – 2012 kiélesedett szituációjában – akkor is minden csoportközi összehasonlításban a leghalványabban képviseli a kritikai szempontot (s e jogon – mint megemlítettük – RK- címkével láthatjuk el). Minden éves metszetben elkülönül egy típus, amely el tudja fogadni, sőt harsányan képviseli a rendszerkritikát, ugyanakkor – „igen-mondása” jegyében inkonzisztensen – a rendszerigazolással is egyetért, sőt e tekintetben ki is emelkedik a csoportok közötti összehasonlításban (rendre túllépve az RI+ kinyilvánított álláspontján is). A negyedik típus a minta alapvetően rendszerkritikus irányvételéhez igazodva, azt többnyire hajlékonyabban, az RK+RI- csoportnál kevésbé kulcstémákhoz-kötötten képviseli, ám kritikája mindig erősebb, mint rendszerigazolásra való hajlama. Csoportközi pozíciója változó, van amikor a kritika szempontjából (2010 RKb) túl is tesz az RK+RI- csoporton, van, amikor a rendszerigazolás támogatásában elmarad tőle (2013 RIa) de az is megérik, hogy rendszerkritikája valamennyi csoportnál gyengébb (2013 RKa és b, miközben nézetrendszerén belül ekkor is minőségi különbség van a rendszerkritika javára és a rendszerigazolás ellenében).

E típusok tehát meghatározható szerepeket töltenek be a rendszerattitűdök körében: az RK+RI- és az RI+(RK-) viszonylag konzekvensen eltérő értékelési irányt képviselnek, ami is az ellenvéleménytől, az RK+RI- esetében a rendszerigazolástól, illetve az RI+/RK- esetében a rendszerkritikától való

elhatárolódásukban mutatkozik meg különösen egyértelműen. Az RK+RI+ híján van az elhatárolódásnak, mindkét irányra igent mond, anélkül, hogy a mintaegész irányvételét kifejezetten keresztené. Ennek a minta egészére jellemző irányvételnek a változásaira különösen fogékony az RK+ típus, miközben alapvetően őrzi a rendszerkritika túlsúlyát a rendszerhez való viszonyulásában.

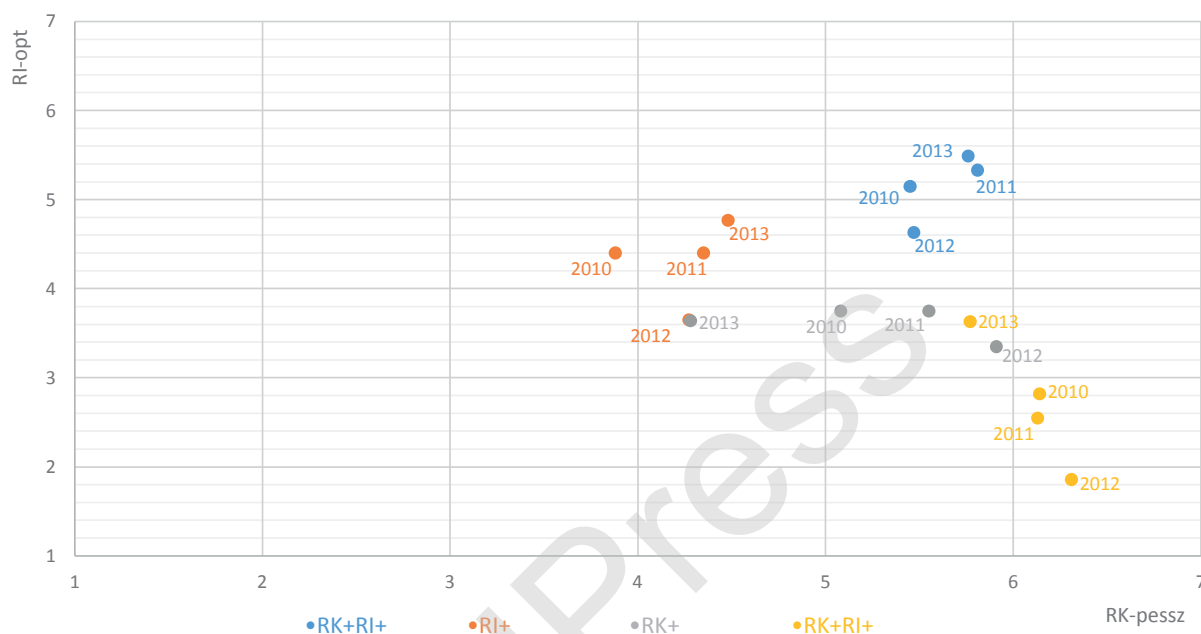
A klaszteranalízissel kiszűrt csoportok szerepében – az elmondottak értelmében és keretei között – van kontinuitás, miközben konkrét válaszprofiljuk is és létszámuk is változik a négy év során. A különböző szemléleti csoportok nagysága és attitűd-profilja együtt, változatos kombinációkban járult hozzá annak leírásához, hogyan is alakult a közfelfogás (a minta rendszerértékelése) a történeti szakasz mért éves metszeteiben.

A közfelfogás változó tartalmához rugalmasan igazodó RK+ csoport volt ezekben az években szinte folytonosan a legnépesebb. A visszatérően domináns vonása a rendszerkritika, ami is (az RK+RI- profilt követve) 2012-ben ér csúcsra, s ugyanekkor jut rendszerigazoló beállítottsága a mélypontra, újfent összhangban a közfelfogás trendjével, ám épp a radikalizálódás ezen évében lesz nagyság szerint csak a második a csoportok sorában. 2012-ben az inkonzisztens igen-mondást megtestesítő RK+RI+ csoport, a magához mérten elhalványuló, de a többi szemléleti típustól eltérően megőrzött rendszerigazolásával lett a legnépesebb. Ez azért is szembetűnő, mert pozíciója a négy év során igen változó: az RK+RI+ a keretező években a legkisebb, 2011-ben nő és csak 2012-ben lesz a legnagyobb szemléleti csoport. 2011-ben és 2012-ben, a radikalizálódás előrehaladásának és kiteljesedésének éveiben a négy közül az RK+RI- szemléleti csoport a legkisebb, holott a közfelfogás tartalmának alakulásában épp ekkor „áll neki a zászló”, mint a legerőteljesebb rendszerbíróknak és a rendszerigazolás mindenkinél erősebb elutasítójának. A kiinduló 2010-es és a konszolidációt hozó 2013-as évben kifejezetten jobb pozíciót foglalt el csoportméret szempontjából. Ez a 4 év az inkább a rendszerigazolást, mint a kritikát képviselő RI csoport méreteit tekintve semmiképpen sem jelentett diadalmenetet (2012-ben – mint ismételten hangsúlyoztuk – pedig már legfeljebb úgy és annyiban azonosítható, hogy a radikalizálódás idején és ellenében a csoportok közül ez volt a legkevésbé rendszerkritikus). Mindezen szemléleti sajátosságaival együtt a csoportok között se a legkisebb, se a legnagyobb nem lesz (2011-ben épp a radikalizálódás ellenében méretét tekintve a második, 2013-ban a szemlélete szempontjából kedvező konszolidációkor újra csak a harmadik). Mindezek alapján elmondható, hogy a közfelfogásban eluralkodó szemlélethez legközelebb álló csoport nemhogy automatikusan a legnépesebb lett volna, hanem szisztematikusan egy ellentendencia érvényesült a csoportméretek hullámvásában: ha a rendszerértékelés általában és összességében egy csoport által képviselt irányba mozdult el, e mozgás keretében a csoport maga markánsan körülírt kisebbséggé vált. Joggal vetítettük tehát előre, hogy egy-egy típus súlyát és szerepét attitűdprofilja és csoportnagysága – változó kombinációban – együtt nézve írja le.

A 4 szemléleti típus jelentkezése (magjának koordinátái a rendszerkritika-rendszerigazolás dimenzióiban válaszprofilja, valamint kiterjedtsége) az éves kutatási metszet egészében nyeri el értelmét, mint ahogy együttesen a 4 mintegy mozaikszerűen adja ki a rendszerattitűd társadalmi összképét. Ha arra törekszünk, hogy ezen rendszerattitűd változásának irányát és mértékét próbáljuk egy periódusban (az általunk tárgyalt 4 évben) feltárni, akkor a csoportnagyságot kiegészítően a legfontosabb információ az, hogy a tárgyalt periódusban a 4 csoport „magja” egyes metszetekben hol foglal helyet, és a különböző idői metszetekben ez az elhelyezkedés hogyan, milyen irányba módosul. A 2010–2013-as történeti hullámverésben a jellegzetesnek ítélt 4 csoport pozíciója jól értelmezhető módon, egybehangzóan mozdult el és világos történeti trendet tükröz.

II. 19. tábla: A 4 rendszerattitűd-csoport koordinátáinak értéke és nagysága a 4 kutatásban, 2010–2013

	RK+RI+			RI+			RK+			RK+RI-		
	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N
2010	5,45	5,15	167	3,88	4,40	192	5,08	3,75	296	6,14	2,82	105
2011	5,81	5,33	126	4,35	4,40	284	5,55	3,75	292	6,13	2,55	124
2012	5,47	4,63	167	4,27	3,65	121	5,91	3,35	154	6,31	1,86	39
2013	5,76	5,49	74	4,48	4,77	186	4,28	3,64	308	5,77	3,63	243
Átlag	5,62	5,15	534	4,25	4,31	783	5,21	3,62	1050	6,09	2,72	511

II. 45. ábra: 4 kutatás rendszerattitűd-csoportjainak elhelyezkedése koordinátarendszerben

Míg 2010 és 2012 között az RK+RI+, az RK+RI- és az RK+ rendszerigazolás-mérőszáma csökkent, 2012 és 2013 között mindhárom vonatkozásban a rendszerigazolás kiugró növekedését tapasztaljuk. Viszont az RI+ (RK-) esetében a rendszerkritika megugrása, majd szembeszökő csökkenése következett be – ez tartalmilag is kiegészíti a másik három típusnál tapasztalt változásokat.

Ezzel a dinamikával is számolva – ami megnyilvánult mind a típusok jelentkezési gyakoriságát, mind attitűd-profilját tekintve – nem tanulság nélküli egy összegző képet felvázolni a 4 rendszerattitűd-típus társadalmi összetételéről. A véleményalkotásban gyakran befolyásosnak bizonyult iskolai végzettség szempontjából a legelőnyösebb az RI+ csoport helyzete volt, melyben a felsőfokú végzettségűek aránya 25,8% volt, és 8 osztályt vagy ennél kevesebbet itt csak 12,9% végzett. Az RK+RI+ csoportban a magasabb végzettségűek 16,9%-ot tettek ki és a legalacsonyabbat szereztek 23%-ot (aminek a zömét a csupán 8 osztályt elvégeztek tették ki). Az RK+ összetétele ez utóbbi típuséhoz viszonylag közel állt, 16,8%, illetve 18,3% megoszlással. A legkevésbé kvalifikált az RK+RI- típus volt, 11,3% felsőfokú végzettséggel és újfent 18,3% alsőfokú végzettséggel, vagy annak híján. (A megoszlások Chi négyzet értéke 83.3223, valószínűség p .000). A lakóhely urbanizáltsága tekintetében viszonylag előnyös az RK+RI+ típus helyzete (a Budapest/község arány 25,3/29,4%). Az RI+ csoport tagjai követik ezt (21,9/23,4%), és ez után következik a sorban az RK+ típus (15,8/24,7%).

A legkevésbé kedvező az RK+RI- csoport helyzete (19/31,3%). (A Chi négyzet 39.952, a valószínűség p .000). Nemek tekintetében számottevő különbség nem jelentkezett, megjegyezve, hogy a generális nő/férfi arányhoz képest (52,2/47,8%) az RK+RI+ típus esetében a szerény aránytalanság fordított (47,9/52,1%). Korkülönbségek – ha nem is lineárisan – mutatkoznak. A legidősebb korosztály (40 előtt születettek) az RK+RI+ csoportban található a legnagyobb arányban, itt a fiatal-közép korcsoportok fordulnak elő ritkábban. Ezek közül viszonylag többen jelentkeznek az RK+ csoportban, az idősebb-közép korcsoport az RK+RI- típus körében relatíve gyakori, ahol viszont a legfiatalabbak, az 51 után születettek találhatóak egy árnyalattal ritkábban. Ez utóbbiak az átlagosnál sűrűbben az RI+ csoportban találhatóak. (Bár az említett kilengések csak néhány %-osak, összességében az attitűd-csoportok különbségének Chi négyzet értéke 57.635, p .000.)

II. 20. tábla: A rendszerattitűd-típusok összetételének jellegzetes adatai

Iskolai végzettség (válaszol 2809 fő - 97,6%)				
	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Típusok aránya	18,57%	27,66%	36,67%	17,09%
8 osztály és alatta	23,08%	12,87%	18,35%	18,33%
Szakiskola	29,12%	23,04%	27,48%	33,54%
Középiskola	31,03%	38,22%	37,38%	36,88%
Főiskola, egyetem	16,85%	25,87%	16,79%	11,25%
Életkor (válaszol 2752 fő - 95,6%)				
	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Típusok aránya	18,82%	27,54%	36,56%	17,08%
1950 előtt született	30,68%	22,67%	23,36%	22,34%
1950-1980 között született	51,74%	56,08%	61,73%	63,62%
1980 után született	17,58%	21,24%	14,91%	14,04%
Pártállás (válaszol 1325 fő - 46%)				
	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Típusok aránya	21,58%	28,30%	35,40%	14,72%
Fidesz-szavazó	73,78%	80,80%	78,46%	68,72%
MSZP-szavazó	20,63%	12,27%	16,64%	25,64%
Egyéb szavazó	5,59%	6,93%	4,90%	5,64%
Fidesz-szavazók a teljes típuslétszámra vetítve	39,51%	38,70%	35,05%	26,22%

A rendszerattitűd-típusok társadalmi-demográfiai, illetve megvallott politikai összetételét áttekintésekor szem előtt kell tartanunk, hogy a szóban forgó kutatási periódus éveiben összesen 2879 személytől kaptunk válaszokat; maximum 2810 fő válasza volt értékes, a különböző felosztási szempontokból nyert válaszok 95% felett értékesek voltak, azzal az egyedüli kivétellel, hogy pártra adott szavazatokról csak 1325-en nyilatkoztak, azaz a maximálisan válaszolók 47%-a.

Visszatérően érintettük az eddigiekben is, hogy a vizsgálati személyek felidézett szavazási emlékeiből – melyek gyakorisága is, megoszlása is módosul az idők folyamán – milyen fényben jelenik meg a különböző attitűdcsoportok politikai magatartása. Hangsúlyozandó, hogy a feltáruló különbségek nem átütő, nem perdöntő mértékűek, ha a Fidesz, az MSZP és a többi ellenzéki párt

támogatását vesszük szemügyre. A Fidesz/MSZP arány az RI+ csoport esetében 80,8/12,3%, ezt követi az RK+ csoport, 78,5/16,6%, majd RK+RI+ típus, 73,8/20,6%. Az ellenpontot pedig, ha nem is kiéleztetn, az RK+RI- csoport képezi 68,7% Fidesz- és 25,6% MSZP-szavazóval. (Chi négyzet 19.446, $p < .01$). A 2010-ben lezajlott választás felidézett emléke – minden közbeső, egyébként hullámozó véleményváltozással is számot vetve – az éves metszetekben feltárt rendszerattitűdökkel tartalmilag nem tűnik teljesen konzisztensnek: a jelzett politikai magatartás lényegesen kedvezőbb volt a kiépülő új kormányzati berendezkedés számára, mint amit a jellegzetes nézetek alapján jósolhatnánk.

Áttekintve a 4 egymást követő kutatási év tapasztalatait, talán joggal mondhatjuk el, hogy egy érdekes és fordulatos politikatörténeti periódus szellemi/köztudatbéli komponensét több vetületben és mégis egybehangozóan sikerült felvázolnunk. Ez egy tulajdonképpen szokatlan szakmai szerepvállalás, hogy kifejezetten szociálpszichológiai eszközökkel, fogalmi konstrukciókkal (mintegy sajátos, új forrásként) kövessünk, feltárjunk és értelmezzünk egy történeti folyamatot. Mindebből nyilvánvalónak tűnik, hogy 2010-ben – miközben egy új kormányzati, társadalomformálási szakasz nyílt – nem tűntek el a társadalom és köztudata által hordozott feszültségek, még csak azt sem mondhatjuk, hogy 2010 fordulata megnyugvást vagy akár belenyugvást eredményezett volna. A hagyományos és a rendszerváltás után még pregnánsabb viszonyulás a társadalmi rendszerhez, annak alakuló hierarchiájához megőrizte alapvetően fenntartásokkal teli, kritikus jellegét, anélkül, hogy ez teljes egészében és hiánytalanul kiszorította volna a rendszerhez való alkalmazkodás, annak elfogadása – John Jost által oly lényeglátóan elővételezett és kimutatott – tendenciáját. Bemutathattuk azt, hogy a reprezentatív minták által nyújtott keresztmetszetek arról tanúskodnak, hogy differenciált módon, de egy kifejezett társadalomkritikai radikalizálódás következett be 2010 fordulata után 2012-ig. Ez a folyamat természetesen az általunk feltárt, azonosított szemléleti típusok szemében és megnyilatkozásaiban különbözőképpen jelentkezett, mint ahogy ezen változó arculatot öltő szemléleti típusok viszonyai is módosultak, és együtt mutattak megújuló, más és más összképet. Nyilvánvalóan ennek a radikalizálódási folyamatnak a viszonylag éles fordulata, ami külső – nyilvánvalóan társadalmi és nem utolsó sorban politikai – okokból 2013-ban bekövetkezett, a rendszerigazolás relatív felerősödése, a kritikai hangok – talán reményvesztett? – elcsendesedése. A változásokról és a változások irányváltásáról kaptunk tehát – mondhatni – történeti szociálpszichológiai képet. Mindez történik akkor és úgy, hogy a rendszerattitűd mérésére alkalmazott eszközünk összehasonlításokra módot adó szerkezete szilárdnak bizonyult, ezen az alapon bevált. Ennek egyfajta, nem perdöntő illusztrációjaként bemutathatjuk az általunk kínált 50-50 item elfogadásának-elutasításának preferenciasorát – ennek bizonyított stabilitását, visszatérő jellegét – a tárgyalt 4 évben.

II. 21. tábla: A rendszerattitűd-skála itemei elfogadás-elutasítási rangsorának együtt járása a 4 kutatási évben

-féle korrelációs együtthatók		2010	2011	2012	2013	összrang
Spearman-féle együtthatók	2010	1	,927***	,893***	,922***	,982***
	2011	,927***	1	,949***	,877***	,958***
	2012	,893***	,949***	1	,888***	,939***
	2013	,922***	,877***	,888***	1	,932***
	összrang	,982***	,958***	,939***	,932***	1

Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$

II/7. A 4 éves kutatássorozat eredményei az összes vizsgálat kontextusában

A 4 év részletesen tárgyalt, majd itt áttekintett vizsgálata – amint erre ismételt utaltunk – egy 2002-ben kezdődött hosszú távú kutatássorozat része. Hogy mennyiben része, azt az előbb bemutatott táblázat kiteljesítésével is illusztrálhatjuk, mondván, az általunk ismételt prezentált 50-50 item preferenciasora nem csak a kiemelten tárgyalt 4 évben bizonyult stabilnak, és tért újra és újra vissza, hanem ez igaz az eszközt módszertani kulcsszerepben alkalmazó mind a 8 vizsgálatra.

II. 22. tábla: A rendszerattitűd-skála itemei elfogadás-elutasítási rangsorának együtt járása a 8 kutatás teljes sorozatában

		2002	2003	2006	2008	2010	2011	2012	2013	összrang
Spearman-féle korrelációs együtthatók	2002	1	,943***	,969***	,816**	,923***	,838***	,767***	,824***	,921***
	2003	,943***	1	,952***	,922**	,985***	,909***	,882***	,900***	,978***
	2006	,969***	,952***	1	,867**	,940***	,868***	,825***	,837***	,940***
	2008	,816***	,922***	,867***	1	,935***	,937***	,964***	,920***	,957***
	2010	,923***	,985***	,940***	,935**	1	,927***	,893***	,922***	,982***
	2011	,838***	,909***	,868***	,937**	,927***	1	,949***	,877***	,958***
	2012	,767***	,882***	,825***	,964**	,893***	,949***	1	,888***	,939***
	2013	,824***	,900***	,837***	,920**	,922***	,877***	,888**	1	,932***
	összrang	,921***	,978***	,940**	,957***	,982***	,958***	,939***	,932***	1

Szignifikanciaszint jelölése: ** $p < ,01$ *** $p < ,001$

Az általunk felkínált 50 item a 8 vizsgálat 5601 fős mintáján az egyetértés különböző fokával találkozott, a mintaegészen feltárt sorrendjük az éves adatfelvételek során kisebb-nagyobb mértékben természetesen eltért, de mondhatni, hogy a mintaegész és a részvizsgálatok itemrangora lényegét tekintve egybevág. Az 50 item közül a mintaegész esetében a 6-os átlagértéknél egyetlen item ért el minimálisan magasabb egyetértési szintet (6,01): „Nincsenek tökéletes emberek, az egyiknek ez a hibája, a másiknak meg más.” (Kies40 *nincs tökéletes*). A hasonló, közhelyszerű bölcsességek közül 5 belesik abba az értékelési kontinuumba, amely az 5,5 fokos elfogadás szintjét meghaladja. Ezek az állítások az emberi természettel, illetve társadalmi normákkal foglalkoztak, és ily módon a végső redukált skálából ki is estek. Ugyanezen értékelési kontinuumban 6 további megállapítás szerepelt, amelyek rendre mind társadalomkritikai megfontolásokat tartalmaztak. A vizsgált

populáció általános beállítottságának megfelelően rendszerigazoló tételt nem fogadtak ilyen fokú egyetértéssel. Az 5-től 5,5-ig terjedő intervallumban már csak egy-egy általános emberi, illetve normatív itemet találunk, amelyek a fentiekhez hasonlóan a szelekció során kiestek a rendszerattitűd-skálából, a további 11 item ez alkalommal is rendszerkritikai álláspontot fogalmaz meg. A még mindig egyetértést tükröző 4,5–5-ös intervallumban 4 item foglalkozik általában az emberi természettel, illetve közülük egy tartalmaz normatív előírást („A jobban élőknek gondoskodni kell a nincstelenekről.”) (Kies44 gondoskodni). A rendszerkritikus állítások közül csak néhány radikális megfogalmazás szorul ebbe a kategóriába [„Nincs egy politikus, akinek egy szavát el lehetne hinni.” (RKa27 szavát se), „Ez az ország a maffiózók paradicsoma.” (RKb13 maffiózók), „Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.” (RKa20 kiszámíthatatlan)], és itt tűnedeznek fel nagyobb számban a rendszerigazoló itemek. Ezek közül több meritokratikus módon a személyes érdekekből vezeti le a társadalmi hierarchián belül kiemelkedést. A semleges 4-es érték felett a 4,5-ig terjedő viszonylagos elfogadásig terjedő intervallumban két pesszimiztikus kitétel mellett 4 item igazolja a rendszert, erősíti meg annak hierarchiáját, többek közt azzal, hogy indokoltak a társadalmi különbségek és leszakadás. A 4-es skálaérték alatt rendre olyan állítások találhatók, amelyek a társadalmi hierarchia pozitív-negatív tagolódását alátámasztják, illetve elégedett közhangulatot sugároznak. Ezen elutasított 6 item közül egyetlen olyan állítás volt, amelynek elfogadása a 3-as skálafokot sem érte el (2,88), nevezetesen „Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.” (RIb29 optimistább). Ezt az elfogadási sorrendet jellemzi, hogy a fentiek szerint az átlagok legnagyobb különbsége 6,01 és a 2,88 közötti 3,13 skálafok. Az általunk megfogalmazott és felkínált itemek közül lényegesen többet erőteljesen vagy halványabban elfogadtak, mint ahányat elutasítottak. A teljes mintára vonatkozóan is újfent megállapíthatjuk, hogy a rendszerkritikus itemekre vonatkozó globális átlag 5,10, míg a rendszerigazoló tételekre vonatkozó átlag 4,11, ami is azt tükrözi, hogy a hétfokú skálán a rendszerkritikus tételekkel való egyetértés erőteljesebb, a rendszerigazolásra vonatkozó itemek ettől majd 1 teljes skálafokkal átlagosan elmaradnak, fogadtatásuk összességében semlegesnek tűnően visszafogott.

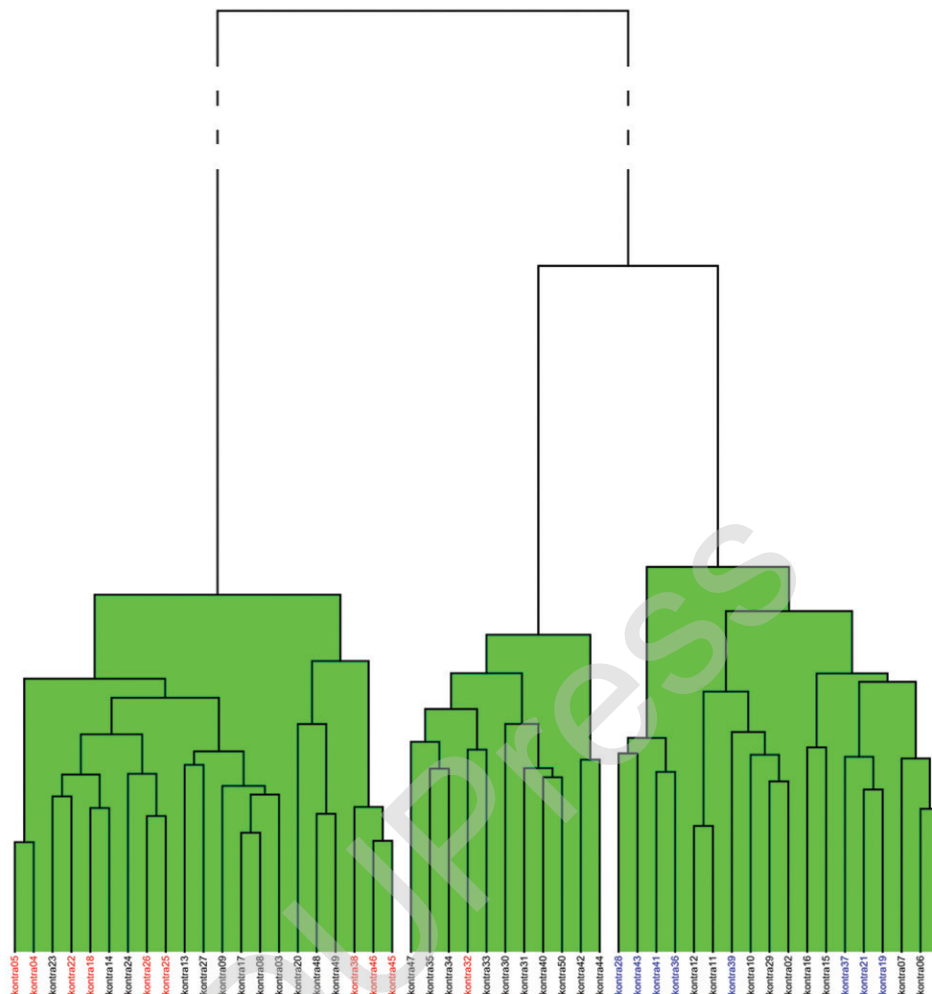
II. 23. tábla: Az 50 item elfogadásának mértéke és rangsora a 8 vizsgálatban

Kód	Mintaátlag	Ranghely kontraszelekciós skálán	Ranghely rendszerattitűd skálán
Kies40 nincs tökéletes	6,16	1	
Kies31 erős rend	5,91	3	
RKb14 szegényednek	5,95	2	1
RKb23 elvész	5,88	4	2
Kies07 nem akar	5,78	6	
Kies50 nem magától	5,80	5	
Kies47 példa	5,64	9	
RKb18 kapcsolatok	5,70	8	4
RKa38 visszaél	5,61	10	5
RKa33 előny	5,75	7	3
RKa25 gazdag múltja	5,58	11	6
Kies16 mindenki	5,51	12	

RKb22 nincs verseny	5,42	13	7
Kies42 állati sorba	5,38	14	
RKa46 túljár	5,29	17	10
RKb09 nincs igazság	5,18	22	14
RKb05 nem szolgáltak rá	5,27	18	11
RKa45 lenéz	5,24	19	12
RKb04 nem érdemlik	5,34	15	8
Kies35 örökölt	5,20	20	
RKa26 tisztességes szegény	5,14	24	16
RKb17 káosz	5,19	21	13
RKb24 külföldre	5,31	16	9
RKb08 süllyed	5,17	23	15
Kies30 kielégíthetetlen	4,95	26	
Rlb06 szerencse-kovács	4,86	28	18
RKa 32 beszélnek	5,05	25	17
Kies44 gondoskodni	4,95	26	
Kies34 gének	4,77	29	
RKb13 maffiózók	4,67	31	20
Rlb12 jó irányba	4,58	37	28
Rlb37 győztes	4,64	34	23
Rlb21 verseny	4,65	33	22
Rlb01 rajtunk múlik	4,64	34	23
RKa20 kiszámíthatatlan	4,67	31	20
RKa27 szavát se	4,73	30	19
Rlb19 siker	4,53	38	26
Rla43 munkakerülő	4,43	39	27
Kies15 nem a tudás	4,61	36	
Rlb10 megdolgozik	4,29	41	29
Rlb11 bizalom	4,12	44	32
RKa49 békén	4,23	42	30
Rla36 különbség	4,17	43	31
RKb03 egyre rosszabb	4,36	40	28
Rla41 periféria	3,67	45	33
Rla28 utca	3,53	46	34
RKa48 bárhogyan választ	3,36	47	35
Rlb02 bizakodó	3,00	49	37
Rlb39 gyönyörködni	3,07	48	36
Rlb29 optimistább	2,79	50	38

Az ún. kontraszelektív skálarendszer alkalmazására 2002-től kezdődően 8 vizsgálatban került sor, minden vizsgálati évjáratban az elemzésnek ugyanazon lépéseit tettük meg: a felkínált 50 itemen évről évre klaszteranalízist végeztünk, feltárva azt, hogy a tételek között milyen szorosabb-lazább kapcsolatok állnak fenn. Először mind az 50 tételre vonatkozóan végeztünk klaszteranalízist, majd

kiszűrve azon állításokat, amelyek legfeljebb hektikusan függtek össze a tételek rendszer-értékelő tömbjeivel; a „konzekvens” megállapítások szűkített körében hajtottunk végre egy második klasztervizsgálatot.

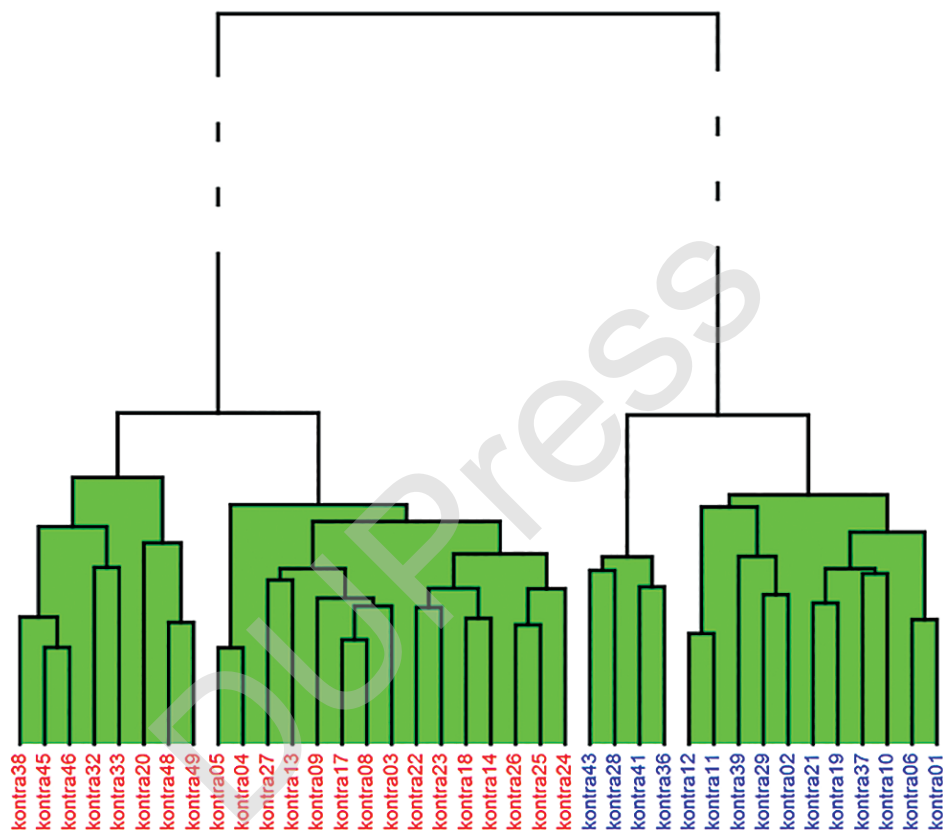

II. 46. ábra: A kontraszelekción skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben – 8 vizsgálat együttes eredménye

Míg az előbbi általában 3 blokkot tárt fel, addig az utóbbi eljárás rendszeresen 4-et, melyek közül 2-2 azonosítható volt, egyfelől a rendszerkritika-pesszimista, másfelől a rendszerigazoló-optimista pólussal. Az első klaszteranalízis – melyet a 8 különböző alkalommal rendre újra lebonyolítottunk – funkciója tehát nem utolsósorban az volt, hogy megállapítsuk, a vizsgálatban alkalmazott 50 item közül melyek azok, amelyek a rendszerértékelés egyik pólusához sem kötődnek egyértelműen. Megjegyzendő, hogy a mintaegészen nyert tapasztalatok szerint ezen „közbülső” klaszter belső összefüggései sem különösen erősek. Fontos társadalmi színvállás, de viszonylag függetlennek bizonyul a rendszerigazolástól/rendszerkritikától, hogy *„Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.”* (Kies31 erős rend). E középső klaszter kiiktatása alapján került sor az itemek körének szűkítésére, de ez nem zárta ki, – hogy már a 2002-es kutatásból kiindulva – olyan itemeket is mellőzzünk a pólusokra építő attitűdmérésben, amelyek például a rendszerigazolás blokkba végső soron beilleszkedtek (ezek alapvetően az önerőre

való támaszkodás gondolatát fejezték ki, így „Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.” (Kies07 nem akar), „Mindenkiben van tehetség, csak meg kell azt találni.” (Kies16 mindenkiben), valamint „Nem a tudás számít, hanem az akarási.” (Kies15 nem a tudás). Ugyanakkor az összminta klaszteranalízisében a közbülső nyálába eső itemek közül is volt kettő, amely a rendszerkritikus nézetek kiszűrésében hasznot hajtott [„Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.” (RKA32 beszélnek), illetve „Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.” (RKA33 előny)].

A két pólus megjelenése visszatérően állandó volt, ugyanazon itemek révén volt megragadható, még ha az egyes pólusokat megjelenítő 2-2 blokk határa, így tartalma az évi metszetekben mutatott bizonyos eltéréseket.

II. 47. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben – 8 vizsgálat együttes eredménye

A rendszerkritikát tükröző megállapítások nagyobb tömbje 15 itemet ölelt fel. Ezek között több olyan gondolatpár volt, amelyek különösen szoros kapcsolatban álltak egymással. Ilyen volt például a társadalmi kontraszelekcio lényegét megfogalmazó 2 állítás: „Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik.” (RKb04 nem érdemlik), illetve „Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak.” (RKb05 nem szolgáltak rá). A másik szoros együtt járás a pesszimizmus 2 markáns tétele között mutatkozott: „Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom” (RKb08 süllyed), illetve „A káosz csak egyre nő ebben az országban.” (RKb17 káosz). Némileg lazábban, de mondhatnánk „értelemszerűen” ide kapcsolódik az az állítás, hogy „A mi életünk során minden egyre rosszabb.” (RKb03 egyre rosszabb).

Tágabban ehhez a körhöz kötődik az az időtlen általánosság, hogy „Nincs igazság a Földön.” (RKb09 *nincs igazság*), valamint az az erősen kritikus tétel, hogy „Ez az ország a maffiózók paradicsoma.” (RKb13 *maffiózók*), illetve „Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.” (RKA27 *szavát se*). Hasonlóképpen együtt jár az állásfoglalás a morál és a siker viszonyára vonatkozó, két egymást kiteljesítő állítással kapcsolatban: „Aki tisztességes, az szegény marad.” (RKA26 *tisztességes szegény*) és „Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.” (RKA25 *gazdag múltja*). Relatív ehhez a gondolatpárhoz kötődik, hogy „Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.” (RKb24 *külföldre*). A társadalmi egyenlőtlenségek – kontraszelektív – továbbélésére utalt 2 állítás, melyekkel kapcsolatban egymással együtt járó vélemények kaptak hangot: „A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.” (RKb14 *szegényednek*), és ennek egy aspektusa „A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.” (RKb18 *kapcsolatok*). Viszonylag szoros kapcsolat mutatkozik a társadalom működési mechanizmusának morális megítélése és a társadalmi kiválasztódás eredményének megállapítása között: „Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.” (RKb22 *nincs verseny*) és „Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.” (RKb23 *elvész*). Összefoglalóan azt mondhatjuk a rendszerkritikus itemek nagyobb csoportjáról, hogy erős morális fenntartásokat fejeznek ki a társadalmi hierarchia alakulásával kapcsolatban, a kiválasztódás torz hatása miatt társadalmi veszteségekkel és a társadalom további rendezetlenségével és morális süllyedésével számolnak. A nézeteknek ez a szorosabban, illetve lazábban egybefüggő csoportja természetesen megosztja a társadalmat, mindazzal együtt, hogy a minta egésze és számottevő csoportjai elfogadásukra hajlanak.

A kritikus itemek elkülönült másik csoportján belül a legszorosabb a kapcsolat 2 item fogadtatása között: „Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.” (RKA46 *túljár*) és „Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.” (RKA45 *lenéz*). E gondolatpárhoz csatlakozik még viszonylag szorosan az az állítás is „Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.” (RKA38 *visszaél*). A második nyáláb további elemei az esetlegességre és kiszolgáltatottságra utalnak: „Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.” (RKA48 *bárhogy választ*) és „A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.” (RKA49 *békén*). Némileg hasonló társadalomkritikai elemet tartalmaz az a tétel, hogy „Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.” (RKA33 *beszélnek*), mely gondolat a tapasztalatok szerint leginkább azzal az állítással kapcsolódik össze, hogy „Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.” (RKA33 *előny*). Tartalmi alapon – ha lazábban is – jól illeszkedik ide, hogy „Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.” (RKA20 *kiszámíthatatlan*). A rendszerkritikai tartalmú tételek második csoportjának a 8 iteme az elmondottak szerint 2 témakörre koncentrálnak: az egyik a társadalmi hierarchiában magas helyet elfoglalók magatartásának kritikai megítélése, illetve a kötöttségekből és véletlenszerűségekből adódó általános kiszolgáltatottság kinyilvánítása.

Az elmondottak szerint a rendszerigazoló itemek – együttjárásuk alapján – szintén 2 csoportra bomlanak. Ezek egyike a 4 állítást felölelő kisebb, a társadalmi hierarchiában lent elhelyezkedők, az alávetettek kritikai elmarasztalását tartalmazza. Elvontabban, általánosabban: „Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.” (RIA36 *különbség*), illetve „Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorúlnak a társadalom periferiájára.” (RIA41 *periféria*). Konkrétabban az egyes előnytelen helyzetű csoportokra vonatkozó állítás „Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.” (RIA28 *utca*) és „A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.” (RIA43 *munkakerülő*).

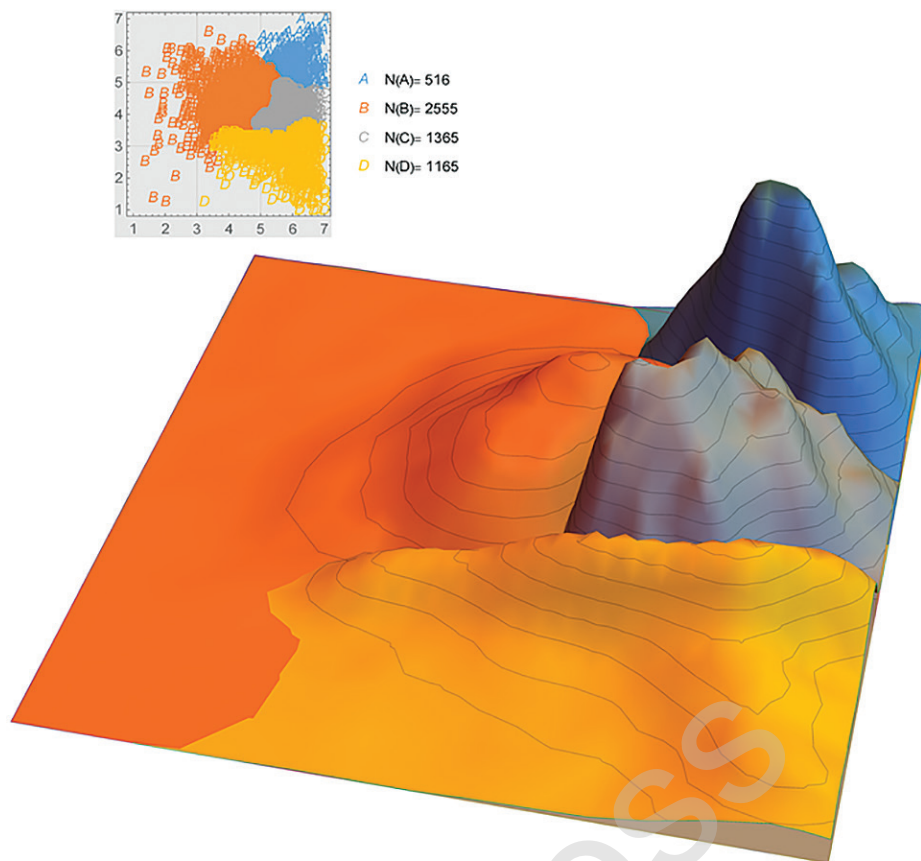
A tágasabb, nagyobb rendszerigazoló itemnyalábon belül (amely 11 elemet ölel fel) legszorosabban a vezetők kiemelkedését méltató állítások kapcsolódnak össze: „Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.” (RIb12 jó irányba) és „Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.” (RIb11 bizalom). Lazábban bár, de a vezetőkbe vetett bizalommal áll kapcsolatban annak megítélése, hogy „Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.” (RIb29 optimistább), illetve személyes relációban „Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.” (RIb02 bizakodó). Ebbe a derülátó képbe illeszkedik, újfent lazábban „Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.” (RIb39 gyönyörködni). Szorosabban összetartozó gondolati gócot képez, hogy „Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.” (RIb01 rajtunk múlik) és „Mindenkinek a saját szerencséjének a kovácsa.” (RIb06 szerencse-kovács). Tágabban ennek a gondolatkörnek a része, hogy „Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.” (RIb10 megdolgozik) és „Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.” (RIb37 győztes). Ide kötődik, és gondolatilag is erre rímel, hogy „A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.” (RIb19 siker), valamint „A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.” (RIb21 verseny). A rendszerigazoló tételek nagyobb csoportja tehát a vezetők kiválasztódását elismeri és elfogadja, ettől nem függetlenül elégedett és derülátó, valamint hangsúlyozza a személyes erőfeszítések alapvető fontosságát és értékét, melyek méltó elismerésének a verseny biztosít megfelelő keretet.

Ebben, a nyolcszorosan külön-külön megmutatkozó elrendeződésben nyilvánvaló a zömmel reprezentatív minták válaszádoinak az a méltán általánosítható mentális jellemzője, hogy az aktuális társadalmi rendszer megítélése és a jövőre vonatkozó várakozások között egyértelmű kapcsolat van, a kritikai helyzetkép a negatív várakozásokkal, az elfogadó helyzetkép a derűs kilátásokkal társul, és ez a struktúra egyaránt jelen van (és így van jelen) azok nézetrendszerében, akik nézeteik tartalma szerint fenntartással élnek a jelennel és a jövővel kapcsolatban, és azok nézeteiben, akik dominánsan elfogadók és várakozók. Az elmondottak értelmében állíthatjuk, hogy a hazai nézetrendszer átfogó szerkezete arról tanúskodik, hogy a közvélekedésben a rendszerkritika és optimizmus egymással nem társul (nincs forradalmi derülátás), valamint a rendszerigazolás nem mutat semmi affinitást olyan feltételezésekkel, hogy a jövőben a közállapotok romlani fognak (nincs szorongó konzervativizmus).

Az adatfeldolgozás másik (az előbbin nyugvó) iránya a vizsgálati személyek álláspontjának hasonlóságát méri fel, mégpedig a nézetek két pólusától való távolság, illetve a hozzájuk való közelség függvényében. Ennek adekvát ábrázolása a három dimenzióban való megjelenítés, de itt is – mint a korábbiakban – alapvetően a kétdimenziós modellt hasznosítjuk, felcsillantva ennek leegyszerűsítő, séma-szerű „kaleidoszkóp” változatát is.

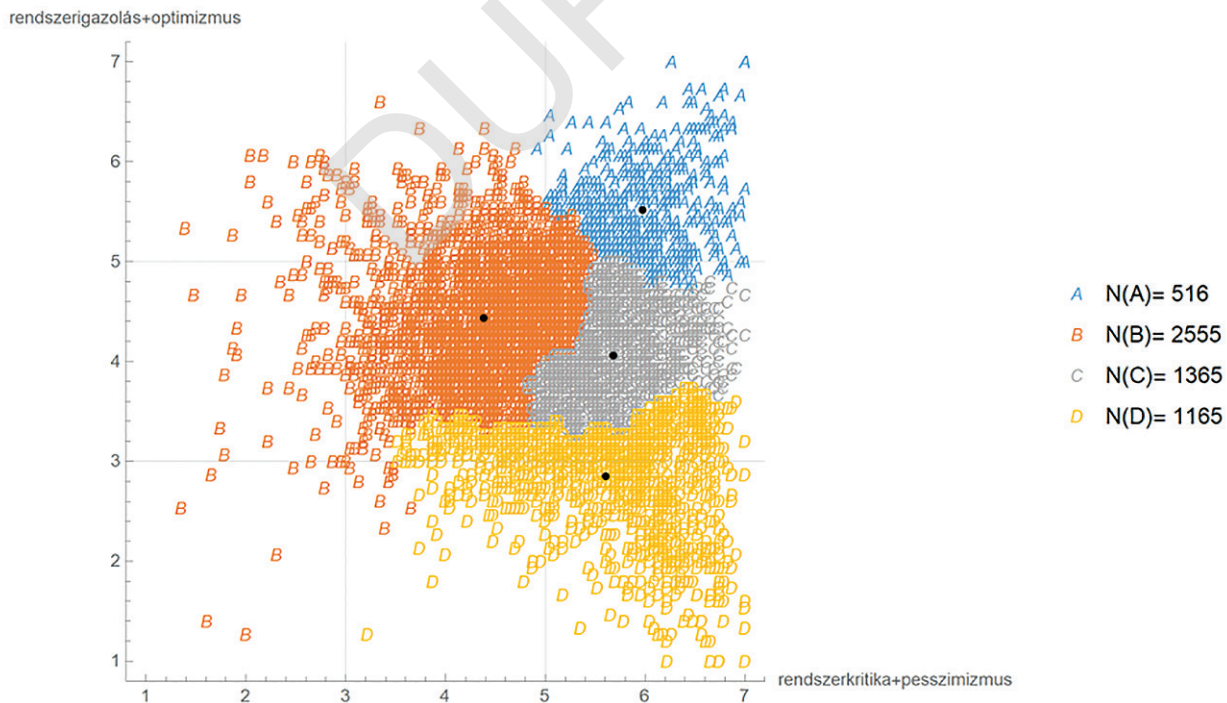
Empirikus kiindulóponttal, de kétségtelenül bizonyos önkényességgel négyben jelöltük meg azon csoportok számát, amelyeket a klaszteranalízis megcéloz. A 4 csoport elkülönülése és egymáshoz viszonyított elrendezése az évente, illetve az összességében feltárt nézetek tartalma és jelentkezési gyakorisága szempontjából igen jellemző. Természetesnek vehetjük, hogy a különböző éves metszetekben a reprezentatív minták jellegzetes, 4-4 „nézetcsoportja” nem esik maradéktalanul egybe, ugyanakkor tanulságos, hogy ez az elrendeződés és ezek az arányok az idő folyamán hogyan alakulnak, mert ezen hasonlóságokból a nézetrendszerek stabilitására, és ezen változatokból a változások irányára vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket.

A rendszerattitűdök személyi klasztereinek elkülönítésére évről évre sor került és a vonatkozó matematikai kritériumnak megfelelően az évi 4-4 kötött számú csoportba – ha mechanikusan

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

II. 48. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klasztere 3D-s ábrázolásban

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

II. 49. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klasztere 2 dimenziós koordinátarendszerben

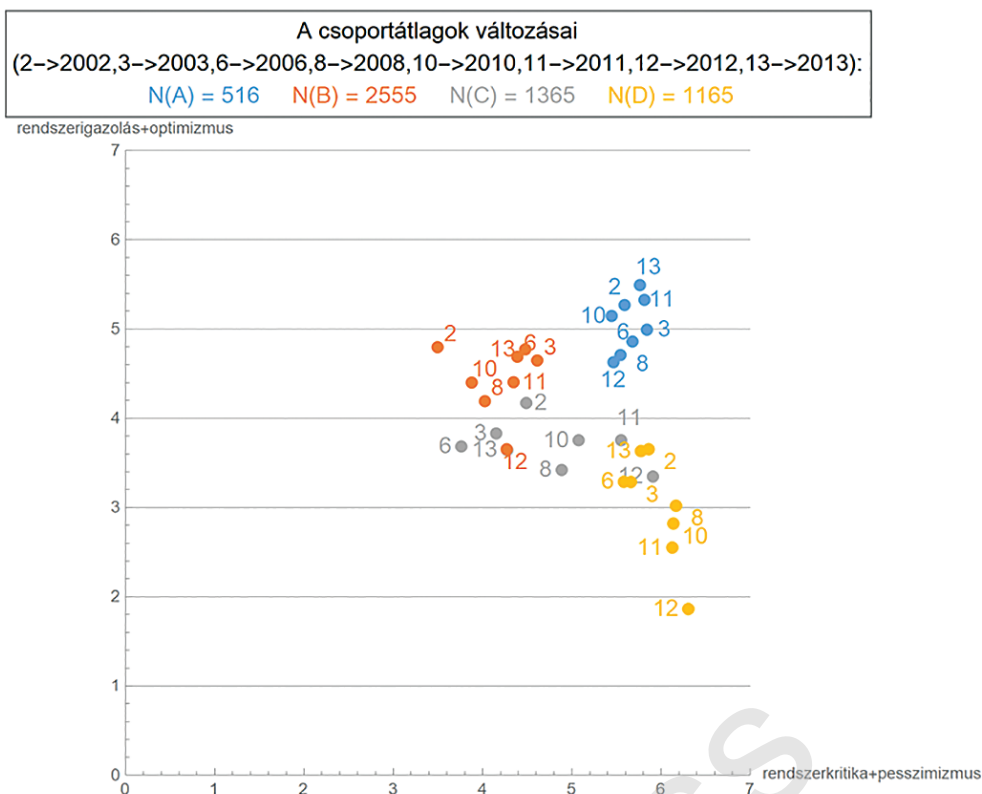
II. 50. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klaszterének elrendeződés sematikus ábrázolásban

összevonjuk őket, akkor – összességében azonos nagyságrendű populáció kerül a 8 mintába, ezeknek a részaránya 22% és 29 % közé esik. A legnépesebb ebben a vetületben az RK+ csoport (29%) és itt a legszűkebb az RK+RI- csoport (22%). Ehhez áll számszerűen közel az RK+RI+ (23%) és az RI+(RK-) csoport (25%).

Vizsgálat tárgyává tettük és egy további ábra keretében szemléletesen bemutathatjuk, hogy a tárgyalt és elemzett 8 reprezentatív vizsgálatban a 4-4 klaszter (az őket képviselő skálaátlag) milyen pozíciót foglal el).

II. 24. tábla: A 4 rendszerattitűd-csoport koordinátáinak értéke és nagysága a 8 vizsgálatban

	RK+RI+			RI+			RK+			RK+RI-		
	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N	RK-pessz	RI-opt	N
2002	5,59	5,27	199	3,50	4,80	124	4,49	4,17	218	5,86	3,65	223
2003	5,84	4,99	167	4,61	4,65	229	4,15	3,83	189	5,66	3,29	257
2006	5,68	4,86	202	4,39	4,69	209	3,76	3,68	74	5,58	3,29	157
2008	5,55	4,71	205	4,03	4,19	79	4,89	3,42	87	6,17	3,02	104
2010	5,45	5,15	167	3,88	4,40	192	5,08	3,75	296	6,14	2,82	105
2011	5,81	5,33	126	4,35	4,40	284	5,55	3,75	292	6,13	2,55	124
2012	5,47	4,63	167	4,27	3,65	121	5,91	3,35	154	6,31	1,86	39
2013	5,76	5,49	74	4,48	4,77	186	4,28	3,64	308	5,77	3,63	243
Átlag	5,64	5,05	1307	4,19	4,44	1424	4,76	3,70	1618	5,95	3,01	1252

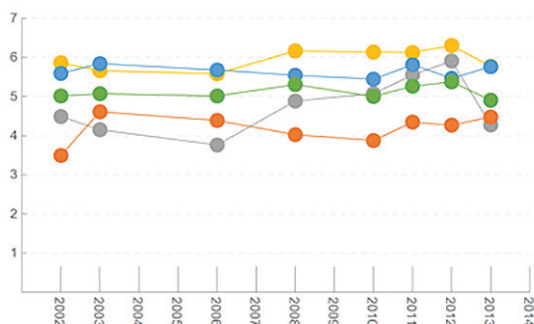

II. 51. ábra: A 8 vizsgálat rendszerattitűd-csoportjainak elhelyezkedése koordináta-rendszerben

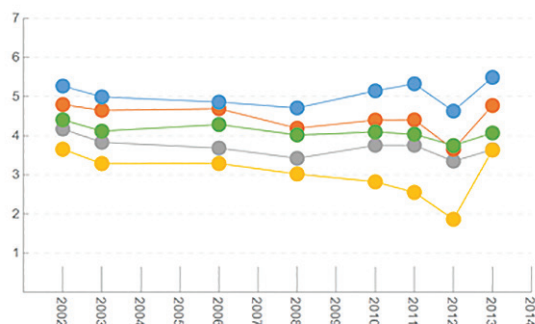
Szembeötlő, hogy a 8 vizsgálat azonos jelzetű csoportjai a koordináta-rendszerben egymáshoz viszonylag közel állnak, és a többi csoporttól többnyire világosan elkülönülnek. Ez az elkülönülés a leglátványosabb a RK+RI+ csoportok esetében, de megmutatkozik az RI+ és RK+RI- csoportok esetében is (azzal a sajátossággal, hogy az RK+ csoportok esetenként határukhoz közel, sőt a 2012. évben mondhatni, hogy az RK+RI- körbe kerülnek). Az RK+ csoportozat ugyan egybefüggő, de némileg zilált jelleget ölt. Ez a jellegzetes, az ábrán követhető elrendeződés jól tükrözi az eredmények viszonylagos stabilitását, visszatérő jellegét, ugyanakkor variabilitását, változatosságát is. A figyelembe vett vizsgálatok számának növekedésével – tehát most a 2010 előtti 4 kutatás eredményeinek bemutatásával – nyilvánvalóan nő a csoportmagok helyének különbözősége, de az ennek nyomán feltáruló összkép viszont tovább erősíti azt a benyomásunkat, hogy az egy típusnak címkézett csoportok nézeteiben van közösség, egymáshoz közelebb állnak, mint másokhoz – az éves partikuláris és globális különbségek számontartása mellett a csoportok kategorizálása jogos (beleértve még az RI+ csoportokkal rokonított 2012. évi RK- szellemi rokonságát is). Ha ez így van három esetben, mit mondjunk a szóródó, egymástól szélteben távolodó, más körökhöz közel sodródó RK+ csoportokról? Egyrészt ezen körökhöz való kapcsolatuk változó, egyikhez sem tapadnak, másrészt válaszaik tartalma különösképpen idomul a mintaegész generális irányvételéhez, s mindenkor ez szabja meg, hogy mikor melyik szemléleti körhöz közelítenek, melyiktől mennyire távolodnak el (lásd e tekintetben a 2012 és 2013 között megtett „utazást”). Ha nem is körkörösen, de sávosan helyezkednek el – viszonylag visszafogottan a rendszerigazolás dimenziójában.

A 2010 előtti 4 és a 2010-et követő 4 vizsgálatban – mint természetes módon várható – az éves minták válaszátlagai komponensekként is változnak, és ily módon e minták egészének szellemi arculata is módosul.

rendszerkritika és pesszimizmus:
teljes átlag RK+ RI+ RK+RI- RK+RI+

rendszerigazolás és optimizmus:
teljes átlag RK+ RI+ RK+RI- RK+RI+

II. 52. ábra: A 8 vizsgálat rendszerattitűd-csoportjainak profilváltozása

A négy személyi klaszterre bontás műveletét értelemszerűen el lehetett és el kellett végezni a szerkezeti hasonlóságai alapján összevonásra alkalmas 8 vizsgálat adataira, valamint az 5601 fős populáció egészére nézve is. Ez várhatóan és szembeötlően más összképet kínált, mint az egyes metszetek külön-külön. E típusok tartalmi jellemzésére érdemes szemügyre venni fókuszpontjuk adatait és az idői metszetekben kapott csoportokhoz való viszonyát „térképszerű” elrendezésben.

II. 25. tábla: A 8 vizsgálat 4 rendszerattitűd-csoportjának értékei
a rendszerkritika és rendszerigazolás dimenzióiban

	átlag (krit)	átlag (igaz)
RK+RI+ (A) = 516	5,97363	5,51615
RI+ (B) = 2555	4,38116	4,43525
RK+ (C) = 1365	5,68036	4,05998
RK+RI- (D) = 1165	5,60414	2,85122
N=5601	5,09887	4,1139

A 8 vizsgálatba bevont 5601 vizsgálati személy 4 körül határolt csoportja lényegében rendre visszatérő, alapvetően hasonló mintázatot mutat. Az összkép arról árulkodik, hogy 3 csoport a *rendszerkritika-pesszimizmus egyértelműen magas átlagértékével* szerepel, közöttük a különbség lényegében abból fakad, hogy *a rendszerigazolás és optimizmus milyen szintjén állnak*. Ha a nézetek tartalmát tekintjük, akkor viszonylag konzisztens az a nézetrendszer, amely a nagymérvű rendszerkritikát (átlagosan 5,60) a rendszerigazolás kifejezett elutasításával (2,85) társítja (RK+RI-). A mintaegészen belül ennek a csoportnak a gyakorisága 1165 fő. A második csoport (RK+) ugyancsak nagy mértékben gyakorol rendszerkritikát (5,68), ám viszonylag kitérő, semlegesbe hajló álláspontot képvisel a rendszerigazolással kapcsolatban (4,06). Ezt a csoportot 1365 személy képviseli. A harmadik csoport (RK+RI+), amely kitűnik a nagymérvű rendszerkritikával (5,97), ezzel egyidejűleg és tartalmilag bizonyosan ellentmondásosan elfogadja a rendszerigazolás tételeit is (5,52). Ennek a tételekre többnyire igent mondó, illetve ellentmondást tűrő csoportnak a nagysága 516 fő. A negyedik csoport (RI+) az előbbi háromtól alapvetően a rendszerkritika mértékében, annak

visszafogottságában tér el (4,38), miközben a rendszerigazolás tekintetében relatíve nagy szórással, de összességében semlegesbe hajló képet mutat (4,44). Az öszmintában ez a legnagyobb számban csoport, 2555 fő, miközben a többi csoport differenciáltan jeleníti meg az inkább rendszerkritikus többséget.

II. 26. tábla: Az összevont 8 vizsgálat klasztereibe tartozó személyek eloszlása az egyes vizsgálatokban elkülönített klaszterekben: keresztábra

	Évenkénti klaszterek	A teljes minta klaszterei			
		RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
2002	RK+RI+	102	68	29	0
	RI+	0	123	0	1
	RK+	0	183	19	16
	RK+RI-	0	3	142	78
2003	RK+RI+	62	46	94	0
	RI+	0	202	27	0
	RK+	0	165	0	24
	RK+RI-	0	4	110	143
2006	RK+RI+	62	46	94	0
	RI+	0	208	1	0
	RK+	0	58	0	16
	RK+RI-	0	9	71	77
2008	RK+RI+	48	74	83	0
	RI+	0	79	0	0
	RK+	0	24	32	31
	RK+RI-	0	0	27	77
2010	RK+RI+	56	82	29	0
	RI+	0	190	0	2
	RK+	0	116	126	54
	RK+RI-	0	0	9	96
2011	RK+RI+	77	20	29	0
	RI+	0	272	0	12
	RK+	0	37	184	71
	RK+RI-	0	0	0	124
2012	RK+RI+	37	55	75	0
	RI+	0	73	2	46
	RK+	1	0	58	95
	RK+RI-	0	0	0	39
2013	RK+RI+	61	10	3	0
	RI+	0	186	0	0
	RK+	0	212	22	74
	RK+RI-	0	26	128	89

Egy olyan keresztábrában, amelyben feltüntetjük, hogy a teljes minta klaszteranalízise nyomán előálló 4 típusa milyen viszonyban áll az évenként klaszteranalízissel elkülönített 4 csoporttal, a következő megfigyeléseket tehetjük. A legegyszerűbb, legtisztább a mintaegész RK+RI+ csoportjának eloszlása, ez (egyetlen kivétellel) kizárólag az évenkénti típusok RK+RI+ csoportjaiban jelenik meg (515 esetben). Az RK+RI- mintaegészben megjelenő csoportja zömmel a megfelelő RK+RI- éves csoportokban, mintegy feleannyian az RK+ éves csoportokban, elenyésző számban az RI+ éves csoportban jelenik meg, és soha nem esik az RK+RI+ éves kategóriába. A teljes minta RI+ típusa – ez a különösen népes csoport – mintegy fele kerül az évenként RI+ csoportba, viszonylag sűrűn előfordul az RK+, valamint az RK+RI+ éves csoportokban, és relatíve ritkán az éves RK+RI- kategóriában. A leginkább szétszóródott az RK+ mintaegész-típus, amely szinte egyharmad-egy-harmad arányban jelentkezik az RK+RI-, RK+ és az RI+ csoportokban, melyekhez képest igen szerény azok száma, akik az RK+RI+ éves csoportba esnek.

Mindebből értelemszerűen adódik, hogy a mintaegész alapján besorolt vizsgálati személyek az éves 4-es bontásban esetenként különböző RA kategóriába kerülnek, a következők szerint:

- Nem keverednek egymással az RK+RI+, illetve az RK+RI- kategóriák tagjai, minthogy a mondhatni háromszög alakú elrendezésben egymástól viszonylag távol esnek, nincs közös érintkezési területük. Figyelemreméltó módon az RK+RI+ csoport nem keveredik sem a vele határos RI+(RK-) csoporttal, sem az RK+ csoporttal, hanem teljesen elhatárolt és zárt.
- Az RK+RI- és az RK+ csoportok között érthető módon van átsorolás, átjárás, ami a terminológia átgondolt megválasztására inthet minket, hogy az RI+(RK-) és az RK+ között – lévén széles érintkezési felületük – van besorolási bizonytalanság, átjárás.

Másik oldalról tekintve, ha a táblázat sorait nézzük, az évenkénti klaszterelemzésből kiindulva mondhatjuk azt, hogy az évenkénti RI+ típus tagjai az összes vizsgálatot nézve nagy többséggel saját kategóriájukba esnek, az évenkénti RK+RI- típusok képviselői a mintaegész tekintetében jórészt a saját kategóriájukba esnek, de viszonylag sűrűn előfordulnak az RK+ mintaegész-klaszterben. Az RK+RI+ évenkénti csoportja relatíve a legsűrűbben esik saját kategóriájába, de erősen szóródik, csak a mintaegész RK+RI- kategóriát kerüli el. Az évenkénti RK+ típus képviselői még csak nem is saját kategóriájukba esnek a legsűrűbben a mintaegész klaszterei felől nézve, hanem az RI+ kategóriájában fordulnak elő a legtöbbször, viszont minimálisan szerepelnek az RK+RI+ kategóriában.

Anélkül, hogy a vizsgálati metszetek részleteiben itt elvesznénk, annyit érdemes megjegyezni, hogy a mintaegész 4 rendszerattitűd-típusa közül az RI+ nagy gyakorisága 2010 előtt, 2006-ban éri el a csúcst (50%), és 2008-ban esik a mélypontra (37,3%). 2010-ben viszonylag magas szinten jelentkezik (51,1%), majd egy szinte zuhanórepülés eredményeként 2012-ben csak 26,6%-ot tesz ki, hogy azután egy meredek fordulattal 2013-ra 53,5%-ra ugorjon. Az RK+RI- csoport gyakorisága 2010 előtt, 2008-ban a legmagasabb (22,7%). 2010 után az átlagról rohamosan emelkedve a gyakoriság 2012-ben éri el a csúcst (34,7%), hogy azután egy éles fordulattal valamivel az átlag szintje alá essen. Mint láthatjuk *a két csoport jelentkezésének dinamikája mintegy kiegészíti egymást*. Az RK+ típus jelentkezése 2010 előtt rendre a minta egynegyedére rúg, 2008-ban éri el a legmagasabb szintet (29,9%). 2010 után alacsonyabb szintről indulva 2012-ben fokozatosan majdnem eléri az említett csúcst (28,1%), 2013-ban viszont minden korábbinál kisebb arányban fordul elő (18,9%). E csoport általában magasabb számban fordul elő, mint az RK+RI-, amellyel némi dinamikai hasonlóságot

árul el (azzal, hogy 2012-ben nem lesz oly gyakori, 2013-ban pedig annál kisebb arányban fordul elő). Az RK+RI+ csoport 2010 előtt egyszer meghaladja, illetve egyszer eléri a 10%-os szintet, 2010 után azonban ettől 2-3%-kal elmarad, amiben 2011 a kivétel, amikor hozza az átlagot.

Ha azt vesszük szemügyre, hogy az egyes vizsgálatok metszeteiben a külön-külön elvégzett klaszterelemzések milyen nagyságú 4 csoportot eredményeznek, akkor ebben élénk változatosság mutatkozik. Itt az arányok eltérnek attól, hogy a teljes minta 4 típusa hogyan jelentkezik a 2002–2013 közötti időszak különböző metszeteiben. *Két elemzési szinten* tárgyaltuk megfigyeléseinket: az évenkénti megoszlást – annak szemléleti-tartalmi sajátosságaival együtt – az adott év tipológiája életszerűen leképezi, a *hosszabb távú változások* kimutatása a 8 év átfogó kereteiben születő típusok jelentkezési gyakoriságából olvasható ki.

II/8. A Jost-féle rendszerigazolás-változó a rendszerattitűdök függvényében

A rendszerigazolás elmélete – a társadalmi hierarchiának való önálvetés átgondolt kutatása – tapasztalati bázisának szélesítésekor és kiaknázásakor – valóban egydimenziós (sőt már-már egy minőségű) skálán demonstrálja egyének, csoportok, szubkultúrák prognosztizált pozitív viszonyulását a hierarchikus viszonyok rendszeréhez. Az alkalmazott eszköz és ennek variációi olyan itemeket ölelnek fel, melyek verbalizálják ezen viszonyok kielégítő, erkölcsileg adekvát, harmonikus voltát. Természetesen nem közömbös, hogy a megítélendő tételek a személyes tapasztalatokra vonatkoznak, korlátlan általánosításként általában az emberek helyzetére vonatkoznak, vagy egy társadalmi nagycsoport, makrostrukturális egység állapotát jellemzik. A célzottan egydimenziós jelleg a tételek tartalmi átfedésére vezet, de természetesen hagy szabadságot az egy irányba mutató itemek elvetésére, tehát – tagadás révén – a helyzet negatív megítélésére is. Alkalmassint a skála bizonyos kiegyensúlyozását jelenti, ha a zömmel pozitív tartalmú tételek közé – akár számszerű kisebbségben is – ellenkező előjelű értékelő állítások is alkalmazásra kerülnek a skála keretében.

Két vizsgálatunkban is olyan „általános mérőeszközt” alkalmaztunk, amely *mindhárom vonatkozást* (személyes, generális és ez alkalommal magyar, magyarországi helyzetet) érintő tételeket kínált megítélésre hétfokú skálán. 4-4, illetve 8 tételt, mely utóbbiak között szerepelt 2 negatív tartalmú állítás: egyikük romló tendenciákról, a másik az átalakítás sürgető szükségességéről szólt. A válaszok elfogadó-elutasító tartalmán, egybecsengésén túlmenően nyilvánvalóan számot tartott kutatói érdeklődésünkre, hogy a vizsgálati személyek azonosított rendszerattitűd-típusával hogyan függ össze ezen skálákon értékelő véleménynyilvánításuk. Ez az empirikus adalék érdemi kutatás-stratégiai kérdések megvilágításához járulhat hozzá: a szó John Josthoz kötendő értelmében és operacionalizálásával felfogott „rendszerigazolás” a kutatásunk során módszeresen elkülönített rendszerattitűd-típusokra mennyire, milyen differenciáltan jellemző. A két évben, azonos feltételek mellett ismételt adatfelvétel alkalmas lehet arra, hogy a „rendszerigazolás” és az attitűdtípusok közötti összefüggés viszonylagos stabilitásáról meggyőződjünk, valamint a társadalmi nézetek keresztmetszeti képeiből kiolvasható változásokat igyekezzünk feltárni, s kiolvasni,

hogy az általános társadalmi konstelláció és a közfelfogás, ezen belül a típusok közötti viszonyok változásai mennyiben érintették a „rendszerigazolás” mért változóinak alakulását.

Az originális „rendszerigazolás” skálakon született eredmények mindkét évben p. 001 szinten *korreláltak egymással*, különösen erős volt a személyes és a generális skála-indexek közötti kapcsolat 2011-ben: .817 (p .000) a 826 fős mintán, és 2012-ben: .760 (p .000) a 481 fős mintán.

A világ és a személyes tapasztalatok igazságosságára vonatkozóan – John Jost hétfokú skáláját alkalmazva – 2011-ben csupa olyan válasz születik, amely a világ és a tapasztalatok igazságosságát mondja ki. A semleges 4-es értékhez egészen közel áll (3,94) az a tétel, hogy „Csak elvétve történik velem igazságtalanság.”, valamint (3,89) „A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.” és (3,85) „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”. Ezen személyes élményekre utaló állításoktól némileg leszakad (3,60) két általánosítás „Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.”, illetve „Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett”. A 3-as 4-es intervallum derekán foglal helyet (3,52), hogy „Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.”, illetve a sor végén (3,46) „A világ alapjában véve igazságos.”.

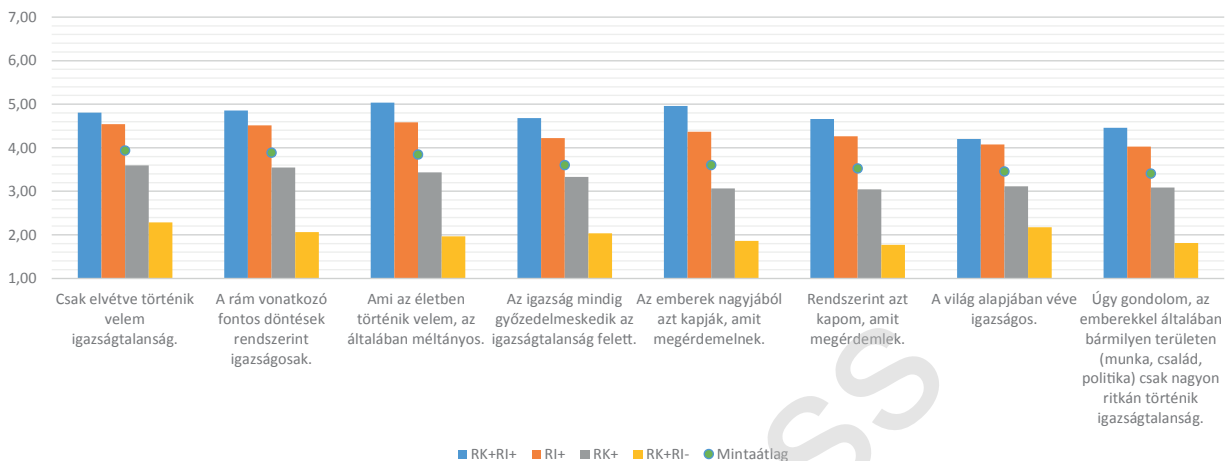
Általánosítva elmondható, hogy a magasabb iskolai végzettségűek többnyire kedvezőbb véleményt formálnak a világ és tapasztalataik igazságosságáról, különösképpen igaz ez a „Csak elvétve történik velem igazságtalanság.” tételre nézve. Kivétel e tekintetben – tendenciaszerűen – hogy az egyetemet végzettek még a főiskolát végzetteknél is határozottabban vitatják, hogy „Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett.”. A vidéki városokban élők személyes tapasztalataikról több vonatkozásban is („A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.”, illetve „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”) viszonylag kedvezően nyilatkoznak, különösképpen a községekben élőkhez mérve. A legidősebb korosztály, az 1930 előtt születetteké, hajlik arra, hogy a személyes tapasztalatok vonatkozásában a fiatalabb korosztályokénál kedvezőbb véleményt nyilvánítson. A Fidesz támogatóinak több tekintetben kedvező ítélete van a világ igazságosságáról, így válaszaik átlaga a személyes tapasztalatokról szólva a 4-es semleges értéken is felülemelkedve akár már pozitívnak is mondható. A 8 felkínált megítélési szempontból a Fidesz szavazói öt-öt esetben adnak szignifikánsan pozitívabb véleményt a Jobbik, illetve az LMP támogatóinál.

II. 27. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Csak elvétve történik velem igazságtalanság.	3,94	1,75	4,81	4,54	3,59	2,28	79,734	***
A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.	3,89	1,67	4,86	4,51	3,55	2,07	113,796	***
Ami az életben történik velem, az általában méltányos.	3,85	1,71	5,04	4,58	3,44	1,97	141,465	***
Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett.	3,60	1,83	4,68	4,23	3,33	2,03	72,411	***
Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.	3,60	1,70	4,96	4,37	3,07	1,86	151,304	***
Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.	3,52	1,77	4,66	4,27	3,05	1,77	117,079	***

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
A világ alapján véve igazságos.	3,46	1,63	4,20	4,08	3,11	2,18	62,453	***
Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.	3,41	1,59	4,46	4,02	3,08	1,81	105,908	***
Átlag (6 item)	3,57	1,71	4,67	4,26	3,18	1,94		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

II. 53. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011

A rendszerattitűdök tekintetében eltérő csoportok az igazságosság egyetemes érvényesülésével, illetve személyes megtapasztalásával kapcsolatban egyaránt azt a válaszmintázatot nyújtják, hogy a rendszerigazoló tételekkel leginkább az RK+RI+ csoport ért egyet (ez az egyetértés azzal a tétellel kapcsolatban, hogy „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.” az 5-ös skálaértéknél magasabb átlagot eredményez, egyebekben a 4-es és 5-ös skálafokok közötti átlag formájában jelentkeznek). Ezt követi elfogadó jelleggel, a 4-es skálafokot meghaladó átlagértékkel az RI+ csoport. A 3-es és 4-es skálafok közötti intervallumban találjuk az ezen mód fenntartását kifejező RK+ csoportot, és végül radikális ellenállást fejt ki a tételekkel kapcsolatban az RK+RI- képviselőinek csoportja. Ez utóbbiak álláspontja az esetek felében a 2-es skálaértékhez áll közel, ugyanakkor 4 másik esetben már a 2-es skálaérték alá száll, még radikálisabban elutasító: „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”, „Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.”, „Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.”, és végül „Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.” (1,77). Mondhatni, ezen csoport által leginkább megkérdőjelezett állítások egyaránt vonatkoznak az igazságosság érvényesülésére egyetemlegesen, illetve a személyes tapasztalatok világára.

A magyar társadalom és politika igazságosságát a válaszadók 2011-ben viszonylag kritikusan ítélik meg, a kifejezetten negatív tartalmú állításokat elfogadják: „A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.” (átlag: 4,95) és „A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.” (4,85). A társadalom és állam morális értékét méltató tételeket halványabban vagy erősebben elutasítják,

legkisebb mértékben (3,80) azt, hogy „A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál”, illetve (3,72) „A magyar társadalom nagyjából igazságos”. Ennél határozottabb annak elvitatása (3,54), hogy „Magyarországon élni a legjobb a világon.”, illetve (3,41) „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.” A legnagyobb fenntartással a vizsgálati személyek teljes mintája azzal él (3,19), hogy „Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.” és hogy (3,17) „A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.”

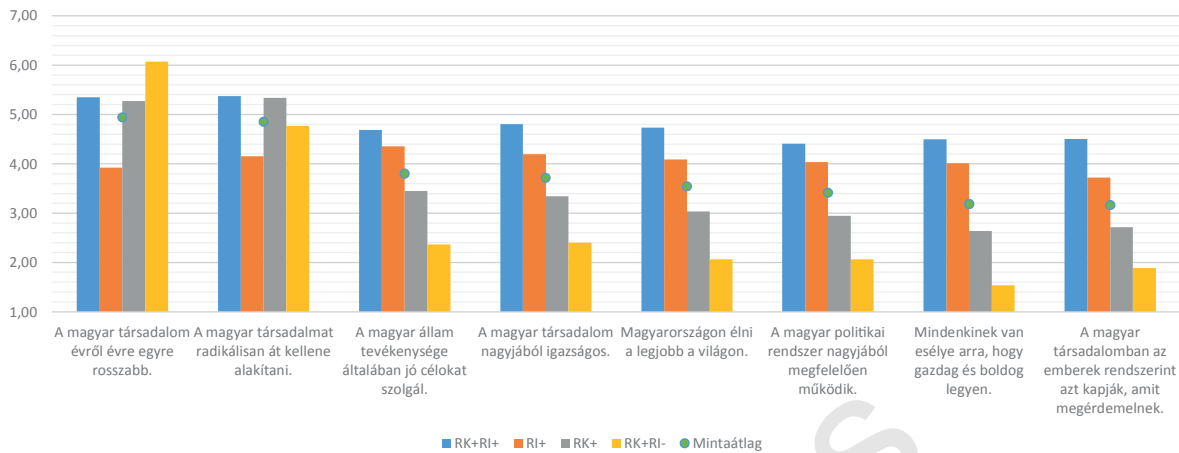
Mondhatni, hogy a hazánkat morális szempontból méltató megállapításokkal különösen 8 általános iskolai osztályt vagy ennél kevesebbet végzők hajlamosak inkább egyetérteni, e tekintetben azonban kettősségről is beszámolhatunk, mivel a különösképpen kritikus két tétellel kapcsolatban a kevésbé iskolázottak kifejezetten nagyobb mértékben nyilvánítanak (5-ös átlagértéknél magasabban) egyetértő véleményt. Kiemelkedően kritikusak azzal (2,77), hogy nálunk „Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.”. Ez utóbbival kapcsolatban az elutasítás kontinuumán belül az egyetemi végzettségűek képeznek ellenpontot, mint ahogy azon tétel esetében, hogy „A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.”, válaszaik átlaga eléri a semleges, 4-es szintet. A Budapesten élők abszolút és relatíve inkább egyetértenek azzal, hogy: „A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.”, de az elutasítás keretei között még azzal is, hogy „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.”. A legidősebb korcsoport a fiatalabb generációktól szignifikánsan eltérően vallja (4,52), hogy „Magyarországon élni a legjobb a világon.”. A Fidesz támogatói 8 vonatkozásban szignifikánsan pozitívabbnak ítélik meg a morális helyzetet Magyarországon, mint a Jobbik követői, ugyanakkor más pártok képviselőitől különösen elmaradnak (5-ös skálaérték alatt) a két kritikus tétel elfogadásában. Viszont a Jobbik képviselőinek egyetértő válasza meghaladja az 5-ös skálaértéket azzal kapcsolatban, hogy „A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.”, de már számottevő mértékben elmarad a 3-as skálaértéktől is, amikor arról van szó, hogy „Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.”.

II. 28. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.	4,95	1,812	5,35	3,92	5,27	6,07	65,109	***
A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.	4,85	1,752	5,37	4,15	5,34	4,77	28,990	***
A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.	3,80	1,606	4,69	4,36	3,45	2,36	82,143	***
A magyar társadalom nagyjából igazságos.	3,72	1,576	4,80	4,20	3,35	2,40	82,886	***
Magyarországon élni a legjobb a világon.	3,54	1,818	4,73	4,09	3,04	2,07	80,863	***
A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.	3,41	1,663	4,41	4,04	2,95	2,06	83,166	***
Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.	3,19	1,819	4,50	4,01	2,64	1,54	120,810	***

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.	3,17	1,676	4,50	3,72	2,71	1,89	92,737	***
Átlag	3,83	1,715	4,79	4,06	3,59	2,90		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

II. 54. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011

A magyar társadalomban érvényesülő igazságosság kérdésében a különböző rendszerattitűdöt képviselő csoportok – mondhatni szisztematikusan – különböznek egymástól. A magyar rendszer moralitását hangsúlyozó itemek esetében az RK+RI+ csoport szerepel mindig az első helyen, az RI+ követi, ezeknek az átlagos skálaértéke a 4-es skálafokot rendre meghaladja. Köztes, kétkedő pozíciót foglal el az RK+, és kifejezetten negatív, elutasító az álláspontja az RK+RI- csoportnak. Ez utóbbi kritikai fenntartása többnyire a 2-es és 3-as skálaérték közötti átlagban jelenik meg, kivétel e tekintetben „A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.”, ahol is ez az átlag 1,89 szintjére süllyed, markáns tagadásként. Az a kritikai megállapítás, hogy „A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.”, egy sajátos válaszmintát vált ki. Ezt is az RK+RI+ fogadja el, sőt mondhatni minden korábbinál magasabb skálaértékkel (5,37), ezt követi az RK+, viszonylag tartózkodó az RK+RI-, és a legtöbb fenntartását a rendszerigazoló csoport, az RI+ fejezi ki (4,15). A másik kritikus tétel „A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.” a kiugróan nagy egyetértést (6,07) az RK+RI- csoportból váltja ki, egyetértő, bár kisebb az RK+RI+, illetve az RK+ egyetértése, és átbillen az elutasítás irányába (3,92) az RI+ csoport álláspontja.

A 2011-es tapasztalatokat úgy foglalhatjuk össze, hogy a minta egésze a „rendszerigazolás” elutasítására hajlik, belül azonban megosztott: az egypólusú skála „hívásának” az igen-mondó RK+RI+ típus enged leginkább (miközben a kifejezetten rendszerkritikus tételt nyilvánvalóan elfogadja, de vele kapcsolatban nem nyomul előtérbe). Az általában konzekvensebb, „elvibb” RI+ csoport skála-használata kevésbé szélsőséges, de rendre erre az oldalra áll (ha annak a kulcsmondatnak az elfogadásában már nem is osztozik, hogy „Magyarországon az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek”). Az RI+ típus „éberebben” hártja el, illetve legkevésbé támogatja a rendszerkritikus tételeket, az RK+RI+ az országos-társadalmi tárgykört méltatja némileg kevésbé. A támogatók

tehát álláspontjuk kinyilvánításában és tartalmában különbözőek, az el-nem-kötelezett harsányak a felszínen (és felszínesebben) képviselik a Jost-féle rendszerigazolást. Van azonban számottevő ellenoldal, ezen belül markáns és konzekvens szerepet az RK+RI- csoport játszik, tagadása országos-társadalmi tekintetben a 2-es skálaátlagban fejeződik ki. Rendszerkritikája ezzel szemben 6-os értéken felüli, a radikális változtatás nem specifikált igényében viszont a primátust átengedi az RK+RI+ konfúziójának. Az RK+ csoport a „rendszerigazolást” elutasítja, kevésbé radikális ugyan, de a leglényegesebb társadalmi kérdésekben ítélete a skála 3-as szintjénél is kritikusabb.

A 2012-ben ismételten felkínált itemek közül újfent 4 vonatkozott a kérdezett személyére, az általa megélt tapasztalatok igazságos jellegére, 4 pedig általánosságban szólt az igazságosság érvényesüléséről a „világban”, a kérdezett által átlátott társadalom életében. A megállapítások rendre mind „pozitívák” voltak abban az értelemben, hogy személyes vagy általános tekintetben az igazság, méltányosság érvényesülésére utaltak. Ehhez képest (és ennek következtében) a magyar mintán az összes tétel elutasításban részesült (a válaszok átlaga elmaradt a semleges, 4-es értéktől). Az általános tézisektől határolódtak el élesebben a kérdezettek, válaszuk átlaga csak egyetlen esetben (akkor is szerényen) haladta meg a 3-as skálaértéket, többnyire ez alá szorult. A viszonylag tolerált megállapítás az volt, hogy „Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett.” (3,08), szigorúbban ítélték meg azt az álláspontot, hogy „Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.” (2,97), és „A világ alapjában véve igazságos.” (2,93); az elutasítás azzal szemben volt a legszélsőségesebb (2,74), hogy „Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.”. A személyes helyzetre és tapasztalatokra vonatkozó megállapítások fogadtatása szintén kritikus, de némileg enyhébb. A semleges értékhez leginkább közelít (3,47), hogy „Csak elvéve történik velem igazságtalanság.”, valamivel még visszafogottabb, hogy „Rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.”. Ehhez áll közel, hogy „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”, és személyes tekintetben a leginkább elutasítók azzal, hogy „Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.”.

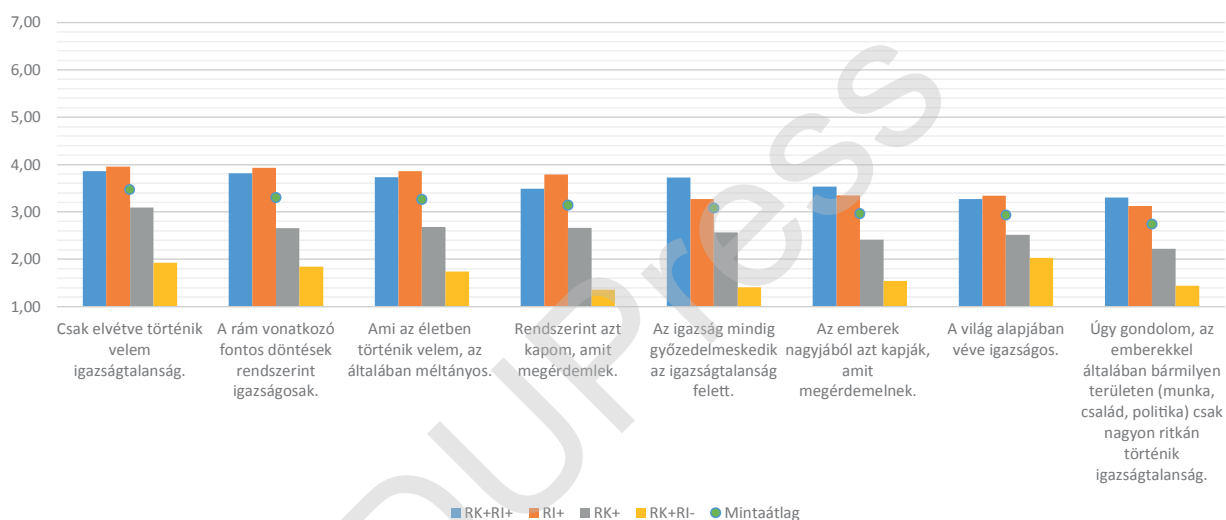
A Jost-féle általános és személyes igazoló tételek fogadtatásával kapcsolatban 2012-ben is azt tapasztaljuk, hogy a kevésbé iskolázottakhoz képest a magasabb iskolai végzettségűek (a középiskolát végzettektől kezdődően az egyetemi diplomával rendelkezőkig) pozitívabb helyzetértékelést nyújtanak, és a 4 eset közül 3-ban a legmagasabb végzettséggel rendelkezők kismértékben a 4-nél magasabb skálaértéket nyújtanak. A politikai spektrumban ilyen világos tendencia különböző pártok támogatói között nem mutatkozik – attól eltekintve, hogy a Jobbik szavazói az esetek jórésében (8 item közül 6 esetében) különösen kritikusak az igazságosság érvényesülésével kapcsolatban, valamint az egy minden kérdésre kiterjedő, esetenként különösen markánsan jelentkező tendencia, hogy az elpártolt egykori Fidesz-szavazók a párthoz hű támogatókhoz képest az igazságosság érvényesülést különösképpen hiányolják.

II. 29. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Csak elvéve történik velem igazságtalanság.	3,47	3,86	3,96	3,09	1,92	23,216	***
A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.	3,31	3,81	3,93	2,66	1,85	33,481	***

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Ami az életben történik velem, az általában méltányos.	3,27	3,74	3,86	2,68	1,74	33,836	***
Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.	3,14	3,49	3,79	2,66	1,36	32,716	***
Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett.	3,08	3,73	3,27	2,57	1,41	28,853	***
Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.	2,97	3,54	3,35	2,41	1,54	31,507	***
A világ alapján véve igazságos.	2,93	3,28	3,34	2,52	2,03	14,624	***
Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.	2,74	3,31	3,13	2,22	1,44	33,432	***
Átlag (6 item)	3,02	3,51	3,46	2,51	1,59		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** p<,001)

II. 55. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012

2011 és 2012 között a „rendszerigazolás” személyes és egyetemes itemeinek fogadtatásában jelentős váltás következett be, élesebb elutasítás született mind a minta szintjén (3,66-tal szemben 3,12), mind pedig az egyes rendszerattitűd-típusok válaszaiban. Átlagosan közel sodródott egymáshoz az RK+RI+ és az RI+ csoport válasza, de ugyanakkor más csoportközi szerep hárult most rájuk. Az RK+RI+ csoport átlagos válasza 4,71 helyett 3,59-re zuhan, és a legpozitívabb válasz most mindössze három teljesen elvont-általános tétel kapcsán az övék (az igazságosság várható-vélhető győzelméről, ritka sérelméről, az emberek végül is méltányos sorsáról). Az RI+ átlagos egyetértése is számottevően csökken: 4,33-ról 3,58-ra, viszont minden személyes tapasztalatra utaló tétellel kapcsolatban – 4-es és 3-as érték közötti szinten – gyengébb tagadással tűnnek ki és foglalják el a legkedvezőbb vélemény formálójának helyét, megtévezve azzal is, hogy „A világ alapján véve igazságos”. Az RK+ csoport a maga köztes helyén (3,28-ról 2,60) és az RK+RI- típus a maga szélső pozíciójában (2,00-tól 1,66-ig) radikalizálódott, az utóbbi bizonyul

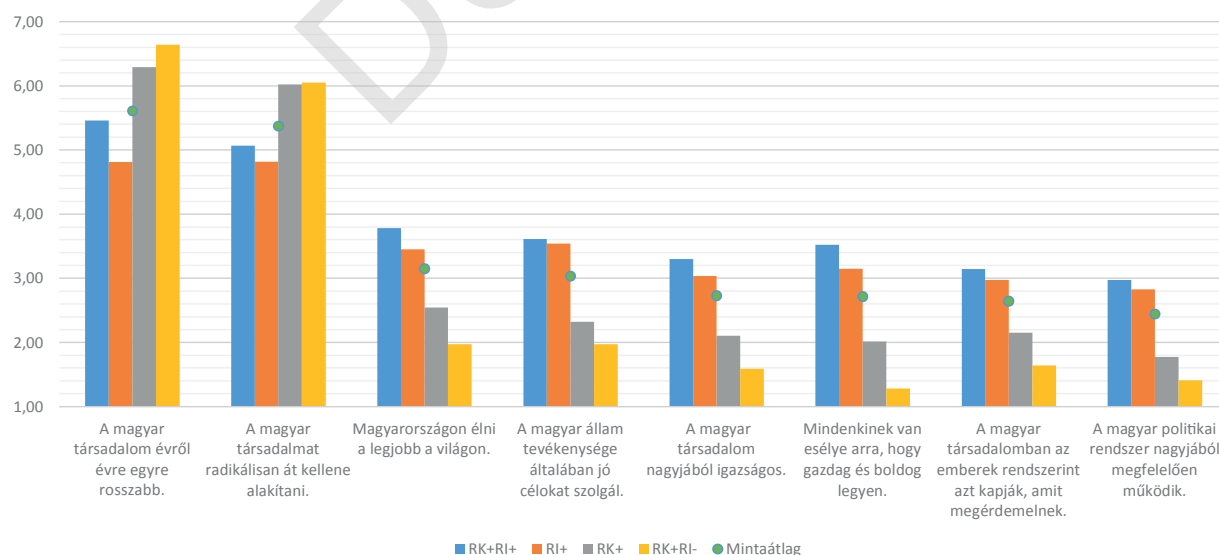
újfent minden item vonatkozásában a legkritikusabbnak. A változás lényegét abban summázhatnánk, hogy míg 2011-ben a rendszerattitűd-típusok megoszlottak, voltak a Jost-féle „rendszerigazolásra” hajlók is, 2012-ben csak az elutasítás mértékében voltak köztük említésre méltó különbségek.

A korábbi itemek alkalmazására került sor kifejezetten Magyarországra és hazánk társadalmi belviszonyaira összpontosítva is.

II. 30. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.	5,61	5,46	4,81	6,29	6,64	30,408	***
A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.	5,37	5,07	4,82	6,02	6,05	18,186	***
Magyarországon élni a legjobb a világon.	3,15	3,78	3,45	2,54	1,97	22,503	***
A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.	3,03	3,61	3,54	2,32	1,97	33,046	***
A magyar társadalom nagyjából igazságos.	2,73	3,30	3,03	2,10	1,59	28,104	***
Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.	2,71	3,52	3,15	2,01	1,28	41,323	***
A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.	2,64	3,14	2,98	2,15	1,64	20,044	***
A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.	2,44	2,98	2,83	1,77	1,41	31,362	***
Átlag	3,46	3,86	3,58	3,15	2,82		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

II. 56. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012

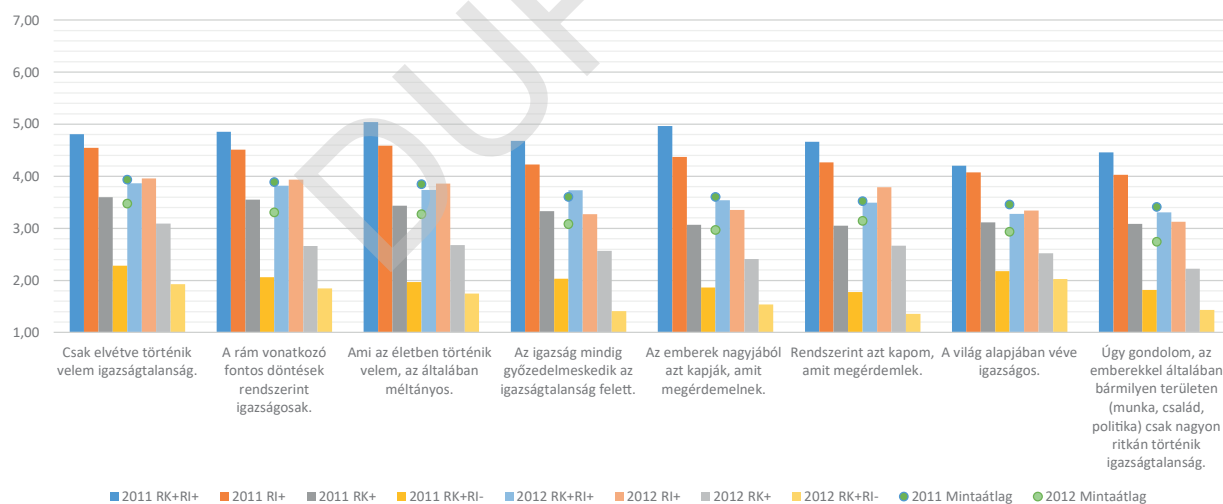
A legnagyobb egyetértéssel – sőt egyáltalán egyetértéssel, a 4-es skálafokot meghaladó választással – a két társadalomkritikus item találkozott. Ezek egyike „A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.” (5,61), a másik pedig „A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.” (5,37). Fenntartásba ütközött, de az elutasítása nem volt élesebb a 3-as skálafoknál, hogy „Magyarországon élni a legjobb a világon.” (3,15), illetve „A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.” (3,03). Ennél kritikusabbnak mutatkoztak azzal kapcsolatban, hogy „A magyar társadalom nagyjából igazságos.” (2,73), „Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.” (2,71), „A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.” (2,64). A legnagyobb ellenállást az a tétel váltotta ki, hogy „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.” (2,44). A „rendszerigazolás” itemeire adott válaszok összsképe tehát rendszerkritikus irányba mutat, az egyes tételekkel kapcsolatos (átlagos) állásfoglalások egymással konzisztensek. A válaszok mintázatából a romlás tendenciája és a változtatás igénye emelkedik ki, elégedetlenek a politikai rendszer működésével, a társadalom megkérdőjelezett igazságossága minden bizonnyal összefügg azzal, hogy kételkednek az esélyek egyenlőségében, illetve nem tapasztalják a meritokratikus értékrend érvényesülését.

A minta különböző dimenzióiban ugyan jelentkeznek különbségek a nézetek között, de arra lényegében nem találunk példát, hogy a rendszerkritikai alapállás rendszerigazolásba váltsa át. Az egyetlen kivétel abban a finomabb politikai elemzésben jelentkezik, amelyben a korábbi Fidesz-szavazók pártot támogató és a párttól elforduló csoportjai között mutatkozik, nevezetesen a magyar állam tevékenységének értékelése a Fideszhez hű válaszadók körében a semleges értéken pozitív irányba túlbillen (4,08), viszont az elfordulók körében kifejezetten elmarasztaló (2,90). Természetesen a két csoport közötti nézetkülönbség konzekvensen és egyértelműen megjelenik, tartalmi ellentétnek mondható. Az egykori Fidesz-szavazók véleménye összességében együtt hullámzik a minta egészének válaszaival, az ellenzékiek mondható politikai csoportosulások közül majdnem minden esetben a Jobbik üti meg a legkritikusabb hangot (a politikai rendszer értékelésekor válaszuk átlaga mindössze 1,98, s a radikális átalakítás igénye náluk jelentkezik a leghatározottabban, 5,78). A társadalmi állapotok romlásával kapcsolatban lesz az LMP híveinek a válasza a legkirívóbb (6,10), az MSZP relatíve népes csoportja az ellenzékiek közül tulajdonképpen egyetlen vonatkozásban sem tűnik ki. A különböző társadalmi rétegek közül az egyetemet végzettek a leginkább visszafogottak a két, kifejezetten társadalomkritikus tétel elfogadásában (a romló tendencia megállapításában a főiskolát végzettek állnak viszonylag legközelebb hozzájuk), ezzel szemben a szakmunkások többnyire kifejezetten kritikusnak mutatkoznak, s ők azok, akik a negatívumokat hangsúlyozó itemekkel a leginkább egyetértenek. Az esélyek megítélése az a téma, amiben a 8 osztályt vagy ennél kevesebbet végzettek két csoportja túltesz a szakmunkásokon, és az esélyegyenlőséget jobban megkérdőjelezi, mint ahogy az állami tevékenység értékét is náluk jobban vitatja a 8 osztálynál kevesebbet végzettek társadalmi csoportja. A nemek közötti eltérés sajátos mintázatot mutat, a férfiak inkább elfogadják a két kritikus itemet, és többnyire egy árnyalattal jobban megkérdőjelezzik a rendszer pozitívumait; ennyiben válaszsorozatuk konzekvensebb.

A rendszerattitűdök általunk elkülönített 4 típusa között különbség az elutasítás radikalizmusában mutatkozik, ami a kevésbé erőteljes RK+RI+ és az RI+ típus esetén (itt ezen itemek megítélésének átlaga rendre a 3-as és 4-es skálaérték közé esik). Viszont a 2-es és 3-as skálafokok között található az RK+ csoport véleménye, majd metszően éles az RK+RI- típus képviselőinek elutasító álláspontja (akiknél az átlag egy ízben épp, hogy eléri a 2-es skálaértéket, többnyire azonban az 1-es és 2-es skálafokok között található).

II. 31. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben

	2011					2012				
	Minta- átlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Minta- átlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Csak elvétve történik velem igazságtalanság.	3,94	4,81	4,54	3,59	2,28	3,47	3,86	3,96	3,09	1,92
A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.	3,89	4,86	4,51	3,55	2,07	3,31	3,81	3,93	2,66	1,85
Ami az életben történik velem, az általában méltányos.	3,85	5,04	4,58	3,44	1,97	3,27	3,74	3,86	2,68	1,74
Az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett.	3,60	4,68	4,23	3,33	2,03	3,08	3,73	3,27	2,57	1,41
Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.	3,60	4,96	4,37	3,07	1,86	2,97	3,54	3,35	2,41	1,54
Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.	3,52	4,66	4,27	3,05	1,77	3,14	3,49	3,79	2,66	1,36
A világ alapján véve igazságos.	3,46	4,20	4,08	3,11	2,18	2,93	3,28	3,34	2,52	2,03
Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.	3,41	4,46	4,02	3,08	1,81	2,74	3,31	3,13	2,22	1,44
Átlag (6 item)	3,57	4,67	4,26	3,18	1,94	3,02	3,51	3,46	2,51	1,59

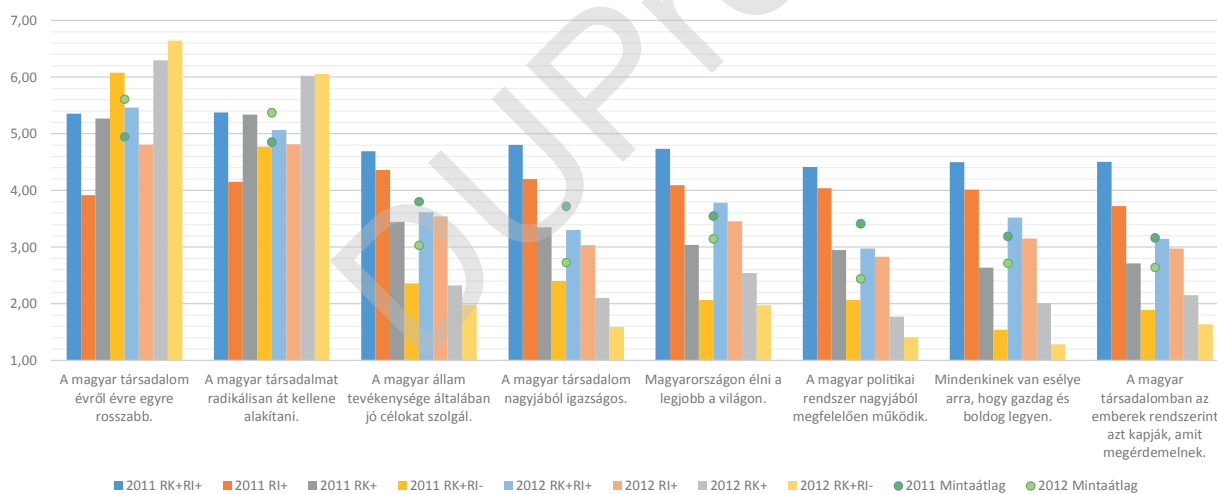

II. 57. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben

A Jost-féle „rendszerigazolás” általános szintje az országos-társadalmi állapotok megítélésében is romlott 2011 és 2012 között: ez abban nyilvánult meg, hogy az úgymond pozitív tételekkel való egyetértés mértéke visszaesett, viszont – az ellenoldalt képviselő két item esetében – kifejezetten javult, az 5-ös skálaszint fölé emelkedett.

II. 32. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemeinek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben

	2011					2012				
	Minta- átlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Minta- átlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.	4,95	5,35	3,92	5,27	6,07	5,61	5,46	4,81	6,29	6,64
A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.	4,85	5,37	4,15	5,34	4,77	5,37	5,07	4,82	6,02	6,05
A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.	3,80	4,69	4,36	3,45	2,36	3,03	3,61	3,54	2,32	1,97
A magyar társadalom nagyjából igazságos.	3,72	4,80	4,20	3,35	2,40	2,73	3,30	3,03	2,10	1,59
Magyarországon élni a legjobb a világon.	3,54	4,73	4,09	3,04	2,07	3,15	3,78	3,45	2,54	1,97
A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.	3,41	4,41	4,04	2,95	2,06	2,44	2,98	2,83	1,77	1,41
Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.	3,19	4,50	4,01	2,64	1,54	2,71	3,52	3,15	2,01	1,28
A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.	3,17	4,50	3,72	2,71	1,89	2,64	3,14	2,98	2,15	1,64
Átlag	3,83	4,79	4,06	3,59	2,90	3,46	3,86	3,58	3,15	2,82

II. 58. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemeinek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben

Különösen szembeötlő a változás „A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani” tétellel kapcsolatban, amelynek elfogadásában az RK+RI- csoport 2011-ben még visszafogottabb szerepet játszott, 2012-ben viszont élre tört. A fenntartásokkal élő ellenlábás a két kritikus tétellel kapcsolatban 2011-ben is az RI+ csoport volt, most is az maradt, de még az ő egyetértésük is növekedett a radikalizálódás évében. Az országos-társadalmi viszonyokról 2012-ben is az RK+RI+ csoport adja a viszonylag legkedvezőbb ítéleteket, azonban azzal a nem mellékes különbséggel,

hogy 2011-ben az igazságosság tekintetében derűlátó itemek elfogadásában emelkedett ki, 2012-ben csak (a 4-es skálaérték alatti) legkevesbé éles elutasításával szerzi meg a legtoleránsabb pozíciót a 4 csoport között. Az ellenoldalon a kritikában konzekvensen határozott RK+RI- típus áll, amely ezen itemek egyikével kapcsolatban sem fogalmaz meg a 2-es skálafokot elérő, vagy ennél engedékenyebb ítéleteket. Az RK+ csoport közel áll hozzá, különösen oly pontokon, mint a kritikus két tétel 6-os skálafoknál erősebb igenlése, vagy a 2-es skálafoknál szigorúbb elhatárolódás attól, hogy „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik”.

Számolva immár a 2011-es és a 2012-es eredmények hasonlóságaival és különbözőségeivel, leszögezhetjük, hogy a „rendszerigazolás” egydimenziós változója sem tűnik statikusnak a közpolitikai élet és a közgondolkodás ezen kritikus szakaszán, hanem változik. Együtt mozdul a rendszerigazoló nézetekkel általában és ellenmozgásban van a rendszerkritikus nézetekkel, ennek megfelelően a különböző rendszerattitűd-típusok eltérő módon, kontextusban, eréllyel képviselik: valójában 2011-ben van olyan – e magukban is változó típusok közül – amely felvállalja, 2012-ben csak abban van köztük különbség, hogy milyen mértékben és módon utasítják el. (Minden elvi-módszertani tanulság levonása mellett még mondani is felesleges, hogy a történeti változások természetesen ezen a ponton sem állnak, álltak meg, hanem gördültek tovább, messze, mindmáig.)

Eközben a strukturális jellemzők – főleg azok keresztmetszeti vizsgálata – kitüntetett figyelmet érdemelnek. Az itt tárgyalt két skála esetében – a John Jost-féle általános/személyes, illetve a magyar viszonyokra vonatkozó tételek körében – korrelációs elemzést, valamint faktoranalízist is végeztünk. Az itemelemzés tanulsága szerint különösen szoros kapcsolat áll fenn (.765) a személyesen megélt igazságos elbánásra vonatkozó két tétel („A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.” és „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”). Ezen itemek különösen magas korrelációs értékekkel gyakran kapcsolódnak össze további más tételekkel, így .7 felett a szintén személyes vonatkozású „Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.”. .6-os szint felett e 3 és az általánosított megállapítás, hogy „Az emberek nagyjából azt kapják, amit megérdemelnek.”, továbbá, hogy „Úgy gondolom, az emberekkel általában bármilyen területen (munka, család, politika) csak nagyon ritkán történik igazságtalanság.”. A kulcsfontosságú két itemmel van ezen a szinten erős kapcsolata a „Csak elvétve történik velem igazságtalanság.” személyes, tapasztalati itemének. Az elmondottakból kitűnik, hogy a 8 itemből álló skála legszorosabb magját az igazságosság érvényesülésének személyes tapasztalatait deklaráló tételek képezik, ugyanakkor az egész struktúra meghatározó és meggyőző jellemzője, hogy valamennyi item fogadtatása között $p < .001$ -nél erejű szignifikáns összefüggés áll fent. A faktoranalízis eredményeként megállapíthatjuk, hogy az első kimutatott komponens a variancia 63%-át magyarázza.

A magyar társadalom viszonyaira, ezen belül az igazság érvényesülésére vonatkozó 8 item kapcsolatrendszerét is elemeztük statisztikailag. Kitűnik, hogy a legszorosabb együttjárás (.748) aközött a két állítás között áll fent, hogy „A magyar társadalom nagyjából igazságos.”, illetve „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.”. Jól közelít ehhez (.698) különösen az utóbbi tétel és azon állítás fogadtatásának viszonya, hogy „A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.”. Ez utóbbihoz – mondhatni láncszerűen – kapcsolódik (szintén .5 korrelációs érték felett, hogy 4 „Magyarországon élni a legjobb a világon.”. Ugyanígy nem lóg ki a sorból a politikai rendszer működése és annak kapcsolata, hogy „Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.”. Valamennyi felsorolt item közötti összefüggés $p < .001$ -nél erejű, kölcsönösen, mint ahogy megüti ezt a valószínűségi szintet a két kritikai töltetű item („A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani.” és

„A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb.”) egymáshoz való pozitív kapcsolódása (.403), valamint az összes többi tételhez fűződő gyengébb erősségű viszonya. A faktoranalízis eredményeként megállapítható, hogy a legerősebb, első tényező magyarázó ereje 51,4%.

A részleteiben feltárt összefüggések és változások leírásának záróakkordjaként rögzíthetjük, hogy *egyértelmű lineáris kapcsolat* van az autentikus Jost-féle változók indexei és a rendszerattitűd mérésekor általunk alkalmazott mérőeszköz mutatói között. Ha az általunk általában egybefoglalt dimenziókat visszabontjuk két-két alkotóelemre (rendszerkritika és pesszimizmus, illetve rendszerigazolás és optimizmus), akkor azt tapasztaljuk, hogy 1) az indexek között rendre magas szinten szignifikáns korrelációs kapcsolatok állnak fenn, 2) az Jost-féle rendszerigazolás mutatók és a rendszerkritika s pesszimizmus indexek közötti összefüggés negatív előjelű, az előbbiek és a rendszerigazolás s optimizmus indexek közötti összefüggés pozitív előjelű, 3) a pesszimizmussal való negatív kapcsolat a rendszerkritikával való együttjárásnál erősebb, az optimizmussal való pozitív kapcsolat a rendszerigazolással való együttjárásnál gyengébb, 4) a Jost-féle rendszerigazolás mutatókkal való erős statisztikus kapcsolatok körében is a generális rendszerigazolás index szorosabb összefüggésben áll, mint a rendszerigazolás személyes vonatkozásainak indexe.

II/9. Empirikus megfigyelések a társadalomkritikai vélemények háttéréről

Machiavellizmus

A társadalmi-politikai berendezkedéshez való értékelő viszony tárgyalásakor van egy olyan – az angolszász irodalomban is felsejlő és nálunk sem nyomtalan – álláspont, miszerint a rendszerkritika nem egyszerűen a fennálló berendezkedéshez való viszonyulás, hanem a megítélő *szemléletét jellemző cinizmus* megnyilvánulása lenne. Természetesen nem zárható ki, hogy az értékek érvényesülésében eleve kételkedő, ennek megfelelően saját értéktörekvéseinek realitását is megkérdőjelező emberek is gyakorolhatnak rendszerkritikát, de a kettő gondolati egybemosása aligha indokolt. Egy másik szakmai értelmezés, ettől függetlenül, de talán szintúgy nem teljesen megalapozottan, a machiavellizmust és annak nyersen szókimondó pragmatizmusát a társadalmi értékek gátlástalan negligálásaként, ilyen értelemben cinikus társadalomfelfogásként értelmezi.

A machiavellizmusnak van egy, a pszichológiában meghonosodott mérési módja, amely tulajdonképpen ezt a Machiavelli-képet jeleníti meg a köznapi nyelven, elvonatkoztatva attól a történeti-politikai kontextustól, amelyben Machiavelli nézetei formát öltöttek. [Ezt a felfogást alkalmazza és fejti ki Bereczkey (2016) kisonográfija magyar nyelven.] E kettős értelmezési bizonytalanság nyomába eredve – tulajdonképpen gondolati kitérőként – hoztunk létre *egy saját machiavellizmus-skálát*, amely Machiavelli autentikus kijelentéseit fogalmazta meg itemek formájában és használtuk ezt annak vizsgálatára, hogy Machiavelli tényleges, jellegzetes gondolatait a különböző rendszerattitűddel rendelkező személyek maguk mennyiben osztják, illetve mennyire találják a társadalmi, politikai vezetők gondolkodására jellemzőnek.

8 itemet kínáltunk két idői metszetben, 2011-ben és 2013-ban az országos, reprezentatív minta tagjainak. E 8 item közül 4 kormányzás-technikai *megoldások célirányosságára* vonatkozott. 4 további tétel ehhez képest *kifejezetten morális* implikációkat tartalmazott, és – mindenek fölé emelve a kormányzó erő, az uralkodó érdekeit – valóban szembehelyezkedett a közérdekkel, illetve a közmorállal. Kérdésünk az, hogy ezen tételek fogadtatása milyen, valamint az, hogy az itemek két, moralitás szempontjából valóban különböző csoportja között e fogadtatás tekintetében van-e különbség akkor, amikor a kérdezettek személyes megfontolást, véleményt fejeznek ki és akkor, amikor az uralkodóra és magatartására vonatkoznak.

II. 33. tábla: Autentikus Machiavelli-tételek tartalmi csoportosítása

Kormányzás-technikai itemek	Morális implikációkat tartalmazó itemek
Az ország vezetését akkor becsülik, ha minden támadással szemben szilárdan kitart álláspontja és emberei mellett.	A kormány dolga nem az, hogy jóindulatú és becsületes legyen, hanem hogy problémákat oldjon meg.
A legnagyobb ellenállást az a kormányzat váltja ki, amely az emberek vagyonát károsítja: sok embert jobban megvisel a vagyoni veszteség, mint hozzátartozóik elvesztése.	Az emberek jó szándékában és adott szavában sem lehet bízni, így aztán a kormányzattól sem várható, hogy a megváltozott helyzetben megtartja a szavát.
A kedvezményeket és előrelépéseket apránként kell adagolni, hogy ezek hatása jobban érzékelhető legyen.	A kormányzatnak meg kell őrizni az erkölcsösség és vallássság látszatát, akkor is ha valójában ezzel ellentétesen cselekszik.
Ha a kormányzat nem kerülheti el, hogy polgárainak anyagi gondot és sérelmet okozzon, akkor ezt egy csapásra kell elkövetnie, mert ezt az emberek így kevésbé érzik meg.	Az ország stabilitása szempontjából jobb, ha az ország vezetőitől inkább félnek az emberek, mintha szeretik őket, mert a szeretet gyorsan elapad, de a félelem hosszabb távon is fennmarad.

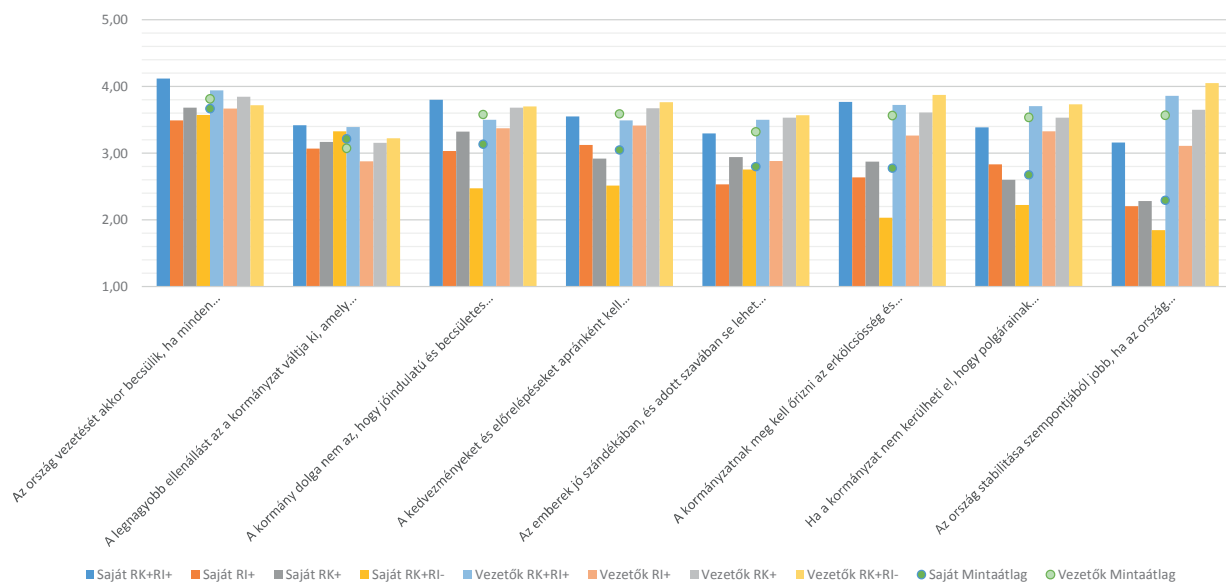
A vizsgálati személyek ötfokú skálán minősítették a szóban forgó itemeket, ennek megfelelően a 3-as skálaértéket meghaladó átlag – a minta egészéről, vagy a szemléleti csoportokról szólva – a tétel elfogadását, illetve jellemzőnek minősítését jelentette, a 3-as skálafok alatti átlag viszont elvitasának volt a kifejezése.

A 2011-ben születő eredmények bemutatásakor előzetesen ragadjuk ki, hogy melyek (és milyenek) voltak a kiváltképp elfogadott és a leginkább elutasított tételek, ha a vizsgálati személyek magukról, illetve ha az ország vezetőinek tulajdonított álláspontokról nyilatkoztak. Mind a vezetők nézőpontjából, mind személyesen a vizsgálati személyek leginkább azt a tételt fogadták el, hogy „*Az ország vezetését akkor becsülik, ha minden támadással szemben szilárdan kitart álláspontja és emberei mellett.*”. Maguk a vizsgálati személyek ezt követően el tudták fogadni – mégpedig második helyen – azt az állítást, hogy „*A legnagyobb ellenállást az a kormányzat váltja ki, amely az emberek vagyonát károsítja: sok embert jobban megvisel a vagyoni veszteség, mint hozzátartozóik elvesztése.*”. Úgy vélték azonban, hogy az ország vezetői a 8 tétel közül a legkevésbé ezzel értenek egyet (noha teljes mértékben ezt nem vitatják el, a válaszátlag rájuk nézve 3,07). A számba vett tételek közül a vizsgálati személyek a legerősebb fenntartást – a nyolcadik ranghelyen – azzal kapcsolatban jelzik, hogy „*Az ország stabilitása szempontjából jobb, ha az ország vezetőitől inkább félnek az emberek, mintha szeretik őket, mert a szeretet gyorsan elapad, de a félelem hosszabb távon is fennmarad.*”. Ez az állítás a vezetők észlelt felfogásában köztes helyet foglal el, a 4-5 osztott pozíciót, ám nemcsak az elfogadás/elutasítás rangsorában jelentős a különbség, hanem az átlagos skálaértékben is, minthogy az eltérés 1,28 skálafok.

II. 34. tábla: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2011-es minta egészében és rendszerattitűd-csoportjaiban

	Saját								Vezetők					
	Minta-átlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	Minta-átlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
Az ország vezetését akkor becsülik, ha minden támadással szemben szilárdan kitart álláspontja és emberei mellett	3,67	1,294	4,12	3,49	3,68	3,58	6,780 ***	3,82	1,206	3,94	3,67	3,85	3,72	20,147 ***
A legnagyobb ellenállást az a kormányzat váltja ki, amely az emberek vagyonát károsítja: sok embert jobban megvisel a vagyoni veszteség, mint hozzá tartozóik elvesztése.	3,22	1,393	3,42	3,07	3,17	3,33	2,245	3,07	1,226	3,39	2,88	3,16	3,23	5,971 **
A kormány dolga nem az, hogy jóindulatú és becsületes legyen, hanem hogy problémákat oldjon meg.	3,13	1,401	3,80	3,04	3,32	2,48	22,016 ***	3,58	1,262	3,50	3,37	3,68	3,70	14,871 ***
A kedvezményeket és előrelépéseket apránként kell adagolni, hogy ezek hatása jobban érzékelhető legyen.	3,05	1,389	3,55	3,12	2,92	2,52	12,101 ***	3,59	1,251	3,50	3,42	3,67	3,77	8,328 ***
Az emberek jó szándékában, és adott szavában se lehet bízni, így aztán a kormányzattól sem várható, hogy a megváltozott helyzetben megtartja a szavát.	2,80	1,459	3,30	2,53	2,94	2,76	8,880 ***	3,32	1,320	3,50	2,89	3,53	3,57	3,448 *
A kormányzatnak meg kell őrizni az erkölcsösség és vallásosság látszatát, akkor is ha valójában ezzel ellentétesen cselekszik.	2,77	1,453	3,77	2,64	2,88	2,03	35,178 ***	3,57	1,274	3,73	3,27	3,61	3,88	3,973 **
Ha a kormányzat nem kerülheti el, hogy polgárainak anyagi gondot és sérelmet okozzon, akkor ezt egy csapásra kell elkövetnie, mert ezt az emberek így kevésbé érzik meg.	2,68	1,409	3,39	2,84	2,60	2,22	15,805 ***	3,54	1,278	3,71	3,33	3,53	3,73	3,100 *
Az ország stabilitása szempontjából jobb, ha az ország vezetőitől inkább félnek az emberek, mintha szeretik őket, mert a szeretet gyorsan elapad, de a félelem hosszabb távon is fennmarad.	2,29	1,304	3,16	2,21	2,28	1,85	24,284 ***	3,57	1,284	3,86	3,11	3,65	4,05	1,771
Átlag	2,95	1,388	3,56	2,87	2,97	2,59		3,51	1,263	3,64	3,24	3,59	3,71	

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

II. 59. ábra: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2011-es minta rendszerattitűd-csoportjaiban

2011-ben a személyes vélemények itemátlagai 3,67 és 2,29 között helyezkedtek el, a „nagyátlag” szinte a 3-as határon található, ami egybevág azon ténnyel is, hogy a vizsgálati személyek a maguk nevében 4 tételt vállaltak fel, és 4-et utasítottak el. Az elfogadottak között három volt kormányzás-technikai jellegű, s köztük csak egy volt morálisan kétséges (amint a pragmatikus problémamegoldást a jószándék és becsületesség fölé emelte). *Amikor személyes véleményükről nyilatkoztak, akkor tehát elutasították a kétes moralitású állítások zömét, ezek közé csak egy kormányzástechnikai sodródott, amely – feltehetően a lakosság szenzitív érintettsége okán elvetve – az anyagi megszorítások energikusan gyors végrehajtását szorgalmazta. Anélkül, hogy túlértékelnénk a válaszokban rejlő elkötelezettséget, az összkép arról tanúskodik, hogy az országos reprezentatív minta idegenkedik az amorális kormányzástól.*

Az általunk szétválasztott négy rendszerattitűd-típus közül csak egy fogalmaz meg minden Machiavelli gondolattal kapcsolatban kritikátlan elfogadó véleményt, ez pedig stílusosan az RK+RI+ csoport, amely a rendszerhez való körvonalazatlan nyitottságán belül a rendszerigazolásnak is harsány szószólója. A kifejezetten rendszerkritikus RK+RI- csoport összességében is leginkább vitatja a Machiavelli-tételeket (nagyátlaga 2,59) és a 8 item közül 6-ot elutasít, és 5-tel szemben csoportközi egybevetésben is az övé a legmarkánsabb ellenvélemény (ezek között van az amorálisnak kategorizált tételek zöme). A 3 fennmaradó itemmel kapcsolatban a rendszerigazoló RI+ csoport fejezi ki legerősebb fenntartását, viszonylag kevésbé támogatja azt a konszenzuálisan túrt két tételt is, hogy a kormány álljon ki embereiért, és hogy legnagyobb ellenérzést az embereket különösen felzaklató anyagi intézkedésekkel vált ki, de különösen ellenzi, hogy a kormány – mint a közember – képlékenyen változtassa álláspontját. A rendszerigazolók kevésbé harsány, ám konzekvensebb csoportja tehát – a minta egészével összhangban – személyes fenntartásokat jelez az amorális kormányzással szemben.

A személyes véleménynyilvánítás értelmezéséhez nagyban hozzájárul, hogyha tekintetbe vesszük, hogy a vizsgálati személyek hogyan észlelik a kormányzat gyakorlatát a Machiavelli

által megjelölt nézőpontokból. Kitűnik, hogy valamennyi kérdésről szólván a minta egésze egyaránt a kormányzásra jellemzőnek ítéli Machiavelli valamennyi – morális súlyú és technikai jellegű – tételének érvényesítését: itt a szélső átlagok 3,87 és 3,07 (a mintaegész nagyjátlaga 3,51). A személyes elfogadásban élenjáró RK+RI+ csoport e tekintetben is párhuzamosságot lát maga és a kormányzat magatartása között, azonban különösképpen csak a fent említett, első két „konszenzuális” tétellel ért egyet, egyébként a 6 további itemmel (köztük mind a 4 morális súlyú állítással) kapcsolatban csoportközi összehasonlításban az RK+RI- típus hozza a leghatározottabb, legmarkánsabb ítéleteket (átlaga 3,71). Tehát a Machiavelli nézetekkel a leginkább kritikus csoport találja mégis ezen nézeteket a kormányra nézve leginkább jellemzőnek – ez distanciál a kormányzástól leginkább és legkövetkezetesebben. A kép teljességéhez – összhangzóan – hozzátartozik, hogy a kormányzásra nézve a Machiavelli-elvek érvényesítését legkevesbé a rendszerigazoló RI+ csoport tartja jellemzőnek, még ha ez sem vitatja el teljes mértékben ezeket (legfeljebb – a maga álláspontjához hűen – a kormányzat anyagi elvonásainak dramatizált hatását kérdőjelezi meg).

Mindent egybevetve 2011-ben egy konzekvens összkép tárul elénk: *a társadalomkritikára hajló közfelfogás, különösképpen pedig a társadalomkritika legkövetkezetesebb képviselői nem érznek közösséget Machiavelli morális szempontból kérdéses megfontolásainak zömével, viszont a kormányzati tevékenység percepciójában érvényesülni látják azokat.* Mindez igaz a legprovokatívabb tételre nézve is, mely szerint a kormányzatnak ne az legyen a célja, hogy szeressék, hanem az, hogy féljék (az RK+RI- csoport a maga részéről ezt utasítja el a leghatározottabban, és ugyanakkor ezt ítéli a kormányzatra nézve leginkább jellemzőnek: 1,85 skálafok versus 4,05). Ezen összkép nyilvánvalóan nem cinizmus, hanem kritikai elhatárolódás, ami érthető módon a rendszerigazolók megfontolt képviselőire jellemző a legkevesbé, akiknek vannak e megfontolásokkal kapcsolatban személyi fenntartásai is, és ugyanakkor – anélkül, hogy teljesen elvitatnák – a legkevesbé fogadják el, hogy a kormányzatot ezen megfontolások irányítanák. Az RK+RI+ csoport tagjai (mondhatnánk a kétes meggyőződésű, de harsány rendszerigazolók) érznek leginkább közösséget Machiavelli sugalmazásaival, de ez az ő esetükben sem minősíthető cinizmusnak, inkább a kritikátlan inkonzisztencia további megnyilvánulásaként könyvelhető el.

A szkeptikus vélemények fogadtatásában közrejátszanak társadalmi-demográfiai hatások. Így a budapesti és a községi lakosok személyes vélekedése között ismétlődő a különbség, hogy az előbbiek tendenciaszerűen inkább hajlanak a felkínált gondolatokra, az utóbbiak kevésbé. A 8 osztálynál iskolázatlanabb válaszadók többnyire visszafogottabbak, ám szerintük a félelemre építő kormányzás hatékonyabb, illetve célravezetőnek tartják a kormánykáderek melletti kitartást – ha véleményüket a más felkészültségű csoportokhoz mérjük. Az egyetemet végzettek viszont inkább kételkednek abban, hogy a kormányzat félelemre építsen, s ebben is és másban (például az emberek vagyoni szenzitivitásának megítélésében, vagy az előnyök apró adagolásának technikájában) azt érzékeltetve, hogy ők maguk a kormányzattal szinkronban vannak. A legidősebb korosztály vegyes álláspontot foglal el, de személyes és észlelt kormányzati megítélése szintén hasonló tendenciát tükröz, például a legkevesbé látnak okot generális bizalmatlanságra, viszont a látszat őrzését jellemzőnek ítélik a mindenkori kormányzatokra. A legfiatalabb korosztálynak ez a tendencia-szerű összhang élménye kevésbé mutatkozik. *A Fidesz-szavazók személyesen és a kormányzat nevében is – a politikai csoportok közül – kiugróan hajlanak a machiavellista nézetekre, míg a Jobbik hívei konzekvensen inkább tagadják ezt a fajta szkepticismust (mind magukról, mind kormányról*

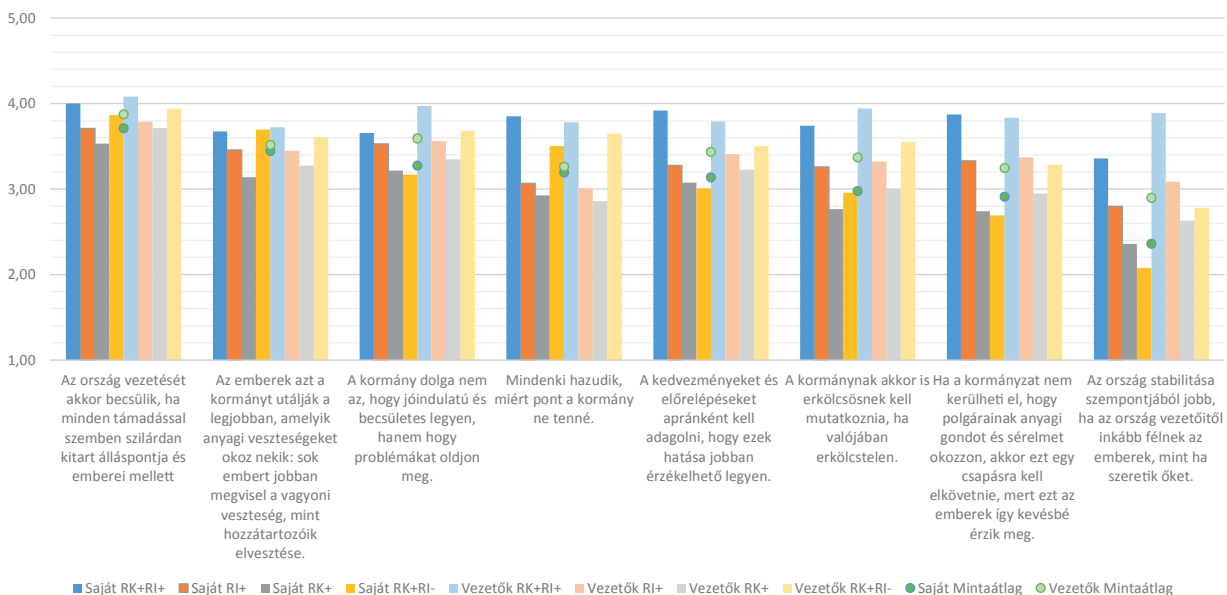
szólva). A Fidesz és az MSZP szavazói tükörválaszokat adnak a félelemre épülő kormányzással kapcsolatban: a Fidesz szavazói személy szerint leginkább el tudják ezt fogadni, a kormányzatra nézve ehhez képest vitatják, az MSZP szavazói épp fordítva ítélnék. Az MSZP képviselői az emberek vagyoni érzékenységét látni vélik, és ezzel párhuzamos álláspontot tulajdonítanak a kormányzatnak.

2013-ra – amint ezt korábbi elemzésünk kimutatta – a közfelfogás társadalomkritikai alaphangja csitult. Ugyanabban a 8 témában, (esetenként jobban érthető, leegyszerűsített formában) kínáltuk fel az országos reprezentatív mintának Machiavelli autentikusnak tekinthető megfontolásait, amit a kérdezettek újfent ötfokú skálán minősítettek.

A személyes vélemény és a látni vélt kormányzati magatartás ekkor közelebb kerül egymáshoz: személyesen 2,95 átlag helyett átlagosan 3,12-re értékeli a tételsort, a mintaegész kevesebb tételtől is határolódik el (a morális súlyúak közül csak 2-től), a kormányzatról szólva 3,51 helyett csak 3,40 skálafok erejéig tartják csak jellemzőnek a tételek sorát, sőt ezek egyikét – a legproblematisabbat – nem is tartják rá nézve jellemzőnek.

A legnagyobb egyetértéssel találkozó item az volt, hogy *„Az ország vezetését akkor becsülik, ha minden támadással szemben szilárdan kitart álláspontja és emberei mellett.”* Ezzel a tétellel maguk a kérdezettek inkább egyetértettek, mint amennyire szerintük a vezetők ezt a fajta elszánt következetességet képviselték (3,71>3,57). Ugyancsak egyetértéssel találkozott a kérdezettek körében az az állítás, hogy *„Az emberek azt a kormányt utálják a legjobban, amelyik anyagi veszteségeket okoz nekik: sok embert jobban megvisel a vagyoni veszteség, mint hozzátartozóik elvesztése.”* A tétel elfogadásában csak árnyalati különbség volt a kérdezettek véleménye és a politikusok feltételezett álláspontja között (3,44 <3,52). Ugyancsak végső soron támogatásban részesült az az álláspont, hogy *„A kormány dolga nem az, hogy jóindulatú és becsületes legyen, hanem hogy problémákat oldjon meg.”* A kérdezettek szerint e gondolat nagyobb egyetértésre számíthat a vezetők körében, mint maguk között (3,27<3,59). Nyersebb és leplezetlenebb az a machiavellista gondolat, hogy *„Mindenkinek hazudik, miért pont a kormány ne tenné”*. A saját és a feltételezett vélemény között az eltérés ez esetben minimális (3,19<3,26). A kérdezettek kissé bizonytalanul, de hajlottak arra, hogy a hatalomgyakorlás technikájával kapcsolatban elfogadják azt, hogy *„A kedvezményeket és előrelépéseket apránként kell adagolni, hogy ezek hatása jobban érzékelhető legyen”*. Ezt az álláspontot inkább feltételezték a politikai vezetőkről, mint amennyire magukénak tartották (3,14<3,43). Tulajdonképpen nem részesül támogatásban (bár világosan nem tudhatjuk, hogy mit jelent a kitérő válasz), hogy *„A kormánynak akkor is erkölcsösnek kell mutatkoznia, ha valójában erkölcstelen”*. Miközben a kérdezettek bizonytalanságot árulnak el, nincs kétségük afelől, hogy ezt a gondolatot a politikusok egyetértően vallják (2,97<3,37). Egyértelmű annak az elutasítása, hogy *„Az ország stabilitása szempontjából jobb, ha az ország vezetőitől inkább félnek az emberek, mintha szeretik őket”*. Ezt a kérdezettek egyértelműen elutasítják, s ha halványabban is, de úgy gondolják, hogy a politikai vezetők sem így látják a hatalmi viszonyokat (2,36<2,90).

2013 megváltozott összképében a vizsgálati személyek saját álláspontjai alapvonalaikban emlékeztetnek a 2011-es helyzetre. Az RK+RI+ csoport egyetértése újfent általános, csúcса és átlaga korábbinál is magasabb. Ilyen értelemben vett primátusa furcsa módon egy ponton halványul el, amikor az (egyébként a Machiavelli megfontolásoktól most is sűrűn idegenkedő) RK+RI- csoport nála is jobban hangsúlyozza, hogy a kormányzat anyagi restriktciókkal váltja ki a legélesebb ellenállást. Az RK+ típus összességében is felzárkózik az RK+RI- csoporthoz, sőt el is hagyja azt (szintén

II. 60. ábra: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2013-as minta rendszerattitűd-csoportjaiban

3 elutasítással, 4 szélső fenntartással, 2 morálisan kifogásolható tétel elvetésével). Az RI+ csoport szerepe 2013-ban meglehetősen jellegtelenné válik, és 2011-es markáns szerepéhez képest teljesen elsikkad a kormányzati gyakorlat megítélésében (sőt ez lesz az a csoport, amely nem veti el, hogy a kormányzat a megfélemlítésben láthatja a stabilitás kulcsát). *A kormányzatról szólva* a machiavellizmust ekkor általában valamivel kevésbé tartják jellemzőnek, *a morális problémák tekintetében nincs lényeges eltérés* a két minta, 2011 és 2013 összképe között. Ez egyedül a legkényesebb ponton (a megfélemlítés kérdésében) lesz kiugró, amiben nem marasztalják el a kormányzatot. A rendszerattitűd-csoportok szerepe azonban módosul. Nemcsak az RI+ nem védi a kormányzatot, hanem az RK+RI- csoport sem hibáztatja (mármint, hogy számára elfogadhatatlan morális magatartást tanúsítana). Az RK+ típus képviselői pedig azzal tűnnek ki, hogy az általuk erős fenntartással kezelt machiavellizmust a legkevésbé ők fedezik fel a kormány viselt dolgaiban – nem is akarják, nem is látják.

Szkeptikus vélekedések, 2013

A hatalom mechanizmusainak, számításainak és játékainak gondolkörén túltekintve – a minden megtorpanása ellenére jórészt társadalomkritikus – közgondolkodás háttérében kerestük, hogy a boldogulással, igazságossággal, értékek érvényesülésével kapcsolatban általában mennyire derűlátó, lemondó, meghasonlott vagy kaján a kérdezettek reprezentatív köre. Mintegy 38 egyedi témában – esetenként kihegyezett, provokatív, ironizáló tétel formájában – az interjúkban széttagolt blokkokban tettünk fel kérdéseket, melyekkel kapcsolatban a vizsgálati személyek hét-, illetve ötfo-kú skálán fejezték ki egyetértésük-elutasító tagadásuk mértékét.

II. 35. tábla: Autentikus Machiavelli-ételek fogadtatása a 2013-as minta egészében és rendszerattitűd-csoportjaiban

	Saját						Vezetők					
	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
Az ország vezetését akkor becsülik, ha minden támadással szemben szilárdan kitart álláspontra és emberei mellett.	3,71	4,00	3,71	3,53	3,86	6,782 ***	3,87	4,08	3,79	3,71	3,94	3,858 **
Az emberek azt a kormányt utálják a legjobban, amelyik anyagi veszteségeket okoz nekik: sok embert jobban megvisel a vagyoni veszteség, mint hozzátartozók elvesztése.	3,44	3,67	3,46	3,14	3,69	12,556 ***	3,52	3,72	3,45	3,27	3,61	5,525 **
A kormány dolga nem az, hogy jóindulatú és becsületes legyen, hanem hogy problémákat oldjon meg.	3,27	3,66	3,53	3,22	3,17	5,744 **	3,59	3,97	3,56	3,35	3,68	7,261 ***
Mindenki hazudik, miért pont a kormány ne tenné.	3,19	3,85	3,06	2,93	3,50	16,535 ***	3,26	3,78	3,01	2,86	3,65	25,687 ***
A kedvezményeket és előrelépéseket apránként kell adagolni, hogy ezek hatása jobban érzékelhető legyen.	3,14	3,92	3,28	3,07	3,01	13,982 ***	3,43	3,79	3,41	3,23	3,50	6,200 ***
A kormánynak akkor is erkölcsösnek kell mutatkoznia, ha valójában erkölcstelen.	2,97	3,74	3,26	2,76	2,96	14,297 ***	3,37	3,94	3,32	3,00	3,55	14,980 ***
Ha a kormányzat nem kerülheti el, hogy polgárainak anyagi gondot és sérelmet okozzon, akkor ezt egy csopásra kell elkövetnie, mert ezt az emberek így kevésbé érzik meg.	2,91	3,88	3,33	2,74	2,69	31,117 ***	3,24	3,83	3,37	2,95	3,28	13,793 ***
Az ország stabilitása szempontjából jobb, ha az ország vezetőitől inkább félnek az emberek, mint ha szeretik őket.	2,36	3,36	2,80	2,36	2,08	26,121 ***	2,90	3,89	3,09	2,63	2,78	20,123 ***
Átlag	3,12	3,76	3,30	2,97	3,12		3,40	3,88	3,37	3,12	3,50	

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<.01 *** p<.001)

II. 36. tábla: Szkeptikus tételek fogadtatása hétfokú skálán

Item	Mintaátlag
Mindig a vesztesek hibáiról hallunk, holott lehet, hogy épp a győztesek követik el a nagyobb bűnököt.	5,37
A hatalmasok sok mindent megtehetnek, de ők is bukhatják a legnagyobbat.	5,23
Akiket elkap a hatóság, azok balekok, az igazi nagyszabású bűnözők mindig megússzák.	5,07
Törekednünk kell a csoportok közötti nagyobb társadalmi egyenlőségre.	5,07
A szegénység nem tesz becsületessé.	4,91
Ha ez emberekkel való bánásmódban jobban érvényesülne az egyenlőség, kevesebb problémánk lenne az országban.	4,91
A saját hasznáról mindenki meg tudja magyarázni, hogy az a közérdeket szolgálja.	4,84
A demokrácia arra jó, hogy az uralkodó csoportok a népre hivatkozzanak, amikor önös érdekeiket érvényesítik.	4,72
Az egyenlőség komolytalan gondolat, nincs két ember, akinek tehetsége és helyzete pont egyforma lenne.	4,70
Nincs az az ember, aki ugyanazt akarná másnak, mint önmagának.	4,63
Ha barátot akarsz, akkor tarts kutyát.	4,17
A szabadság az, amikor még nem tudjuk, hogy mitől kell jobban félni.	4,06
Akinek sok a pénze, az nem bízhat sem a barátságban, sem a szerelemben.	3,96
Aki számot vett azzal, hogy meddig terjed a tudósok tudománya, az a vallásos hitben találja meg a világ magyarázatát és önmagát.	3,91
A diktatúra annyiban jobb a demokráciánál, hogy ebben csak a diktátor kényéhez-kedvéhez kell igazodni és nem kell fű-fa-virággal egyezkedni.	3,90
Abból sem lesz elégedett és sikeres ember, aki az élet dolgaiban a szülőkre és tanárookra hallgat.	3,80
Csak az tartja be a szabályokat, akinek nem jutott ennél okosabb az eszébe.	3,69
Az önző, rossz szándék még elmegy, de a jó tett biztosan elnyeri büntetését.	3,69
Jobban menne az országnak, ha az alsóbb népcsoportok a helyükön maradnának.	3,59
A vallás a gyengék menedéke, hogy a gyengéknek ne kelljen szembenézniük az élet problémáival és a halál elkerülhetetlenségével.	3,57
A fiatalok ártatlansága csak abból fakad, hogy még nem volt idejük megmutatni rossz ösztöneiket.	3,54
Néha szükség van erőszakra, hogy helyre tegyünk más csoportokat.	3,49
Egyedül a pénz boldogít.	3,48
Aki túl sokat foglalkozik a testének építésével, annak az esze leépül.	3,43
Hogy előrejussunk az életben, néha el kell nyomnunk más csoportokat.	3,39
Az öregek attól bölcssek, hogy már nincs erejük megtenni amit szeretnének és élveznének.	3,28
Előre kell jutni az életben, szinte mindegy milyen eszközzel.	3,15
A győzelem fontosabb, mint az, hogy milyen módon szerezzük meg.	3,13

II. 37. tábla: Szkeptikus tételek fogadtatása ötfokú skálán

Item	Mintaátlag
A politikai vezetőink bármikor készek, hogy hazudjanak nekünk, ha céljaik úgy kívánják.	3,92
A politikusok csak úgy tesznek, mintha törődnének az emberekkel.	3,90
Az emberek hazudnak, ha érdekük úgy kívánja.	3,86

Az emberek meg akarnak szerezni mindent, amit csak lehet.	3,85
Majdnem minden politikus hajlandó kiárúsítani az eszméit vagy megszegni az ígéreteit, ha ezzel növelheti a hatalmát.	3,83
Ha nem ellenőrizzük őket, az emberek fütyülnek a szabályokra.	3,73
A legtöbb politikus becsületes és nem korrupt.	2,68
A legtöbb politikus törődik választóival.	2,67
A politikusoknak fontosabb az emberek érdeke, mint a saját pártjuké.	2,53

A társadalmi tapasztalatok kiértékelésében az egyik legdöntőbb kérdés, hogy milyen viszonyt tételez fel és tapasztal az egyén, a csoport, a társadalom a sikerek/balsikerek és az emberi értékek, morál/értelem között. A felkínált itemek közül (hétfokú skálán) a legnagyobb egyetértéssel az találkozott, hogy „Mindig a vesztesek hibáiról hallunk, holott lehet, hogy épp a győztesek követik el a nagyobb bűnöket.” (5,37), illetve „Akiket elkap a hatóság, azok balekok, az igazi nagyszabású bűnözők mindig megússzák.” (5,07). Az általánosság különböző szintjén e szkeptikus gondolatokkal lényeges eltérések nélkül egyetértés mutatkozik (olyan árnyalatokkal, hogy a férfiak inkább osztoznak ezekben, illetve a baloldali pártállásúak inkább egyetértenek velük, mint jobboldali ellenlábasaik). Hasonlóképpen, bár kisebb mértékben egyetértett a minta azzal, hogy a társadalmi és személyi viszonyok elmaradnak az optimista/illuzórikus várakozásoktól. Így az önzés szerepének hangsúlyozása az emberképben: „Nincs az az ember, aki ugyanazt akarná másnak, mint önmagának.” (4,63), elfogadták a többértelmű *bonmot*-t „Ha barátot akarsz, akkor tarts kuttyát.” (4,17); határesetnek tekinthető, hogy a szabadsággal kapcsolatban mekkora kétely mutatkozik: „A szabadság az, amikor még nem tudjuk, mitől kell jobban félni.” (4,06). Tendenciaszerűen inkább hallatnak a férfiak szkeptikusabb, a nők kevesebb kételyt kifejező véleményt, az MSZP-támogatók nagyobb egyetértésnek adnak hangot. Végző soron elutasítja a minta azt a gondolatot, amely a tudomány korlátaiból vezeti a vallásos hit erejét: „Aki számot vet azzal, hogy meddig terjed a tudósok tudománya, az a vallásos hitben találja meg a világ magyarázatát és önmagát.” (3,91). E tekintetben halvány, szokatlan különbségek mutatkoznak a válaszadók között, itt a nők válasza kevésbé elutasító, a Fidesz-támogatók pedig átlagosan már – bár minimális mértékben – az elfogadásra hajtanak. Egyértelműbb az elutasítás azzal kapcsolatban, hogy „Abból nem lesz elégedett és sikeres ember, aki az élet dolgában a szülőkre és tanárookra hallgat.” (3,80), „Az önző jószándék még elmegy, de a jótett biztos elnyeri büntetését.” (3,69), és különösképpen azzal, hogy „A vallás a gyengék menedéke, hogy a gyengéknek ne kelljen szembenézniük az élet problémáival és a halál elkerülhetetlenségével.” (3,57). A szórt tematikájú, provokatív kérdésekre adott válaszokból az tűnik ki, hogy van egyfajta szkepszis az emberi kapcsolatokkal, várható jóindulattal szemben, ugyanakkor a vallás, a tudomány, a nevelő tényezők ravaszítás kikezdésével a kérdezettek nem vállalnak közösséget.

A sokféle fenntartást és morális szkepszist kifejező állításokkal a különböző rendszerattitűdöt képviselő csoportok közül rendre minden esetben az RK+RI+ típus ért leginkább egyet, mégpedig oly mértékben, hogy válaszuk skálaértéke a másoknál esetenként tagadásba átforduló véleménytől eltérően meghaladja az 5-ös fokot, sőt a legnagyobb egyetértéssel fogadott – győztesek bűneire vonatkozó – tétel esetében eléri a 6-os értéket is. Az ellenpontot az esetek döntő többségében az RK+ csoport képezi fenntartásával, illetve ellenvetésével. Az RK+RI–, konzekvensen társadalomkritikus csoport többnyire köztes helyet foglal el, a győztesek bűneivel kapcsolatban szinte teljesen felzárkózik az RK+ csoport-hoz és a társadalomkritikai alapállásának különösképpen megfelelő tétellel – „Akiket elkap a hatóság,

azok balekok, az igazi nagyszabású bűnözők mindig megússzák.” – az egyetértésben élre áll, viszont a szülők és tanárok szerepét lebecsülő álláspontot az RK+-hoz hasonlóan erőteljesen vitatja. Hasonló párhuzamosság mutatkozik a tudomány korlátaira rámutató tétellel kapcsolatban is. A 4 típus közötti különbségek az össze esetben szignifikánsak voltak, ami jórészt abból adódott, hogy az RK+RI+ csoport igen-mondása kiterjedt a kifejezetten provokatív, normavitató tételek elfogadására is, melyekkel az RK+RI- tartalmilag értelmezhető esetekben ért egyet, más vonatkozásban viszont vitatja azokat.

A társadalmi-demográfiai különbségekkel és a társadalmi-gazdasági pozíciókkal kapcsolatos szkepszist más tételekkel is megközelítettük. A hétfokú skálán egyetértéssel találkozott minden demográfiai és politikai csoportban az a tétel, hogy „A hatalmasok sok mindent megtehetnek, de ők is bukhatják a legnagyobbat.” (5,23). Más irányban fogalmaz meg kételyt, rombol esetleges illúziókat az a gondolat, hogy „A szegénység nem tesz becsületessé.” (4,91), a megtévesztő társadalmi kommunikációra vonatkozott 2. egyetértéssel találkozó gondolat, hogy „A saját hasznáról mindenki meg tudja magyarázni, hogy az a közérdeket szolgálja.” (4,84), illetve, ezt konkretizálva „A demokrácia arra jó, hogy az uralkodó csoportok a népre hivatkozzanak, amikor önös érdekeiket érvényesítik.” (4,72). Az elfogadás-elutasítás határán táncol annak az itemnek a fogadtatása (3,96), hogy „Akinek sok a pénze, az nem bízhat sem a barátságban, sem a szerelemben.”. Ehhez hasonlóan okozhatott értelmezési nehézséget az az item, hogy „A diktatúra annyiban jobb a demokráciánál, hogy ebben csak a diktátor kényéhez kedvéhez kell igazodni és nem kell fű-fa-virággal egyezkedni.” (3,90) – sajátos módon a szocialista támogatók kifejezett támogatása mellett (4,32). Az anómia jeleit mutatják a politikai csoport tagjai, amikor a minta egészének véleményével (3,69) szemben, inkább elfogadják azt (4,15), hogy „Csak az tartja be a szabályokat, akinek nem jutott ennél okosabb az eszébe.”. A minta egésze viszont a 4-es semleges érték alá szorítja, kifejezetten elutasítja azon megállapításokat, miszerint „A fiatalok ártatlansága csak abból fakad, hogy még nem volt idejük megmutatni rossz ösztöneiket.” (3,54), „Egyedül a pénz boldogít.” (3,48), „Aki túl sokat foglalkozik a testének építésével, annak az esze leépül.” (3,43) és végül „Az öregek attól bölcsek, hogy már nincs erejük megtenni, hogy amit szeretnének és élveznének.” (3,28). A válaszokból kitűnik, hogy a meglehetősen összetett és a közhelyeket kikezdő megállapítások között, ezek elfogadásával-elutasításával a vizsgálati személyek különbséget tesznek. Egyfelől megjelenik az uralkodó csoportokkal, a hatalmasok kilátásaival kapcsolatos fenntartás, ami azonban nem jár együtt a szegények, az alávetettek kritikátlan kezelésével, s a minta elhárítja a különböző életkori csoportok, mentalitások túláltalánosított elmarasztalását, valamint a társadalmi normák háttérének, szerepének megkérdőjelezését.

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok az attitűdirodalomban talán szokatlan, mondhatni ironikus hangvételű tételek tekintetében többnyire egymástól szignifikánsan eltérő álláspontot foglalnak el (így van ez 11 esetből 10-szer). Az eltérések jórészt abból fakadnak, hogy az RK+RI+ csoport még ezen kifejezetten kiélezett tételekkel kapcsolatban sem gyakorol érdemleges kritikát. 7 item esetében elfogadó válaszuk itt is meghaladja az 5-ös skálaértéket, de a fennmaradó további 4 esetben is közelít ahhoz; az egyedüli kivétel e tekintetben azzal az állítással kapcsolatos, hogy „Az öregek attól bölcsek, hogy már nincs erejük megtenni amit szeretnének és élveznének.”: a csoport átlaga ez alkalommal elmarad az 5-ös értéktől, de még így is egyetértést fejez ki. Megjegyzendő, hogy e tekintetben az ellenpontot az RK+RI- típus képviseli, mint ahogy (az RK+ típussal együtt) az ellenoldalon áll azzal kapcsolatban is, hogy „A fiatalok ártatlansága csak abból fakad, hogy még nem volt idejük megmutatni rossz ösztöneiket.”. Ugyanők ugyancsak a rendszerint fenntartásokkal élő RK+ csoporthoz állnak viszonylag közel annak elutasításában,

hogy „Egyedül a pénz boldogít.”, az RK+RI+ csoporttól ők állnak a legtávolabb annak támogatásában, hogy „A szegénység nem tesz becsületessé.” (mely annyiban kivételes eset, amikor a különböző rendszerattitűdű csoportok álláspontjának távolsága nem üti meg a szignifikáns mértéket). Van, amikor az RK+RI- típus egyetértése túltesz még a tartalmi szempontokat ritkán mérlegelő RK+RI+ csoporton is, minimálisan azzal kapcsolatban, hogy „A saját hasznáról mindenki meg tudja magyarázni, hogy az a közérdeket szolgálja.” és erőteljesebben arra nézve, hogy „A demokrácia arra jó, hogy az uralkodó csoportok a népre hivatkozzanak, amikor önös érdekeiket érvényesítik.”. Az eredmények tanulsága szerint a provokatív tartalmi megállapításokra születő válaszok általában árulkodnak a válaszadói stílusról, ám az RK+RI- típus esetében e válaszok tartalmi mérleget is tükröznek, messze vezető kételyekkel.

A közélettel, a politikával kapcsolatban a visszatérő kérdés során újra és újra fenntartásokkal, kifejezett bizalmatlansággal találkozunk. Az ötfokú skálán mért válaszok rendre egyetértést fejeznek ki olyan tételekkel, mint „A politikai vezetőink bármikor készek arra, hogy hazudjanak nekünk céljaik úgy kívánják.” (3,92), „A politikusok csak úgy tesznek, mintha törődnének az emberekkel.” (3,90), „Majdnem minden politikus hajlandó kiárúsítani az eszméit, vagy megszegni az ígéreteit, ha ezzel növelheti a hatalmát.” (3,83). Bizonyos, hogy mindennek háttérében egy általánosságban is gyanakvó, bizalmatlan emberkép áll. Az utóbbi tétel elfogadásával lényegében azonos mérvű az egyetértés azzal, hogy „Az emberek hazudnak, ha érdekük úgy kívánja.” (3,86), „Az emberek meg akarnak szerezni mindent, amit csak lehet.” (3,85) „Az emberek fütyülnek a szabályokra, ha nem ellenőrzik őket.” (3,73). Mindezen, kifejezetten negatív megítélés és várakozás konzisztens a pozitívumok elvetésével a közgondolkodásban: „A legtöbb politikus becsületes és nem korrump.” (2,68), „A legtöbb politikus törődik a választóival.” (2,67), „A politikusoknak fontosabb az emberek érdeke, mint saját pártjuké.” (2,53). Ez utóbbi itemekkel kapcsolatban egy árnyalattal nagyobb egyetértést találunk a nők körében, illetve a Fidesz jobboldali táborában, mint az ellenoldalon.

A politikusok magatartásával kapcsolatos tételek fogadtatásakor az RK+RI+ csoport – eltérően a korábbiaktól – nem kirívóan elfogadó álláspontra helyezkedik, hanem viszonylag visszafogottan nyilvánít véleményt, jóllehet a mintaegész fenntartásaitól eltérően hajlik annak elfogadására is, hogy „Ha nem ellenőrizzük őket, az emberek fütyülnek a szabályokra.”, illetve „Az emberek meg akarnak szerezni mindent, amit csak lehet.”.

Az RK+RI- konzekvens csoportja ebben a politikára kihegyezett témakörben osztotta azt az álláspontot, hogy az érdekeiket követve az emberek, a politikusok pedig különösképpen hajlanak a hazugságra, továbbá hatalmuk növelése érdekében eszméket készek kiárúsítani, illetve megszegni ígéreteiket. Tartalmilag koherens módon kérdőjelezi meg, hogy a politikusok számára fontosabb lenne az emberek érdeke, mint a pártérdek, hogy törődnek választóikkal és hogy ne lennének korrumpáltak. Az RI+ csoport esetében viszont tapasztalunk hajlandóságot rendszerigazoló alapállásuk érzékeltetésére, amint a legkevésbé kérdőjelezi meg, hogy a politikusok törődnek-e választóikkal, illetve viszonylag egyértelműen tagadják, hogy minden politikus hatalmi érdekből feladja-e eszméit és ígéreteit. A rendszerattitűdők alapján elkülönített típusok tehát a politikusokról szólva elárulnak tematikus érzékenységet, közöttük akár konzekvens véleményesség is megmutatkozik.

A politikai tényezők – kritikus – megkülönböztetésének jeleit kerestük egy merőben más vetületben is, akkor, amikor arra kérdeztünk rá, hogy különböző normasértő, deviáns magatartások mennyiben háborítják fel a kérdezetteket. (Ennek felderítése és rendszere elemzése nyomán dolgozott ki Berkics (2015) a rendszerigazolás-cinizmus-elégedetlenség látásmódjáról egy egyedülálló

fogalomértelmezést.) Általánosságban azt tapasztaljuk, hogy a politikusok, politikai tényezők is felháborodást váltanak ki deviáns magatartásukkal, épp úgy mint ha a piaci szereplőkről, cégekről van szó; az eltérés köztük csak árnyalatnyi. A legerősebb indulatra utalnak azzal kapcsolatban (öt fokú skála), ha „Egy politikusról kiderül, hogy több százmillió kenőpénzket fogadott el.” (3,69), ezt követi, ha „Egy nagy cég a magasabb profitért súlyosan károsítja a környezetet.” (3,66). Mikroszkopikus különbség: „Egy politikus rokonait érdemtelenül minisztériumi álláshoz juttatja.” (3,55) versus „Egy cég jogosulatlanul vesz igénybe állami támogatást.” (3,54). A váltakozó sorban következik az, hogy „Egy politikus kormányra kerülve nem tartja be az ígértét.” (3,47), és ettől marad el minimális mértékben, ha „Egy vállalkozó adócsalás útján nagyobb jövedelemhez jut.” (3,45). A sor végén áll (3,42) ha „Egy politikusról kiderül, hogy hazudott”, illetve „Egy cég a reklámjában megtéveszti a vásárlókat.”. Nem állíthatjuk, hogy a megítélésnek nagy lenne a szórása és az indokoltnak tűnő elmarasztalás légkörében a sorban elfoglalt ranghelyek gyakorlatilag nem jelentenek érdemi különbséget a megítélésben.

A visszas helyzetekre adott érzelmi válaszuk (erkölcsi-érzelmi felháborodásuk) jellemzésekor a rendszerattitűdjük tekintetében különböző csoportok közül – alapvetően választílusuknak megfelelően – a legerőteljesebb választ rendre az RK+RI+ csoporttól kapjuk, a legvisszafogottabbat pedig az RK+ csoporttól. Az RK+RI- konzekvens kritikai attitűddel jellemezhető csoport az általában is legnagyobb felháborodást kiváltó 2 esetben (a kenőpénzt elfogadó politikusról, illetve a profithajász, környezetkárosító cégről szólva) némileg megelőzi az RK+RI+ csoportot, ám az esetek zömében sem szakad távolra attól. Az RI+ csoport válaszai itt mondhatni szinte soha nem markánsak, legfeljebb egy esetben tűnhet fel, hogy a korrupt politikussal kapcsolatban viszonylag közel áll véleményük a legkevésbé felháborodó RK+ típushoz.

A fentiekben érintettük, hogy többek között a vallás, a demokrácia, a szabadság megítélését is kikezdő tételeket kínáltunk fel a vizsgált személyeknek; így volt ez a magyar közgondolkodásban is kulcsfontosságúnak bizonyuló egyenlőséggel kapcsolatban is. Bizonyos kétely hangot kapott: „Az egyenlőség komolytalan gondolat, nincs két ember, akinek tehetsége és helyzete pont egyforma lenne.” (4,70 a hét fokú skálán – a különböző politikai pártállásúak között némi különbséggel, a Fidesz szavazók nagyobb egyetértésével). Más vonatkozásban viszont ugyanez az érték direkt és indirekt megerősítést nyert: „Törekednünk kell a csoportok közötti nagyobb társadalmi egyenlőségre.” (5,07), és „Ha az emberekkel való bánásmódban jobban érvényesülne az egyenlőség, kevesebb problémánk lenne az országban.” (4,91). Ehhez képest kifejezetten elutasításban részesül az a gondolat, hogy „Néha szükség van erőszakra, hogy helyre tegyünk más csoportokat.” (3,49), „Jobban menne az országnak, ha az alsóbb népcsoportok a helyükön maradnának.” (3,59), mint ahogy hasonló megítélésben részesül a hét fokú skálán kritikusan kezelt állítás „Hogy előre jussunk az életben, néha el kell nyomnunk más csoportokat.” (3,39). Kifejezetten a machiavellizmus szellemétől való elhatárolódást jelzi, amikor a kérdezettek (köztük inkább a nők, illetve a jobboldaliak) legerőteljesebben azokat a tételeket kérdőjelezi meg, hogy „Előre kell jutni az életben, szinte mindegy, hogy milyen eszközzel.” (3,15), illetve „A győzelem fontosabb, mint az, hogy milyen módon szerezzük meg.” (3,13). Megállapíthatjuk, hogy a mintaegész válaszai ilyen direkt megnyilatkozásokkal szemben eleget tesznek a társadalmi kívánatosság követelményeinek.

A kérdezettek rendszerattitűdjének függvényében minden esetben szignifikáns különbségek mutatkoznak. Az RK+RI+ igent mondó csoport a heterogén tételekkel rendre egyetért, elfogadó véleményük itt rendre meghaladja az 5-ös skálafokot. Az RK+RI- csoport tematikus érzékenysége

abban nyilvánul meg, hogy az RK+ „vonakodó” csoporthoz közel, sőt azon túlmenően is ellenáll az érték- és norma-kikezdő tételek sugalmazásának, így a tétellel való egyetértésük mértéke a hétfokú skálán a 3-as értéktől is elmarad azzal kapcsolatban, hogy egyedül a győzelem számít (a hozzá vezető út nem), az előrejutás a fontos (bármilyen úton következzen ez be), illetve, hogy elnyomásra van szükség és lehetőség a társadalomban (ami összhangban van azzal is, hogy a társadalmi erőszak szükségességét ők vitatják a legerőteljesebben az összes csoport közül). Ugyanakkor az RK+RI+ típus (5-ös skálaérték feletti) elfogadó álláspontjához jól közelítenek mindkét alkalommal, amikor az egyenlőség értékéről és kívánatosságáról szó kerül. Megjegyzendő, hogy ez utóbbival kapcsolatban az összes csoport közül a legkisebb támogatási hajlandóságot az RI+ típus árulja el.

DUPress

DUPress

III.

TÁRSADALMI KÖZÉRZET

A monográfia következő fejezete tér rá arra a kérdésre, hogy a rendszerattitúd, illetve közelebbről az általunk rendre elkülönített négy típusa milyen szerepet játszik a társadalmi köztudat három szférájában, amelyek természete megfeleltethető az attitúd affektív, kognitív és viselkedési-készenlét alkotóelemének.

Elsőként a köztudat affektív szférájaként a társadalmi közérzet tanulmányozására kerül sor. Előjáróban a vonatkozó szakirodalmat strukturáljuk abból a szempontból, hogy milyen támpontokat nyújt aktuális magyarországi kutatásunkhoz. A „szubjektív jóllét” bevett megjelölése és az általunk alkalmazott „társadalmi közérzet” (illetve „érzelmi atmoszféra”) terminus közötti fogalmi viszonyok tisztázása után térünk ki a társadalmi feszültségek megélésének dinamikájára (amelyet a szakirodalom előszeretettel tárgyal az érzelmekkel kapcsolatban). A hangulat minősége és a mércéhez mért elégedettség jelenségkörének tárgyalásakor a boldogság/elégedetlenség dichotómiája mellett a szuverenitás/kiszolgáltatottság szempontját is bevezetjük. A második alfejezet a számunkra kognitív/verbális áttételben elérhető, tömegesen jelentkező érzelmek empirikus megközelítésének kérdéseit – összefüggéseikre utalva – listázza.

Az empirikus eredmények ismertetésére kettős szerkezetben kerül sor. Az ismételten vizsgált kérdésekre születő válaszok bemutatására a 4 éves metszetben kerül sor, mindvégig szem előtt tartva, keresve és kiértékelve az attitúdtípusok közötti jellegzetes különbségeket. Ettől az elemzési logikától nem térünk el akkor sem, amikor az eredmények idői csoportosításáról áttértünk két kitüntetett tematikus egység külön tárgyalására, egyfelől a nemzeti-nemzetközi kontextusban, másfelől a (jövőbeli kitekintéssel fűszerezett) történeti kontextusban az érzelmek elemzésére. Ezek a tematikus egységek aláhúzzák a közérzet vizsgálatának azt a módszertani jellegzetességét – amit a fejezet összefoglalója is tükröz –, hogy a megélt/észlelt érzelmi állapotok megközelítésében az összehasonlításnak, viszonyításnak különleges jelentősége van.

III/1. A társadalmi közérzet (A *status quóra* adott érzelmi válaszok)

A szociálpszichológia újabb történetének „affektív ellenforradalma” is abba az irányba tereli a rendszerattitúdok vizsgálatát, hogy lehetőségek szerint próbáljuk feltárni azt az érzelmi közeget, amelyben ezen attitúdok megjelennek, megmártóznak, visszhangra találnak. Ez a tudománytörténeti inspiráció itt teljesen helyénvaló, hiszen a társadalomhoz való viszonyulásnak – a gondolati tartalmak és tettekrevalóság mellett – bizonyosan hangsúlyos összetevője, hogy az emberek hogyan élik meg a fennálló viszonyokat, az ezekkel kapcsolatos hangulatok, indulatok, kötődések milyen

előjellel és milyen körben jelentkeznek. Ugyanakkor az érzelmek vizsgálatának – különösen ilyen tömeges méretekben való felderítésének – méltán mondhatni, hogy általános jellemzője, korlátja, gondja, hogy az emberek verbális önbeszámolóí alapján jutunk el hozzájuk, rá vagyunk arra utalva, hogy ők maguk – kultúrspecifikus módon és ezen belül egyéni felfogásuk szerint – hogyan kategorizálják érzéseiket, illetve azok intenzitását. Elsőrendű elméleti és módszertani probléma, hogyan juthatunk el az egyéni érzésekről – szóban vagy skálákon – születő önbeszámolóktól a társadalmi szintű általánosításokig, ez utóbbiak érvényességi körét hogyan tudjuk kijelölni. Ezen probléma tudatosítása jegyében vezetjük itt be az angolszász szakirodalomban honos „szubjektív jóllét” fogalma mellett a „társadalmi közérzet” fogalmi konstrukcióját, ami az érzések célzottan társadalmi tárgykörére és társadalmi hordozójára egyaránt utal.

A percnyi érzelmi állapothoz képest vizsgálódásunk kiterjed az érzelmek teljesebb konstellációjára, ami sokféle összehasonlítást, viszonyítást jelent, tartalmaz és kíván meg: ebben mind szerepet kap maga a kérdezett önreflexiója és közelebbi-távolabbi társas-társadalmi környezetének észlelt érzelemvilága (a társas-társadalmi környezetet itt egészen a nemzeti léptékig, különböző nemzetek karakterisztikus állapotáig és az erre egymás között adott reakciókig lehet bővíteni akár), a különböző életterületeken megélt érzések summázata és ezek egybevetése, a személyes és a történeti múlt-jövő dimenziójában látni vélt, felidézett vagy jószolt érzések referenciapontjai.

Az érzelmek, a társadalmi közérzet tanulmányozása során ezek pozitivitása-negativitása, tehát minősége kulcskérdés. A sztenderd dimenzió, amire a nemzetközi szakirodalom fókuszál, az a boldogság–elégedetlenség tengely. A már többször érintett hazai előzmények és ezek érzelmi lecsapódása indokolja, hogy e mellett a szuverenitás-kiszolgáltatottság dimenziójába sorolható érzelmi állapotokkal is elemzően foglalkozunk.

A társadalmi közérzet és az érzelmi atmoszféra

A szubjektív jóllét nemzetközileg kiterjedt és adatokban gazdag vizsgálata kifejezetten és egyoldalúan *az egyénre koncentrálva* ad arra választ, hogy egy társadalom érzelmi állapota milyen. A közgazdaságtanban is honos úgynevezett módszertani individualizmus természetesen e téren is jogos, a társadalmi folyamatok aktora az egyén és az ő állapota az alkotóeleme a társadalmi közállapotoknak. Ez azonban egyáltalán nem indokolja, hogy kutatásainkban az egyének csak önmagukra, élményeikre, eredményeikre reflektáljanak, és e megnyilatkozásaikból úgy vonjunk le társadalmi-pszichológiai tanulságokat, hogy meg se kérdezzük őket a társadalomról, társaikról, intézményes közegükről, az általuk mindebben látni vélt morális közállapotokról.

E tágabb körre nyitott kérdéssel nemcsak tülemelkedünk az egyéni önreflexión, hanem annak megértését, értelmezését, magyarázatát is segítjük, amikor explicitté tesszük annak társas-társadalmi kontextusát, hatótényezőit, viszonyítási alapját. Az *összehasonlításnak* a szociálpszichológia az én-nel, illetve saját szociális kategóriával/csoporttal kapcsolatban fundamentális jelentőséget tulajdonít (Stapel & Blanton 2007; Suls & Miller, 1977; Guimond, 2006; Biernat, 2005). A pozitív önértékelés záloga a társakhoz való hasonlóság és a tőlük való különbözőség fura kettőssége. Erre Festinger anno úgy utalt, hogy attitűdjeinket az támogatja, ha a hozzánk közelálló társakkal osztozunk bennük, képességeinkre viszont az vet jó fényt, ha teljesítményünkben felülmúljuk a közelálló társakat. Merilyn Brewer (1991) ennél általánosabban egy identitáselméletet fejtett ki

a csoportba, kategóriába való tartozás és az individuális megkülönböztethetőség kettős szükségletéről. A csoport, a kategória, amelybe besoroljuk magunkat, támpontot és viszonyítási keretet is ad önmagunk megítéléséhez, és más csoportokkal, kategóriákkal egybevetve pozitívumokat sugároznak vagy negatívumokkal terhel meg bennünket. Sok példát lehet hozni a csoportok közötti összehasonlításra, amely ott rejlik a társadalmi osztályok-rétegek magukról és egymásról formált képében csakúgy, mint a nemzeti sztereotípiákban, amelyeket a különböző etnikai csoportok alakítanak ki önmagukról és egymásról. A viszonyítás és viszonylagosság szerepét mi sem illusztrálja jobban, mint a magyar nemzeti önértékelés jelentős visszaesése a rendszerváltás során, amiben – amint erre kitértünk – nyilvánvalóan közrejátszott, hogy korábban a keleti blokk volt a vonatkoztatási keret, ahol a vívmányokat és az életnívót az emberek értékelték, ettől kezdve viszont magasabb mércén, a Nyugattal való összehasonlításban mérik a nemzeti teljesítményeket és életük színvonalát. A saját és más kategória közötti összevetés az úgynevezett *társadalmi összehasonlítás*, amelyet ma már fogalmilag elkülönítünk a társas összehasonlítástól, ám a két ént érintő egybevetés sokban rokon érzelmi következményekkel jár (Brewer & Weber, 1999). A társadalmi csoportok láthatnak egymásban követendő példát, de egymáshoz képest megélhetnek hiányt és megfosztottságot is, az ellenérzések nemegyszer morális érvekbe kapaszkodnak, és a gyűlölet agresszióba torkollhat. Van mindennek egy oly érzelmi dinamikája is, amelyhez a kísérleti szociálpszichológia kevésbé tud hozzáférni, például a saját csoport értéke, sikere, elismerése gyógyír a bizonytalan önértékelésű személy sebeire, mint ahogy az egyéni csalódás és kishitűség rekompenzálását is szolgálhatja a saját csoport fölényének hangsúlyozása vagy agresszív érvényesítése.

Az egyén mindenképp aktív alkotóeleme a társadalomnak: megéli és megítéli annak viszonyait, érzelmileg reagál rájuk, és ebben is ki van téve társai meggyőző vagy taszító hatásának. A magam részéről az érzelmek társadalmi jellegének nyomába eredve fontosnak ítélem azon érzések tüzetesebb vizsgálatát, amelyeket az ember társai, az embertársak kategóriába sorolt csoportjai, a társadalmi intézmények és ezek működés módja váltanak ki, és összességükben annak kiértékelését jelentik, hogy a társak, csoportok, intézmények gyűrűjében ki-ki hogy érzi magát. Ennek fogalmi analízisével másutt többet foglalkoztam (Hunyady, 2010b), s úgy vélem, hogy így megközelíthető és gondolatilag megragadható az a jelenségkör, amit a magyar közbeszéd „*társadalmi közérzetként*” jelöl (aminek angol megfelelőjét szociálpszichológus szakértők bevonásával sem egykönnyű megtalálni). Ebben a fogalmi zsákban aztán helyet talál a bizalom az emberek, üzleti partnerek, állami intézmények iránt, a remény, csalódás, elragadtatás és düh közéleti szereplőkkel, az általuk megjelenített állami szervekkel és pártokkal kapcsolatban, a gazdasági, közpolitikai, szellemi folyamatok állapotának és kilátásainak megélése, a személyes viszonyulás a társas-társadalmi közegehez, az érintettség mértéke, az aktivitásra való hajlam, az összefogásra való készség, az ügyek melletti elkötelezettség. Az érzelmeknek ez a kavalkádja természetesen az egyéni élményvilág része, de nem lehet kérdéses, hogy összességében jellemző a társadalom viszonyaira, és ennyiben nem teljesen elvonatkozott analógia, ha – például reprezentatív minták adatanyagáról szólva – a társadalom közérzetéről beszélünk.

A „társadalmi közérzet” tehát nem rejtelmes műszó, hanem olyasmire utal, amit valamennyien ismerünk. Az első szófejtés természetesen nem igazít el néhány alapvető fogalmi kérdésben: vajon a társadalmi közérzetnek része-e az egyéni hangulat teljes színvilága és minden rezdülése, vagy ez egy (valamely módon) integrált érzelem, amely a társadalomhoz való viszonyulásnak a szubjektív alapját képezi. Felöleli-e a társadalom által nyújtott életfeltételekből és felkínált perspektívából

fakadó összes jó és rossz érzést vagy csak azt soroljuk ide, amit maguk az emberek kifejezetten társaik, pozíciójuk, intézményes környezetük érzelmi kihatásának tekintenek. Beszélhetünk-e teljes joggal az egyes ember, az egyén társadalmi közérzetéről, vagy ez csak valamiféle halmazatként gondolható el, a sokaságnak, azonosítható (sőt azonosuló) csoportnak van társadalmi közérzete, amely az egymásra hatásban születik, és a közös fellépésben jut kifejezésre. A közérzet (akár egyéni, akár közösségi) egy megélt helyzetben, egy adott pillanatban fellépő futó érzelmi állapot vagy viszonyítások nyomán születő érzelmi kiértékelés, amelynek háttérében ott a múlt és a jövő, ott a tömegkommunikáció által kiszélesített és megszürt világpanoráma. Vajon a követelő normák és a társadalom működésmódja közötti harmonikus-diszharmonikus viszony szüli-e a közérzetet, vagy ezzel szemben, a nyugodt, illetve háborgó társadalmi közérzet ölt morális (moralizáló) köntöst, keres magának eszmei igazolást?

Az attitűd- és motivációs vizsgálatok az idők folyamán a társadalmi közérzet ezer csillámló vetületét megvilágították, erre vonatkozó *átfogó modellt* azonban keresve is alig találhatunk a szociálpszichológia szakirodalmában. Egyedi példa – talán nem meglepő, hogy az emberi közösségek egészséges jellegét hirdető Lewin követői közül – de Rivera 1992-es kísérlete a társadalom közérzetével rokonítható „érzelmi klíma” modellálására. Itt elsőként azt emelem ki, hogy a társadalomban elterjedt érzelmi állapotok szélesebb körét vázolja fel, negatív és pozitív hangulati összetevőket egyaránt, és megpróbálja ezeket a társadalmi folyamatok kontextusában kezelni, tehát kiváltó okaikkal és előálló következményeikkel együtt. Ez egy elnagyolt vázlat, amelytől – tematikus érdeklődését ugyan megőrizve – egy évtizeddel később maga a jeles szerző is eltáncolt (de Rivera & Paez, 2007), de ezzel együtt egy érdekes integratív vállalkozás, amely számos releváns szociálpszichológiai megközelítést hoz közös nevezőre.

III. 1. tábla: Érzelmi klíma: társadalmi szerkezet és érzelmi dinamika

Forrás: Hunyady, 2016, 97. o.

Feltételek	Légkörfajták		Feltételek és kihatások
Kormányzati elnyomás	Félelem	Biztonság	Szinergetikus együttműködés
Homályos gazdasági és politikai kilátások	Bizonytalanság	Bizalom	Kormányzati hatékonyság
Kormányzati változás, Erőszakos konfliktusok, Gazdasági hanyatlás	Elégedetlenség	Elégedettség	Prosperáló gazdaság, tőkefelhalmozás és a fogyasztás növekedése
Normatív várakozások sérelme	Gyűlölködés	Összetartás	Közös ügyért egységes áldozatvállalás
		Remény	Megküzdés a feladatokkal, Politikai részvétel

Amint az *III. 1. tábla* mutatja, de Rivera elkülönít (egy-egy dimenzióban mintegy szembeállít) pozitív és negatív érzelmi állapotokat. A negatív állapotokat specifikus kiváltó okokkal kapcsolja össze, és sajátzerű következményeket származtat belőlük. A társadalmat átjáró félelmet például a kormányzati terrorból eredezteti és szerinte ez izolációhoz, a közvélemény elhalásához vezet. A bizonytalanság a homályos gazdasági kilátásokból fakad és megmerevedett nézeteket, elharapózó türelmetlenséget szül. Az elégedetlenség forrása a változás, konfliktus, hanyatlás, következménye pedig a társadalmi összehasonlítás és a nyomán előálló hiányérzet, illetve a feszültségekből fakadó zavargások. A gyűlölködés kiindulópontja – értelmezése szerint – a társadalmi normák sérelme, folyománya a vádaskodó helyzetmagyarázat és bűnbakképzés. De Rivera gondolatmenetén végigfutva támadhat egy olyan érzésünk, hogy túlárnnyalt és kimerevített okokat és következményeket tulajdonít a negatív érzelmi állapotoknak, miközben pozitív ellenpárjaik elég differenciálatlanul mosódnak össze. A biztonság, bizalom és elégedettség mögött kormányzati hatékonyság és prosperáló gazdaság áll, az egyéni és közhasznú megteremtő szinergikus együttműködés valósul meg. Ebben a légkörben a közösség jól tűri a nagy hasznot hajtó kezdeményezéseket, és az emberek – figyelemre méltó állítása szerint – nem tesznek keresztmetszeti társadalmi összehasonlításokat, hanem korábbi és jelen helyzetüket mérik össze, és felismerik gyarapodásukat. Az összetartást a szerző nehéz helyzetben bekövetkező közös áldozatvállalással azonosítja, ez azonban időszakos, szemben a hosszabb távon megmozgató reménnyel, amely ösztönzi a politikai részvételt és a feladatokkal való megküzdés szellemét.

A modell a társadalmat osztatlan egységben tekinti, zárójelbe teszi az osztály- és réteg-differenciáltság tényeit, és az érzelmi dinamikát és állapotokat nem kívánja a társadalmon belül lokalizálni. Erőssége az a szándék, hogy a klíma-jellegzetességeket politikai-gazdasági-csoportközi kontextusban tárgyalja. Politikai vonatkozásban aránytalanul kiemeli a kormányzatnak az aktus-központ szerepét, figyelme nem terjed ki az erőter egészére. A gazdaság tekintetében időben kibomló, interaktív folyamatokat mutat be, értékelve a hatékonyság előfeltételeit és következményeit. Csoportközi viszonylatokból eredezteti az érzelmi állapotokat, a társadalmi összehasonlítás mechanizmusával is számot vet. Ez utóbbi vonás – a csoportközi viszonyok értelmezési kerete – összhangban áll a szerző ún. strukturális érzelmelem-elméletével, mint ahogy a modell egésze tanúskodik arról, hogy de Rivera szelektíven összerendezi az érzelmelek társadalmi jelentkezéséről szóló különféle szociálpszichológiai megközelítéseket.

Csak példaként utalnék arra, hogy a társadalmi összehasonlítás változó irányát és szerepét hogyan értelmezi: az elégedetlenség forrása a változás, a konfliktus, a hanyatlás, következménye pedig a társadalmi összehasonlítás, a nyomában előálló hiányérzet és a feszültségekből fakadó zavargások. E kitérített értelemben vett társadalmi összehasonlításoknak – a társadalmi-strukturális *versus* történeti-társadalmi egybevetésnek – méltán tulajdonítunk nagy jelentőséget a társadalmi közérzet értékkelő tengelyében elhelyezkedő elégedettségről-elégedetlenségről szólván. Míg az elégedettség a megállapodott nyugalom képzetét kelti, amely szétsugárzik és el is lankaszt, az elégedetlenség indulatos folyamat, fölcsap, sodor, szétfeszít, kereteket rombol, ezáltal megnyitja az utat az új számára, amely – a remények szerint – egy kielégítő, szabályokkal összhangzó, belsőleg harmonikus rendet képvisel. Az elégedetlenség abból fakad, hogy égető igényünk, megalapozott célkitűzésünk nem teljesül, és ez számunkra másokkal szemben vagy másokhoz mérten sérelmes, szabályszegő, bizonyítja egy rend gyengeségét, tarthatatlanságát, megújításának szükségességét. Többek elégedetlensége összecsenghet, felerősödik és artikulálódik, közös nevezőre hoz,

platformot, sőt identitást teremthet, akár társadalomformáló mozgalommá is válhat. Az elégedetlenségről akár azt is feltehetjük, hogy reciprok viszonyban áll a hatalommal, hiszen a hatalom birtokosa arról ismerszik meg, hogy megteheti, amit akar, akarata alá hajt másokat is, maga teremt és érvényesít szabályokat, amelyek betartását megköveteli, és amelyek fenntartásán öröködik. Ugyanakkor a hatalom nem korlátlan, nemcsak direkt, bizonyos értelemben mindig kölcsönös: az alávetettek léte és együttműködése nélkül nem érvényesül még a túlhatalom sem; törekvéseik, eszközeik, a kialakult szabályokban rögzült vívmányaik vannak, az ő elégedetlenségük félelmetes erővé is válhat, lecsapolása vagy megfékezése a hatalom birtokosainak elemi érdeke. Tudatosan elejét venni az elégedetlenségnek az anyagi javak és emberi megbecsülés megőrzésével vagy növelésével lehet (erre vonatkozóan vannak Machiavellinek praktikus jó tanácsai), kiegyensúlyozni vagy elfedni kell a sérelmeket, elterelni a figyelmet, megosztani az elégedetleneket, megtörni szervezésük-vezetésük kialakulását, ugyanakkor erős szuggesztíóval a hatékonyság benyomását keltve el kell látni e szervezés-vezetés feladatait. Bonyolítja a helyzetet, hogy a társas és társadalmi viszonyok nem egyszerűen polarizáltak, hiszen az alávetettek is több réteget képeznek (és így vannak másoktól féltetni való előnyeik is), és a hatalom birtokosai is sokszor vetélkedő frakciókra bomlanak (amelyek oly gyakran az elégedetlenség társadalmi melegágyai is lehetnek).

Az általánosság ezen elvonatkozott szintjén tanakodva az elégedetlenség vélhető-várható következményeiről, e pszichológiai gyúanyag többirányú kisülésére számíthatunk. A stressz kiélésének kétféle módja – az angolul oly jól hangzó – *fight or flight*, a harc vagy menekülés alapirányain túl az elégedetlenség kiélése differenciáltabb formákat ölthet: a támadó fellépés irányulhat az ellenlábás ellen, de át is irányítható más, esetenként esendőbb partnerekre. A menekülés jelentheti a szó szorosabb értelemben a viszonyokból és kötöttségekből való kilépést, de önfeladást is, az igényekről való lemondást vagy üresjáratú pangó várakozást. Az elégedetlenség dinamikájával kapcsolatban a történeti kirobbanások, a politikai erőszak forradalmi kitörései felkeltették a pszichológusok szakmai figyelmét is. Nagy hatású leegyszerűsítő állítás, Marx feltételezése, hogy a gazdasági elnyomorodás vezet a világtörténeti léptékű forradalomhoz, melynek azért lett volna és lenne a vezetője a proletariátus, mert – mint tudjuk – süllyedésének végső stádiumában nem veszíthet mást, mint láncait. Ezzel szemben a forradalmi karakterű amerikai szabadságharc konzervatív kommentátora, de Tocqueville arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági prosperitás vezet a társadalmi robbanáshoz. E két elgondolás életszerű kombinációjaként vélte a szociológus Davies (1962), hogy *több faktor együtthatásában* kell gondolkodnunk: ha a társadalmi-gazdasági emelkedést hirtelen visszaesés megszakítja, akkor a kielégítetlenné vált igények robbantják be a társadalmi-kormányzati rendet. A gazdasági tényező alakulása mellett a közelebről meg nem határozott igények szerepének számbavétele méltán keltette fel Feierabend és munkatársai (1998) figyelmét, kiknek eredetileg 1972-es írását alpműnek tekinthetjük. Ők az észlelt társadalmi realitások, „eredmény” és a társadalmi elvárások kölcsönviszonyát minden változatban, rendszeresen elemezték. A lassú együttmozgástól a gyors szakadásig, az emelkedés esetén az eredménynél gyorsabban felívelő elvárások, a hanyatlás esetén az eredmény gyors esésétől elmaradó elvárások kritikus eseteit is feltárva. A Lewin-iskola és a teljesítmény-motiváció irodalma szakszerű támpontokat adott annak belátásához, hogy az igénynivó idomul a teljesítményhez, többnyire azonban húzza azt maga után, e kettő elszakadása a leginkább feszültségekkel terhes. Számunkra különösen informatív, hogy Feierabend és munkatársai a lassú hanyatlás során végbemenő adaptációról sem feledkeztek meg, miközben a gyors hanyatlás robbanékony feszültségével számot vetettek.

Fontos talán megjegyezni, hogy a társadalmi elvárások kibontatlan fogalmában a gazdasági igények és remények mellett, különösen, ha azok már beérték, bennfoglaltatik az emberi kapcsolatok és konfliktusok kezelésének humánus, jogszerű, demokratikus módja is. Az érett piaci demokráciákban nem forradalmak robbannak ki, hanem nagy erejű és nagy horderejű *kollektív akciók, civil kezdeményezések* feszítik-fejlesztik tovább a jogállamot a közös és megbonthatatlan emberi identitáson alapuló jogegyenlőség irányába. Kende és Kende egy eddig nélkülözött szakirodalmi áttekintést közölt 2015-ben, amely a kollektív akciók feltételei és – ami nálunk nem közömbös – elmaradásának okai irányába tájékozik. [E gondolati irányba esik Thomas, Smith, McGarty és Kende 2019-es írása, valamint a gazdagodó irodalom illusztrálására is Toch (1966), valamint Tyler és Smith (1998) írása is.] A szerteágazó szakirodalomban rendet keresve és találva különös hangsúlyt vetnek a kollektív identitásra és annak a politikában való megmártózására, a megélt sérelmek igazságtalanságának és a fellépés hatékonyságának tudatosítására. Mérlegelik az érzelmek és az értékek motiváló szerepét, és túlemelkedve az egyéni a mozgalmi szervezethez hagyományait és állapotát a közös fellépés lényeges feltételének minősítik (amivel Magyarország nem büszkélkedhet).

Boldogság és elégedetlenség

Minden érzés ront vagy javít a boldogság mértékén, hiszen mindegyik elrendeződik a kellemesség-kellemetlenség dimenziójában, a boldogság pedig – végső leegyszerűsítésben – a kellemesség maga. A boldogság szubjektív állapotunk egyik pólusa, amikor összegyűlik és kiteljesedik minden jó, eloszlik minden feszültség, és egy oly harmónia köszönt be, amelyet tettekkel már nem is lehet tovább fokozni. A boldogságnak ezt az idilli állapotát a hétköznapi életben nem könnyű elérni, hosszabb távon fenntartani – mondhatni definíciószerűen – lehetetlen. Mint ideális vagy idealizált végpont viszont alkalmas arra, hogy vonzza és sarkallja a boldogtalanság különböző mélységeiben megrekedt embereket. Ha korunkban nő a közemberek elégedetlensége, kielégítetlensége, nyugtalansága és rosszkedve, akkor természetes, hogy felcsap a boldogság iránti vágy, és ennek mellék-tüneteként a boldogság különböző rendű-rangú vizsgálata és irodalma iránti igény. Pszichológus kutatói többnyire olyan egyszerű kérdést tesznek föl a vizsgált személyeknek, hogy „mennyire boldog Ön”, vagy: „mennyire elégedett életével”, vagy: „életének különböző területeivel mennyire elégedett” (és ezt leszámolják). És valóban, ha a boldogságot, vagy ennek az angolszász tudományos nyelvhasználatban meghonosodott fogalmi rokonát, a *szubjektív jóllétet* tanulmányozzuk, akkor mérhető és összemérhető mutatót keresve ki kell aknázni a szubjektív önvallomást mint mérvadó forrást, annak minden esetlegességével, sajátos kulturális mintázatával és szisztematikus torzításával együtt. Itt a lelkiállapot átfogó jellemzőjéről van szó, és ennek feltárásában kétségtelenül koncentráltan megmutatkozik az érzelmek szociálpszichológiájának globális módszertani esetlensége, amelyet a neuropszichológiai tényfeltárás ma sem tud érdemben korrigálni. Az objektív boldogság terminust és kutatási programot a Nobel-díjas Daniel Kahneman (1999) bevezette ugyan, de ez nem más, mint elemi szubjektív élmények időben elosztott mérése, amelyből generális szabályok szerint lehet kalkulálni egy átfogó indexet. A forrás természete nem változik, az integrálás lesz tárgyyszerűbb, ám ezzel el is szakad a lelkiállapot átfogó élményétől. Marad tehát a szorult módszertani helyzet öntudatos vállalása: „Aki boldognak tartja magát, az boldog” – idézhetjük Ruut Veenhovent (1993), aki ötvenhat nemzetre kiterjedő adatbázist halmozott fel, példajaként

annak, hogy a szubjektív jóllét vizsgálatának szerény intenzitásfoka jól összeillik roppant társadalmi, nemzetközi, kulturközi kiterjedtségével.

A szubjektív önvallomás természetesen kitérhet sok mindenre és az indikátoroknak és fogalmi konstrukcióknak egészen összetett rendszere bontakozik ki a szubjektív jóllét gyorsan gyarapodó nemzetközi szakirodalmában (Oishi, 2012). Ennek az irodalomnak kulcsfigurája Ed Diener (1994), aki szerint nem vág maradéktalanul egybe egyfelől a boldogság mint belső harmónia, másfelől az elégedettség, amelyet viszonyítási támpontokhoz mérünk. E kettő dinamikája is különböző, külön-külön kell mérni őket. A boldogságról szólva empirikus eredményei alapján arra is hajlik, hogy szemléljük külön a pozitív és a negatív érzéseket, amelyek különböző vonatkozásban egymástól szétválva jelentkeznek, közöttük nincs is statisztikus együttjárás, ám egymáshoz viszonyított súlyuk, arányuk igen jellemző az emberek affektív állapotára. A megelégedettség szerinte is egy átfogó értékelő ítélet, amely különböző életterületek és részfeladatok értékeléséből adódik össze, kognitív szinten azokból építkezik, és velük együtt is jár.

Az étellel való megelégedettség háttere markánsan eltér az individualisztikus és kollektivistikus társadalmakban, Diener és Suh (2000): az individualisztikus kultúrában a megelégedettség mindenekelőtt a belső szükségletek (így az autonómiaigény) kielégítésétől függ; ezt pedig a személyes érzelmekre támaszkodva ítéljük meg. Ezzel szemben a kollektivistikus kultúrák esetében ugyanilyen fontos a normák és a külső elvárások teljesítése, tehát a feladatellátás súlya itt relatíve megnő. Szemléljük ezt a sarkított következtetést úgy is, hogy mindkettőben a kitűzött célok elérésétől függ a megelégedettség, ám a célokat más határozza meg a világ domináns kisebb és hagyományosabb nagyobb részén. Mindezek nyomán azonban azt kell mondanunk, hogy a szubjektív jóllét különböző összetevői között az Egyesült Államokban vagy az angolszász világban talált összefüggések „az emberre” korlátlanul nem általánosíthatóak. Ed Diener (Diener & Tov, 2007) például ún. világérték-kutatásában kimutatta, hogy a szubjektív jóllét egyéni szintje tendenciaszerűen együtt jár a kormányzatba és a fegyveres erőkhöz vetett bizalommal, a demokratikus elkötelezettséggel és a posztmaterialis értékekkel, a bevándorlók és más faji-etnikai csoportokkal szembeni intoleranciával, valamint készséges honvédelmi-hazafias alapállással. Igen figyelemreméltó kombinációja ez a társadalmi érzelmeknek, egy olyan kombináció, amely a „piaci demokráciák” egyes társadalmában kiemelkedő csoportok életérzését fejezi ki, természetesen a helyi-nemzeti viszonyokra érzékeny változatokban.

Ha figyelmünket a szubjektív jóllét *társadalmi feltételeire és hatótényezőire* fordítjuk, akkor a fő szakirodalmi tanulság az, hogy (Diener E., Diener C. & Diener C., 1998, 230. o.) „a gazdaságilag fejlettebb országok lakói (magas jövedelmi szint, individualizmus, egyenlőség és emberi jogok) nagyobb fokú elégedettségről számolnak be, mint a kevésbé fejlett társadalmak tagjai”. A gazdasági prosperitás mértéke nagyobb hatással van a boldogságra a világ szegényebb részén, mint a gazdagabb régiókban, ezért is az összefüggés görbe vonalú. E tétellel sincs maradéktalan egyetértés. Hogy a sok közhelytől eltérő élesebb hangot is idézzek, Robert Lane (2000) szerint a „piaci demokráciákban” manapság a belső harmónia és a társadalmi megelégedettség jobb esetben is csak stagnál, rosszabb esetben romlik. A szubjektív jóllét, az introspektív alapon kinyilvánított boldogság és elégedettség a társadalmi körülményekre meglehetősen *érzékenyen változó*. Az a szakirodalmi álláspont uralkodott el például, hogy a keresetek egyenlőtlensége sincs hatással a társadalom érzelmi harmóniájára. Michael Argyle (2001) nagyívű szakirodalmi szemléje szerint a fejlett társadalmakban csak a jövedelemskála alján van a növekedésnek hangulatjavító szerepe, ahol is elemi szükségleteket kielégítő

javakra költik a bevételeket. Megfér e felismeréssel, hogy a kilencvenes évek poszt-socialista társadalmában – így Münnich Ákos (1995) debreceni vizsgálatában – az anyagi helyzet bizonyult a szubjektív jóllét (egyáltalán kimutatható) hatótényezőjének.

A liberális demokrácia normáinak megközelítése összefüggést mutat a boldogsággal, de ez mintegy ráétegződik az országok közötti jelentős gazdasági-fejlettségi különbségekre. A politikai szabadsággal való összefüggés – a kilencvenes évekig szerzett empirikus tapasztalatok szerint – egyenes vonalú: minél kisebb egy országban a hatalmi kényszer és minél szabadabb a sajtó, annál harmonikusabbak a különböző nációk. Nemzeti szinten az országos politikával való megelégedettség különböző helyeken másként áll összefüggésben a szubjektív jólléttel. Ismételt vizsgálatok szerint az Egyesült Államokban korábban nem volt ilyen kapcsolat, ám szinte bizonyosak lehetünk, hogy a Trump-korszakban és azt követően ez a negáció már nem érvényes. A függetlenségüket újabban elnyert, belviszonyaikban megújuló országokban visszatérően találtak összefüggést a közügyek és a személyes jóllét megítélése között – legyen ez akár pozitív, akár negatív.

A szociológusok jó időben kezdték az életminőség makrostrukturális mutatóit meghatározni, a közgazdászok a GDP társadalmi-közérzeti ellenpárját keresik és igénylik. Bármely úton indulunk is, az általános-lényeges tanulság az, hogy a szubjektív jóllét indexei egy ponton elszakadnak a jóllét tárgyi színvonalától, nem árulnak el nagy érzékenységet a társadalmi-gazdasági hatótényezők iránt. Ennek pszichológiai interpretációjában a társadalmi és társas összehasonlítás nagy szerephez jut, állítván, hogy az emberek megelégedettsége mindkét szinten összemérések viszonyított eredménye: az előrehaladás is elégedetlenséggel jár, ha többiek helyzete rohamosabban javul, ám ugyanez a gyarapodás a többiek stagnálása, vagy hanyatlása esetén kifejezetten örömteli. Ehhez hozzá kell tennünk azt, amit a Lewin-iskolától tanulhattak a pszichológusok az igény szint dinamikájáról, mely szerint a sikeres teljesítménnyel emelkedik a mérce is, amelyhez az újabb teljesítményt mérjük, és ez az adaptáció az elért teljesítmény értékelését mérsékli, a sikeresség örömét csak újabb és újabb teljesítményemelés hozza meg. E gondolatmenethez illeszkedik az, amit az amerikaivá lett közgazdász, Scitovsky Tibor *Az örömtelen gazdaság* című nagy hatású könyvében (1990) ír a komfortérzet és az öröm ellentétéről, miszerint a gazdasági haladással sokak számára előállt civilizatorikus jólét elkényelmesít, lerontja az aktivizációs szintet, melynek feltámasztásához örömszerző élmények megszerzésére van szükség, amit – többek között, mondhatni a legjobb esetben – a kultúra tud kínálni.

A korábban idézett Veenhoven (1988), aki fentebb elég igénytelennek mutatkozott a boldogság méréstechnikája tekintetében, kétkedőnek bizonyul a boldogság konzekvenciáival kapcsolatban. Felteszi a kérdést, hogy mire is jó ennek elérése. A fenntartásokkal teli kérdés eredeti, amennyiben egy pszichológiai evidenciát tép fel; merész, mert az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat nyitó bekezdését is érinti, amely modern világunk egyik alapidokumentumaként minden ember boldogsághoz való jogát deklarálja. Mindazonáltal a ma elérhető empirikus eredmények alapján abban talán bizakodni lehet, hogy a „boldog emberek” megelégedett társadalma – ha lenne ilyen – feltéhetően nem keresné a direkt kielégülés deviáns útjait, nem adná fel önmagát és süllyedne depressziós állapotba, testi és lelki egészségnek örvendene meghosszabbodott életében, optimizmus töltene el, valamint bizalom egymás és a külvilág iránt. Ez utóbbinál maradván jeles társadalomtudományi-közgazdasági-szervezetpszichológiai irodalma van annak, hogy a bizalom (bizonyos értelemben keresztezve, de ki is egészítve az önérdekű racionális döntéseket) milyen fundamentális szerepet játszik a piacgazdaság eredményes működésében (Hunyady & Székely, 2003), Fukuyama

(2007) egy komparatív kötetben mutatta ki, hogy az amerikai ember mily kreatívan kombinálja az önérdekű individualizmust és a gazdasági szervezeteibe vetett bizalmat. A publikációt szorosan követő pénzügyi válság mind a földrengésszerű hatásoknak kitett fundamentális szerepet, mind az amerikai kombinatorika csődjét fájó elevenséggel bizonyította.

Szuverenitás és kiszolgáltatottság

Szuverén az, aki korlátozás nélkül, illetve korlátok letörésével, önálló akaratát érvényesíteni tudja. A függetlenségnek és hatékonyságnak ehhez a kombinációjához természetesen szükség van magára a viszonyokat változtató vagy éppen fenntartó akaratra, a tudatossá tett és értéként motiváló célokra, a viszonyok átlátásával társuló belső konzisztenciára, az öntudattal vállalt következetes-ségre. A szuverenitás a tettekben, a magatartásban kifejezésre jutó karakterjegy, aminek megjelenésében – *nota bene* kiváltásában és kialakulásában – a cselekvő hatalmi helyzete, külső inspirációi és gátjai közrejátszanak. A személyes szuverenitásnak az elmondottak szerint van élményjellege is, ami élesebben jelenik meg, amikor a korlátozás veszélyeztetni látszik a személy önállóságát szándékainak kialakításában, illetve akaratának érvényesítését a gyakorlatban, ezáltal sérti a személy egyediségének és hatékonyságának érzését, önértékelését, és így ellenhatást vált ki.

Az emberek között – mint oly sok mindenben – különbségek vannak a *kontroll-motiváció* mértékében (Burger, 1993), és ezzel együtt járnak magatartási jellemzők is. Például a kontrollra erősebben motiváltak többnyire jobb teljesítményeket produkálnak próbára tevő helyzetekben, kevésbé fogékonyak a konformizáló csoportnyomásra, sőt zsúfolt helyen kényelmetlenebbül érzik magukat. Ugyanők gyakrabban esnek a kontroll illúziójába (sokszor véletlenszerű eredmények esetében, de tévedésüket felismerve erősen elbizonytalanodnak), társas összehasonlítás keretei között irreális optimizmus jellemzi őket a rájuk leselkedő veszélyek felmérésében. Régtől, már az ötvenes évektől vizsgált személyiségkülönbség, hogy ki hol találja meg az emberi sorsok, teljesítmények, tettek okát: az aktorban magában vagy a környezeti ráhatásokban (Phares, 1978). A belsőkontroll-beállítódás több kezdeményezést, határozottabb célratörést, nagyobb felelősségvállalást rejt magában, a külsőkontroll-beállítódás a bizonytalanság tudomásulvételét, bizonyos önfeladást, a felelősség elhárítását jelenti. A jobb helyzetű, magasabb státusú csoportok tapasztalata és várakozása – nem meglepő módon – a belső kontrollra inkább hajlamosít. E fogalmi körbe tartozik még a tanult tehetetlenség, amely a kontroll hiánya, elvonása vagy átadása következtében áll elő, tehermentesít a felelősség alól, de el is sorvasztja a hozzáértést, a kezdeményezést és az akaratot, esetenként kényeztet, de minden esetben kiszolgáltatottá tesz (Brehm, 1993). Zárójelenen utalok arra, hogy ma már a jogalkalmazás is beleütközik a szándékosnak nem mondható, de személyes kontroll alatt nem álló esetekbe, amelyek pusztán megértése pszichológiai érzékenységet és hozzáértést kíván (Fennel, 2009).

Ha az akarat pszichológiai tanulmányozása nem kimerítő, akkor hatványozottan áll ez a szuverenitás helyzeti háttérét képező *hatalmi viszonyokra*. Eric Dépret és Susan T. Fiske (1993) jegyzik meg ironikusan, hogy a szociálpszichológusok mint kulturált emberek úgy kerülnek a hatalom témáját, mintha az – nem a társadalmi berendezkedés alapvető viszonylata, hanem – valami gusztustalan dolog volna. És valóban, a szociálpszichológiai elemzések a személy hatalmát egy másik felett az esetek döntő többségében úgy fogják fel, mint egymásra hatást, melyben az egyik fél nagyobb befolyást gyakorol a másikra, mint az órá. Ez a közkeletű meghatározás kétségtelenül

elasztikus, képes minden hatalmi forrást utólag számításba venni, és még a szituatív helycseréket is utólag elkönyvelni. Dépret és Fiske azonban épp a személyek közötti, sőt a csoportok közötti egymásra hatás tartós kereteként értelmezték a hatalmi viszonyt, melyet épp a kontroll fogalma révén azonosítottak: a felek egyike ellenőrzést gyakorol a másik sorsa, szükségleteinek és céljainak elérése, mindezek átélése felett, akarátának tehát a másik alá van vetve. Ez fennállhat a másik szándékától függetlenül, sőt annak ellenállása mellett is, de a másik fél erejét meghaladó döntésektől és a döntésekért viselt felelősségtől meg is válhat oly módon, hogy a viselt dolgai feletti kontrollt átengedi, és önként aláveti magát. A szociológia által tárgyalt – természetesen változatos és változó – hatalmi viszonyok értelmezhetőek e gondolatmenetben, a pszichológiai kísérletezés pedig nyer egy független változót, melynek kihatásai módszeresen mérhetők (Russel & Fiske, 2010).

A hatalmi helyzet kedvező feltétel a szuverén akarátérvényesítésre, s a szemlélő (és átélő) számára fel is erősíti a szuverenitás benyomását. A hatalom birtokosa aktív ágens, és bizonyos hatalmi távolságon túl észlelt kontrollja és az ezzel járó észlelt felelőssége kontúrtalanul terjed ki az embe-
reket összefűző együttműködés és eredmény teljes egészére. Ezzel kapcsolatos az utóbbi évtized egyik leginkább tanulságos kutatássorozata (Fiske, 2006), amely a társas megismerés társadalmi kontextusának felderítésére irányult, hogy milyen – aszimmetrikus – képet formálnak egymásról a hatalom birtokosai és az alávetettek. A felül lévők egy kategória egybemosódó, sztereotipizált figuráiként látják a lent lévőket, míg ez utóbbiak egyéni képet alakítanak ki a hatalom egyes birtokosairól. Paritásos csoportközi helyzetben a sokszoros egymásrautaltság jegyében a saját csoport tagjairól születik egyéni kép és a másik csoportról sztereotip általánosság. Ha a hatalmi hierarchiát a lent lévők – feszíti tovább gondolatok fonalát Russel és Fiske (2010) – úgy fogják fel, hogy a fent lévők csoportként összezárnak, akkor különösen fenyegetőnek élik meg a felettük gyakorolt kontrollt, és azt nem egyszerűen információkereséssel, hanem élénk, ellenséges érzelmekkel hajlamosak megválaszolni.

Miután néhány vonással felvázoltuk a szuverén ember portréját, a pszichológiai megközelítések garmadáján átfutva most érkezünk el a *kiszolgáltatottság* jellemzéséhez. Ebben definíció-szerűen a külső meghatározottság ténye és élménye, tudomásulvétele és általánosítása a lényeges. A mozgástér beszűkül, a célok szegényesek és rövid távúak, elérésükhöz akadálypálya vezet kétes eséllyel. A kontroll, a felelősség, a szabadság elvesztése megfoszt a hatékonyság érzetétől, lerontja az önértékelést, optimista kilátások helyett kétségeket ébreszt, bizonytalanságba taszít, és félelmekkel tölt el. Magatartási végletek járhatnak ezzel, az önátadó engedelmességtől, a csüggedt visszahúzó-dáson át a zabolátlan ellenségességig.

S itt most csak a két pólussal foglalkoztunk, de a helyzet, a karakter és az élmény szövevénye ennél természetesen bonyolultabb. Engedjük meg, hogy szuverén személyiség is kerülhet kiszolgáltatott helyzetbe, mint ahogy szolgálalkúvá vált emberek is betölthetnek nagy hatósugarú hatalmi pozíciót. Nehéz eldönteni, melyik a drámaibb. Szuverenitásban tobzódó önmenedzselők is szolidaritást vállalhatnak és érezhetnek az elesettekkel, mint ahogy a kiszolgáltatottság gyötrő állapota is kiemelkedő, markáns egyéniségeket edzhet. Nehéz eldönteni, hogy melyik a felemelőbb. A kiszolgáltatott sorsú, lemondó ember megelégedett és harmonikus lehet a maga keretei között, amint a nagy hatású invenciózus személy is érezheti magát végtelen szerénynek, hiszen maga fogja vissza erővel nehezen fékezhető ambícióit. Itt és most azonban e bonyodalmakról már nem szólnunk.

Továbbvezető kérdés: mi a viszony az állam és polgárai szuverenitása között? A kettő között – bármily nehéz is ezt megragadni – bizonyosan van kapcsolat. Az állampolgárság biztonságot ad,

és jogokkal ruház fel, melynek fejében kötelezettségek hárulnak ránk, és elfogadjuk a tevékenységeink széles területére kiterjedő kontrollt. Működése kihat ránk, gyarapodásában és veszteségeiben osztozunk, ezek alakulását megőrizzük emlékezetünkben, és ez kötődésünk erejétől függően identitásunk részévé is válik. Személy és csoport áttételében nyilvánul meg kötődésünk, ahogy vezetőjének, vezetőinek felnagyított alakját látjuk, és ahogy azonosságot érzünk közösségével: ez utóbbi jobb esetben egy kulturális egység, amely kiharcolta magának a kollektív önrendelkezés státusát.

Van egy nevezetes kísérletsor, amely bizonyos értelemben a nemzet és az állam percepciójára is fényt vet. E kutatás azt úgynevezett *csoporthatású torzítást* tárta fel, mely szerint csoportok tetteinek hatását, teljesítményét, sikerét és balsikerét hajlamosak vagyunk az egész csoportra, teljes tagságára, tagjainak prototípusára rávetíteni anélkül, hogy a döntések mechanizmusát, a csoport hierarchiáját, a tagok megoszló szerepét tekintetbe vennénk. (Ahogy a személyek percepciójában a rájuk ható külső feltételektől eltekintünk, úgy a csoportra nézve ennek belső feltételeire nem vagyunk tekintettel.) Amint tudományelőtti előképét, a nemzetkarakterológiát, úgy magát a szociálpszichológiát is hatása alatt tartja a köznapi gondolkodásnak ez a tendenciája: aránytalanul jobban foglalkoztatja a népesség etnikai-nemzeti egységként való reprezentációja, az ezzel való azonosulás és a hozzá való kötődés, mint a népesség együttélésének formáját, rendjét megszabó állam reprezentációja, funkcióihoz és hierarchiájához fűződő érdekmotivált személyes viszony.

De azért eredmények jelentkeznek ez utóbbival kapcsolatban is, például hogy milyen bizalmat élveznek az állami intézmények és a közélet szereplői, mitől függ megítélésük, a társadalmi közérzetben milyen szerepet játszik a procedurális igazságosság (vagy hiányának) érzékelése, hogy élnek a köztudatban az emberi jogok, és mi számít legitimnek a közgondolkodásban, valamint mi motíválja a jogkövetést.

Az államra vonatkozó közfelfogásban – legalábbis, ahogy szólunk róla – ott bujkál valami *antropomorf, perszonalifikáló jelleg*: nemcsak feje és szervei, de akarata, felelőssége, gondoskodó lelkiismerete, sőt becsülete is van. Ez párhuzam segít annak közkeletű megértésében is, amit a jogi-politológiai szaknyelv szuverenitásnak jelöl. A szuverenitás az államnak a jogi ideák normatív világában elengedhetetlen attribútuma, ami az államok között annyiban egyenlőséget teremt, hogy ő gyakorol – az erőszak végső eszközével is – kizárólagos hatalmat a maga területén, e nagy szabadsága értelemszerűen azt jelenti, hogy ő visel felelősséget is társadalmának külső-belső békéjéért, szabályozott rendjéért. E szerepet egységben kell látnunk a népfelség, a népek önrendelkezésének elvével, amely az állam hatalmát valamiképpen a népből eredezteti és a népakarattal legitimálja.

Ha társadalmi közérzet kirívóan rossz Magyarországon, akkor szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, hogy a szuverenitás-kiszolgáltatottság dimenziójában mit élnek át hazánk polgárai.

A társadalmi közérzet magyar specifikumai

Szembeötlő különbség, hogy a mai amerikai szociálpszichológia legjelentősebb elméletei az *elégedetlenség fékjeinek* szentelnek kitüntetett figyelmet, annak, hogy e gazdaságilag polarizálódó társadalom hierarchikus viszonyait mi teszi élhetővé, elfogadhatóvá, legitimé egy olyan nemzet számára, melynek tagjait mindenekelőtt és mindenekfölött a jogegyenlőségen alapuló jogállamiság kultusza tartja össze. A mi kultúránk külsődleges jegyei és magyarázatra szoruló problémái nem ezek, nem ez a normavilág él bennünk és fog körbe bennünket: mi alkalmi elégedettségünket

hallgatjuk el, nem akarván kihívni és bosszantani másokat. *Elégedetlenségünk viszont nyilvános, közügyekben találkozási pont, anélkül azonban, hogy ebből egyéni tettek ígérete, vagy a közös teljesítmény elkötelezettsége magától értetődően adódna.* Nem gondolom, hogy a magyar köztudatban folytonosan élő és fel-felerősödő elégedetlenség és szembenállás – bármely értelemben genetikusan – nemzeti karakter jellemző vonása lenne. Meglehet azonban, hogy a kollektív és személyes akaratervényesítés sokszázados akadályai – az autonómia korlátai és a demokrácia vontatott fejlődése – egy olyan közéleti kultúrát hagytak örökül, melyben a tetterő nemegyszer nyugtalanságra redukálódik, és a körülmények bírálata egyszerre társul önfeladással és önfelmentéssel.

Az egyénieskedő széthúzás háborúban és békében a nemzeti múlt ismert átka, a közjogi kötéshúzással együtt a magánjogi pereskedés a nemesi Magyarország hagyatéka, mint ahogy az uralkodóval szemben rebellis volt az uralkodó osztály, és legendáinkban dacos volt a magyar paraszt. Ehhez képes hosszú-hosszú életű volt a társadalmi egyenlőtlenség feudális formája és szimbolikája is; a 20. század derekáiig élt a kézcsoakra járuló háziszolga és a díszmagyarba öltözött úr harmonikusan komplementer képe (ami a vágy- és rémálmokban máig kísért). A nyílt és lefojtott elégedetlenség természetrajzáról gyakran szó esik irodalmunkban, és képet adnak róla a nemzetkarakterológiai esszék. A rendszerváltáshoz közeledve, majd azon túllépve változatos irányvételű kutatások tették szisztematikus elemzés tárgyává a magyar nemzettudatot, rendre kimutatva annak múltbéli traumákra utaló, kesergő, „kis-ország” szindrómában szenvedő tartalmát, amit nem – vagy csak kivételesen – egyensúlyoz ki a közös erőfeszítés és azt megháláló siker ösztönző emléke (Csepeli, 1992; Hunyady, 1996; László, 2014; Kovács & Pántya, 2012). Mások, magatartáskutatók – mint Kopp Mária és Skrabski Árpád (1995, 2008) – a lelki egészség elterjedt súlyos panaszait (vagy épp az öngyilkossági hajlandóságot) tekintik e vonatkozásban tárgyyszerű és mérvadó információnak, ami valamiképpen még arra az evolucionista megközelítésre is rímel, mely az élethossz és az étellel való (átlagos) megelégedettség szorzatát tekinti a jóllét félig-meddig objektív mutatójának (Veenhoven, 2010).

A rendszerváltás – amely történetileg legfeljebb csak a kereszténység felvételének 1000 körüli hatalmas hullámához hasonlítható Európa keleti felén – a politikai és gazdasági felszabadítás ígéretével előidézhetett volna tartós pozitív változást a térség – és hazánk – társadalmi közérzetében. Ennek elmaradása önmagában vizsgálandó kérdéseket vet fel, melyek egy részére talál kifejezetten kognitív szociálpszichológiai magyarázatot Schwarz és munkatársai kötete 1998-ban (Schwarz, Wanke & Bless, 1998): az új demokráciákban miért nem tudnak örülni az emberek a forradalmi jelentőségű változásoknak, és időről időre miért kap erőre a levitézlett múlt iránti nosztalgia. Eszerint a ma nézőpontjából tekintünk a múltra, és ez a perspektíva egyrészt feledteti a múlt azon problémáit, amelyek ma már nem léteznek és kiemeli a jelen azon problémáit, amelyek a múltban nem léteztek. Kétségtelen tény, hogy a politikai szabadságot – mint az ember mondhatni természetes állapotát – viszonylag könnyű megszokni, és visszamenőleg nem feltétlenül hánytorgatjuk fel ennek mégoly súlyos csorbulását. Ugyanakkor a társadalmi egyenlőségtől – mint az ember racionálisan kitűzhető célállapotától – ma mindinkább távolodunk, és ezért kedvtelve idézhetjük fel a múlt ez irányba mutató reményteli illúzióit, valós törekvéseit, sőt cáfolatlan hazugságait is.

Kutatásunk induló hipotézisei szempontjából mérvadó, hogy a hazai reprezentatív minták 2010 előtt relatíve halvány pozitív jelzést adnak a boldogságról, miközben a mért elégedettség még ettől is kifejezetten elmarad, negatívba fordult. Ez utóbbi összhangzik azzal, hogy Diener, Diener és Diener már '95-ben hazánk szubjektív jóllétét a világ országainak gyenge középmezőnyébe sorolta

(Diener et al., 1998). S valóban, hazai megfigyeléseink szerint nélkülözzük a megelégedettség békéjét, az elégedetlenség a társas-társadalmi kapcsolatokból táplálkozik, azokra kisugárzik és mások látni vélt elégedettségéből megerősítést nyer. Az emberek másokat többnyire még elégedetlenebbnek minősítenek, mint önmagukat, és jellemző módon idegenül távoli csoportokat, kirívó és viszolyogtató személyeket mondanak megelégedettnek vagy épp önelégültnek. Mindezzel együtt az elégedetlenség nemcsak szokványos, de megszokott is, fásult, kilátástalan (legalábbis a hazai viszonyokat a tekintve), sokszor a múlthoz mér, azt nagyítja fel, abba vágyik vissza, nem ráz fel, nem hoz össze és nem visz tűzbe; a változtatás szükségét ugyan jelzi az emberek számára, de ennek az esélyét alig látják, sőt tartanak a jövőtől, óvatosak és gyanakvóak. A rendszerváltás politikai történetéből – kimondhatjuk nyíltan – egyáltalán nem az következik, hogy a társadalmi közérzet hazai vizsgálatakor ma benső és közbékét, a közintézmények és a kormányzat felé áradó bizalmat, a béke és bizalom eredőjeként energizáló derűlátást várjunk. Kérdés az, hogy a rendszerigazoló és a rendszerkritikus attitűd e tekintetben kifejezett válaszfal-e, vagy pedig csupán árnyaló tényező. Kérdés továbbá, hogy ezen attitűdök függvényében miben azonosítják a társadalmi közérzet meghatározó tényezőit, milyen szerepet tulajdonítanak-e tekintetben a gazdasági és politikai élet dinamikájának és egyes alkotó elemeinek.

III/2. A társadalmi közérzet alkotóelemeinek feltérképezése

A „szubjektív jóllét” bevett szakirodalmi fogalmának lényegét megőriztük, ugyanakkor igyekeztünk ezt árnyalni a „társadalmi közérzet” meghatározásakor és mérésekor. Az emberek sokaságának személyesen megélt – pozitív-negatív – érzelmi állapotának megvallásából kibontható a társadalom egészének, illetve nagy csoportjainak érzelmi tónusa, ennek minősége és mértéke az értékelés dimenziójában. Egyéni pszichológiai önvallomásból olvasunk, összegzünk, és vonunk le a társadalomra jellemző általánosítást. A korábbi gazdag kutatási tapasztalatok szerint ezen több vetületben mért társadalmi-lélektani helyzetjellemzők olyan *tények*, amelyek a társadalmi-gazdasági közállapotok más tényezőivel hatásösszefüggésben állnak.

Az általunk alkalmazott „társadalmi közérzet” terminus kiemeli a vizsgálódás sajátos nézőpontját: anélkül, hogy az *egyén* élményeiből durván kimetszhetnénk a *társas-társadalmi helyzetre* adott érzelmi reakciókat, de elvben és gyakorlatban igyekszünk ezekre fókuszálni, az egyéni élményvilág sokféle esetlegességével szemben ezek joggal vonatkoztathatók az őket „hordozó” társadalmi képletekre és körülírt egész társadalmakra. Ide tartozik például az embereket egymással, illetve társadalmi intézményekkel összefűző *bizalom*, de – negatív oldalon – a jelenben megélt, vagy a jövőben azonosított veszélyforrásoktól való *félelem* is. A közérzet a helyzetre adott hangulati *reakció*, de egyben érzelmekkel színezett *várakozás* is.

Az egyén – kumulatív módon tanulmányozott – érzelmi állapotát fejezi ki hangulatának több dimenzióban mozgó verbális jellemzése. A megvallott élményvilág egyik projekciós felülete és természetes viszonyítási támpontja, az egészbe ágyazó kontextusa, hogy a vizsgált személyek *mint észlelik* társaik, az ismerni vélt csoportok, általában „az emberek” hangulatát. Mind a személyes élményeknek, mind a társas-társadalmi percepciónak jellemző ismérve, hogy mennyiben tűnik

változatlanak vagy épp dinamikusnak, s ez utóbbi esetben milyen változási irányt érzékelnek bennük: magyarul, *kedvező vagy kedvezőtlen változásait* élik meg, vélik látni, jósolják előre.

A személyes és közhangulat vizsgálatában a spontán verbális minősítések kvalitatív elemzése megkerülhetetlen, ugyanakkor az információk kumulálása szempontjából is elengedhetetlen a kvantifikálás rögzített értékelési dimenziókban (skálákon); s e kettő együtt, egymás értelmezésével gondolati támaszt nyújt, a lényeges trendek kiemelésében segít.

A társas-társadalmi helyzetek szubjektív megélésének (a szubjektív jóllétnek) sajátos és ezért megkülönböztetendő aspektusa az *elégedettség*. Ez annak az érzelmi kiértékelése, hogy kedvezőnek vagy kedvezőtlennek számít-e egy olyan mércén mérve, melyben megjelennek, tapasztalati általánosításként vagy kifejezett normatív követelményként a társas-társadalmi viszonyítási keretek, valamint jelen van a személyre, csoportra jellemző igénynívó is, a kiemelkedés kisebb vagy nagyobb ambíciójával. Az elégedettség differenciálható életterületek szerint is, de lehet az egyén, csoport helyzetének generális tükré is. Nyilvánvaló különbség (és ugyanakkor kapcsolat) van aközött, hogy az egyén, csoport mennyiben elégedett *önmagával* és mennyiben elégedett azon *külső tényezőkkel*, melyek mozgásterét behatárolják vagy épp kiszélesítik. Az egyén, csoport társadalomban elfoglalt helyzetével kapcsolatos elégedettségnek – várakozásunk és tapasztalatunk szerint is – kulcsfontosságú eleme az érintettek anyagi-gazdasági mozgásterének, tapasztalatainak és kilátásainak értékelése, tekintettel – szélesebb gazdasági és társadalmi spektrumban – a státushierarchiára és az ebben elfoglalt többé vagy kevésbé megbecsült pozícióra.

A rendszerváltó Magyarországon 2010 markáns politikai fordulata után a megélt és észlelt hangulat, sajátosan pedig az elégedettség minősége és mértéke bizonyosan összefügg azzal, hogy a társadalmat reprezentáló minták hogyan látják a hierarchikusan (újra)szerveződő társadalom egészét és a *társadalom teljesítményét* különböző dimenziókban (ezek között bizonyosan ott van a társadalom anyagi értelemben vett jóléte, illetve a politika változás- és konfliktuskezelő hatékonysága), s a társadalmon belül, egészen a személyközi viszonyok életteli közelségéig hogyan látják a státus és a teljesítmény harmonikus vagy feszültségteli viszonyát, elvek szerinti rendezettségét – azaz a *társadalmi igazságosság* érvényesülését. A személyes és tömeges elégedettség a társadalmi viszonyok szubjektivitással színezett tükré és egyszersmind dinamikus alakító tényezője, amint ezt a szociálpszichológiai elméletalkotás – különösen a rendszerigazolás elmélete – felfogja és értelmezi.

Egy megbúvó, de nem érdektelen alkérdés, hogy a társadalmi összkép függvényében – és nem függetlenül az emberek saját elégedettségének tartalmától és mértékétől – a társak, társadalmi csoportok *elégedettségére* az emberek *hogyan is reagálnak*, ez vonzó vagy inkább taszító számukra. Az elégedettség, mint érték szempont (mögötte a siker és vereség bevett attribúciós sémája) figyelmet érdemlő része egy-egy társadalom önreflexív kultúrájának. A nemzetek közötti viszonyokban jelenlévő percepció – a sztereotípiák klasszikus területe – különböző mérvű érzékenységet tükrözhet azzal kapcsolatban, hogy egy-egy populáció – mint kollektív alanyként megélt összetartozó kör – a másik teljesítményét, s az ezzel együttjáró vagy épp ettől függetlenedő öntudatát/önalávetését mennyiben látja fontos vonásnak, és hogyan értékeli ki. Az országteljesítménnyel való elégedettség tartalma és mértéke szempontjából nem közömbös, hogy az értékelő megítélés milyen viszonyítási körre épít és viszont: különböző felkínált *viszonyítási keretek* (például a volt szocialista blokk regionális köre, vagy a befogadó Európai Unió) mennyiben és miben befolyásolják a mérlegelő ön-megítélést.

Amikor a szubjektív jóllét összetett és társadalmi közérzetként konkretizált jelenségkörét tesszük vizsgálat tárgyává, akkor mint hatótényezővel számolhatunk a többé-kevésbé markáns identitás kapaszkodójaként és eredőjeként szolgáló *nemzeti összetartozás* érzelmi hálójával. A nemzetfogalom határának kijelölése is érzelmileg színezett, s a történeti múlt értékelését és az aktualitásokat egyként tükröző nemzeti büszkeséget és szégyenérzést is indokolt e tekintetben számba venni. Mint ahogy a makrostrukturális történetfelfogás, a *korszakok*, különösen a közvetlen előzmények és a jelen értékelő összehasonlítása is nagyban hozzájárul ahhoz (kifejezi és meghatározza azt), hogy a jelen hierarchikus társadalmi viszonyait az emberek és különböző társadalmi és szemléleti csoportok hogyan látják. A történeti tapasztalatok konstruált háttéréhez hasonlóan a történeti előrelátás, a *jövőkép* egésze és elemei is hozzájárulnak ahhoz, hogy a megélt és percipiált társadalmi közérzetet a maga dinamikájában lássuk és értelmezzük. A rendszerváltás és 2010 után a múlt és a jövő képe egyaránt hozzátartozik a kibontakozó rendszer felfogásához, annak elfogadó-igazololó vagy épp kritikai-elutasító tartalmához. Az egyéni és társadalmi léptékű *optimizmus-pesszimizmus* a közérzet centrális eleme.

Az ily módon kibontott, szokatlanul kiterjedt elemzés egy meghatározott időszak (2010–2013) társadalmi közérzetének tartalmáról, kilátásairól, alakulásáról, értelemszerűen alkalmat teremt arra, hogy a különböző rendszerattitűdöt képviselő szemléleti típusok jellegzetességeit – ezen érzelmi tárgykörben – próbáljuk megragadni és feltárni.

A társadalmi közérzetre vonatkozó kvalitatív és kvantitatív adatainkat a következő logika szerint dolgoztuk fel és tárgyaljuk az alábbiakban:

- 2010-ben felmértük a kérdezettek aktuális és tartósnak minősített hangulatát, valamint azt, hogy társadalmi környezetük érzelmi állapotát hogyan érzlelik;
- mindkét vonatkozásban a bekövetkező változások irányát tudakoltuk;
- az elégedettség és a társadalmi igazságosság érvényesülése szempontjából kulcsfontosságú teljesítmény-attribúció társadalmi körképét (benne a saját csoport megítélését) tártuk fel;
- tájékozódunk a társadalmi kirekesztés észlelt jelentkezéséről és ennek elfogadásáról-elutasításáról;
- tájékozódunk általában az emberek és hazai intézmények iránt érzett, kinyilvánított bizalomról;
- a személyes biztonságérzet összetevőit és mértékét igyekeztünk feltárni.
- 2011-ben arra koncentráltunk, hogy a közgondolkodásban milyen félelmek, aggodalmak jelentkeznek.
- 2012-ben kötetlen válaszadási lehetőségek mellett tértünk vissza a félelmek kérdésére, majd a negatív és pozitív társadalmi érzelmek teljes spektrumát hasonló módszerrel derítettük fel;
- érzelmi viszonyulásokat vizsgáltunk a politikai élet történéseivel és szimbolikus jelentőségű fórumaival kapcsolatban;
- személyes érzelmek területeit, összetevőit igyekeztünk feltárni, így az elégedettséggel és a társas irigység feszültségteli érzetével kapcsolatban;
- visszatértünk a személyes és észlelt társadalmi hangulat, közélet és ezek változásai kérdéskörére, részben módosított módszertannal;
- ezt ismételtük meg 2013-ban is, kimélyítve az aggályok, félelmek negatív érzései, ezek motívumai, személyes és társadalmi tárgykörei irányába;
- az időszaki, éves metszetek tárgykörein túl mint sajátos témakört visszatérően vizsgáltuk a nemzeti identitással összefüggő érzéseket, az országteljesítmény érzelmi kiértékelését különböző

viszonyítási keretekben (beleértve Európát), kitértünk társnemzetek látni vélt érzelmi karakterisztikumaira;

- ugyancsak az időszaki, éves metszetek tárgykörain túl foglalkoztunk a nemzeti identitást is érintő történeti értékelésekkel, érzelmi töltetű korszakértékelésekkel, nem utolsósorban a hazai szocializmus/kapitalizmus váltás érzelmi kiértékelésével;
- alkalmilag kitekintettünk a személyközi kapcsolatok jövőbeni alakulásának prognosztizálására, a nemek jövőbeni viszonyának és jellemzőinek sztereotípiáira.
- *Mindezt* elemeztük a társadalmi-demográfiai tényezők hatása, a választási-pártpolitikai magatartás és különös hangsúllyal a rendszerattitűd szempontjából.

Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2010-ben

A szubjektív jóllét szempontjából 2010-ben is feltettünk egy sor kérdést, amely az országos reprezentatív minta tagjainak érzelmi állapotára vonatkozott.

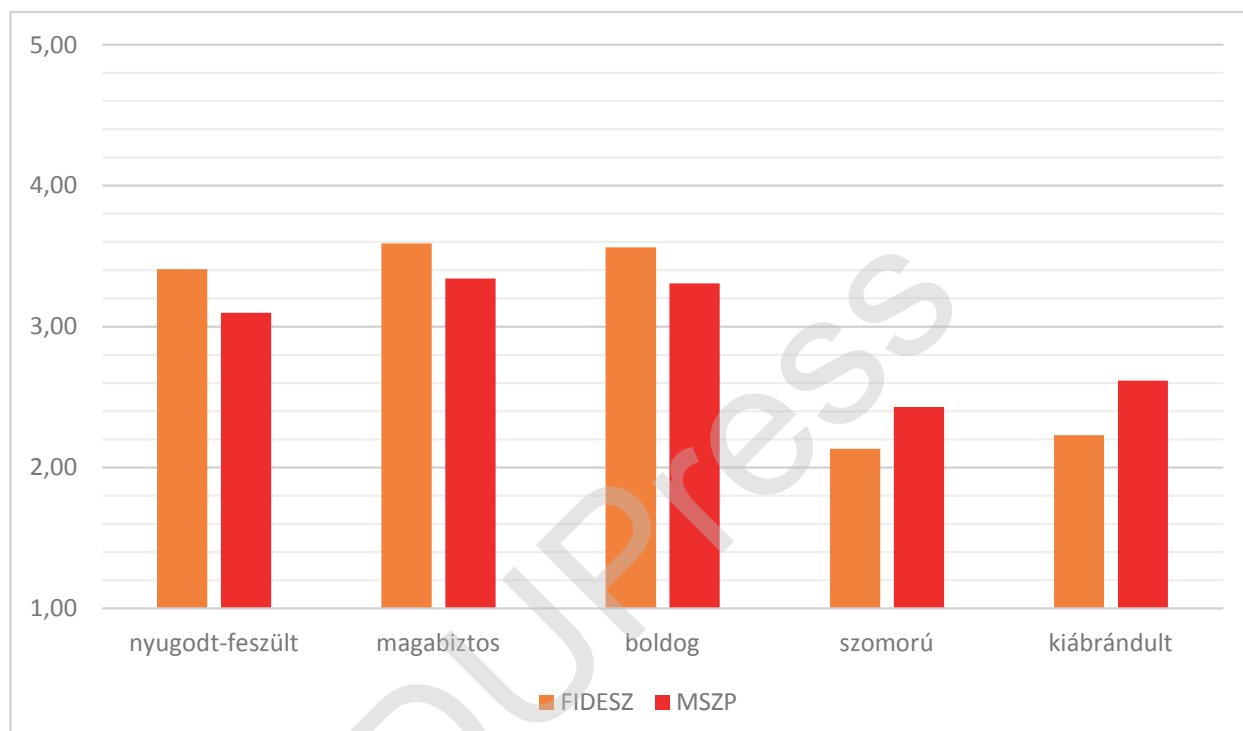
A kiindulópont az *aktuális*, a jelenlegi *hangulat* volt, ötfokú skálán mind arra a kérdésre, hogy a vizsgálati személy jelen hangulata jó vagy rossz, mind arra, hogy nyugodt vagy feszült, a 3-as, semleges értéket kifejező skálafoknál valamivel pozitívabb átlagos ítélet született (3,38, illetve 3,28).

A megkérdezett férfiak némileg pozitívabb minősítést adtak aktuális állapotukról, mint a nők. Lakóhelyük szerint elkülönített csoportok között annyiban volt különbség, hogy a budapestiek mindkét vonatkozásban kedvezőbb kijelentést tettek, ennél egy fokkal visszafogottabb volt a vidéki városokban élők jelzése, és a semleges értéket meghaladta, viszont a nyugalom tekintetében nem érte el a községekben élők szubjektív helyzetjellemezése. Az aktuális hangulatról születő ítéleteket is befolyásolta a vizsgálati személyek *iskolai végzettsége*, e tekintetben a mélypontot a 8 osztálynál kevesebbet végzettek képviselték, és *fokról fokra kedvezőbb* volt a beszámoló az egyetemi diplomával rendelkezők esetében: jó hangulatuk 3,84, nyugalomuk 3,69 skálafokban tükröződött. A különböző korcsoportok közül a legkedvezőbbnek a legfiatalabbak hangulata mutatkozott. Jellemző módon volt különbség a különböző pártállású személyek hangulatbeszámolója között, s ez a kormánypárt és az ellenzék támogatói között megütötte a szignifikancia mértékét.

Viszonylag tartósabb hangulati állapotról adnak számot a vizsgálati személyek, amikor az *alaphangulatukkal* kapcsolatban feltett 9 kérdésre válaszoltak. Az ugyancsak ötfokú skálán a nem túl magas, de viszonylag pozitív értékelés abban jelentkezett, hogy a minta egésze globális átlagban inkább vidámnak minősítette magát (3,53), ezt követte a boldogság és a magabiztosság megítélése (3,49 és 3,46). Önmagukat nem minősítették elégedettnek, ezt megkérdőjelezték (2,93). Nem állították, hogy hangulatuk változékony lenne (2,81), tagadták, hogy szorongás, kiábrándultság és különösen, hogy düh jellemezné őket (2,44– 2,39 – 2,07).

A nemek között a válaszadás során mutatkozott némi különbség, a pozitív érzések általában – önvallomásuk szerint – a férfiakat jellemezték jobban, ami a magabiztosság, illetve a boldogság tekintetében szignifikáns különbségnek mutatkozott (3,63, illetve 3,57, szemben a nők 3,30 és 3,41 értékével). A nők kevésbé élesen utasították el, hogy negatív hangulatban lennének (lásd a szorongás tekintetében 2,60 vs. 2,26 és a szomorúság 2,30 vs. 2,11). Az elégedettség kritikus vonása szempontjából csak halvány, minimális különbség mutatkozik a nők kárára. Az urbanizáltság hatást gyakorol a megítélt hangulatra, mind a pozitív, mind a negatív érzelmi állapotok jellemzésekor.

Felbukkan az a tendencia, hogy a Budapesten élők önjellemzése viszonylag kedvező, a községekben lakóké kedvezőtlenebb. Ez a különbség az elégedettség vonatkozásában is szignifikáns (a községben élők válasza a vidéki városok lakóitól is szignifikáns mértékben elmarad). Mondhatni, hogy sajátos stílusjegy, hogy az iskolázottság szintje szerint mind magasabb skálaértéket rendelnek a pozitív és negatív érzésekhez egyaránt. Ezen tendencia sajátos tartalma, hogy a szakmunkás végzettségűek a negatív érzéseket erőteljesebben emelik és fejezik ki, míg az egyetemet végzettek a pozitívakat, különösen az elégedettséget. Az elégedettség dimenziója érzékeny az életkorra is, a legidősebb korosztály e tekintetben pozitívabb válaszokat ad, mint az 1950 és 1970 között született közép-korosztály. Szembeötlő, hogy a legfiatalabbak a vidámság, az elégedettség, a boldogság pozitív érzésével kapcsolatban pozitív képet adtak önmagukról.

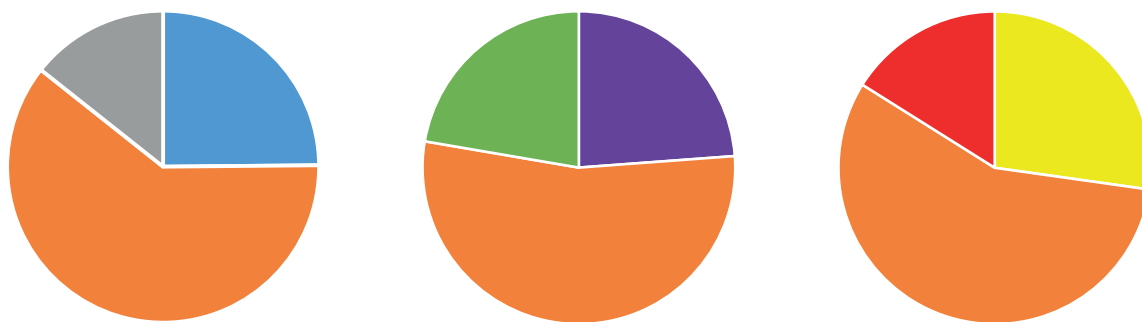

III. 1. ábra: A politikai beállítódás hatása hangulati állapotokra, 2010

Politikai hovatartozás szerint mutatkoznak eltérések, amelyek mind egy irányba mutatnak: a Fideszt támogatók egyértelműen és szignifikánsan pozitívabb beszámolót nyújtanak magabiztosságukról és boldogságukról is, míg az MSZP szavazói kevésbé hárítják el, hogy szomorúak vagy kiábrándultak lennének.

Az aktuális és viszonylag tartós állapotok jellemzése után feltettük azt a kérdést is, hogy milyen irányban változott – saját megfigyelésük szerint – a hangulatuk, érzelmi állapotuk az utóbbi évben.

A válaszadók 60,6%-a nyilatkozott úgy, hogy vidámság-kedvetlenség tekintetében állapota nem változott, 56,4% szerint az elégedettség-elégedetlenség tekintetében nem volt változás, és 53,6% mondta, hogy optimizmus-pesszimizmus tekintetében nézőpontja változatlan. Tehát mindhárom megjelölt dimenzióban a többség belső helyzetének *változatlanságát hangsúlyozta*, ugyanakkor a változást jelzők körén belül mindhárom esetben a *negatív irány erőteljesebben* jelentkezett, mint a pozitív elmozdulás. A legnagyobb eltérés e tekintetben az elégedettség terén mutatkozott

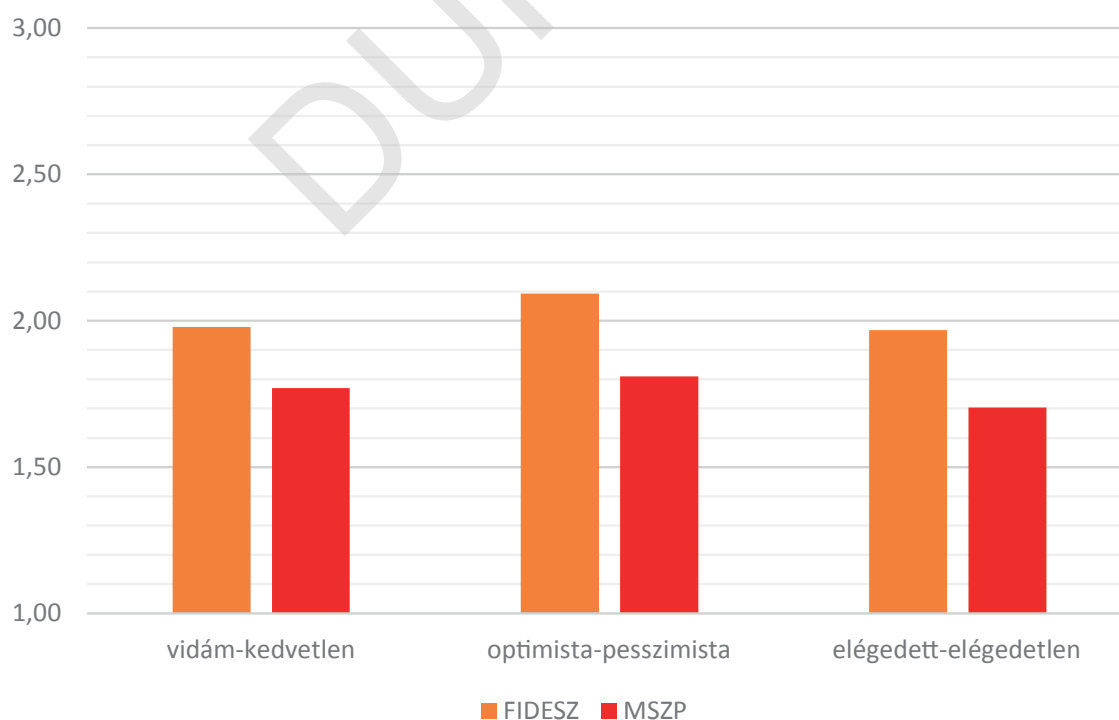

III. 2-4. ábra: A hangulati változások iránya, 2010

(27,1%/16%), ezt követte a kedvetlenség (24,8%/14,3%), és viszonylag kiegyensúlyozott volt a helyzet a pesszimizmus vonatkozásában (23,7%/22,2%).

A válaszok háromfokú skálára is vetíthetők, ebben a vetületben szemlélve elmondható, hogy az aktuális hangulatbeszámolókkal összhangban a budapestiek valójában nem észleltek negatív elmozdulást, a vidéki lakosság – különösen a községben élők – viszont nagyobb mértékben jelezte ezt. Iskolázottság szerint is mutatkozik e válaszban különbség. A középiskolát vagy ennél magasabb képzést végzők számolnak be lényegében semleges vagy kis mértékben pozitív elmozdulásról. Ez markánsan megmutatkozik az optimizmus-pesszimizmus nézőpontjában, amely a különböző iskolázottsági csoportok között rendre szignifikáns eltéréseket hoz felszínre.

A kérdezettek legfiatalabb korosztálya mindhárom szempontból pozitív változásokról számol be, mint ahogy a politikai pártállás szerint a Fidesz támogatói lettek a legkevésbé kedvetlenek, elégedetlenek, és kis mértékben, de viszonylag még optimisták a tőlük szignifikánsan elmaradó MSZP-támogatókhoz képest.

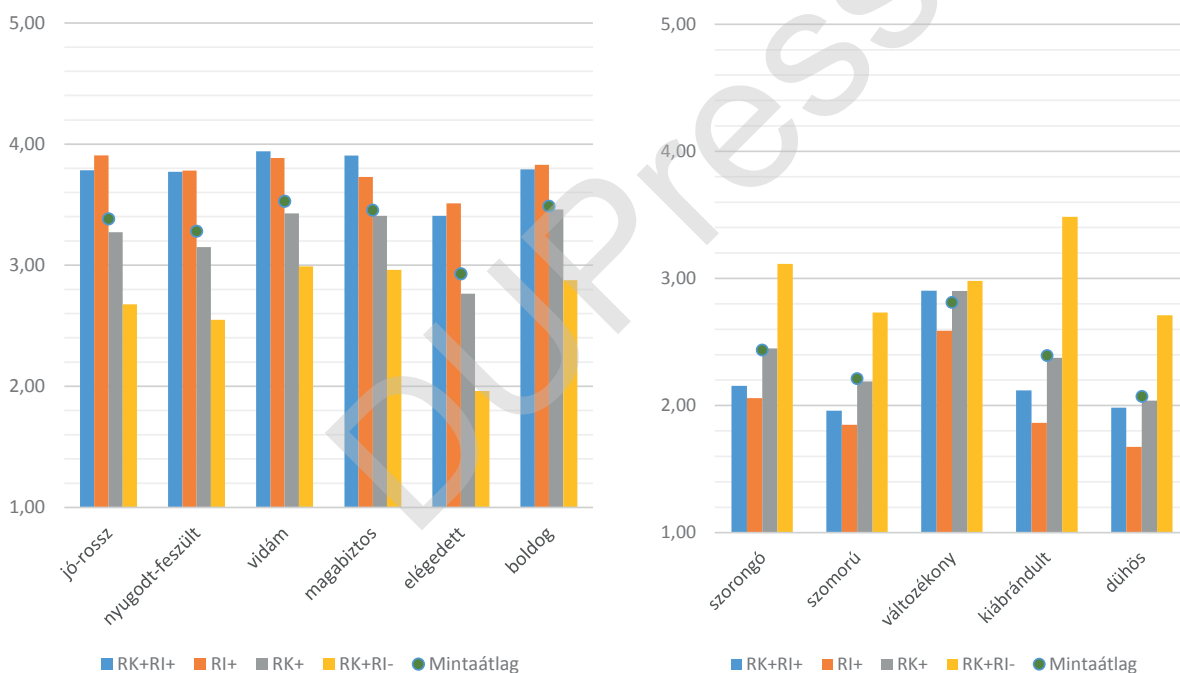

III. 5. ábra: A politikai beállítódás hatása a társadalmi közérzet változására, 2010

III. 2. tábla: Társadalmi közérzet, 2010: pozitív és negatív hangulati jellemzők a rendszerattitűdök függvényében

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
jó-rossz	3,38	1,13	3,78	3,91	3,27	2,68	42,171	***
nyugodt-feszült	3,28	1,26	3,77	3,78	3,15	2,55	36,396	***
vidám	3,53	1,07	3,94	3,89	3,43	2,99	28,770	***
magabiztos	3,46	1,09	3,90	3,73	3,41	2,96	24,671	***
elégedett	2,93	1,17	3,41	3,51	2,77	1,96	68,095	***
boldog	3,49	1,08	3,79	3,83	3,46	2,88	25,996	***
szorongó	2,44	1,25	2,16	2,06	2,45	3,12	21,137	***
szomorú	2,21	1,16	1,96	1,85	2,19	2,73	17,787	***
változékony	2,81	1,14	2,90	2,59	2,90	2,98	4,417	**
kiábrándult	2,39	1,33	2,12	1,86	2,38	3,49	43,470	***
dühös	2,07	1,16	1,98	1,68	2,04	2,71	20,497	***
Átlagok	2,91	1,17	3,07	2,97	2,86	2,82		

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

III. 6-7. ábra: Társadalmi közérzet, 2010: pozitív és negatív hangulati jellemzők a rendszerattitűdök függvényében

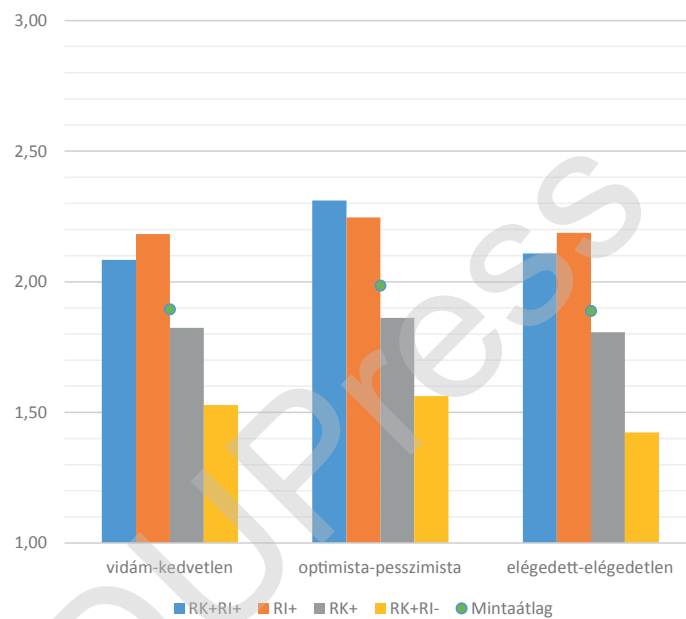
A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül a válaszokban rendre visszatérnek bizonyos csoportközi sémák. Teljes következetességgel a relatíve legpozitívabb aktuális és tartós hangulatról az RI+ csoport képviselői számolnak be; hozzájuk közel áll, két esetben pedig (vidámság, magabiztosság) rajtuk túlesz az RK+RI+ csoport. Minden ponton az RK+RI- típus számol be a legnegatívabb érzelmi állapotról (válaszuk átlaga általában a 2-es és 3-as skálafok közti kontinuumba esik, de az elégedettség-elégedetlenség vonatkozásában még ennél is szélsőségebb:

1,96). A negatív érzések vonatkozásában ezek jelentkezéséről rendre leginkább az RK+RI- csoport számol be, és az ellenpontot pedig konzekvensen az RI+ típus képviseli, általában a 2-es és 3-as közötti skálafokok közötti intervallumban, a dühöt viszont ennél is inkább elhárítják (1,68).

III. 3. tábla: Társadalmi közérzet változásai, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
vidám-kedvetlen	1,89	2,08	2,18	1,82	1,53	38,256	***
optimista-pesszimista	1,98	2,31	2,25	1,86	1,56	47,585	***
elégedett-elégedetlen	1,89	2,11	2,19	1,81	1,42	46,934	***
Átlag	1,92	2,17	2,21	1,83	1,50		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 8. ábra: Társadalmi közérzet változásai, 2010

Amikor a vizsgálati személyek arról nyilatkoznak, hogy hangulatuk milyen irányba *változott az utóbbi évben*, akkor a fentieknek megfelelően visszatér, és töretlenül érvényesül az a séma, miszerint a legkedvezőbb ítéleteket – a változatlanság 2-es értéken felül – az RI+ csoport adja, míg a negatív elmozdulásról az RK+RI- csoport válasza tanúskodik leginkább.

A vizsgálati személyek három válaszlehetőséggel élve nyilatkoztak arról is, hogy környezetükben az utóbbi évben milyen hangulatváltozások tapasztalhatók. A felkínált 10 szempontot érintő ítéletek arról tanúskodnak, hogy az esetek zömében a minta tagjai nem tapasztaltak érdemi változást. Ez a fajta *stabilitás* mindenekelőtt arra vonatkozott, hogy szerencsések vagy pechesek (73,8%), becsületesek-e vagy sem (72,5%), illetve megbízhatatlanok-e vagy sem (69,1%), továbbá körültekintőek vagy merészek (56,7%), agresszívok vagy békések (53,5%). Ezen a ponton billen túl az észlelt változások aránya a válaszok 50%-án, már a vizsgálati személyek *kevesebb mint fele* szólt arról, hogy környezetében változatlan az emberek érzékenysége (49,6%), barátságossága (48,8%), optimizmusa-pesszimizmusa (41,2%), illetve elégedettsége (37,1%). A bekövetkezett változások irányát

tekintve ezekről általában elmondható, hogy a negatív minősítés nagyobb arányban fordul elő, felülkerekedik a jelzett pozitív elmozduláshoz képest. Kis mértékben így van ez a megbízhatatlansággal vagy a pechességgel kapcsolatban (18% és 19%). Lényegesen magasabb arányban, amikor az agresszivitásról, illetve a távolságtartásról esik szó (33% és 38%), Már-már eléri a „nem változott” válasz gyakoriságát a „kedvetlenek lettek” válasz (45,6%), és lényegében ilyen arányú negatív válasszal túlsúlyba kerül a pesszimizmus (45,1%), illetve az elégedetlenség (56%) növekedésének tendenciája. A háromfokú skálán született válaszok átlagai összességükben a negatív megítélés túlsúlyát, a pozitívumok elvitatását tükrözik.

A különböző társadalmi-demográfiai csoportok között a változások észlelésében specifikumok árnyalják az alaptendenciát. Az egyetemet végzettek az alacsonyabb iskolázottságúakhoz képest úgy találták, hogy az emberek barátságosabbak lettek. A középiskolánál magasabb végzettségűek szerint nőtt a korrektség. A nemek között is van egy olyan szignifikáns tendencia, hogy a nők kedvetlenebbnek vélik az embereket, a vidéki városokhoz képest így vannak a községben élők, illetve a legfiatalabbakhoz képest a közép-korosztály. A községekben élők és a viszonylag alacsony iskolázottságúak emelkednek ki szignifikánsan az elégedetlenség növekedésének tekintetében. Markánsan jelenik meg a politikai csoportok közötti általános különbség mind az elégedetlenség, mind a pesszimizmus vonatkozásában; a Fidesz szavazóihoz képest szignifikánsan inkább látnak negatív elmozdulást az MSZP hívei.

III. 4. tábla: Negatív változások észlelése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
kedvetlenek	2,41	2,19	2,24	2,43	2,70	22,305	***
becstelének	2,02	1,95	1,95	2,04	2,10	3,213	*
pesszimizták	2,33	2,07	2,18	2,43	2,64	22,212	***
elégedetlenek	2,50	2,41	2,27	2,55	2,78	18,451	***
kemények	1,90	1,90	1,94	1,90	2,01	,741	
merészek	1,78	1,75	1,82	1,78	1,77	,464	

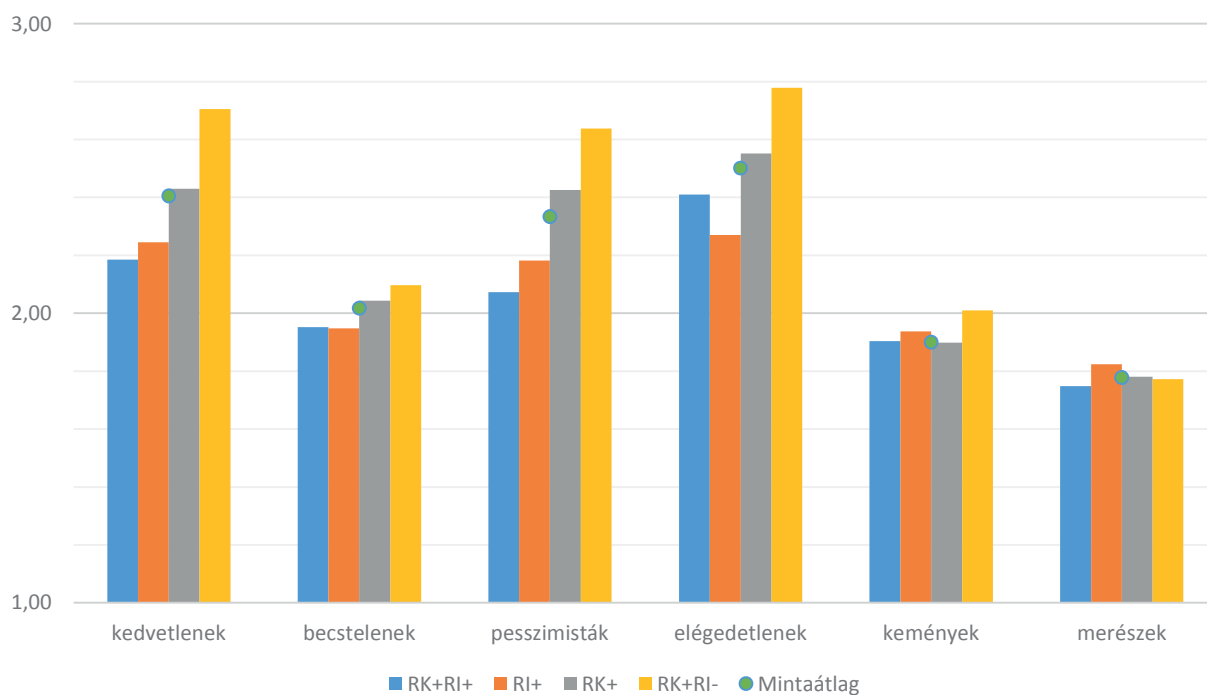
(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

A negatív hangulati változásokat, mint a kedvetlenség, a pesszimizmus, az elégedetlenség és az érzékenységgel szemben a keménység legnagyobb erővel az RK+RI- csoport válaszaiban jelentkezett (többnyire az RK+RI+ ellenében, bár az elégedetlenség tekintetében az RI+ csoporttól való eltérés éleződött ki). A merész, illetve körültekintő tulajdonságdimenzióban nem szignifikáns a véleménykülönbség az RI+ és az RK+RI+ csoportok között.

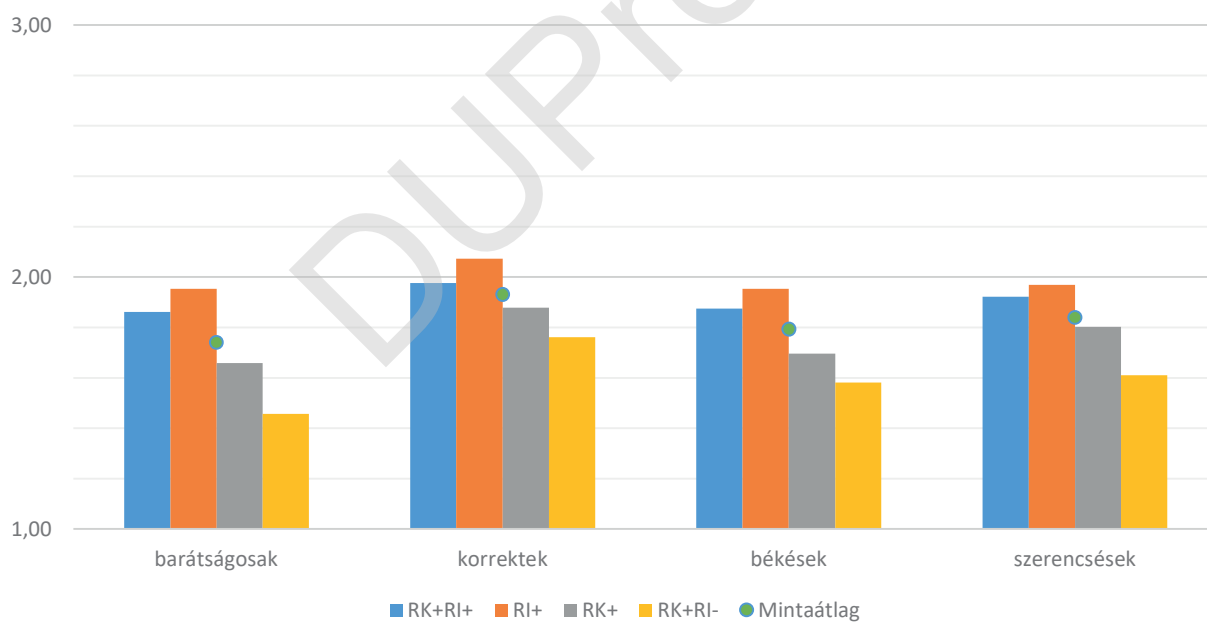
III. 5. tábla: Pozitív változások jelentkezése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
barátságosak	1,74	1,86	1,95	1,66	1,46	17,530	***
korrektek	1,93	1,98	2,07	1,88	1,76	9,542	***
békések	1,79	1,87	1,95	1,70	1,58	11,429	***
szerencsések	1,84	1,92	1,97	1,80	1,61	17,722	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 9. ábra: Negatív változások észlelése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

III. 10. ábra: Pozitív változások jelentkezése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

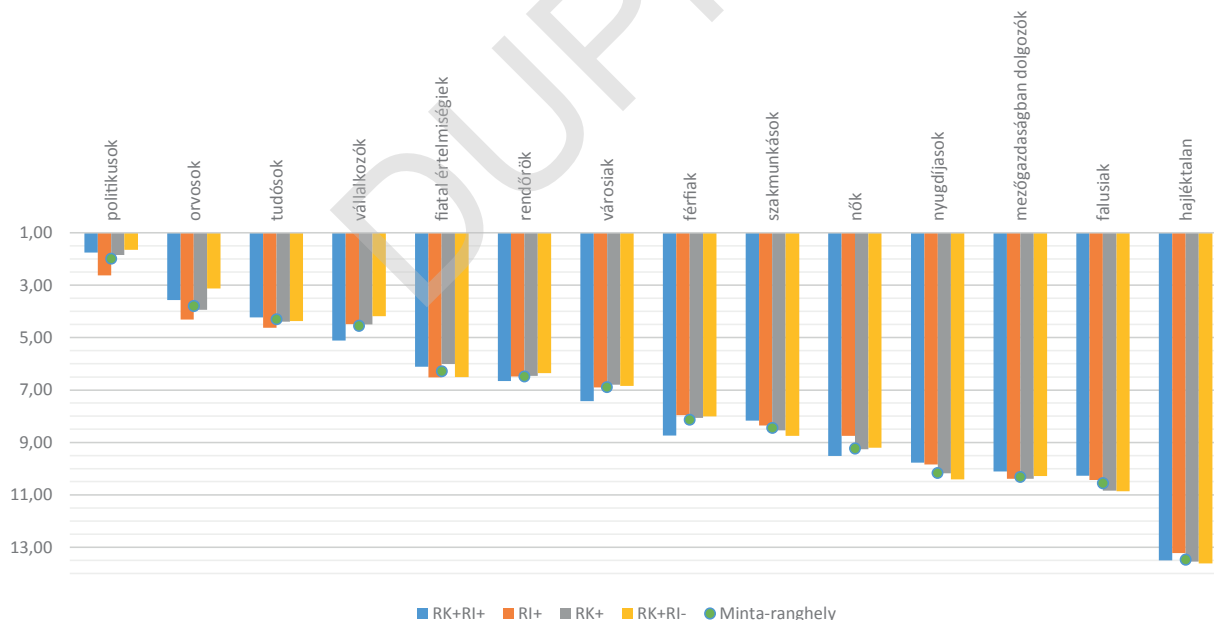
Ugyancsak az RK+RI- csoport volt az, amely a legtöbb fenntartással élt a pozitív tendenciák érvényesülésével szemben, nevezetesen, hogy az emberek barátságosabbá váltak volna, korrektebbek, békésebbek, szerencsésebbek lennének az utóbbi időben. Az ellenvéleményt az utóbbi esetekben – nagyon is viszonylagosan, de – az RI+ csoport fogalmazta meg és fejezte ki.

A társadalmi közállapotok megélése és megítélése szempontjából fontos a vizsgálati személyek vélekedése arról, hogy különböző társadalmi csoportotok mennyire elégedettek. Többféle társadalmi különbséget reprezentáló 14 csoportot kellett egymással összemérni és rangsorolni.

III. 6. tábla: Társadalmi csoportok rangsorolása az elégedettség szempontjából, 2010

	Minta-ranghely	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
politikusok	1,99	2,10	1,75	2,63	1,85	1,64	7,469	***
orvosok	3,79	2,61	3,56	4,31	3,94	3,13	5,118	**
tudósok	4,30	2,57	4,23	4,63	4,39	4,38	,684	
vállalkozók	4,55	2,72	5,11	4,48	4,49	4,18	2,910	*
fiatal értelmiségiek	6,28	3,15	6,11	6,51	6,01	6,50	1,258	
rendőrök	6,47	2,95	6,66	6,48	6,47	6,35	,257	
városiak	6,89	2,88	7,42	6,90	6,80	6,85	1,720	
férfiak	8,13	2,53	8,74	7,96	8,07	8,01	3,312	*
szakmunkások	8,44	2,68	8,16	8,36	8,55	8,75	1,200	
nők	9,23	2,42	9,53	8,74	9,26	9,21	3,231	*
nyugdíjasok	10,16	3,20	9,77	9,84	10,18	10,40	1,181	
mezőgazdaságban dolgozók	10,31	2,57	10,11	10,38	10,39	10,29	,455	
falusiak	10,56	2,46	10,26	10,43	10,84	10,87	2,576	
hajléktalan	13,46	1,66	13,50	13,23	13,54	13,62	1,710	

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

III. 11. ábra: Társadalmi csoportok rangsorolása az elégedettség szempontjából, 2010

Elégedtségüket tekintve átlagosan a legjobb ranghelyre – a vizsgálati személyek percepciója szerint – a politikusok kerülnek, tőlük elmaradnak az orvosok, a tudósok és a vállalkozók. Egymással vetélkedve sorakoznak ezt követően a rangsorban a fiatal értelmiségiek, a rendőrök, a városiak,

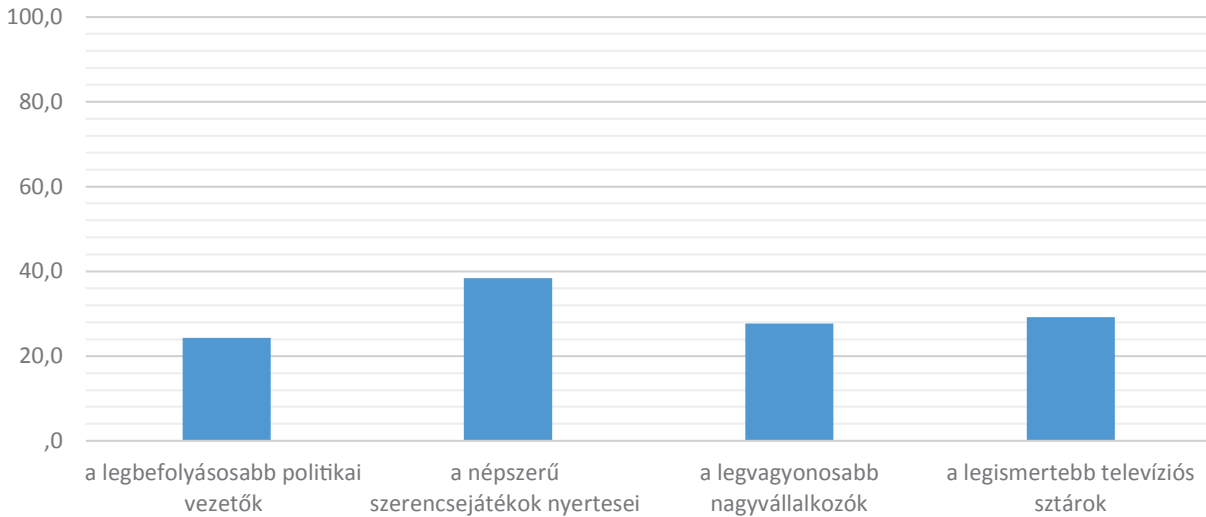
majd leszakadóban a férfiak és a szakmunkások, őket követik a nők, a nyugdíjasok, a mezőgazdaságban dolgozók, a falusiak, és egyértelműen a sor végén a hajléktalanok. A társadalmi csoportok „elégedettségének” benyomása és kimondása ebben a társadalmi-kulturális atmoszférában *nem hordoz pozitív konnotációt*, sőt okkal gyaníthatjuk, hogy az önelégültség és a (kétséges alapon nyugvó) fölény jelentésével keveredik. E társadalmi pozíciót és belső megnyugvást tükröző ismérvet mindenekelőtt a politikai közszereplőknek tulajdonították, majd a vállalkozók mellett különböző értelmiségi csoportoknak, kikhez képest a szakmunkások és a mezőgazdasági dolgozók különösen háttérbe szorultak. A rangsor a maga tömör és elnagyolt módján jelzi, hogy a vizsgálati személyek érzékelik a város és falu, a férfiak és a nők, az aktívak és hozzájuk képest a nyugdíjasok közötti különbséget.

A rangsorolásra nyilvánvalóan befolyást gyakorol a kérdezettek társadalmi-demográfiai pozíciója, ebben az esetben pedig kitüntetett figyelmet érdemel, hogy a saját csoport besorolása – mint a társadalmi összehasonlítás eredménye, a társadalmi identitás értékelő eleme – hogyan alakul. E tekintetben figyelemreméltó, hogy a férfiak a nőknek, a nők a férfiaknak alacsonyabb átlagos ranghelyet, tehát jobb pozíciót jelölnek meg, mindkét különbség szignifikáns. A községek lakói mind a falusiakat, mind a mezőgazdaságban dolgozókat hátrébb sorolják, előnytelenebb helyzetben, elégedetlenebbnek látják. Az idősebb korosztályok (az 1930 és 1950 között születettek) a nyugdíjasokhoz rendelnek szám szerint magasabb, tehát előnytelenebb pozíciót. Az egyetemet végzetek pedig más iskolázottságú csoportokhoz képest hátrébb sorolják, elégedetlenebbnek minősítik a fiatal értelmiségieket. Mondhatni tehát, hogy *a saját csoport tekintetében a vizsgálati személyek többnyire kisebb elégedettségről adnak számot* a hosszú rangsorban, hátrébb szorítva a saját csoportjukat. A különböző politikai orientációt képviselő csoportok álláspontja majdnem minden vonatkozásban – legalább kis mértékben, de – eltér egymástól, például a Fidesz szavazói valamivel kedvezőbb ranghelyet adnak mind a férfiaknak, mind a nőknek, valamint a rendőröknek, a falusiaknak és a nyugdíjasoknak is. A két nemtől eltekintve a különbségek csak árnyalatnyiak, csakúgy, mint az MSZP-támogatók „kedvezőbb megítélése” a tudósok, orvosok, fiatal értelmiségiek, vállalkozók helyzetéről, nem szólva arról, hogy mennyire elégedettnek látják a politikusokat.

A rangsorban első, második helyet elfoglaló politikusok, illetve orvosok esetében az RK+RI-csoport adta a legjobb, az RI+ csoport a legrosszabb átlagos ranghelyet. A hátsóbb helyekről szólva ezek a szerepek némileg megcserélődtek. Összességében némi joggal elmondhatjuk, hogy az elégedettség (minimum ambivalensnek tekinthető) megítélési dimenziójában *a rendszerkritikus csoport polarizáltabb, a rendszerigazolók pedig visszafogottabb, kiegyenlítő képet ad a társadalomról*.

Különösen érzékeny a siker és a teljesítmény viszonyát érintő információ, azaz, hogy a vizsgálati személyek hogyan látják a különböző csoportok által elfoglalt társadalmi pozíció kiérdemeltségét. Itt a „kiérdemelt” megjelölés annak függvényében, hogy egy megbecsült, rangos társadalmi helyzetről vagy egy problematikus és hátrányos pozícióról van szó, más és más értelmet kap: az előbbi esetben az erények meglétéről van szó, az utóbbiban viszont felróható hibákról és negatívumokról. Összesen 8 pozícióról adtak a vizsgálati személyek igen-nem választ. Amikor ezt az alábbiakban szemléltetjük, akkor az egynemű 5-os válaszokból sarkítva kiemeljük, hogy a kérdezettek mennyiben tulajdonítanak az előnyös helyzetűeknek érdemeket, és milyen arányban vitatják el a hátrányosabb helyzetűek hibáit. (A két státuscsoport elkülönítésekor és szembeállításakor a „kisvállalkozók” besorolása kérdéses, lehet, hogy megalapozatlanul véltük úgy, hogy az ő helyzetüket a válaszadók előnytelennek minősítik, ám felelősségüket, akárhonnan nézzük, közel 50%-osnak látják.)

Előnyös pozíciójukat megérdemlik

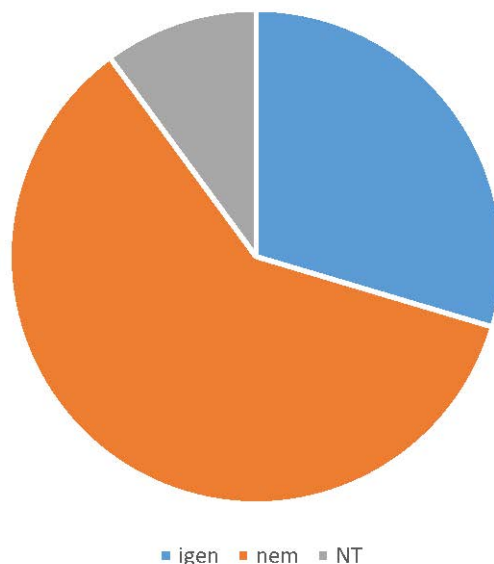
Hátrányos pozíciójukra nem szolgáltak rá

III. 12–13. ábra: A társadalmi helyzet kiérdemeltsége: megszolgált előnyök és okatlan hátrányok, 2010

Ha aszerint állítjuk sorba a különböző szerepek betöltőit, hogy mennyiben kérdőjelezzik meg az általuk elfoglalt pozíció kiérdemelt mivoltát, akkor relatíve a legjobb a kisvállalkozók közelebről nem definiált pozíciója (47,3%), és őket követik a népszerű szerencsejátékok nyertesei (50,8%), ez utóbbinál minden előnyös státust élvező csoport érdemeit nagyobb arányban vitatják el. Már ezekből az adatokból kitűnik, hogy nagy tömegben születnek kételkedő válaszok.

Míg a hajléktalanok nyilvánvalóan hátrányos helyzetéről 60,3% mondja, hogy nem szolgáltak erre rá, addig a legismertebb televíziós sztárokkal kapcsolatban ez az arány 61,2% és a legvagyonosabb nagyvállalkozók esetében pedig 64,8%. A kérdezettek túlnyomó része tehát a jelentős társadalmi-gazdasági sikerekkel kapcsolatban (erkölcsi) fenntartásokkal él.

III. 14. ábra: A hajléktalanok előnytelen helyzetének kiérdemeltsége, 2010

A nehéz helyzetbe került és kerülő személyek sorsával kapcsolatban azonban még nagyobb arányban kérdőjelezi meg azt, hogy hibáikkal mennyiben szolgáltak rá erre: a munkanélküliekről szólva 86,7%, a lecsúszó fizikai munkások esetében pedig 87,9%. Összességében tehát ebből az áttekintésből az tűnik ki, hogy a kérdezettek szerint a társadalomban elfoglalt kedvező vagy kedvezőtlen pozíció alapvetően nincs összhangban a személyes érdemekkel vagy hibákkal.

Figyelmet érdemel, hogy különböző társadalmi-demográfiai csoportok milyen szereplőkkel-szerepekkel kapcsolatban vélik úgy, hogy jó, illetve rossz helyzetük indokolt. *Hangsúlyozottan relatíve* a megkérdezett nők valamivel nagyobb arányban tekintik a nagyvállalkozók, illetve a befolyásos politikusok helyzetét indokoltnak. A budapesti lakosok is viszonylag indokoltnak ítélik e két csoport előnyös helyzetét, de törpe arányban a lecsúszó fizikai munkások pozícióját is. A kevesebb mint 8 osztályt végzett vizsgálati személyek viszonylag kis számban ismerik el a politikai vezetők, nagyvállalkozók vagy szerencsejátékosok érdemeit, ugyanakkor megkérdőjelezi azt is, hogy a hajléktalanok, illetve munkanélküliek rászolgáltak-e sorsukra. Az egyetemmet végzettek a kisvállalkozók és a politikusok pozícióját viszonylag megszólgáltnak tekintik, ugyanakkor a legismertebb televíziós sztárok sikerét kevésbé tartják megalapozottnak (egészen szerény százalékokról van szó, de viszonylag nagy arányban tartják indokoltnak a lecsúszó fizikai munkások vesztés pozícióját). A kisvállalkozók érdemei és a munkanélküliek hibáztatása jelennek meg a legidősebb korosztálynál, az ő válaszaikban ugyanakkor kisebb támogatást kapnak a nagyvállalkozók és a tévésztárok. A legfiatalabb korosztály viszonylag kevésbé ismeri el több „szerencsés” csoport érdemeit, viszont kiemelkedő arányban mond igent a nagyvállalkozók teljesítményére. A legbefolyásosabb politikai vezetők esetében a Fidesz-támogatók 33%-a, az MSZP-támogatók 22,1%-a lát jó okot a megbecsült helyzetre, szerény százalékos arányban, de a kormányzó párt támogatói a munkanélküliek, illetve a lecsúszó fizikai munkások helyzetéért inkább magukat az érintetteket okolják.

A felkínált 8 esetből 5-ben az RI+ rendszerigazoló attitűddel rendelkező csoport *tartja inkább indokoltnak a társadalmi státust*, és az RK+RI- csoport az, amelyik a *legnagyobb arányban kérdőjelezi ezt meg*. A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok véleménykülönbsége

szignifikáns, így van ez a politikai vezetők és nagy- és kisvállalkozók, illetve a hajléktalanok és a munkanélküliek helyzetéről szólva egyaránt. 3 további esetben szintén az RK+RI- csoportnak vannak a legnagyobb arányú fenntartásai, ekkor az RK+RI+ csoport „igen” válaszainak az aránya a legnagyobb. Szignifikáns e különbség a szerencsésjátékosok estére nézve, viszont a tévésztárokról és a lecsúszó fizikai munkásokról szólva a nézetkülönbség nem éri el ezt a statisztikai szintet.

Kiélezve az előnytelen helyzetek, sikertelen történetek elmarasztaló értelmezését tettük fel azt a kérdést, hogy vannak-e olyanok, és ha a kérdezett úgy látja igen, akkor kik azok, „*akik megérdemlik, hogy az emberek ne érezzenek velük semmi közösséget, ahogy mondani szokták ne vegyék őket emberszámba*”. A minta 19,5%-a felelt úgy, hogy nem tudja, és 13% helyezkedett arra a kategorikus álláspontra, hogy ilyen nincs. Akiket azonosítottak, azok 29,9%-ban a hajléktalanok, 20,9%-ban a cigányok voltak, 14,3%-ban szóltak ilyen értelemben az erőszakos, illetve tolvaj bűnözőkről, és számottevő csoport volt még e tekintetben az alkoholistáké (13,1%). Spontán módon szóba kerültek még a drogosok, az uzsorás, csaló jellegű bűnözők, és bár elenyésző arányban, de a munkanélküliek (2,9%) és a rossz körülmények között élő szegények is (3,4%).

A hajléktalanok említésének gyakorisága függ a kérdezett lakóhelyének urbanizáltságától: Budapesten a legnagyobb (34%). Továbbá ez a válasz az iskolázottságnak egyértelműen függvénye, a kevesebb mint 8 osztályt végzetteknel 7,5%-ban fordul elő, az egyetemet végzettek esetében 45,8%. A különböző korcsoportok között viszonylag sűrűn említik ezt a legfiatalabbak. A cigányokat és alkoholistákat a fővárosban a legritkábban, vidéki városokban sűrűbben, községekben relatíve gyakran említik. A bűnözők egészen elenyésző arányban szerepelnek az egyetemet végzettek vagy a legfiatalabb generáció válaszaiban. A különböző politikai pártállású csoportok közül némileg többet hozzák szóba a hajléktalanokat és a cigányokat a Fidesz támogatói, az alkoholistákat és a bűnözőket az MSZP szimpatizánsai (az utóbbi esetben az MSZP-szavazók körében szinte dupla annyi válasz utal az erőszakos vagy tolvaj bűnözőkre).

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok első válaszát tekintetbe véve látunk – a *Chi-négyzet teszt* tanulsága szerint – viszonylagos eltéréseket: a hajléktalanok viszonylag sűrűn merülnek fel az RK+RI+ csoport válaszaiban, és viszonylag ritkán az RK+ válaszaiban. Az RI+ típus viszonylag sűrűn említi a különböző bűnözőket, akik kisebb arányban szerepelnek az RK+RI+ csoport válaszaiban.

III. 7. tábla: Kirekesztés és indoklása, 2010

	N	Mintaátlag (%)
Hajléktalanok	299	29,9
Cigány, roma	209	20,9
Alkoholisták	131	13,1
Bűnözők(erőszakos)	118	11,8
igen, van rá okuk	414	41,4

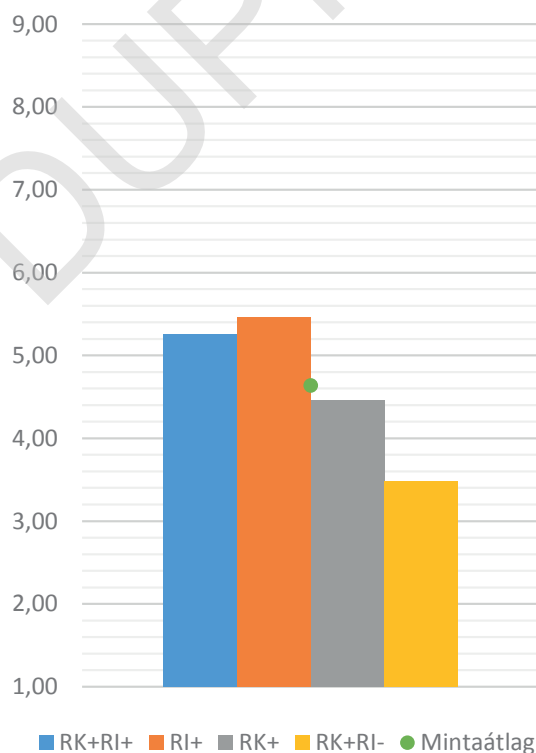
A társadalmi megkülönböztetés lehetőségével számolva rákérdeztünk, hogy a vizsgálati személy véleménye szerint e *dehumanizáló megkülönböztetés joggal* éri-e a diszkriminált csoportot. A minta egészét tekintve 41,4% adott ilyen választ, 19,2% elutasította, hogy a diszkrimináció indokolt lenne, és a korábbi válaszok alapján 36,8%-nak fel sem kellett tenni ezt a kérdést. Az első válaszok megoszlását

figyelembe véve, hogy a „megerősítő válaszok” gyakorisága a lakóhely urbanizáltságának fokával nő, így a községek esetében 38,5%, a fővárosi kérdezettek esetében 47,89%. A középiskolánál alacsonyabb végzettségűek körében ez a fajta elfogadása a dehumanizáló álláspontnak 40% alatt fordul elő (legkisebb arányban a 8 osztálynál kevesebbet végzetteknel). Rendre mind 40–50% között adnak igenlő választ a középiskolát vagy magasabb tanulmányokat végzett személyek. E válasz gyakorisága a legidősebb korcsoportban 48,8%, a legfiatalabbak körében 37,6%. Különböző politikai táborok képviselői közül néhány százalékkal magasabb az igen választ adó MSZP-szavazók részaránya.

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között szignifikáns módon születik igenlő válasz az RK+RI+ csoport esetében (53%), míg az RK+RI- csoportnál a legkisebb ez az arány (40,8%), és ugyanakkor a leggyakrabban itt találkozunk azzal az állásponttal (30,1), hogy „nem, nincs rá okuk”. A Chi-négyzet teszt ez esetben is szignifikáns.

A vizsgálati személyek, *nota bene* a vizsgált minta hangulata, érzelmi tónusa szempontjából lényeges kérdés, hogy miként válaszolnak arra, hogy „...a köznapi életben általában mennyire lehet megbízni az emberekben?”. A kilencfokú skálán születő válasz a minta egészére nézve *visszafogottan, de negatív*, elmarad az 5-ös skálafoktól (4,64).

A különböző társadalmi-demográfiai csoportok között mindenekelőtt iskolázottságuk alapján mutatkozik különbség. A középiskolát, illetve felsőfokú tanulmányokat végzettek válasza kedvezőbb, míg egyik végletként a kevesebb, mint 8 osztályt végzettek átlagos válasza 3,98, addig az összes iskolázottsági csoport közül kiemelkedve az egyetemi diplomások válasza 5,14 (tehát szoros kivételként minőségében is pozitív). A Budapesten élőkkel szemben a községek lakói adnak inkább fenntartásokkal teli, óvatosabb választ. A politikai csoportok között e tekintetben nem mutatkozik érdemleges eltérés.

III. 15. ábra: Az emberek megbízhatóságának megítélése, 2010

III. 8. tábla: Az emberek megbízhatóságának megítélése, 2010

Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
4,64	1,73	5,25	5,47	4,46	3,48	43,445	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

Viszont rendszerattitúd szerint elkülönítve és szemlélve a vizsgálati csoportokat, az RK+RI+ típust is felülmúlva a leginkább bizalommal teliek az RI+ típus képviselői (5,47), míg az RK+ csoport óvatos fenntartásainak radikálisabban kételkedők az RK+RI- típus képviselői (3,48).

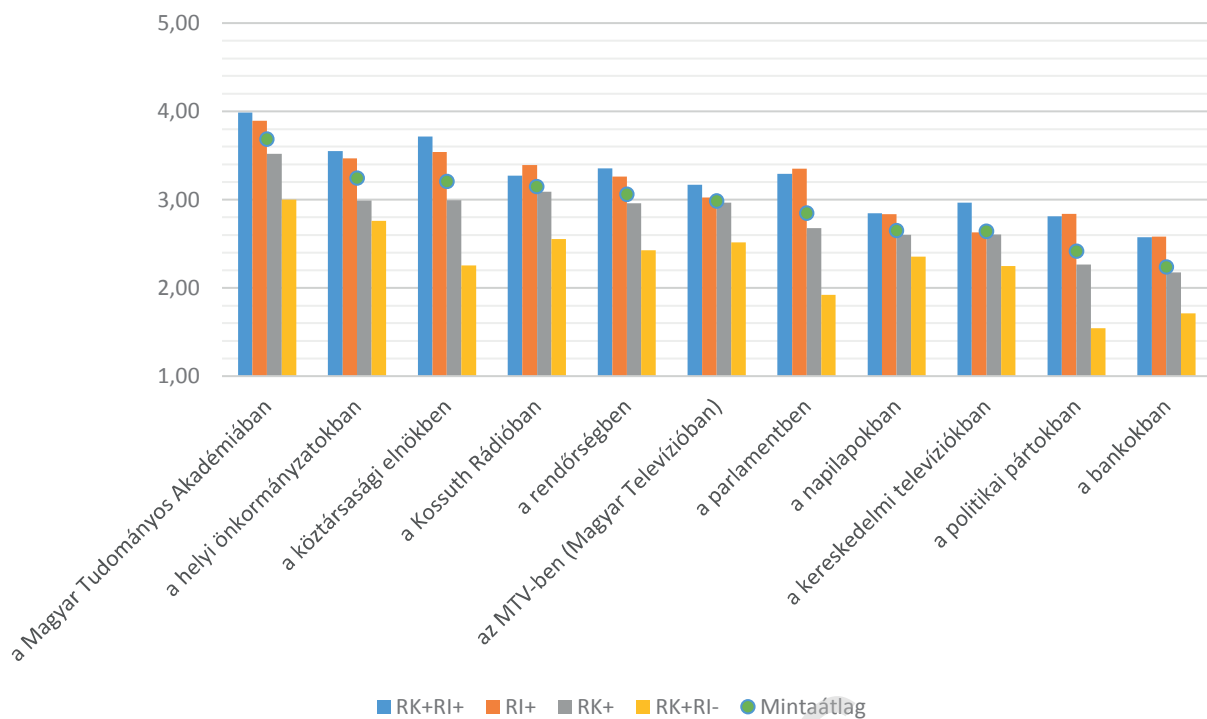
A közbizalomnak egy *intézményi irányú*, konkrétabb megnyilvánulása, hogy mit válaszol a kérdezett minta arra vonatkozóan, hogy bizonyos orgánumokban, testületekben, szervezetekben, szimbolikus személyiségekben mennyire tud megbízni. Az ötfokú skálán 11 tényezőt minősítettek a vizsgálati személyek.

III. 9. tábla: Az intézmények megbízhatóságának megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
a Magyar Tudományos Akadémiában	3,69	1,04	3,99	3,90	3,52	3,00	25,743	***
a helyi önkormányzatokban	3,24	1,14	3,55	3,47	2,99	2,76	18,891	***
a köztársasági elnökben	3,21	1,24	3,71	3,54	3,00	2,26	43,954	***
a Kossuth Rádióban	3,15	1,11	3,27	3,39	3,09	2,55	14,084	***
a rendőrségben	3,06	1,12	3,35	3,26	2,96	2,43	20,571	***
az MTV-ben (Magyar Televízióban)	2,99	1,07	3,17	3,03	2,97	2,51	9,301	***
a parlamentben	2,85	1,14	3,29	3,35	2,68	1,92	55,715	***
a napilapokban	2,65	1,04	2,85	2,84	2,60	2,36	7,159	***
a kereskedelmi televíziókban	2,64	1,09	2,96	2,63	2,61	2,25	10,472	***
a politikai pártokban	2,42	1,09	2,81	2,84	2,26	1,54	49,314	***
a bankokban	2,24	1,08	2,58	2,58	2,18	1,71	21,189	***
Átlagok	2,92	1,11	3,23	3,16	2,80	2,30		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

A legkedvezőbb helyet a Magyar Tudományos Akadémia foglalta el (3,69), némileg leszakadva a helyi önkormányzatok követték (3,24), illetve a köztársasági elnök (3,21). Viszonylag kedvező pozíciót foglalt el 2010-ben a Kossuth Rádió (3,15), valamint a semleges értéknél némileg pozitívabb minősítést kapott a rendőrség (3,06). Árnyalatnyit elmaradt ettől a határponttól az Magyar Televízió (2,99), erre a parlament következik (2,85), majd újabb kommunikációs fórumok: napilapok (2,65), kereskedelmi televíziók (2,64). Leszakadóban a politikai pártok (2,42) és végül a legkevesebb bizalommal, a legnagyobb fenntartással a bankokkal szemben élnek a kérdezettek (2,24).

III. 16. ábra: Az intézmények megbízhatóságának megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

Pontról pontra a kérdezett nők adnak hangot nagyobb bizalmuknak, akár az MTA-val, a helyi önkormányzatokkal kapcsolatban vagy a Kossuth Rádióval szemben. Több vonatkozásban a *községek lakói* nyilatkoznak pozitívabban a szóban forgó intézményekről, különböző orgánumokról, de a helyi önkormányzatokról és a rendőrségről is. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek a tömegkommunikáció iránt több esetben nagyobb nyitottságot tanúsítanak, mint a magasabb iskolai végzettségűek. Az MTA-val kapcsolatban sajátosan viszont az egyetemet végzettek bizalma haladja meg szignifikánsan a szakmunkásokét. Ez a magasan iskolázott réteg egyébként általában különösen visszafogott bizalmának kinyilvánításában. A *legidősebb korosztály* minden korcsoportnál kedvezőbben nyilatkozik akár közintézményekről, mint a köztársasági elnök és a parlament, akár egyes tömegkommunikációs orgánumokról. A politikai csoportosulások közül rendre a *Fidesz támogatói* nyilvánítanak nagyobb bizalmat, ami is kifejezetten szignifikáns méretet ölt a politikai jelentőségű pártokkal, parlamenttel, köztársasági elnökkel kapcsolatban, de még a Kossuth Rádióval szemben is (kivételesen a rendőrséghez).

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között markáns szereplő volt az RK+RI-csoport. Mind a 11 esetben ennek a minimális bizalmat, vagy kifejezetten bizalmatlanságot tükröző álláspontja képezi a negatív végletet, szélső esetben – mint amilyen a pártok és a parlament megítélése – a 2-es skálafoktól is elmaradó átlaggal (1,54 és 1,92). Az esetek zömében a bizalom teli, pozitív ellenpólust az RK+RI+ csoport véleménye képezi, ezen azonban a bankok iránti bizalom tekintetében minimális mértékben – a parlament és a Kossuth Rádió kivételes esetében – valamivel nagyobb mértékben túlesz az RI+ csoport kinyilvánított bizalma. A varianciaanalízissel vizsgált csoportközi véleményviszonyok rendre mind szignifikánsak.

A személyes és társadalmi közérzet szempontjából itemek sorát kínáltuk a vizsgálati személyeknek, melyekkel kapcsolatban hétfokú skálán kellett állást foglalni. A felkínált 13 tétel közül

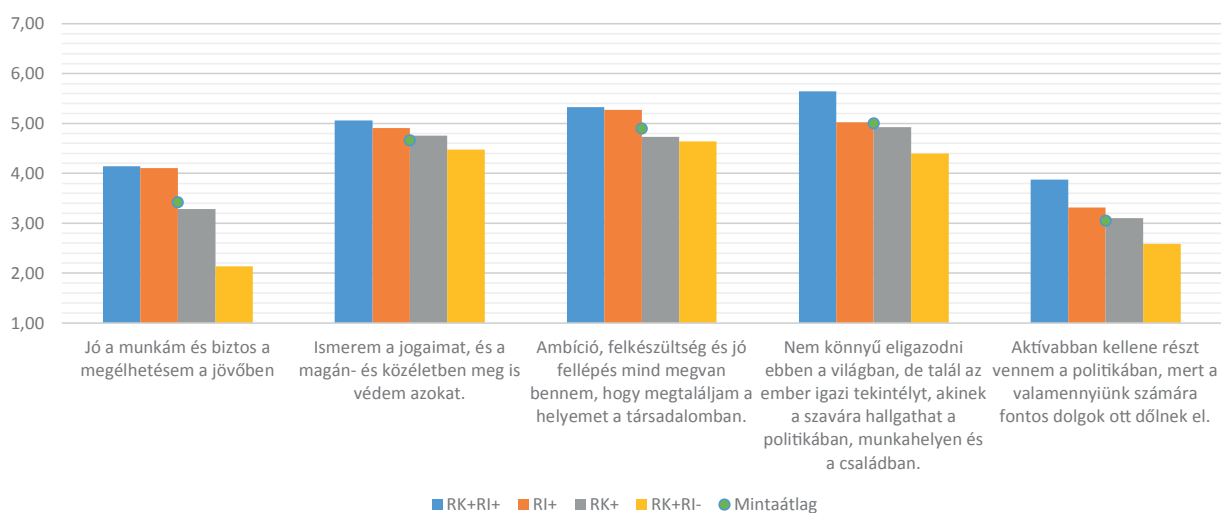
4 volt kifejezetten derűlátó, 6 volt disszonáns, kétségeket tükröző, további 3 pedig kívánalmakat, lehetőségeket érintett.

A 4 pozitív megállapítás közül a legnagyobb egyetértéssel a „Nem könnyű eligazodni ebben a világban, de talál az ember igazi tekintélyt, akinek a szavára hallgathat a politikában, munkahelyen és a családban.” találkozott (5,00). Ezt követte az öntudatos hangvételű „Ambíció, felkészültség és jó fellépés mind megvan bennem, hogy megtaláljam a helyemet a társadalomban.” (4,90). Külső biztosítékra utalt, és egyetértéssel találkozott a „Ismerem a jogaimat, és a magán- és közéletben meg is védem azokat.” (4,67). Megkérdőjelezett, végső soron átlagosan elutasított tétel (3,42) volt a „Jó a munkám és biztos a megélhetésem a jövőben.”. A legerőteljesebb egyetértést (5,80) a személyes helyzet korlátaira és nehézségeire utaló tétel közül „Senki másban nem bízhatok, mint önmagamban és egy-két közelálló családtagban, barátban.”. Az 5-ös skálafokhoz közelített (4,98) a motiváltság és bizonytalanság konfliktusát jelző „Megfeszülhetek a munkában, akkor sincs semmi biztosíték arra, hogy jobban éljek, és jobban megbecsüljenek.”. Ugyancsak egyetértéssel találkozott (4,73) a „Ki van szolgáltatva mindenkinek a körülményeknek, én sem tudom teljesen kézben tartani a saját sorsomat.”. A távolságtartás és elhatárolódás tétele volt a „Nem lehet hinni semmilyen politikusnak és híradásnak, a leghelyesebb, ha az ember teljesen távol marad minden politikától.” (4,68), illetve „Egyszerűen nincs olyan párt a politikai palettán, amely az én érdekeimet és elgondolásaimat képviselné.” (4,30). Tulajdonképpen kitérő, semleges fogadtatásban részesül (4,01) a „Olyan rossz a közbiztonság, hogy az ember veszélyben van az utcán, de még az otthonában is.”. Negatív tétel az esélylatolgató „Külföldre kellene költözni ahhoz, hogy végre megfelelő munkát és jövedelmet szerezzek.”, amit elutasítottak, összhangban a „Nem lennék képes tartósan másutt, más országban élni.” tartalmával (5,20). Az összes felkínált item közül a leghatározottabban a politikai aktivitás kívánatosságát mérlegelő itemet utasították el (3,05) „Aktívabban kellene részt vennem a politikában, mert a valamennyiünk számára fontos dolgok ott dőlnek el.”.

III. 10. tábla: A biztonság közérzete a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Jó a munkám és biztos a megélhetésem a jövőben.	3,42	1,91	4,15	4,11	3,28	2,14	35,995	***
Ismerem a jogaimat, és a magán- és közéletben meg is védem azokat.	4,67	1,53	5,06	4,91	4,76	4,48	3,950	**
Ambíció, felkészültség és jó fellépés mind megvan bennem, hogy megtaláljam a helyemet a társadalomban.	4,90	1,57	5,33	5,27	4,73	4,64	10,316	***
Nem könnyű eligazodni ebben a világban, de talál az ember igazi tekintélyt, akinek a szavára hallgathat a politikában, munkahelyen és a családban.	5,00	1,48	5,64	5,02	4,92	4,40	18,321	***
Aktívabban kellene részt vennem a politikában, mert a valamennyiünk számára fontos dolgok ott dőlnek el.	3,05	1,83	3,87	3,31	3,10	2,58	11,995	***
Átlag	4,21	1,66	4,81	4,53	4,16	3,65		

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

III. 17. ábra: A biztonság közérzete, 2010

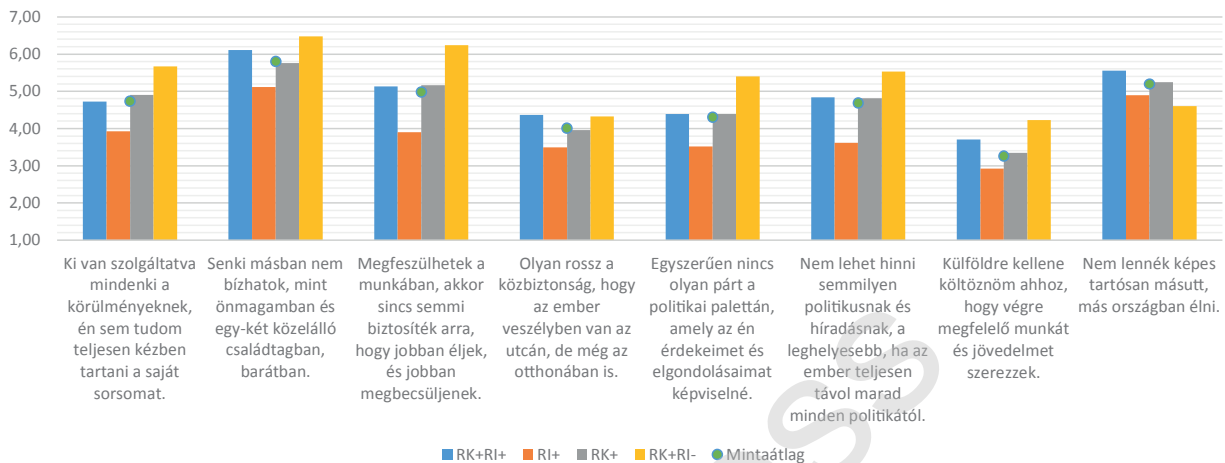
A személyes, illetve társadalmi közérzetet megközelítő itemek közül a pozitív tartalmúakat (és a politikai aktivitás követelményét) legnagyobb mértékben az RK+RI+ rendszerattitűddel rendelkező vizsgálati személyek fogadták el, míg a legtöbb fenntartása ezekkel kapcsolatban az RK+RI- csoport tagjainak volt.

III. 11. tábla: A kiszolgáltatottság közérzete a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Ki van szolgáltatva mindenki a körülményeknek, én sem tudom teljesen kézben tartani a saját sorsomat.	4,73	1,65	4,72	3,92	4,90	5,67	31,677	***
Senki másban nem bízhatok, mint önmagamban és egy-két közelálló családtagban, barátban.	5,80	1,57	6,11	5,11	5,76	6,47	24,523	***
Megfeszülhetek a munkában, akkor sincs semmi biztosíték arra, hogy jobban éljek, és jobban megbecsüljenek.	4,98	1,81	5,13	3,90	5,16	6,24	49,262	***
Olyan rossz a közbiztonság, hogy az ember veszélyben van az utcán, de még az otthonában is.	4,01	1,77	4,37	3,50	3,96	4,33	9,476	***
Egyszerűen nincs olyan párt a politikai palettán, amely az én érdekeimet és elgondolásaimat képviselné.	4,30	2,06	4,38	3,51	4,38	5,40	21,425	***
Nem lehet hinni semmilyen politikusnak és híradásnak, a leghegyesebb, ha az ember teljesen távol marad minden politikától.	4,68	1,79	4,84	3,62	4,81	5,53	34,479	***

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Külföldre kellene költözni ahhoz, hogy végre megfelelő munkát és jövedelmet szerezzek.	3,25	2,20	3,71	2,92	3,35	4,22	9,294	***
Nem lennék képes tartósan másutt, más országban élni.	5,20	2,08	5,55	4,89	5,25	4,60	5,889	**
Átlag	4,62	1,87	4,85	3,92	4,70	5,31		

(Szignifikanciaszint jelölése: ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

III. 18. ábra: A kiszolgáltatottság közérzete a rendszeratlitűdök függvényében, 2010

A negatív élet- és helyzetmegítélést kifejező tételek közül valamennyit az itt említett RK+RI- csoport fogadta el leginkább, és ezekben az esetekben vele szemben az RI+ csoport állt. Árnyaló kivétel a közbiztonság veszélyére utaló, a minta által elvetett tétel volt, amellyel kapcsolatban az RK+RI+ típus aggályos állásfoglalása túltett a rendszerkritikus RK+RI- csoportén. Az RK+RI+ csoporttal kerül szembe az RK+RI- típus, amikor a vizsgálati személyek a külföldre távozás lehetőségét vitatják el. Valamennyi csoportközi véleménykülönbség szignifikáns.

A felkínált 13 item fogadtatására hatást gyakorol a vizsgálati személyek társadalmi-demográfiai hovatartozása is. A pozitív életérzést és beilleszkedést kifejező itemekkel kapcsolatban azt tapasztalhatjuk, hogy az urbanizált viszonyok közt élő, illetve magasabb iskolai végzettségű válaszadók elfogadóbbak társaiknál. Nem teljesen ez a helyzet a politikai tekintélyben való megkapaszkodás gondolatával kapcsolatban, amire az egyetemet végzettek kifejezetten – sőt leginkább – kritikusan reagálnak. Ugyanakkor ők azok, akik legkevésbé értenek egyet azzal, hogy távol kell maradni a politikától, és hogy nincs olyan politikai erő a palettán, amihez csatlakozni kellene/lehetne. Az ő fenntartásuk a legerőtelenebb azzal kapcsolatban – amit az alacsonyabb iskolázottságúak vagy a nők képviselnek –, hogy külföldön, más országban lehet-e élni. A legidősebb korosztály viszonylag óvatosan nyilatkozik mind a pozitív, mind a negatív viszonyulást kifejező állításokkal kapcsolatban. A különböző politikai orientáltságú csoportok közül a Fidesz támogatói elsősorban az önértékes és egyszersmind politikai tételre válaszolnak elfogadóbban, különös tekintettel a politikai aktivitás szükségességét kifejező itemre. Ugyanakkor rendre szignifikáns mértékben elfogadóbb a szocialista politikai tábor a negatív tartalmú itemekkel szemben (beleértve azt is, hogy képtelenek lennének tartósan más országban élni).

Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2011-ben

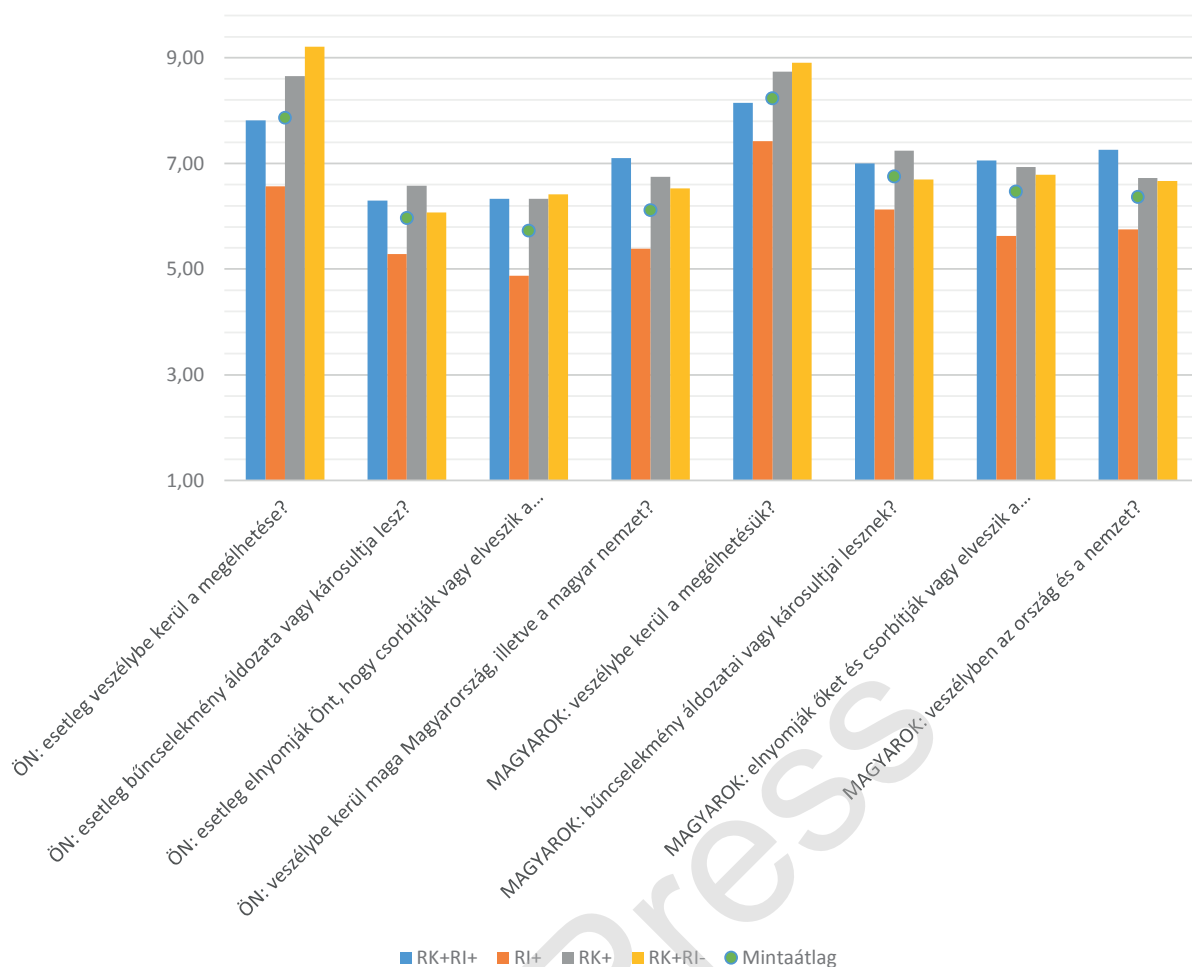
2011-ben egy kérdéssort intéztünk a reprezentatív mintához, amely arról tájékozódott, hogy a vizsgálati személyek *mitől tartanak*, mi aggasztja őket *személyes helyzetüket*, illetve a *magyar társadalom* egészét tekintve. A két tárgykörben 4-4 kérdést tettünk fel, amelyek személyes, illetve társadalmi vonatkozásban a megélhetéssel, bűncselekményekkel, a szabadság korlátozásával, illetve a nemzetre leselkedő veszélyekkel kapcsolatban (például „*Mennyire aggódik Ön amiatt, hogy esetleg veszélybe kerül a megélhetése?*”, illetve „*S mit gondol, mennyire aggódnak a magyarok általában amiatt, hogy veszélybe kerül a megélhetésük?*”).

A 10 fokú skálán születő válaszok rendre mind azt tükrözték, hogy mind a 8 esetben – különböző mértékben – találnak a vizsgálati személyek aggodalomra okot. Általános trendnek mondható, hogy magasabb skálaértékekkel, több aggodalommal nyilatkoznak a problematikus társadalmi kérdésekről, mint ugyanezekről a veszélyekről személyes vonatkozásban. Mindkét tekintetben a *megélhetés* tölti el a vizsgálati személyeket a legnagyobb aggodalommal, ez személyes vonatkozásban közelíti, a társadalomra nézve meghaladja a 8-as skálaértéket. Viszonylag visszafogottan nyilatkoznak mindkét tekintetben a szabadsággal kapcsolatos aggodalmas érzéseikről, ennél egy árnyalattal magasabb szinten áll a bűncselekményektől való félelem. A magyar nemzetért való aggodalom közelíti meg leginkább, de távolról sem éri el a megélhetéssel kapcsolatos gondokat: a 6-os skálaérték felett van, a maguk nevében valamivel kisebb, a társadalom nevében kifejezetten nagyobb aggodalomra utalnak a nemzet sorsával kapcsolatban.

III. 12. tábla: A személyes és a nemzeti veszélyeztetettség érzete, 2011

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
ÖN: esetleg veszélybe kerül a megélhetése?	7,86	7,82	6,57	8,65	9,21	60,602	***
ÖN: esetleg bűncselekmény áldozata vagy károsultja lesz?	5,97	6,29	5,29	6,58	6,07	11,308	***
ÖN: esetleg elnyomják Önt, hogy csorbítják vagy elveszik a szabadságjogait?	5,73	6,33	4,88	6,33	6,41	18,765	***
ÖN: veszélybe kerül maga Magyarország, illetve a magyar nemzet?	6,12	7,10	5,38	6,74	6,53	18,910	***
MAGYAROK: veszélybe kerül a megélhetésük?	8,23	8,14	7,42	8,74	8,91	27,005	***
MAGYAROK: bűncselekmény áldozatai vagy károsultjai lesznek?	6,75	7,00	6,13	7,24	6,70	11,597	***
MAGYAROK: elnyomják őket és csorbítják vagy elveszik a szabadságjogaikat?	6,47	7,06	5,63	6,93	6,79	18,993	***
MAGYAROK: veszélyben az ország és a nemzet?	6,37	7,25	5,75	6,73	6,67	13,944	***
Átlag	6,69	7,12	5,88	7,24	7,16		

(Sznifikanciaszint jelölése: *** p<,001)

III. 19. ábra: A személyes és a nemzeti veszélyzettség érzete, 2011

A rendszerattitúd-típusok között kirívó különbség, hogy a rendszerigazoló RI+ csoport minden esetben kevésbé ad hangot aggodalomnak, félelemnek, mint a többi csoport, sőt egy ponton – nevezetesen a személyes szabadságjogainak esetleges csorbulásával kapcsolatban – válaszuk átlaga nem éri el az 5-ös skálaértéket sem, tehát erőtllenül, de elvitatják, hogy e tekintetben okuk lenne aggodalomra. A másik 3 csoport válaszai – nevezetesen, hogy milyen irányú aggodalommal tűnnek ki – eltérő profilt tükröznek. Az RK+ csoportot személyes és társadalmi vonatkozásban a bűncselekményektől való félelem jellemzi leginkább. Az RK+RI- rendszerkritikus csoport válaszai mindenképp a személyes és társadalmi megélhetéssel kapcsolatban fejezik ki fokozott aggodalmat, illetve a személyes szabadságjogok esetleges sérelmére utalnak. Ezzel szemben az RK+RI+ csoport mindkét vonatkozásban aggódik az ország és a nemzet iránt, valamint kifejezi félelmeit általában a magyarok szabadságjogainak elvonásával, csorbításával kapcsolatban (e tekintetben jelentkezik egy kirívó eltérés az RI+ és az RK+RI+ csoportok között is). Ha a csoportok közötti különbségek szignifikanciáját vizsgáljuk, akkor különösen szembeötlő az RI+ csoport szisztematikus elmaradása minden kérdésben a többi rendszerattitúd-csoporttól (kivétel a magyarok aggodalma a bűncselekményekkel kapcsolatban). Ám nem találunk szignifikáns eltérést különböző RK+RI- és RK+ között.

Egy év múltán is feltettünk *félelmekre, aggodalmakra* vonatkozó kérdést, ez alkalommal azonban az érzelmek igen széles spektrumába ágyazva. Kiugróan magas annak konkrét megjelölése, hogy a félelmek legfőbb forrása a munkahely elvesztése (41%), általánosabban a pénztelenség, szegénység (21,2%), a létbiztonság hiánya (16,2%) és az adósság, ezzel összefonódva a lakás elvesztése (14,3%). A 10% alatt felmerülő motívumok között szerepel a személyes vonatkozásban a betegség és halál, majd általánosabban a bizonytalanság és a jövőkép hiánya, és még ennél is ritkábban bukkannak fel olyan generális, országos kilátások, mint a megszorítások, áremelés, az államcsőd, a háború, a politika és ebben a súlycsoportban kerül elő – mondhatni meglepően ritkán, 3% – a közbiztonság romlása, a bűnözés. Feltettük azt a kérdést, hogy miben *csalódtak, csalódnak* az emberek. A két azonos súlycsoportba eső válasz azonos társadalmi szféra felé mutat: 35,2% szerint a kormányban, 33% szerint a politikában, ezt követi az általánosítás, hogy a mindenkori kormányban (9,4%), valamint konkrétan a rendszerváltásban, illetve a születő új rendszerben (8,7%). Mélyebben, 10% alatt körvonalazatlanul sorakozik, hogy mindenben, az életben csalódtak, illetve magukban és egymásban, vagy akár a gazdaság működésében. Arra, hogy mi ellen *tiltakoznak, mitől lázadnak fel* az emberek, a leggyakoribb válasz (36,4%) a megszorításokra és elvonásokra utalt, lényegesen kisebb gyakorisággal szerepelt a szegénység és a kiszolgáltatottság (12,9), az áremelések (12,3%), és viszonylag ritkán (5%) a munkanélküliség. A nem gazdasági szférára utal az igazságtalanság, egyenlőtlenség motívuma (18,8%), a kormány és intézkedései ellen való fellépés (14,9%) és ez utóbbitól is lényegesen elmaradva a demokratikus jogok megsértése (7,2%). Egyáltalán előfordul, hogy egy-két fő megemlíti az Európai Uniót mint a lázadás tárgyát, ehhez képest akár gyakorinak is mondható, hogy 53 kérdezt (8,9%) állítja, hogy az emberek nem tiltakoznak semmi ellen, mindent eltűrnek. A társadalom érzelmi viszonyait érintette az a kérdés is, hogy kivel *éreznek együtt* az emberek. Nem különösen markánsan, de 3 válaszirányt különíthetünk el, az egyik szociális jellegű (a szegényekkel, elesettekkel – 20,9%), a másik a hozzájuk hasonló sorsúakkal (19,7%), és a harmadik a tagadás álláspontja, hogy szinte senkivel, legfeljebb önmagukkal (18,5%). Az első csoporthoz áll közel a beteg, sérült emberek felemlítése (12%), és 10%-nál lényegesen kisebb arányban az otthonukat elvesztők, az otthontalanok, az éhező gyerekek és általában rosszabb helyzetben lévők megjelölése. A második csoportot képviseli még a saját családra vonatkozó utalás (11,8%).

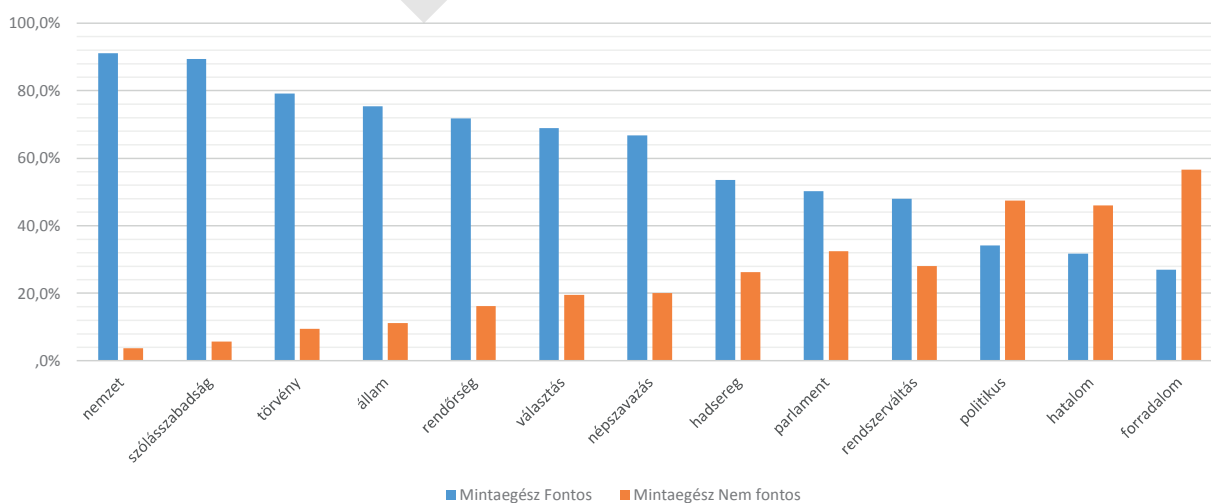
Ha a konkrét érzelmi állapotok megjelölésével igyekszünk információkat gyűjteni, akkor is tartalmilag hasonló minta jelentkezik: arra a kérdésre válaszolva „*Mivel elégedettek az emberek?*” a legsűrűbben kapott válasz mind a 4 attitűdtípusnál a *tagadás* („semmivel”, kevesen elégedettek). A válaszgyakoriság az RK+RI- típus esetében 58%, illetve az RK+ típus esetében 56%, míg az RK+RI+ esetében 43% és az RI+ esetében mindössze 36%. Arra a todalékkérdésre, hogy „*És mivel elégedetlenek?*” a 4 attitűdtípus egész válaszstruktúrája szignifikánsan különbözik egymástól, míg az általában 17-18%-ban előforduló „*bér, jövedelem, fizetés*” kategóriát 25%-os arányban az RI+ attitűddel rendelkezők csoportja említi, az RK+RI- attitűddel rendelkezők sajátossága, hogy az összességében 13%-os „mindennel” választ körükben 21% képviseli, valamint a többnyire 10%-os gyakorisággal előforduló „*országos politika, kormányígéret*” gyakorisága itt emelkedik fel 18%-ra.

A minta egészénél érdeklődtünk és részletekben gazdag válaszokat kaptunk a társadalomba elterjedt érzelmek okairól és a mutatkozó társadalmi különbségekről. Megjegyzendő, hogy

a rendszerattitűdök alapján szignifikáns különbségeket nem találtunk. Arra a kérdésre, hogy minek *örülnek* az emberek, a mintaegész leggyakoribb válasza (30%) az, hogy a biztos megélhetésnek, amit tartalmilag összhangzóan követ (20,6%), „*annak ha van munkájuk*”. E két egzisztenciális szempont mellett merül fel még számottevő arányban a család (18,4%), az egészség (13,6%), illetve a pénz (12,6%). Ehhez képest is eltörpül a nyugalom (4,7%), a barátok társasága (0,5%), vagy az ország gazdasági, sport vagy művészeti sikerei. Teljesen elutasító válasz, nevezetesen, hogy nincs minek örülni, 12,6%-ban fordul elő. Arra a kérdésre, hogy mire *törekednek, mit szeretnének elérni* az emberek, az előbbiekkal összhangban az a válasz áll (32,9%), hogy a létbiztonságot, ezt követi a kedvezőbb anyagi helyzet, életszínvonal (24,9%). Mindkét itt számba vett motívumnak van egy-két lazábban körvonalazott társa: egyfelől a biztonság, kiszámítható helyzet (19,9%), és a biztos munka (10,7%), másfelől a jobb élet (11,2%). Ezen egzisztenciális körülményektől viszonylag függetlenül jelentkezik a nyugalom, béke, harmónia (18,2%), a megnyugtató biztos jövő (7,7%), illetve a család, a gyermekek boldogulása (6,2%). Erre a kérdésre rímelt, hogy miben *reménykednek* az emberek. A válaszok gyakorlatilag fele differenciálatlanul arra utal, hogy jobb lesz az élet, jobb világ lesz (49,9%), ezt leszakadva követi, hogy a remények tárgya az, hogy nem lesz válság (14,2%), magasabb jövedelem, jobb anyagiak várhatóak (13,2%). A kérdéssel mintegy dacolnak azok a válaszolók (10,7%), akik szerint nincs remény, az elmúlt 20 évben csak reménykedtek az emberek. A 10%-os határ alá esnek politikai várakozások, a kiszámíthatóság, illetve a szerencse (szerencsejátékokban). Még pozitívabba hangolt kérdés, hogy miért *lelkeseznek* az emberek. A válaszadók aránya ez esetben lényegesen lecsökken (mindössze 591 fő), közöttük is a leggyakoribb válasz, hogy semmiért, már semmiért (29,6%). Alig haladja meg a 10%-ot a több kereset, jobb anyagiak (12%), illetve némileg elmarad ettől a jó célok, sikerek tautologikus megjelölése (9%).

Különböző *társadalmi szerveződésekről, szervezetekről és történésekről* is tudakozódtunk: a vizsgálati személyek mennyiben tartják fontosnak ezeket és milyen a hozzájuk kötődő érzelmi viszonyulásuk. A kérdezettek felkínált lehetőségek közül választottak.

A társadalmi szerveződések, folyamatok fontosságának megítéléséről szólván a nemzet és a szólásszabadság jelentőségének kiemelése 90% körüli, a törvény, az állam, a rendőrség, a választás helyezkedik el a 70–80% közötti sávban, amitől némileg elmarad a népszavazás, valamint

III. 20. ábra: Intézmények érzelmi fontossága, 2012

a kérdezettek 50%-ánál némileg többen tartják fontosnak (53,9%) a hadsereget, valamint a parlamentet (50,6%). A rendszerváltás pedig ehhez a határhoz közelít 49,9%-kal. Kisebbségben vannak azok, akik a politikust (33,9%), általánosságban a hatalmat (32,2%), valamint a forradalmat (27,8%) fontosnak tartják.

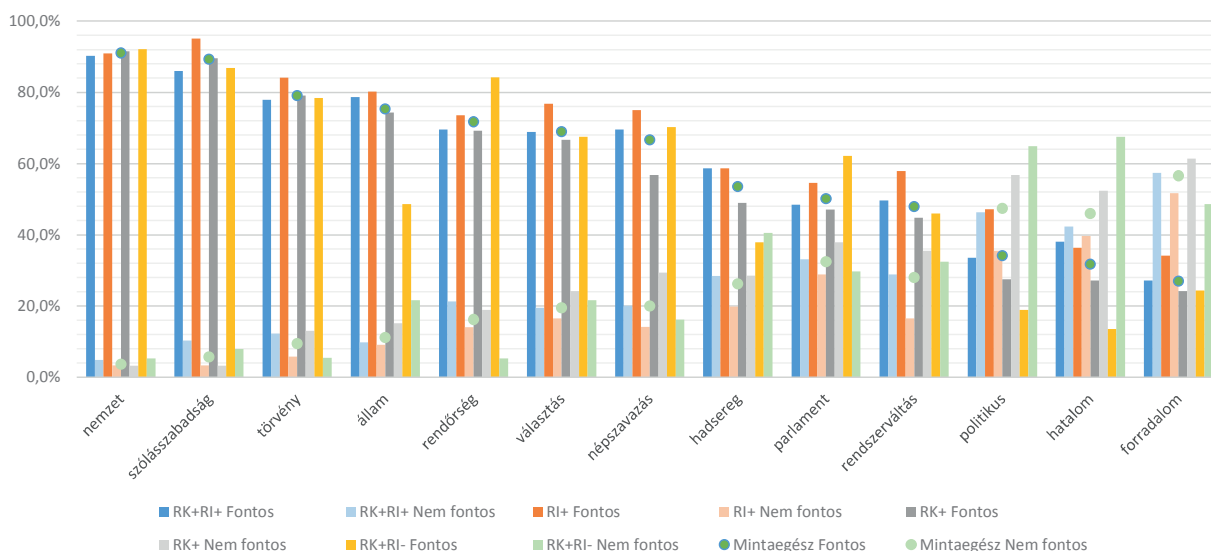
A vizsgálati minta nagy tömegben az állammal és a nemzettel kapcsolatban nyilvánított kedvező véleményt, az előbbit 87%, az utóbbit 85% „szereti”. Ettől gyakoriságában lényegesen elmaradt, de még a többség pozitív érzését nyilvánította ki velük kapcsolatban: a szólásszabadság (58%), illetve a törvény (57%). Nem kapott a válaszadók többségétől pozitív reakciót, de még számottevő arányban kedvező elbírálásban részesült a választás és a népszavazás demokratikus intézménye, a rendőrség és a hadsereg; a kérdezetteknek egyharmada mondta, hogy pozitív érzést táplál a rendszerváltás iránt. Hogy szeretné a parlamentet, azt 24%, a forradalmat 19% és végül a politikusokat 11% nyilatkozta. Ez utóbbiakkal kapcsolatban a parlamentről 56% nyilatkozott úgy, hogy egyértelműen nem szereti, a forradalmat 65% utasította el, míg a politikusokkal szemben 70% állt.

III. 13. tábla: Intézmények érzelmi fontossága, 2012

	Mintaegész		RK+RI+		RI+		RK+		RK+RI-	
	Fontos	Nem fontos	Fontos	Nem fontos	Fontos	Nem fontos	Fontos	Nem fontos	Fontos	Nem fontos
nemzet	91,1%	3,7%	90,2%	4,9%	90,9%	3,3%	91,5%	3,3%	92,1%	5,3%
szólásszabadság	89,3%	5,8%	86,0%	10,4%	95,0%	3,3%	89,5%	3,3%	86,8%	7,9%
törvény	79,1%	9,5%	77,9%	12,3%	84,2%	5,8%	79,1%	13,1%	78,4%	5,4%
állam	75,4%	11,2%	78,7%	9,8%	80,2%	9,1%	74,3%	15,1%	48,6%	21,6%
rendőrség	71,8%	16,2%	69,5%	21,3%	73,6%	14,0%	69,3%	19,0%	84,2%	5,3%
választás	68,9%	19,5%	68,9%	19,5%	76,9%	16,5%	66,7%	24,2%	67,6%	21,6%
népszavazás	66,7%	20,0%	69,5%	20,1%	75,0%	14,2%	56,9%	29,4%	70,3%	16,2%
hadsereg	53,6%	26,3%	58,6%	28,4%	58,7%	19,8%	49,0%	28,5%	37,8%	40,5%
parlament	50,2%	32,5%	48,5%	33,1%	54,5%	28,9%	47,1%	37,9%	62,2%	29,7%
rendszerváltás	47,9%	28,1%	49,7%	28,8%	57,9%	16,5%	44,7%	35,5%	45,9%	32,4%
politikus	34,2%	47,4%	33,5%	46,3%	47,1%	35,5%	27,5%	56,9%	18,9%	64,9%
hatalom	31,7%	46,0%	38,0%	42,3%	36,4%	39,7%	27,2%	52,3%	13,5%	67,6%
forradalom	27,0%	56,6%	27,2%	57,4%	34,2%	51,7%	24,2%	61,4%	24,3%	48,6%

A rendszerattitűdök tekintetében csupán egyetlen esetben, az államhoz való érzelmi viszonyulásban találunk egyértelmű szignifikáns különbséget a típusok között, az RK+RI+ csoport körében a szeretet nyilvánítók aránya 72%, az RI+ csoportban 68%, az RK+ esetében 42%, míg az RK+RI- nem éri el a 31%-ot. Az itt elsőként említett 2 csoport több esetben (törvénnyel, népszavazással kapcsolatban, illetve akár a politikus tekintetében) némileg kedvezőbb érzelmi reakciót ad, de a különbség ez esetekben nem éri el a szignifikancia mértékét.

Az érzelmi reakciók közül a morális felháborodás kiváltó okai és kiváltott mértéke felől is igyekeztünk tájékozódni (amint erre az előző fejezetben, a szkeptikus vélemények kapcsán már kitértünk). A vizsgálati személyek a felkínált visszaélési helyzetekre az ötfokú skálán többnyire élénk, elutasító válaszokat adnak, 4,50-es átlagérték felett. A rendszerattitűd alapján megkülönböztetett csoportok között azonban 3 esetben szignifikáns eltérések jelentkeznek: akkor, amikor nem

III. 21. ábra: Intézmények érzelmi fontossága, 2012

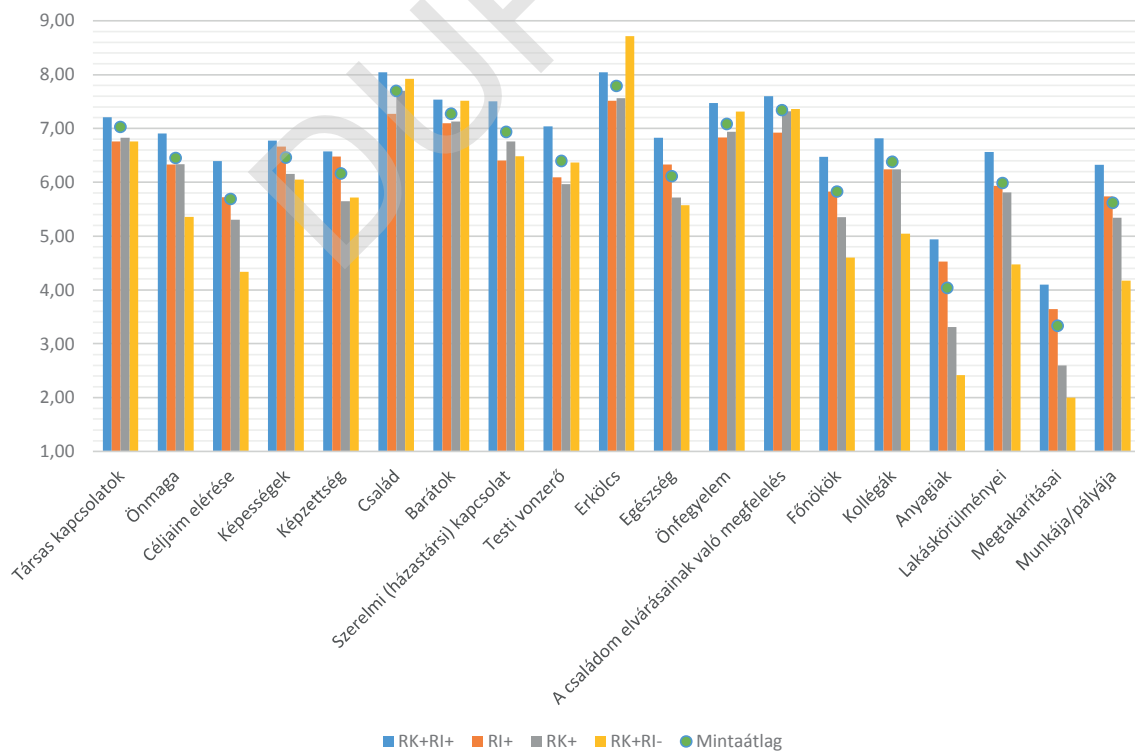
vállalkozókról vagy cégekről, hanem kifejezetten politikusokról, azok által elkövetett visszaélésekről van szó. Ami ezen eltérések visszatérő motívuma, az az, hogy az RI+ csoport az, amely rendre kevésbé ítéli felháborítóknak a politikusok cselekményeit, így például, ha egy politikus kormányra kerül, és nem tartja be az ígéreteit, a mintaátlag 4,74, az RI+ csoporté 4,50; ha rokonát a politikus magas álláshoz juttatja, a mintaátlag 4,73, e csoporté 4,52; ha egy politikusról kitűnik, hogy hazudott, a mintaátlag 4,66, e csoporté 4,35. A mintaegész különösen kritikus abban az esetben, ha „Egy politikusról kiderül, hogy többszázmilliót kenőpénzket fogadott el.” ezen belül már nincs is a csoportok között szignifikáns eltérés, de halvány tendenciaként itt is megjelenik, hogy az RI+ csoport valamivel kevésbé mutatkoznak felháborodottnak, mint társaik.

Zárt kérdéseket – itemek felkínálásával – intéztünk 2012-ben is a vizsgálati személyekhez azal kapcsolatban, hogy milyen mértékben *elégedettek* közvetlen környezetükkel, életfeltételeikkel, személyes relációikkal. A válaszok értelemszerűen a „társadalmi kívánatosság” követelményeihez igazodnak, a válaszadók tömegesen – érthető, várható módon – kifejezett elégedettségüknek adnak hangot például családjukkal vagy barátaikkal kapcsolatban (a kilencfokú skálán a 7. skálafok felett). A vizsgálati személyek elégedettségének/elégedetlenségének tartalmi felderítése érdekében említettünk meg 19 *életterületet*, melyeket kilencfokú skálán minősítettek egyfajta kívánatosági logikát érvényesítve (7,8-es átlaggal első helyen állt az erkölcsi vonatkozások említése, majd a család, a családi elvárásoknak való megfelelés, a barátok, míg a moralitásra visszaható önfegyelem, a barátsággal rokon társas kapcsolatok szerepeltek még a 7-es skálaértéknél magasabb, kedvezőbb szinten). Nem vitatták el a vizsgálati személyek a partneri, házastársi kapcsolatok pozitívumát, de azt sem, hogy saját képességeik jók, hogy vonzerővel rendelkeznek, ezzel is összhangban a kilencfokú skálán önértékelésük mértéke átlagosan 6,5 volt. Megfelelőnek ítélték a kollegiális kapcsolataikat és képzettségük szintjét is, továbbá a 6. skálafokot meghaladta egészségi állapotukkal való elégedettségük (6,12). Ettől a szinttől már elmaradt lakáskörülményeik értékelése, a főnökeikkel való kapcsolat, általában a munka-pálya helyzetük; ezekhez képest már a kifejezett negatív tartományba esett az anyagi helyzetükkel való elégedettség (4,0), valamint a megtakarításaik állapota és kilátása (3,3).

III. 14. tábla: Különböző életterületükkel való elégedettség mértéke a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Társas kapcsolatok	7,03	7,20	6,76	6,83	6,76	1,327	
Önmaga	6,45	6,90	6,33	6,34	5,36	8,018	***
Céljaim elérése	5,69	6,40	5,73	5,31	4,33	15,196	***
Képességek	6,46	6,77	6,67	6,16	6,05	4,692	**
Képzettség	6,17	6,57	6,48	5,65	5,72	7,145	***
Család	7,70	8,04	7,27	7,70	7,92	5,455	**
Barátok	7,28	7,54	7,10	7,13	7,51	2,151	
Szerelmi (házastársi) kapcsolat	6,94	7,50	6,40	6,76	6,48	5,478	**
Testi vonzerő	6,40	7,04	6,09	5,96	6,37	7,636	***
Erkölc	7,79	8,04	7,51	7,56	8,71	8,441	***
Egészség	6,12	6,83	6,33	5,72	5,58	8,241	***
Önfegyelem	7,09	7,47	6,83	6,94	7,32	4,268	**
A családom elvárásainak való megfelelés	7,34	7,60	6,92	7,32	7,36	3,071	*
Főnökök	5,83	6,48	5,83	5,35	4,60	7,075	***
Kollégák	6,38	6,82	6,24	6,24	5,05	4,823	**
Anyagiak	4,04	4,94	4,53	3,31	2,42	26,215	***
Lakáskörülményei	5,99	6,56	5,93	5,81	4,47	9,516	***
Megtakarításai	3,33	4,10	3,65	2,60	2,00	16,010	***
Munkája/pályája	5,62	6,33	5,74	5,34	4,17	9,718	***
Átlag	6,30	6,80	6,23	6,00	5,69		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

III. 22. ábra: Különböző életterületükkel való elégedettség mértéke a rendszerattitűdök függvényében, 2012

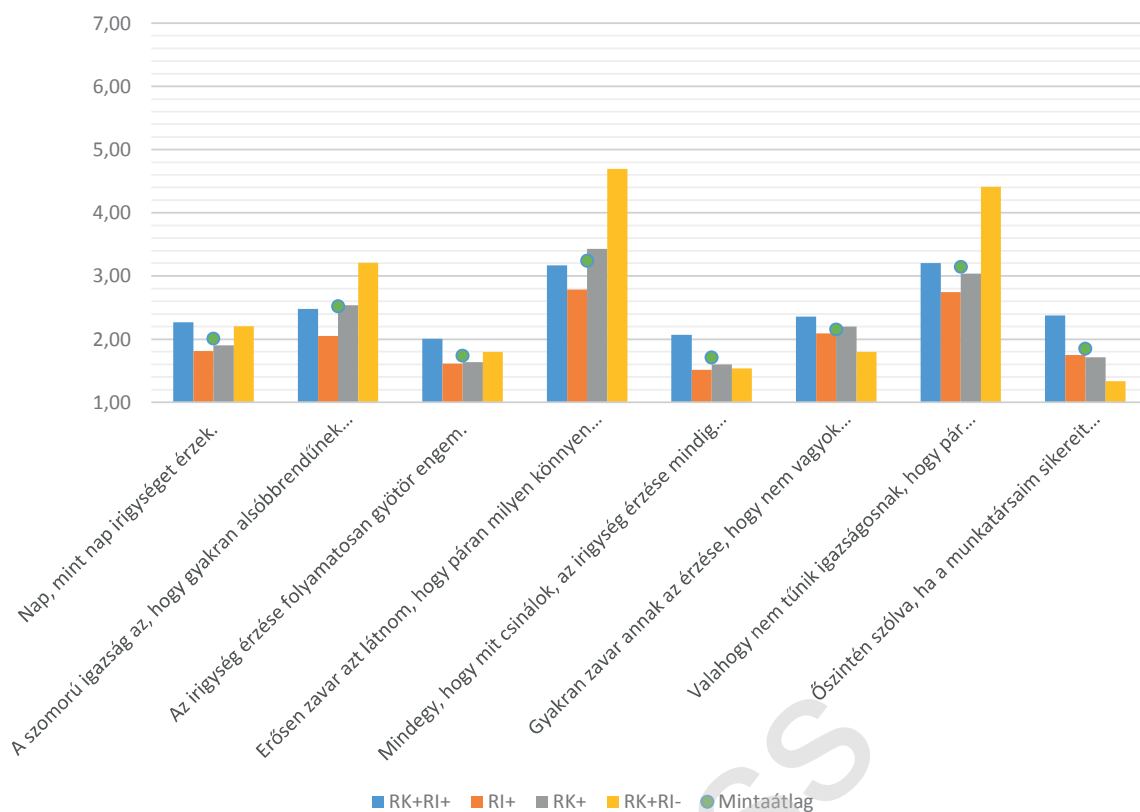
Ezen általános válasz-beállítottság keretében is figyelmet érdemel, hogy önmaguk direkt értékelését adva mutatkozik egyfajta visszafogottság (mintaátlag 6,45) és ezen belül az egyébként is egysíkú elfogadásra hajlamos RK+RI+ csoport a viszonylag kiemelkedő és az RK+RI- csoport viszont a leginkább mérsékelt (6,90, illetve 5,36). Ez utóbbi csoport mutatkozik a legkritikusabbnak főnökei megítélésében (a nagytátlag 5,82, ezen belül e csoporté 4,60), a munkatársak értékelésében (6,36-hoz képest a csoportátlag 5,05). A munkájával, pályájával kapcsolatban is e csoportban a legkisebb az elégedettség (míg az RK+RI+ esetében az átlag 6,33, itt mindössze 4,17), valamint az anyagi helyzetükkel való általános elégedetlenség különösen élesen mutatkozik meg e csoport válaszaiban a kilencfokú skálán (ahol az RK+RI+ csoport átlaga 4,94, amit az RI+ 4,53 követ, az RK+ attitűddel rendelkezőké 3,31, míg a szóban forgó RK+RI- csoporté mindössze 2,42). Ennek az elégedetlenségnek az általános szintje még tovább romlik akkor, amikor a megtakarításokról van szó (rendre 4,10; 3,65; 2,60 és 2,00).

Kitüntetett figyelmet fordítottunk arra – egy másik kérdés kapcsán és egy újabb itemsor felhasználásával –, hogyan vallanak a vizsgálati személyek a társas helyzetükben személyesen megélt irigységükről. A társadalmi kívánatosság normái szerint természetesen elutasítják a kérdezettek, hogy ők irigyek lennének, a válaszok a hétfokú skálán az élesebb elutasítás irányába terelődnek, például „Az irigység érzése folyamatosan gyötör engem.” általános tételre születő átlag 1,77 skálapont. Ugyanakkor a válaszoknak – több egybemosódóan fogadott item mellett – esetenként van a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportokat jellemző mintázata.

III. 15. tábla: Az irigység megvallása és tagadása a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Nap, mint nap irigységet érzek.	2,01	2,27	1,81	1,90	2,21	2,348	
A szomorú igazság az, hogy gyakran alsóbbrendűnek érzem magam másoknál.	2,52	2,48	2,05	2,54	3,21	3,849	*
Az irigység érzése folyamatosan gyötör engem.	1,74	2,01	1,61	1,64	1,79	2,509	
Erősen zavar azt látnom, hogy páran milyen könnyen érnek el sikereket.	3,25	3,17	2,79	3,43	4,69	8,855	***
Mindegy, hogy mit csinálok, az irigység érzése mindig zaklat engem.	1,71	2,07	1,51	1,60	1,54	5,493	**
Gyakran zavar annak az érzése, hogy nem vagyok megfelelő arra, amit csinálok.	2,15	2,35	2,09	2,20	1,79	1,350	
Valahogy nem tűnik igazságosnak, hogy pár embernek jutott az összes tehetség.	3,15	3,20	2,74	3,04	4,41	6,719	***
Őszintén szólva, ha a munkatársaim sikereit tapasztalom, rendszerint kicsit neheztelek rájuk.	1,85	2,37	1,75	1,72	1,33	8,699	***
Átlag	2,30	2,49	2,04	2,26	2,62		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

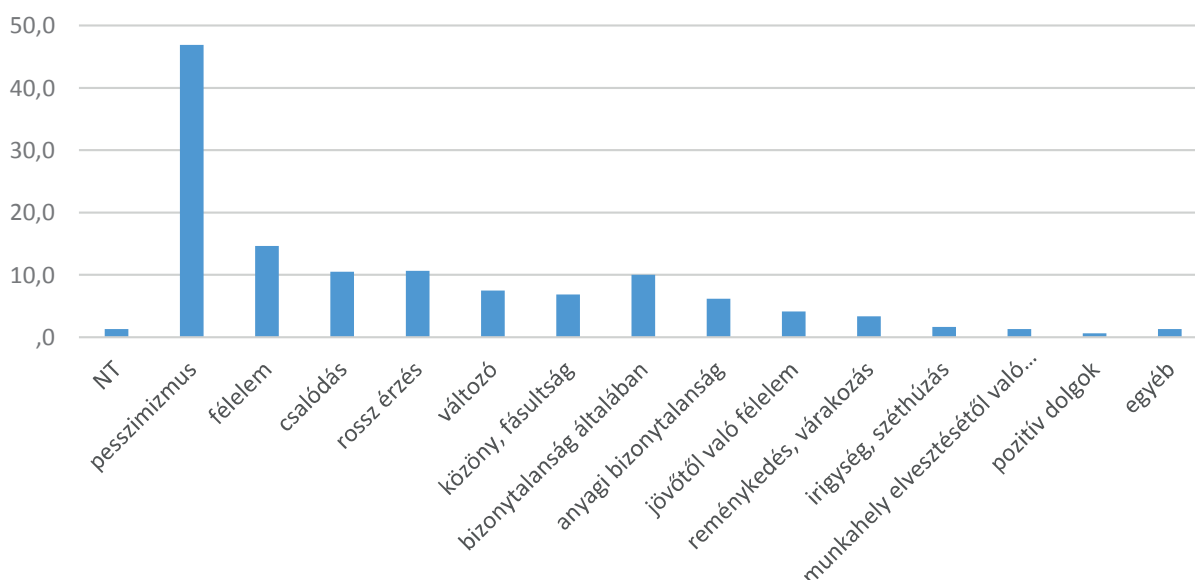

III. 23. ábra: Az irigység megvallása és tagadása a rendszerattitűdök függvényében, 2012

Így például azzal a gondolattal, hogy „Erősen zavar azt látnom, hogy páran milyen könnyen érnek el sikereket.” lényegesen nagyobb az egyetértés az RK+RI- csoport körében (4,69), mint az RI+ csoport esetében, akik tagadják ezt az érzelmi reakciót (2,79). Mint oly gyakran az RK+ csoport az előbbihez, az RK+RI+ az utóbbihoz áll közelebb. Kifejezetten hasonló mintázatot mutat arra a furcsa tételre adott válasz, hogy „Valahogy nem tűnik igazságosnak, hogy pár embernek jutott az összes tehetség.” A minta egészében és az egyes csoportokban ennél is nagyobb az elutasítása annak a tételnek, hogy „A szomorú igazság az, hogy gyakran alsóbb rendűnek érzem magam másoknál.” (RK+RI- 3,21, RI+ 2,05) – a válaszok kontextusából arra következtethetünk, hogy itt valószínűleg nem az önértékelésről, hanem a szó külsőleges értelmében vett társadalmi rangról, pozícióról van inkább szó.

Nyitott kérdést tettünk fel a 2012. évi országos reprezentatív minta tagjainak arról, hogy szerintük milyen érzések jellemzik a magyar embereket és más nemzetek tagjait. A nyitott kérdések kódolása során a spontán adott válaszokat tartalmi alapon válaszkategóriákba soroltuk, és ezek előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk, mindenkinek két kötetlen választ azonosítottuk, és azt is összegeztük, hogy a két válaszlehetőséggel élve összességében hányszor szerepel egy-egy válaszkategória.

A kérdezettek szerint „a magyar embereket manapság” *mindenekelőtt a pesszimizmus* jellemzi (az összes kérdezett 46,9%-ának válasza szerint), amihez hozzákapcsolhatnánk a „jövőtől való félelem” érzését is (4,2%), mondhatjuk tehát, hogy a jövő kilátásai aggasztják a válaszadók fele szerint a magyarokat. E gondolati körbe tartozik még az általában vett félelem (14,7%), és sajátságosan a munkahely elvesztésétől való félelem (1,3%), valamint a „bizonytalanság” általában, illetve

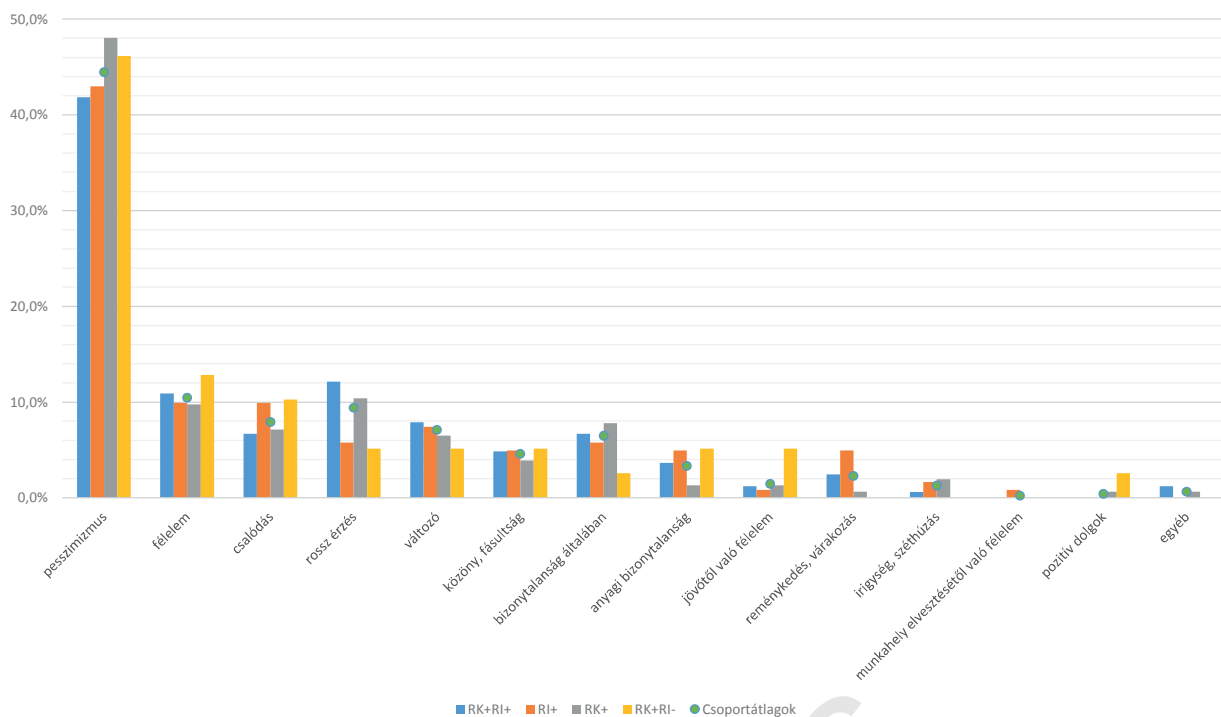

III. 24. ábra: A magyar emberek jellemző érzései – kötetlen válaszok, 2012

anyagi tekintetben (összesen 16,2%). Az összképben megjelennek további negatív érzések: „rossz érzés” (3,9%), csalódás (10,5%), valamint fásultság és közöny (6,8%), és szóba kerül még a társadalmi közérzetet beárnyékoló „széthúzás”, irigység (1,8%). A viszonylag differenciált negatívumok mellett elenyésző a semlegesnek mondható „változó” (7,5%), törpe arányban, de szóba került „várankozás”, reménykedés (3,3%) és a tagolatlanul kezelt „pozitív dolgok” (0,7%). A saját nemzeti csoport jellemzésére felhasznált minősítések összességükben túlnyomóan kedvezőtlenek, jellemzőjük továbbá, hogy az aktuális állapotot mintegy kivetítve fenyegetőnek ítélik a jövőt.

III. 16. tábla: A magyar emberek érzéseinek jellemzése a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Csoportátlagok	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
pesszimizmus	44,5%	41,8%	43,0%	48,1%	46,2%
félelem	10,4%	10,9%	9,9%	9,7%	12,8%
csalódás	7,9%	6,7%	9,9%	7,1%	10,3%
rossz érzés	9,4%	12,1%	5,8%	10,4%	5,1%
változó	7,1%	7,9%	7,4%	6,5%	5,1%
közöny, fásultság	4,6%	4,8%	5,0%	3,9%	5,1%
bizonytalanság általában	6,5%	6,7%	5,8%	7,8%	2,6%
anyagi bizonytalanság	3,3%	3,6%	5,0%	1,3%	5,1%
jövőtől való félelem	1,5%	1,2%	,8%	1,3%	5,1%
reménykedés, várankozás	2,3%	2,4%	5,0%	0,6%	0,0%
irigység, széthúzás	1,3%	,6%	1,7%	1,9%	0,0%
munkahely elvesztésétől való félelem	,2%	0,0%	,8%	0,0%	0,0%
pozitív dolgok	,4%	0,0%	0,0%	0,6%	2,6%
egyéb	,6%	1,2%	0,0%	0,6%	0,0%

III. 25. ábra: A magyar emberek érzéseinek jellemzése a rendszerattitűdök függvényében, 2012

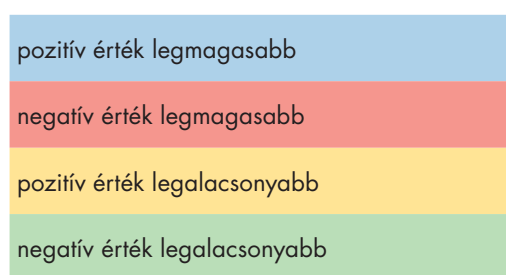
Elemeztük, hogy a többé-kevésbé gyakori válaszok hogyan jelentkeznek a különböző rendszerattitűdök képviselőinek körében. A válaszgyakoriság mind a 4 attitűdtípus képviselőinél meghaladja a 40%-ot, egy árnyalattal, de nem szignifikáns mértékben az RK+RI-, illetve az RK+ csoportban nagyobb gyakorisággal jelentkezik, csakúgy, mint a mintaegész válaszaiban 10%-os arányban vagy ennél valamivel ritkábban előforduló negatív érzések: az RK+RI- esetében a félelem és csalódás, az RK+ esetében pedig az általában vett „rossz érzés”.

A vizsgálati személyek általánosságban szóltak arról, hogy manapság milyen az „emberek közérzete”. Kilenc hangulati jellemzőről ötfokú skálán mondtak ítéletet. Kifejezetten jellemzőnek ítélték (4,2-es, illetve 4,1-es átlaggal), hogy kiábrándultak, illetve szorongóak. Ettől jelentősen elmaradt, de egyértelmű egyetértéssel találkozunk (3,7-es szinten), hogy az emberek szomorúak, illetve dühösek. Homályosabb annak megítélése, hogy az emberek közérzete mennyiben változó-kony (3,3: ez lesz egyébként az a megítélési szempont mellyel kapcsolatban a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között nincs szignifikáns különbség). Kétkelkednek a vizsgálati személyek abban, hogy az emberek magabiztosak, boldogok, vidámak lennének (míg ezek ezen címkék elutasítása még meghaladja a 2-es skálafokot, egy lényeges minősítés elmarad attól (csak 1,8 lesz): az elégedettség markáns elvitatása. A meglehetősen egységes összképet nyújtó válaszok társadalmi, demográfiai elemzése azt mondja, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak inkább hajlamosak a kiábrándultság, a középiskolát és főiskolát végzettek pedig a magabiztosság árnyalattal erősebb hangsúlyozására. Mint ahogy a nem fővárosi lakosok nagyobb arányban hajlanak arra, hogy az embereket kiábrándultnak mondják, ugyanakkor a budapestiek válasza az elégedettség tekintetében valamelyest pozitívabb. A különböző politikai csoportok közül a Jobbik támogatói némileg kiemelik a negatív érzéseket, de ez a halvány tendencia nem jelenik meg a szignifikancia

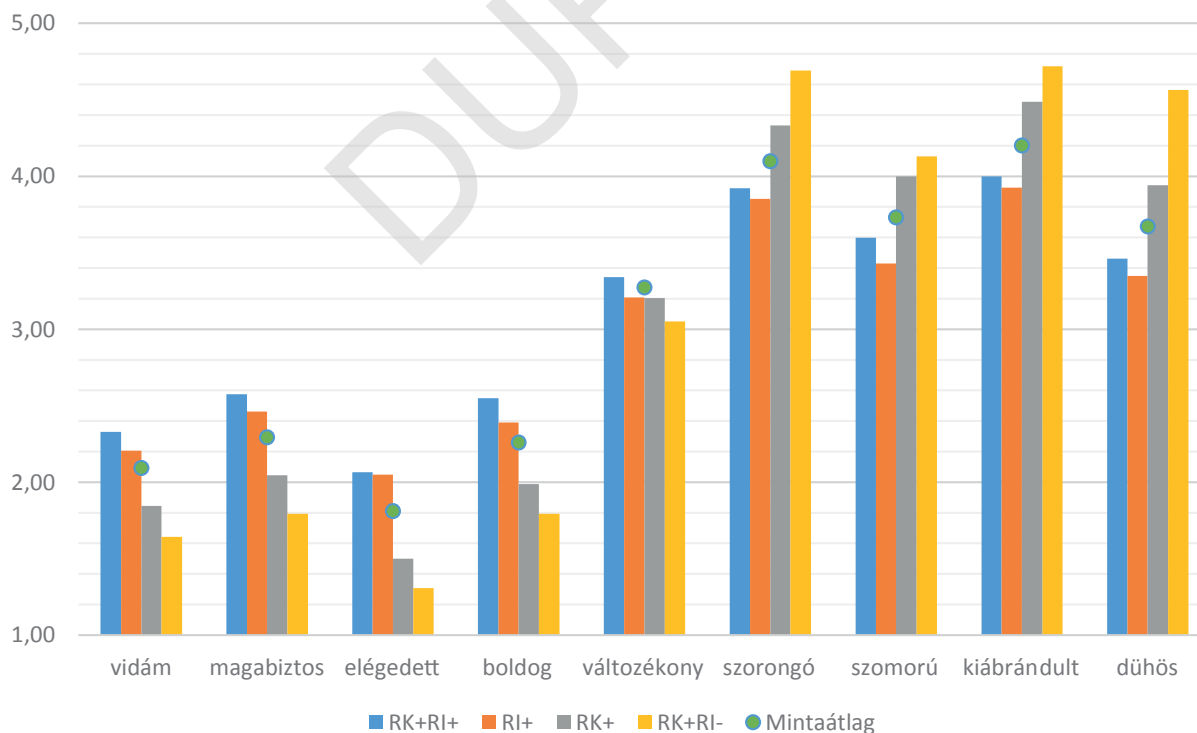
szintjén, viszont az egykori Fidesz-szavazóknál a pártot elhagyók csoportja a kiábrándultságot, a párthoz hű csoportja az elégedettséget emeli ki jobban.

III. 17. tábla: Az emberek közérzet-megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
vidám	2,10	2,33	2,21	1,84	1,64	10,303	***
magabiztos	2,30	2,57	2,46	2,05	1,79	13,066	***
elégedett	1,81	2,07	2,05	1,50	1,31	18,414	***
boldog	2,26	2,55	2,39	1,99	1,79	12,693	***
változékony	3,27	3,34	3,21	3,20	3,05	1,031	
szorongó	4,10	3,92	3,85	4,33	4,69	11,259	***
szomorú	3,73	3,60	3,43	4,00	4,13	8,791	***
kiábrándult	4,20	4,00	3,93	4,49	4,72	11,447	***
dühös	3,67	3,46	3,35	3,94	4,56	15,762	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 26. ábra: Az emberek közérzet-megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2012

A pozitív érzésekkel kapcsolatban a rendszerattitúd alapján megkülönböztetett csoportok között rendre azt tapasztaljuk, hogy az RK+RI+, illetve az RI+ csoportok – az általánosan és tulajdonképpen náluk is elvitatott érzésekkel kapcsolatban – valamelyest pozitívabb ítéletet alkotnak, többnyire a legmarkánsabb ellentét az RK+RI- csoporttól választja el őket. Ez a nézetkülönbség – tartalmilag teljesen konzekvens módon – a negatív érzések esetében úgy jelentkezik, hogy az RK+ és különösen az RK+RI- csoportok konstatálják inkább a negatív érzések elterjedtségét.

Tudakozódtunk a vizsgálati személyektől, hogy – *szabad gondolattársításuk szerint* – az utóbbi idők milyen érzelmi változásokat hoztak.

III. 18. tábla: A közérzeti változások megjelölése a rendszerattitúdok függvényében, 2012

	Mintaátlag		RK+RI+		RI+		RK+		RK+RI-	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
NT	11	1,8								
egyre rosszabb	249	41,5	70	46,70%	51	45,50%	69	47,60%	17	45,90%
pesszimizmus, elkeseredés	106	17,7	23	15,30%	24	21,40%	30	20,70%	5	13,50%
bizonytalanság, kilátástalanság	51	8,5	16	10,70%	13	11,60%	9	6,20%	2	5,40%
csalódás, kiábrándulás	48	8	15	10,00%	4	3,60%	16	11,00%	7	18,90%
düh, méreg, stressz	39	6,5	10	6,70%	4	3,60%	11	7,60%	4	10,80%
fásultság, közömbösség	28	4,7	7	4,70%	6	5,40%	8	5,50%	2	5,40%
bizalom a jövőben, reménykedés	15	2,5	5	3,30%	5	4,50%	0	0,00%	0	0,00%
van akinek jobb, van akinek rosszabb	8	1,3	2	1,30%	3	2,70%	2	1,40%	0	0,00%
egyéb pozitív	4	0,7	2	1,30%	2	1,80%	0	0,00%	0	0,00%

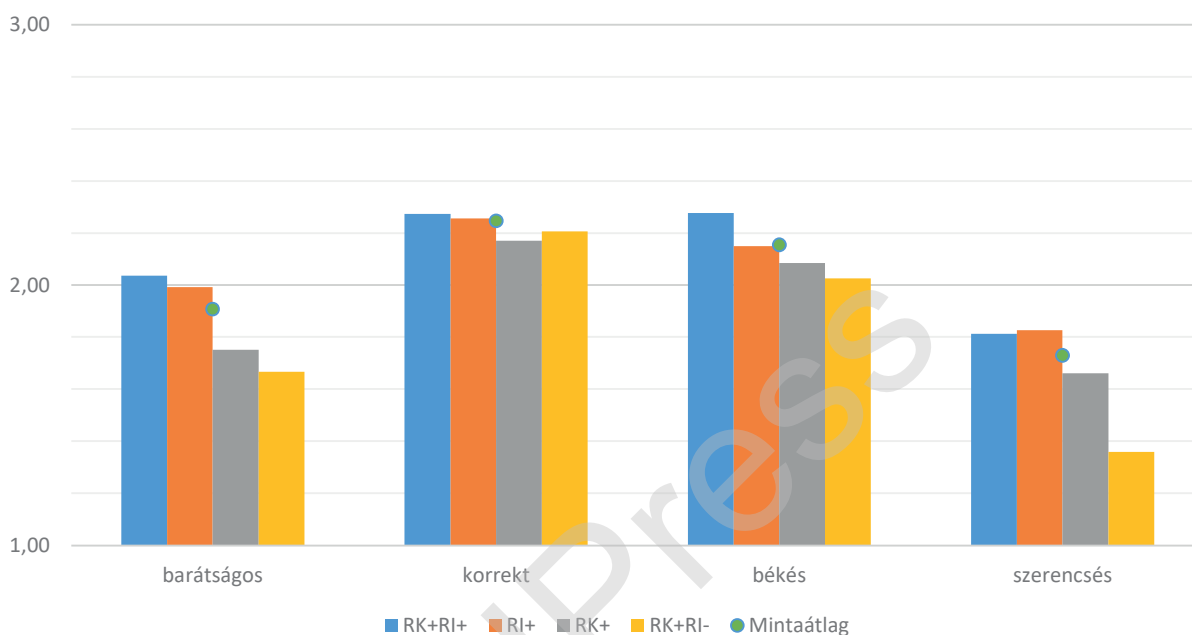
A szóba hozott elmozdulások mindenekelőtt arra vonatkoztak, hogy az érzelmi helyzet egyre rosszabb (41,5%), illetve még számottevő volt azok aránya, akik a „pesszimizmus”, „elkeseredés” megnyilatkozásaival találkoztak (17,7%), de tartalmilag a 10% alatti gyakorisággal felbukkanó válaszok is egybecsengtek a leggyakoribb asszociációkkal, hiszen kilátástalanságra és bizonytalanságra, kiábrándulásra és csalódásra, stresszre és dühre utaltak. Arra a kérdésre, hogy az így számba vett változások vajon milyen okokra vezethetők vissza, a válaszadók jelentős többsége (69,1%) *az anyagiak, az életszínvonal romlására* hivatkozott, lényegesen kisebb arányban szóltak negatív politikai fejleményekről (21%), illetve előnytelen gazdaságpolitikai változásokról (17%). A különböző rendszerattitúddal rendelkező csoportok között a szabad asszociációk irányában nincs érdemleges különbség (legfeljebb annyi, hogy a kiábrándultság és csalódás relatíve sűrűbben szerepel az RK+RI- csoportnál, viszont az elkeseredés, pesszimizmus náluk fordul elő a legritkábban).

Az attitúdok karakterisztikus különbségei egyértelműen és következetesen megmutatkoznak a *személyes közérzet* alakulására irányuló kérdés megvalósulásakor a háromfokozatú skálán. A kérdés így hangzott: „*Milyen irányba változott a közérzete az utóbbi 5-10 évben? Milyen lett? Inkább...*”. Azt tapasztaljuk, hogy általánosságban a kérdezetteknek több mint fele állítja, hogy inkább kedvetlen lett, törpe kisebbsége (6%) mondja, hogy vidámabbá vált, és egyharmadnál több állítja, hogy e tekintetben nem változott.

III. 19. tábla: A megélt pozitív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
barátságos	1,91	2,04	1,99	1,75	1,67	6,067	***
korrekt	2,25	2,27	2,26	2,17	2,21	,884	
békés	2,16	2,28	2,15	2,08	2,03	3,020	*
szerencsés	1,73	1,81	1,83	1,66	1,36	10,231	***
Átlag	2,01	2,10	2,06	1,92	1,81		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

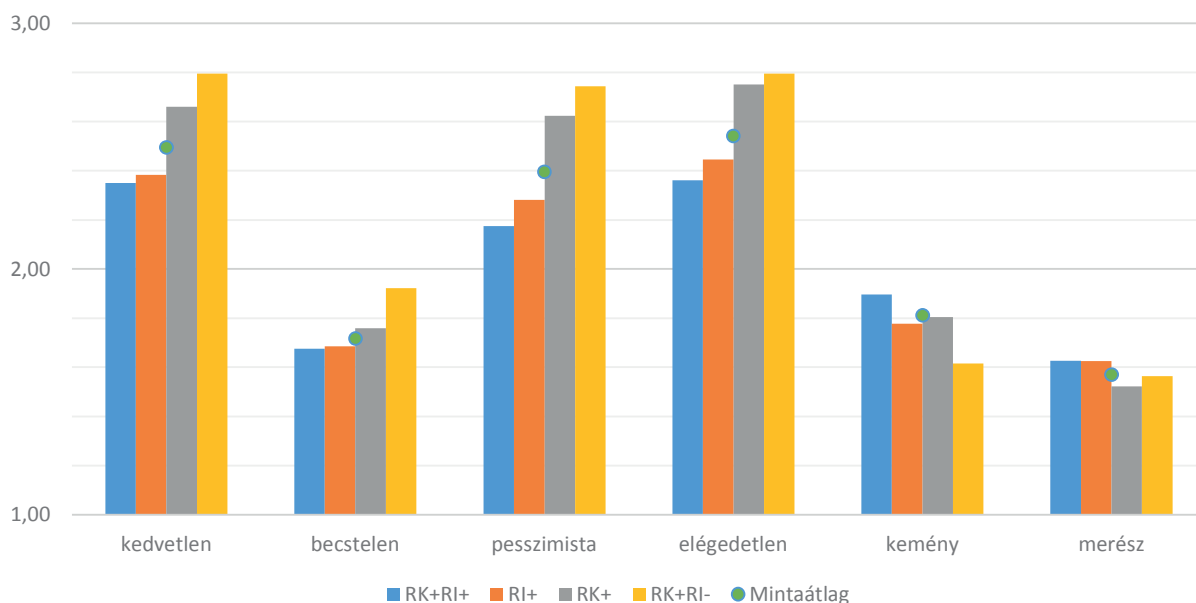
III. 27. ábra: A megélt pozitív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012

III. 20. tábla: A megélt negatív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
kedvetlen	2,49	2,35	2,38	2,66	2,79	12,171	***
becstelen	1,72	1,67	1,69	1,76	1,92	2,432	
pesszimista	2,39	2,17	2,28	2,62	2,74	15,725	***
elégedetlen	2,54	2,36	2,45	2,75	2,79	15,274	***
kemény	1,81	1,90	1,78	1,81	1,62	1,676	
merész	1,57	1,63	1,63	1,52	1,56	,796	
Átlag	2,09	2,01	2,03	2,19	2,24		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

A jellegzetes mintázat tér vissza itt is: az RK+RI- attitűdűek 80%-a, illetve az RK+ 70%-a voksol a kedvetlenség mellett, míg ez a viszonylag gyakori válasz az RI+, illetve az RK+RI+ csoportoknál a 40–50%-os sávban marad. Igen hasonló tendenciák mutatkoznak az optimizmussal szembeállított pesszimizmus esetén, illetve az elégedettel szembeállított elégedetlen esetén: a negatív

III. 28. ábra: A megélt negatív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012

érzések gyakorisága az RK+RI- esetében a 80%-ot, az RK+ esetében pedig a 70%-ot meghaladja, miközben a másik két attitűddel rendelkezők körében attól 25–30%-kal attól elmarad. Egy tartalmi adalék, hogy némiképpen szlengben fogalmazva az RK+RI- csoport „pechesnek” minősíti magát 67%-ban, míg a többi csoportban a válaszok zömét a „nem változott” válasz adja. Az agresszivitás tekintetében erősen viszonylagosan kiugró (21%-ban) azoknak az aránya, akik az RK+RI- csoportból agresszívbabbnak minősítik magukat, miközben a „nem változott” valamennyi csoportban a leggyakoribb válasz, ám az RK+RI+ attitűdűek esetében ezt jól közelíti azok aránya (42%), akik békésebbnek látják magukat az idő múlásával. (Itt a Chi-négyszet összes csoportra vont eredménye $p < 0,5$ szinten szignifikáns, eltérően az előljáróban említett negatív érzelmi tendenciák tételezésétől, ahol $p < 0,001$ -nél.) Megjegyzendő, hogy több, itt nem tárgyalt hangulat, illetve karakterjeggyel kapcsolatban a vizsgálati személyek nem észlelnek érdemi elmozdulást, az attitűdcsoportok között sem mutatkozik számottevő különbség (mondjuk, az egy statisztikai értelemben elhanyagolható különbség, hogy az RI+ csoportban az átlagosnál valamivel többen, az RK+RI- csoportban valamivel kevesebben vélik magukat egyre becsületesebbnak).

Szubjektív jóllét/társadalmi közérzet 2013-ban

2013-ban is több kérdéssel jártuk körbe, hogy a vizsgálati személyek átélt, megvallott hangulata, illetve társadalmi környezetének látni vélt közérzete milyen, valamint egymással milyen viszonyban áll. Ötfokú skálán adtak a vizsgálati személyek választ arra a direkt kérdésre, hogy két különböző dimenzióban hogyan jellemeznék jelen hangulatukat.

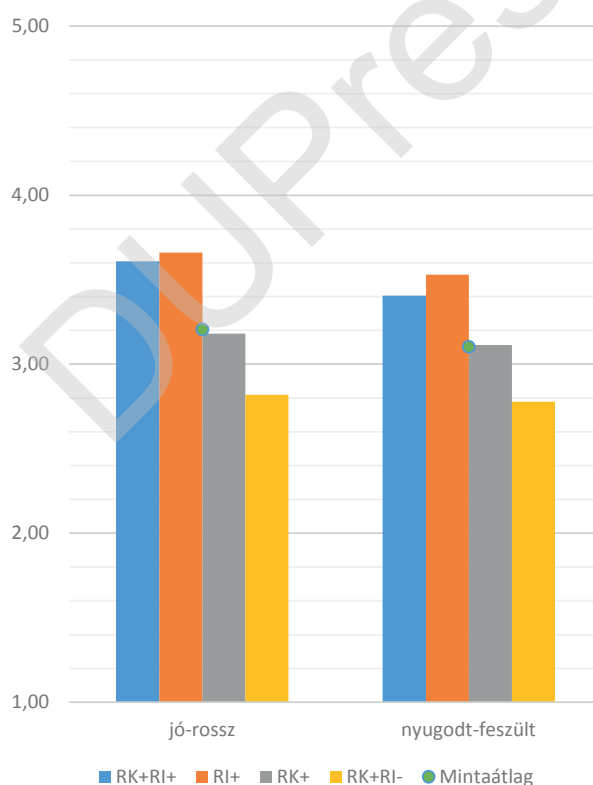
A jó-rossz dimenzióban a mintaegész átlagos válasza 3,21; a nyugodt-feszült dimenzióban 3,10 volt. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a *semleges értékhez kifejezetten közel*, kitérő módon, de pozitív irányba hajlott a vizsgálati személyek összességének megvallott személyes közérzete. A nagyon is mértéktartó válasz tekintetében férfiak és nők között konzekvens különbség nem mutatkozott, az

azonban szembeötlő, hogy az alacsony iskolázottságúak (8 osztály alatti, illetve 8 osztályt végzetek) a semleges 3-as értéknél negatívabb képet nyújtanak (így a nyugodt-feszült relációban a 8 osztály alatti végzettségűek válasza 2,42, míg a jó-rossz dimenzióban az egyetemek végzetek választátlaga eléri a 3,60-at). A különböző korcsoportok közül a legidősebbek mindkét tekintetben, a nyugodt-feszült viszonylatban az 1970 előtt születettek rendre mind 3 pontnál alacsonyabb válaszártékot nyújtanak, míg az 1991 után születettek 3,76 értékben jó, 3,62 értékben nyugodt hangulatról tesznek tanúbizonyítást. A kérdezettek lakhelye ezen demográfiai ismérvektől is függetlenül befolyásolja a válaszokat: a budapestiek kis mértékben, de inkább feszültebbek (2,98), míg a községekben lakók azt állítják, hogy hangulatuk egész jó (3,29). A politikai pártállás ennek az átmeneti érzelmi állapotnak a megítélésére is kihat, a Fidesz támogatói mindkét vonatkozásban a semlegesnél pozitívabb, az MSZP szavazói mindkét vonatkozásban negatívabb skálaértéket jelölnek meg.

III. 21. tábla: Hangulati állapotok megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
jó-rossz	3,21	3,61	3,66	3,18	2,82	24,890	***
nyugodt-feszült	3,10	3,41	3,53	3,11	2,78	16,209	***
Átlag	3,15	3,51	3,59	3,15	2,80		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 29. ábra: Hangulati állapotok megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013

A rendszerattitűd alapján elkülönített típusok között jellegzetes mintázata volt a – szignifikáns – nézetkülönbségeknek, a legjobb hangulatról és a legnagyobb nyugalomról az RI+ csoport tett

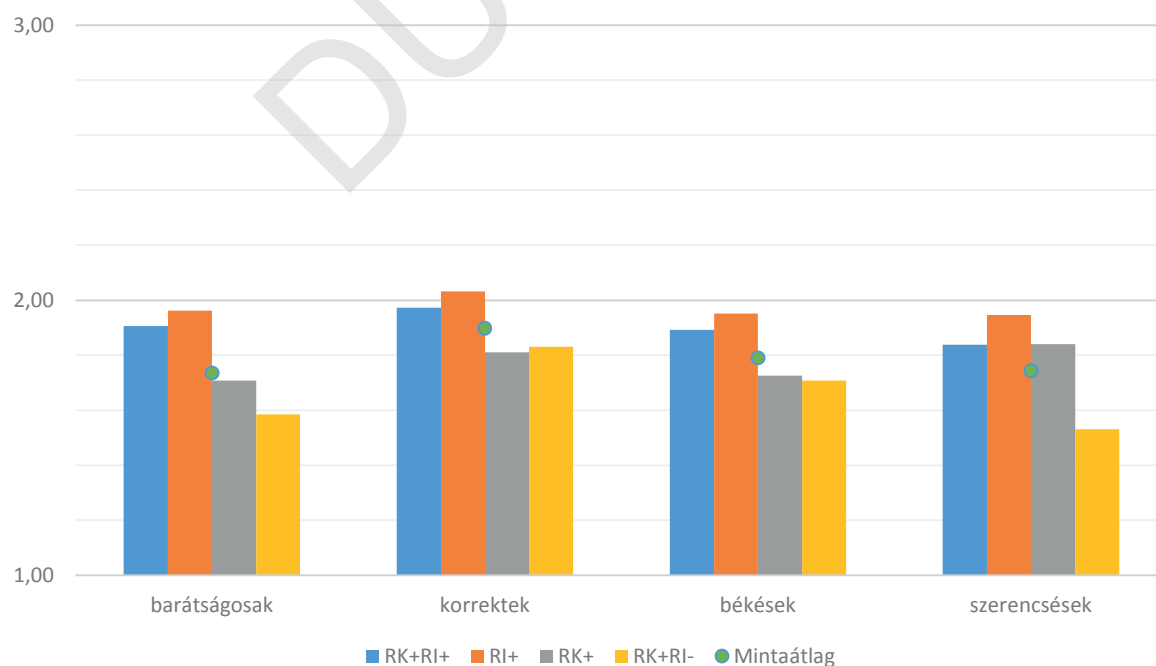
tanúbizonyoságot (az ötfokú skálán 3,66, illetve 3,53), míg a semleges értéktől is elmaradva a legrosszabb, illetve a legnyugtalanabb volt az RK+RI- csoport (2,82, illetve 2,76).

Ezen válaszok értelmezéséhez is segítséget nyújt, valamint kitágítja a tájékozódás hatókörét az a kérdés, hogy a vizsgálati személyek szerint az emberek milyen irányba változtak az elmúlt 5-10 évben. Háromfokú skálán születtek a válaszok, a minta egésze szerint elégedetlenebbek lettek (2,60), kedvetlenebbé váltak (2,55) és pesszimistábbak (2,53), valamint kitérő válasz született arra vonatkozóan, hogy mennyiben lettek becsületesek vagy inkább becstelének. A minta kisebb-nagyobb mértékben, de elvitatja, hogy az emberek e periódus során korrektnek, keménynek, merésznek, békésnek, szerencsésnek vagy éppen barátságosnak bizonyultak (ez utóbbi kettő átlaga 1,74). A minta válasza azt tanúsítja, hogy az elégedetlenség mértékében férfiak és nők között egyáltalán nincs különbség; az életkorral valamelyest csökken az elégedetlenség, a budapestiek által tapasztalt általános elégedetlenség viszonylag magas (2,74) a vidéki városokhoz és községekhez képest; a politikai állásfoglalás ezt a választ is érdemben érinti: az MSZP támogatóinak véleménye negatívabb, mint a fideszeseké (2,74>2,59). Ezzel párhuzamosan gondolják e népes tábort valamivel inkább pesszimistábbnak, kedvetlennek, kevésbé barátságosnak, korrektnek és merésznek.

III. 22. tábla: Észlelt pozitív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
barátságosak	1,74	1,91	1,96	1,71	1,58	11,876	***
korrektek	1,90	1,97	2,03	1,81	1,83	5,421	**
békések	1,79	1,89	1,95	1,73	1,71	5,859	**
szerencsések	1,74	1,84	1,95	1,84	1,53	26,758	***
Átlag	1,79	1,90	1,97	1,77	1,66		

(Sznifikanciasznit jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

III. 30. ábra: Észlelt pozitív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013

III. 23. tábla: Észlelt negatív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
kedvetlen	2,55	2,16	2,28	2,57	2,73	29,152	***
becstelen	2,01	1,85	1,97	2,10	2,03	3,659	*
pesszimista	2,53	2,20	2,35	2,53	2,65	13,350	***
elégedetlen	2,60	2,34	2,47	2,54	2,75	12,426	***
kemény	1,88	1,80	1,95	1,89	1,91	,753	
merész	1,86	1,88	1,98	1,89	1,76	3,697	*
Átlag	2,24	2,04	2,17	2,25	2,31		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

III. 31. ábra: Észlelt negatív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013

A kérdéssorra, hogy az utóbbi 5-10 évben hogyan változik általában az emberek kedve, érzelmi-mentális állapota, a rendszerattitűd szempontjából 2013-ban eltérő 4 csoport között tartalmi tekintetben összhangzó különbségek mutatkoznak. Így az RK+RI- csoport hajlik különösképpen arra, hogy az emberek elégedetlenek (a háromfokú skálán 2,75), egyre kedvetlenebbek (2,73), pesszimisták (2,65), valamint ők tartják az embereket legkevésbé békésnek (1,71), illetve szerencsésnek (1,53). Az elégedetlenség, kedvetlenség tekintetében viszonylag visszafogott RK+RI+ csoport képezi az ellenpontot, az RI+ csak a békés jelleg, illetve a szerencse elvitatásában a legmarkánsabb ellenző. Megjegyzendő, hogy mindezen különbségek szignifikánsak, ugyanakkor az ellenpontot képező csoportok helyzetértékelésének iránya a mintáéval megegyező, csak visszafogottabb az ítéletük.

A kérdéscsoporthoz illeszkedik az emberekre váró *fenyegetések* megélése, annak megválaszolása, hogy Magyarországon mennyire kell félni különböző ártalmaktól. Tízfokú skálán adtak a vizsgálati személyek választ 18 különböző veszélyeztető helyzettel kapcsolatban. A legnagyobb súllyal

esett latba (7,11), hogy attól tartanak, hogy számláikat nem tudják kifizetni. Ehhez összhangzóan csatlakozik, hogy attól tartanak, hogy a gazdasági helyzet romlása miatt elveszítik megélhetésüket (6,91). Számot vetnek azzal a veszéllyel, ha betegek lesznek, nem kapnak megfelelő egészségügyi ellátást (6,41), valamilyen cég visszaélést követ el velük szemben, környezetszennyezés miatt károsodást szenved az egészségük, valamint, hogy valamilyen vagyoni elleni bűncselekmény károsultjai lesznek. Ezek a tételek szerepelnek a 6-os skálaérték felett. Az ötös, semleges értéknél nagyobb veszélyt képviselnek, hogy jogsérelmet élnek meg hatalmasoktól (5,83), munkahelyi áskálódás indul ellenük, hatalmaskodik velük a főnökük; halványan, de felmerül az erőszakos bűncselekmény veszélye is (5,44), a hajléktalanság réme (5,10), és kifejezetten a félni-kell, nem-kell-félni határan találjuk annak veszélyét, hogy ki-ki nem fejezheti ki szabadon politikai véleményét. 2013-ban azt végső soron tagadják, hogy félni kellene attól, hogy valaki politikai véleménye miatt elveszíti megélhetését (4,86), hogy az embernek elviselhetetlen szomszédai lesznek, és végül, hogy ártatlanul fogják elítélni olyasmért, amit nem követett el (4,75).

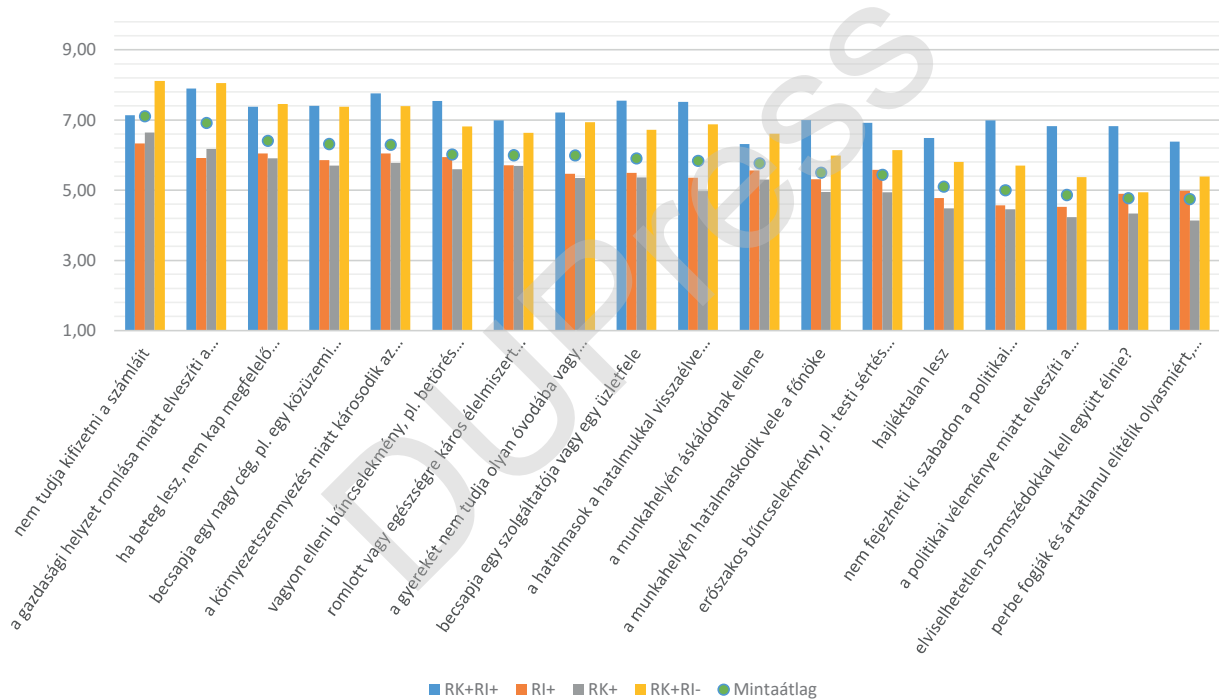
A vidéki városokban élők az esetek döntő többségében kevésbé aggályosak, mint a budapestiek, és minden esetben szignifikánsan kevésbé aggódalmasok, mint a községek lakói. Az alacsony iskolázottságúaktól eltérően néhány esetben több aggály merült fel az iskolázottak körében, de e vonatkozásban is a legjelentősebb különbségek a különböző pártállású kérdezettek között mutatkoznak: 18 esetből 10-ben a *szocialista* válaszadók fejezik ki szignifikánsan nagyobb félelmüket, ezen aspektusok közé a megélhetési gondok mellett rendre mind beletartoznak a politikai természetű aggályok is, így a szabad véleménynyilvánítás gátja, a politikai vélemény miatti állásvesztés, vagy a hatalmaskodó főnök és általában a hatalommal való visszaélés gondja. A tízfokú skálán a minta egészére vonatkozó nagyjátlag 5,78, amitől a két politikai csoportozat negatív, illetve pozitív irányban jelentősen eltér.

III. 24. tábla: Félelemkeltő veszélyek megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
nem tudja kifizetni a számláit	7,11	7,14	6,34	6,64	8,12	24,370	***
a gazdasági helyzet romlása miatt elveszíti a megélhetését	6,91	7,89	5,92	6,17	8,05	44,874	***
ha beteg lesz, nem kap megfelelő egészségügyi ellátást	6,41	7,38	6,04	5,91	7,45	22,670	***
becsapja egy nagy cég, pl. egy közüzemi szolgáltató, egy áruház vagy egy bank	6,32	7,40	5,85	5,70	7,37	31,676	***
a környezetszennyezés miatt károsodik az egészsége	6,29	7,76	6,04	5,78	7,40	33,413	***
vagyon elleni bűncselekmény, pl. betörés vagy lopás károsultja lesz	6,02	7,54	5,94	5,60	6,81	19,355	***
romlott vagy egészségre káros élelmiszert sóznak rá	6,00	6,99	5,71	5,69	6,63	11,354	***
a gyereket nem tudja olyan óvodába vagy iskolába járatni, amilyenbe szeretné	5,99	7,22	5,47	5,34	6,93	27,727	***
becsapja egy szolgáltatója vagy egy üzletfele	5,90	7,55	5,49	5,36	6,72	27,831	***
a hatalmasok a hatalmukkal visszaélve megsértik a jogait	5,83	7,51	5,36	4,97	6,88	41,402	***

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
a munkahelyén áskálódnak ellene	5,76	6,32	5,56	5,30	6,61	11,917	***
a munkahelyén hatalmaskodik vele a főnöke	5,50	7,00	5,31	4,94	5,99	15,255	***
erőszakos bűncselekmény, pl. testi sértés vagy gyilkosság áldozata lesz	5,44	6,92	5,57	4,94	6,14	17,874	***
hajléktalan lesz	5,10	6,49	4,77	4,48	5,80	19,354	***
nem fejezheti ki szabadon a politikai véleményét	5,00	6,99	4,57	4,46	5,70	25,440	***
a politikai véleménye miatt elveszíti a megélhetését	4,86	6,82	4,52	4,23	5,37	22,070	***
elviselhetetlen szomszédokkal kell együtt élnie?	4,77	6,82	4,90	4,33	4,93	18,223	***
perbe fogják és ártatlanul elítélik olyasmíért, amit nem követett el	4,75	6,38	4,98	4,14	5,39	20,520	***
Átlag	5,78	7,12	5,46	5,22	6,57		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 32. ábra: Félelemkeltő veszélyek megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013

Arra a kérdéssorra (18 állítás), hogy mennyire kell az embernek félnie különböző helyzetektől, Magyarországon két jellegzetes mintázattal találkozunk a különböző rendszerattitűdöt képviselő csoportok között. A kérdezettek szemében zömmel a legnagyobb problémákat azok a kérdések érintik, amelyekkel kapcsolatban a legnagyobb fenyegetettséget az RK+RI- csoport éli át. *Kifejezetten gazdasági problémákkal szembesülve az RK+RI- csoporttal szemben az RI+ típus visszafogott aggálya áll. A tízfokú skálán 8 fok fölé emelkedett a markánsan rendszerkritikus csoport*

fenyegetettséget jelző válaszában átlaga (legyen szó a gazdasági helyzet romlásáról általában, vagy a személyes számlák fedezethiányáról), miközben a főként rendszerigazoló típus képviselőinek válaszátlaga a hatodik skálafok körül mozog.

14 esetben viszont a legnagyobb mérvű aggálynak az RK+RI+ csoport adott hangot, míg a legkisebb félelem az RK+ csoport tagjait jellemezte. E helyzetek között vad változatosságban ott szerepel a környezetszennyezés egészségi ártalma, a becsapás a gazdasági tranzakciók során, a vagyon elleni bűncselekmény veszélye, a hatalom birtokosai részéről elszenvedett jogsérelem, vagy a gyermek óvodai, iskolai elhelyezésének problémája, a hatalmaskodó főnökkel való szembesülés csak úgy, mint hogy romlott áru veszélyezteteti esetleg az egészségét. Miközben az RK+RI+ csoport még megéli e helyzetek veszélyességét, az ellenoldal végletét képviselő RK+ csoport már a *kétségeket vitatja*, azt, hogy a politikai vélemény szabad kifejtése okoz veszélyt, vagy erőszakos bűncselekmény elszenvedése fenyeget, a rossz szomszédság zavarja az életkörülményeket, valakinek politikai véleménye miatt a megélhetése kerül veszélybe, a hajléktalanság kilátása fenyeget, illetve valaki ártatlanul szenved el bírósági eljárást, ítéletet. Megjegyzendő, hogy az utóbbiak között vannak azok a feltételezett szituációk, amelynél az RK+RI+ csoport ugyan talál gondot, de a minta egésze már lényegtelennek ítéli (rossz szomszédság), vagy feltehetően valószínűtlennek tartja, mint a politikai véleménynyilvánítás kárát, az ennek nyomán bekövetkező állásvesztést vagy az ártatlanul elszenvedett bírósági eljárást. A rendszerattitúd alapján elkülönített csoportok közül az RK+RI+ típus árul el különös érzékenységet, míg az RK+RI- csoport kirívó problémák kapcsán a második helyre kerül, minthogy több aggályt jelez, mint az RI+ csoport.

Markáns kivételnek számít, amikor a fenyegetettséget leginkább az RK+RI- csoport éli át, szemben az RK+ típussal. Legyen szó a számlák fedezethiányáról, a gazdasági helyzet romlása miatt elveszített megélhetésről (mint az egészségügyi ellátáshoz hasonlóan súlyponti problémákról), vagy arról, hogy munkahelyi konfliktusok merülhetnek fel.

Volt, amikor kifejezetten és kiélezetten elváltattuk, hogy a vizsgálati személyek szerint önmaguknak, illetve másoknak mennyire van okuk félelemre (az én/másik viszonyítás az a módszertani lehetőség, amellyel például az optimizmus-pesszimizmus szociálpszichológiai irodalma előszere-ttel és rutinszerűen él). Megélhetés tekintetében a minta tagjai szerint maguknak is van okuk félelemre (tízfokú skálán az átlag 6,97, viszont általában a magyaroknak szerintük még több okuk van egzisztenciális félelemre: 7,37). Attól, hogy bűncselekmény áldozatai lesznek, a vizsgálati személyek összességükben tartanak ugyan, de viszonylag kis mértékben (5,35), másokra nézve azonban ennél nagyobb veszélyt látnak (6,03).

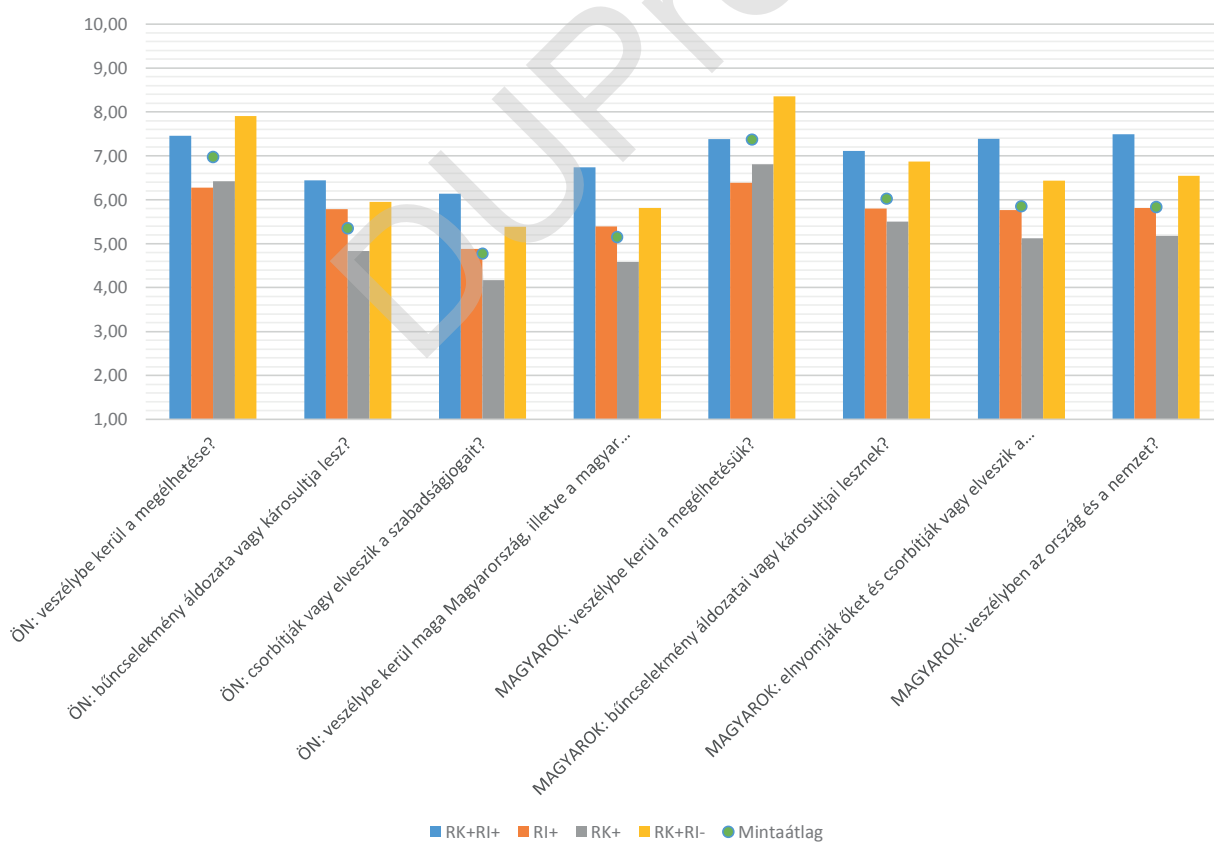
Felvetettük, hogy a kérdezettek aggódnak-e azért, hogy elnyomják őket és szabadságjogaikat elvonják. Személyes vonatkozásban itt végső soron negatív válasz született (4,78), azt azonban feltételezték, hogy a magyaroknak általában lehetnek ilyen negatív kilátásaik (5,85). Feltettük továbbá azt a kérdést is, hogy maguk a kérdezettek, illetőleg általában a magyarok nemzeti kilátásai mennyiben aggasztóak. Mindkét vonatkozásban, kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de jelentke-zett veszélytudat (személy szerint 5,15, általában a magyarok vonatkozásában 5,84 – tekintettel a veszélyeztető tényező természetére a különbség a szokásosnál is kevésbé értelmezhető). Megjegyzendő, hogy a szocialista párthoz kötődők személyes és társadalmi vonatkozásban egyaránt jobban hangsúlyozták félelmeiket, mint a Fidesz-támogatók, és ugyan ez nagy mértékben megmutatkozott a szabadságjogok csorbításával kapcsolatban (5,46/4,50, illetve 6,52/5,68). A nemzeti fenyegetések

vonatkozásában is ezt az eltérést tapasztaljuk: személyes és társadalmi tekintetben a baloldaliak deklarálják inkább szorongásukat a fenyegető kilátásaik miatt.

III. 25. tábla: A személyes és a nemzetközi veszélyeztetettség érzete, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
ÖN: veszélybe kerül a megélhetése?	6,97	7,46	6,28	6,42	7,90	22,774	***
ÖN: bűncselekmény áldozata vagy károsultja lesz?	5,35	6,45	5,78	4,83	5,95	13,437	***
ÖN: csorbítják vagy elveszik a szabadságjogait?	4,78	6,14	4,88	4,17	5,39	16,781	***
ÖN: veszélybe kerül maga Magyarország, illetve a magyar nemzet?	5,15	6,74	5,39	4,58	5,81	19,839	***
MAGYAROK: veszélybe kerül a megélhetésük?	7,37	7,38	6,39	6,81	8,35	30,368	***
MAGYAROK: bűncselekmény áldozatai vagy károsultjai lesznek?	6,03	7,11	5,80	5,50	6,87	22,731	***
MAGYAROK: elnyomják őket és csorbítják vagy elveszik a szabadságjogaikat?	5,85	7,38	5,77	5,12	6,44	29,923	***
MAGYAROK: veszélyben az ország és a nemzet?	5,84	7,49	5,81	5,18	6,55	31,127	***
Átlag	5,92	7,02	5,76	5,33	6,66		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

III. 33. ábra: A személyes és a nemzetközi veszélyeztetettség érzete, 2013

Amikor a négy átfogó problematikával kapcsolatban a vizsgálati személyek személyes aggodalmáról érdeklődünk, illetve arról, hogy ugyanezek szerinte a „magyar emberek” számára mennyiben ébreszthetnek aggodalmat, felmerülhet a kérdés, hogy a vizsgálati személyek rendszerattitűdjének alapján mennyiben és miben mutatkoznak szisztematikus különbségek. A korábbi eredményekkel összhangban azt tapasztaljuk, hogy legyen szó személyes vagy társadalmi viszonylatban *a megélhetéssel kapcsolatos aggodalmakról* – mindkét esetben – az RK+RI- és az RI+ csoportok között van a legjelentősebb szignifikáns eltérés, a rendszerkritikusok – e tekintetben és csak e tekintetben – a legaggályosabbak. Nem ez a helyzet akkor, amikor a bűncselekménnyel, a szabadságjogokkal vagy az ország autonóm helyzetével kapcsolatban fogalmaznak meg kisebb-nagyobb aggodalmakat a vizsgálati személyek. Akár személyes vetületben, akár társadalmi léptékben a legtöbb aggodalmat az RK+RI+, legkevesebbet pedig az RK+ csoport fogalmaz meg. Megjegyzendő, hogy a tízfokú skálán adott válaszokból az tűnik ki, hogy *személyes* tekintetben *szabadságjogainak sérelmétől* a minta egésze tulajdonképpen *nem tart*, ilyen aggodalom csak az RK+RI+ és az RK+RI- típus körében merül fel, *társadalmi viszonylatban azonban* nemcsak a mintaegész fogadja el, hogy ilyen aggodalomra van ok, de még a leginkább kételkedő RK+ és az RI+ csoportok is. Ha a kifejezett aggodalmakat valamilyen módon a rendszerhez való viszony elemének, tükrének fogjuk fel, akkor a válaszok megoszlása a rendszerben rejlő gazdasági kockázatokra irányítja a figyelmet, míg a szabadságjogokkal kapcsolatos esetleges aggályokat a vizsgálati személyek jórészt elhárítják maguktól.

III/3. Nemzeti/nemzetközi kontextus

Hosszabb távú előzményekre támaszkodva 2010-ben is kérdéseket tettünk fel az országos reprezentatív minta tagjainak a magyar nemzeti identitásukkal összefüggő megfontolásokról és érzésekről.

Egy definíciós kérdés jelentette a kezdetet: „*Ön kit tekint magyarnak?*”. A nyitott kérdésre tematikusan szórt válaszok születtek, legnagyobb arányban (32,9%) az a válaszcsoport jelentkezett, hogy a magyar embert ősei, származása, anyanyelve köti a nemzethez. Egy második válaszcsoport a területhez, az országhoz való kötődést emeli ki: 16,4% szerint az a magyar, aki itt született, 15,3% szerint itt él (egy törpehányad, 2,4% viszont azt hangsúlyozza, hogy nem kritériuma a nemzethez tartozásnak, hogy valaki hazánkban éljen). A származás és az ország mellett a harmadik válaszcsoport az állampolgárságot tekinti, 7,3%-os arányban, a jogi formát öltő kritériumnak. Ismét mások a személyes, szubjektív odatartozást tekintik perdöntőnek: az a magyar, aki annak vallja magát (16,2%), illetve annak érzi, gondolja magát (8,5%). Tulajdonképpen ennek egy minősített esete, ha valaki mint hazafi szereti az országot (3,3%), illetve ha valaki ennek az összetartozásnak a jegyében él, viselkedik (4,3%); ide sorolható, hogy betartja az ország törvényeit és adózik (8,4%). Esetlegesnek mondható olyan válaszok pusztá felbukkanása, hogy az a magyar, akit mások annak tartanak, fehér bőrű és nem cigány, magyar neve van, beszél magyarul, ismeri a magyar kultúrát, történelmet. Ezekben az elnagyolt megközelítésekben az egykor olyan jelentős kérdések, mint-hogy politikai vagy kultúrnemzetben gondolkodjunk-e (magyarán a határon belül élők minősüljenek-e a nemzet tagjainak vagy a határon túl a kultúránkban osztozók is) vagy, hogy a határon

kívül rekedtek vagy az önként az országból távozók maradnak-e (inkább) a nemzet tagjai, spontán módon nem jelentek meg.

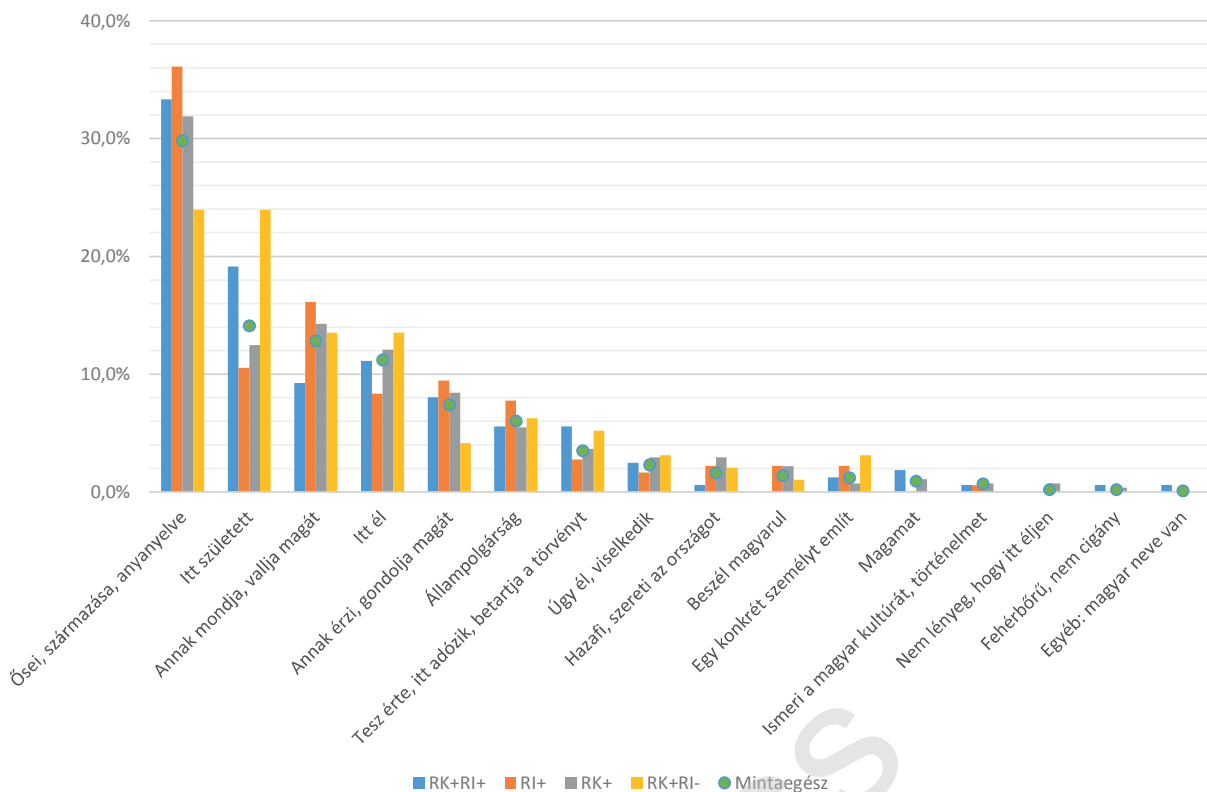
A szórt definíciós kísérletekre társadalmi vagy politikai hovatartozás erős megkülönböztető hatást nem gyakorol (talán az említésre méltó, hogy a származás és anyanyelv szempontja az egyetemet végzetteknel erőtlenebbül jelenik meg, viszont a hovatartozás szubjektív megvallása és átérzése dupla erővel esik latba).

III. 26. tábla: A nemzethez tartozás kritériumai – kötetlen válaszok a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Ősei, származása, anyanyelve	29,8%	33,3%	36,1%	31,9%	24,0%
Itt született	14,1%	19,1%	10,6%	12,5%	24,0%
Annak mondja, vallja magát	12,8%	9,3%	16,1%	14,3%	13,5%
Itt él	11,2%	11,1%	8,3%	12,1%	13,5%
Annak érzi, gondolja magát	7,4%	8,0%	9,4%	8,4%	4,2%
Állampolgárság	6,0%	5,6%	7,8%	5,5%	6,3%
Tesz érte, itt adózik, betartja a törvényt	3,5%	5,6%	2,8%	3,7%	5,2%
Úgy él, viselkedik	2,3%	2,5%	1,7%	2,9%	3,1%
Hazafi, szereti az országot	1,6%	,6%	2,2%	2,9%	2,1%
Beszél magyarul	1,4%	0,0%	2,2%	2,2%	1,0%
Egy konkrét személyt említ	1,2%	1,2%	2,2%	,7%	3,1%
Magamat	0,9%	1,9%	0,0%	1,1%	0,0%
Ismeri a magyar kultúrát, történelmet	0,7%	,6%	,6%	,7%	0,0%
Nem lényeg, hogy itt éljen	0,2%	0,0%	0,0%	,7%	0,0%
Fehérbőrű, nem cigány	0,2%	,6%	0,0%	,4%	0,0%
Egyéb: magyar neve van	0,1%	,6%	0,0%	0,0%	0,0%

A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok között sincs e tekintetben szignifikáns különbség (az RI+ csoport relatíve nagyobb arányban hozza szóba a származási, nyelvi kritériumot, az RK+RI- csoport viszont a hazai születést, tevékenységet emeli ki némileg erőteljesebben).

Célzott, strukturált, zárt kérdéseket is feltettünk azzal kapcsolatban, hogy a kérdezett „Amikor a „magyar nemzet”-re gondol, beleért-e ebbe...” bizonyos csoportokat. Az általunk kiválasztott és felkínált csoportok közül legnagyobb arányban azzal kapcsolatban született pozitív válasz, hogy a nemzet tagjainak tekintik „a szomszédos országokban élő magyarokat” (73,6%). Ekkor, 2010-ben lényegében egymáshoz hasonló arányban, 60% felett adtak elfogadó választ arra, hogy a nemzet tagjának minősítik „a magyar anyanyelvű, de nem keresztény, hanem zsidó vagy mohamedán vallásúakat” (65,9%), „a nyugati országokban élő magyarokat” (63,8%), illetve „a magyarországi cigányokat” (62,4%). A tagadó/elutasító válaszok aránya nem érte el a reprezentatív minta negyedét, egyedül csak a nyugati országokban élők esetében volt 25%. Egy fokkal kisebb volt a befogadásra/elfogadásra való hajlam azokkal kapcsolatban, akiket úgy határoztunk meg, mint „magyar anyanyelvűeket, ahol az egyik szülő afrikai vagy távol-keleti” (56,6%), valamint kissé félreérthető vagy félreértett módon „a Magyarországon élő nemzetiségeket” (56,3%) esetében. Az összkép nem

III. 34. ábra: A nemzethez tartozás kritériumai – kötetlen válaszok a rendszerattitűdök függvényében, 2010

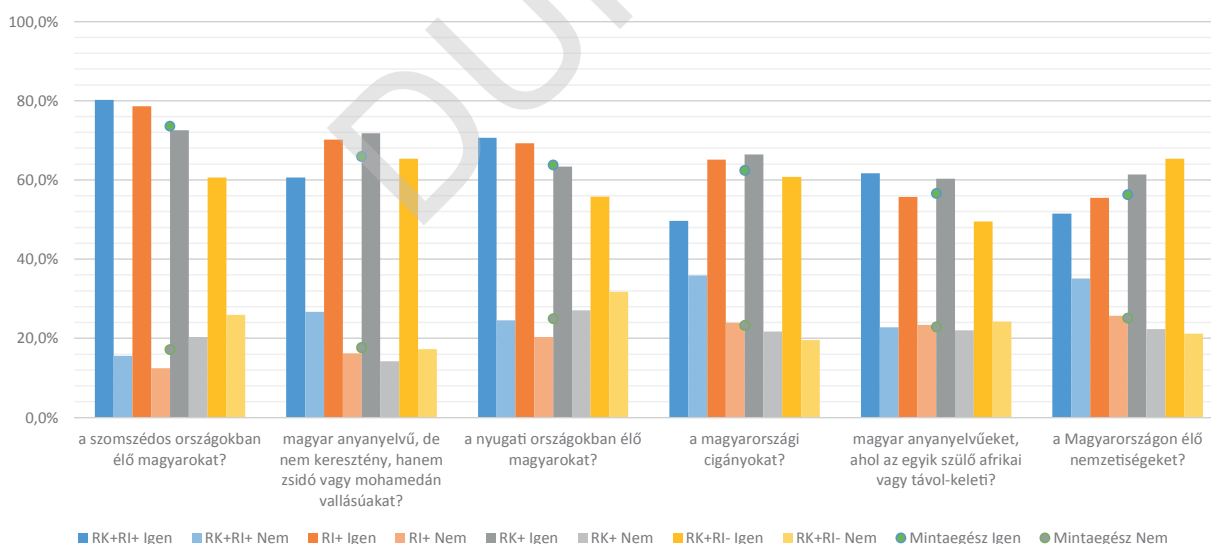
teljesen letisztult. Ami viszonylag egyértelműnek tűnik, hogy a kulturális összetartozás egy erős osztályozási szempont, ugyanakkor ma sem teljesen közömbös, hogy egyes csoportok szándékuk ellenére vagy szándékuk szerint nem élnek hazánkban. Van némi hajlandóság arra, hogy a magyar állampolgárok között kulturális alapon különbséget tegyenek, mint ahogy a magyar anyanyelvű személyek besorolása esetében is a vizsgálati személyek kisebb-nagyobb csoportja számára a genetikai vagy vallási háttér szempontul szolgált.

A felkínált, sarkított kérdésekkel kapcsolatban a választ befolyásolja a válaszadó társadalmi-demográfiai, illetve politikai hovatartozása. Így például nincs olyan csoport, amellyel kapcsolatban a nők – hacsak pár százalékos különbséggel is – ne lennének inkább befogadóak, mint a férfiak. A *legidősebb korosztály* az összes korcsoport közül leginkább hajlamos a szomszédos országokban, illetve nyugaton élő magyarokat a nemzet részének tekinteni, sőt viszonylag elfogadó a szokatlan származási háttérrel rendelkező magyar anyanyelvűekkel kapcsolatban is, viszont *náluk alig haladja meg az 50%-ot* a magyar anyanyelvű zsidó vagy mohamedán vallású személyek vagy a magyarországi cigányok elfogadása a nemzet részeként. A Budapesten élők többnyire nyitottabbak (például a szokatlan származási háttérrel rendelkező magyar anyanyelvűek esetében is), viszont valamelyest kevésbé elfogadók a cigányokkal, mint a községben élők. A kifejezetten alacsonyabb iskolai végzettségű, 8 osztálynál is kevesebb tanulmányt folytatók esetében a magyarországi cigányok a nemzet részeként való megjelenése nagymértékben, 20%-kal meghaladja az átlagot. Megjegyzendő, hogy az egyetemest végzettek általában nyitottabbnak mutatkoznak a nemzeti befogadásra minden más iskolázottsági csoporthoz képest; ez a pozitív irányú eltérés meghaladja a 10%-ot a cigányok vonatkozásában, a 15%-ot is a zsidó vagy mohamedán vallású magyar anyanyelvűek esetében (82,4%), és eléri a 20%-ot az afrikai vagy

távol-keleti, ám magyar anyanyelvű személyek megítélésekor. A külhonban élő magyarok esetében a származási és vallási sajátosságokkal rendelkező csoportok esetében is a Fidesz-szavazók nagyobb arányban adnak pozitív választ (ez a szomszéd országokban élő magyarok vonatkozásában 84,9%). Az MSZP szavazói esetenként (például a nyugati országokban élő magyarokról vagy a sajátos származással jellemezhető magyar anyanyelvűekről szólva) alig nagyobb arányban, mint fele részben adnak pozitív választ, viszont a cigányokról és a Magyarországon élő cigányokat is a nemzetiségeket jó kétharmados arányban tekintik a magyar nemzet részének.

III. 27. tábla: Befogadás a nemzetbe a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaegész		RK+RI+		RI+		RK+		RK+RI-	
	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem
a szomszédos országokban élő magyarokat?	73,6%	17,2%	80,2%	15,6%	78,6%	12,5%	72,5%	20,3%	60,6%	26,0%
magyar anyanyelvű, de nem keresztény, hanem zsidó vagy mohamedán vallásúakat?	65,9%	17,7%	60,6%	26,7%	70,2%	16,2%	71,9%	14,2%	65,4%	17,3%
a nyugati országokban élő magyarokat?	63,8%	25,0%	70,7%	24,6%	69,3%	20,3%	63,4%	27,1%	55,8%	31,7%
a magyarországi cigányokat?	62,4%	23,3%	49,7%	35,9%	65,1%	24,0%	66,4%	21,7%	60,8%	19,6%
magyar anyanyelvűeket, ahol az egyik szülő afrikai vagy távol-keleti?	56,6%	22,9%	61,7%	22,8%	55,7%	23,4%	60,3%	22,0%	49,5%	24,3%
a Magyarországon élő nemzetiségeket?	56,3%	25,2%	51,5%	35,2%	55,5%	25,7%	61,4%	22,4%	65,4%	21,2%

III. 35. ábra: Befogadás a nemzetbe a rendszerattitűdök függvényében, 2010

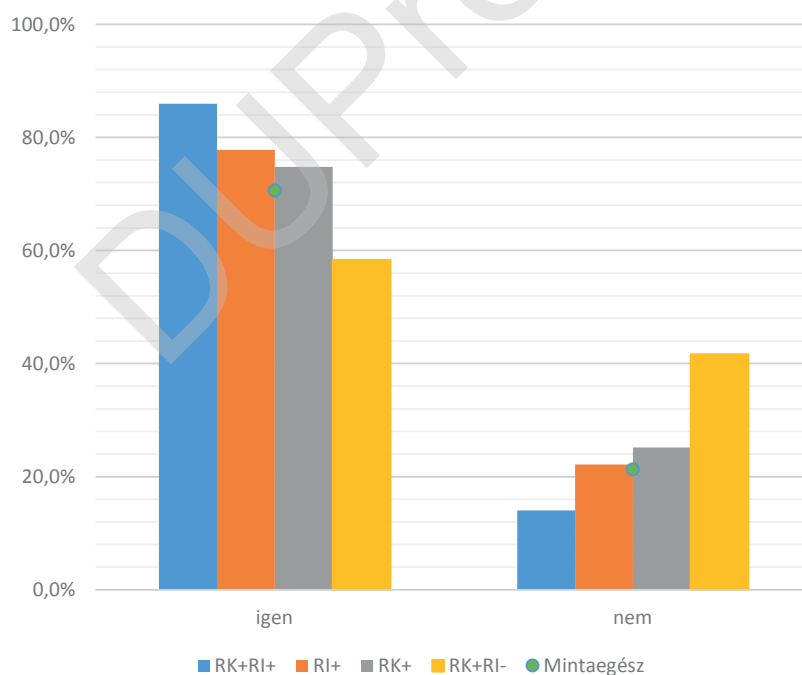
A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok között a nemzeti hovatartozás, befogadás tekintetében mutatkoznak számottevő különbségek. A szomszéd országokban élő magyarok tekintetében az RK+RI+ csoport a leginkább befogadó, viszont az RK+RI- csoport körében

a legnagyobb az elutasítók aránya – még ha ezek kisebbségben is maradnak. Itt a csoportok közötti nézetkülönbség szignifikáns, ugyanez a séma jelenik meg a nyugati országokban élő magyarok, illetve az afrikai és távol-keleti családi háttérrel is rendelkező magyar anyanyelvűek vonatkozásában is, ám ez utóbbiak esetében a különbség nem éri el a szignifikancia szintjét. Egy másik válaszeloszlás jelentkezik a cigányok, a zsidó és mohamedán vallási háttérű magyar anyanyelvűek, illetve a nemzetiségek esetében. Míg az első két esetben az RK+ csoport viszonylag nyitottabb, a nemzetiségek vonatkozásában az RK+RI- csoport adja a legtöbb igenlő, befogadó választ. Merőben logikai szempontból kevésbé ellentmondásos az az álláspont, mely szerint a külhoni magyarok idetartozók, a hazai nemzetiségek viszont nem.

A nemzeti identitás értékelő színezetéhez és tartalmához hozzátartozik, hogy az emberek magyarságukra *büszkék-e és/vagy szégyellik-e* azt. Arra a nyitott kérdésre, hogy „...*büszkének kell lennünk, vagy nem kell büszkének lennünk arra, hogy magyarok vagyunk?*” 70,6% felel igenel, a kérdésre, „...*hogyan vannak-e olyan dolgok, amelyeket nekünk magyaroknak szégyellnünk kell?*” 47,5% ad igenlő, „beismerő” választ. (21,2% szerint nincs mire büszkének lennünk, 44,2% szerint nincs miért szégyenkeznünk, míg mások kitérő vagy „nem tudom” választ adnak.)

III. 28. tábla: A nemzeti büszkeség kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010

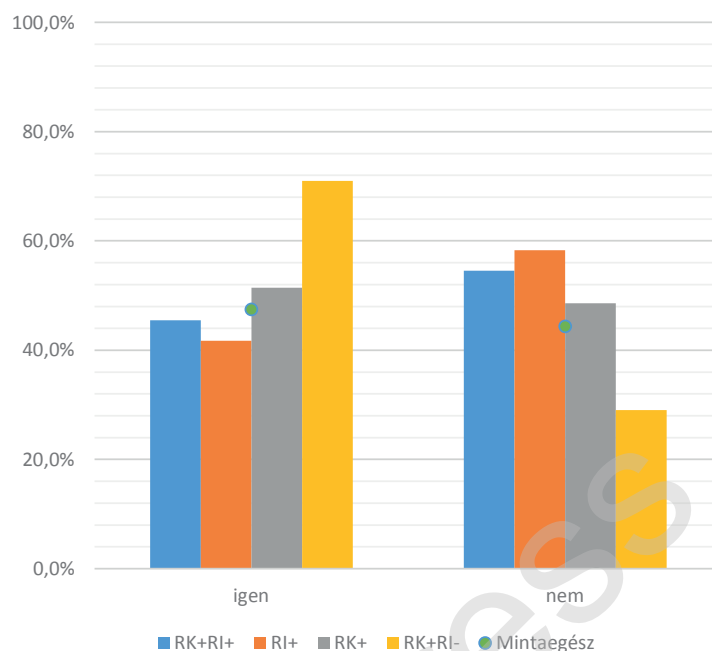
	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
igen	70,6%	86,0%	77,8%	74,8%	58,3%
nem	21,3%	14,0%	22,2%	25,2%	41,7%

III. 36. ábra: A nemzeti büszkeség kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010

III. 29. tábla: A nemzeti szégyenérzet kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
igen	47,5%	45,5%	41,7%	51,4%	71,0%
nem	44,4%	54,5%	58,3%	48,6%	29,0%

III. 37. ábra: A nemzeti szégyenérzet kinyilvánítása, a rendszerattitűdök függvényében 2010

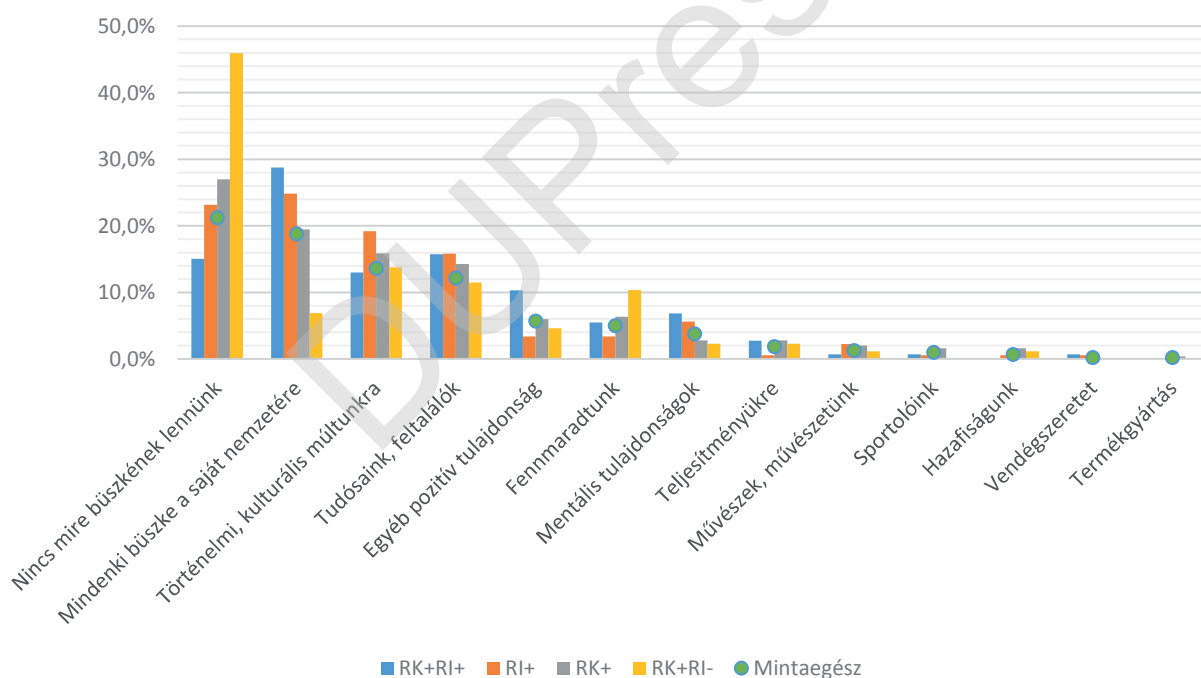
A büszkeségről szólva viszonylag – talán meglepően – gyakori az a válasz, hogy „*mindenki büszke a saját nemzetére*” (20,3%), amit aligha értelmezhetünk másként, minthogy a nemzeti összetartozás természetes velejárója, magától értetődő következménye a pozitív érzelmi színezet. A leggyakoribb konkrét utalás tudósainkra, feltalálóinkra (16,7%) és a történelmi, kulturális múlt-ra (15,7%) vonatkozik. Általánosságban szó esik a „teljesítményeinkről” vagy, ami valóban kifejezetten sajátos, pozitívumként a „fennmaradásunkról” (6,3%). A művészek, sportolók említése mellett nemzeti karakterjegyek, mentális tulajdonságok is felmerülnek az érvelésben (5,5%), konkrétan megemlítve a vendégszeretetet és a hazafiságot. A termékekben megjelenő gazdasági teljesítményről mindössze 1% emlékezik meg.

Az alacsony válaszgyakoriság miatt társadalmi-demográfiai különbségeket nem könnyű azonosítani, a történelmi-kulturális múlt gondolata viszonylag sűrűn jelentkezik a budapestiek körében a községben lakókhöz képest. A 8 osztálynál kevesebbet végzetek harmadannyian említik, mint az egyetemi diplomával rendelkezők, továbbá a legidősebb korcsoport válaszaiban találkozunk ezzel a szemponttal viszonylag sűrűn. A tudósaink és feltalálóink motívuma az urbanizációs szint függvényében jelentkezik, viszont a középiskolát és főiskolát végzetek körében gyakrabban bukkan fel, mint az egyetemi diplomával rendelkezők válaszaiban. Ha az alapkérdésre térünk vissza, hogy egyáltalán büszkének kell-e lenni arra, hogy magyarok vagyunk, ennek megválaszolásában az urbanizáltság szerepet játszik: a középiskolát vagy felsőfokú tanulmányokat végzők az alacsonyabb iskolázottságúaknál nagyobb arányban adnak pozitív választ,

a legidősebb korosztálynál a pozitív válasz 80,5%, míg a legfiatalabb korcsoportoknál ez nem éri el a 70%-ot sem. A nagyobb politikai csoportosulások közül a Fidesz szavazói adják a több igen, összességében mérve kedvezőbb választ.

III. 30. tábla: A nemzeti büszkeség tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Nincs mire büszkének lennünk	21,2%	15,1%	23,2%	27,0%	46,0%
Mindenki büszke a saját nemzetére	18,8%	28,8%	24,9%	19,4%	6,9%
Történelmi, kulturális múltunkra	13,6%	13,0%	19,2%	15,9%	13,8%
Tudósaink, feltalálók	12,2%	15,8%	15,8%	14,3%	11,5%
Egyéb pozitív tulajdonság	5,7%	10,3%	3,4%	6,0%	4,6%
Fennmaradtunk	5,0%	5,5%	3,4%	6,3%	10,3%
Mentális tulajdonságok	3,8%	6,8%	5,6%	2,8%	2,3%
Teljesítményükre	1,9%	2,7%	,6%	2,8%	2,3%
Művészek, művészetünk	1,3%	,7%	2,3%	2,0%	1,1%
Sportolóink	1,0%	,7%	,6%	1,6%	0,0%
Hazafiságunk	0,7%	0,0%	,6%	1,6%	1,1%
Vendégszeretet	0,2%	,7%	,6%	0,0%	0,0%
Termékgyártás	0,2%	0,0%	0,0%	,4%	0,0%

III. 38. ábra: A nemzeti büszkeség tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok között szignifikáns különbség mutatkozik e tekintetben. Az RK+RI+ típus képviselői adják a legtöbb igen, legkevesebb nem választ, az ellenpontot e tekintetben az RK+RI- csoport képviseli. A két eltérő attitűddel rendelkező csoport között az igen válaszok gyakoriságában 86%/58,%, a nem válaszok gyakoriságában 14%/41,7% arányban mutatkozik különbség.

Arra a kérdésre, hogy mi indokolhatja azt, hogy nekünk, magyaroknak – e minőségben – szégyenkeznünk kell, még inkább szórt, esetleges válaszelemekkel találkozunk. Politikai hibákat említ 13,2%, történelmi távon mutat rá hibákra 7,1%, konkrétan a háborús részvételekre utal 4%. A társadalmi és pszichológiai állapotokra utaló szórt említések gyakorisága meg sem közelíti a 10%-ot, ezek között kerül szó széthúzásról, belső ellentétekről, erkölcsi gyengeségekről, az előítéletességről és fajgyűlöletről, a gondolkodásmód és a viselkedés negatívumairól, mely motívumok legfeljebb mozaikszerűen járulnak hozzá a nemzet önkritikus szemléletéhez.

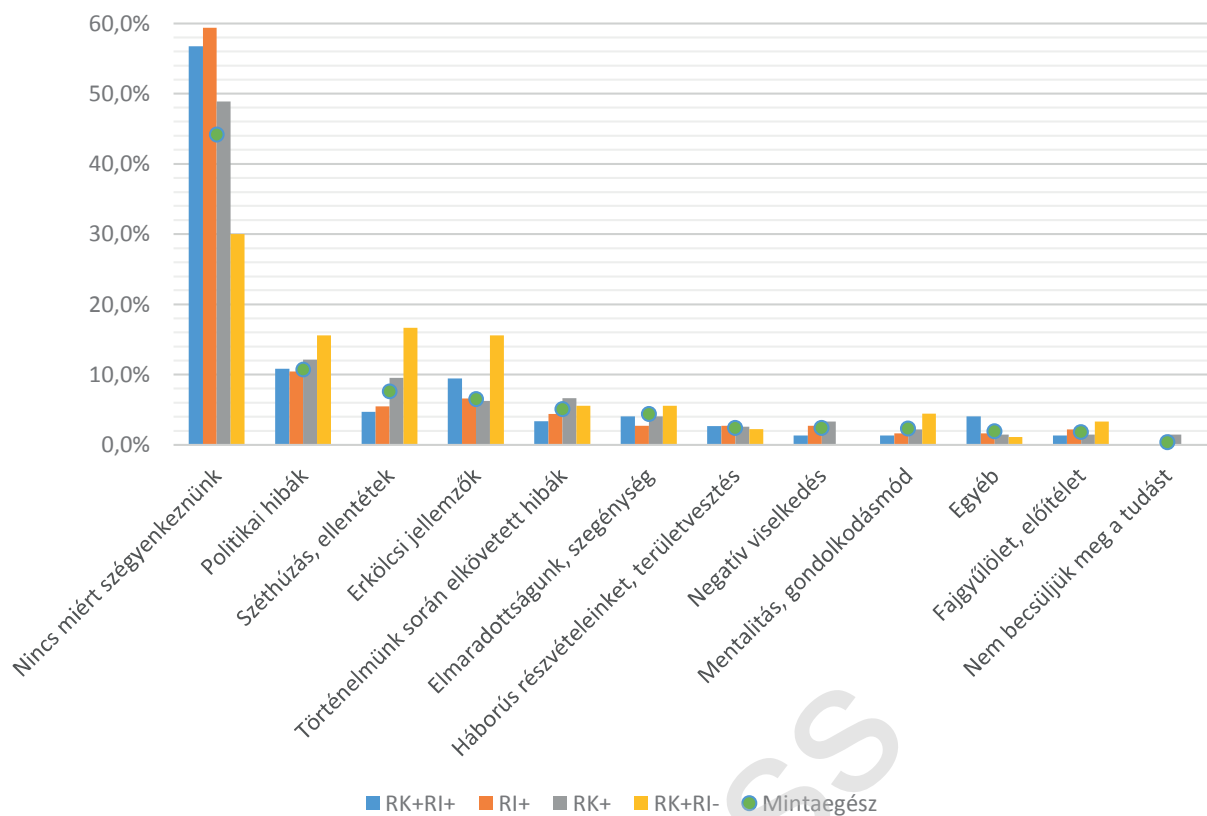
Az alapkérdésben, hogy vannak-e dolgok, amelyet nekünk, magyaroknak szégyellni kell, a társadalmi-demográfiai csoportok között vannak megragadható különbségek. A középiskolai vagy magasabb végzettségű vizsgálati személyek 50%-nál nagyobb arányban mondanak igent, és ezen belül az egyetemet végzettek csoportja 56%-ban helyezkedik erre az álláspontra. A községekben élők tartják legkevésbé indokoltnak a szégyenkezést, a budapestiek a legnagyobb arányban. A különböző korcsoportok közül az 1951 és 1970 között születettek körében jelentkezik sűrűbben az önkritikus válasz, a fiatalabb korosztályok ettől elmaradnak, az 1981 után születettek körében a válasz 42,4%-ban fordul elő. A Fidesz szavazói a mintaátlaghoz közel állnak, az MSZP támogatói ezt meghaladó (54,5%-os) arányban vélnek okot találni a nemzeti szégyenkezésre.

III. 31. tábla: A nemzeti szégyenérzet tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-
Nincs miért szégyenkeznünk	44,2%	56,8%	59,3%	48,9%	30,0%
Politikai hibák	10,7%	10,8%	10,4%	12,1%	15,6%
Széthúzás, ellentétek	7,6%	4,7%	5,5%	9,6%	16,7%
Erkölcsi jellemzők	6,5%	9,5%	6,6%	6,3%	15,6%
Történelmünk során elkövetett hibák	5,1%	3,4%	4,4%	6,6%	5,6%
Elmaradottságunk, szegénység	4,4%	4,1%	2,7%	4,0%	5,6%
Háborús részvételeinket, területvesztés	2,4%	2,7%	2,7%	2,6%	2,2%
Negatív viselkedés	2,4%	1,4%	2,7%	3,3%	0,0%
Mentalitás, gondolkodásmód	2,3%	1,4%	1,6%	2,2%	4,4%
Egyéb	1,9%	4,1%	1,6%	1,5%	1,1%
Fajgyűlölet, előítélet	1,8%	1,4%	2,2%	1,5%	3,3%
Nem becsüljük meg a tudást	0,4%	0,0%	0,0%	1,5%	0,0%

A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok között erőteljes, szignifikáns nézetkülönbségek mutatkoznak. Az RK+RI- típusba tartozók 71%-a lát okot szégyenkezésre, míg az RI+ csoport tagjainak 41,7%-a. Ez utóbbiak 58,3%-a ad nemleges választ, ez az RK+RI- csoport esetében 29%.

Kettős tükörben szemléltük az ország helyzetét és látni vélt teljesítményét, amikor feltettük a következő kérdést: „*Ön szerint Magyarország helyzete a korábbi keleti-blokk (volt szocialista) országaihoz képest hogyan alakult különböző szempontokból?*”, illetve „*Ön szerint Magyarország helyzete az Európai Unió országaihoz képest hogyan alakult különböző szempontokból?*”. 12 szempontot

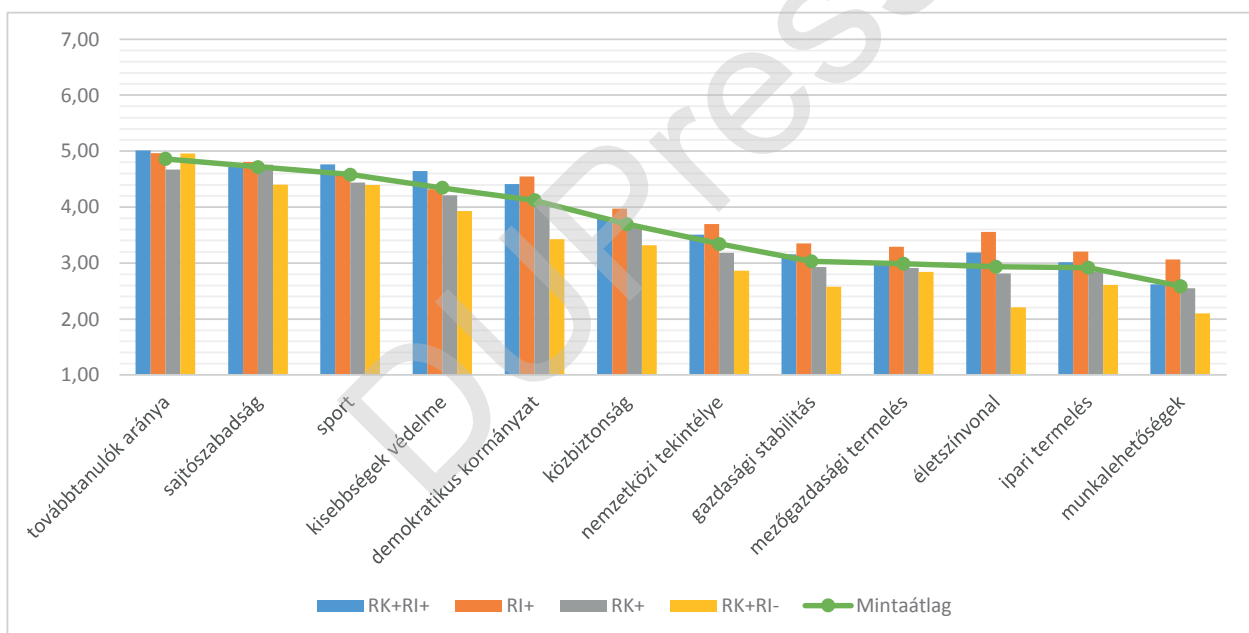
III. 39. ábra: A nemzeti szegyenérzet tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

kínáltunk fel a vizsgálati személyeknek, és hétfokú skálán adták meg válaszaikat. A keleti blokkhoz való viszonyítás esetében a legmagasabb skálaérték 4,86 volt, a legalacsonyabb pedig 2,59. Ugyanezen értékek az Európai Unió országaival való összevetéskor a csúcson 4,43, és a sor végén 2,23 voltak. Pusztán ezekből az adatokból is kitűnik, hogy az előbbi viszonyítási keret kedvezőbb, az utóbbi előnytelenebb volt az ország megítélése szempontjából, mely keretekben azonban az erények és fogyatékoságok *értéksora lényegében nem változott*. Mindkét jellemzési profilban a továbbtanulók aránya szerepelt legfőbb pozitívumként, amit a sajtószabadság, a sport, a kisebbségek védelme követett. A kelet-európai blokk országaival való összemérésben még a semleges 4-es értéket meghaladta (4,12) a kormányzat demokratikus minősítése is. A 4-es és 3-as skálafok közötti kontinuumban helyezkedett el a közbiztonság, az ország nemzetközi tekintélye, valamint a gazdasági stabilitás. Ezen negatívumok súlyosabbnak tűntek azon esetekben, amikor az ország a 3-as skálafok alatti átlagos minősítést kapott a mezőgazdasági termelés, az életszínvonal, az ipari termelés, valamint mélypontként a munkalehetőségek tekintetében. Még ebben az összehasonlítási keretben is a szellemi és jogi pozitívumok mellett megjelenik a termeléssel és a jóléttel kapcsolatos negatív megítélés. Az Európai Unió országainak referenciakeretében a demokratikus kormányzat már kiesik az elismert pozitívumok sorából (3,78), és a közbiztonsággal együtt a 4-es és 3-as skálafok közé kerül. Ezután a 3-as skálafok alatti szakaszon némileg átrendeződve (ha tetszik, logikusabb rendben) következik a mezőgazdasági termelés, a gazdasági stabilitás, az ipari termelés, az életszínvonal és végül újfent legproblematisabb vonásként a munkalehetőségek helyzete. E kettős tükörben tehát az ország kiegyensúlyozásra törekvő bemutatásában túlsúlyba kerülnek a gazdasági és a személyre is szóló megélhetési gondok.

III. 32. tábla: A magyar országteljesítmény kelet-európai összehasonlításban – megítélése
a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
továbbtanulók aránya	4,86	1,33	5,01	4,96	4,67	4,96	3,098	*
sajtószabadság	4,72	1,49	4,72	4,81	4,75	4,40	1,860	
sport	4,58	1,43	4,76	4,61	4,44	4,40	2,286	
kisebbségek védelme	4,35	1,58	4,64	4,32	4,22	3,93	5,022	**
demokratikus kormányzat	4,12	1,53	4,41	4,55	4,05	3,42	14,784	***
közbiztonság	3,70	1,35	3,79	3,97	3,63	3,32	5,846	**
nemzetközi tekintélye	3,34	1,34	3,50	3,70	3,18	2,86	11,871	***
gazdasági stabilitás	3,03	1,30	3,16	3,35	2,93	2,58	9,727	***
mezőgazdasági termelés	2,99	1,42	2,98	3,29	2,92	2,84	3,448	*
életszínvonal	2,93	1,38	3,19	3,55	2,81	2,20	26,928	***
ipari termelés	2,92	1,27	3,02	3,21	2,84	2,61	6,303	***
munkalehetőségek	2,59	1,27	2,62	3,06	2,55	2,10	15,348	***
Átlag	3,68	1,39	3,82	3,95	3,58	3,30		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

III. 40. ábra: A magyar országteljesítmény kelet-európai összehasonlításban – megítélése
a rendszerattitűdök függvényében, 2010

A válaszok tartalma és elrendeződése szempontjából is e vonatkozásban is közvetlenül releváns a válaszadók rendszerattitűdje. A keleti blokk országaival való összehasonlításban azt tapasztaljuk, hogy a 12 szempontból 10-ben az a véleménymegoszlási séma jelenik meg, amelyben az RI+ csoport kínálja a legelismertebb választ, míg az RK+RI- csoport a legkedvezőtlenebbet (ezen elrendeződés 8 esetben szignifikáns, 2-ben – a sajtószabadság és a sport vonatkozásában – jelentkezik ugyan, de nem éri ezt a statisztikai szintet). Három számon tartott pozitívum esetében nem az RI+, hanem az RK+RI+

csoport válasza a legpozitívabb, a kisebbség védelem és sport dolgában itt is az RK+RI- csoport a leginkább kételkedő, a továbbtanulás lehetőségeiről szólva viszont az RK+ csoport képezi az ellenpontot.

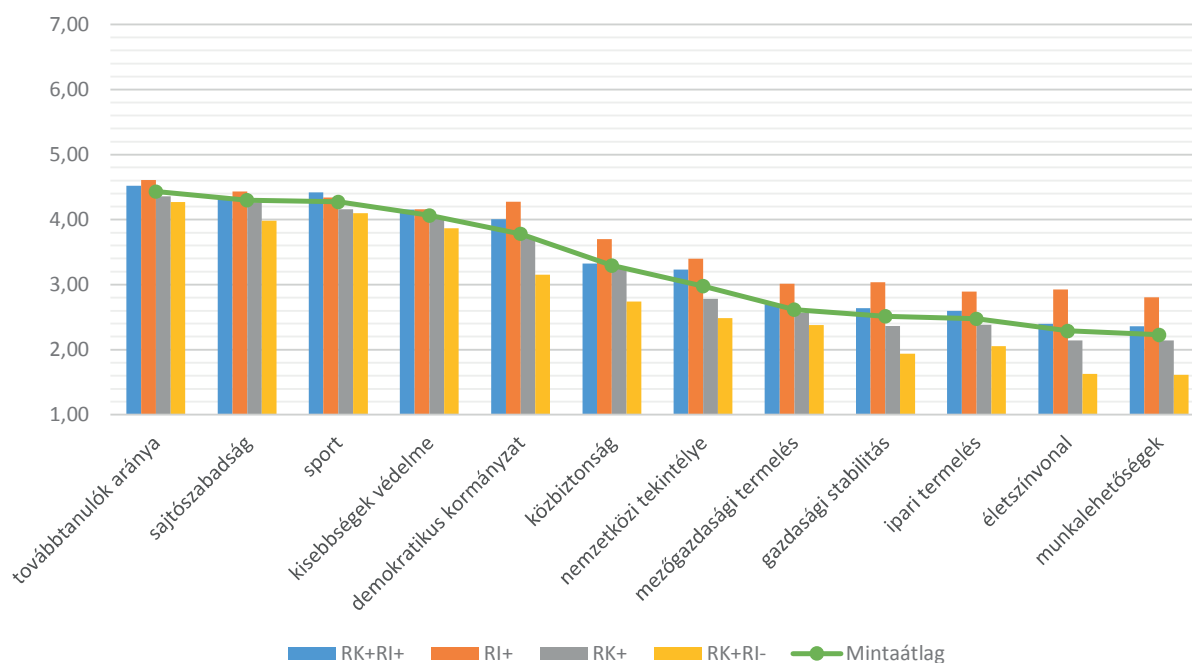
Ha a válaszok háttérében meghúzódó társadalmi-demográfiai tényezőket vesszük számba, kitűnik, hogy az *urbanizáltság* szempontjából eltérő válaszadói csoportok közül a munkalehetőséggel, életszínvonalal, illetve gazdasági stabilitással kapcsolatos kérdésekben a legnagyobb kétségei a községekben élőknek vannak, a budapesti lakosok álláspontja kedvezőbb, mint ahogy a munkalehetőségek kérdéséről minél fiatalabbak a kérdeztettek, annál pozitívabb választ adnak. A legidősebb korcsoport (illetve a legkevesbé iskolázottak) sok vonatkozásban viszonylag derűlátóan nyilatkozik, ez adódhat akár tájékozatlanságból, akár az aktuális helyzet hiányos ismeretéből. Ez a magyarázat azonban nem áll meg a magasabb iskolázottságúakkal kapcsolatban, akik nem csupán a továbbtanulók aránya vagy a sajtószabadság dolgában, de az életszínvonal tekintetében is viszonylag pozitív ítéletet mondanak az ország helyzetéről, amelyet viszont a gazdasági stabilitás szempontjából a legnegatívabban ítélik meg. A Fidesz-szavazók értékelése általában kis mértékben, de pozitívabb, mint az MSZP támogatóié (halvány kivétel a kisebbségvédelem, illetve az ipari termelés megítélése), jelentőssé válik a különbség a nemzetközi tekintély vonatkozásában, szignifikáns a demokratikus kormányzás kétféle értékelésének különbsége, amit a Fidesz-támogatók 4,50-re, az MSZP-szavazók 3,67-re minősítenek.

III. 33. tábla: A magyar országteljesítmény európai uniós összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	Szórás	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
továbbtanulók aránya	4,43	1,39	4,52	4,61	4,36	4,27	1,897	
sajtószabadság	4,30	1,46	4,34	4,43	4,26	3,98	2,311	
sport	4,27	1,40	4,42	4,34	4,15	4,10	1,910	
kisebbségek védelme	4,07	1,55	4,15	4,16	4,02	3,87	1,112	
demokratikus kormányzat	3,78	1,48	4,01	4,27	3,73	3,16	14,829	***
közbiztonság	3,29	1,33	3,33	3,70	3,24	2,74	13,248	***
nemzetközi tekintélye	2,98	1,31	3,23	3,40	2,78	2,49	17,344	***
mezőgazdasági termelés	2,62	1,26	2,70	3,02	2,56	2,38	7,520	***
gazdasági stabilitás	2,51	1,17	2,64	3,04	2,37	1,94	25,574	***
ipari termelés	2,48	1,12	2,60	2,89	2,38	2,06	15,768	***
életszínvonal	2,29	1,15	2,40	2,93	2,14	1,63	37,184	***
munkalehetőségek	2,23	1,14	2,36	2,81	2,14	1,62	30,439	***
Átlag	3,27	1,31	3,39	3,63	3,18	2,85		

(Szignifikanciaszint jelölése:*** p<,001)

Európai uniós keretben szemlélve az ország helyzetét, töretlen egyöntetűséggel azt tapasztaljuk, hogy a rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok közül a legpozitívabb minősítést az RI+, a legkritikusabbat az RK+RI- csoport adja (a gazdasági stabilitás és az életszínvonal megítélésakor ez utóbbi csoport válaszainak átlaga a 2-es és 3-as skálafok közé esik). Az itt említett statisztikus különbségek egyirányúak ugyan, de 4 esetben – különös tekintettel az általánosan feltételezett pozitívumokra – nem érik el a szignifikancia szintjét.

III. 41. ábra: A magyar országteljesítmény európai uniós összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

Az ország minősítésében a válaszadók társadalmi-demográfiai vonásai szerepet játszanak, így például az iskolázottság szintje befolyásolja azt, hogy a legkritikusabban szemlélt munkalehetőségek és életszínvonal tekintetében milyen értékelést adnak, vagy a legfőbb erényként elkönyvelt továbbtanulás tekintetében mennyire pozitív az ítéletük. Az iskolázottság két végpontját – a 8 osztálynál kevesebbet, illetve az egyetemet végzettek csoportját – tekintve az előbbieken több a fenntartás, az utóbbiak tendenciaszerűen hajlamosak a pozitívumok elismerésére. Párhuzamos különbségek figyelhetők meg az urbanizáltság foka szerint – legyen szó kisebbségvédelemről vagy munkalehetőségről –, a községekben élők kritikusabbak. Esetleg újfent a tájékozatlanság és a kisebb involváltság nyilvánul meg másként abban, hogy a legidősebb korcsoport a 12 szempont közül 10-ben a legpozitívabban, illetve a legtoleránsabban nyilatkozik az ország helyzetéről az uniós viszonyítási keretben. A különböző politikai csoporthoz tartozók véleménye változatos módon oszlik meg. Az MSZP támogatóinak árnyalattal kedvezőbb a képe a továbbtanulás, a sport és a mezőgazdasági termelés vonatkozásában, más szempontból több esetben elmarasztalóbbak, így a sajtószabadság és a nemzetközi tekintély nézőpontjából is, különösen pedig a demokratikus kormányzás megítélésben, a Fidesz-szavazók 4,35-ös átlagától szignifikánsan eltér az MSZP-támogatók – kétségtelenül halványan pozitív – 4,14-es globális ítélete.

Mind a nemzeti identitás, mind a történeti tájékozódás szempontjából lényeges „kapaszkodási pont”, hogy a magyarságot hol és hogyan helyezik el az emberek a tágabb európai térben. Ennek jegyében tettük fel az országos reprezentatív minta tagjainak a kérdést, hogy „*Ha azt hallja, hogy „európai ember”, mely nemzetek, etnikai csoportok jutnak az eszébe?*”. A vizsgálati személyek 4 spontánul megfogalmazott vonatkozó válaszát rögzítettük és összesítettük. Ebből az az összkép bontakozott ki, hogy az európai ember képzele legnagyobb gyakorisággal (24,4%) Németországgal kapcsolódik össze, melyet Franciaország követ (15,6%), majd Anglia következett (13,3%). Ebben a sorban a negyedik helyet foglalta el Magyarország a maga 12,6%-os említési gyakoriságával. 10% alá leszkadva követi ezt Oroszország (6,1%), Ausztria (5,7%), valamint Románia (3,4%).

A rendszerattitúd szerint megkülönböztetett csoportok között viszonylag egyenletes eloszlás következtében nem mutatkozik szignifikáns különbség.

A 2012. évi országos reprezentatív minta tagjainak nyitott kérdést tettünk fel arról, hogy szerintük milyen érzések jellemzik a magyar embereket és más nemzetek tagjait. A nyitott kérdések kódolása során a spontán adott válaszokat tartalmi alapon válaszkategóriákba soroltuk, és ezek előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk; mindenkinek két kötetlen választ azonosítottuk, és azt is összegeztük, hogy e két válaszlehetőséggel élve hányszor szerepel egy-egy válaszkategória. A kérdezettek szerint „a magyar embereket manapság” mindenekelőtt a pesszimizmus jellemzi (az összes kérdezett 46,9%-ának válaszai szerint), amihez hozzákapcsolhatnánk a „jövőtől való félelem” érzését is (4,2%); mondhatjuk tehát, hogy a jövő kilátásai aggasztják a válaszadók fele szerint a magyarokat. E gondolati körbe tartozik még az általában vett félelem (14,7%), és sajátosan a munkahely elvesztésétől való félelem (1,3%), valamint a „bizonytalanság” általában, illetve anyagi tekintetben (összesen 16,2%). Az összképben megjelennek további negatív érzések: „rossz érzés” (3,9%), csalódás (10,5%), valamint fásultság és közöny (6,8%), és szóba kerül még a társadalmi közérzetet beárnyékoló „széthúzás”, irigység (1,8%). A viszonylag differenciált negatívumok mellett elenyésző a semlegesnek mondható „változó” (7,5%); törpe arányban, de szóba került a „várakozás”, a reménykedés (3,3%) és a tagolatlanul kezelt „pozitív dolgok” (0,7%). A saját nemzeti csoport jellemzésére felhasznált minősítések összességükben túlnyomóan kedvezőtlenek, jellemzőjük továbbá, hogy – az aktuális állapotot mintegy kivetítve – fenyegetőnek ítélik a jövőt.

Elemeztük, hogy a többé-kevésbé gyakori válaszok hogyan jelentkeznek a különböző rendszerattitűdök képviselőinek körében. A fenyegető jövő képzetének gyakorisága mind a 4 attitűdtípus képviselőinél meghaladja a 40%-ot, egy árnyalattal, de nem szignifikáns mértékben az RK+RI-, illetve az RK+ csoportban nagyobb gyakorisággal jelentkeznek, csakúgy mint a mintaegész válaszaiban 10%-os arányban vagy ennél valamivel ritkábban előforduló negatív érzések az RK+RI- esetében; a félelem és csalódás az RK+ esetében pedig az általában vett „rossz érzés”.

Egyidejűleg, ugyancsak nyitott kérdések formájában nyilatkoztak a minta tagjai, hogy szerintük milyen érzések jellemzik a német, amerikai és orosz embereket. Míg a magyarokkal kapcsolatban minimális a „nem tudom” válasz, ez az idegen nemzetekkel kapcsolatban – érthető módon – lényegesen nagyobb arányban jelentkezik (a németek esetében 38,3%, az amerikaiak vonatkozásában 41,5%, az oroszok esetében 51% volt). Mindezzel együtt a kérdezettek számottevő része adott értékelhető, tartalmas választ, még ha ezek viszonylag nagy mértékben szóródtak is.

A *németekkel* kapcsolatban viszonylag gyakran említik az öntudatot, „felsőbbrendűséget” (17,7%), amihez tartalmilag kapcsolódik még a magabiztosság és határozottság (2,3%), illetve a hideg, kimért jelleg (4,7%). Ezek háttérben említésre méltó arányban hozzák szóba az elégedettséget és biztonságot (10,7%), valamint a jólétet és gazdagságot (9,7%). Ehhez kapcsolódóan kerül szóba – a nem kifejezetten érzelmi jellegű – színvonalas ipar és erős gazdaság (3,3%), valamint az Európában játszott gazdasági-politikai szerep (3,5%). A németek jellemzői között ott vannak a munkavégzéssel kapcsolatos sztereotip vonások: a precizitás (8,3%) és a kemény szorgalom (7,4%). A feltételezett érzelmi viszonyulások (önérzet és megelégedettség) mögött a külső csoport esetében magatartási és helyzeti ismérvek is felbukkannak.

Az *amerikai* embereknek tulajdonított – több-kevesebb joggal mondhatjuk – érzelmi állapot a biztonság és jólét (10,5%), és ehhez kapcsolódóan általában a biztonság érzete (3%), valamint a nyugalom (3,5%). Emellett megjelenik az önteltség és lenézés (9,4%), továbbá az általában vett

büszkeség (5,8%) és az arrogancia (1,1%), illetve a magabiztosság és sikerorientáció (7,3%). Számolnak továbbá az amerikaiak nemzeti öntudatával (5,8%), világhatalmi ambícióival (4,7%), illetve kétségbe vonják annak jogosságát (2,1%). Vannak, akik kifejezetten vidámnak (5,1%), bizalomtelinek (2,3%) látják az amerikaiakat. Ismét mások széthúzásról és békétlenségről beszélnek (1,4%), illetve arra utalnak, hogy a társadalom ott is szétszakadt (2,4%). Egyéb szórt jellemzők minimális arányban szerepelnek, demokratikus beállítottságról alig esik szó (0,7%), értelmi képességekről még ilyen arányban sem (0,4%).

Az orosz emberek érzelmi ismérvei mindenekelőtt arra utalnak, hogyan élik meg helyzetüket. A leggyakrabban szerepel a törekvés és reménység (10,2%), ezt követi a beletörődés és boldogtalanság (9,2%), valamint a szegénység nehéz sorsa (8,1%). Általában tehát a nehézségekkel való megküzdésről vagy annak hiányáról van szó, ehhez képest eltölpül az a válaszkategória, hogy „hatalmas-kodók-gazdagok, illetve maffiózók” vannak közöttük (3,2%); szóba kerül, hogy nagyra tartják magukat, illetve nyeresek és agresszívek (3,7%, illetve 5,5%), illetve barátságosak (1,9%). Néhányan érintik a zártság, elzárkózás (1,9%), illetve a nyitottság/nyitás (0,9%) dimenzióját. A további válaszok ilyen mértékben sem koncentrálnak, az összbenyomás kissé ambivalens, de kifejezetten negatívnak nem mondható.

A szakirodalmi tapasztalatokkal összhangzik, hogy kifejezetten és találóan érzelmekről a kérdezettek a saját csoporttal kapcsolatban ejtenek szót, külső csoportok esetében elsősorban arra utalnak, hogy a látni vélt helyzetüket hogyan élik meg magukkal és más csoportokkal (köztük a magyarokkal), milyen értékelő összehasonlításokat tehetnek és magatartást tanúsítanak. Ami a magyar minta specifikuma, az az, hogy a saját csoport érzései meghatározó arányban negatívak, és a külső csoportokkal – akár rejtett módon – összehasonlítva a biztonságérzet és a kilátások negatívumai esnek különösen nagy súllyal latba.

III/4. A jelen/előttörténet kontextus

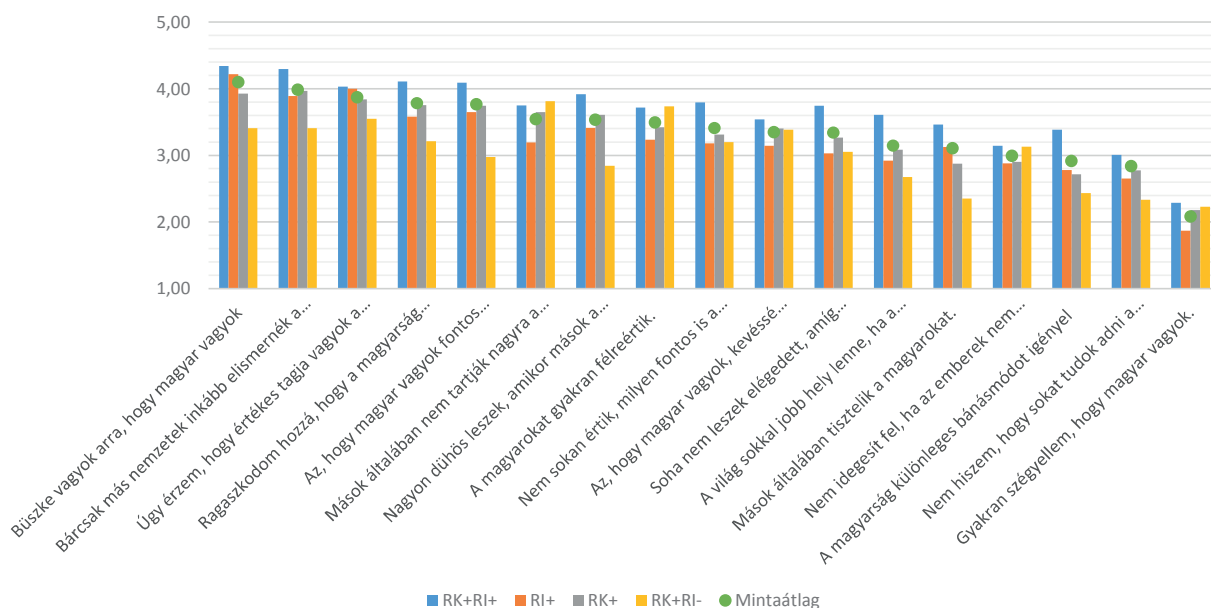
2012-ben nyitott kérdésekkel és hangsúlyozottan történeti kontextusban tértünk vissza arra, ami már 2010-ben vizsgálat tárgyát képezte: a vizsgálati személyek jelölik meg, milyen érzelmeket táplálnak nemzetükkel, illetve annak múltjával kapcsolatban. Ekkor a vizsgálati személyek mintegy 27,2%-a a büszkeség forrásaként konkrét történelmi személyeket jelölt meg, 14,1%-a a történelmi múltunkról szólt, kifejezetten tudósainkat, Nobel-díjasainkat emlegette 10,5%. Ettől elmaradt a „nagy magyarok” említése, általános karakterjegy nemigen jelentkezett, legfeljebb azt találjuk, hogy 6,9% büszke arra, hogy „mindig talpra álltunk”. A szégyen, rossz érzés kérdésre adott leggyakoribb válasz 17,1% a jelenre, a mai kormányzásra vonatkozik (esetleg ide sorolható még a szegénység, a gazdasági helyzet felemlgetése, illetve a rendszerváltás nyomán végbement változások 9,3%-kal és 5,4%-kal). Ennél ritkább az, hogy történelmi eseményeket, a történelem folyamatát említik (14,7%) [ezzel sorolható tartalmilag egy csoportba a világháborús részvételünk (9,5%), valamint Trianon (6,8%)]. Egyes korszakok és rendszerek kritikai felemlgetése minimális gyakorisággal, 1-2%-ban fordul elő.

A magyar nemzettel kapcsolatos személyes álláspont felderítésére változatos nézőpontokat képviselő számos tételt kínáltunk fel a kérdezetteknek, egy hétfokú skálán való megítélés céljából. Ezek a tematikusan szórt tételek nem képeznek egy skálát, de mindegyikben felsejlik a nemzetértékelés valamely aspektusa.

III. 34. tábla: A nemzeti öntudatot érintő tételek fogadtatása a rendszerattitűdök függvényében, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.	4,10	4,34	4,22	3,93	3,41	10,253	***
Bárcsak más nemzetek inkább elismernék a magyarok tekintélyét.	3,99	4,30	3,89	3,97	3,41	9,711	***
Úgy érzem, hogy értékes tagja vagyok a magyarságnak.	3,87	4,03	4,00	3,84	3,55	2,752	*
Ragaszkodom hozzá, hogy a magyarság megkapja a neki járó tiszteletet.	3,78	4,11	3,58	3,75	3,21	9,800	***
Az, hogy magyar vagyok fontos meghatározója annak, hogy ki vagyok.	3,77	4,09	3,65	3,75	2,97	10,187	***
Mások általában nem tartják nagyra a magyarokat.	3,55	3,75	3,19	3,65	3,82	7,622	***
Nagyon dühös leszek, amikor mások a nemzetemet kritizálják.	3,54	3,92	3,41	3,61	2,85	10,267	***
A magyarokat gyakran félreértik.	3,50	3,72	3,24	3,42	3,74	5,180	**
Nem sokan értik, milyen fontos is a nemzetem.	3,41	3,80	3,18	3,31	3,20	8,945	***
Az, hogy magyar vagyok, kevésbé befolyásolja, hogy mit tartok magamról.	3,35	3,54	3,14	3,40	3,38	2,294	
Soha nem leszek elégedett, amíg nemzetem meg nem kap mindent, ami jár neki.	3,34	3,75	3,03	3,27	3,05	9,079	***
A világ sokkal jobb hely lenne, ha a magyaroknak nagyobb beleszólása lenne a világ dolgaiba.	3,15	3,61	2,92	3,09	2,68	11,681	***
Mások általában tisztelik a magyarokat.	3,11	3,46	3,13	2,87	2,35	13,342	***
Nem idegesít fel, ha az emberek nem ismerik el a magyarok által elért eredményeket.	2,99	3,14	2,88	2,90	3,13	1,462	
A magyarság különleges bánásmódot igényel.	2,92	3,39	2,78	2,71	2,44	10,427	***
Nem hiszem, hogy sokat tudok adni a magyarságnak.	2,84	3,01	2,65	2,78	2,33	3,789	**
Gyakran szégyellem, hogy magyar vagyok.	2,09	2,29	1,87	2,18	2,23	2,466	
Átlag	3,37	3,66	3,22	3,32	3,04		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

III. 42. ábra: A nemzeti öntudatot érintő tételek fogadtatása
a rendszerattitűdök függvényében, 2012

Ezek közül a minta *kis mértékben*, de arra hajlik, hogy *elfogadja* „Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.”, a támogató vélemény azonban itt is alig-alig haladja meg a 4-es semleges értéket. Már kifejezetten a semleges zónába tartozik annak az állításnak a fogadtatása, hogy „Bárcsak más nemzetek inkább elismernék a magyarok tekintélyét.” E két esetben is az a gyakori válaszminta jelentkezik, hogy a rendszerattitűd szempontjából elkülönített 4 csoport közül a leginkább támogató az RK+RI+ csoport, és a legtöbb fenntartással (kifejezetten a 4-es érték alatt) az RK+RI- csoport képviselői élnek. Három olyan item van, amelyeket a minta egésze *viszonylag határozottan elutasít*. Ezek egyike: „Gyakran szégyellem, hogy magyar vagyok.” (itt az egyetértés mértéke alig haladja meg a 2-es skálafokot), a másik az a többértelmű kijelentés, hogy „A magyarság különleges bánásmódot igényel.” (itt az egyetértés mértéke a 3-as skálaértékhez közelít), a harmadik „Nem hiszem, hogy sokat tudok adni a magyarságnak.” (2,84). Az első állítással kapcsolatban a leghatározottabb az RI+ csoport elutasító véleménye (1,87), a második esetben az RK+RI- rendszerattitűd képviselői érznek leginkább fenntartásokat (2,44), a harmadik állítással kapcsolatban is a leginkább ők ellenzik az állítást (2,33), míg az RK+RI+ csoport tagjai mindhárom esetben viszonylag toleránsak, noha az állításokkal maguk sem azonosulnak.

E két pólus között – kifejezve azt, hogy a nemzetértékelésben az országos minta összességében viszonylag visszafogott – a 4-es és 3-as skálafok közötti fogadtatásra találnak különböző itemek. A 4-es skálafokhoz áll legközelebb, hogy „Úgy érzem, értékes tagja vagyok a magyarságnak.”, ezzel kapcsolatban a csoportok között nincs szignifikáns különbség, nem úgy, mint a sorban következő tételek esetében: „Ragaszkodom hozzá, hogy a magyarság megkapja a neki járó tiszteletet.”, „Az, hogy magyar vagyok, fontos meghatározója annak, hogy ki vagyok.”, „Nagyon dühös leszek, amikor mások a nemzetemet kritizálják.”. Ezen tételek esetében a legalacsonyabb az RK+RI- csoport válaszátlaga, a legmagasabb viszont az RK+RI+ csoporté. A sorban, az élesedő elutasítás jegyében az következik, hogy „Mások általában nem tartják nagyra a magyarokat.”, „A magyarokat gyakran félreértik.”, illetve „Nem sokan értik, milyen fontos is a nemzetem.”. Az első két kételkedő tételekkel kapcsolatban

az RK+RI- csoportban viszonylag kicsi az elutasítás, amely a legélesebb az RI+ válaszadók esetében. A mintaegész valamivel tartózkodóbb azzal kapcsolatban, hogy „Azt, hogy magyar vagyok, kevésbé befolyásolja, hogy mit tartok magamról.”, majd „Soha nem leszek elégedett, amíg nemzetem meg nem kap mindent, ami jár neki.”, „A világ sokkal jobb hely lenne, ha a magyaroknak nagyobb beleszólása lenne a világ dolgaiba.”, „Mások általában tisztelik a magyarokat.”, „Nem idegesít fel, ha az emberek nem ismerik el a magyarok által elért eredményeket.”. A tételek tartalmától függően az RK+RI- csoport a pozitív nemzeti kötődést kifejező tételre, az RI+ csoport viszont a nemzeti fenntartásokat kifejező ítéleteket utasítja el erőteljesebben.

A történelmi vélekedések az eddigiekben tárgyalt módon, de saját jogon is vizsgálatot érdemelnek. Nyílt kérdéssel fordultunk a vizsgálati személyekhez, hogy a 20. század történetében melyik volt a legjobb és a legrosszabb időszak, és miért tekinthetjük ezt annak. Az első kérdésre 28,9% volt a szimpla „nem tudom” válasz, és a spontán módon megfogalmazott feleletek tartalmi nagymértékben szórta. Ami azonban egyértelműnek tűnik, az az, hogy többféleképpen közelítve: az 1960–1980-as vagy 1970–1980-as évek (22,1%), vagy éppen átfogóan a „Kádár-korszak” (16,9%) jelenik meg a laikus történelmi emlékezetben a legpozitívabb színben. Ehhez képest az első világháború előtti vagy a két világháború közötti időszak nem éri el az 5-5%-ot, elvétve kerül egyáltalán szó a II. világháború utáni koalíciós időszakról, az 1956-os rövid időszak csak felvillan. A rendszerváltás maga 7,3%-ban jelenik meg a pozitív válaszokban, a rendszerváltást követő kormányok említése 1-2%-ban fordul csak elő.

A Kádár-korszak méltatásában szerepet játszik a válaszadók iskolai végzettsége. A 8 osztálynál kevesebbet tanulók, illetve a szakmunkás végzettségűek a két megközelítésben meghaladják az 50%-ot. Az egyetemet végzettek az 1960–80-as évekről 16%-ban, a Kádár-korszakról pedig 6%-ban tesznek említést. E periódus megítélésében politikai pártállás szerint is vannak eltérések, a Fidesz szavazói együttesen 40%-ban nyilatkoznak pozitívan, míg ez az arány az MSZP támogatóinak körében meghaladja a 60%-ot.

A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok között a legvisszafogottabban az RI+ képviselői nyilatkoznak mind az 1960–80-as évekről, mind a Kádár-korszakról, az évszámok felől közelítve az RK+ csoport tesz erről az időszakról említést, az utóbbi, Kádár-címkével viszont az RK+RI- csoport képezi a pozitív végletet. A véleménykülönbségek ilyen értelemben szignifikánsak.

Bármely periódusról legyen szó az elismerés motívumai közül a legsűrűbben a munkalehetőség és létbiztonság (27,5%), valamint az anyagi előnyök (10,2%) bukkantak fel. A spontán válaszokban 10%-hoz közelít a gazdasági fejlődés említése, felbukkan a békesség, nyugodt élet hangulata, a kiszámítható jövő és optimizmus, valamint a szabadság és demokrácia (ez utóbbi már csak 3,9%).

A felmerült magyarázatok tekintetében a munkalehetőség és létbiztonság szempontja legsűrűbben a községben élők, legritkábban a budapestiek körében merült fel, a 8 osztálynál is kevesebbet végzők 77,3%-a tartja fontosnak; iskolai végzettség szerint ez az arány fokról fokra csökken, míg az egyetemi diplomával rendelkezők körében csak a 18,5%-ot éri el. Az átlag szintjén áll e motívum a legidősebb korosztály körében, az 1931 és 1950 között született két korcsoport esetében viszont eléri és meghaladja a 60%-ot, majd fokozatosan visszaszorul a legfiatalabb korcsoportig, az 1981 után születettek körében csak 21%. Az MSZP támogatói 50%-nál nagyobb, a Fidesz szavazói 50%-nál számottevően kisebb arányban tartják ezt a szempontot fontosnak. A korszak

gazdasági fejlődésének nézőpontja az elmondottak szerint szerényebb arányban játszik szerepet, a községben élők kisebb arányban hangsúlyozzák, mint a budapestiek. A kevésbé iskolázottakhoz képest sűrűbben kerül sorra a középiskolai vagy magasabb végzettséget szerzett válaszadók körében, mígnem az egyetemi diplomát szerzettek 25,9%-a tartja ezt mérvadónak. Az idősebb korosztályok hullámzó módon és mértékben, de messze elmaradnak a legfiatalabbak csoportjától, ahol e szempont 37,3%-ban fordul elő. A Fidesz támogatóinak 20,3%-a lényegesen eltér az MSZP szavazóinak 3,2%-ától.

A rendszerattitúd szerint megkülönböztetett csoportok között az értékelés motívuma között van számottevő, szignifikáns véleménykülönbség. Míg a munkalehetőség, létbiztonság szempontját az RK+RI- csoport hangsúlyozza (62,5%) az RI+ típussal szemben. Ugyanezen RK+RI- a legvisszafogottabb a gazdasági fejlődés hangsúlyozásában, amit az RK+RI+ típus emel ki viszonylag gyakran (20%).

Arra a kérdésre, hogy melyik volt a legrosszabb periódus (a sok közül) csak néhány válasz gyakorisága emelkedett ki: 16,3% említette a háborús éveket, 13,4% a rendszerváltást követő periódust, és ettől is elmaradt (8,5%) az 1950-es évek, a Rákosi-korszak felemlgetése. Viszonylag friss élményekre utalt a Gyurcsány-kormány megjelölése (vagy másként a 2006-2010-es időszak), ugyanilyen (4-5%)-os arányban szóltak a 2000 óta eltelt időről, vagy jelölték meg az aktuális, jelen helyzetet.

A *rendszerváltás elmarasztalása* inkább jellemző az alacsonyabb iskolázottságúakra, mint a középfokú vagy magasabb iskolát végzettekre és mélypontját, 8%-kal az egyetemi diplomát szerzettek esetében éri el. Településjelleg szerint elkülönítve a községben élők 20%-a utal erre; ez az arány fokozatosan csökken az urbanizáltság fokával. A különböző korosztályok közül a legfiatalabb generációk kevésbé marasztalják el ezt a történeti fordulatot, míg a Fidesz szavazóinak körében 11,2%, az MSZP-támogatók körében 24,2% hozza szóba. A Rákosi-korszak és az 1950-es évek említése leggyakoribb két póluson, a legkevésbé iskolázottaknál és az egyetemet végzettek körében (az utóbbiak 16%-a tesz erről említést). A kevésbé urbanizált településeken említik viszonylag nagyobb arányban, és a különböző korosztályok közül mind ritkábban a fiatalok hozzák szóba, az 1981 után születettek körében gyakorisága 3,1%. A politikai csoportosulások között e tekintetben nincs számottevő különbség.

A rendszerattitúd szerint megkülönböztetett csoportok közül az 1990-es évek után következő periódust a leggyakrabban az RK+RI- csoport említi (28,9%), míg a legritkábban az RI+ csoportban merül fel (10,4%). Ez utóbbi csoport az, amely – és itt már egészen szerény arányokról van szó – a 4 típus közül a leggyakrabban említi meg a Rákosi-korszakot.

Amikor arra kértünk magyarázatot, hogy a megjelölt időszakot miért tartják a legrosszabbnak, viszonylag sűrűn említették az *elszegényedést, létbizonytalanságot* (16,1%), amihez gondolatilag szervesen kapcsolódik a szegénység, az éhezés és a munkanélküliség is (e 3 motívum együtt 31,8%). A személyes sorsokhoz képest az ország tönkremenetelére, gazdasági bajaira utal 10,9%, amihez kapcsolható a gazdasági válság, illetve a kiszámíthatatlanság, továbbá a korrupció is (a 4 motívum együtt 21,1%). Felmerült még, mint a hazai közállapotokat rontó történeti tényező a politikai elnyomás és üldözés (8,8%), amihez kapcsolódhat a szellemi elnyomás, beszűkülés, illetve az ellenséges, feszült atmoszféra (mindez együtt 13,8%).

A létbizonytalanság és elszegényedés motívuma ritkábban jelenik meg az iskolai végzettség magasabb fokán (egyetemi diplomásoknál 6,7%), illetve a legfiatalabb korosztálynál; valamivel sűrűbben említik a nők, mint a férfiak. Az ország gazdasági bajairól a férfiak tesznek sűrűbben

említést, vidéki lakosok körében nagyobb gyakorisággal kerül szóba, a magasabb iskolázottságúak körében kisebb a gyakorisága, viszont a legfiatalabb korosztály viszonylag gyakran említi (17,1%). A politikai elnyomás mint történelmi teherként a magasabb iskolázottságúak körében bukkan fel mind nagyobb gyakorisággal (egyetemet végzettek esetében 33,3%), a legfiatalabb korosztály ezt a szempontot viszonylag elhanyagolja. Politikai pártállás szerint azonban mutatkozik vele kapcsolatban különbség: a Fidesz-szavazók dupla annyian említik (17,4%), mint az MSZP támogatói.

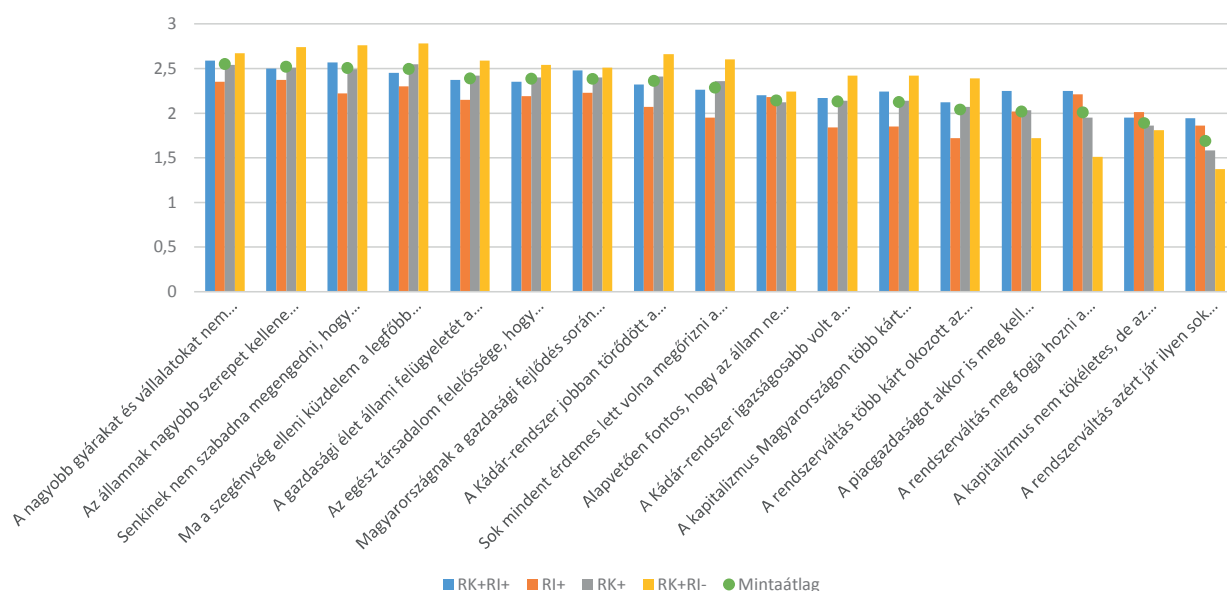
A rendszerattitűd szerint megkülönböztetett csoportok közül a létbizonytalanságot és elszegényedést az RK+RI- csoport emlegeti viszonylag gyakran, a politikai üldöztetést, elnyomást, félelmet viszont az RI+ csoport tekinti a legnyomasztóbb kortűnetnek, a nézetkülönbségek azonban statisztikailag nem szignifikánsak.

A történelmi köztudat és a történelmi egybevetésekben feltáruló tanulságok vizsgálata ráirányítja a figyelmet, hogyan látják az emberek a Kádár-rendszer emlékében megőrzött „szocializmus” és a rendszerváltás nyomán hazánkban is meghonosodott „kapitalizmus” viszonyát. E kettős tárgykörben 17 állítást kínáltunk a vizsgálati személyeknek, amelyekkel kapcsolatban háromfokú skálán adtak választ – amit az alábbi táblázatban részletezünk. Ezen a skálán az elfogadás pozitív végletéhez közelítettek azok a megállapítások, amelyek *a mintán 2,50 skálafoknál magasabb átlagot* értek el. Ezek voltak az elfogadás sorrendjében: *„A kapitalizmus Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle.”*, *„Az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia a társadalom életében, hogy senki ne kerülhessen hátrányos helyzetbe.”*, illetve *„Senkinek nem szabadna megengedni, hogy többet keressen havi egy milliónál.”* Ezek az elfogadott állítások a rendszerváltás óta bekövetkezett változások negatívumait és szükségesnek ítélt korlátait jelölték ki. A 2,50 szint alatt, de pozitív fogadtatásra talált a felkínált megállapítások zöme. Így *„Ma a szegénység elleni küzdelem a legfőbb feladat.”*, *„Az egész társadalom felelőssége, hogy mindenkinek megfelelő lakása és jövedelme legyen.”*, *„A gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon.”* E tételek a megoldandó, sürgető feladatokat vették számba, melyekben már tulajdonképpen implikálódott a sorban következő gondolat: *„Magyarországnak a gazdasági fejlődés során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga útját kellene járnia.”* Kifejezetten a Kádár-rendszerre utalt vissza, hogy *„A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival.”*, *„Sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból.”*, *„A Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál.”* Ezt követte annak a – fentiekkel tartalmilag érdemben ütköző – álláspontnak a kinyilvánítása, hogy az állam ne avatkozzék be a társadalom életébe. A történelmileg bekövetkezett változások negatív következményeit minősítette külön-külön, de tartalmi harmóniában: *„A kapitalizmus Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle.”* és *„A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett.”* Az elfogadás és elutasítás határán helyezkednek el a sorban következő gondolatok, amelyek tartalmilag ellentétben állnak az eddigiekben elfogadott tételek jó részével: *„A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől.”* és *„A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá.”* A reprezentatív minta soraiban viszont a maga konkrétságában kifejezetten elutasításra talált, a 2-es értéknél alacsonyabb átlaggal szerepelt a *„A kapitalizmus nem tökéletes, de az emberek élete mégis ebben a legjobban.”*, valamint a *„A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért.”* Ennek a skálarendszernek az egyes tételei és egésze közvetlen kapcsolatban állnak a rendszerattitűdökben azonosított értékelő viszonyulással.

III. 35. tábla: A szocialista-kapitalista rendszerváltás megítélése
a rendszerattitűdök függvényében, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadna magánkézbe adni.	2,55	2,59	2,35	2,54	2,67	7,181	***
Az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia a társadalom életében, hogy senki ne kerülhessen hátrányos helyzetbe.	2,52	2,50	2,37	2,51	2,74	9,751	***
Senkinek nem szabadna megengedni, hogy többet keressen havi egy milliónál.	2,51	2,57	2,22	2,49	2,76	16,602	***
Ma a szegénység elleni küzdelem a legfőbb feladat.	2,49	2,45	2,30	2,55	2,78	16,585	***
A gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon.	2,39	2,37	2,15	2,42	2,59	12,492	***
Az egész társadalom felelőssége, hogy mindenkinek megfelelő lakása és jövedelme legyen.	2,39	2,35	2,19	2,40	2,54	7,017	***
Magyarországnak a gazdasági fejlődés során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga útját kellene járnia.	2,39	2,48	2,23	2,40	2,51	6,277	***
A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival.	2,36	2,32	2,07	2,41	2,66	17,418	***
Sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból.	2,29	2,26	1,95	2,36	2,60	26,206	***
Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az állampolgárok életébe.	2,14	2,20	2,18	2,12	2,24	1,046	
A Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál.	2,13	2,17	1,84	2,14	2,42	15,416	***
A kapitalizmus Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle.	2,13	2,24	1,85	2,14	2,42	18,840	***
A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett.	2,04	2,12	1,72	2,07	2,39	21,840	***
A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől.	2,02	2,25	2,02	2,03	1,72	15,579	***
A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá.	2,01	2,25	2,21	1,95	1,51	34,930	***
A kapitalizmus nem tökéletes, de az emberek élete mégis ebben a legjobb.	1,89	1,95	2,01	1,86	1,81	3,109	*
A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért.	1,69	1,94	1,86	1,58	1,37	19,339	***
Átlag	2,23	2,29	2,09	2,23	2,34		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 *** p<,001)

III. 43. ábra: A szocialista-kapitalista rendszerváltás megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010

Az álláspontok belső konzisztenciáját dicséri, hogy világos és rendszeres formában jelentkeztek a rendszerattitűd-csoportok közötti nézetkülönbségek. A felkínált itemek tartalmából következően a 17 esetből 12-ben látjuk viszont ugyanazt a véleménymegoszlási sémát, amelyben *az aktuális viszonyokkal szemben kritikus, a kádárista múlt emlékét pozitívan felidéző* megállapításokat az RK+RI- csoport fogadja el leginkább, és vele szemben konzekvensen fenntartásaival, ellenvéleményeivel az RI+ csoport helyezkedik el. Ugyanez a két pólus jelenik meg – fordított helyzetben – azon két itemmel kapcsolatban, amelyek a rendszerváltás pozitív hozadékát fogalmazzák meg, illetve helyezik kilátásba „*A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá.*” és „*A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáért.*”). Egyfajta kívánatosságot fogalmaz meg, mégpedig kockázatok és veszteségek árán végbemelő előrehaladásra utalt a tétel, hogy „*A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől.*”, mellyel kapcsolatban a legpozitívabb állásfoglalást az RK+RI+ csoport fogalmazza meg. Ez esetben is az RK+RI- csoportnak van a legtöbb fenntartása, amint az képezi a negatív pólust a „*Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az állampolgárok életébe.*” esetében is. Összességében elmondhatjuk, hogy a szocializmus-kapitalizmus megtapasztalt viszonyával kapcsolatban az egyes rendszerattitűd-csoportok álláspontja konzekvensnek mutatkozott, a 2010. évi minta történeti-politikai alapállásának megkötő keretei között.

A társadalmi-demográfiai csoportok között visszatérő és egyértelmű különbségek árnyalták az összképet. A nosztalgikus, illetve az aktuális helyzettel szemben kritikus megállapítások a községek lakóinál, valamint a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek körében találtak nagyobb mérvű támogatásra, valamint a legidősebbek, illetve a hozzájuk közel álló korcsoport lépett fel leginkább a Kádár-rendszer oldalán és a rendszerváltás ellenében. A 17 tétel közül az MSZP támogatóinak a véleménye volt visszatérően és egyértelműen kritikus a jelennel és pozitív a Kádár-rendszerrel szemben, a Fidesz-támogatók azokban az esetekben nyújtottak szignifikánsan pozitívabb, elfogadóbb választ, amikor a rendszerváltás szükségessége, haszna és ígérete fogalmazódott meg.

III/5. A jövőkép mozaikjai: a férfi és női mentalitás alakulása

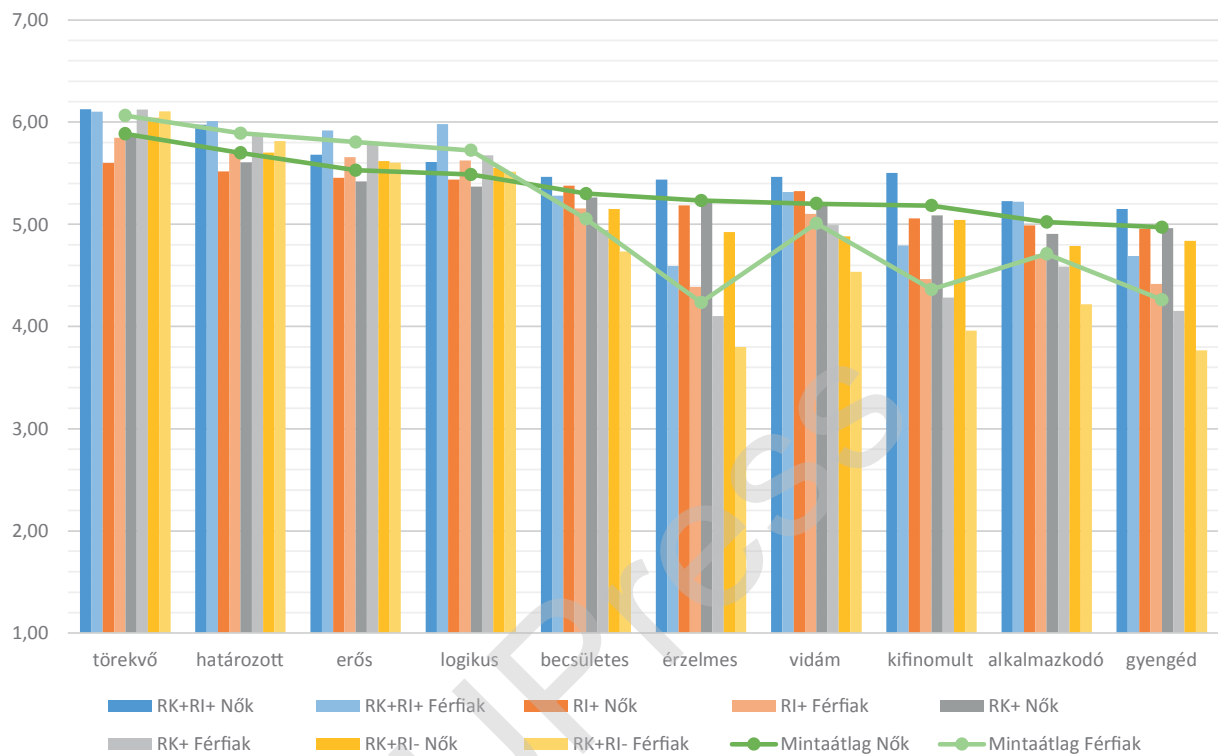
A kérdezettek közéleti jövőképéről árulkodik az arra a kérdésre adott válaszuk, hogy a nőket, illetve a férfiakat mi fogja jellemezni 2050-ben. 10 vonást kínáltunk, és ezekkel kapcsolatban hétfokú skálán nyilatkoztak a vizsgálati személyek. A nők jellemzésének legpozitívabb pontja átlagosan 5,89, a leginkább visszafogott 4,97 volt: mint ebből is kitűnik, valamennyi pozitív, így egyetlen felkínált vonást sem vitattak el. 2050-ben a tipikus nőre a minta állítása szerint a *mindenekelőtt* az jellemző, hogy *törekvő* (5,89), *határozott* (5,70), *erős* (5,53), *logikus* (5,49). Ezek az élen járó vonások keménységet, célratörést, rendezettséget tükröznek, együttesen eltérnek a nő hagyományos sztereotípiájától, az angolszász szakirodalomban sűrűn felelgetett „agency” tekintetében gyökeres változást helyeznek kilátásba. A tulajdonságok sorában következik a *becsületes* (5,30), *érzelmes* (5,30), *vidám* (5,20), *kifinomult* (5,18). Az 5-ös skálaérték határán *alkalmazkodó* (5,02) és *gyengéd* (4,97). A nő-sztereotípiá ezen vonásai most relatíve halványabban szerepelnek, nem állnak előtérben.

Arra a kérdésre, hogy mi fogja jellemezni a férfiakat 2050-ben azonos szempontok alapján születő jellemzés első 5 vonása az előbbivel azonos sorban következik, kezdetben annál is magasabb skálaértékkel. A *törekvő* odaítélésének átlaga ekkor 6,07, a *határozott* 5,89, az *erős* 5,81, a *logikus* pedig 5,72. A becsületes vonásánál marad el egy árnyalattal a férfiak jellemzése, ennek átlaga 5,05. Ezután a *vidám* (5,01), az *alkalmazkodó* (4,71), a *kifinomult* (4,36), a *gyengéd* (4,26) vonásai következnek, és a sorban utolsó az *érzelmes* (4,23). A tulajdonságsor tehát jobban széthúzódik, a nők jellemzésénél számottevően több az 5-ös skálaérték alá szoruló (bár a semleges 4-esnél kifejezetten jobb) ítélet, és a sor vége itt annyiban más, hogy a *gyengéd* és *érzelmes* vonások együtt szorulnak az utolsó helyekre a férfiak jövőbe vetített képében. A férfiak hagyományos sztereotip vonásaikat megőrzik, azokban felül is múlják a nők jellemzését, ugyanakkor – ha nem is végletelesen, de – elmaradnak tőlük a hagyományosan nőinek tekintett társas érzékenység megítélésekor. Anélkül tehát, hogy megszűnt volna a sztereotip különbségtétel, az a *kiegyenlítődés jegyében és irányába* változva tompult, és mindkét fél célratörő karaktere révén egy kevésbé kiegészítő, inkább *önérvényesítésben vetélkedő/versengő társadalmi viszonyrendszert* ígér.

III. 36. tábla: Várakozások a férfi-női mentalitás jövőbeni alakulásával kapcsolatban, 2010

	Mintaátlag		Szórás		RK+RI+		RI+		RK+		RK+RI-	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
törekvő	5,89	6,07	1,15	1,15	6,13	6,10	5,60	5,85	5,88	6,12	6,04	6,10
határozott	5,70	5,89	1,22	1,20	5,97	6,01	5,52	5,69	5,61	5,89	5,70	5,81
erős	5,53	5,81	1,33	1,24	5,68	5,92	5,46	5,66	5,42	5,80	5,62	5,60
logikus	5,49	5,72	1,37	1,24	5,61	5,98	5,44	5,63	5,37	5,68	5,55	5,52
becsületes	5,30	5,05	1,34	1,46	5,46	5,28	5,38	5,16	5,26	4,94	5,15	4,73
érzelmes	5,23	4,23	1,51	1,61	5,44	4,59	5,18	4,39	5,24	4,10	4,92	3,80
vidám	5,20	5,01	1,33	1,43	5,46	5,32	5,32	5,10	5,22	4,99	4,88	4,54

	Mintaátlag		Szórás		RK+RI+		RI+		RK+		RK+RI-	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
kifinomult	5,18	4,36	1,44	1,59	5,50	4,79	5,06	4,47	5,09	4,29	5,04	3,96
alkalmazkodó	5,02	4,71	1,56	1,60	5,23	5,22	4,99	4,70	4,91	4,59	4,79	4,22
gyengéd	4,97	4,26	1,55	1,54	5,15	4,69	4,96	4,42	4,96	4,16	4,84	3,77
Átlag	5,35	5,11	1,38	1,41	5,56	5,39	5,29	5,11	5,30	5,06	5,25	4,81

III. 44. ábra: Várakozások a férfi-női mentalitás jövőbeni alakulásával kapcsolatban, 2010

A nők és férfiak tipikus alakjának bemutatásakor különböző rendszerattitűddel rendelkező vizsgálati személyek között – sémaszerűen – újra és újra felbukkanó különbségek mutatkoznak, amelyek azonban – különösen a nők vonatkozásában – nem minden esetben szignifikánsak. Az egyik séma, amely 2050 nőalakjának jellemzésekor épp az újszerűen előtérbe kerülő vonásoknál jelentkezik: a legpozitívabb megítélést itt is az RK+RI+ csoport nyújtja, míg ezzel szemben a legnagyobb fenntartás az RI+ csoportjában jelentkezik. Ez mutatkozik a *törekvő*, a *határozott* vonás szignifikánsan különböző megítélésében, ám a *logikus* esetében is, viszont az *erős* vonás kapcsán az RI+ csoportnál nagyobbak voltak az RK+ típus fenntartásai.

Az összes többi jellemzőnek ítélt vonás esetében (beleértve a *vidám* és a *kifinomult* szignifikáns különbségeit is) az RK+RI+ csoporttal a rendszerkritikus RK+RI- típus viszonylagos fenntartása áll szemben. Meglehet, hogy náluk ezen esetekben a kiegyenlítődés tendenciája jelenik meg a tradicionálisan női vonások elhalványulásában is – bár a nemek különbsége ezáltal nem csökken szemükben, mivel hiperkritikusak a férfakkal szemben is, különösen kifinomultságuk mellett érzelmes és gyengéd jellegük elvitatásában. Mindent egybevéve az ő jövőben látni vélt világuk a szociabilitást tekintve különösen borús.

A férfiak 2050-es víziójában egyértelműen az RK+RI+ és az RK+RI- csoportok nézetkülönbsége jelentkezik. Míg az előbbi többenél jellemzőbbnek, utóbbi kevésbé jellemzőnek ítéli a szóban forgó vonásokat. Az egyetlen kivétel a férfiak *törekvő* jellegének megítélése, amiben, mint jellemző vonásban, különösen egyetértenek a kérdezettek (szinte véletlen, hogy ebben az RK+ csoport kerül az első helyre).

A nemek sztereotip jellegű jellemzésében nem utolsósorban a vizsgálati személyek *nemi hovatartozása* hoz némi változatosságot. Nőkről szólva maguk a nők a *határozott, logikus és erős* vonásokra helyeznek nagyobb hangsúlyt, míg a férfiak szignifikánsan nagyobb mértékben az *érzelmeséget* vélik jellemzőbbnek. A különböző településtípusok szerint a községekben élők általában majd mindenre kiterjedően kedvezőbb leírást adnak a 2050-ben tipikus nőről. Ez a tendencia érvényesül a férfiak jellemzésében is a községben élők esetében. A nemi identitással összefüggésben viszont azt tapasztaljuk, hogy a *törekvő* vezető vonásától eltekintve az összes többi esetben a férfiak kedvezőbb képet adnak nemük 2050-ben tipikus képviselőjéről. Mind a két nemre vonatkozó vízióban árnyaltos különbségek mutatkoznak a politikai táborok között, de mind a nők, mind a férfiak esetében a Fidesz szavazói több pozitívumot várnak és látnak (az MSZP képviselőihez képest) sajátosan a *becsületesség* és a *vidámság* területén.

III/6. Összefoglaló a társadalmi közérzet alakulásáról

2010 és 2013 között az országos reprezentatív mintákon végzett vizsgálatok visszatérően foglalkoztak azzal, hogy kérdezettek személyes hangulata – tömegesen – hogyan alakul, s kitekintve a társadalom szűkebb vagy tágabb köreire milyen érzelmi viszonyokat élnek meg, és észlelnek aktuálisan, a múltba s a jövőbe nézve. A megvallott állapotok és a sokrétű percepció bemutatása – várhatóan – ki van téve normatív elvárásoknak, kimondott-kimondatlan kulturális hatásoknak.

2010 korszakos politikai (majd társadalmi) változásai nem jártak felcsapó hangulat-módosulásokkal, a közhangulat *lefojtott volt és maradt, megélt ellentmondásokkal terhes és sötét árnyalatú*, amiben 2012 – minden jel szerint – egy hullámvölgyet jelentett. A politikai tagozódás a megélt és észlelt közhangulattal természetes módon összefüggött, úgy és annyiban, hogy a rezsim elkötelezett hívei visszafogottan, ellenfelei kiélezetten képviselték az átfogóan, áthatóan jelentkező kritikus érzelmi tónust. A társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzet szintén kimutatható árnyaló tényező, ez idő tájt, a társadalmi-politikai rendszer „beállásának” idején az iskolázottság, az urbanizáltság – *nota bene* a fiatal életkor – az alap-közérzeten belül viszonylag pozitív irányba hangoltak –, ami aztán természetesen ki lehetett és ki lesz téve az idők változásának (a fővárosiak relatív pozíciója még e szűk időtávon belül is módosult).

A halmozott személyes hangulati jelzések igen halványan pozitívak voltak 2010-ben és 2013-ban egyaránt (ez szembesíthető a nemzeti-kulturális különbségek tartós tendenciáit tükröző szakirodalmi helyekkel, melyek a hazai populáció – esetleg a régióban élő szláv népekhez mérhető – különleges visszafogottságát tanúsítják). A válaszadók zöme változatlanul is mondja hangulatát, de az elmozdulás mérlegének összképe 2010-ben is negatívba hajlik. Az én-állapottól elválasztva mások, „az emberek”, a társadalom vonatkozásában az észlelt közhangulat képe kifejezetten kritikus, az ebben változást észlelők többsége szerint ennek iránya negatív.

A hangulat általános minősítése és az elégedettség tételezése szemlátomást szétválik egymástól. A kérdezettek én-prezentációja – amikor magukat és legszemélyesebb viszonyaikat mutatják be – páncélozottan pozitív, ám egzisztenciális helyzetükről és e tekintetben a társadalom körképéről szólva visszatérően elégedetlenségről adnak számot. Figyelemre méltó már az a részlet is, hogy a saját társadalmi csoport elégedetlenségét – pozíciójuk függvényében – kiemelik. Az észlelt (meg)elégedettség – s ez lehet a kulturális tradíció része, de ugyanakkor fontos ismérve az aktuális társadalmi közérzet struktúrájának – minden bizonnyal egy nem méltányolt állapot, a tömeges vélemények szerint ez a politikai közszereplők, illetve a kulturális elit megkülönböztető privilégiuma. A társadalmi igazságosság (pontosabban az igazságtalanság) megélésének lényegi eleme, hogy magas státusúak sikerességét az általános közvélemény nem érzi megérdemeltnek, mint ahogy a süllyedő és alacsony társadalmi-gazdasági pozíciót sem tartják indokoltnak. Ez a teljesen kiterjedt attribúció azonban nem maradéktalanul nyomja rá bélyegét a társadalmi csoportok értékelő megítélésére: nem a státushierarchiába illeszkedően (de attól mégsem teljesen függetlenül) nemcsak elismerik az ember-mivolt megkérdőjelezéséig elmenő társadalmi kirekesztés jelentkezését etnikai csoportokkal szemben, illetve magatartási deviancia alapján körülhatárolt csoportok megítélésében, de a dehumanizálást a válaszdók tetemes része akár tolerálja is. (A személyes morális intaktságot a vizsgálati személyek igyekeznek kellően hangsúlyozni – például az irigységet, mint a társas-társadalmi feszültségek emberi motívumát elutasítva maguktól –, ugyanakkor az emberi szolidaritás normáját számosan nemcsak nem képviselik, de feltehetően annak még szociális kívánatosságát sem érzékelik.)

A társadalmi helyzet kritikus megélése erős pesszimizmussal társul: nemcsak hogy mindkettő párhuzamosan jellemzi a vizsgált periódus – különösképpen a 2012-es év – közvélekedését, de kimutathatóan össze is függenek egymással. A vizsgálati személyek kötetlen, szabadon fogalmazott válaszaiban a negativisztikus helyzetkép és pesszimizmus fokozott erővel nyilvánul meg.

A kritika és pesszimizmus mindenekelőtt a személyes helyzet és a társadalmi kilátások egzisztenciális tartalmára, az anyagi és a munkalehetőségekre fókuszál. E tekintetben élnek meg a korábnál szignifikánsan nagyobb bizonytalanságot, személyes és társadalmi léptékű fenyegetettséget, ennek okán hatalmasodik el érzésvilágukban (és társadalmi körképükben) a csalódottság és reménytelenség. Ez a döntő motívuma annak, hogy a Kádár-korszakban megélt szocializmus és a rendszer-váltás nyomán teret nyert kapitalizmus megítélésében ekkor domináns az előbbi, a relatíve egyenlőbb esélyeket kínáló, állami gondoskodást nyújtó rendszer preferenciája, szemben az utóbbival; s az egzisztenciális biztonságot (és előrehaladást) jobban igénylik, mint a tágasabb (piaci és politikai) szabadságot.

Az országteljesítményt – az előzmények visszfényét hordozó, immár fiktív érdemek felidézésével – az egykori „szocialista blokk” országaihoz képest némileg kedvezőbbnek ítélik, mint tágabb uniós viszonyítási keretben, melyhez képest az el/lemaradás a szemükben vitathatatlanul nagy. A nemzeti büszkeség mintegy az identitást alkotó elemként kap „magától értetődő” szerepet a vizsgálati személyek válaszaiban, ugyanakkor érvanyaga esetleges, hiányos, amint ez a történeti önismerethez potenciálisan kapcsolódó szégyenérzettel kapcsolatban is megfigyelhető. A kollektív alanyiság szempontjából figyelemre érdemes nemzet-definíció nem kimunkáltan jellegzetes, mindazonáltal az állami-politikai határvonás helyett inkább nyelvi-kulturális természetű. Ez a nemzeti kisebbségi szempontnak kettős értelemben ad súlyt – a külhoni összetartozást erősíti, s az országon belül különbségtételre hajlamosít. A nemzetek érzésvilágáról és a nemzetközi kapcsolatok érzelmi színezetéről szólván egyfajta szenzitivitás mutatkozik a különbözőnek vélt

német és amerikai fölénytudat és például a hatalmi túltengést hovatovább elhomályosító orosz szenvedéstörténet iránt. Mindez együtt a szavak háttérében nem feszítő kollektív öntudatot sejtet, inkább sérülékenységet, ami viszont természetesen lehet a sikerélmény (vagy valaminő pótléka) keresésének hajtóereje is.

Az érzelemvilágról szólva említést érdemel a jövőképnek a nemi szerepek alakulására vonatkozó tartalmi mozaikja, amely arról tanúskodik, hogy a hagyományos nemi sztereotípiákhoz képest (nem utolsósorban a válaszadó nők körében) egy olyan várakozás kap teret a közgondolkodásban, amely a női emocionalitás és lágyság képzetével szemben a férfias racionalitás és keménység egyetemleges elterjedését helyezi egyetemlegesen kilátásba.

Az elemzés súlyponti kérdése – értelemszerűen – a különböző rendszerattitűd-típusok közérzeti (hangulati és percepció) sajátosságainak feltárása. Egyértelmű, hogy vannak ilyen, kifejezetten karakterisztikus sajátosságok, amelyek a százféle vizsgált szempontból rendre megjelennek. A vizsgálati periódus élményvilágának kritikus tartalma mintegy kijegesedik az RK+RI- típus radikálisan antihierarchikus és egyenlőségpárti, morálisan is érvelő rendszerkritikus, nosztalgikusan elégedetlen és pesszimista nézeteiben. Az RK+ típus egy évben, egy ízben lép ezen radikalizmusában, ekkor is diffúzan lázadó ellenérzéseket táplál, s az előbbihez mérten nem konzekvens. Az RK+RI- ellenpontja a legtöbb vonatkozásban az aktuális viszonyokat, de gyakran egymásnak ellentmondó megfontolásokat is naivan igenlő RK+RI- típus, amely az általában kritikus közérzettől némileg eltántorodva nyújt egy pozitívumokkal felszínezett társadalmi körképet – attól az egytől eltekintve, hogy veszélytudata igen erős, a bűnözéstől való félelme szembeszökő. Az RI+ pozitív alapállása annyiban – joggal mondhatni – elvszerűbb, hogy szelektíven a társadalmi rendszer lényeges vonásainak támogatására koncentrálna, vonatkozik ez a rendszer negatív érzelmi effektusainak és az ebbe az irányba mutató változásoknak a gondolati elhárítására, a pozitívumok kiemelésére: jellemző, amint a társadalmi hierarchiát kivételes módon védi, az elit elégedettségére (önelégtelenségére?) vonatkozó vélekedéseket relatíve elutasítja. Miközben a társadalmi rendszernek pajzsot kínál, sajátos (és elemzendő) módon magamagának a szűkebb-személyes közegben betöltött szerepével kapcsolatban viszonylag (ön)kritikus, mértéktartó. Morális hangvételének tudatoságáról árulkodik, ahogy az irigység motívumától elhatárolódik, vagy ahogy a kirekesztő dehumanizálás társadalmi tendenciáitól is távol tartja magát. A társadalmi közérzet negatív összképe a vizsgált négy évben hullámzik, s ennek keretében a különböző rendszerattitűd-típusok egymáshoz mért súlya és szerepe módosul, de társadalmi eredetű és tárgyú érzelmeik tartalma érdemben állandónak bizonyul.

IV.

ÉRTÉKIRÁNYULTSÁG

A következő fejezet újfent azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az rendszerattitűd, közelebbről az általunk rendre elkülönített négy típusa milyen szerepet játszik a társadalmi köztudat három szférájában, amelyek természete megfeleltethető az attitűd affektív, kognitív és viselkedési-készenlét alkotóelemének.

Másodikként a kognitív szféra szerepel, amelyet itt a tudatosult értéktörekvések oldaláról közelítünk meg. Az értékvizsgálatok interdiszciplináris területén úgy szóródik a figyelem és a kutatási tapasztalat, hogy integratív elmélettel nemigen számolhatunk, célszerűbb a szétfutó módszertani irányokat követni, különösen ügyelve Rokeach értékfelfogására és nemzetközileg (s hazánkban is) alkalmazott vizsgáló metódusára. A szakirodalmi körkép után foglalkozunk az általunk bevezetett és (a *status quóra* reflektálva) „tagadó értékskálának” nevezett eljárással és azon szempontokkal, amelyek alapján kiválasztottuk, hogy mely értékeket vizsgálunk együtt és mérünk egymással össze a rendszerváltást követően.

Éves metszetekben tanulmányoztuk a felkínált tucatnyi érték preferenciáját, és egyidejűleg annak a percepcióját, hogy ezen értékeknek milyen profilja honos a magyar közgondolkodásban, illetve jellemző a politikai közélet aktív résztvevőire, a pártokra. Az országos reprezentatív mintákon felvett adatok elemzésében értelemyszerűen itt is kardinális kérdés volt, hogy a rendszerattitűd-típusokat – válaszaikat egybevetve – mi jellemzi a megvallott és a látni vélt értékprofilok tekintetében, különös figyelemmel arra, hogy mely pontokon és milyen mérvű távolságot tételeznek fel saját törekvéseik és a társadalom, a társadalom uralkodó körei által képviselt értékek között. A fejezet összefoglalója – a tagadó értékek preconcepciójával összhangban – rendszerezve kiemeli az értékek tekintetében mutatkozó „distanciálást” mint feszítő erőt a társadalmi cselekvés hátterében, a társadalmi közgondolkodásban.

IV/1. Értékpreferenciák (A *status quóra* válaszul megfogalmazott tudatos célkitűzések)

Az érték fogalmi keretei és vizsgálata (kognitív vetületben)

A társadalmi attitűdök jobb megismeréséhez hozzátartozik, hogy feltárjuk, mik mozgatják az embereket, és (ezzel együtt) hogyan viszonyulnak mások, a közélet tényezői, a társadalom egésze célirányos törekvéseihez. Az itt megjelölt kognitív elemek, „a megvallott társadalmi célok”, illetve a társadalom „célirányos törekvései” felderítésére, meghatározására, viszonylagos súlyuknak

megállapítására végeztünk értékvizsgálatokat, kértük a saját értékek hierarchiájának bemutatását, illetve az észlelt értékpreferenciák leírását. Ez a feladatvállalás kétségtelenül sajátos szerepet jelöl ki az értékvizsgálatok számára, miközben az értéknek a társadalomtudományi fogalmát egyértelművé kívánja tenni, azt talán némileg szokatlanul be is szűkíti.

Az érték a társadalomtudományok elméleti-módszertani találkozási terepe, a szociálpszichológia pedig egyike az autentikus birtokosainak. A filozófiai magaslatokon felsejlik, olykor megfogalmazást nyer az a tétel, hogy az emberi személyiségnek van egy szellemi magja és ennek jellegzetességeiből – mintegy deduktívan – levezethető e személyiség szerteágazó tevékenysége. (Ez az elgondolás egyébként összhangban van a köznapi ember-megismerés, az attribúció logikájával.) Az értéknek ez az ambiciózus értelmezése azonban túlmutat azon, amire empirikus vizsgálatának szakszerű vizsgálata képes. Ez ugyanis nem más, mint valamely elvont fogalom – vagy ennek megfeleltethető, ezt érzékletesebben megjelenítő karakter-leírás – értékeltetése. Erre a műveletre többnyire nem direkt módon, nem egy-egy értékre vonatkozóan, magában, hanem *összehasonlítások révén* kerül sor. E vizsgálatok fontos eredménye a szóban forgó vonzó vagy taszító fogalmak hierarchiájának mint gondolati építménynek a felderítése, ami az értékelő viszonyulások „attitűdkutatására” viszont nem jellemző, hiszen annak keretében egy-egy tárgyhoz kötődő, egyedi attitűdöt mérünk (amire persze van ellenpélda, így az etnikai előítéletek Bogardus skálázása). Mindezzel együtt a kimunkált, különféle és a maguk sokféleségében kissé széteső értékvizsgálatok jobb esetben sem igen vájnak annál mélyebbre a személyiségben, mint hogy az kognitív szinten hogyan könyveli el és rangsorol kívánatos vagy elvetendő külső/belső állapotokat, melyekre a megjelölt absztrakciók utalnak. Ezért is fogom fel (és kezelem) úgy az értékek vizsgálatát mint távlatos, messze mutató célok felderítését, melyek közül a kérdezettek s csoportjaik válogatnak, választanak, előnyben részesítenek vagy háttérbe szorítanak egyeseket. [Így találok viszonylag közeli rokonságot a szociálpszichológia által szintén – Doobtól napjainkig – előszeretettel és haszonnal vizsgált célkitűzések és az értékek kutatása között (Moskowitz és Grant, 2009).

Ez a kognitív válasz-szintre koncentráló értékvizsgálati stratégia segít abban, hogy a vizsgálati személyektől ne csak önreflexiókat kérjünk (és azok csoportosításával, tipizálásával haladjunk előre), hanem *értékpercepcióról* is beszéljünk, beszéltesünk: hogy a vizsgálati személyek mások, közszereplők, közéleti képződmények, *nota bene* tömegek, társadalmak, egész korszakok értékpreferenciájáról maguk nézőpontjából nyilatkozzanak és ezáltal saját értékrendszerük viszonyítási háttérét megadják. Ez a kognitív válasz-felfogás terel abba az irányba is, hogy ne kizárólag úgy fogjuk fel a vizsgálati személyek szavakba öntött, skálákon kifejezett preferenciáit, mint a személyiség mélyéből felfakadó tartós irányultságokat, hanem hogy számításba vegyük azokat a szituatív tényezőket (*nota bene* gyötrő hiányokat a társas-társadalmi szituációban), amelyek ezen értékkinylvánításokat kicsalogatják és a felszínre hozzák.

Az értékutatás utalásszerű története

Az empirikus társadalomkutatás 60-as évektől kezdődő fellendülése után a nemzetközi szakirodalomban tapasztalható sokszínűség és a hazai kutatók (példaként Hankiss Elemér, Losonczy Ágnes, Varga Károly, Váriné Szilágyi Ibolya) munkájának egyedisége egyaránt megmutatkozott e témában. A szociálpszichológiai értelmezések történeti fővonalát feltérképezve a fentiek szerint magam

is e fogalmi konstrukció – a saját kutatásaimból kinövő – egyedi értelmezését fogalmaztam meg és alkalmaztam.

A szellemtudományi ember- és történelem-felfogásban – ami is a 19. század végén a német nyelvterületen és határvidékén domináns eszmei törekvés volt – az érték kulcsfontosságú fogalom. Eszerint egy történelmi aktor, egy etnikai-kulturális kör, egy körülhatárolható korszak jellemzésében az az alapvető, hogy megértsük, ráhangolódjunk, magyarázatként hasznosítsuk, hogy az embert milyen eszme mozgatja, mi irányítja felfogását és tetteit, diktálja viselt dolgainak logikáját. A filozófiai ihletettséggű történelmi gondolkodóknak számos megfontolása egyéni értelmezésre vezetett azzal kapcsolatban, hogy ezek a karakterisztikus törekvésirányok mennyiben személyhez kötöttek, mennyiben állnak az egyéni tudat fölött elött, vagy milyen általánosak, mi is a bennük való olvasás, a történelmi megértés alapja és útja. Az bizonyos, hogy Dilthey hangütése után szerteágazó ezen irányzat – melynek didaktikus filozófiai közvetítője Magyarországon Kornis Gyula, s legnagyobb hatású történész alkalmazója Szekfű Gyula volt, mint a Horthy-korszak két tekintélyes reprezentánsa – a gazdasági alapon nyugvó, érdekelvű történelemmagyarázat helyett az értékekben kifejeződő eszmékben találta meg az ember és a történelem végső mozgatórugóit. Megjegyzem, az úgymond materialista történelemfelfogás és emberkép sem vitatta és vitathatta el, hogy eszmei célok (vagy legalább is eszmeként tudatosítható motívumok) indítják tettekre az embereket, a szemléleti konfrontáció tulajdonképpen tárgya és tétje az, hogy ezen eszmék maguk érdekvezéreltek-e, vagy – profánul szólva – önjáróak, az ideák világának alkotóelemei, s e minőségben maguk a végső okok (ha az ideák világában az ok-okozat relációnak van, lenne egyáltalán értelme). Ennek a szellemtudományi törekvésnek volt elismert, a lélektan irányában úttörő, túlbonyolított gondolatfűzésbe nem bonyolódó képviselője Spranger (1928), aki is eltérő értékirányultságokat azonosítva egy tipológiát alkotott, leírva, hogy ezek az értékirányultságok milyen karaktert kölcsönöznek egy-egy prototípusnak. A német és amerikai tudományosság eltérő megközelítésmódját és egymáshoz viszonyított státusát látványosan példázza, ahogy szakmailag Berlinben tájékozódó Gordon Allport a felettebb filozofikusan elvont típusleírásokat szétbontotta elbírálható tételekre, majd empirikus vizsgálatban részt vevő személyeket instruált arra, hogy 30 esetben ilyen tételpárok közül válasszanak, 15 esetben tételleket rangsoroljanak. Az 1931-ban bevezetett, 1960-ban technikailag véglegesített értékmérő eszköz (Allport, Vernon & Lindzey, 1960) az így nyert információk alapján adott képet arról, hogyan alakulnak vizsgálati személyek preferenciái 6 érték által kijelölt körben. A támpontok a következők voltak: az igazságfeltáró elméleti ember, a gyakorlatias gazdasági ember, a szépség és harmónia vonzásában élő esztétikai ember, a barátságos és önzetlen szociális ember, a hatalmat és befolyást megcélzó politikai ember, és az egyetemesség és az egység irányába törekvő vallásos ember. Ez az úttörő szerepet betöltő, nagy figyelmet kiváltó, kissé nehézkes eljárás is magán viselte az értékutatás széles körben jellemző vonását: azt tárta fel, hogy a vizsgált személy szemében *egymáshoz mérten* milyen jelentősége van a felkínált értékeknek – az elkötelezettség mértékéről viszont nem adott képet.

Az ezt követő értékutatások tematikus irányultsága is és technikai kivitelezése igencsak szerteágazó volt. Ez részint oka, részint jele volt annak, hogy e területen nem halmozódtak, inkább szóródtak az eredmények. A különböző szerzők, kutató csapatok érték címen az ember világlátását és tevékenységének körét átfogóan és mélyen jellemző megítélési tárgyakat kerestek és szűrtek ki, és ezeknek valamilyen értelemben kimerítő és reprezentatív készletének megítélését tárták fel. Ezen „objektumok” esetenként filozófiai szintet közelítő absztrakciók voltak, mégpedig azzal az ambícióval társítva, hogy a kulturális határokon felülemelkedve (vagy legalábbis a nyugati kultúrkörön

belül) általánosan értelmezhetőek legyenek, más esetekben viszont a személyes, a személyközi és a morális viselkedést érintették egy beszűkített perspektívában. Braithwaite és Scott (1991) egy gondos, nagy merítésű értékvizsgálat-gyűjteményt elemezve azt mutatták ki, hogy ezen heterogén kutatási materiában a visszatérő, ismételt felbukkanó elemek a következők: az egyénnek mennyiben fontos mások jóléte (jóakarát, pozitív és humanista orientáció, egyenlőség), az elismert státusra való igény (személyes teljesítmény, megbecsült rang és vezetés, a tekintély elfogadása és tekintélyelvűség), az önkontroll és a vágyak kiélése, az egyéniség felmutatása és elfogadtatása, a társas igazolás és a vallásosság. Ez a meglehetősen strukturálatlan vizsgálat-tömeg (amelyben a szociabilitás és a kiemelkedésre való törekvés kapott tematikus hangsúlyt) rendkívül sokféle válasz-formátumot kínált a vizsgálati személyeknek, akik többnyire skálákon (esetenként kétértékű igen-nem módon) fejezték ki preferenciájukat, egyetértésüket, ismerték el, mi fontos, illetve jó, igazságos, csodálatra méltó, vagy összhangzó. Levitin (1968) ismert módszertani-kritikai munkája számba vette, hogy e feladatok szemantikai változatossága/összevisszasága mennyiben ígér divergáló eredményeket az értékekre, azok természetére nézve. Elvi szinten ugyan megszületett az egyetértés abban, hogy az érték az *egy kívánatosnak elismert, vágyott szituációra vonatkozó felfogás*, amely kimondva-kimondatlanul jellemző az egyénre és/vagy csoportra, s ami hatást gyakorol a viselkedésmódok, eszközök és célok megválasztására (Kluckhohn, 1951), de e tág keretek között az értékek azonosítása, kiválogatása, előcsalogatásának módja sokféle szóródott. Alig több a közös annál, mint hogy az ilyen személyiség- és kultúr-jellemző tudatos szintre emelkedik, ilyen értelemben kognitív természetű, illetve kognitív vetületben ragadható meg, és annak van értelme, hogy egymáshoz mérve, relatív súlyukat keresve igyekezzünk ezen értékelemek *hierarchikus rendszerét* feltárni.

A sok irányba tájékozódó kutatások között figyelmet érdemel Inglehart működése, egyfelől a materiális és posztmateriális tartalmi köreinek kiemelése és szembeállítása, másfelől a nemzeti célok és politikák magaslatát megcélzó érdeklődése (Inglehart, 1977; Váriné, 2003). A kultúrközi összehasonlítás kutatásának jeles alakja, Triandis és munkatársai (1986) elvont fogalmak értelmezését kérték és várták, azokat az előzmények és következmények kontextusába helyezve. Az individualista és kollektivistikus kultúrák megkülönböztetése és faktoranalitikus úton az összehasonlítás dimenzióinak kijelölése terén értek el perspektivikus eredményeket (Triandis, 1972). Hofstede a munkaértékek területén négy nevezetes dimenziót, mint minden társadalom számára megjelenő problémakört jelölt ki: a hatalmi távolság, a bizonytalanság elkerülése, az individualizmus és kollektivismus, valamint a maszkulin *versus* feminin jelleg szempontjából 40 ország munkakultúráját jellemezte, az egyéni nézetek szintje fölé emelkedve (Hofstede, G., Hofstede, G. J. & Minkov, 1991; Hofstede G. & Hofstede G. J., 2008; Varga, 2003). Ha illusztratív példaként ezeket a törekvéseket érintőlegesen megemlítettem, akkor révükön kissé egyoldalúan az örök emberi és a kultúr-specifikus értékek definiálására és megvilágítására irányuló szándékot demonstráltam, holott az értékvizsgálatok többsége az egyéni életutak megválasztására és a személyes profilok felvázolására törekedett és törekszik ma is (Morris, 1956; áttekintésként Braithwaite & Scott, 1991).

Rokeach koncepcionális és módszertani alapvetése az értékutatásban

A futólag áttekintett megközelítések és az individuális értékrendszerek vizsgálata szempontjából kitüntetett jelentősége volt Rokeach munkásságának (1968, 1973). E szerző az egyéni

nézetrendszerek legátfogóbb, koncepciózus leírását dolgozta ki – ehhez gondolati kiterjedtségében és messze gyűrűző hatásában egyedül talán Fishbein és Ajzen (1975) működése mérhető. Míg a klasszikus kognitív szociálpszichológia képviselőjeként Rokeach az értékek-attitűdök-vélekedések hierarchiájában gondolkodott, a neobehaviorista Fishbein az attitűdök-vélekedések-viselkedési készenlét hármását foglalta rendszerbe. (Jellemző, hogy az előbbi a nézetrendszer belvilágának összerendeződésére ügyelt, ezért is kiemelten foglalkozott az attitűdöknél elvontabb tárgyra irányuló, az attitűdöket szervező és azokban megnyilvánuló, a nézetrendszerben központi – az énképhez közelálló – értékekkel, míg az utóbbi azt találta igazán elmemozgató problémának, hogy a nézetek hierarchikus rendszere hogyan képezi a háttérét, a személy oldaláról meghatározóját a kifutó cselekvésnek.) Rokeach a kissé kaotikus összevisszaságot, hogy *mi minősül értéknek és mi attitűdnek*, a tárgyak elvontságának és hierarchikus viszonyuknak a jellemzésével segített rendezni, az értékek nézőpontjából funkcionális szerepet tulajdonítva az attitűdöknek (ami Katz attitűdfunkciókra vonatkozó elméletével is egybees). Bevezetett továbbá egy újabb különbségtételt, az értékek közötti funkcionális kapcsolatokra tekintettel elkülönítette a *célértékeket* és az ezen célállapotok elérését a magatartás mikéntjének meghatározásával segítő *eszközértékeket*. Elkerülhetetlenül némi önkényességgel kellett eljárnia, amikor ezen értékeket a lehetőségek garmadájaiból kijelölte (amit kifejez, hogy utóbb a célértékek egyikét, a „boldogságot” felcserélte az „egészségre”, valamint a „vidám” eszközértéket a „lojálisra” – valljuk be, elég nagy gondolati ugrással).

18-18 cél- és eszközérték külön-külön rangsoroltatásával próbálta megragadni az értékek egyéni hierarchikus rendszerét. Egy-egy címszóval és az azt kissé kibontó félmondattal kínálták fel az egyes értékeket a vizsgálati személyeknek – ami nem volt egy sok oldalról körülbástyázott információ, így az erre válaszul kapott ranghely mint viszonyító minősítés pedig önmagában nem egykönnyen elkönnyvelhető és feldolgozható adat. Ezeket a korlátokat több kritika tudatosította, ugyanakkor ez az eljárás érthető, átlátható volt, s alkalmazása gyümölcsözőnek bizonyult. [Az amerikai mintákon végzett próbákat nem utolsó sorban Feather (1979, 1984) ausztráliai tesztvizsgálatai egészítették ki, aki kiterjedt kutatásokat végzett más, releváns szemléleti változókkal – így a konzervativizmussal, illetve a protestáns munkaetika vállalásával – való együttjárások feltárására is.)

A nagyhatású elmélet és a bevett eljárás inspiráló saját kutatási feladatunk meghatározása és kivitelezése szempontjából is. Rokeach nevezetes meghatározása az értékek mibenlétéről és természetéről megbecsült gondolati fogódzó a szakirodalomban: *„egy arra vonatkozó tartós vélekedés, hogy egy bizonyos magatartás-mód vagy egzisztenciális végállapot személyesen vagy társadalmilag előnyben részesítendő az eltérő vagy kifejezetten ellentétes magatartásmóddal vagy végállapottal szemben”*. Ebben a definícióban szembeötlő a *viszonyítás, szembeállítás, választás* a magatartásmódok, illetve célzott végállapotok között, s hogy ezek révén bukik a felszínre a követendőnek tartott érték. Ez a felismerés az értékek prezentálása során Rokeach gyakorlatban alkalmazott eljárásánál is jobban érvényesíthető, ha például a „biztonság” értékét úgy mutatjuk be, mint a zaklató bizonytalanság, a veszélyeztető káosz ellentétét. Egy ilyen szembehelyezési forma a magas szintű absztrakciók sokértelműségét korlátozza, specifikus értelmet kölcsönöz nekik, s ugyanakkor aktivizálja az ellenérzést az értéktől eltérő, vele ellentétes lehetőséggel szemben. Személyes meggyőződés szerint ez utóbbi összefüggésnek a társadalmi viszonyokat érintő értékek esetében különösen nagy a jelentősége: az értéktörekvésre gyakran az hangol rá, vállalására és hangoztatására az ösztönöz, hogy *ki akarunk törni* a már megtapasztalt kellemetlen, nyomasztó, ellenszenves körülmények

közül. A letisztított absztrakció nem utolsósorban akkor és attól válik vonzóvá, amint elutasít, tagad, kiutat kínál konkrét, visszas körülményekből.

Az értékek rangsorolásának az alapja a személyes preferencia, de Rokeach is eljátszott azzal a gondolattal, hogy *viszonyítási háttérként* vizsgálható lenne, hogy a vizsgálati minta mit tart arról, hogy mások, általában az emberek mit és hogyan preferálnak. Az első próbák után azonban ez számára nem tűnt követendő útnak, bonyodalmas volt, és ebben a formában az egybeesés még csak értelmezhető volt valamiképpen, de a kisebb-nagyobb diszkrepancia viszont már nehezebben. Ám Rokeach talán túl korán hagyott fel az ezirányú kísérletezéssel, hiszen több és határozottabb értelmet nyer az „érték-hierarchia percepciója”, ha azt *nem általában, egyetemesen* „másokra vonatkozóan” kérjük, hanem a saját csoportra, illetve meghatározott társadalmi-politikai csoportokra vagy épp a társadalom egész gyakorlatára nézve kérjük megjelölni. Ez a fókuszban álló személyt elhelyezi saját szellemi-ideológiai térképén, egyszersmind információt szolgáltat arról is, hogy az értékek, külön-külön és együtt milyen szerepet játszanak a személyes látótérben szereplő objektumok, személyek, csoportok megkülönböztetésében.

Rokeach az értékek hierarchiájának feltárását tűzte ki célul, s ennek különösen hálás kifutási terepét látta a *személyek ideológiai-politikai betájolásában*. Érthető módon kitüntetett szerepet tulajdonított annak, hogy a „szabadság” és „egyenlőség” értékei milyen helyet foglalnak el az értékek személyesen konstruált hierarchiájában, nem utolsósorban annak, hogy egymáshoz képest hogy helyezkednek el. Autentikus politikai szövegek tartalomelemzésével támasztotta alá, hogy különböző eszmei törekvések jól jellemezhetőek e két érték helye, ezen belül egymáshoz viszonyított elhelyezkedése révén. Mindkettő leszorítása fasisztoid jobboldaliságról árulkodik, mindkettő erős kultusza a szociálliberális álláspont megnyilvánulása, a „szabadság” kiemelése a republikánus/konzervatív mentalitás jele, s a „szabadság” mellőzésével nyomatékkal képviselt „egyenlőség” a kommunista ideológia ismérve. A mértékadó szerzők szövegeinek tartalomelemzése persze nem feltétlenül azt az értékhierarchiát mutatja fel, amit egy-egy ideologikus törekvés közrendű tagjai hozzájuk intézett interjú-kérdésekre válaszul megadnak, de az irányt, a hangsúlyokat autentikus módon jelöli ki. (Rokeach nagyvonalú munkássága keretében az érték kutatás mellett az ezen tartalmaktól elvben független „kognitív stílus” kimutatásán és bemutatásán is fáradozott, ám leírása szerint a „nyitott gondolkodás” valójában a szocioliberális értékfelfogásra hajlamosít, viszont egyként „zárt” lenne a fasiszta jobboldal és kommunista bal-véglet gondolkodásmódja. A gondolati építkezés úgy teljes, ha a kognitív stílus meghatározó személyiségháttérrel magyarázatát, a zártság mögött általa feltételezett mély szorongásra azonban az 50-es évek angol kommunista diákok körében nem sikerült bizonyítékot találni – ami a kutató eredeti intenciójától eltérően arról tanúskodik, hogy a fekete-fehér gondolkodás beszűkültsége akkor és ott inkább lehetett az elkötelezettség jele, mintsem a szorongásból való menekülés kiútja. A kiteljesedő gondolatmenet ezen bonyodalmai azonban nem jelentik azt, hogy a vizsgált angol egyetemisták értékfelfogását épp a vázolt technikával és a szabadság/egyenlőség kulcsértékeire irányuló megkülönböztetett figyelemmel ne lehetett volna feltárni.)

Miközben Rokeach jó példát nyújt a tekintetben, hogy a társadalmi viszonyokra vonatkozó értékek preferenciája hogyan ragadható meg és miként lehet alkalmas egy ideológiai-politikai alapállás valószínűsítésére. Ugyanakkor ráirányítja a figyelmet arra is, hogy esetében nagyban nehezíti ezek összehasonlítását a felkínált értékek heterogenitása. Együttes rangsorolásuk pedig egymáshoz mérten irreleváns elemek szembeállítását követeli meg (miközben arra is hajlamosít, hogy egy kiegyensúlyozott összkép kikerekítése érdekében tematikusan egymást kiegészítő értékeket

együtt preferáljunk). Kiragadott példaként „az érett szerelem” és az „egyenlőség” cél-értéke nehezen ütköztethető, ugyanakkor a közéleti irányultság bemutatása mellett valamilyen magánéleti-társas igény kifejezése – ha erre az értékkínálat keretében van mód – kívánatosnak s természetesnek tűnhet. Megfontolni érdemes, hogy a rangsorolandó értékek relevanciájának érdekében – ha a kutatás célja kifejezetten a társadalomszemlélet értéktöltetének felderítése – ne szűkítsük-e le a felkínált értékek tematikus körét a társadalmi viszonyokat érintő kategóriákra. E tekintetben viszont – Rokeach eredeti munkamódszeréhez hasonlóan, intuitíven – a közgondolkodásban megjelenő olyan irányokra is tekintettel lehetünk, mint a *szociális biztonság*, vagy olyan választutakra, mint a *múltba vagy a jövő felé* fordulás.

Rokeach módszereinek alkalmazása a nagyvilágban és Magyarországon

Nem teljesen ez volt Rokeach világhírré szert tett követőjének, Shalom Schwarznak az indítéka és a logikája, aki az értéklista kiegyenlítését, teljessé tételét az egyes egyénre ügyelve (és nem a társadalmi közéleti problémák síkján) hajtotta végre 41 országra kiterjedő hatalmas mintán végrehajtott kutatásában (Schwarz, 1992, 1994). Konceptiózus elgondolásának megfelelően 10 motivációs típust különített el, és *gyűrű-formátumban* elrendezett, fő céljukkal és ehhez kapcsolódó individuális értékek felsorolásával jellemezte őket. A gyűrű elrendezésben olyan törekvés-irányok kerültek egymás mellé, amelyek egymással kombinálva fölénk rendelt egységekbe kapcsolódhattak össze és ezek az egységek pedig végső soron *két tengelyt* jelölnek ki, nevezetesen a változásra és a változatosságra való nyitottság *versus* megőrzés, az én-kiterjesztés *versus* az én-transzcendencia tengelyét. Ez egy jól átlátható hierarchikus rendszer, amely a kapcsolódások és a szembehelyezések révén valóban alkalmas az egyéni irányultságok nagy változatosságának feltérképezésére és helyüknek kijelölésére. A választói magatartás előrejelzése is egyike főbb alkalmazási területeinek: a politikai magatartás háttérében például a liberalizmus kifejezőjének a változásokra való nyitottságot (ön-irányítás és ösztönzés értékeit), a gazdasági egyenlőség indikátorának a hatalom értékkel kiegészült én-transzcendenciát (univerzalitást és jóakaratot) tekintették – jó jósló erővel (Schwarz, 1996). Az alkalmazásnak ez a példája jól illusztrálja, hogy nem közvetlen módon, de a hangsúlyozottan egyéni értékmotivációk is alkalmasak lehetnek a politikai ideológiai pártállás kifejezésére. Ugyanakkor az értékutatás szempontjából hálás interkulturális terepen is lényeges előrelépés (Schwarz, 2007), hogy a „European Social Survey országaira” regionális-kulturális összképet nyújt, és ebben kijelöli az egyes országok helyét – így kerül a dán és svájci populációhoz, mint ellenponthoz képest egy más közelségébe a magyar és szlovén populáció, a maga önérvényesítő/konzerváló módján.

A Rokeach nyomán összerendeződött, kiterjedő, felhalmozódó értékutatás jeles alkalma volt az 1993. évi Ontario Symposium (s ennek nyomán megjelent *Értékek pszichológiája* kötet – (Seligman, Olson & Zanna, 1996), olyan szereplőkkel mint Tetlock és munkatársai – akik az értékpluralizmus ellentmondásainak feloldásával foglalkoztak az integratív kognitív stílus függvényében, vagy mint Seligman és Katz – akik az értékrendszerek dinamikáját vizsgálták, témaválasztásukkal mutatva, hogy e kutatási terület ekkor már túljut az egyéni értékpreferenciák pusztá leírásán.

Rokeach elméletének és vizsgáló-eszközének birtokbavételével indult MTA intézeti keretben és a Magyar Gallup Intézetben a hazai értékutatás (Hankiss, Manchin, Füstös & Szakolczai, 1983). A kultúrközi összehasonlítások aggályos nehézségeit illusztrálja, hogy az univerzális használatra

szánt és általános értékelméletben megokolt értékkínálat (beleértve a várakozások szerint a politikai irányvétel szempontjából kulcsfontosságú „szabadságot” és „egyenlőséget” is) mennyire más megítélésben részesült magyar mintákon – a 70-es évektől kezdődően fel a 90-es évek közepéig – mint az egykori, amerikai indító közegben. Példaként, míg ott a célértékek rangsorában (a béke és család után) a 3. és a 4. helyen álltak, itt 1978-ban és 1993-ban a szabadság a 7. lett, és az egyenlőség a 10–13. helyre szorult. Varga Károly közölt rendszerváltást követő, 1994-es adatokat a politikai pártok közötti nézetkülönbségekről, amelyek meglehetősen abszurd képet mutattak. [Mint Varga lábjegyzetben kommentálja (Varga 2003, 163. o.) a kulcsértékek helyzete úgy alakult, hogy Rokeach kritériumai szerint a KDNP, az MSZP és a Fidesz „tisztá fasiszta”, az MDF és az FKgP még leginkább „kommunista” jelleget mutatott, az SZDSZ e kettő közé esett]. A 18 célérték minősítése között ekkor két ponton mutatkoztak pártközi különbségek, a Fidesz az összes többi politikai alakzatnál többre értékelte az „érett szerelmet” – talán úgyis mint ekkor kifejezetten generációs párt, és a KDNP viszonylag méltányosan sorolta be az „üdvözülést”, ami az összes többi pártnál az utolsó helyre került. (A vallásosság skála volt egyébként ekkor még a legalkalmasabb arra, hogy a pártok közötti karakterisztikus különbségeket ki tudják mutatni.) Anélkül, hogy ezeket az értékvizsgálatokat durván fiasónak minősítsük, ezen korábbi tapasztalatok is indokolták, hogy más módszertani megoldások keresésébe is kezdjünk: egyfelől az eszmei-politikai gondolatkörhöz rendre – kiegyenlítetten – közelebb álló értékek kínálatával, másfelől olyan kontextus megválasztásával, amelyben a politikai értékek és viszonyaik kerülnek előtérbe.

Ha a rendszerattitűdök pszichológiai kontextusának felderítése a cél, akkor ebbe bevonni értékvizsgálatot a szakirodalmi körszemle alapján is indokoltnak tűnik. Jogos, hogy bennük a rendszerattitűd kognitív környezetének mélyen beágyazott elemeit keressük és lássuk. Az értékvizsgálatok rendkívüli módszertani változatossága (melyek mögött az értékfogalom laza körvonalai sejthetők) bátoríthat arra, hogy tárgyunkhoz illeszkedő egyedi módszertant alakítsunk ki és alkalmazzunk. Ugyanakkor nemcsak illő, de indokolt az értékirodalom korszakos forrásművének, Rokeach munkásságának gondos figyelembevételével, esetenként azzal együtt, hogy az általa felvetett, ám gyakorlatba át nem ültetett ideákat értékvizsgálatunkban hasznosítsuk. Ennek jegyében válasszuk a meglehetősen absztrakt kategóriák rangsoroltatásának technikáját, azzal a megszorítással, hogy a társadalmi viszonyok témakörére koncentrálna homogenizáljuk a felkínált értékeket, és azzal kiegészítéssel, hogy az értékek felkínálásakor *ellenpontként* jelöljük meg azt az állapotot, amivel az értéktörekvés gyökeresen szakít. Az egyénre, csoportra jellemző értékhierarchia mellett, viszonyítási alapként, magyarázó céllal vizsgálhatjuk, hogy az aktuális társadalmi helyzetben a kérdezettek az egyes értékek és egész együttesük saját igényük és a látni vélt valóság (vagy akár az uralkodó társadalmi-politikai csoport törekvései) között hol és mekkora diszkrepanciát látnak. Tehát feltételezhetjük, hogy *a)* az értékdefiníciót segíti az ellenpont kijelölése (például „rendet” a káosz elkerülésére kívánunk), illetve *b)* informatív lesz percpációs kérdések feltevése is, (hogy például az „egyenlőség” hogyan érvényesül a gyakorlatban, vagy jelenik meg különböző pártok képviselőinek feltételezett értékrangsorában).

Ezen módszertani kiterjesztés-beágyazás mellett a hazai közgondolkodás vizsgálatában különös figyelmet érdemel a társadalmi-közéleti törekvések – változatlanul intuitív – kínálatának kijelölése. Természetesen indokolt fenntartani az elvi-politikai irányultság kinyilvánításának lehetőségét (felkínálni a szabadság, egyenlőség, vagy maga a demokrácia értékét), ugyanakkor itt nem hiányozhat a választható értékek kínálatából a nemzeti hagyományok ápolása, illetve a technikai-gazdasági modernizálás preferálása. Különösképpen szükséges megvizsgálni, hogy mennyire tűnik súlyponti

problémának-feladatnak a szociális biztonság helyreállítása és kivívása. Ez utóbbi – ha igaz az az előfeltevésünk, hogy a motiváló feszültségek kulcsszerepet játszanak az értékek aktuális kiemelésében – általában is és a rendszerkritikusok körében különösképpen előtérbe kerül. 2010–2013 között ugyan perdöntő kérdés lett a demokrácia fenntartása, de nem lehetünk abban biztosak, hogy a rendszerváltás tényei után ezt sokak felettébb aktuálisnak érezték, és nem másra törekedtek elsősorban (esetleg – magasabb szintű ideológiai tudatosság esetén – csak az egyenlőség irányát emelve ki e fogalomkörből). A rendszerigazolás kinyilvánításának lehetőségét kereshetjük-találhatjuk abban, hogy a dinamikus modernizációt és egyszermind a nemzeti múlt kultuszát és a vallásos hitet (az új jobboldaliság hirdetett eszméit) a kérdezettek maguk mennyire hangsúlyozzák.

2010-ben az ekkor már másfél évtizedes értékvizsgálatainkat folytattuk – a maguk sajátos előfeltevéseivel, módszertani megoldásaival és tapasztalatainak birtokában. Korábban – amint erre kitértem – ezen értékvizsgálatok a magyar politikai életben tevőleges szerepet játszó közéleti aktorok törekvéseiről, preferenciáiról, irányvételéről szerzett *közkeletű benyomást* tárták fel, és állították egy összképbé. Fontos – pszichológiai – viszonyítási pont volt, hogy ugyanezen értékek és különböző mintázataik a vizsgálati személyek *saját* felfogásában hogyan szerepeltek. Az értékpercepció tárgyait 2010-ben annak megfelelően választottuk ki, hogy ezek mennyiben relevánsak az országban meghonosodó társadalmi-politikai rendszer szempontjából, illetve reprezentálják-e valamiképpen a születő rendszer atmoszféráját. Ilyennek minősült Fidesz (-KDNP) észlelt értékprofilja, melynek háttereként 2010-ben három további párt percepcióját, illetve a 2050 történeti perspektívájában fellépő vezetőkkel kapcsolatos sztereotip várakozásokat tártuk fel. Sajátos pufferszerepet töltött be a percepció három tárgya, melyek érték-jellemzése során a vizsgálati személyek azt a benyomást osztozták meg, fejezték ki, hogy ezen értékek mit jelentenek általában az emberek számára, mennyiben jelentkeznek a köztudatban, illetve a társadalom gyakorlatában. (A projekció lehetősége, a konszenzuskeresés, ugyanakkor a rendszer politikai elitjének látni vélt kisebb-nagyobb mérvű dominanciája – mind befolyást gyakorolhatott ez utóbbi tárgykörökben születő válaszokra).

A vizsgálati személyek ezen éves vizsgálatok során is 12 érték dimenziójában formálták és deklarálták az ítéletüket egy hétfokú skálán.

(A válaszadókat az alábbi módon kérdeztük: Ön mit tart fontosnak? Sokféle vélemény van arról, hogy az emberek hogyan éljenek együtt, milyen legyen a társadalom. Mit kerüljünk el, és mit éadjunk el a társadalom életében? A kártyalapon felsoroltakat sorba véve, kérem, jelölje meg a hétfokú skálán, hogy azok mennyire fontosak?

- a) ne korlátozza az embert a társadalom abban, amit tenni akar, legyünk *szabadok*.
- b) ne legyen különbség ember és ember helyzete között a jogok tekintetében, legyünk *egyenlők*.
- c) ne legyünk gyökértelenek, s ne hagyjuk veszni őseink emlékét, szokásait, erkölceit, tiszteljük a *hagyományt*.
- d) ne legyünk maradiak, s ne hagyjuk veszni a tudomány és technika által kínált lehetőségeket, teremtsünk *modern* világot.
- e) ne tűrjük tovább a természet rongálását, az emberiség létfeltételeinek tönkretételét, gondoskodjunk a *környezet* védelméről.
- f) ne uralkodjon el összevisszaság, erkölcstelenség és bűnözés a társadalomban, teremtsünk *rendet*.
- g) ne diktáljon egy kivételezett, szűk csoport a társadalom egészének, legyen *demokrácia*.
- h) ne rekessze ki a többség azokat, akik más szabályokat, szokásokat, nézeteket képviselnek, legyen *türelmes* a kisebbségekkel szemben.

- i) ne nyomorogjon, ne legyen anyagilag kiszolgáltatott a társadalom egyetlen tagja, rétege, osztálya sem, valósuljon meg a *szociális biztonság*.
- j) ne korlátozza az állam a tulajdont és a piacot, a gazdaság legyen *hatékony*.
- k) ne sodródjanak a fiatalok és általában az ország polgárai bizonytalanul és céltalanul, hanem valódi *tekintélyek* vezessenek bennünket.
- l) ne csak az anyagi jólétre, az élvezetek keresésére törekedjünk, hanem az evilági életben is támaszkodjunk a vallásos *hitre*.)

Az értékek kiválasztása intuitív alapon történt a rendszerváltás után, és az összehasonlíthatóság lehetőségét is szem előtt tartva változatlan összetételben alkalmaztuk őket a kutatások sorozatában. A választás, illetve észlelés szempontjául kínált értékek zárt köre megítélésünk szerint egyszerre volt változatos és kimerítő, ha a közéletben érvényesíthető személyes, csoportos, társadalmi preferenciákat keressük.

IV. 1. tábla: A felkínált értékek értelmezése, a bennük megjelenő közéleti törekvés iránya

A közéleti törekvés iránya	Az alkalmazott terminus
A jólét közös stabilitása	<i>szociális biztonság</i>
A létfeltételek stabilitása	<i>környezetvédelem</i>
Megkötő szabályok	<i>rend</i>
Irányt adó személy	<i>tekintély</i>
Irányt adó eszme	<i>hit</i>
Hozott szabályok	<i>hagyomány</i>
Kötetlenség	<i>szabadság</i>
Összehangolt kreativitás	<i>modernizálás</i>
Eredményesség a gazdaságban	<i>gazdasági hatékonyság</i>
Kapcsolati kiegyensúlyozottság	<i>egyenlőség</i>
Kapcsolati nyitottság és védelem	<i>türelem</i>
Közös kapcsolati döntéshozatal	<i>demokrácia</i>

Az értékek megjelölésének sokértelmű magasan absztrakt formája helyett – ami a szakirodalom, mondhatni, általános gyakorlata – a vizsgálati személyek írott és szóbeli instrukciójában minden értéket sajátos módon definiáltunk. Ezeket rendre mint valaminő problematikus társas, társadalmi *helyzetből való kitörés irányát* határoztuk meg (innen az eszköz megjelölése, tagadó értékek skálája), ez a megközelítés egyszerre kölcsönzött a szóban forgó értékek egyértelmű és dinamikus jellegét.

A jelzett probléma-helyzetek és a kilábalás irányaként felfogott értékek a társadalmi rendszer működésének megannyi területét érintik: ezek között van a politika (működése és ideológiája), gazdaság (kihatásokkal), szociális (program), nemzeti/társadalmi kohézió, kötődés és megújítás mint társadalmi stabilitás és dinamika, személyes motiváció mint a jólétet meghatározó biztonság és ambíció. Ugyanakkor ezen értékek nyilvánvalóan nem koncentrálnak szűken a rendszerattitűdök kognitív törzsterületére – a társadalmi különbségek mértékére, alapjára, igazságosságára – bár az egyenlőség, a hatékonyság és a modernizáció, valamint a tekintély értékdimenziói ezt sem kerülik el.

Az értékekhez való közelséget, tőlük való távolságot kifejező ítéletek a 4-es skálaérték felett az érték vállalását, ez alatt az érték elutasítását tükrözik. Valami elnagyolt, globális információt jelent

az is, hogy a felkínált 12 érték közül egy személy, egy csoport vagy a minta egésze összességében (átlagolva) hányat vállal fel, illetve tartjuk rá jellemzőnek. Ez egy szintet jelölő egyszerű index, amely azt tükrözi, hogy a társadalmi aktor valóságban, vagy kommunikációja szerint mennyire lát társadalmi problémákat, s mennyire motivált ezek konstruktív kezelésére.

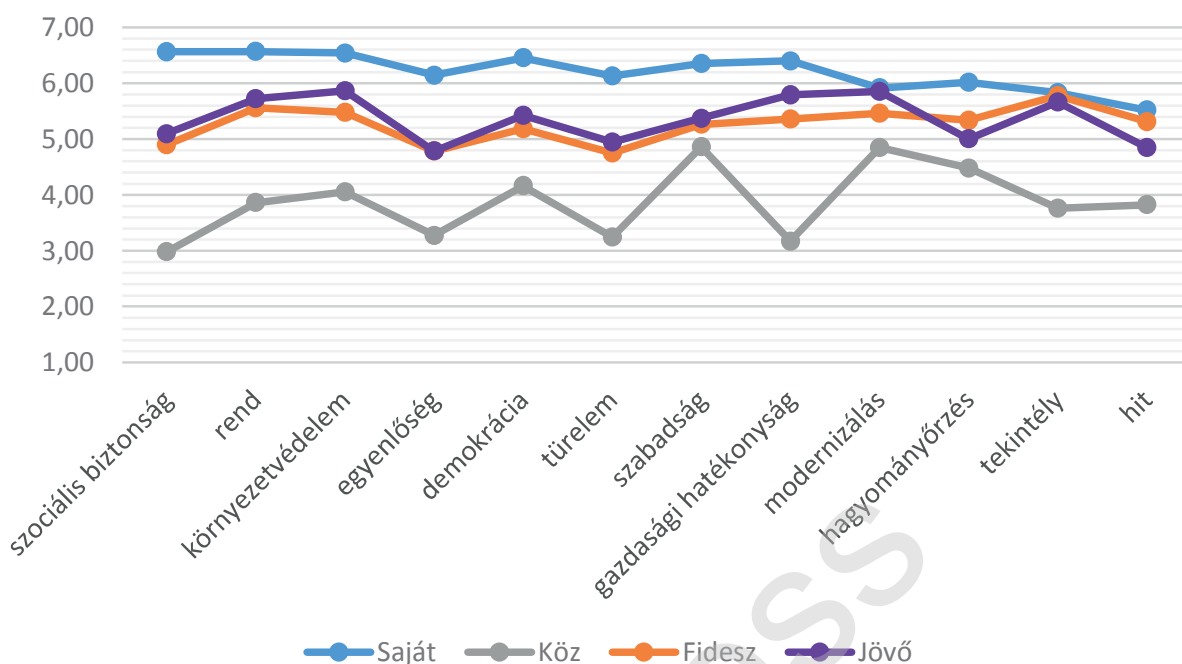
Várható, hogy ennek a globális mutatónak a nyilatkozók köre, illetve a tárgyak szerint a mértéke eltér, váltakozik és változik. Ennél azonban összehasonlíthatatlanul informatívabb, hogy az értékek tartalma, tartalmi csoportjai szerint hogyan különböznek az egyéni és csoportos skála-válaszok, amikor a maguk véleményét, vagy szociális aktrorról formált benyomásukat fogalmazzák meg a vizsgálati személyek: az ilyenkor formát öltő rangsort, mintázatot nevezzük *jellegzetes értékprofilnak*, amiben a fontosnak tűnő értékek kiemelkednek, mások erőtlenül háttérbe szorulnak. A tartalmi tekintetben egymáshoz közelálló értékek megítélése alakulhat tömbszerűen együtt, vagy éppen vegyes kompozíciójuk ad ki egy jellegzetes mintát. (A fejezet szóhasználatában tömbként szerepelhetnek a társadalmi stabilitás, a demokrácia, a társadalmi dinamika és a konzervatívizmus értékkörei, tehát: *a*) szociális biztonság, rend, környezetvédelem, *b*) egyenlőség, demokrácia, türelem, *c*) szabadság, gazdasági hatékonyság, modernizálás, *d*) hagyományörzés, tekintély, hit.) A profilok nagy változatosságában a 12 érték a legkülönbözőbb kontextusba kerülhet. Asch (1948) klasszikus okfejtése és kísérletezése nyomán szakirodalmi közhely, hogy például egy olyan kulcsfontosságú vonás, mint a *tekintély* tisztelete különböző távolságból születő, különböző előjelű és tartalmú értékprofilok kontextusában mennyire mást jelent.

Az egyes értékítéletek szerepe nemcsak egy profilon belül érdemel elemző figyelmet, hanem abból a szempontból is, hogy milyen funkciót tölt be magunk és mások, különböző csoportok, egyik és másik típus *megkülönböztető jellegzetességeinek* felmutatásában. Kutatásunk logikáját követve nyilvánvalóan az egyik legfontosabb információ, hogy a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok szemlélete egyes megítélendő tárgyakról szólva mikor s mely értékek vonatkozásában tér el egymástól, s ezek a jellegzetességek kifejezik-e a szociálpszichológiai típuskülönbségeket, továbbá mennyiben gazdagítják az e különbségekre vonatkozó tudásunkat.

Mindezek nyomán értékutatásunktól a következő főbb kérdések megválaszolását várhatjuk:

- A vizsgált mintákon hogyan alakulnak a közkeletű értékigények a tapasztalatok alapján és arra reflektálva?
- Milyen korai várakozások fűződnek a megújult politikai rezsimhez, s ezek a tapasztalatok nyomán hogyan változnak?
- Milyen viszonyban állnak – az értékdimenziókban leképezve – az igények és a megtapasztalt domináns törekvések, ezek viszonya mennyiben tükröz és vált ki elégedettséget/elégedetlenséget?
- A saját és az uralkodó értékek egybeesését vagy a feszültséget leképező és generáló különbözőség a kérdezettek szerint társadalmi léptékben mennyire általánosítható?
- A társadalmi berendezkedés hierarchiájához, ennek mibenlétéhez, okaihoz és indoklásához különböző módon viszonyuló rendszerattitűd-csoportok szemében a választott és észlelt érték-törekvések és ezek viszonya hogyan jelenik meg?
- A különböző rendszerattitűd-csoportok nézeteinek hasonlósága és eltérése milyen dimenziókban jelenik meg, van-e ezeknek valamiféle visszatérő, jellegzetes mintázata az értékek megítélésében?
- A rendszerattitűdökről való tudásunkat mennyiben támogatja, kérdőjelezi meg, vagy gazdagítja tartalmilag az értékek választásának és percepciójának vizsgálata?

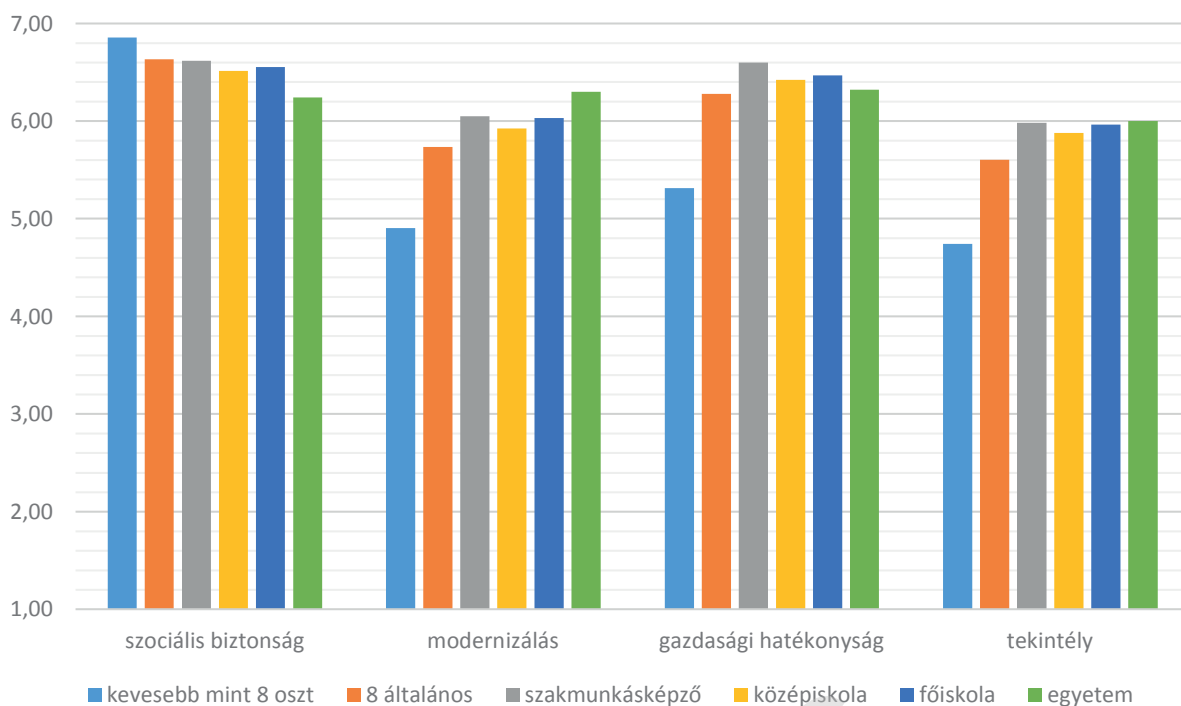
IV/2. Az értéktörekvések kutatása 2010-ben

IV. 1. ábra: Vizsgált értékprofilok 1., 2010

Amikor a kérdezettek saját értéktörekvéseikről nyilatkoztak, akkor válaszaikat nyilvánvalóan áthatotta az a törekvés, hogy – ha különböző súllyal is – az értékekben testet öltő törekvések hívének mutassák be magukat. Az is motiválta őket erre, hogy az egyes értékek szerteágazó, gazdag jelentését számukra mint elutasítandó helyzetekre való reakciót, az abból való kiutat definiáltuk. 2010-ben a saját álláspont bemutatásakor az országos reprezentatív minta globálisan (átlagosan) az első 3 helyre a *rend*, a *szociális biztonság* és a *környezetvédelem* értékeit állította (mind 6,5 skálaérték felett). Ezekhez viszonylag közel találjuk a *demokráciát*, a *gazdasági hatékonyságot* és a *szabadságot*. Kissé leszakadva, de a 6-os skálafok feletti átlaggal szerepel az *egyenlőség*, a *türelem* és a *hagyományörzés*. A 6-os skálaérték alatt közvetlenül foglal helyet a *hagyományörzés* ellenlábasa és kiegészítője, a *modernizálás*, majd a sor végén következik a *tekintély* és a *hit* konzervatív-ként ismert értéke. Az átlagok átlaga 6,20, a két szélsőérték ez esetben 6,57 és 5,52, tehát az átlagértékek egy skálafoknyi intervallumban szóródnak. Az ezen adatokból kiolvasható értékhierarchia mindenekelőtt a megnyugtató stabilitás igényét fejezi ki, benne a politikai és a *gazdasági hatékonyság* egymással ötvöződve jelentkezik, nincs különösen preferált helyzetben a *modernizálás*. A szerény lejtésű értékprofil legkisebb mértékben jellemzőnek ítélt vonásai konzervatív jellegűek: a *tekintély*, illetve a *hit*.

Az értékpreferenciát befolyásoló tényezők közül az iskolázottság szerepét indokolt kiemelni, a magasabb iskolai végzettség fokról fokra mind erősebb preferenciával jár például a *modernizálás* és a *tekintély* esetében. Az egyetemet végzettek viszont kevésbé méltányolják a *szociális biztonság* értékét. A *hagyományörzés* és a *hit* hangsúlyozása a községekben élők, illetve a kérdezettek

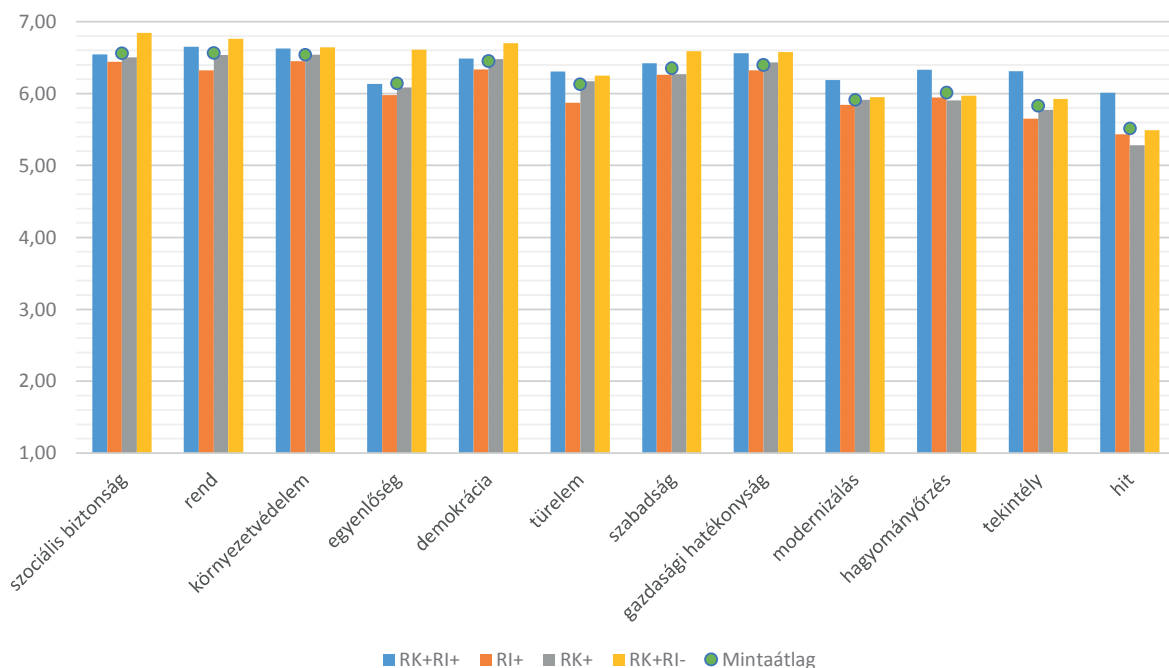
IV. 2. ábra: Az iskolázottság hatása négy érték saját preferenciájára, 2010

legidősebb korosztálynak a megkülönböztető jellemzője. A különböző politikai pártállású kérdeztettek között általában nem mutatkozik tendenciaszerű különbség (a szocialisták egy árnyalattal jobban hangsúlyozzák az *egyenlőséget* és a *modernizálást*). A *tekintély* az egyetlen pont, ahol a nézetkülönbség szignifikáns, ennek igényében a Fidesz-szavazók 5,82-es átlaggal, az MSZP-támogatók 5,21-es átlaggal szerepelnek.

IV. 2. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	6,56	6,54	6,44	6,51	6,85	5,458	**
rend	6,57	6,65	6,32	6,53	6,76	7,447	***
környezetvédelem	6,54	6,63	6,45	6,54	6,64	1,615	
egyenlőség	6,14	6,13	5,98	6,09	6,61	6,930	***
demokrácia	6,46	6,49	6,34	6,48	6,70	3,742	*
tűrelem	6,13	6,31	5,87	6,17	6,25	4,884	**
szabadság	6,36	6,42	6,26	6,27	6,59	3,209	*
gazdasági hatékonyság	6,40	6,56	6,32	6,44	6,58	2,474	
modernizálás	5,92	6,19	5,84	5,91	5,95	2,985	*
hagyományörzés	6,02	6,33	5,95	5,90	5,97	4,803	**
tekintély	5,83	6,31	5,65	5,77	5,92	8,246	***
hit	5,52	6,01	5,43	5,28	5,49	7,518	***
Átlag	6,20	6,38	6,07	6,16	6,36		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

IV. 3. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2010

Az elkülönített négy attitűdtípus közül összességében, átlagosan a saját értékek skálaértéke az RK+RI+ csoportnál a legmagasabb (6,38), ehhez szinte megkülönböztethetetlen közelségben áll az RK+RI- típus (6,36), viszonylag leszakad ettől az RK+ (6,16), és a legalacsonyabb az RI+ (6,07). Az itt érintett különbségek azt tükrözik, hogy az RK+RI+ típus differenciálatlan válaszadási stílusa e téren is megmutatkozik, a leginkább társadalomkritikusnak minősíthető RK+RI- típus az értékek vonatkozásában meglehetősen nagyratörő, viszont az RI+ csoport e tekintetben viszonylag visszafogottnak minősíthető: ez a globális benyomás összhangban van azzal a feltételezésünkkel, hogy a társadalmi berendezkedéssel (rendszerrel) elégedettebbek, kevésbé ambiciózus értéktörekvéseket fogalmaznak meg, mint a berendezkedéssel szemben álló, feszültségeket megélt társadalomkritikus csoport.

IV. 3. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2010

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B		**				*			*	*	***	**
A>C										**	***	***
A>~D	*			**								*
B<C		*				*						
B<D	**	***		***	**	*	*					
C<D	**			**	*		*					

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

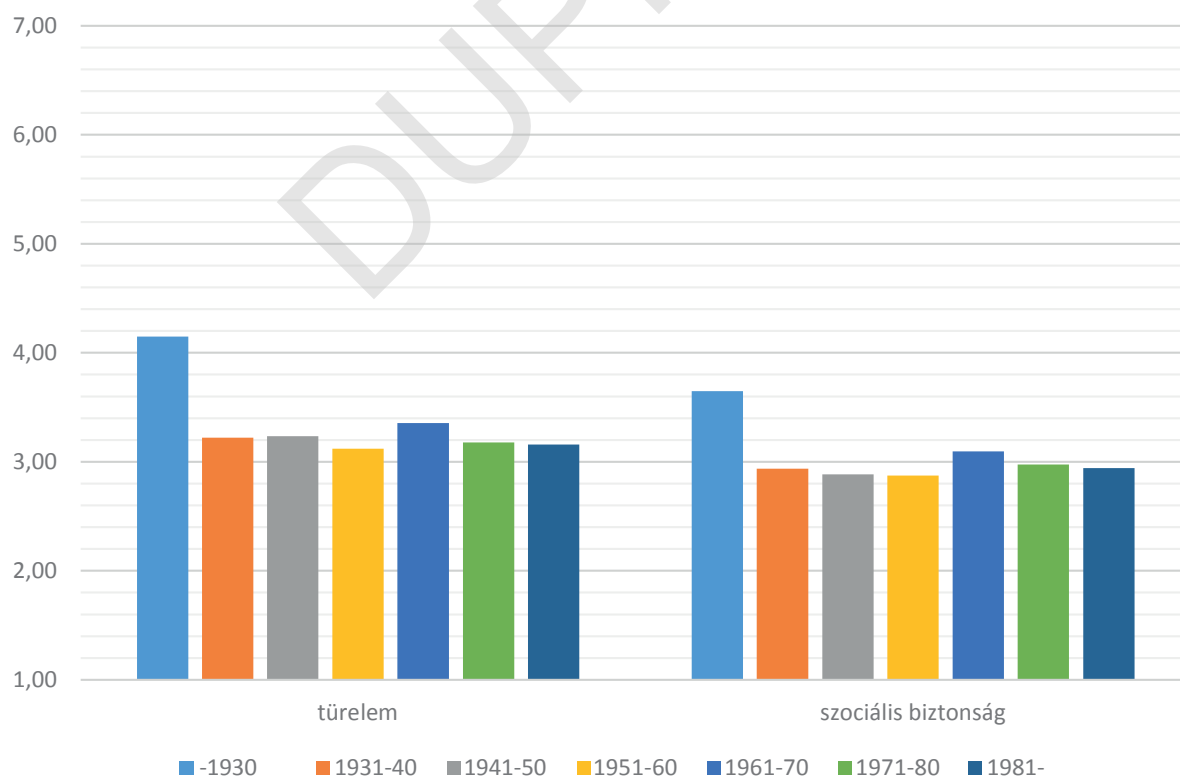
■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

Az értékek magas fokú elismerését és vállalását megfogalmazó csoportok között három ponton találunk szignifikáns különbséget: míg a *szociális biztonságot* és az *egyenlőséget* az RK+RI- csoport igényli jobban, a *hit* igényében az RK+RI+ típus vezet. Az RI+ mindkettőtől szignifikánsan elmarad a *rend* és a *türelem* értékeinek felvállalásában, ezen túl az előbbi csoporttól a *szociális biztonság* és 4 demokratikus érték tekintetében szakad le, az utóbbtól a három konzervatív érték és a *modernizálás* vonatkozásában. A *rend* és a *türelem* tekintetében – harmadikként – az RK+ csoport is az RI+ felett áll, viszont ezektől eltekintve hozzá hasonlóan marad el az RK+RI- típustól, s a konzervatív értéktrio tekintetében az RK+RI+ típustól. A rendszerattitűd-csoportok hierarchiája tehát átlátható, a csoportok státusát és a különbségek értéktartalmát tekintve egyaránt. (A csoportközi varianciaanalízis sem mutat ki szignifikáns különbségeket a környezetvédelem és a gazdasági hatékonyság megítélésében.)

A négy csoportot együtt szemlélve az értékek bemutatásakor 6 esetben az RK+RI+, 6 esetben pedig az RK+RI- csoport képviselői szerepelnek legmagasabb átlaggal. Az előbbieket előnye különösen azon értékekkel kapcsolatban mutatkozik meg, melyet a minta egésze nem nagyon kultivál (*hit, tekintély, hagyományörzés, modernizálás*), az utóbbiak erőteljesebb hangsúlya viszont különösen olyan pontokon jelentkezik, melyek a demokratikus politika szempontjából fontosak, illetve érzékenyek (*szociális biztonság, rend, egyenlőség, demokrácia, szabadság*). A saját értékek kiemelésében a legsűrűbben az RI+ csoport marad utolsónak a 4 típus közül, 9 esetben van ez így, és mindössze 3 alkalommal fordul elő (*hagyományörzés, modernizálás, hit*), amikor ez az RI+ csoport az utolsó előtti, és az RK+ típus némileg elmarad mögötte.

Ugyanezen értékek mint megítélési szempontok felhasználásával nyilatkoztak a minta tagjai arról, hogy hogyan érvényesülnek ezek a társadalmi gyakorlatban, mennyire jellemzik a közállapotokat. A saját értékdeklarációkhoz képest az átlagok átlaga nagyot esik, nem éri el a semleges

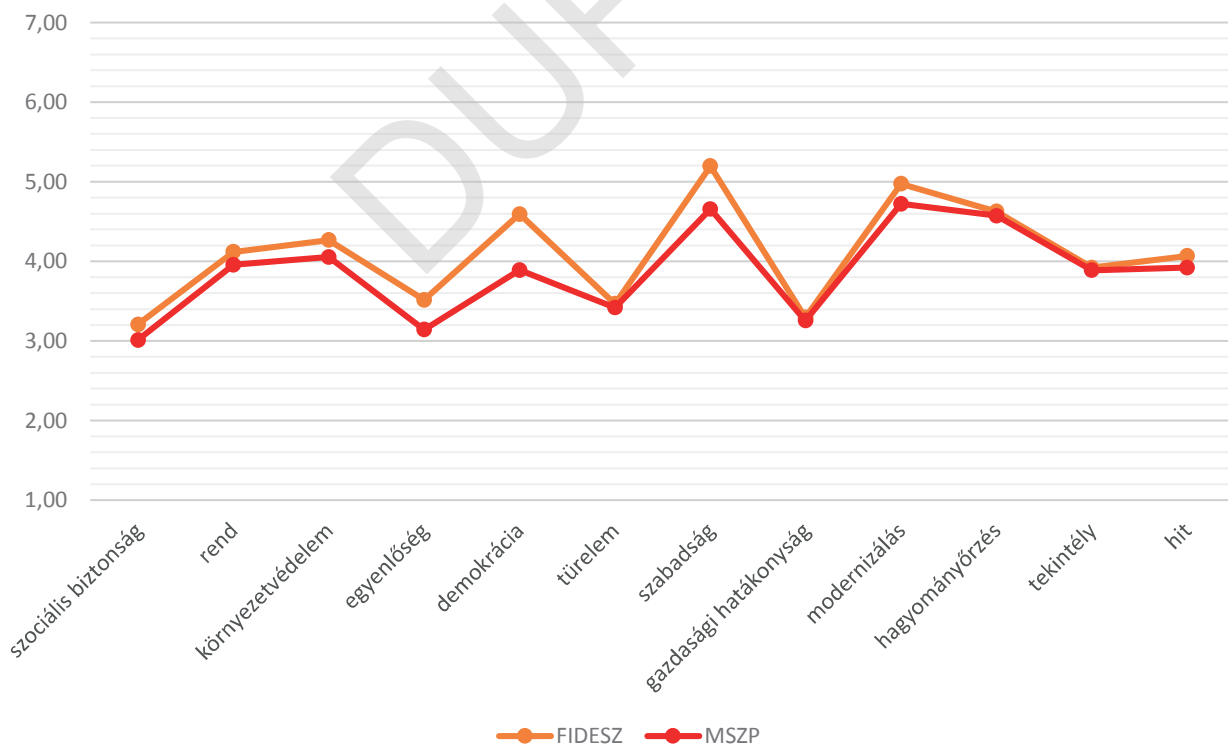

IV. 4. ábra: Az életkor hatása két értékre a közállapotok percepciójában, 2010

4-es skálafokot sem: 3,88. A szélsőértékek pedig 4,86-tól 2,98-ig terjedő intervallumot határolnak be. A minta globális állásfoglalása szerint a társadalmi gyakorlatban érvényesül a *szabadság*, a *modernizálás*, ezektől elmaradva a *hagyományörzés* és a *demokrácia* és a semleges értékhez igen csak közel (4,06 átlaggal) a *környezetvédelem*. A minta viszont úgy találja, hogy a *rend* értéke már nem éri el a semleges minősítés szintjét (3,86), fokozott mértékben elmaradnak ettől a *hit* és *tekintély* konzervatív értékei, valamint az *egyenlőség* és a *türelem* demokratikus ismérvei, és a *gazdasági hatékonyság* és a *szociális biztonság* zárja a sort.

Az alapvetően negatív összképet a kérdezettek társadalmi-demográfiai (és politikai) hovatartozása némileg árnyalja. A vizsgálati személyek lakóhelyének urbanizáltsága befolyást gyakorol az *egyenlőség* és a *demokrácia* érték-érvényesülésének megítélésére, a községek lakói táplálnak e tekintetben több kétséget. A *gazdasági hatékonyság* és az *egyenlőség* helyzetének megítélésére az iskolázottság szintje is kihat, ennek emelkedésével az alapvetően negatív kép fokról fokra javul (az *egyenlőség* tekintetében a mélypont a 2,98-es átlag). Az iskolázottság csúcspontja, az egyetemet végzett diplomások nem csak az *egyenlőség* tekintetében fogalmazznak meg viszonylag pozitív ítéletet, hanem a *tekintély*, a *gazdasági hatékonyság* és a *szociális biztonság* vonatkozásában is, viszont mondhatni, hogy az összes iskolázottsági csoport közül a legkritikusabbak a *rend*, illetve a *modernizálás* tekintetében. A legidősebb korcsoportnak fenntartásai vannak a *türelem* és a *szociális biztonság* érvényesülésével kapcsolatban, az előbbit szerény mértékben, de realizálódni látja, az utóbbit hiányolja, ha nem is a legelősebb formában.

A politikai pártállás szerint általánosnak mondható tendencia, hogy a Fidesz szavazói rendre minden ponton pozitívabbnak ítélik az aktuális társadalmi helyzetben az értékek jelentkezését. Van három kiugró pont, ahol az MSZP követőktől szignifikáns különbség választja el őket, ezek pedig *szabadság* és a *demokrácia*: ők látni vélik, míg az ellenoldal elvitatja ezen értékek jelentkezését, valamint az *egyenlőség*, amelynek hiányát kisebb szigorral ítélik meg, mint a szocialista szavazók.

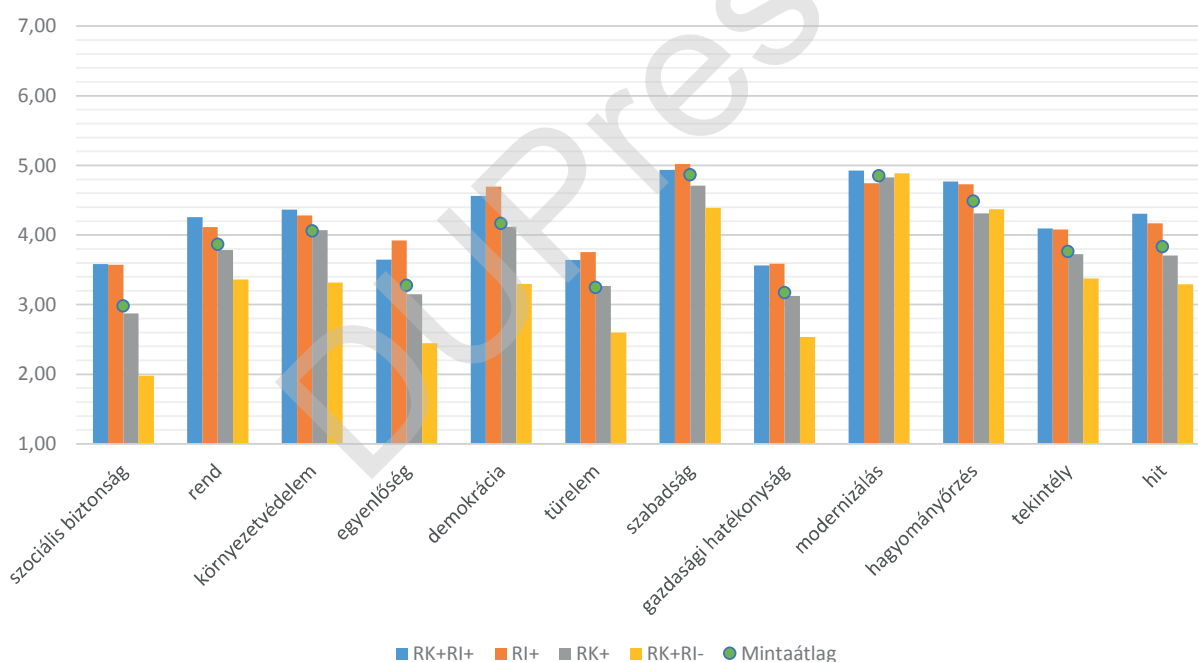

IV. 5. ábra: A politikai beállítódás hatása 12 értékre a közállapotok percepciójában, 2010

IV. 4. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a közállapotok értékeiről, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	2,98	3,58	3,57	2,87	1,98	42,112	***
rend	3,86	4,26	4,11	3,78	3,36	12,237	***
környezetvédelem	4,06	4,37	4,28	4,07	3,32	14,214	***
egyenlőség	3,27	3,65	3,92	3,15	2,45	29,247	***
demokrácia	4,16	4,56	4,70	4,12	3,30	24,100	***
türelem	3,24	3,64	3,75	3,27	2,60	17,856	***
szabadság	4,86	4,93	5,02	4,71	4,39	5,515	**
gazdasági hatékonyság	3,17	3,56	3,59	3,12	2,53	20,386	***
modernizálás	4,85	4,93	4,74	4,83	4,89	,713	
hagyományőrzés	4,48	4,77	4,73	4,31	4,37	7,441	***
tekintély	3,76	4,10	4,08	3,73	3,38	7,461	***
hit	3,83	4,31	4,17	3,71	3,29	15,693	***
Átlag	3,88	4,22	4,22	3,81	3,32		

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

IV. 6. ábra: A rendszerattitűd-típusok közállapotok-értékprofilja, 2010

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok véleményviszonyaiban két séma mutatkozik. Az egyikben az RI+ csoport fogalmazza meg a legpozitívabb véleményt (ilyen a *szabadság*, az *egyenlőség* és a *türelem* esete), a másikban az RK+RI+ csoport látja legpozitívabban az adott érték érvényesülését (ilyen a *rend*, a *környezetvédelem* és a *hit* helyzetének megítélése). Viszonylag sűrűn megesik, hogy az említett csoportok viszonylag pozitív véleménye közel áll egymáshoz, köztük halvány a különbség, amelyben vagy az RI+ vezet (lásd *demokrácia* és *gazdasági hatékonyság*)

vagy az RK+RI+ típus formál csekély mértékben pozitívabb ítéletet (lásd *szociális biztonság, hagyományörzés, tekintély*). Bármelyik séma érvényesül, az ellenoldalon az RK+RI- csoport helyezkedik el, gyakran éles vagy például a *szociális biztonság* tekintetében egészen felfokozott (1,98) ellenvéleményével, az is megesik, hogy az RK+ csoport képviselőinek társaságában. Ez az összkép arról tanúskodik, hogy szinte kivétel nélkül az RK+RI- csoport fogalmazza meg a leghatározottabban kritikáját az értékek társadalmi érvényesülésével kapcsolatban, vele szemben sajátosan a demokrácia témakörében a pozitív pólust az RI+ képviseli. Egyetlen eset van, amikor a nézetek csoportközi viszonya nem e két séma szerint rendeződik el, ez a *modernizálás* helyzetének megítélése, itt az RK+RI+ és az RI+ csoportok állnak egymással szemben, a véleményviszonyok varianciaanalízise ebben az esetben nem szignifikáns.

Egészen más a közállapotok értékprofiljának megítélésekor a különböző rendszerattitúddal rendelkező csoportok tartalmi mintázata. Ebben a vonatkozásban az összkép általában nem hízalgó, de az RK+RI+ csoport, valamint az RI+ csoport – egybevágó mértékben – átlagosan, halványan pozitív jellemzést ad (4,22). Ezzel szemben negatív oldalra dől az RK+ csoport átlagos megítélése (3,81) és különösképpen az RK+RI- csoporté (3,32). A közállapotokat jellemző értéktörekvésekről szólván 7 esetben az RK+RI+ csoport adja a legkedvezőbb választ, és 5 érték van, mellyel kapcsolatban az RI+ csoport átlagos ítélete e fölé emelkedik. Ez utóbbiak közé tartozik a *türelem*, a *demokrácia*, az *egyenlőség*, a *szabadság*, illetve a *gazdasági hatékonyság*: mind közéleti-politikai vonatkozás, melyeket leginkább ez a rendszertámogató csoport ismer el. Az ellenpólust a közállapotok jellemzésében egyértelműen az RK+RI- képviseli, a 12 szempont közül 10-ben különösen alacsony átlagértéket mutatnak válaszaik, mindenekelőtt a *szociális biztonság*, az *egyenlőség*, a *türelem* és *gazdasági hatékonyság* tekintetében. Eseti kivételnek mutatkozik a *hagyományörzés*, illetve a *modernizálás*, amiben az RK+, illetve az RI+ csoportok foglalják el a 4 típus közül az utolsó helyet.

IV. 5. tábla: A rendszerattitúd-típusok közállapotokra vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A=B												
A>C	***	**		**	**	*		**		**	*	***
A>D	***	***	***	***	***	***	*	***		*	**	***
B>C	***	*		***	***	**		***		**		**
B>D	***	***	***	**	***	***	**	***			***	***
C>D	***	*	***	***	***	***		***				*

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

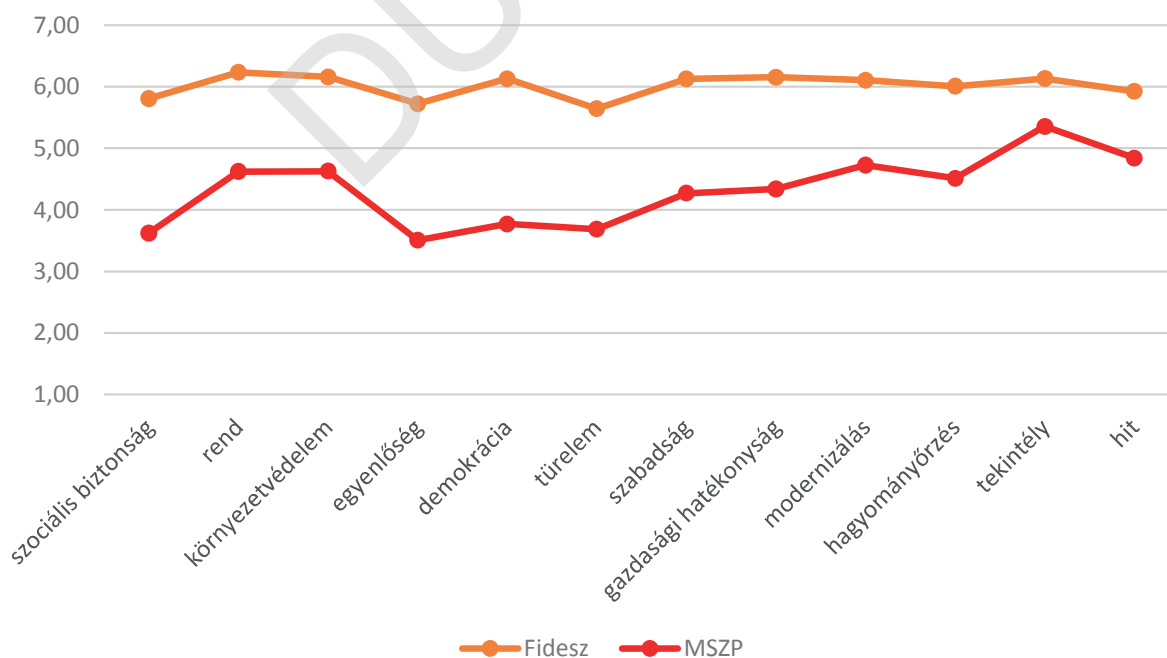
Rendszerattitúd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A varianciaanalízis egyedül a modernizálás tekintetében nem mutat szignifikáns csoportközi különbséget. Ezért is nem teljes körű, nem minden érték megítélésére nézve szignifikáns az RK+RI+ csoport és a legkritikusabb RK+RI- nézetkülönbsége. Az utóbbi majdnem hasonló mértékben szemben áll az RI+ csoporttal (a *hagyományörzés* dimenzióját nélkülözi még) és az RK+ csoporttal (ahol az említettekén túl a *tekintély* és a *szabadság* dimenziójában is hiányzik a szignifikáns eltérés, de 8 vonatkozásban fennáll). Ugyanezen RK+ csoport az RI+ típustól 8, az RK+RI+ típustól 9 esetben marad el számottevő mértékben, míg az utóbbi két csoport között egyetlen érték dimenziójában sincs statisztikailag szignifikáns különbség.

A különböző politikai pártokról is van a közfelfogásban kikristályosodott benyomás, hogy mely értékeket milyen mértékben vállalják és képviselik (ennek a látni vélt értékprofilnak – mint egy egészen sajátos sztereotípiának – az alakulását vizsgáltuk rendszeresen már korábban is). Az aktuális helyzet felfogása és megítélése szempontjából nyilván az a legrelevánsabb, hogy 2010-ben a minta a kormánypárttá vált Fidesz értékprofilját miben és hogyan látja.

A Fidesz látni vélt értékválasztásai között első helyen áll (5,78-as átlaggal) a *tekintély*, és utolsó helyre szorul 4,75-ös átlaggal a *türelem*. Ezen intervallumon belül az átlagok átlaga 5,26, ami 2010-ben köztes helyet jelöl ki a saját értékek, illetve a megítélt közállapotok szintje között. A *tekintélyt* viszonylag szorosan követi a *rend*, a *környezetvédelem*, a *modernizálás*, valamint a *gazdasági hatékonyság*, a *hagyományörzés* és a *hit*. A hétfokú skálán még az 5-ös érték felett találjuk a *szabadságot*, a *demokráciát*, viszont ezen határvonal alá szorul a *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és a fent már említett *türelem*. A politikai törekvés jellemzéséből talán leginkább az erős uralmi szándékot, a változtatás és a konzervatív hagyományörzés elegyét olvashatjuk ki, amelyben jelen van, bár nem prominens a *demokrácia* és viszonylag kétséges a (sokak által vágyott) *szociális biztonság* és *egyenlőség*.

Természetesen a politikai hovatartozás magától értetődő hatótényezője a Fidesz értékjellemzői megítélésének. A Fidesz és MSZP támogatói között minden értéknél szignifikáns a különbség,

IV. 7. ábra: A politikai beállítódás hatása a Fidesz észlelt értékprofiljára, 2010

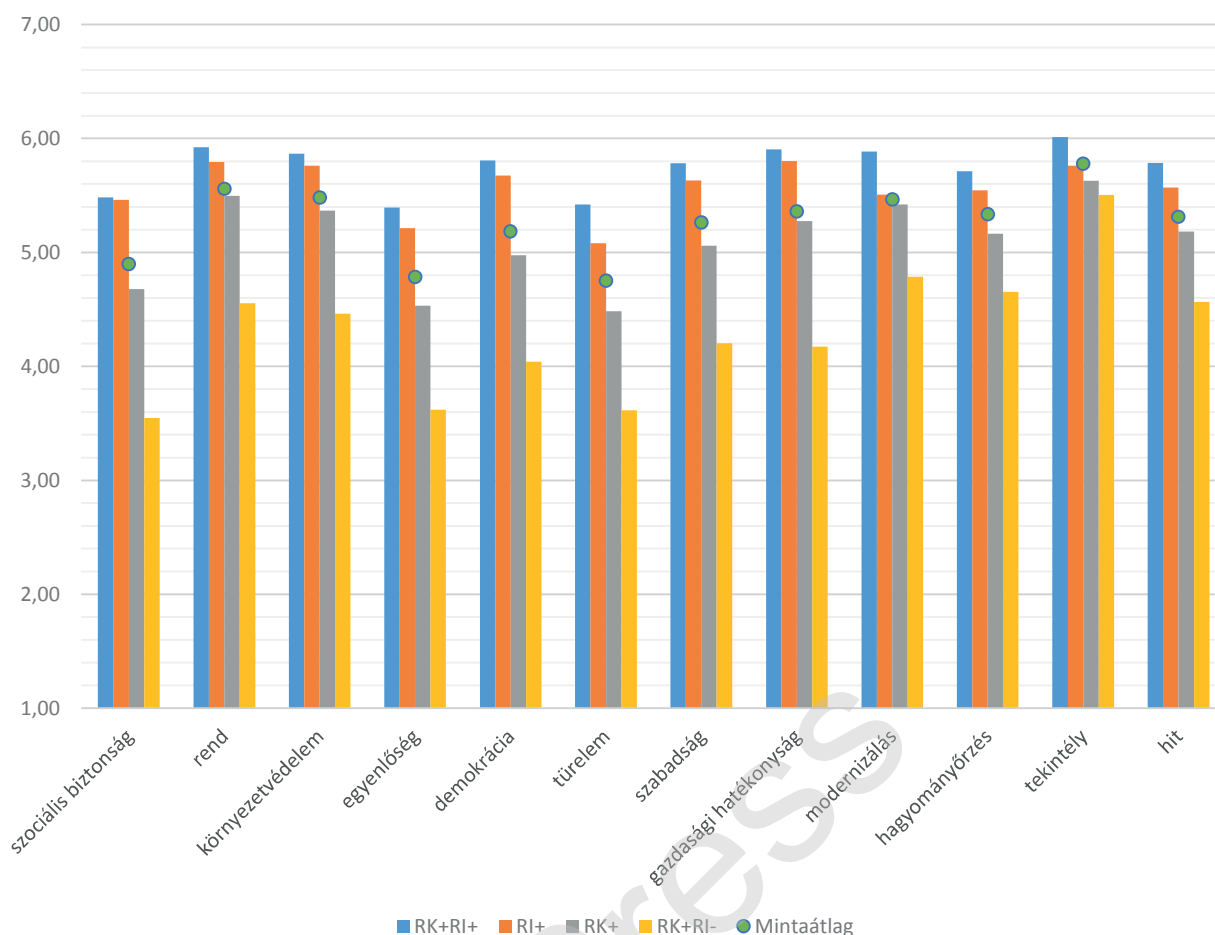
a legszembeötlőbb az átlagok eltérése a gazdasági hatékonyság megítélésében (6,16 versus 4,34), illetve a demokrácia értékének képviselője szempontjából, amit a Fidesz saját szavazói 6-os érték felett jelölnek, az MSZP támogatói viszont kifejezetten elvitatnak (6,13 versus 3,77). Mindemellett mutatkoznak figyelemreméltó társadalmi-demográfiai különbségek is. A nők formálnak egy-két dimenzióban (demokrácia és egyenlőség) kedvezőbb benyomásokat. Budapesten rendre pozitívabb ítéletek születnek, mint vidéken (a község – vidéki város – Budapest) fokozatos különbsége mutatkozik akár a szociális biztonság, a gazdasági hatékonyság vagy a hit értékének tekintetében. A különböző iskolázottságú vizsgálati személyek közül leginkább a 8 osztálynál kevesebbet végzők a kételkedők (kivétel e tekintetben a türelem esete, ahol viszonylag pozitív ítéletet alkotnak). Az egyetemet végzettek adják a legpozitívabb ítéletet a tekintély, a rend, a gazdasági hatékonyság, a hit és a szociális biztonság esetében egyaránt. Ugyanakkor a szabadság és türelem értékeinek szempontjából ők a leginkább kételkedők a Fidesz-szel szemben. Figyelemreméltó, hogy az 1981 után születettek (a mintán belül a legfiatalabbak) adják 12-ből 7 esetben a leginkább visszafogott, leginkább kételkedő ítéleteket, ezen belül is a legnagyobb fenntartás a türelem értékének érvényesítésével kapcsolatos (4,66).

Az összes érték tekintetében a Fidesz megítélésének globális átlaga a saját értékek és a közállapotok megítélése között helyezkedett el (5,26). A mintaegész válaszait tekintve a Fideszre vonatkozó értékítéletek valamivel közelebb esnek a saját értékprofilhoz (távolság $0,94 < 1,39$). Ez a tendencia a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok esetében általában jelentkezik. Kiugróan más képet mutat azonban az RK+RI- csoport, ahol a saját, illetve a jellemzésének távolsága meghaladja a 3 skálafokot is, és saját értékprofil és a Fidesz jellemzése közötti eltérés több mint kétszerese a Fidesz és a közállapotok megítélt távolságának ($2,05 > 0,99$).

IV. 6. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Fidesz értékeiről, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	4,90	5,48	5,46	4,68	3,55	36,329	***
rend	5,56	5,92	5,79	5,49	4,56	18,846	***
környezetvédelem	5,48	5,87	5,76	5,37	4,46	19,249	***
egyenlőség	4,78	5,39	5,21	4,53	3,62	27,777	***
demokrácia	5,19	5,81	5,68	4,98	4,04	27,644	***
türelem	4,75	5,42	5,08	4,49	3,62	27,583	***
szabadság	5,26	5,78	5,63	5,06	4,20	23,999	***
gazdasági hatékonyság	5,36	5,91	5,80	5,28	4,17	30,790	***
modernizálás	5,46	5,89	5,51	5,42	4,79	12,005	***
hagyományörzés	5,34	5,72	5,55	5,16	4,65	12,107	***
tekintély	5,78	6,01	5,76	5,63	5,51	3,006	*
hit	5,31	5,79	5,57	5,18	4,57	14,423	***
Átlag	5,26	5,75	5,57	5,11	4,31		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

IV. 8. ábra: A rendszerattitűd-típusok Fidesz-értékprofilja, 2010

A legkedvezőbb jellemzést a 4 típus közül visszatérően az RK+RI+ csoport adja, e tekintetben rendre a második az RI+ csoport által adott kedvező jellemzés; különösen közel kerül e 2 csoport átlagos válasza egymáshoz, amikor *gazdasági hatékonyságról*, *környezetvédelemről*, *demokráciáról*, *szabadságról* van szó, és egészen közel állnak egymáshoz a *szociális biztonság*hoz való viszony megítélésében. Az ellenoldalon szintén konzekvensen az RK+RI- csoportot találjuk, amelynek a Fidesz által képviselt értékekről megfogalmazott véleménye kritikusabb még az RK+ csoportnál is, különösen erőteljes fenntartással él (átlagosan 4-es skálaérték alatt) a *türelem*, az *egyenlőség* és a *szociális biztonság* tekintetében. Az egyedüli, amit e RK+RI- csoport (bár csoportközi összehasonlításban az utolsó helyen) elismer a Fidesz értékeivel kapcsolatban, az a *tekintély* tisztelete.

Kifejezetten kuriózum, hogy a rendszerattitűd-típusok közötti hierarchikus különbségek milyen szabályos rendben jelennek meg minden egyes érték megítélésével kapcsolatban (ez nem törlik meg, de elhalványul egyetlen esetben, a *szociális biztonság*ról szólván: itt az RK+RK+ és az RI+ csoportok ítélete egyaránt igen visszafogott, különbségük pedig minimális). E két típus között a Fidesz megítélésében nincs egyetlen szignifikáns különbség sem. A rendszerattitűd alapján elkülönített csoportok véleménye ezen túl azonban minden ponton kisebb-nagyobb mértékben különbözik egymástól. Ettől a majd minden csoport által jellegzetes értéknek ítélt tekintély a kivétel, melynek dimenziójában csak a két szélső csoport, a felhangolt RK+RI+ és az RK+RI- álláspontja tér el – viszonylag gyengén – szignifikánsan. Az RK+ és az RI+ két közbülső csoportja között

IV. 7. tábla: A rendszerattitűd-típusok Fideszre vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010

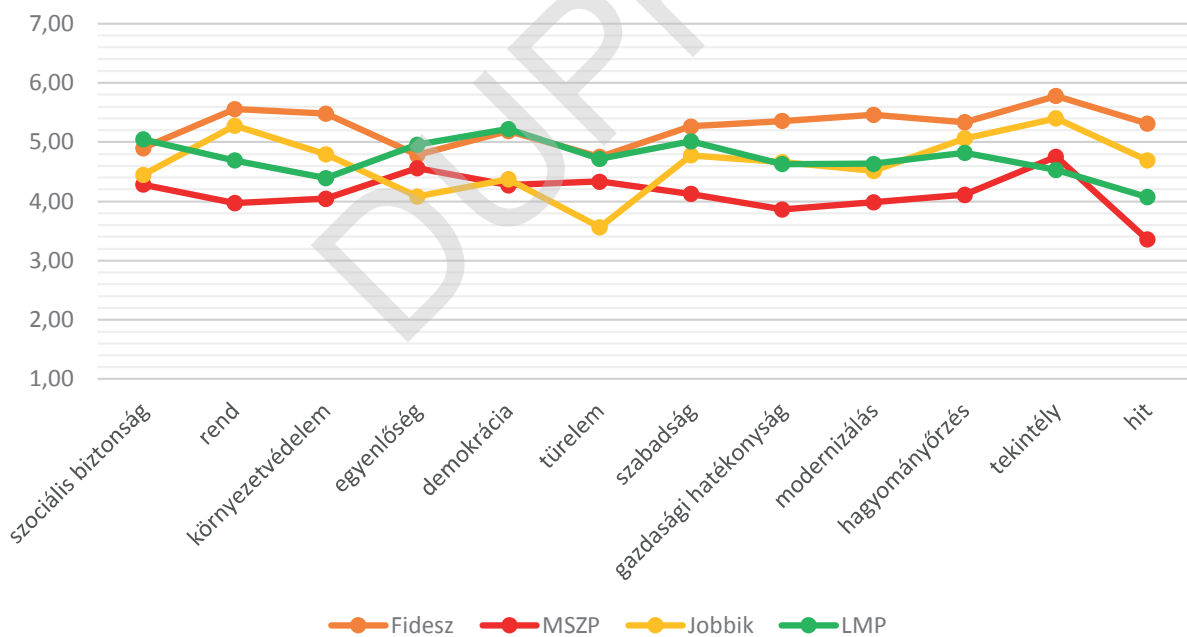
	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományőrzés	tekintély	hit
A>B												
A>C	***	*	**	***	***	***	***	***	**	**		**
A>D	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	*	***
B>C	***		*	***	***	**	**	**		*		
B>D	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***		***
C>D	***	***	***	***	***	***	***	***	**	*		**

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

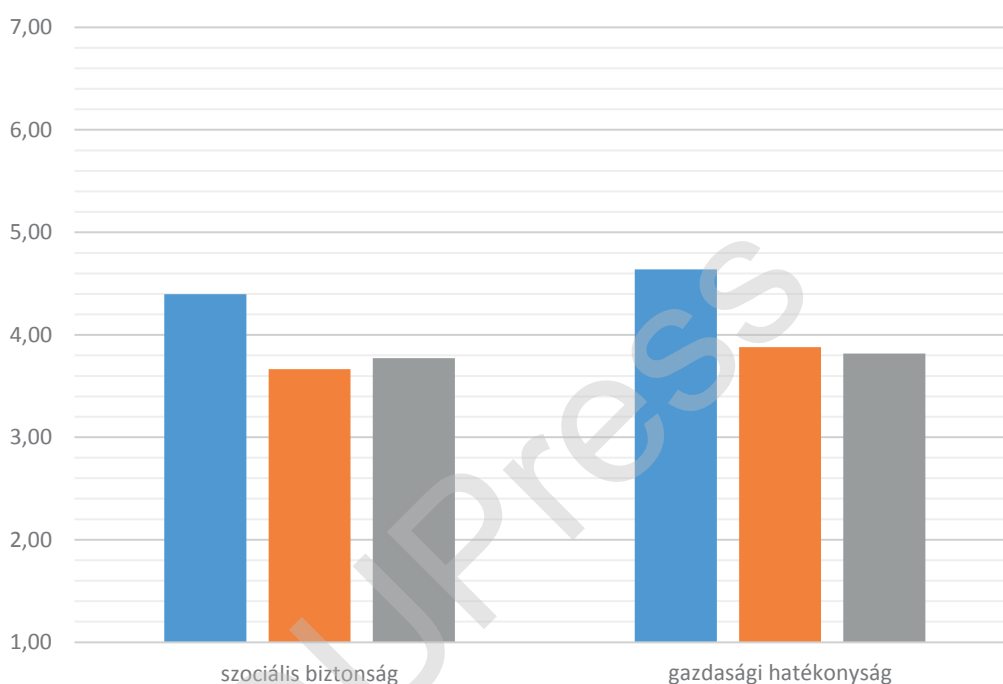
– a tekintély mellett – a rend, a hit és a modernizálás vonatkozásában sem szignifikáns a nézetek különbsége, amint viszont az a további 9 dimenzióban. A varianciaanalízis tanúsága szerint mindazonáltal a csoportközi különbségek minden érték szempontjából statisztikailag számottevőek.

IV. 9. ábra: Pártok látni vélt értékprofiljai, 2010

A 2010 előtt kormánypárti szerepet betöltő hagyományos politikai ellenlábás, az MSZP, amelynek a 12 érték szempontjából születő megítélése a Fideszénél lényegesen negatívabb. Az átlagok átlaga, mint meglehetősen elnagyolt globális mutató századnyi pontossággal megegyezik a közállá-

potok jellemzésével (3,88). A minta által leginkább jellemzőnek ítélt érték a *tekintély* (4,75), a leginkább megkérdőjelezett pedig a *hit* (3,36). A *tekintély* mellett, mögött viszonylag jellemzőnek találják a *modernizálás*, illetve a *rend*, a *szabadság* és a *környezetvédelem* érvényesítésére való hajlamot. Viszonylag közel áll a semleges értékhez a *demokrácia*, a *gazdasági hatékonyság* és a *hagyományörzés*; csekély mértékben, de elvitatják az MSZP-től a *szociális biztonságra*, az *egyenlőségre*, a *türelemre* való törekvést és ezektől leszakadva a *hit* értéke az utolsó a jellemzés szerint. Az ítéletek elmarasztalóan negatív átlagában tükröződik az MSZP politikai veresége, észlelt – bár nyilvánvalóan kevésbé eredményesnek bizonyuló – törekvései nem különböznek gyökeresen attól, amit a hatalom birtokába lépő Fideszben felfedezni véltek. Ha a *hittől* mint eszmei ismérvtől el is tekintünk, ennek a pártprofilnak is jellemző vonása a *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és a *türelem* hiánya.

IV. 10. ábra: Az életkor hatása kettő érték hatása az MSZP két értékének percepciójára, 2010

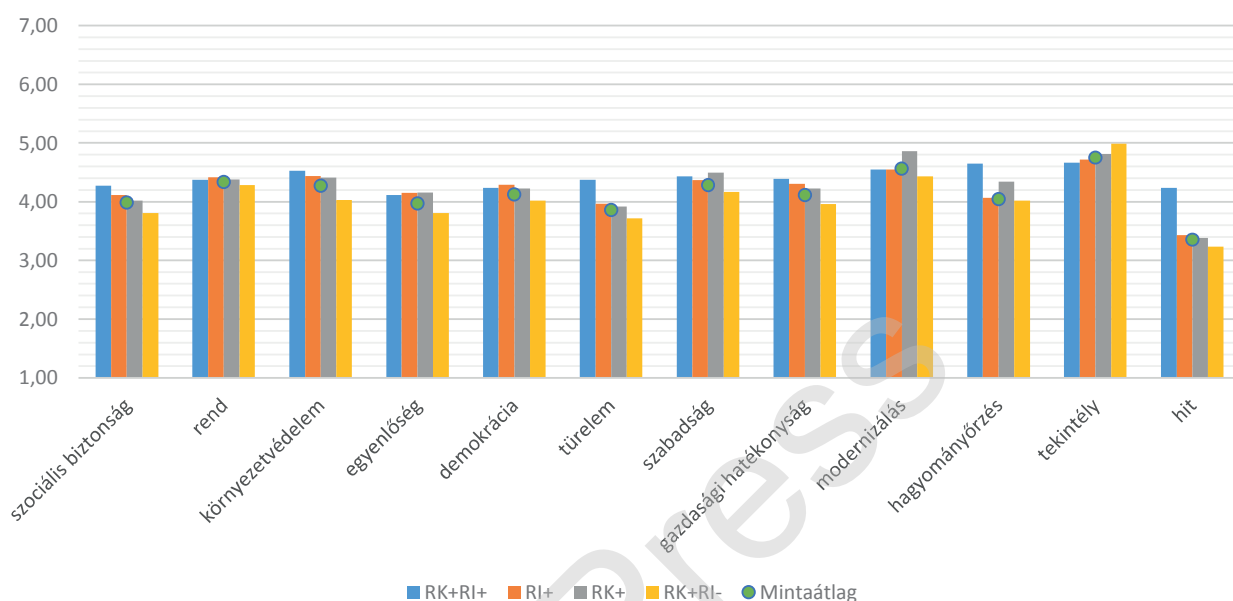
Az MSZP megítélésében is megmutatkoznak a pártidentitással együtt járó különbségek.

IV. 8. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója az MSZP értékeiről, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
szociális biztonság	3,99	4,27	4,11	4,02	3,80	1,245
rend	4,34	4,37	4,42	4,38	4,28	0,204
környezetvédelem	4,27	4,53	4,44	4,41	4,03	2,141
egyenlőség	3,97	4,12	4,15	4,16	3,80	1,440
demokrácia	4,13	4,24	4,29	4,23	4,02	0,754
türelem	3,86	4,37	3,97	3,92	3,72	1,920
szabadság	4,28	4,43	4,37	4,49	4,17	0,863
gazdasági hatékonyság	4,11	4,39	4,30	4,23	3,96	1,414

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
modernizálás	4,56	4,55	4,55	4,86	4,43	2,026	
hagyományörzés	4,04	4,65	4,07	4,34	4,02	2,643	*
tekintély	4,75	4,67	4,72	4,81	4,99	0,831	
hit	3,36	4,24	3,43	3,38	3,24	4,342	**
Átlag	4,14	4,40	4,23	4,27	4,04		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$)

IV. 11. ábra: A rendszerattitűd-típusok MSZP-értékprofilja, 2010

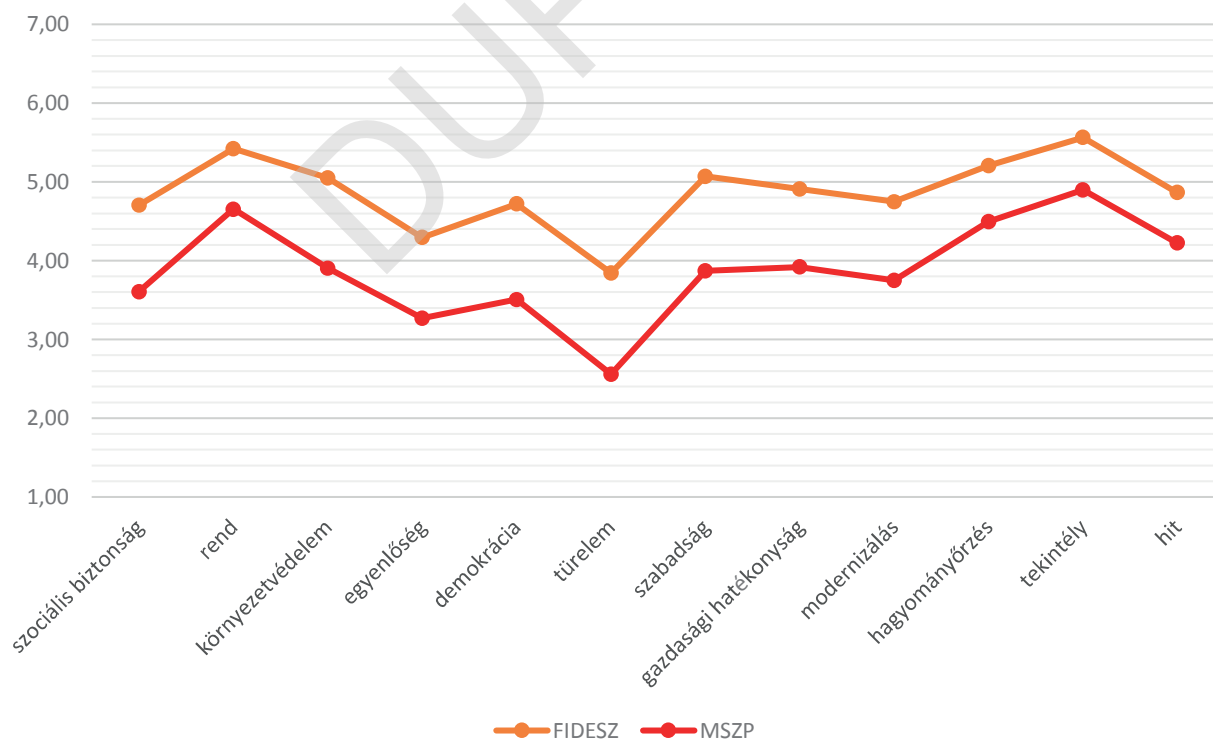
A kérdezettek valamennyi értékkel kapcsolatban saját pártjukról formálnak szignifikánsan kedvezőbb ítéletet. [Az MSZP szavazói saját értékeiket 10 esetben el is vitatják a Fidesztől (a 4-es szint alá szorítják), a rend érvényesítésének szándéka határeset, a tekintély irányába mutató ambíciót kifejezetten elismerik (megjegyzendő, hogy még ezt az értéktörekvést is, ami járhat ambivalenciákkal szintén saját pártjukra találják jellemzőbbnek).] Az urbanizáltság szintje hatást gyakorol az MSZP értékképviselésének megítélésére, a községben élőknek negatívabb, a budapestieknek pozitívabb az ítélete. A kérdezettek legkevésbé képzett, 8 osztályt sem végzett csoportja általában visszafogottan nyilatkozik az MSZP által képviselt értékekről, az iskolázottság mértékével fokról fokra javul a párt értékeiről (*türelem, demokrácia, szociális biztonság, gazdasági hatékonyság, modernizálás*) alkotott vélemény. Az egyetemi diplomával rendelkezők további 5 értékkel kapcsolatban is viszonylag kedvező ítéletet hoznak, nem így a 3 konzervatív értékről (*tekintély, hagyományörzés, hit*) szólva. Míg a legidősebb korosztálynál tapasztalhatjuk, hogy a többi korcsoporthoz képest pozitívabb megítélést nyújtanak, a legfiatalabbak rendre a legnagyobb fenntartást jelzik. Az 1941 és 1950 között születettek nyújtanak – két eset kivételével a legidősebb korcsoporton is túltéve – különösen kedvező megítélést.

A rendszerattitűdök típusai között két ponton volt statisztikai értelemben jelentős különbség az MSZP értéktörekvéseinek jellemzésében, mégpedig az általában is a leginkább jellemzőnek ítélt

érték (a *tekintély*) és a legkevésbé jellemzőnek gondolt érték (a *hit*) viszonylatában. A szignifikáns nézetkülönbség mindenekelőtt abból adódik, hogy az RK+RI- csoport szélsőségesen kiélezi a két ítéletet, a *tekintély-követést* a 5-ös skálafok mértékéig jellemzőnek tartja, a *hit* értéket pedig már-már a 3-as skálafokig menően elvitatja. A mintaegész által leírt MSZP értékrangsor lényegében visszaköszön e típus képviselőinek válaszaiban is, de a *tekintély* kirívó kivételétől eltekintve ők rendre a legnagyobb távolságot látják a megnevezett érték és a párttal kapcsolatos tapasztalatok között, oly annyira, hogy míg a mintaegész a 12 érték közül csak 2-ről mondja azt, hogy, hogy e pártra nem jellemző, addig az RK+RI- esetében ezek száma 4: a *türelem* és a *hit* mellett ilyen negatív minőségű kapcsolatot látnak a *gazdasági hatékonysággal* és a *szociális biztonság* kulcsértékével kapcsolatban is. Ehhez képest visszatérően a legkedvezőbb az RK+RI+ csoport mondhatni bizonytalan vonalvezetésű képe a párt értékprofiljáról. Az RK+ válasza viszonylag kedvező a *modernizálás* és az *egyenlőség* tekintetében, az RI+ típus jellemzése a legkevésbé kérdőjelezi meg az MSZP *demokrácia*, illetve a *rend* irányába mutató törekvését (ha a *hagyomány-tisztelete* tekintetében viszonylag kétkezdik is). Mindenesetre figyelemreméltó a konzekvensen rendszerkritikus RK+RI- csoport markáns kritikai távolságtartása a 2010-ben már ellenzéki szerepbe szorult MSZP-től, ami bizonyára nem független attól, hogy elevenen él benne a közelmúltnak a képe, amelyben az MSZP a társadalmi rendszer vergődő, széteső, de a kormányzatért felelős tényezője volt.

A 2010-ben erőre kapott két új párt, a Jobbik és az LMP értéktörekvéseiről is benyomást szereztek a minta tagjai. Az átlagok átlaga e két párt esetében a Fidesztől lényegesen elmaradt, az MSZP-nél viszont kifejezetten jobb volt.

A Jobbik értékprofilja a korábban leírtakkal számos vonatkozásban közösséget mutatott. Jellemzőnek találták rájuk a *tekintélyre* való törekvést (5,40), amit a *rend* és a *hagyományörzés* értékei követnek, ezen három vonás odaítélésének átlaga az 5-ös skálafokot meghaladja. Ettől azonban

IV. 12. ábra: A politikai beállítódás hatása a Jobbik értékeinek percepciójára, 2010

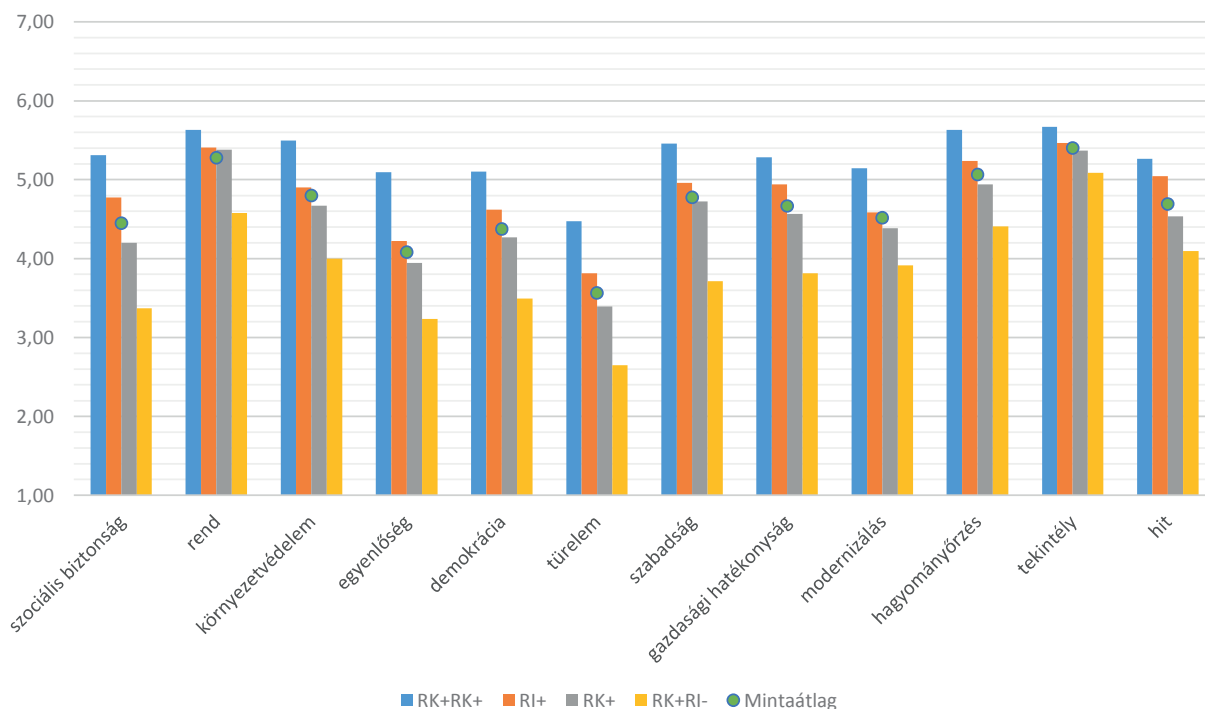
már elmarad a *környezetvédelem*, a *szabadság*, a *hit*, a *gazdasági hatékonyság* és a *modernizálás* értékének egymáshoz közel eső góca. A 4,50 skálaérték alá szorul a *szociális biztonság*, a 4-es szinthez áll közel az *egyenlőség* látni vélt kultusza, és kifejezetten megkérdőjeleződik a Jobbik esetében a *türelem* értéke (3,56). A 2010-ben színre lépő politikai erők közül a Jobbik Magyarországért Mozgalom képviselt radikális jobboldali irányt, ugyanakkor a minta által hozzárendelt értékek átlaga számottevő mértékben elmaradt a Fidesz ezen mutatószámától ($4,64 < 5,26$). Mint kitűnt, e két profil meglehetősen hasonló lefutású: a *rend*, illetve a *tekintély* állnak a sor elején, a jellemzés elmaradása a Fideszhez képest is az átlagosnál nagyobb *türelem* és az *egyenlőség* vonatkozásában, és e társadalmi közérzeti jellemzők mellett fokozott ellenállást látnak náluk a *modernizálással* szemben ($5,46 > 4,52$).

A vezető pártok támogatói közül mind a 12 érték vonatkozásában azt látjuk, hogy a Fidesz-szavazók szignifikánsan kedvezőbben ítélik meg a Jobbikot, mint az MSZP támogatói. Így van ez a Jobbik értékarakterében megkérdőjelezett türelemmel kapcsolatban is, míg az ő ítéleteik átlaga 3,84, az MSZP-é 2,56. Az MSZP-t támogatók 8 esetben kifejezetten megkérdőjelezzik (4-es alatti skálaértékkel minősítik) a Jobbik értéktörekvéseit. Nem vitatják el viszont az a *tekintély*, a *rend*, a *hagyományörzés* és a *hit* értékének képviselőit. Más társadalmi-demográfiai tényezők szerepéről szólva: mint a pártok esetében oly gyakran, a kérdezett nők valamelyest inkább hajlamosak a Jobbikot is demokratikus pártnak ítélni, mint a férfiak. Az urbanizáltság mértékével a válaszadók ítélete a Jobbikról is viszonylag pozitívvá válik, az esetek zömében a községben élők, a vidéki városban lakók és a budapesti polgárok álláspontja fokról fokra kedvezőbb. A különböző iskolázottságú vizsgálati személyek közül a 8 osztálynál kevesebbet végzők nyilatkoznak néhány esetben visszafogottabban. Az általános iskolát végzettekhez képest a szakmunkások, illetve a középiskolai tanulmányokkal rendelkezők alkottak az esetek zömében kedvezőbb ítéletet. Sajátos módon a legpozitívabb véleményt minden esetben a főiskolai végzettségűek mondják, egyetlenegy kivétellel: a *tekintély*-törekvést inkább az egyetemi diplomával rendelkezők hangsúlyozzák.

IV. 9. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Jobbik értékeiről, 2010

	Mintaátlag	RK+RK+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	4,45	5,31	4,78	4,20	3,37	27,954	***
rend	5,28	5,63	5,40	5,38	4,58	6,692	***
környezetvédelem	4,80	5,50	4,90	4,67	4,00	16,531	***
egyenlőség	4,08	5,10	4,23	3,94	3,23	22,428	***
demokrácia	4,37	5,10	4,62	4,27	3,49	17,420	***
türelem	3,56	4,47	3,81	3,39	2,65	23,574	***
szabadság	4,78	5,46	4,96	4,72	3,71	18,019	***
gazdasági hatékonyság	4,67	5,28	4,94	4,57	3,82	16,571	***
modernizálás	4,52	5,14	4,58	4,39	3,91	12,385	***
hagyományörzés	5,06	5,63	5,24	4,94	4,41	9,803	***
tekintély	5,40	5,67	5,47	5,37	5,09	2,174	
hit	4,69	5,26	5,05	4,54	4,10	10,461	***
Átlag	4,64	5,30	4,83	4,53	3,86		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

IV. 13. ábra: A rendszerattitűd-típusok Jobbik-értékprofilja, 2010

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között ez alkalommal is szisztematikusan különbségek mutatkoztak. Mind a 12 érték vonatkozásában az RK+RI+ csoport adta a legpozitívabb ítéletet, és az RK+RI- jelezte a legtöbb fenntartást. Ez a nézetkülönbség a tekintély értékének vonatkozásában fennáll ugyan, de nem szignifikáns. Az RK+RI+ csoport megítélése rendszeresen az 5-ös skálaérték feletti átlagban jelentkezett, míg az RK+RI- csoport álláspontja a 3-as és 4-es skálafok közötti intervallumban mutatkozott meg egyetlen kivétellel, amikor is e csoport a türelem nézőpontjából csak 2,65 átlagos skálaértékkel ruházta fel a Jobbikot.

IV. 10. tábla: A rendszerattitűd-típusok Jobbikra vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B	*		**	***		**			*			
A>C	***		***	***	***	***	**	***	***	**		**
A>D	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***		***
B>C	**											*
B>D	***	**	***	***	***	***	***	***	**	**		***
C>D	**	**	**	**	**	**	***	**				

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

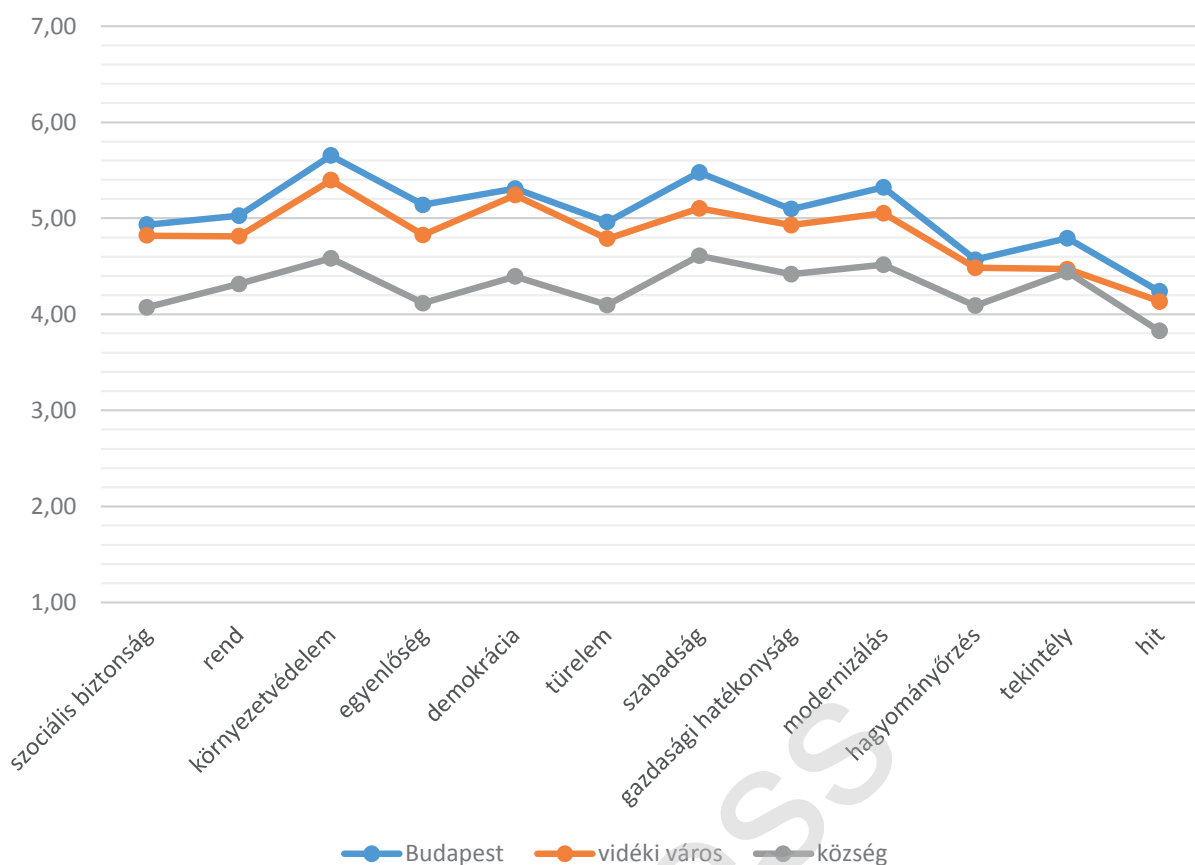
■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A csoportközi variancia-analízis minden értékdimenzióban szignifikáns különbséget mutat ki, az egyetlen kivétel a *tekintély* megítélése (melynek tekintetében mind a négy rendszerattitűd-típus 5-ös skálaérték feletti átlagot nyújt, e tekintetben is kis szórással). A rendszerattitűd-csoportok esetében – megint egy, a Fidesz esetével analóg vonás – minden érték megítélésében a legmagasabb pozíció az RK+RI+ csoporté, a legalacsonyabb átlag hiánytalanul az RK+RI- csoporté. Az érzéketlen tekintély dimenziótól eltekintve minden tekintetben kedvezőbb az RK+RI+ és az RI+ típusok értékítélete az RK+RI- csoporténál. Az utóbbi rendre elmarad az RK+ csoportétól is, a statisztikailag markáns különbség csak a *modernizálás* és a három konzervatív érték tekintetében hiányzik. Ez utóbbi csoport a *tekintély* és a *rend* vonatkozásában nem, de egyébként rendre elmarad az RK+RI+ pozitív végétől, viszont az RI+ csoporttól mindössze csak a *hit* és a *szociális biztonság* nézőpontjától tér el szignifikánsan. E két utóbb említett rendszerattitűd-típus mindössze 5 érték tekintetében válik szét egymástól statisztikailag számottevő mértékben: ezek között találjuk az *egyenlőség*, *türelem* és *modernizálás* mellett, a csoportközi különbségeket gyakran tükröző *környezetvédelem*, és minden alkalommal jelző *szociális biztonság* dimenziót.

A rendszerattitűd-csoportok jellemzését kibontva összeségében: a legpozitívabb értékelést a Jobbikról is az RK+RI+ csoport nyújtja, esetükben szintén a *rend*, a *hagyományörzés*, a *tekintély* értékei foglalják el a kiemelkedő helyeket, de nem vitatják el a Jobbiktól a *szabadságra*, a *környezetvédelemre* és a *gazdasági hatékonyságra* törekvést sem. A 4-es skálafoknál szerényen, de magasabb megítélést kap az e pártra szerintük végül is jellemző *türelem* (utolsóként a sorban). Az RI+ csoport 4,83-as átlagával a második helyen szerepel a Jobbik értékelésében, a domináns értékek az előbbihez hasonlóak, viszont több fenntartást jeleznek a *szociális biztonság*, a *demokrácia* és a *modernizálás* tekintetében, az *egyenlőség* e csoport szempontjából épp meghaladja a 4-es értéket, a *türelem* viszont ez alá kerül, szerintük nem jellemző a szóban forgó politikai tényezőre. Nem kerül ettől távol az összéértékelés tekintetében az RK+ csoport. Az általánosan elismert *rend* és *tekintély* értékei szinte azonos skálafokon jelentkeznek, egyébként a profil kis elmaradással az előbbihez hasonló lefutású. A Jobbik differenciálatlan általános értékelése az RK+RI- csoportnál lesz egyértelműen negatív, a durva átlag 3,86. A Jobbiknak a *tekintély*hez való kötődése az, amit még a társadalomkritikus csoport is hangsúlyoz (ami valójában ebben a kontextusban nem a párt pozitív értékeléséhez járul hozzá), viszonylag elismerik a *rendre* és a *hagyományörzésre* vonatkozó törekvést, és a *hit*, illetve a *környezetvédelem* tekintetében válaszuk kifejezetten semleges, az összes többi vonatkozásban negatív ítéletek születnek. Minden más csoporthoz képest leszakad annak megítélése, hogy a Jobbik mennyiben törekszik a *szociális biztonságra*, a *demokráciára* és az *egyenlőségre*, a mélypontot e tekintetben a *türelem* képviseli (2,65). A Jobbikról formált kép alapvonásaiban emlékeztet ugyan a Fidesz köztudatban általánosan megjelenő profiljára, de megítélése összességében is, és az RK+RI- csoport esetében is különösképpen jóval kritikusabb.

Az LMP észlelt értékprofiljának sajátos vonásai voltak, elütöttek a többi pártalakzatétól. Értékei között az első helyen állt 5,22-es átlaggal a *környezetvédelem*, amelyet az 5-ös skálafok felett követett a *szabadság*, illetve a *demokrácia*. Közelített ehhez a határhoz a *modernizálás*, a *gazdasági hatékonyság*, ezt követte a *rend* és az *egyenlőség*, a *szociális biztonság* és a *türelem*. A *tekintély* értéke ebben a profilban alig haladta meg a 4,50-es szintet, nyomában a *hagyományörzés*, a *hit* pedig a semleges skálafokhoz állt közel (4,07). Amit tehát a minta ebben a politikai törekvésben látott, az

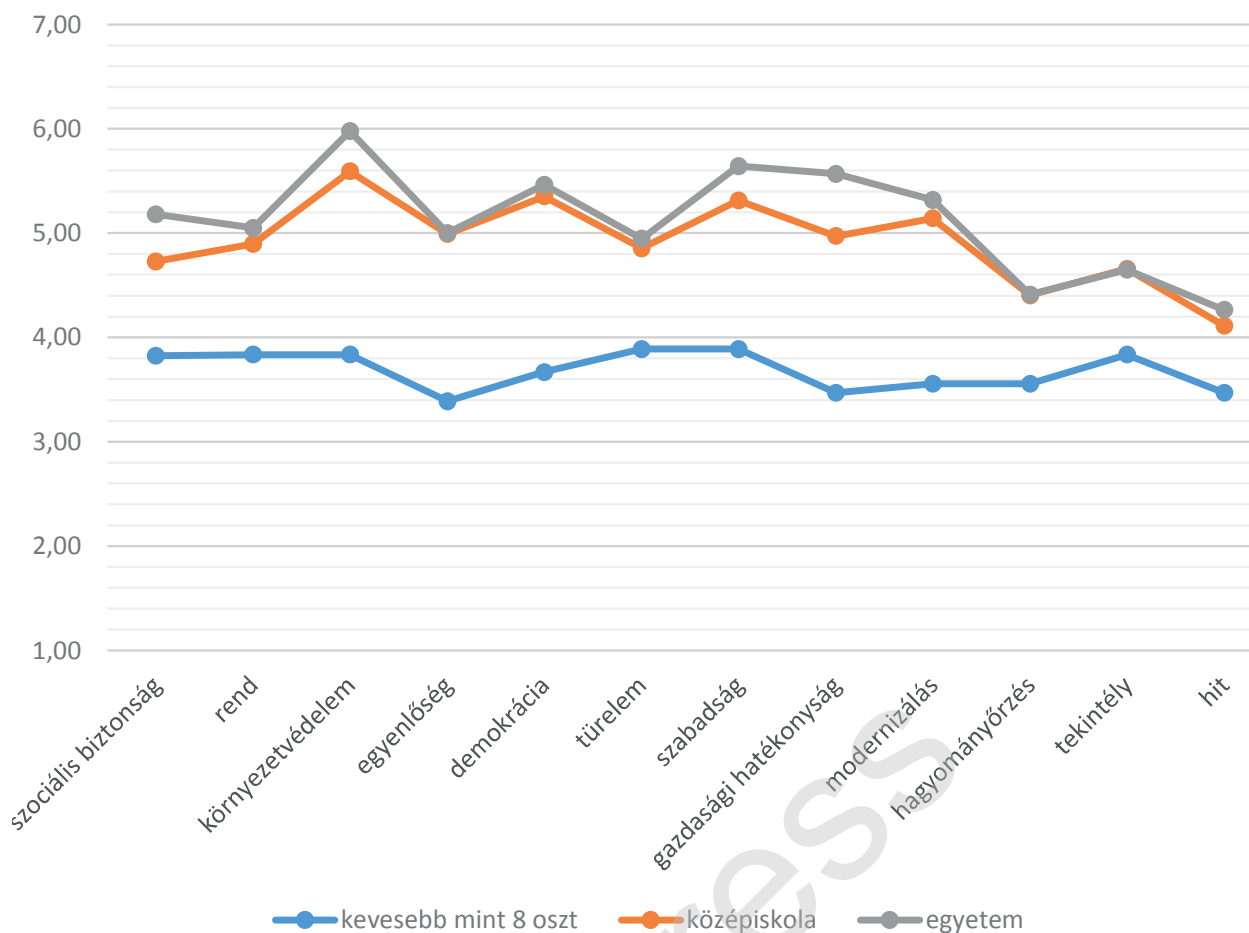

IV. 14. ábra: A lakóhely hatása az LMP értéktörvényeinek percepciójára, 2010

egy környezetvédelemre irányuló, demokratikus szellemiségű, tevőleges politikai csoport, amelytől nem vitatta el még a konzervatív értéket sem el, bár viszonylag hátra sorolta őket.

A politikai pártok közül a Fidesz támogatói hét ízben minősítették kedvezőbben az LMP-t, mint az MSZP szavazói, ideértve a *szabadság* és a *modernizálás* értékeit is. Az MSZP támogatói viszont – túl a *környezetvédelem* tekintetében fennálló erőtlén különbségen – a *demokrácia*, az *egyenlőség* és a *türelem* értékeit az LMP-ben inkább látták. (Ezek a politikai táborok közötti különbségek azonban csupán visszatérő halvány tendenciák voltak, nem ütötték meg a szignifikancia mértékét.) Egyértelmű és konzekvens véleménykülönbségek mutatkoztak viszont más tekintetben, így az urbanizáltság foka (a *tekintély* és a *hit* értékétől eltekintve) szignifikáns mértékben meghatározta az LMP méltatását, a községek lakói elmaradtak mind a vidéki városok, mind Budapest válaszadóitól.

Rendre töretlen tendenciák mutatkoztak iskolázottság alapján is: valamennyi esetben a kevésbé iskolázottak voltak visszafogottabbak, és iskolázottsági szintek szerint nőtt az LMP értékelése minden vonatkozásban. Az egyetemi diplomások különösen erőteljesen hangsúlyozták az LMP pozitív viszonyát a *környezetvédelemhez*, a *szabadsághoz* és a *gazdasági hatékonysághoz*. A legidősebb korosztály számos vonatkozásban mértéktartóan nyilatkozott, míg az 1931 és 1950 között születettek rendre elismerték az LMP értéktörvényeit. A legfiatalabb generáció abban emelkedett ki, hogy az összes korcsoport közül a legpozitívabbnak látta e párt *szabadsághoz* és *egyenlőséghez* fűződő viszonyát, és legkevésbé ismerte el a *tekintélyhez* és *hithez* fűződő kapcsolatát.

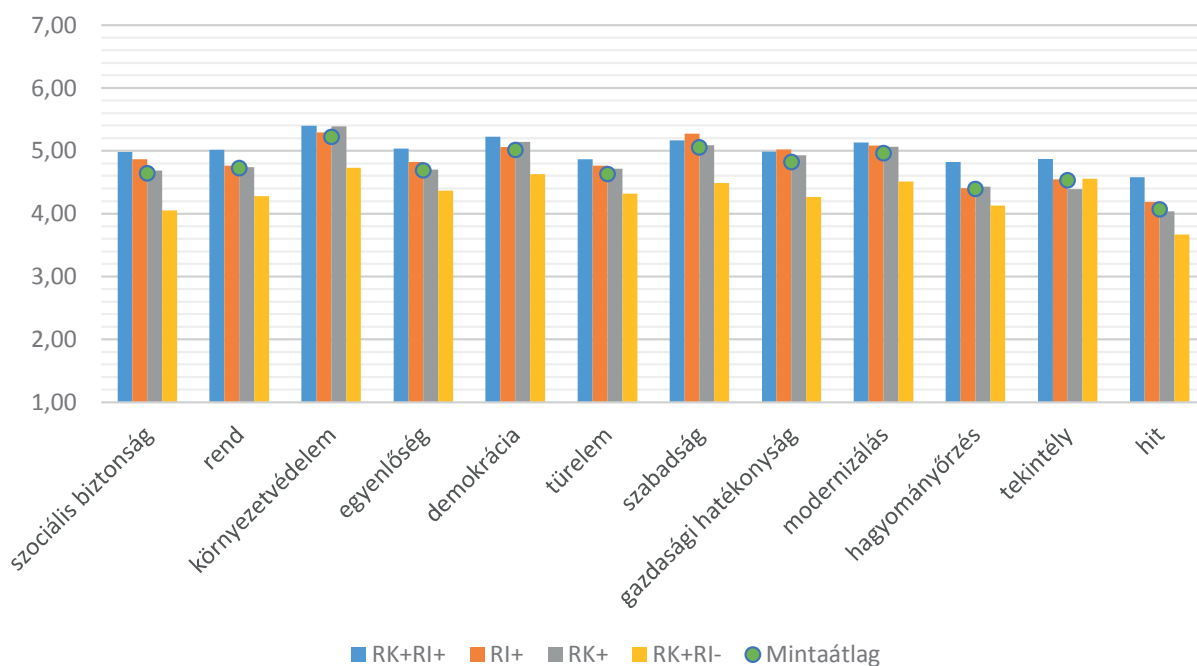

IV. 15. ábra: Az iskolázottság hatása az LMP értékeinek percepciójára, 2010

IV. 11. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója az LMP értékeiről, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	4,64	4,98	4,86	4,68	4,05	6,253	***
rend	4,72	5,02	4,77	4,74	4,28	3,504	*
környezetvédelem	5,22	5,40	5,29	5,39	4,73	3,416	*
egyenlőség	4,69	5,04	4,82	4,70	4,37	2,832	*
demokrácia	5,01	5,22	5,06	5,14	4,63	2,395	
türelem	4,63	4,87	4,77	4,71	4,32	1,997	
szabadság	5,05	5,17	5,27	5,09	4,49	4,286	**
gazdasági hatékonyság	4,82	4,98	5,02	4,93	4,27	4,763	**
modernizálás	4,96	5,13	5,08	5,07	4,51	3,459	*
hagyományőrzés	4,39	4,82	4,41	4,43	4,13	3,121	*
tekintély	4,53	4,87	4,55	4,39	4,56	2,453	
hit	4,07	4,58	4,18	4,03	3,67	5,355	*
Átlag	4,73	5,01	4,84	4,77	4,33		

(Sznifikanciasznit jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

IV. 16. ábra: A rendszerattitűd-típusok LMP-értékprofilja, 2010

IV. 12. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei az LMP értékeinek megítélésében, 2010

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B												
A>C											*	*
A>D	***	**	*	*			*	**	*	*		**
B>C												
B>D	**						**	**	*			
C>D			*				*	**	*			

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

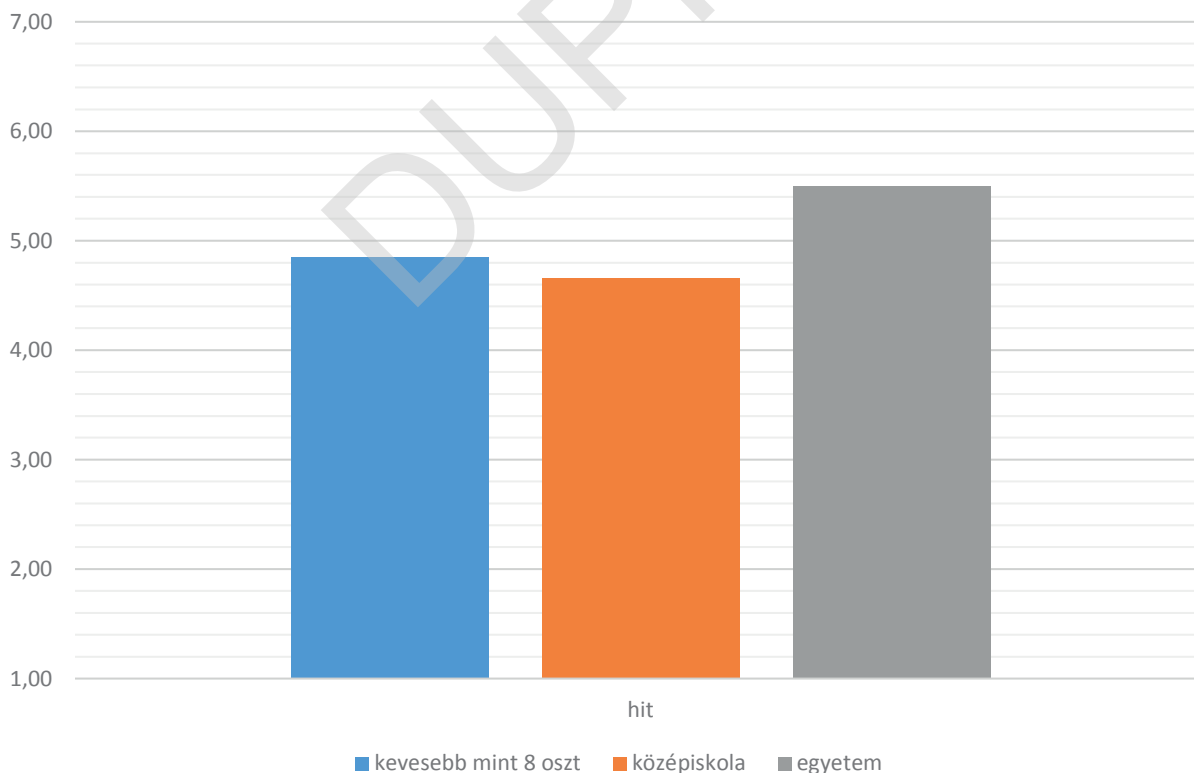
Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között visszatérően találkozunk azzal a tendenciával, hogy az RK+RI+ csoport minősíti a legpozitívabban az LMP értéktörekvéseit, és az RK+RI- él a legtöbb fenntartással.

E nézetkülönbség csupán három esetben nem szignifikáns: a variancia-analízis szerint nincs a rendszerattitűd-típusok között számottevő különbség az LMP pozitívumai között általánosan méltányolt *demokrácia* és *türelem*, valamint a legkevésbé látni vélt *tekintély*-kultusz értékdimen-

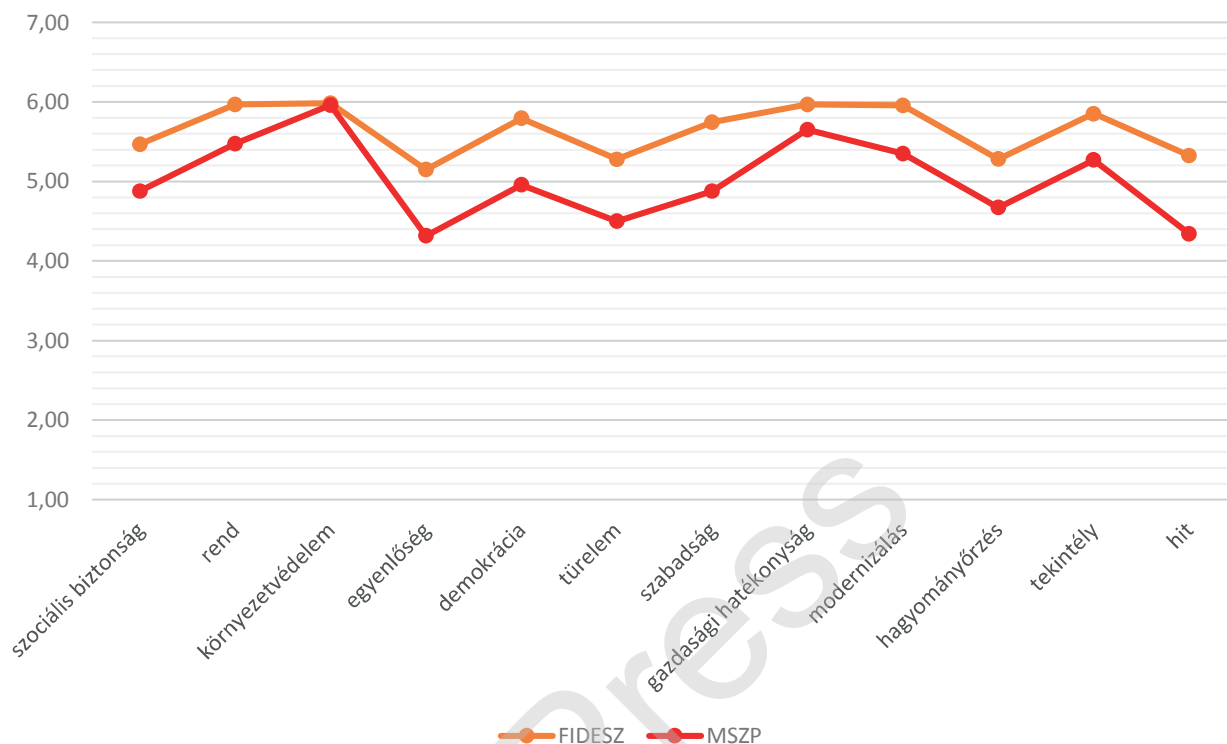
ziójában. A *szabadság* és *gazdasági hatékonyság* esetében az RK+RI+ csoporton is tútesz elismerésével az RI+ típus. E kettő méltányolja inkább az LMP-t, köztük egyetlen értékszempontból sincs szignifikáns különbség, ahogy az RI+ és az RK+ csoportok között sem. A *tekintély* vonatkozásában az RK+ csoport vitatja legerősebben, hogy e vonás az LMP-t jellemezné, és így ő áll szemben legelősebben az RK+RI+ elfogadó végletével. A *hit* konzervatív értéke tekintetében az RK+RI- típusossal osztoznak ezen a szerepen. Ez utóbbi a dinamikus (*szabadság, gazdasági hatékonyság, modernizálás*) értékei szempontjából több fenntartással él, nemcsak az RI+ és az RK+RI+ csoportokkal szemben, melyek ellenében a *szociális biztonság* LMP-s képviselőjét – ha nem is elvitatja, de – megkérdőjelezi (4,05). A konzervens rendszerkritikus csoport az, amely a kezdetektől nem érzi magáénak az LMP társadalmi-politikai pártállását.

A minta jövőre vonatkozó várakozásairól, víziójáról tanúskodik, hogy az általunk felkínált 12 érték – a kérdezettek szerint – 2050-ben miként jelenik meg a magyar politikusok gondolatvilágában. Mondhatjuk, bizonyos optimizmusról árulkodik, hogy az értékekre vonatkozó ítéletek átlagának átlaga 5,37, ami *messze meghaladja a jelen* közállapotok *minősítését*, sőt az aktívan működő politikai tényezők értékelését is. Ebben az értékprofilban az első helyen a *környezetvédelem* áll (5,87) és mindenképpen szokatlan, ám igen informatív módon az *utolsó helyet* (4,78) az *egyenlőség* foglalja el. A *környezetvédelem* után következik rendre a *modernizálás*, a *gazdasági hatékonyság*, kissé távolabb a *rend* és a *tekintély*, a sor közepén az 5-ös skálaérték alatt találjuk a *demokráciát*, a *szabadságot*, a *szociális biztonságot*. Az 5-ös skálafokra esik a *hagyományörzés*, ez alatt marad a *türelem*, a *hit* és az említett *egyenlőség*. Ez egy kétségtelenül dinamikus világ képe, amelyben ugyanakkor köztes, szilárd helyet foglal el a *rend* és a *tekintély* megtartó ereje, a szokottnál hátrébb sorolódik a *demokrácia* és a *szociális biztonság* aktuálisan sűrűn hangoztatott szempontja.

IV. 17. ábra: Az iskolázottság hatása a hit értékének jövőben várt preferenciájára, 2010

Az iskolázottsággal legszorosabban a *környezetvédelem* értékének méltánylása jár együtt, de az egyetemi diplomával rendelkezők több más ponton is magasabb várakozással élnek, mint kevésbé iskolázott társaik, így van ez a *rend* és a *hagyományörzés* szempontjától a *szociális biztonságig* és a *hitig* egyaránt. A vidéki városokban élők mind a községekben lakóknál, mind a budapestieknél óvatosabban, több fenntartással nyilatkoznak a jövő politikusainak értékrendjéről.

IV. 18. ábra: A politikai beállítódás hatása 12 érték várt preferenciájára a jövőben, 2010

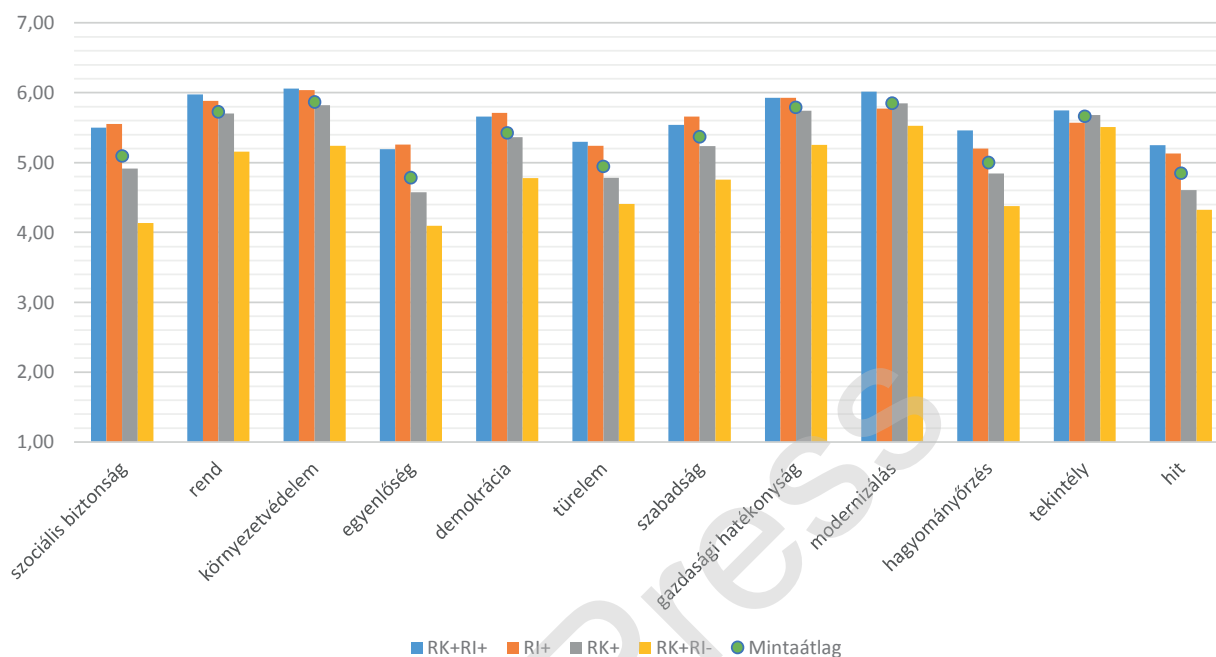
A Fidesz szavazóinak várakozása majd minden ponton szignifikánsan kedvezőbb, mint az MSZP képviselőié, az utóbbiak 7 alkalommal a 4-es 5-ös intervallumban voksolnak a jövő értékeiről, míg a Fidesz támogatóinak esetében a csoportátlag minden esetben az 5-ös és 6-os skálafok közé esik.

IV. 13. tábla: A rendszerattitűd-típusok által várt értékpreferenciák a jövőben, 2010

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	5,10	5,50	5,55	4,91	4,14	18,146	***
rend	5,73	5,97	5,88	5,70	5,16	8,485	***
környezetvédelem	5,87	6,06	6,04	5,82	5,24	8,607	***
egyenlőség	4,78	5,19	5,26	4,57	4,10	13,104	***
demokrácia	5,43	5,66	5,71	5,36	4,78	9,218	***
türelem	4,95	5,30	5,24	4,78	4,41	8,160	***
szabadság	5,37	5,54	5,66	5,24	4,76	7,977	***
gazdasági hatékonyság	5,79	5,93	5,93	5,74	5,25	6,323	***
modernizálás	5,85	6,01	5,77	5,85	5,53	2,639	*

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
hagyományörzés	5,00	5,46	5,20	4,85	4,38	9,670	***
tekintély	5,67	5,75	5,57	5,68	5,51	,699	
hit	4,85	5,25	5,13	4,61	4,33	9,403	***
Átlag	5,36	5,63	5,58	5,26	4,80		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 *** p<,001)

IV. 19. ábra: A rendszerattitűd-típusok által várt értékpreferenciák a jövőben, 2010

A jövővel kapcsolatos legkedvezőbb várakozásokat (5,63-as durva átlaggal) az RK+RI+ csoport fogalmazza meg, mely 8 érték esetében áll az első helyen, mégpedig oly módon, hogy a *környezetvédelem* és a *modernizálás* tekintetében skálaátlaguk eléri, illetve meghaladja a 6-os skálaértéket is. Többször egészen közel emelkedik hozzá, illetve véletlennek tetsző minimális mértékben meg is előzi az RI+ csoport (ilyen eset a *gazdasági hatékonyság*, a *demokrácia*, a *szabadság*, az *egyenlőség* és a *szociális biztonság* nézőpontja, a nagy átlag összességében 5,58). Az RK+ csoport minden ponton elmarad az előbbiektől [egyetlen véletlenszerű kivétel: a *tekintély* tiszteletét a jövő politikusára nézve némileg jellemzőbbnek tartja, mint az RI+ típus képviselői (nagy átlag összességében 5,26)]. A legkevésbé derűlátó a jövő politikusait illetően az RK+RI- csoport a maga durván 4,80 globális átlagával. A *modernizálás* mellett ők is viszonylag jellemzőnek ítélik a jövő politikusának *tekintélyhez* való viszonyát, a válaszaikban ugyan nagyobb súlyt kap a *gazdasági hatékonyság*, a *környezetvédelem* és a *rend* értéke, de ezeken a pontokon is lemaradnak a többi csoporttól. Két kritikus ponton kifejezetten semlegesbe hajlóan nyilatkoznak arról, hogy a politikusok a jövőben *szociális biztonságra*, illetve *egyenlőségre* törekednének. Ebből is leszűrhetjük azt a konklúziót, hogy a leginkább rendszerkritikus beállítódású vizsgálati személyeknek jövőképe a legkevésbé derűlátó, különös tekintettel olyan kritikus kérdésekre, amelyek élő társadalmi feszültségeket okoznak, mint a biztonság hiánya és az egyenlőtlenség.

IV. 14. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a jövő értékeinek megítélésében, 2010

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B												
A>C	**			**		*				**		**
A>D	***	***	***	***	***	***	**	**	*	***		***
B>C	**			***		*	*					*
B>D	***	***	***	***	***	**	***	***		**		**
C>D	**	**	**		**			*				

(Sznifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

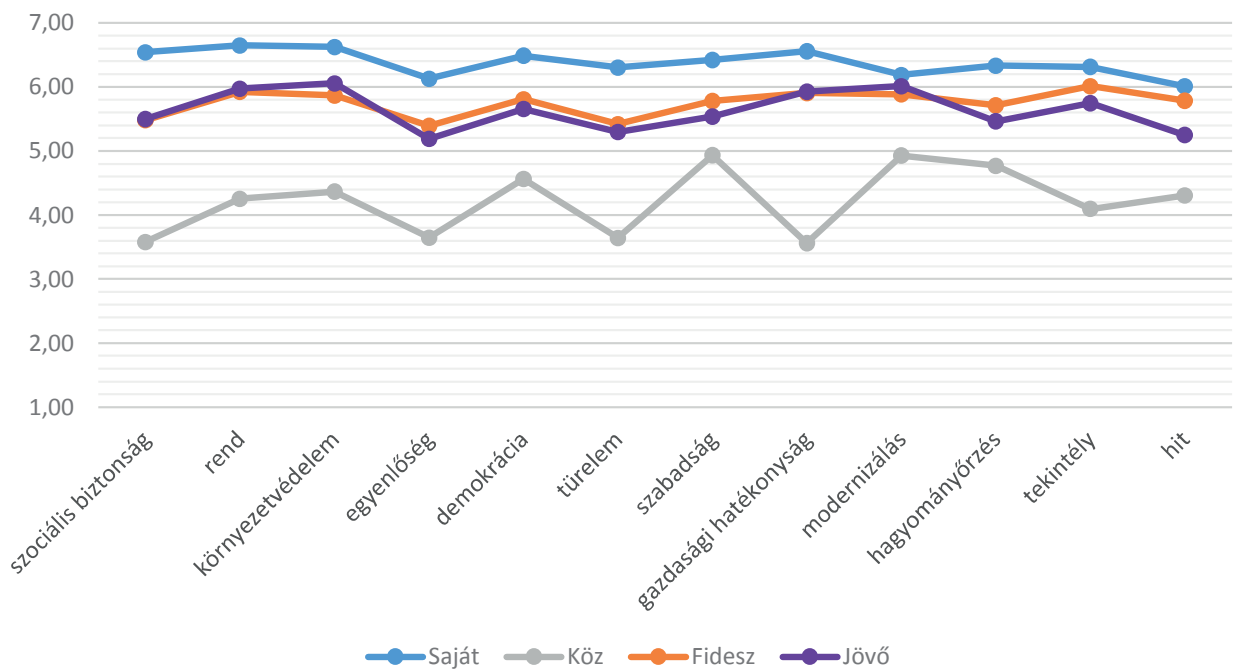
■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

Ha az egyes értékdimenziók szerepét részletezően vizsgáljuk: a *tekintély* szempontjából nem találunk szignifikáns csoportközi különbséget. Minden más vonatkozásban megmutatkozik az RK+RI- elmaradása az RK+RI+ csoport mögött, illetve ehhez közelít az RI+ típustól való eltérés (ami még a *modernizálás* vonatkozásában hiányzik). A rendszerkritikus csoport elmaradása az RK+ típusától szelektív, példaként említve: a *szociális biztonság*, a *rend* és a *demokrácia* tekintetében megjelenik. Ez utóbbi típus jövőértékelése viszont mind a két pozitívra hangolt csoporttól elmarad oly tekintetben, mint a *szociális biztonság*, az *egyenlőség*, a *türelem* és a *hit*. Az optimizmus két hangadója, az RK+RI+ és az RI+ közötti eltérések statisztikai értelemben egyetlen érték vonatkozásában sem szignifikánsak.

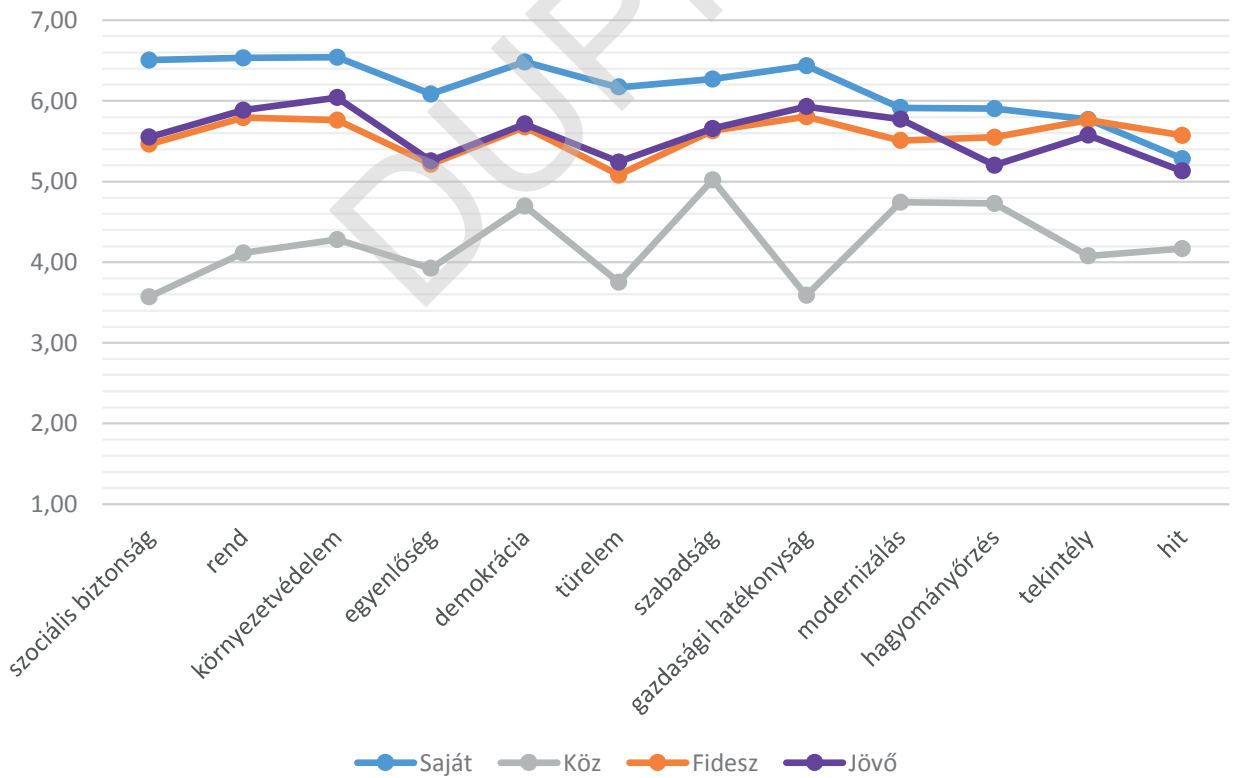
Az így született leírás tartalmában leginkább a Fidesz jellemzéséhez áll közel, azt kis mértékben meghaladja ($5,36 > 5,26$). Az egyes értékek odaítélése meglehetősen közel esik egymáshoz, az *egyenlőség* átlagos skálaértéke egybevág, többnyire a jövő politikusának értékeiről szóló ítélet árnyalattal előnyösebb, különös tekintettel a *környezetvédelemre* ($5,87 > 5,48$), a *gazdasági hatékonyság* értékprofiljára, és a *modernizálásra*. 3 esetben születik visszafogottabb jellemzés a jövő politikusairól: a *tekintély*, a *hagyományörzés* és különösen a *hit* vonatkozásában ($4,85 < 5,31$). A jövő értékprofilja a politikai életben aktuálisan élre törő Fideszéhez – a közfelfogás szerint – meglehetősen hasonló, csak néhány konzervatívnak tekinthető vonás jellemzi egy árnyalattal kevésbé.

A különböző rendszerattitűdöt képviselő csoportok egymástól eltérő összképet formáltak a 2010-ben vizsgált értékviszonyokról. Annyi közösség volt azonban közöttük, hogy mind az értékekhez fűződő viszonyok szintjében, mind pedig egyedi profiljukban megélték és érzékeltették a saját értékválasztásaik és a társadalmi közfelfogás lényeges különbségét, és e kettő által kijelölt sávban helyezték el a Fidesz jellemzését és a jövő politikusával kapcsolatos várakozásokat. A minta egészével összhangban a saját értékek magas skálaértékkel szerepeltek egy enyhén dőlt egyenes mentén, míg a közfelfogás a semleges skálaérték közelében erős kilengésekkel ábrázolható a 12 érték szempontjából,

IV. 20. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010

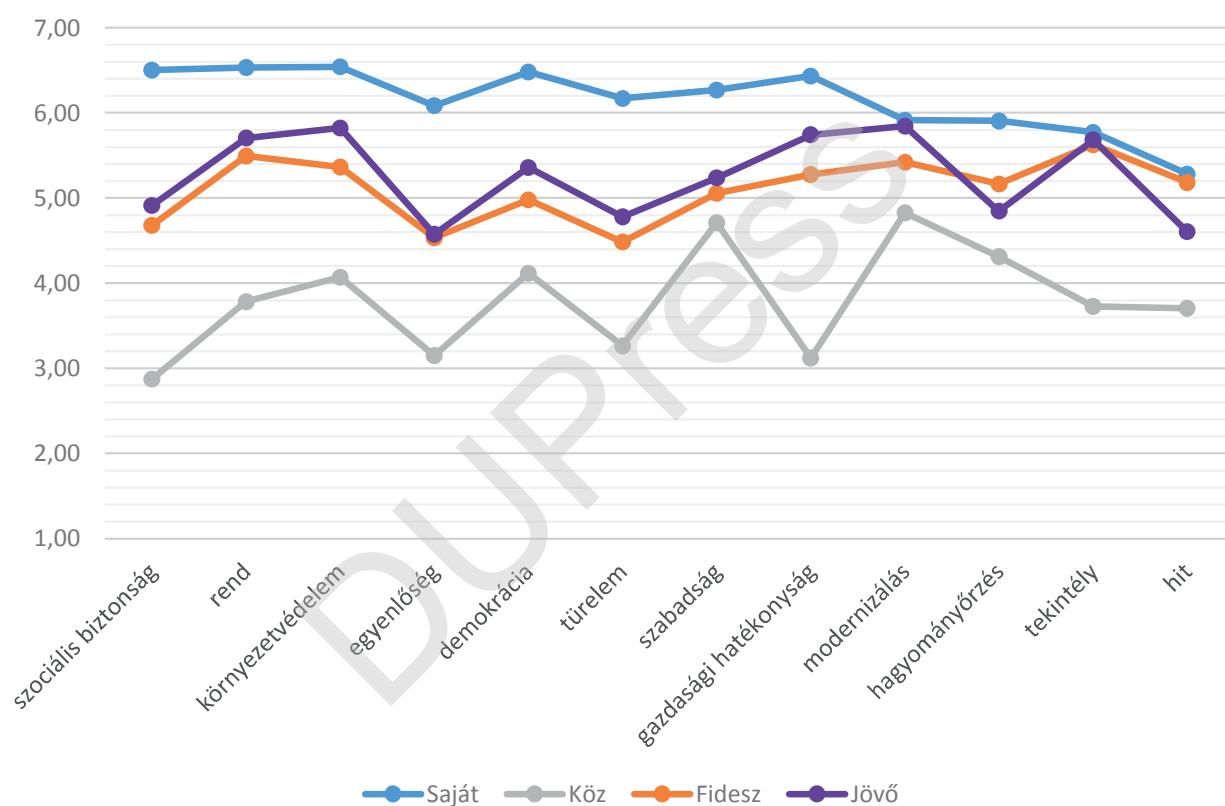
Az RK+RI+ csoport szemében viszonylag közel fut egymáshoz a Fidesz és a jövő görbéje, és maximum 1 skálafoknyi távra szakadnak le a saját értékprofiltól, a *modernizálás* tekintetében szinte összefutnak, a konzervatív értékek – különösen a *tekintély* – esetében erősen közelítenek

IV. 21. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010

egymáshoz. Ettől a hármastól a közállapotok látni vélt értékhierarchiája egyes pontokon 2-3 foknyi távolságban elmarad, különösen azon négy érték tekintetében, ahol görbéje a 4-es skálaérték alá, az elvitatás zónájába esik. Így van ez még az *egyenlőség* tekintetében is, amikor az összes értékprofil a viszonylagos visszafogottság jellemzi. Viszonylag kicsi a távolság a *szabadság*, a *modernizálás* és *hagyományörzés* értékdimenziójában.

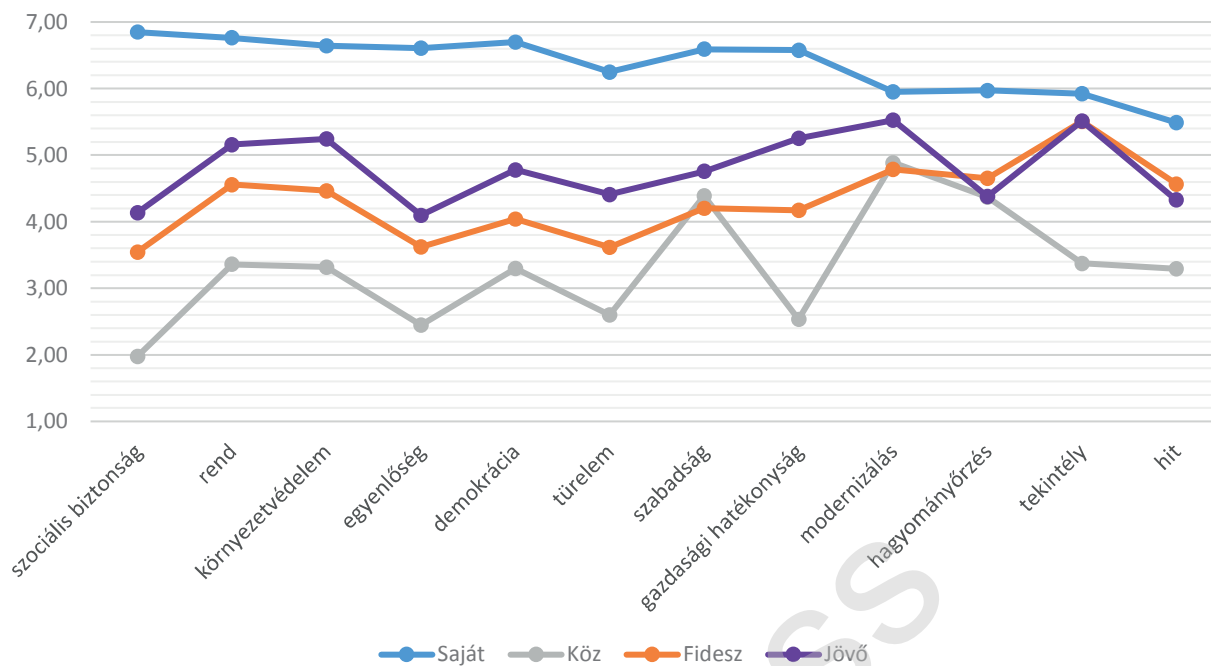
Az RI+ típus kis mértékben keskenyebb sávban helyezi el a négy értékprofil leírását. A Fidesz és a jövő megítélése szintúgy szorosan egybeesik. A saját értékválasztások összességében az RK+RI+ csoportnál egy árnyalattal, a *modernizálás* és a konzervatív értékek tekintetében már szembeötlően visszafogottabbak, ami még inkább összefonja e területen a szóban forgó három értékprofil. A közállapotok értéktartalma még a *szociális biztonság* tekintetében se szakad le 3 skálafoknál jobban a saját értékpreferenciáktól sem, és az *egyenlőség* tekintetében (amely e csoport szerint a közfelfogásban sem nyer kifejezett elutasítást) e táv itt 2 skálafokra szűkül. A *demokrácia* viszonylag kiemelkedő pozíciót foglal el a négy – némileg összesimített – értékprofilban.

IV. 22. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010

Az RK+ csoport a Fidesz és a jövő között lát kifejezett egybeeséseket (így a *tekintély* igényében és az *egyenlőség* viszonylagos elhanyagolásában), de számottevő különbségeket is, mégpedig úgy is, hogy a jövőben bizonyos értékek a Fidesz pozícióját meghaladják (*környezetvédelem*, *demokrácia*, *gazdasági hatékonyság*, *modernizálás*), és úgy is, hogy attól el fognak maradni (mint a *hagyományörzés* és a *hit* tekintetében). A saját értékigény itt nem kimagasló, a konzervatív értékek hirdetésében (melyek közül kettőben ettől is elmaradást lát és visszaesést vár) csökkent. Ugyanakkor a kritikával kezelt közállapotok és a benne rejlő értékprofil a három viszonylag széthúzó értéksor leírásától leszakad, mélypontja a *szociális biztonság*, mely a 3-as skálaérték alá szorul, de alig előzi

meg az *egyenlőség*, *gazdasági hatékonyság* és *türelem*. Még ha a *szabadság* és a *modernizálás* tekintetében nem is lát a négy értékprofil között nagyon nagy különbségeket, összességében ezek sávja kiszélesedik, szélső pontjainak távolsága a 3,5 skálafokot is meghaladja.

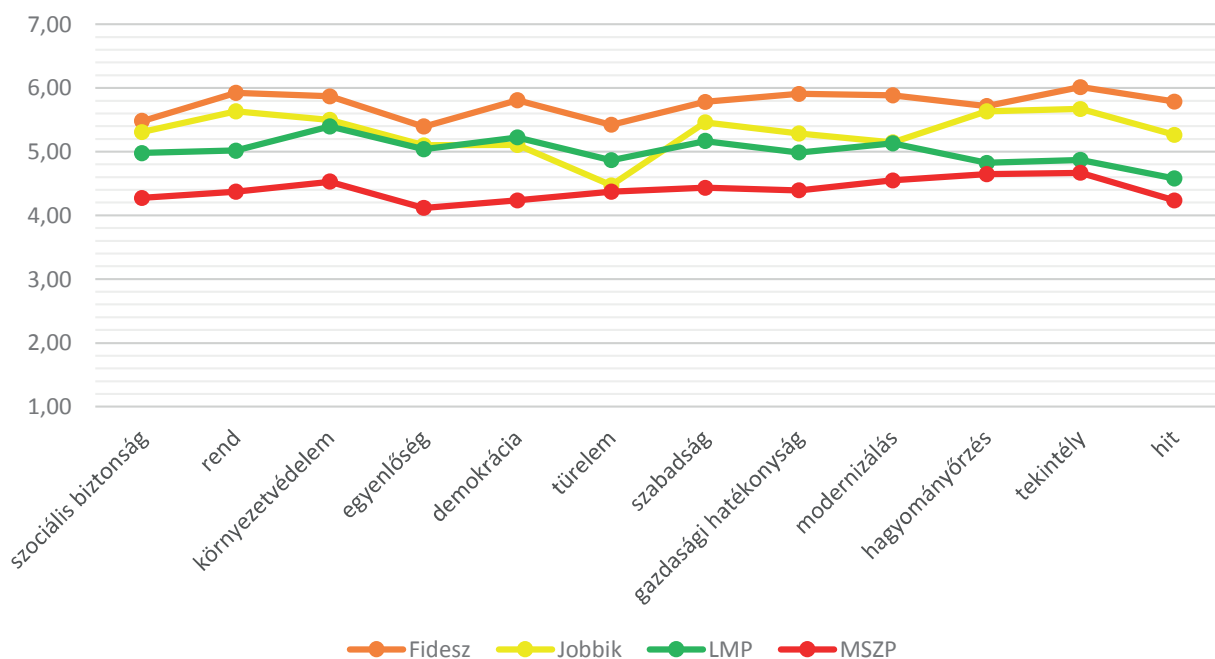

IV. 23. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2010

Az RK+RI- válaszaiban a négy jellemzésre használt skálásáv kiszélesedik, egy értékdimenzióban – a szociális biztonság tekintetében – az általában kifejezetten magas saját-értékigény és a látni vélt közfelfogás távolsága már-már 5 skálafokhoz közelít. A négy jellemzés egymástól való távolsága a stabilitás és *demokrácia* értékei tekintetében nagy, szétválnak (a közállapotok értékeinek megítélése e tekintetben rendre negatív, a 3-as érték alatt és környékén található), majd tölcészerűen besűkül. Még a *gazdasági hatékonyság* megítélésében eltérnek az ítélet-átlagok (a közfelfogás pozíciója 2,53), de a modernizálás esetében erősen közelítenek, a konzervatív értékek elismerése mind a saját értékválasztás, mind a közállapotok észlelése esetében párhuzamosan hanyatló (még ha e minta a Fidesz és a jövő esetében a *tekintély* kiemelkedő elismerését látja, várja).

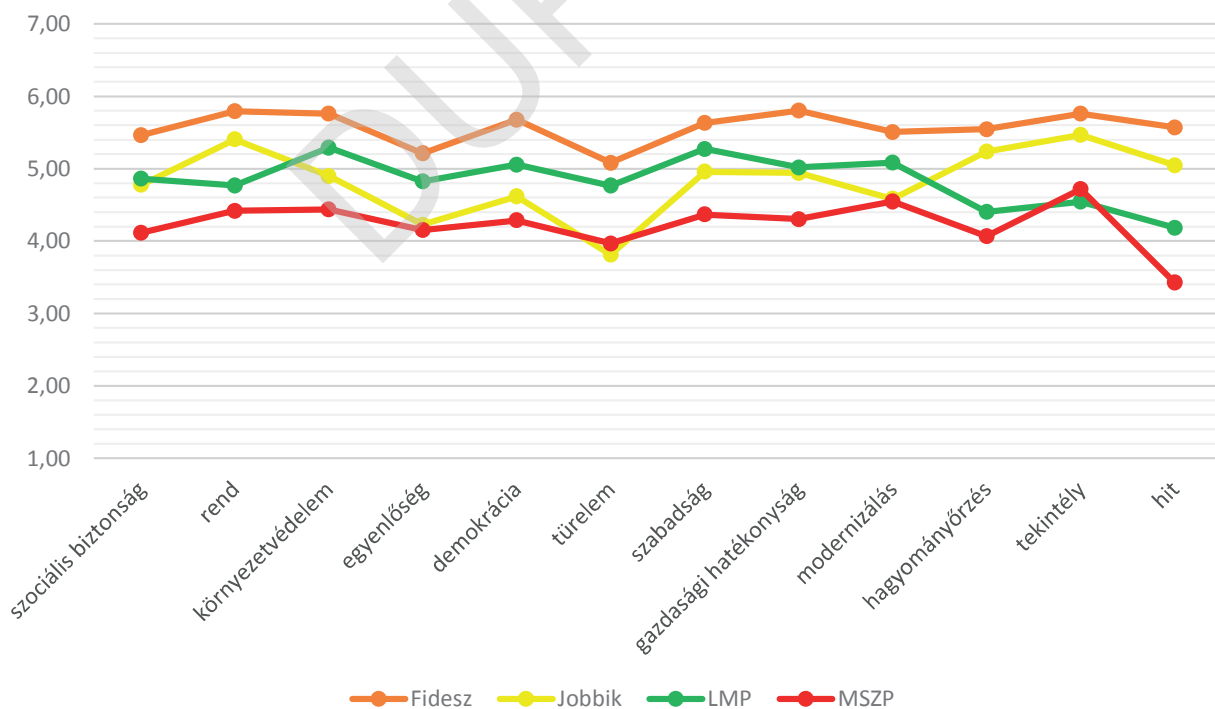
A négy rendszerattitűd-típus által nyújtott összkép attól függ, hogy a saját értékigényeket milyen magasra emelik és a közállapotok megítélésében általában és egyes értékek nézőpontjából mennyire kritikusak. A Fidesz és a jövő értékprofilja e kettő között, változó közelségben, de lényegében együtt alakul. A politikai pártok percepciója a Fidesznek tulajdonított értékprofilhoz viszonyítva értelmezhető.

A politikai pártok értékfelfogásáról az RK+RI+ csoportnak a benyomása kis mértékben differenciált. A Fidesz és az LMP szinte párhuzamos (a konzervatív értékek terén egymástól némileg távolodó) profilja közé helyezik a Jobbikot is: egyedül a *türelem* tekintetében marad el mindkettőtől (az LMP-től kevesebb mint fél skálafokkal), a *hagyományörzés* terén viszont a csoport benyomása szerint szinte beéri a Fideszt.

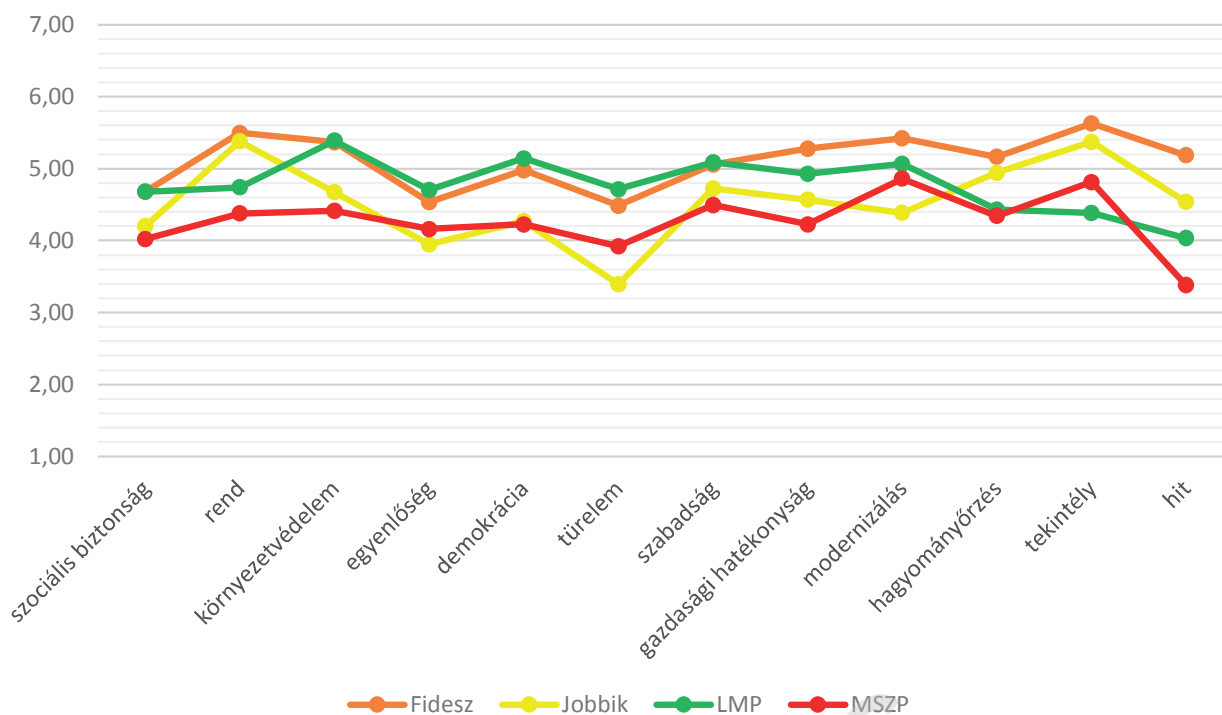

IV. 24. ábra: Az RK+RI+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010

Az RI+ csoport a Fidesz és az LMP (konzervatív értékek terén kissé széttartó) értékprofilja között nem lát jelentős különbséget, viszont a Jobbik csak a *rend* és a konzervatív értékek tekintetében sorol közéjük, az értékek többségében harmadik helyre szorul, a *türelemmel* e csoport szemében már kifejezetten negatív, elutasító viszonyban van, de az *egyenlőségnek*, *modernizációnak* és *demokráciának* sem barátja.

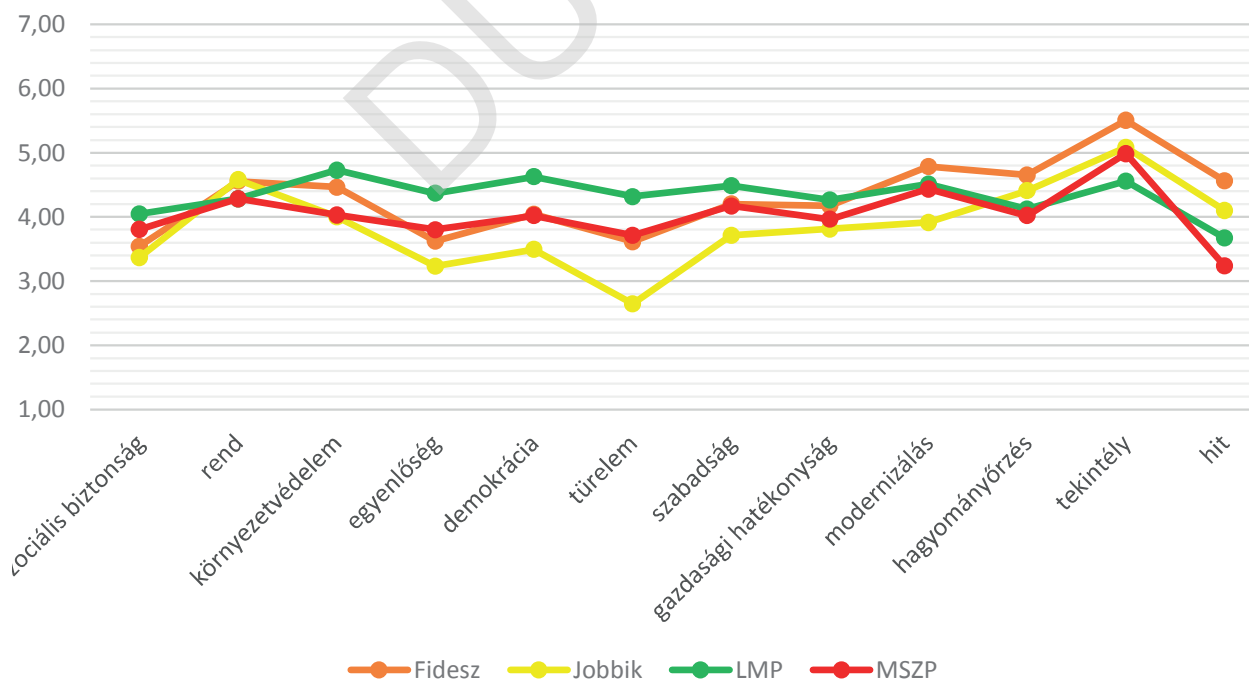

IV. 25. ábra: Az RI+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010

IV. 26. ábra: Az RK+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010

Az RK+ csoport sok értékdimenzióban szinte egybecsúszni látja a Fidesz és az LMP pozícióját (így a *szociális biztonság* és a demokratikus értékek tekintetében). Ahol eltávolodnak egymástól (a *rend* és a konzervatív értékek tekintetében), ott közéjük kerül, az LMP visszafogottságán túllép a Jobbik, amelynek az értékekhez való viszonya a legkevésbé elkötelezett, kifejezetten negatív a *tűrelem* nézőpontjából, de a 4-es érték alá szorul az *egyenlőség* tekintetében is.

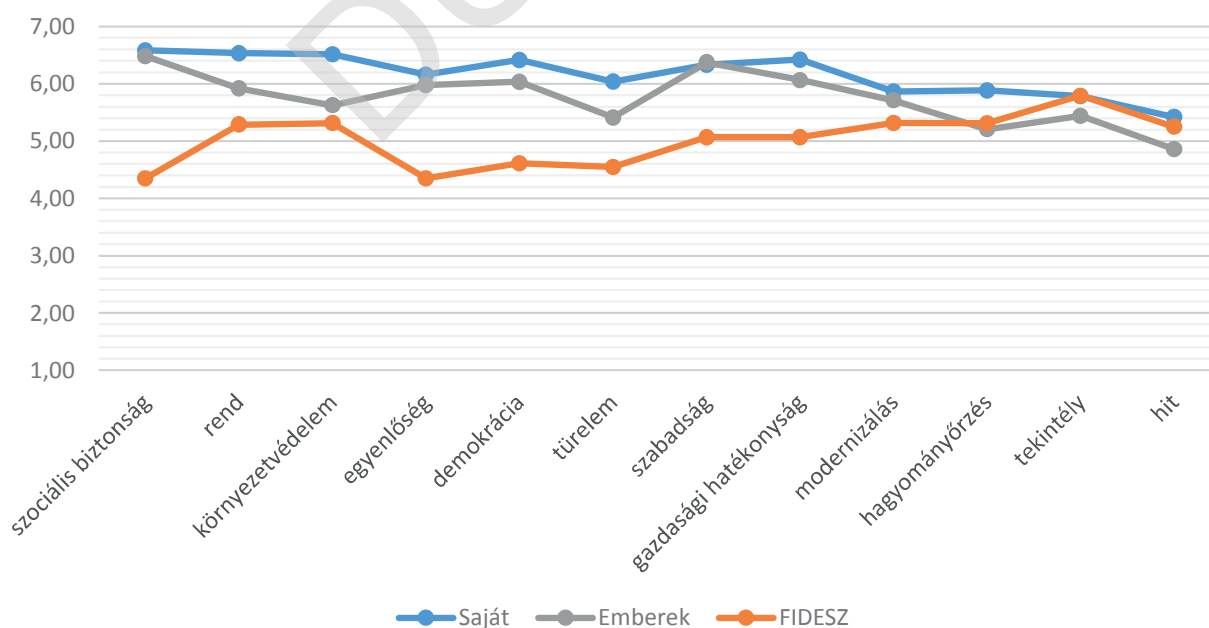
IV. 27. ábra: Az RK+RI- csoport értékprofiljai a politikai pártokról, 2010

Az RK+RI- típus lát relatíve legnagyobb távolságot és észlel változó viszonyokat a politikai pártok értékhierarchiájának észlelésekor. A Fideszre vonatkozó értékítéletek szintje eleve alacsony, sajátosan a *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és a *türelem* értékét elvitatják tőle. Ehhez képest a Jobbik jellemzése ezeken a pontokon különösképpen, de a *demokrácia*, a *szabadság* és a *gazdasági hatékonyság* tekintetében is negatívabb megítélésben részesül, és a *környezetvédelem*, a *modernizálás*, sőt a *hit* értékei is a 4-es skálaérték határvonalára kerülnek. Az LMP viszont a *szociális biztonságon* kezdve, a kiemelkedő *környezetvédelmen* át mind a demokratikus értékekig a Fidesznél kedvezőbb leírásban részesül (ha ez többnyire nem más, mint a 4-es skálaértéknél magasabb, de az 5-ös szintet soha el nem érő minősítés). A *modernizálás* tekintetében szorul második, majd a konzervatív értékek triója vonatkozásában lesz a harmadik. A Fidesz ebben a politikai összképben a *tekintély* kultuszával tűnik csak ki, a *rend* viszonylatában a Jobbik már-már eléri. A viszonylag széles sávon történő differenciálódás az RK+RI- párt-percepciójában összességében nem az értékek magaslatainak méltatásából, hanem éles elvitatásából adódik.

IV/3. Az értéktörékvések kutatása 2011-ben

2011-ben az országos reprezentatív minta – amellet hogy a vizsgálati személyek saját értékpreferenciájáról nyilatkozott – jellemezte általában az emberek, illetőleg a vezető politikai erő, a Fidesz értékprofilját.

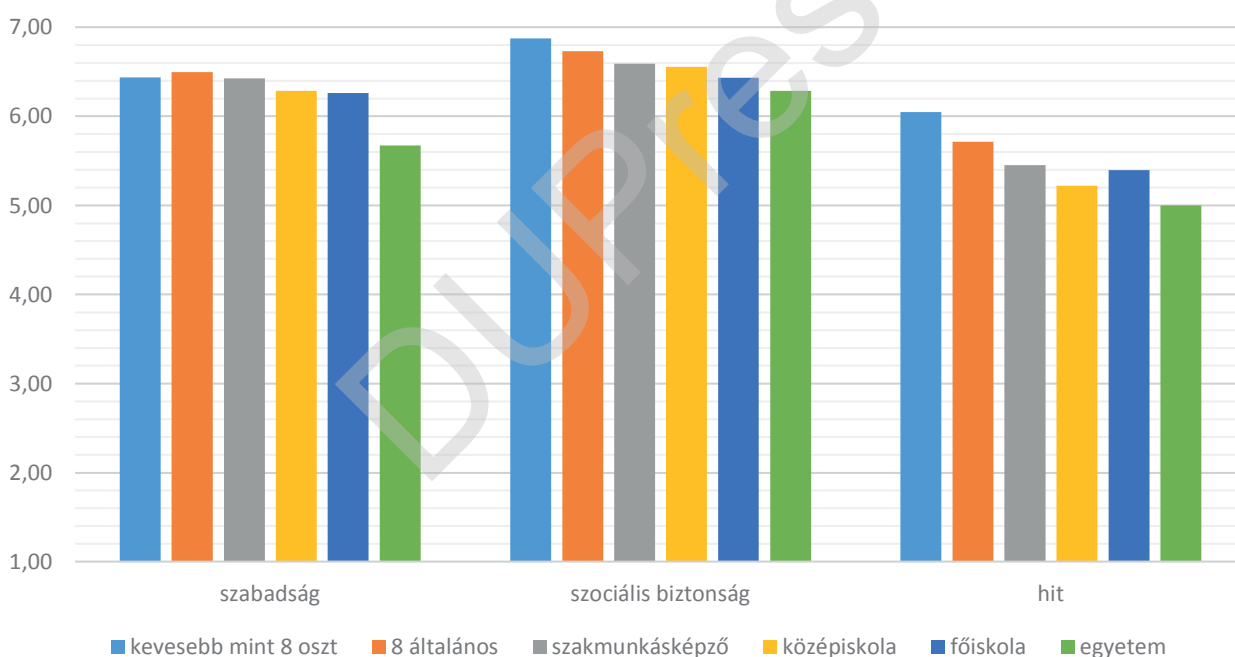
Ha az értékekhez való viszony *általános nívóját tekintjük*, akkor a kérdezettek magukat érezték legközelebb a 12 kijelölt és meghatározott értékhez, ehhez képest elmaradt a 6-os skálaátlagtól emberek nagy, körvonalazatlan csoportjának a jellemzése (amely egyaránt lehet a saját értékmegítélések projekciója, ám annak viszonyítási háttere is). A sorban harmadik lett a Fidesz (előző évhez képest is süllyedő) általános értékelése, az 5-ös skálafok közvetlen közelében.

IV. 28. ábra: Vizsgált értékprofilok, 2011

A hierarchikus különbség minden értékdimenzióban megjelent, amíg a három kifejezetten „konzervatív” értékről nem került szó: ekkor a Fidesz a második, illetve a *tekintély* tisztelete tekintetében hovatovább az első helyre emelkedett. Mígnem a saját önbemutató és az emberek értékfelfogásának leírása *lényegében összesimult* (bár az előbbi jobban kiemelkedett például a *környezetvédelem*, a *rend*, a *türelem* és a *hagyományörzés* nyugodalmas értékei tekintetében), a Fidesz felvázolt profilja kritikus pontokon (így különösen a *szociális biztonság* és az *egyenlőség*, *demokrácia* és *szabadság* tekintetében) 1-2 skálafokkal is *leszakadt tőlük*.

A vizsgálati személyek ez évben is hétfokú skálán kifejezték, hogy személy szerint *ők saját maguk mennyire tartják fontosnak* a 12 értéket és mennyiben kötődnek hozzájuk. Ez alkalommal sem volt korlátozó rendje a 7 skálafok használatának, s a szociális kívánatosság és az önprezentáció jegyében viszonylag nagy számban születtek olyan ítéletek, melyeknek átlaga is meghaladta a 6-os skálafokot. Ezen 8 érték közül a *szociális biztonság* és a *rend* foglalja el az első két helyet 6,5-nél is magasabb értékkel. Ez alkalommal a stabilitás ezen hangsúlyozott igényét némi elmaradással a *környezetvédelem*, a *gazdasági hatékonyság* és a közéleti-politikai értékek sorát megnyitva a *demokrácia* követi. A 6-os skálaérték alatt, de szintén viszonylag magas szinten foglal helyet a *hagyományörzés* és a *modernizálás*, ezután következik a *tekintély* és a sor végén a *hit* (5,5 alatt). A saját vállalt értékprofil leginkább egy *gyenge lejtésű egyenesre* emlékeztet, amely a stabilitás erősebb igényétől a konzervatív értékek erőtlenebb preferenciája felé tart.

IV. 29. ábra: Az iskolázottság hatása három érték saját preferenciájára, 2011

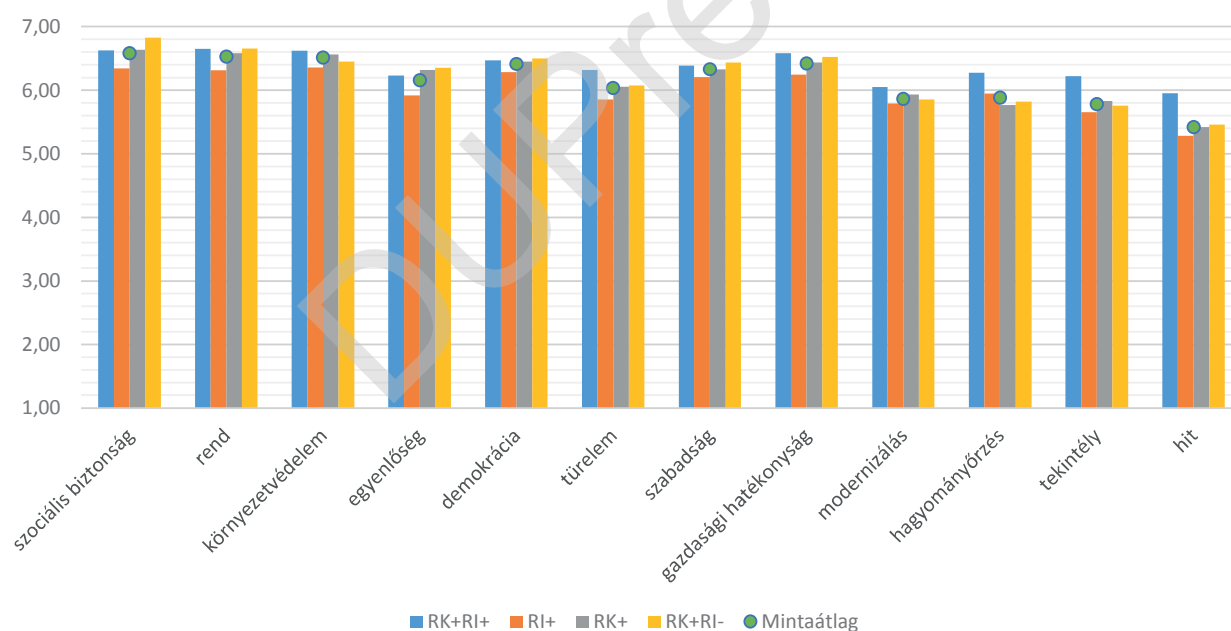
A 2011 évi értékpreferenciákat több vonatkozásban is érintették *társadalmi-demográfiai háttér-tényezők*: szignifikáns különbségeket találunk életkori csoportok között (a *hit* és a *hagyományörzés* az idősebbekhez áll közel), a Jobbik híveihez képest a demokratikus értékeket mind az MSZP, mind a Fidesz szavazói többre tartották, valamint az iskolázottság szerepe is több vonatkozásban megmutatkozik: a szabadság, a szociális biztonság és a hit igénye egyaránt a magasabb iskolázottságúak körében jelenik meg visszafogottabban.

A saját értékfelfogás bemutatásának említett sik lefutása, viszonylagos kiegyenlítettség mellett a különböző *rendszerattitűdök képviselői* között találunk számos eltérést.

IV. 15. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2011

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	6,58	6,63	6,35	6,63	6,82	12,048	***
rend	6,53	6,65	6,31	6,58	6,65	8,053	***
környezetvédelem	6,52	6,62	6,36	6,56	6,45	3,374	*
egyenlőség	6,16	6,23	5,92	6,32	6,35	6,997	***
demokrácia	6,42	6,47	6,29	6,45	6,50	1,959	
türelem	6,04	6,32	5,85	6,05	6,07	4,386	**
szabadság	6,33	6,39	6,21	6,33	6,44	1,647	
gazdasági hatékonyság	6,42	6,58	6,25	6,43	6,52	4,238	**
modernizálás	5,86	6,05	5,79	5,93	5,85	1,537	
hagyományőrzés	5,89	6,28	5,95	5,76	5,82	5,227	**
tekintély	5,78	6,22	5,65	5,83	5,76	5,152	**
hit	5,42	5,95	5,28	5,42	5,46	5,092	**
Átlag	6,16	6,37	6,02	6,19	6,23		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

IV. 30. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2011

Egyetlen szempont (a lényegében osztatlanul megbecsült *szabadság*) kivételével a variancia-analízis szignifikáns különbségeket mutat ki a négy attitűdtípus között. A durván átlagolt ítéletekből az tűnik ki, hogy a rendszerigazoló (RI+) csoportnál a legerőtlenebb az értékek felé mutató törekvés, aminél rendre magasabb szintű igényt fejez ki a társadalomkritikai fenntartásokkal élő (RK+) csoport (amely egyedül a *hagyományőrzés* tekintetében marad utolsónak) A kifejezetten,

konzekvensen rendszerkritikus (RK+RI-) csoport értékmegítéléseinek nívója általában magasabb, sőt egy jól körülírható körben (amikor a *szociális biztonságról*, *egyenlőségről*, *demokráciáról* és *szabadságról* van szó) minden csoportközi összehasonlításban az első helyre ugrik. Egyebekben a differenciálatlanul igen-mondók (RK+RI+) mutatják a legpozitívabbnak az értékekhez való személyes viszonyukat.

IV. 16. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2011

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B	**	**	*			**		*			**	**
A>C										**	*	*
A>D										*	*	
B<C	***	**	*	***								
B<D	***	**		**								
C≈D												

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

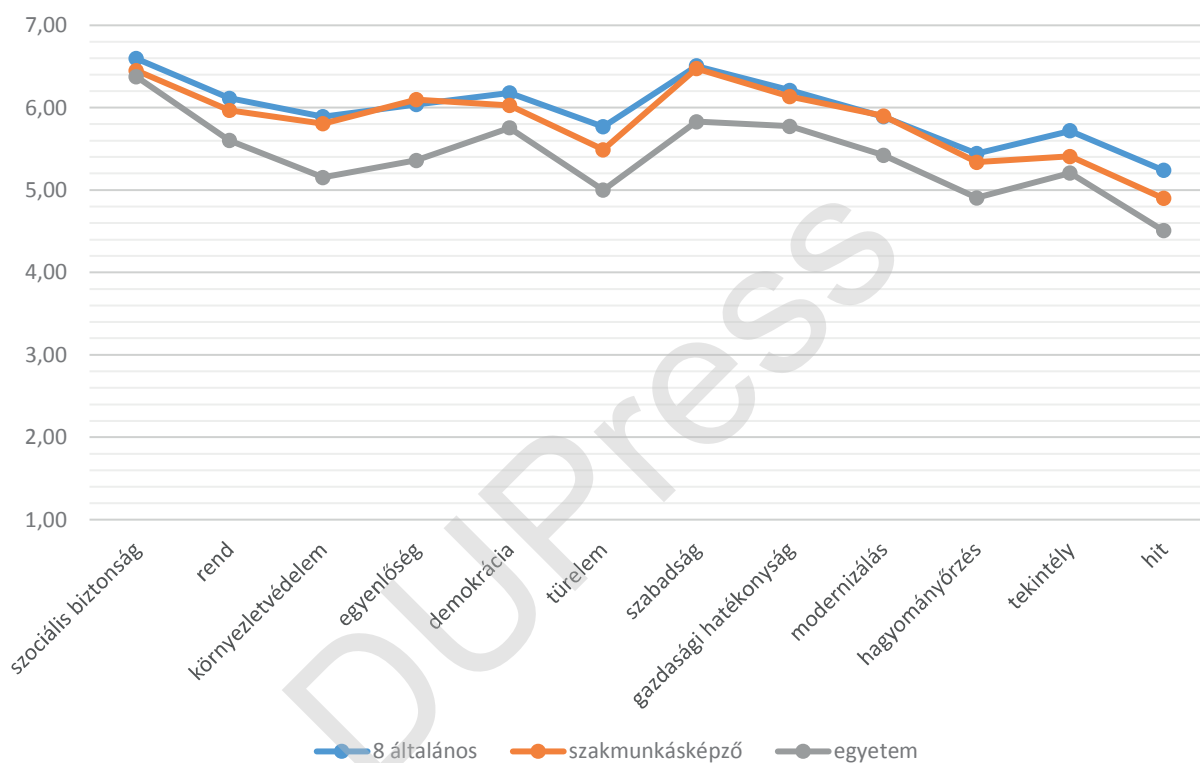
Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

Ha közelebbről szemügyre vesszük, hogy a csoportközi különbségek (szignifikáns szinten) mely értékek vonatkozásában ütköznek ki, négy megállapítást tehetünk:

- 1) az RI+ csoport visszafogottsága mindhárom másik típusal szemben megmutatkozik a *szociális biztonság* és *rend* tekintetében, továbbá két egybevetésben az *egyenlőségről* és a *környezetvédelemről* szólva;
- 2) legtöbbször az RI+ és az RK+RI+ csoportjai állnak szemben egymással, mind a stabilitást, mind a konzervativizmust reprezentáló értékekkel kapcsolatban;
- 3) az utóbbiak tekintetében az RK+RI+ típus mindhárom másik csoportnál elfogadóbb;
- 4) e tekintetben mögé sorolódnak az RK+RI- típus képviselői is, akik viszont a demokratikus értékek fontos dimenzióiban állnak első helyen az RI+ csoport ellenpólusaként (miközben a szintén társadalomkritikus RK+ csoport egy árnyalattal kevésbé markáns álláspontjától szignifikáns különbség nem választja el őket).

A saját értékek elfogadásának, vállalásának globális átlaga 6,16, ettől számottevő mértékben elmarad (5,76) általában az emberek értékfelfogásának percepciója, amely az előbbinél lényegesen változatosabb összképet mutat. Mint a nagyjátlag alapján várható, a vizsgálati személyek saját viszonyulásukat az egyes értékekhez kedvezőbb színben mutatják meg, intenzívebbnek állítják be. Ettől az emberek értékfelfogásáról formált kép az esetek döntő többségében elmarad, kivétel e tekintetben a személyes törekvés szintjét némileg meghaladó igény a *szabadságra*, valamint a két profil

erősen közelít egymáshoz a *szociális biztonság* csúcserőte, valamint az *egyenlőség* némileg halványabb preferenciája tekintetében. A felsorolás azt is jelzi, hogy ezen értékek az emberek látni vélt értékprofiljában viszonylag kedvező pozíciót foglalnak el. Máskor viszont nő a távolság a személyes és az általánosnak hitt értékpreferencia között. Ezekben az esetekben az *emberek* törekvéseként azonosított értékek megítélése már mind a 6-os skálaérték alá kerül: a *környezetvédelem*, a *türelem*, a *hagyományörzés*, valamint a *hit* vonatkozásában. A két profil átlagának távolsága ez utóbbi esetekben haladja meg a 0,5 skálafokot és miután a *hit* személyes értékelése maga is az értéksor végén állt, a további súlyvesztés abban mutatkozik, hogy az embereknek tulajdonított elkötelezettség mértéke itt átlagosan az 5-ös skálafokot sem éri el. Áttekintően azt mondhatjuk, hogy az embereknek tulajdonított értékek körében viszonylag jó a demokratikus törekvések státusza (kivéve a *türelem* felkínált liberális felfogását), és a konzervatív értékek hátrább szorulnak.

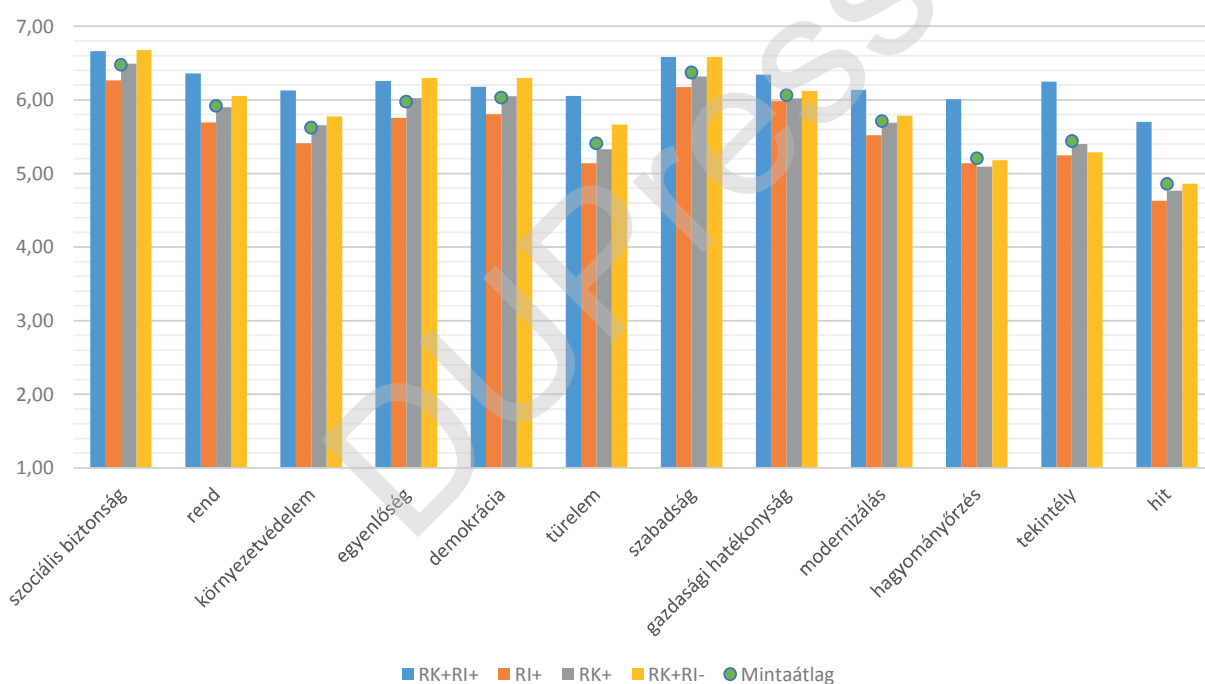
IV. 31. ábra: Az iskolázottság hatása az emberek értékeinek percepciójára, 2011

Az emberek feltételezett, felfogott vagy kivetített értékrendszerének bemutatására van bizonyos befolyása társadalmi-demográfiai tényezőknek. Az iskolázottság mértékével – különösen az egyetemi végzettség szintjén – csökkennek a várakozások azzal kapcsolatban, hogy mennyire általános a várakozás a *szabadság* csúcserőteivel kapcsolatban, de nyomokban hasonló tendenciát tapasztalhatunk a *szociális biztonság*, a *türelem* és a *hit* vonatkozásában is, az értékhierarchia különböző magaslatain. Ezzel párhuzamos különbségek bukkannak fel a válaszadók településének jellege szerint is, a fővárosiak a vidéki városok és a községek lakóinál visszafogottabbak. A *hit* értékét a legidősebbek kultiválják leginkább, a legfiatalabbak viszonylag kevésbé. A radikális Jobbik szavazói más pártok támogatóival jellemzően szemben állnak: a *szabadság*, *egyenlőség* és *demokrácia* esetében mind a Fidesz, mind az MSZP szavazóitól számottevően elmarad kevésbé elkötelezett állásfoglalásuk.

IV. 17. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei az emberek értékeinek percepciójában, 2011

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	6,48	6,66	6,27	6,49	6,68	8,707	***
rend	5,92	6,36	5,69	5,90	6,06	9,737	***
környezetvédelem	5,63	6,13	5,41	5,65	5,77	8,759	***
egyenlőség	5,98	6,26	5,75	6,02	6,30	8,021	***
demokrácia	6,04	6,18	5,81	6,05	6,30	5,829	**
tűrelem	5,41	6,06	5,14	5,33	5,66	12,985	***
szabadság	6,38	6,58	6,17	6,32	6,58	7,850	***
gazdasági hatékonyság	6,07	6,34	5,98	6,02	6,12	3,135	*
modernizálás	5,71	6,14	5,52	5,69	5,78	8,226	***
hagyományörzés	5,21	6,01	5,14	5,09	5,18	13,964	***
tekintély	5,44	6,25	5,25	5,40	5,28	15,882	***
hit	4,86	5,70	4,63	4,77	4,86	14,030	***
Átlag	5,76	6,22	5,56	5,73	5,88		

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

IV. 32. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei az emberek értékeinek percepciójában, 2011

Szembeötlő párhuzamosság mutatkozik abban, hogy a rendszerattitűdök milyen szerepet játszanak a nyilvánított saját értékpreferenciák és az az embereknek általánosságban tulajdonított érték-hierarchia alakulásában, illetve abban, hogy a köztük fennálló különbségek mely értékekkel kapcsolatban mutatkoznak meg. Azt látjuk itt is, hogy az RI+ csoport adja a legalacsonyabb skálaértékeket, ezt az RK+ típus válaszai általában meghaladják (ugyanazon kivétellel, a *hagyományörzés* vonatkozásában elmaradnak tőle). Az RK+RI- áll a lépcső következő fokán, ám négy – demokratikus címszó alatt összefoglalható – érték tekintetében élre is tör. Az esetek döntő többségében azonban itt

is a jellegzetes válasz-stílusú, ám szemléleti szempontból körvonalazhatatlan RK+RI+ csoport ítélete a leginkább elfogadó. Bár összességében a saját értékek vállalása és az emberek értékeinek percepciója közül az utóbbinak a skálaátlagja alacsonyabb, a rendszerattitűdök alapján képzett csoportok között mért különbségek itt nagyobbak, mintázatuk – mint a grafikonok egybevetése is mutatja – markánssabb. Az RI+ csoport távolsága az RK+RI+ típustól valamennyi érték vonatkozásában – hiánytalanul – szignifikáns, s a rendszerkritika iránt elkötelezett RK+RI– típustól a korábbi három csúcsertéken (*szociális biztonság, rend és egyenlőség*) túl a *türelem* és a *szabadság* tekintetében is egyértelműen elmarad (ez a szignifikancia-szint kissé groteszk módon épp a „demokrácia” esetében hiányzik).

IV. 18. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei emberek értékeinek percepciójában, 2011

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B	***	***	***	**	*	***	**	*	***	***	***	***
A>C		**	**			***		*	**	***	***	***
A>D					**					***	***	***
B<C	*			*								
B<D	***	*		***		**	**					
C<D												

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI–

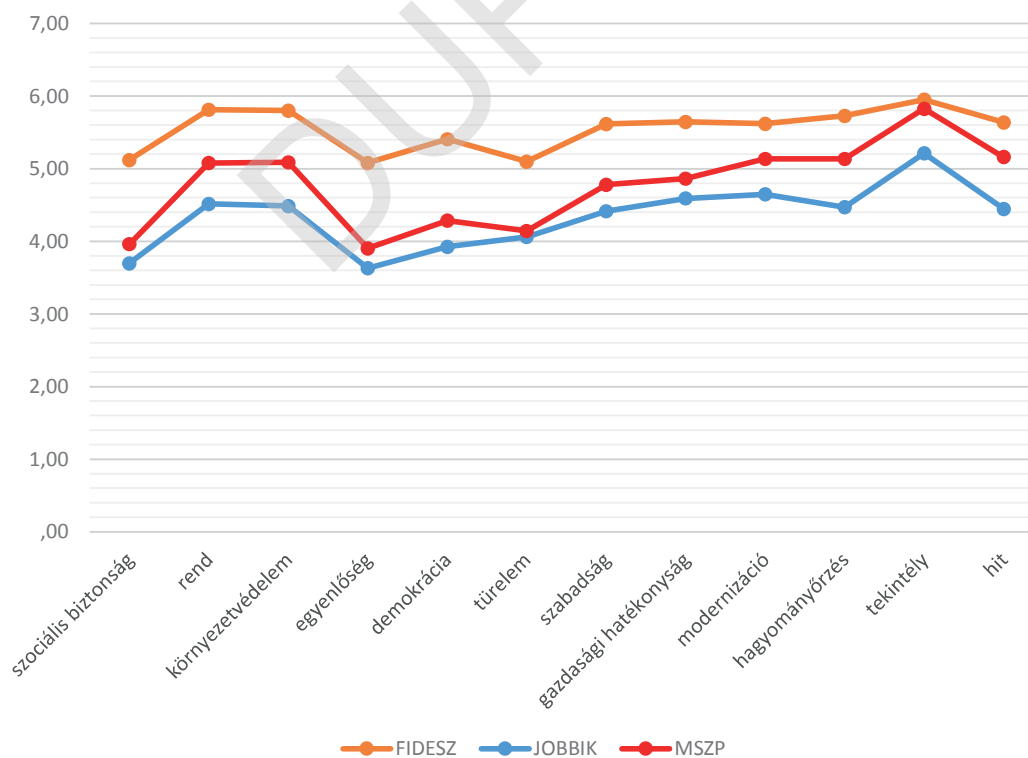
A leginkább értékelfogadó két csoport között viszont épp a *demokrácia* vonatkozásában itt szignifikánsan tör magasabb szintre az RK+RI– típus, amely ugyanakkor az itt hiánytalan (*hagyományörzést* is inkorporáló) konzervatív értékcsoporthoz képest most is visszafogottabb, mint az RK+RI+ csoport. Az RK+ típus az emberek értékeiről szólva némileg más szerepet játszik, mint a saját értékek deklarálásakor: bár a konzekvensen rendszerkritikus RK+RI– típustól az ítéletek szignifikáns különbsége most sem választja el, nőtt az RK+RI+ csoporttól való jelentős elmaradása: ez megmutatkozik a konzervatív értékhármason túl a *rend*, *környezetvédelem*, a *gazdasági hatékonyság* és különösen a *türelem* vonatkozásában (minek folytán az értékekkel szemben legtöbb fenntartással élő RI+ típustól kevésbé különbözik). A rendszerattitűd-típusok képviselői között a demokratikus értékekben (beleértve a *türelmet* is) itt többször találunk szignifikáns különbséget, mint amikor a vizsgálati személyek a saját értékpreferenciájukról vallottak: általánosságban szólva az emberekről több köztük az explicit eltérés.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az emberek látni vélt értéktörekvéseivel kapcsolatban az RI+ csoport nyilatkozik a rendszerattitűd-típusok közül a leginkább visszafogottan: az egyetlen kivétel a *hagyományörzés*, amikor is az RK+ típus kerül az utolsó helyre. Az RK+RI– csoport látja a legkedvezőbbnek az emberek viszonyát az *egyenlőség*, a *demokrácia* és a *szociális biztonság* értékeihez. A *szabadság* vonatkozásában kifejezetten magas válaszátlaguk azonos szinten áll az RK+RI+ csoportéval, amely

egyébként 8 esetben megelőzi a tekintetben, hogy az egyes értékre mennyire törekszenek az emberek. A rendszerattitúd-típusok közötti viszonyok az elmondottak értelmében viszonylag állandóak, és közöttük számos esetben – így például az emberekre jellemző *türelemhez*, *rendhez*, illetve *környezetvédelemhez* való viszonyulás, vagy a *hit* tekintetében – jelentős mérvű eltérések tapasztalhatóak.

A kor politikai életének 2011-ben egyértelműen meghatározó ereje a *Fidesz-KDNP pártszövetség*, ennek viszonyát a szóban forgó 12 értékhez – nagy átlagban – a semlegesnél egy fokkal pozitívabban mutatták be (5,02). Itt nem találunk olyan értéket, melyet a 6-os skálafoknál erőteljesebben kapcsolnának e politikai alakzathoz. Mindezzel együtt 8 esetben az 5-ös skálaértéknél magasabb a megítélés átlaga, a csúcspont a *tekintély* preferenciája jelenti (5,79), utána jelentős eséssel következik a *modernizálás*, a *hagyományörzés*, a *környezetvédelem* és a *rend*. Már az 5-ös skálaértékhez közel találjuk a *szabadság* és a *gazdasági hatékonyság* pozitívumait. A 4-es és 5-ös skálafok közötti tartományban sorakoznak azok, melyekről erőteljesen állítják, hogy ilyen értékpreferencia jellemzi a pártszövetséget: a *demokrácia*, a *türelem* és az *egyenlőség*, a sor utolsó helyén pedig a *szociális biztonság* áll, mint a Fidesz-KDNP leghalványabb értéktörekvése (4,35). Az elmondottakból következően a politikai erőcsoport értékprofilja kifejezetten más alakot ölt, mint a saját vagy az embereknek tulajdonított értékek jellemzése, hiszen csúcspontja az általában kevésbé méltányolt *tekintély* preferenciája, mely a *rend* értékét is megelőzi, a demokratikus berendezkedésre utaló értékismérvek meglehetősen halványak, és a széles társadalmi körben preferált és igényelni vélt *szociális biztonság* a párttömb jellemzésében az utolsó, már-már kérdőjeles helyre szorul. E diszkrpanciából nyilvánvaló, hogy a vizsgálati személyek várakozásai és a vezető politikai erő észlelt arculata lényegesen eltérnek egymástól. A Fidesz észlelt értékprofilja széles körben elterjedt.

Markáns társadalmi-demográfiai csoportkülönbségeket – szignifikáns mértékben – nem találunk mögötte, olyan – válaszstílussal is összefüggő – halvány árnyalatok jelentkeznek, mint a legidősebb

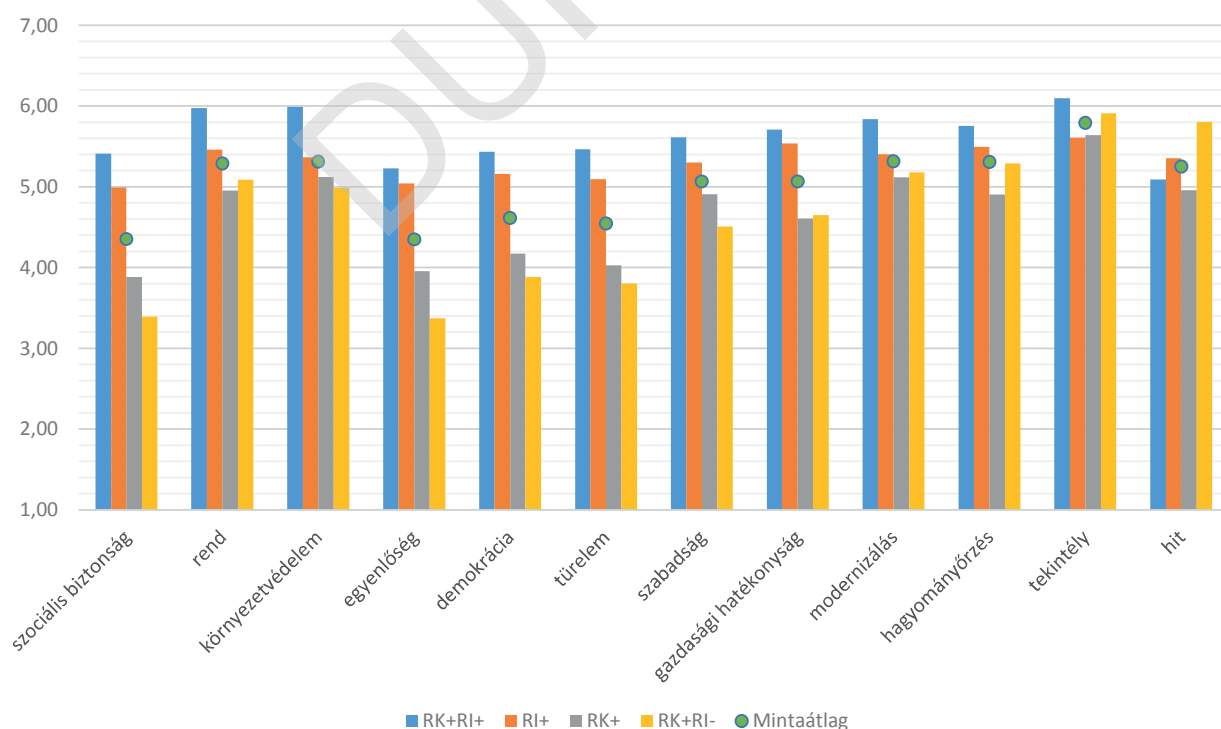
IV. 33. ábra: A párhovatartozás hatása a Fidesz értékeinek percepciójára, 2011

kérdezettek válaszainak pozitívabb színezete, a nők néhány százalékos arányban elfogadóbb átlag-értékelése, vagy a budapestiek számos ponton mutatkozó visszafogottsága – mindez jellegzetes tartalmi mintázat nélkül. A legkevésbé iskolázottak hajlanak leginkább arra, hogy a Fideszben a *rend, a környezetvédelem és a gazdasági hatékonyság* letéményesét tisztelik. A politikai azonosulás és elkötelezettség hatása az értékek megítélésére természetes és átütő: a Fidesz szavazói valamennyi ponton szignifikánsan kedvezőbben jellemzik párjukat, mint a Jobbik radikális és az MSZP mérsékeltellentábor. A különbségek csúcsa, hogy a Fidesz hagyományörző szerepét hogyan ítélik meg: a Jobbik fenntartásai e tekintetben szignifikáns mértékben erősebbek.

IV. 19. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Fidesz értékeiről, 2011

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	4,35	5,41	4,99	3,88	3,39	39,775	***
rend	5,29	5,97	5,46	4,96	5,09	11,004	***
környezetvédelem	5,31	5,99	5,37	5,12	4,99	9,868	***
egyenlőség	4,35	5,23	5,04	3,96	3,37	38,092	***
demokrácia	4,61	5,43	5,16	4,18	3,88	24,962	***
tűrelem	4,55	5,46	5,09	4,03	3,80	34,383	***
szabadság	5,07	5,61	5,30	4,91	4,51	9,185	***
gazdasági hatékonyság	5,07	5,71	5,54	4,61	4,65	20,250	***
modernizálás	5,32	5,84	5,41	5,12	5,18	6,492	***
hagyományörzés	5,31	5,75	5,50	4,91	5,29	9,988	***
tekintély	5,79	6,10	5,61	5,64	5,91	3,172	*
hit	5,25	5,09	5,36	4,96	5,81	7,712	***
Átlag	5,02	5,63	5,32	4,69	4,66		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

IV. 34. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2011

A kormányzó pártok megítélésében a különböző rendszerattitűddel rendelkező válaszadók között a varianciaanalízis minden ponton szignifikáns különbséget tár fel (így a *tekintély* egyetemlegesen különösen kiemelt értéktörekvése tekintetében is fennáll az eltérés). Jóllehet e pártok és az értékek kapcsolatát – választílusának megfelelően is – az RK+RI+ csoport mutatja be a legkedvezőbb színben, e tárgykörben a rendszerigazoló csoport (RI+) áll közvetlenül mögötte, átlagosan is, és 12 esetből 10-ben. E két típus képviselői polarizálódnak a Fidesz tekintélyre való törekvésének megítélésében, míg az igen-mondó típus ezt is mindenki közül a legnagyobbra tartja, az RI+ – miközben teljesen nem vitatja el – utolsó e tekintetben a csoportok sorában. A két társadalomkritikus típus képviselői rendre több fenntartást jeleznek, az átlagok átlaga esetükben alig haladja meg a 4,6-os skálaértéket, sőt az RK+ csoportnál a *szociális biztonság* és az *egyenlőség* viszonylatában, az RK+RI- csoport esetében pedig ezen felül a *demokrácia* és a *türelem* esetében is a 4-es határvonaltól is elmaradnak. Magyarán: az ezekre irányuló törekvést kifejezetten elvitatják. Az RK+ típus négy érték vonatkozásában jelzi a legtöbb fenntartást a csoportok közül, az RK+RI- hatszor a legkritikusabb, az említett négy értéken túl a *környezetvédelem* és a *gazdasági hatékonyság* vonatkozásában is. Az RI+ és az RK+RI- skálaátlagok között eltérések mértéke itt nagy, legalább 1 fok, többnyire meghaladja a másfelet, a *szociális biztonság* és a *környezetvédelem* „stabilitási értékei” esetében a 2 skálafokot is.

IV. 20. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2011

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B		*	**								*	
A>C	***	***	***	**	***	***	**	***	***	***		***
A>D	***	***	***	***	***	***	***	***	**			**
B>C	***	**		***	***	***		***		***		*
B>D	***			***	***	***	***	***				
C>≈D				*								

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

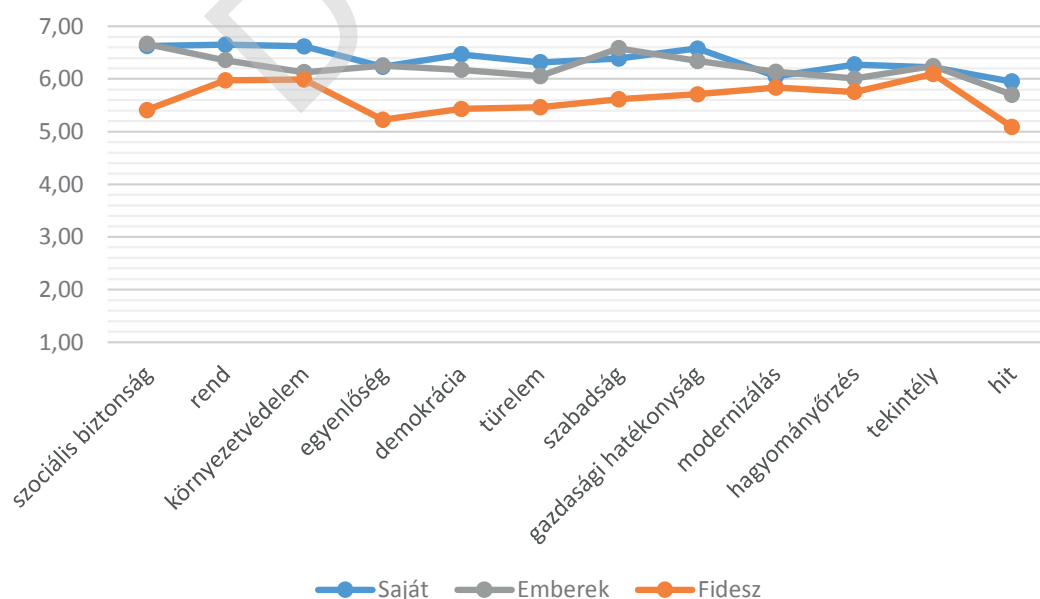
A csoportok közötti véleményviszonyok egyébként is világosan tagoltak: a viszonylag pozitív értékelés oldalán az RK+RI+ típust csak néhány szignifikáns különbség választja el az RI+ csoporttól (ez utóbbi a *rend*, a *környezetvédelem* és a már szóba került *tekintély* vonatkozásában marad el tőle számottevő mértékben). Mindkettőtől markánsan különbözik az RK+ csoport álláspontja: értékelésének kritikus eltávolodása az előbbitől 11, az utóbbitól 8 esetben szignifikáns. Az RK+RI- típushoz mérten statisztikailag számottevő különbség pusztán egyetlen vonatkozásban mutatkozik (az *egyenlőség* tekintetében a konzekvensen rendszerkritikus csoport még több fenntartást fejez ki).

A két végletet képviselő RK+RI+ és az RK+RI- értékelésbeli különbsége 9 esetben szignifikáns, elmarad két konzervatív érték tekintetében, a harmadik, a *hit* vonatkozásában viszont kirívó lesz: a rendszerkritikusok szemében minősül a Fidesz inkább vallásosnak. Az egyes értékek vonatkozásában – ha nem is hiánytalanul – a csoportközi szintek visszatérően jelentkeznek, ezen belül figyelemre méltó, hogy a rendszerigazolók a Fidesz-KDNP és a *tekintély* viszonyát kevésbé hangsúlyozzák, ezt keresztezve a rendszerkritikusok viszont kiemelik a Fidesz *hit* melletti elkötelezettségét.

A 2011-ben végzett értékvizsgálatok *tanulása*, hogy az értékpreferencia és a két különböző tárgy percepciója között mutatkozott egy visszatérő hierarchia: a saját értékválasztások és az emberek jellemzése álltak egymáshoz (és a felkínált értékekhez) közelebb, s tőlük az esetek zömében leszakadva a Fidesz foglalta el a harmadik helyet (a *tekintély*, a *hit* és a *hagyományörzés* klasszikus konzervatív viszonylatában az emberek percepcióját megelőzve).

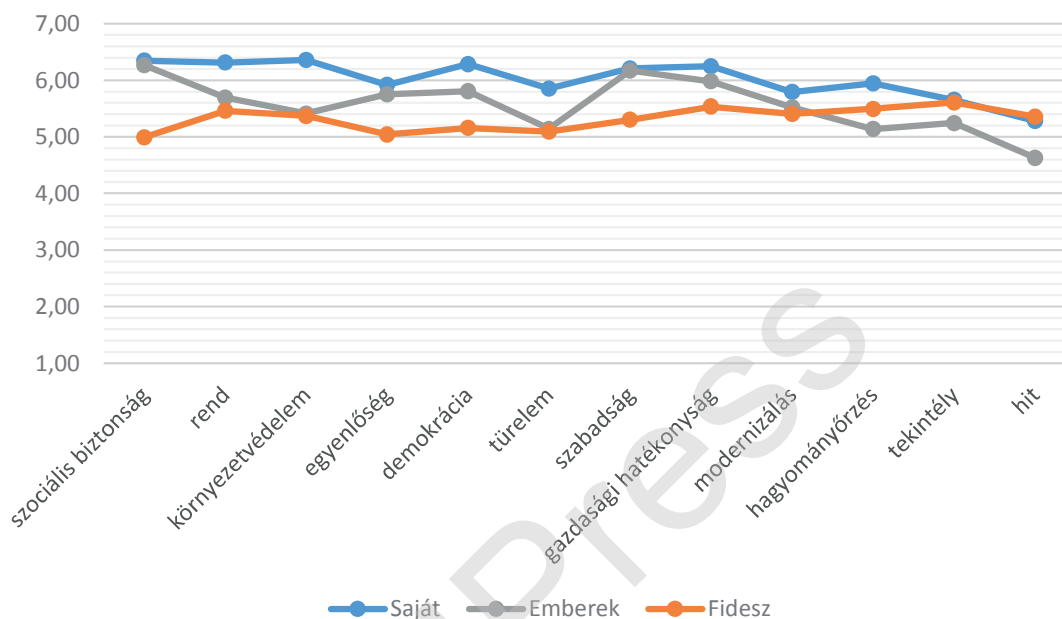
A három profil releváns megnyilvánulási terepe a különböző rendszerattitűdöknek. *Kétféle, markánsan eltérő mintázatot* tártunk fel ez alkalommal is, az „igent-mondó” RK+RI+ csoportot vagy az RK+RI- követi és ez esetben az utolsó helyet az RI+ típus foglalja el, vagy fordítva, a második az RI+ típus és a negyedik a rendszerkritikus RK+RI-. A társadalmi-politikai helyzet és az igények konfliktusában az előbbi mintázat az igények irányát és erejét mutatja be (a rendszerkritikusok színvallásával és a rendszerigazolók visszafogottságával), az utóbbi mintázatra a helyzet percepciója nyomja rá bélyegét (a rendszerigazolók elfogadó, a rendszerkritikusok erős fenntartásokkal élő mentalitásával). A tárgytól függ, hogy melyik szerveződési elv érvényesül; megjegyzendő, hogy a csoportközi mintázat nem nyomja el a felkínált értékeknek a tárgyra (a vállalt saját felfogásra, az emberek és a Fidesz percepciójára) jellemző profilját, amely a közfelfogásban elterjedt, meglehetősen általános, miközben a társadalmi-demográfiai hovatartozás és különösen a rendszerattitűdök sajátosan árnyalják. [Bizonyos, hogy az egyes vonásoknak az egyes értékekhez (így például a *tekintély*hez, a *türelem*hez, *modernizáláshoz*) való viszonyulásának a különböző tárgyjellemzések kontextusában más az értelme, konnotációja és súlya.]

Az elmondottakat érzékelteti, ha szemügyre vesszük, hogy a négy rendszerattitűd képviselőinek szemében hogy alakul a három értékprofil együttesen:

IV. 35. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011

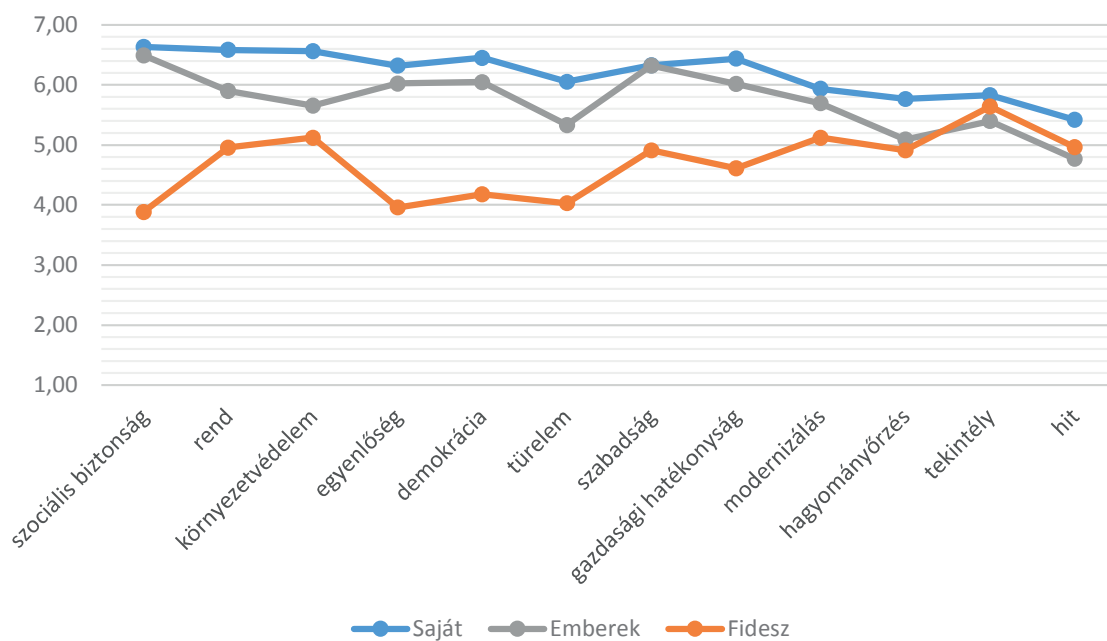
Az RK+RI+ típus – válasz-beállítottsága jegyében és a tényleges társadalmi elkötelezettség e mögött gyanítható hiányában – sem a tárgyak között, sem az egyes értékek között nem tesz markáns különbségeket, ítélet-átlagai az 5-ös és 6-os skálafok fölött, keskeny sávon szóródnak. A saját és az emberek bemutatása között alig van eltérés, többnyire valamelyest az utóbbi marad el, de azt engedik sejteni, hogy például a *szabadság* az emberek számára egy árnyalattal fontosabb, mint önmaguknak. A Fidesz arculatának jellemzése sem szakad le a másik kettőtől, ugyanakkor érzékelteti a *szociális biztonság* és az *egyenlőség* tekintetében feltételezett lemaradást. A konzervativizmus értékeinek viszonylag kedvező a pozíciója, noha itt nem emelkednek a személyes és általában látni vélt megítélés fölé.

IV. 36. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011

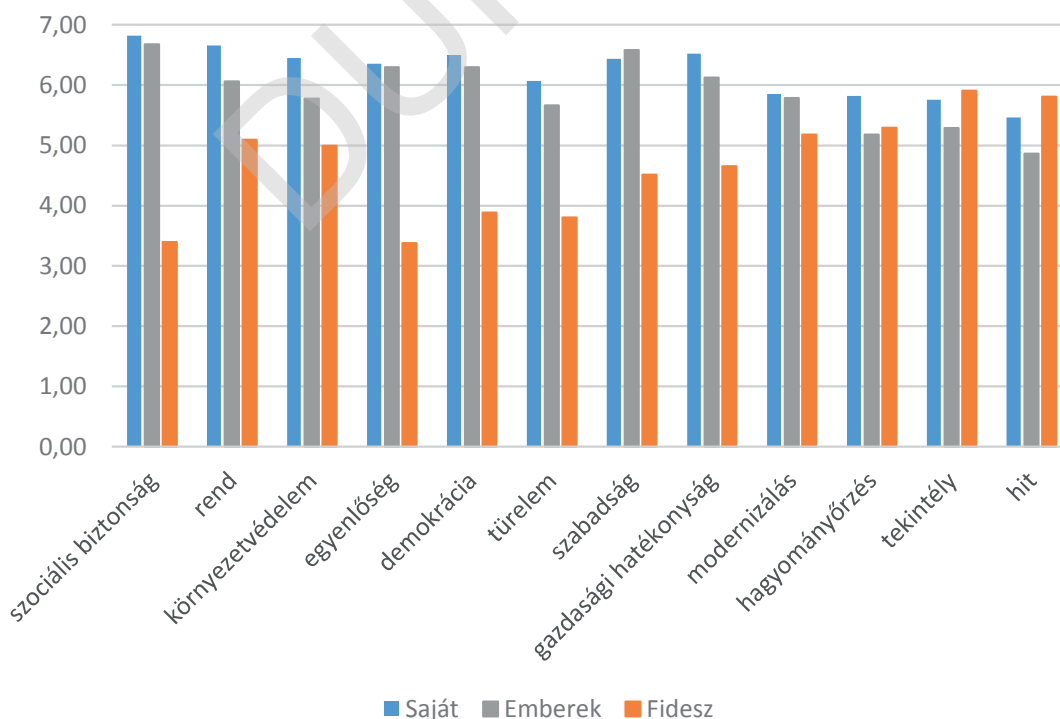
Az RI+ típus ítélet-átlagai is viszonylag keskeny sávban helyezkednek el, az előbbinél némileg alacsonyabb szinten, csak elvétve emelkedve a 6-os skálaérték fölé. Az emberekről feltételezett értékigények egy-két ponton szinte eléri a saját értékpreferenciákat, de meg nem haladják, ám több vonatkozásban elmaradnak attól: e tekintetben szkeptikusak például a *környezetvédelem*, a *rend* és a *türelem* esetében. E három vonatkozásban a Fidesz látni vélt értékfelfogása mintegy be is éri az emberekéét, a három konzervatív jellegű érték tekintetében pedig felülmúlja azt, sőt megközelíti és túllépi a saját preferenciaszintet is. Ezek a rendszerigazolók szemében korántsem élesen elutasított törekvések, ennek megfelelően relatív erejük percepciója nem tükröz kritikai elhatárolódást (amire esetleg a *szociális biztonság* szolgáltat példát). A Fidesz profilja itt meglehetősen kisimult, szelíd csúcsai a *gazdasági hatékonyság*, a *rend* és a *környezet védelmére* irányuló igény.

Az RK+ típus ítéleteinek átlagai széles sávon oszlanak el, van, amikor meghaladják a 6,5-ös szintet, és megesik, hogy a 4-es szint alá, az értékigény megkérdőjelezéséig jutnak el. A három tárgy között markáns különbséget tesznek, a saját értékpreferencia vezet, az emberek igénye a *szociális biztonságra* és *szabadságra* ezt jól megközelíti, több más vonatkozásban viszont (például újfent a *környezetvédelem*, a *rend*, a *türelem* eseteiben) elmarad tőle. Ez az elmaradás észlelhető a konzervatív értékhármast tekintetében, amelyet pedig az RK+ típus maga sem különösen preferál.

IV. 37. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011

Ugyanakkor a *tekintély* és *hit* a *környezetvédelem* és a *rend* társaságában – a Fidesz képének azonosított pozitív vonásai, miközben e csoport kifejezetten megkérdőjelezi a Fidesz igényét a *szociális biztonságra* és az *egyenlőségre*, teljesen erőtlennek mondja törekvését a *türelemre* és *demokráciára*. A Fidesz vezető politikai csoportjának értékprofilja eszerint a személyes és társadalmi igényektől összességében leszakad, különös tekintettel a demokratikusként jelölhető értékekre (melyek közül leginkább még a *szabadság* irányába mutató ambícióját észlelik).

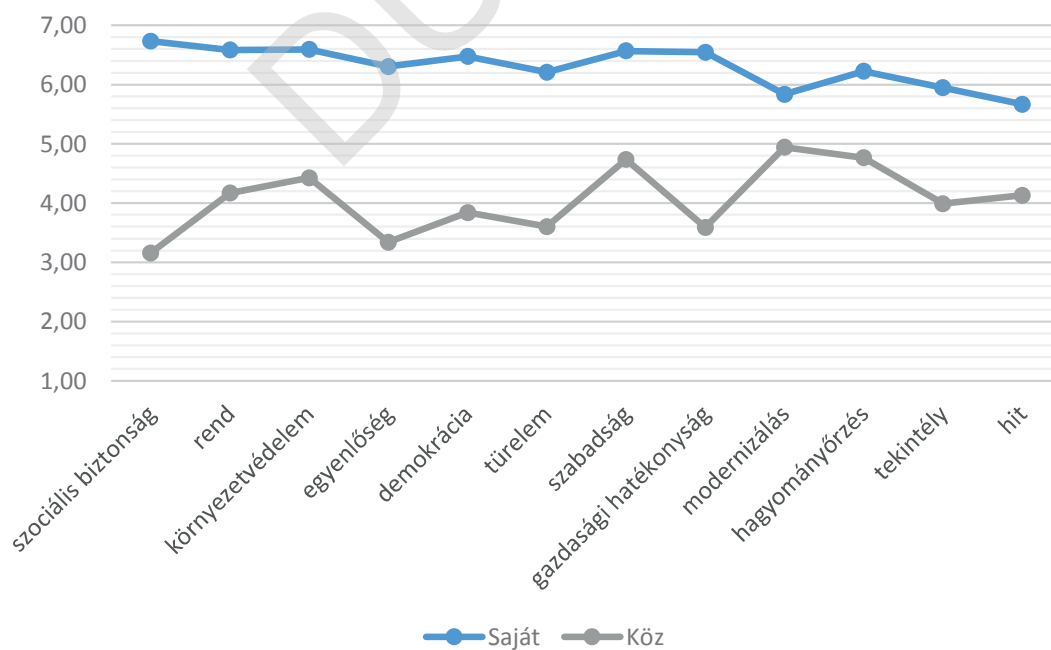

IV. 38. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2011

Az RK+RI- típus erős saját értékpreferenciákkal rendelkezik és a Fidesz-szel szemben élesen kritikus. Ítélet-átlagai különösen széles sávon oszlanak el, amelynek két szélső pontja a *szociális biztonság* tekintetében jelentkezik (6,82 és 3,39). A társadalmi stabilitás és a demokratikus értékek rendre szinte egyenletesen jelentkeznék preferenciáiban, ez a *modernizálásnál* torpan meg és a klasszikus konzervatív értékek terén némileg hanyatlik. A saját és az embereknek tulajdonított értékek – bizonyos értelemben biztató konszenzust vélelmezve – felfogásukban közel esnek, az embereket a szabadság tekintetében látják maguknál ambiciózusabbnak, a konzervatív értékhármasként tekintetében maguknál tartózkodóbbnak, s így meglehetősen bujkál abban kritikai fenntartás, ha a Fideszt két vonatkozásban is ezen értékek harsányabb képviselőinek minősítik. A Fidesz értékprofilja különösen elmaradt – sőt nagy-átlagban kifejezetten elutasítónak, vagy kétkedőnek tűnik a saját értékrendben preferált *szociális biztonság* és az *egyenlőség*, valamint a *türelemmel* az élen a demokratikusnak nevezhető értékcsoporthoz képest, de nem kiemelkedő a *gazdasági hatékonyság* nézőpontjából sem. A fej-fej mellett álló *modernizálás* és *környezetvédelem* irányában látni vélt nyitottság színezi itt a *tekintély*, a *rend*, a *hit* és *hagyományőrzés* dominanciáját a Fidesz összességében. Az értékelés általános szintje (4,69) ugyan nem elutasító, de a profil bemutatása a közvetlenül és közvetve kifejezett igényektől kétségtelenül eltér, egyértelmű, hogy illúziómentes.

IV/4. Az értéktörékvések kutatása 2012-ben

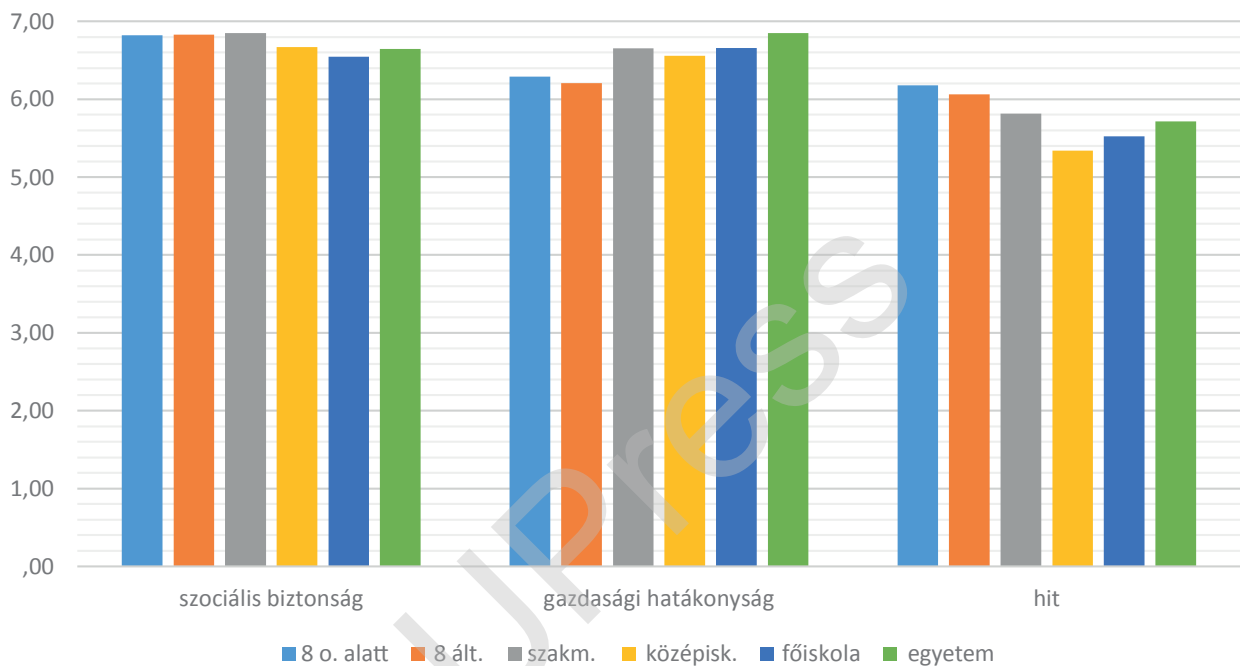
2012-ben országos reprezentatív mintán újfent rákérdeztünk arra, hogy a vizsgálati személyek maguk hogyan ítélik meg a felkínált 12 értéket, azok mennyire fontosak a számukra, illetve, mit tapasztalnak, megítélésük szerint ezen értékek hogyan érvényesülnek a társadalom életében. Ez

IV. 39. ábra: Vizsgált értékprofilok, 2012

utóbbi a valós viszonyok átfogó percepciója, túl azon, hogy az emberek vélhetően mire törekcszenek vagy mi a politikai hatalom hirdetett szándéka (amit 2011-ben vizsgáltunk).

A vizsgálati személyeknek az értékekről adott saját *szubjektív megítélése* – a kötetlen skála-használat jegyében – ez évben is magasra emelkedett és nem szórt jelentősen. A *szociális biztonság* csúcsértéke vonatkozásában átlagosan eléri a 6,73-at, mögötte még a 6,5-es szint felett találjuk a *környezetvédelmet* és a *rendet*, valamint e határon a *szabadság* és a *gazdasági hatékonyság* értékeit. Az értékek vonala mondhatni egyenes lefutású: a 6-os skálafok felett helyezkedik el a demokratikus értékek csoportja, valamint a *hagyományörzés*, s elmarad ettől a *tekintély*, a *modernizálás* és a *hit* (5,67) tartalmilag vegyes együttese. Mindebből – ha valami egyáltalán, akkor – a stabilitás és a (politikai értelemben is) szabad mozgástér kiegyensúlyozott igénye olvasható ki.

IV. 40. ábra: Az iskolázottság hatása három érték saját preferenciájára, 2012

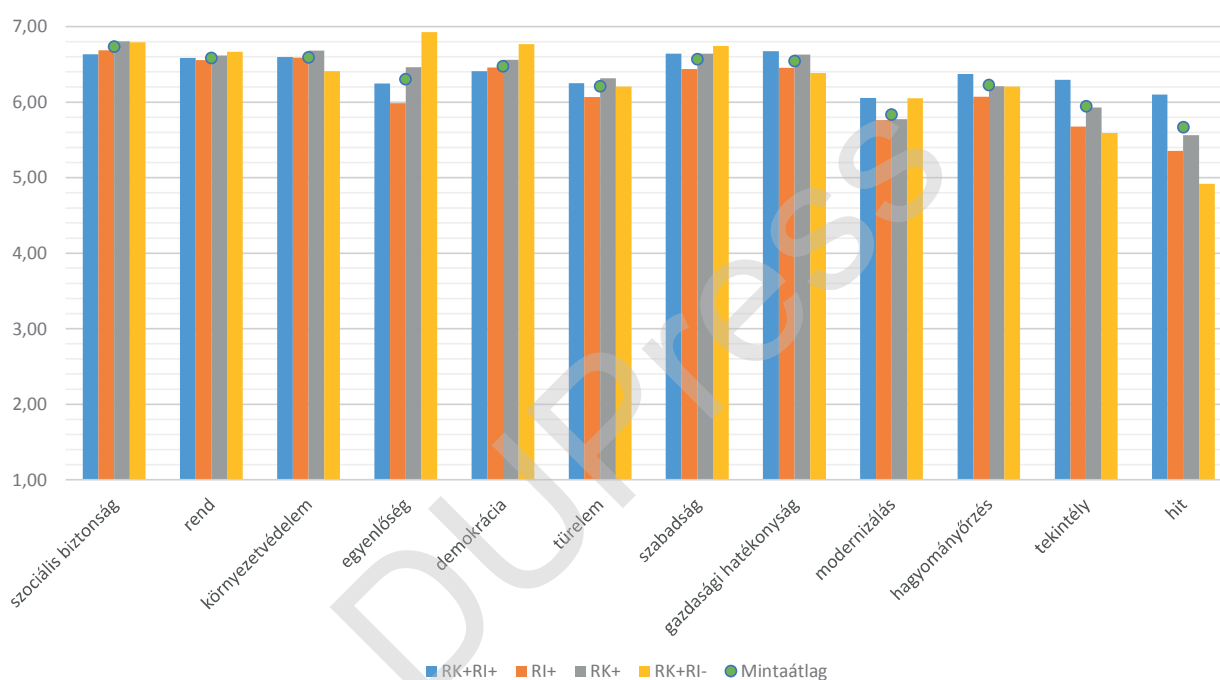
A társadalmi-demográfiai háttértényezők közül leginkább az iskolázottság szerepét látjuk, míg a magasabb szinten képzettek a *gazdasági hatékonyságot* szorgalmazzák, velük egybevetve a *szociális biztonság* és a *hit* az alacsonyabb végzettségűeknek fontos inkább. A kevésbé urbanizált községekben élők vetnek nagyobb hangsúlyt a *hagyományörzésre* és a *türelemre*, s ez utóbbi tekintetében is van megosztottság a politikai pártok között: (a *demokrácia* értékével együtt) a Fidesz-szavazók azt relatíve inkább képviselik, mint a Jobbik radikális tábora. (A *türelem*, a *hit* és *környezetvédelem* előnyösebb helyet foglal el a nők válaszaiban, mint általában a férfiaknál.)

IV. 21. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
szociális biztonság	6,73	6,63	6,69	6,81	6,79	1,997
rend	6,58	6,58	6,55	6,62	6,67	,283
környezetvédelem	6,59	6,60	6,59	6,68	6,41	1,281

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
egyenlőség	6,30	6,25	5,98	6,46	6,92	8,666	***
demokrácia	6,47	6,41	6,46	6,56	6,77	1,895	
türelem	6,21	6,25	6,07	6,32	6,21	1,145	
szabadság	6,57	6,64	6,44	6,64	6,74	1,850	
gazdasági hatékonyság	6,54	6,67	6,45	6,63	6,38	2,061	
modernizálás	5,84	6,05	5,76	5,77	6,05	1,994	
hagyományörzés	6,22	6,37	6,07	6,21	6,21	1,780	
tekintély	5,95	6,30	5,68	5,93	5,59	6,831	***
hit	5,67	6,10	5,36	5,56	4,92	8,910	***
Átlag	6,31	6,40	6,17	6,35	6,31		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

IV. 41. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2012

A különböző rendszerattitűdöket képviselő csoportok között 2012-ben a saját értékpreferencia tekintetében nem találunk különösen markáns eltéréseket: ezt már első, durva megközelítésben tükrözi, hogy az értékmegítélések csoportra számított összesített átlagai milyen közel esnek egymáshoz a 6,31–6,40 intervallumban, amitől csak az RI+ típus marad el, kis mértékben.

Ez utóbbi a négy csoport egybevetésekor az esetek felében az utolsó helyen áll, míg az értékekhez legközelebbi pozícióért csak a másik három típus képviselői vetélkednek egymással. A négy csoport válasz-mintázata az egyes értékek tekintetében változatosan alakul. Szignifikáns különbséget a csoportközi varianciaanalízis ritkán mutat ki: egyfelől az *egyenlőség*, másfelől a *tekintély* és *hit* vonatkozásában. Az *egyenlőség* tekintetében a rendszerkritikus RK+RI- áll az első helyen (a 7-es skálafokhoz közelítő átlaggal), mind tőle, mind az RK+RI+ csoporttól szignifikánsan elmaradva az RI+ típus zárja a sort (a 6-os skálafok alatt). A *tekintély* és a *hit* preferenciáját (6-os skálaérték felett)

IV. 22. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2012

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B											***	***
A>≈C												*
A>D				**							*	***
B<C				**								
B>D				***								
C>≈D												

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

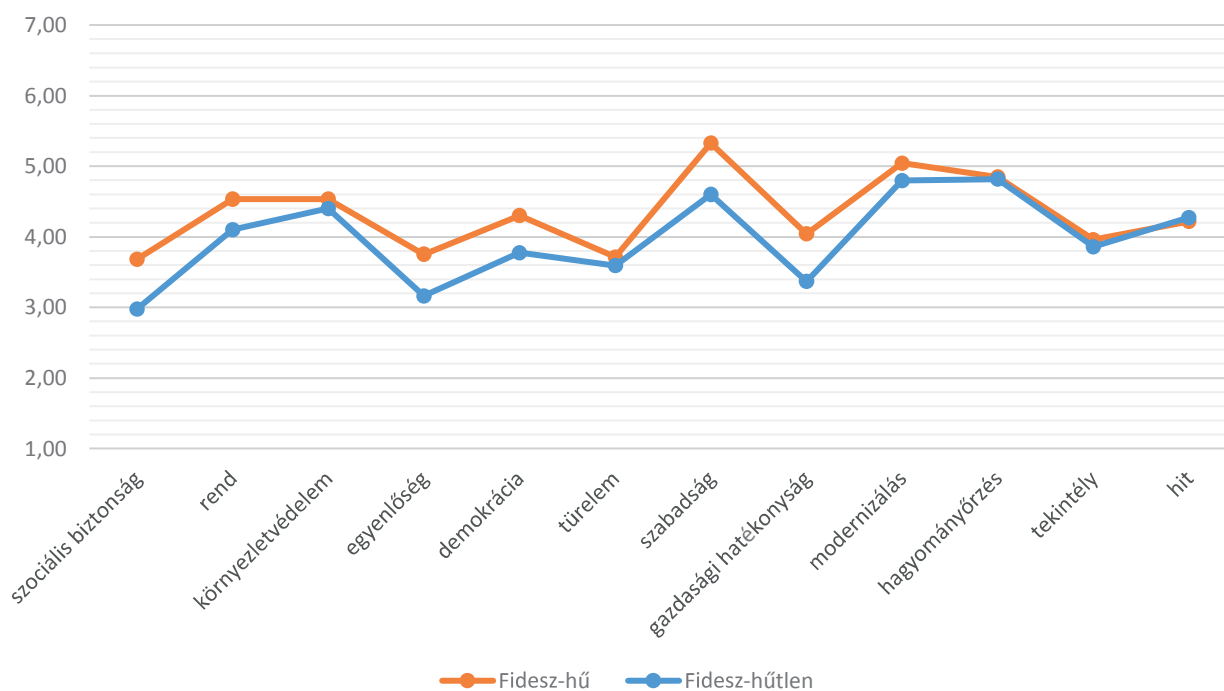
Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

az RK+RI+ csoport vállalja leginkább, ettől marad el szignifikánsan az RI+, de különösképpen az RK+RI- típus (a *hit* esetében középük iktatódik az RI+ csoport is és az RK+RI- átlaga az 5-ös skála-fok alá süllyed). Az elmondottakból következően 2012-ben is érvényes megfigyelés, hogy

- 1) a saját értékválasztás tekintetében a rendszerigazoló RI+ csoport visszafogott a leginkább,
- 2) differenciálatlan általánosságban és több – nem utolsósorban konzervatív – érték tekintetében az RK+RI+ adja a leginkább elfogadó választ (miközben a *szociális biztonság* és a *demokrácia* tekintetében szerepe kifejezetten halvány is),
- 3) a rendszerkritikus RK+RI- csoport értékválasztása – elhatárolódásaival együtt – markáns, körülhatárolt körben (mindenekelőtt a demokratikus törekvések terén) ambiciózus. Ezen szerepét 2012-ben megosztja az aktívan társadalomkritikus RK+ csoporttal.

Mind értékelő tartalmát tekintve, mind pedig lefutása tekintetében különbözik egymástól a saját értékek megvallása és annak megállapítása, hogy ezek mennyiben érvényesülnek a társadalom gyakorlatban. Míg az előbbi globális átlaga meghaladja a 6-os skálaértéket (6,35), az utóbbi a 4-es határvonaltól is elmarad (3,75). A legnagyobb eltérések a személy szerint különösen fontosnak tartott *szociális biztonság*, a *gazdasági hatékonyság*, az *egyenlőség*, a *demokrácia*, a *türelem* és a *rend* tekintetében állnak fenn. A viszonylag egyenes lefutású saját értékprofilhoz képest a hullámokat vető társadalom-profilnak a felsoroltak képezik a negatívumait, míg többé-kevésbé az 5-ös skálaátlag felé törekedve a *modernizálás* és *hagyományörzés*, s kevésbé markánsan a *szabadság* és a *környezetvédelem* a pozitívumait.

A társadalmi-demográfiai tényezők egyértelmű erős befolyását nem olvashatjuk ki az értékprofil alakulásából: epizodikus hatás, hogy a vidéki városokban élők például a demokrácia érvényesüléséről visszafogottabban nyilatkoznak, mint a budapestiek és a községek lakói. Ez utóbbiak a *modernizálás* és a *hit* tekintetében is szignifikánsan kedvezőbb véleménynek adnak hangot. Vagy az általános

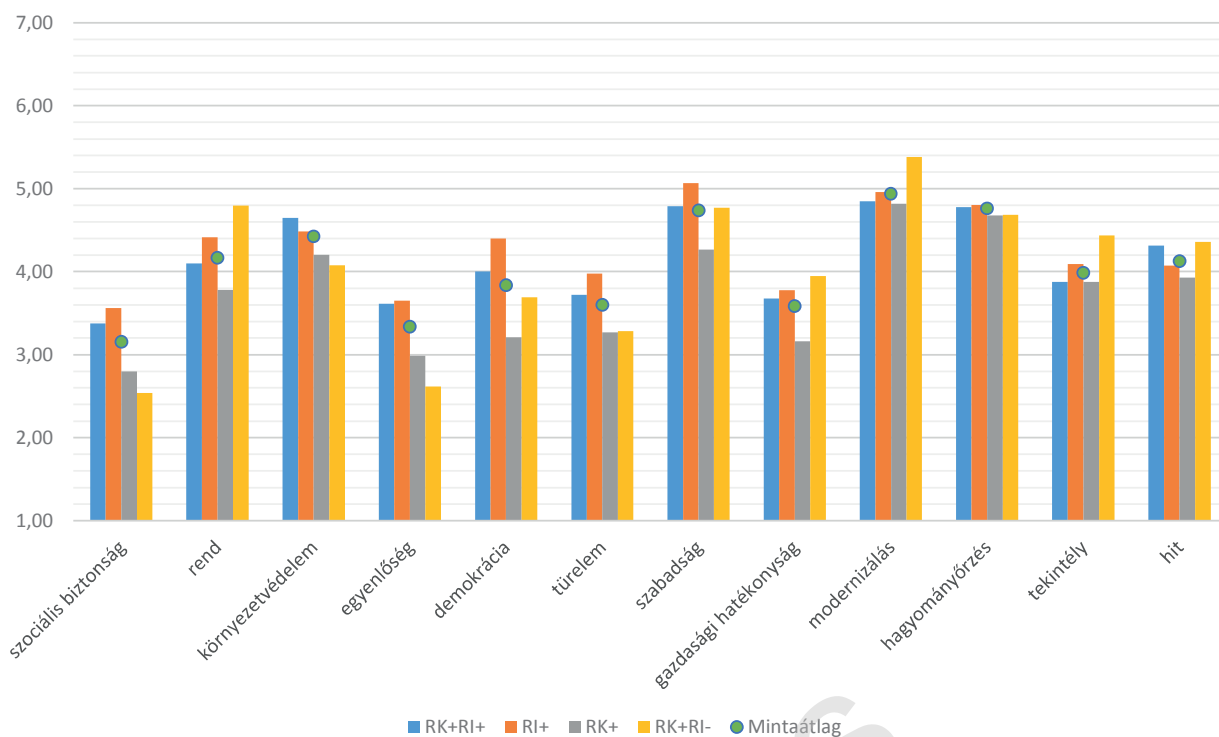
IV. 42. ábra: A Fideszhez való párhűség hatása az értékek érvényesülésének megítélésére, 2012

iskolát végzettek például a *gazdasági hatékonyság* érvényesüléséről a magasabb iskolázottságúaknál, a legidősebb korosztály pedig a legfiatalabbaknál jobban meg vannak győződve. A politikai csoportok véleménynyilvánítása szerint a *rend* értéke ekkor közelebb áll a Fideszhez, mint a Jobbikhoz, s ez utóbbi híveihez inkább, mint az MSZP szavazóihoz. Ahol azonban szisztematikus, visszatérő és erős különbséget tárhatunk fel a társadalom életében érvényesülő értékek percepciója tekintetében, az a 2010-ben Fideszre szavazók két csoportja: egyfelől a párthoz hű, másfelől a párttól 2012-ig eltántorodók tábora. Míg az előbbieket inkább látni vélik a *szociális biztonság* és a demokratikus értékek érvényesülését, az utóbbiak épp e kritikus pontokon határolódtak el és kérdőjelezték meg azokat.

IV. 23. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	3,16	3,38	3,56	2,80	2,54	7,266	***
rend	4,17	4,10	4,41	3,78	4,79	6,066	***
környezetvédelem	4,43	4,65	4,49	4,20	4,08	3,443	*
egyenlőség	3,34	3,61	3,65	2,99	2,62	7,721	***
demokrácia	3,84	4,00	4,40	3,21	3,69	11,724	***
türelem	3,60	3,72	3,98	3,27	3,28	5,659	**
szabadság	4,74	4,79	5,07	4,27	4,77	5,869	**
gazdasági hatékonyság	3,59	3,68	3,78	3,16	3,95	4,542	**
modernizálás	4,94	4,85	4,96	4,82	5,38	2,187	
hagyományörzés	4,77	4,78	4,80	4,68	4,68	,274	
tekintély	3,99	3,88	4,09	3,88	4,44	1,426	
hit	4,13	4,32	4,07	3,93	4,36	1,923	
Átlag	4,06	4,14	4,27	3,75	4,05		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

IV. 43. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012

A rendszerattitűdök alapján elkülönített négy csoport közül a társadalom észlelt értékrendjéről a legmagasabb skálaátlagot az RI+ nyújtja (4,27), ezt közvetlenül követi az RK+RI+ csoport. Visszafogottabb az RK+RI- megítélése a 4-es skálaérték határvonálánál, ám ettől is elmarad és az értékek érvényesülését elvitatja az RK+ csoport különösen kritikus leírása (3,75).

IV. 24. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A<B												
A>C	*		*	**	***	*	*	*				
A>D	*			**								
B>C	**	**		**	***	**	***	*				
B>D	**			**								
C<D		**						*				

(Sznifkanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

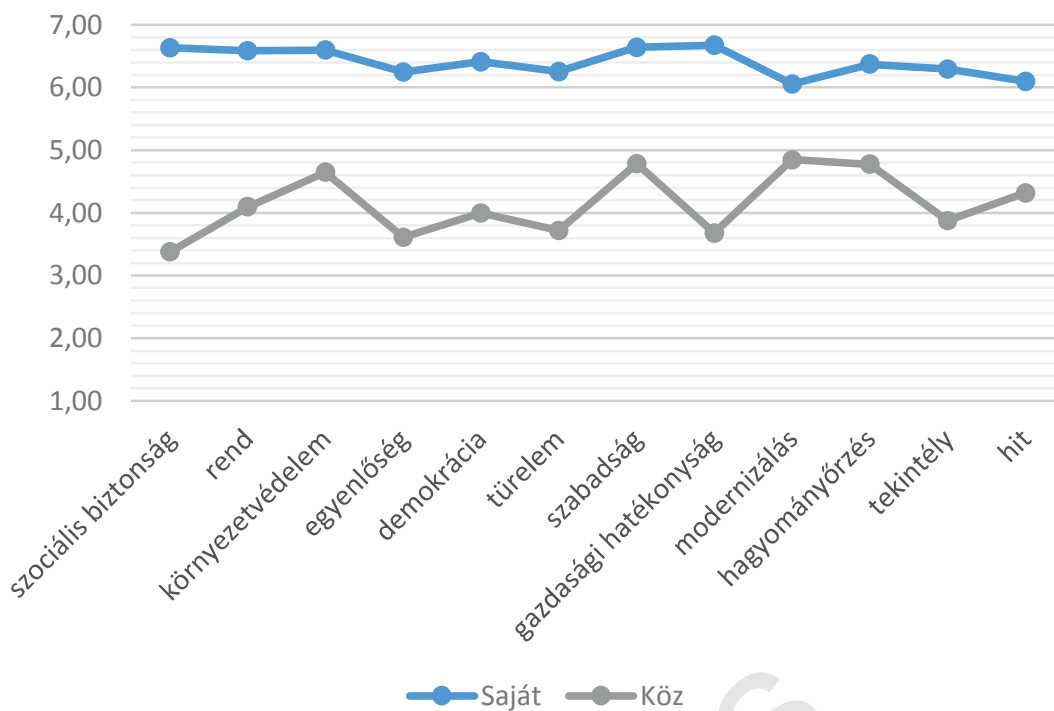
■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

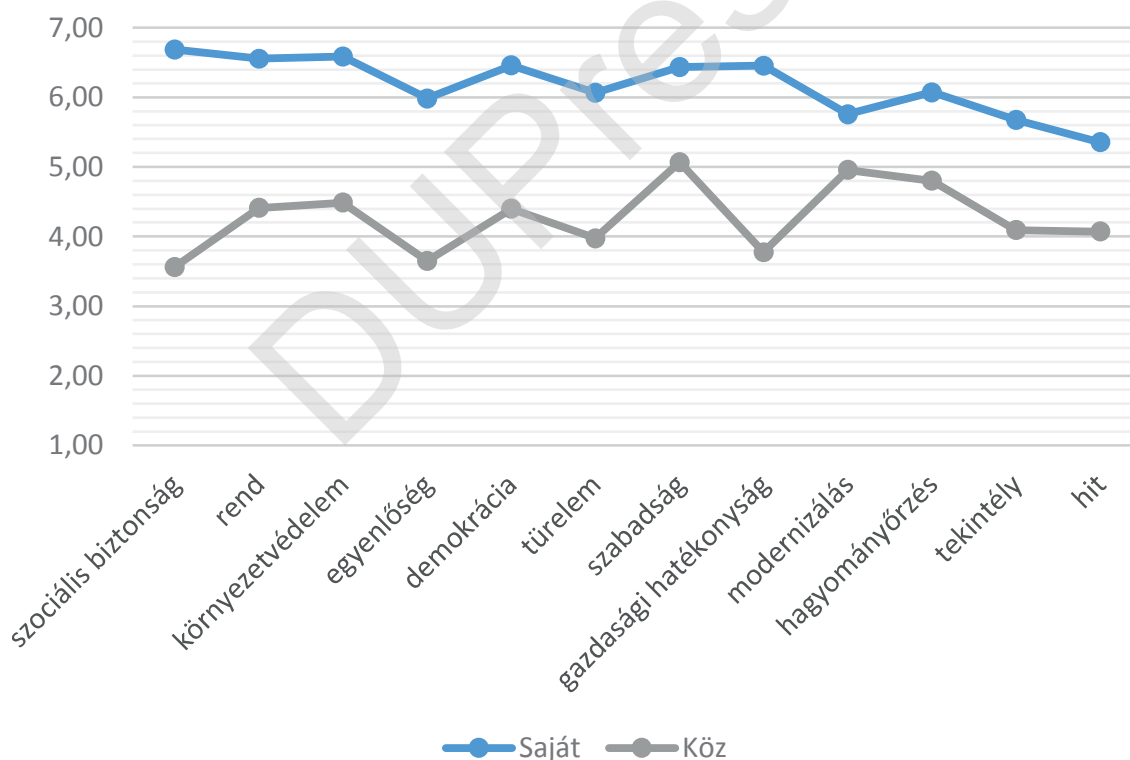
A varianciaanalízis a 12 értékdimenzióból 8-ban szignifikáns különbségeket mutat ki a rendszerattitűd-csoportok között. A társadalmi közállapotokról kedvező véleményt formáló két rendszerattitűd-típus (RK+RI+ és RI+) között egyetlen érték megítélésében sincs számottevő különbség. A *szociális biztonság* és az *egyenlőség* dimenziójában viszont mindkettővel szemben markánsan kiáll mind az RK+RI-, mind az RK+ csoport. Ez utóbbi továbbá szemben áll mindkettővel a *demokrácia*, a *türelem*, a *szabadság* és a *gazdasági hatékonyság* tekintetében is. A *rend* értéke vonatkozásában az RK+ nemcsak az RI+ csoportnál, de a saját oldalán álló RK+RI- típusnál is kritikusabb, az utóbbi kettő között ezzel párhuzamos különbség mutatkozik a *gazdasági hatékonyság* megítélésében is. Ezen szignifikáns különbségekből kirajzolódik a rendszerattitűd-csoportok összetett viszonyrendszere: a közállapotok általánosan kritikus megítélésén belül az RI+ csoport konzekvensen viszonylag kedvező ítéleteket mond, az RK+ csoport viszonylag monoton módon a legkedvezőtlenebb véleményt formálja; sajátosan összetett az RK+RI- pozíciója, amely a legkritikusabb két ponton – a *szociális biztonság* és *egyenlőség* tekintetében – a legerősebb bíráló (2,5 körüli skálaátlagokkal!), más tekintetben viszont a négy csoport közül még a leginkább méltatja a közállapotokat (a *rend* és a *gazdasági hatékonyság* keresése terén). Ez a tendencia a nem-szignifikáns, árnyaltos különbségek terén is visszaköszön: a *modernizálás*, a *tekintély* és *hit* esetében is feltűnik az a mintázat, amelyben a rendszerkritikusok még a rendszerigazolókat is meghaladóan elismerik a társadalom közkeletű irányultságát (még ha saját értékmércéjük szerint nem is ezek a legkívánatosabbak...)

A rendszerattitűd alapján elkülönített négy típus szemében változatos a saját értékpreferencia és a társadalom életében látni vélt értékprofil viszonya. Az egyes értékek tekintetében a legkisebb az átlagos különbség (1,90) az RI+ csoport esetében, amely különösen visszafogott volt az értékigények közlésekor és a legkedvezőbb színben mutatta be a társadalmi állapotokat. A legnagyobb feszültség a *szociális biztonság* tekintetében 3,13 skálafok távolság, a legkisebb a kevésbé hangsúlyozott, ám semleges helyzetértékelésben részesített *hit* esetében (1,25). Az értékpreferencia és a percipiált helyzetkép átlagos eltérése azonos mértékű (2,26) az RK+RI+ és az RK+RI- csoportok esetében, de e mögött merőben más a két profil. Az előbbi esetében az értékek preferenciája magas szinten differenciálatlan, és nem mozog szélsőségekben a helyzetkép leírása sem: mérsékelt az elmaradás (3,25) még a *szociális biztonság* tekintetében is, és ez a távolság a *modernizálás* vonatkozásában mindössze 1,2 skálafok válaszaiban különbségben jelentkezik. Ehhez képest mindkét megítélés markáns a rendszerkritikus RK+RI- válaszaiban: a saját törekvések és a társadalom helyzetképe közötti különbség a vágyott, de hiányolt *szociális biztonság* és *egyenlőség* esetében a hétfokú skálán meghaladja a 4 skálafokot is (4,25, illetve 4,30), a kevésbé óhajtott, de valós törekvésként azonosított *modernizálás* és *hit* esetében viszont 1 skálafokon belül marad (0,67, illetve 0,56). Az értékek igénye és észlelt magvalósulása közötti eltérés a társadalomkritikus RK+ csoport szemében a legnagyobb (össz-átlagban 2,6), de viszonylag monoton: egysíkú a saját értékigények bemutatása is, és kevés kivételtől eltekintve ettől távol marad az aktuális társadalmi helyzet leírása (a távolság a *szociális biztonság* kirívó esetében 3,81, de általában kevéssel haladja meg a 3 skálafokot, a legkisebb a *modernizálás* értékdimenziójában (0,95). Az értékek szükségességét és megvalósulásuk mértékét a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok 2012-ben is másként és másként élik meg.

Ezen nagyjátlagok mögött – ha értékenként vizsgálódunk – meglehetősen különböző csoportközi viszonyok állnak.

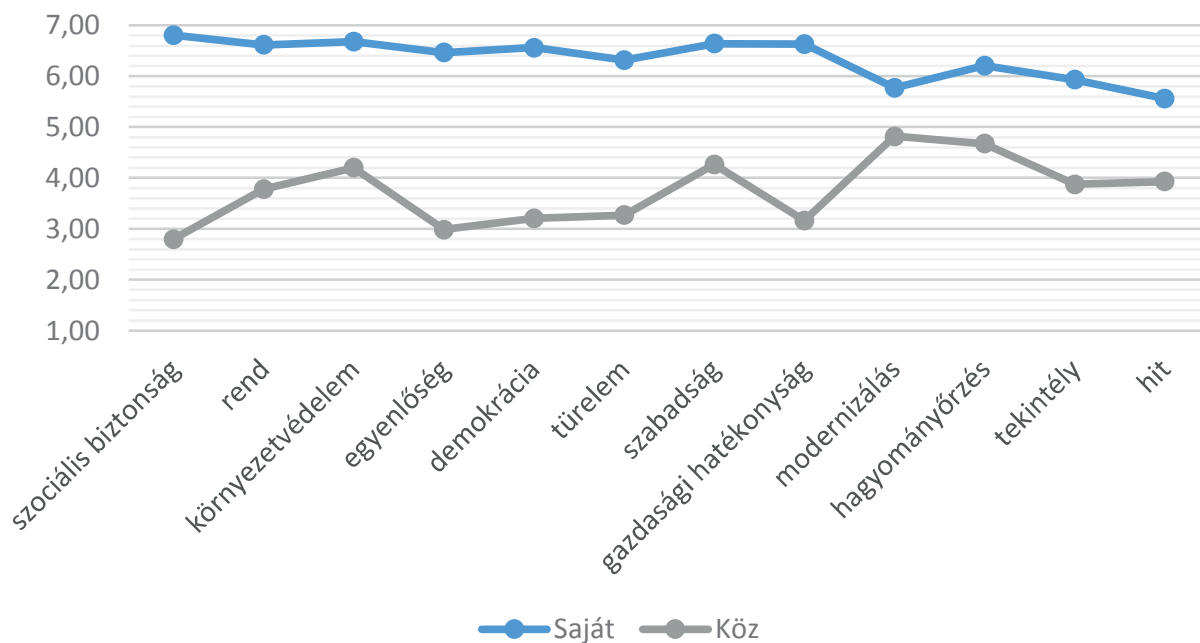

IV. 44. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012

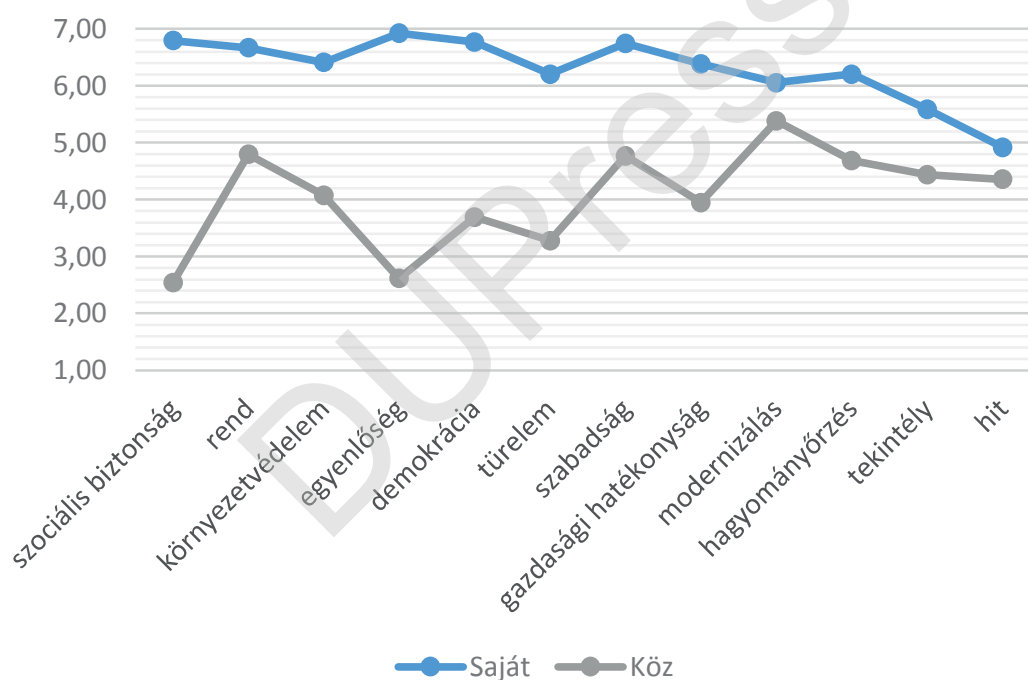

IV. 45. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012

Az RI+ és az öt követő RK+RI+ csoport látja legpozitívabban a *szabadság*, a *hagyományörzés*, a *demokrácia*, a *türelem*, az *egyenlőség* és a *szociális biztonság* helyzetét, a *környezetvédelem* tekintetében a két, az elismerésben élen járó csoport pozíciója felcserélődik.

IV. 46. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012

IV. 47. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2012

Az RK+RI- csoport veszi át az első helyet annak megítéléséről szólva, hogy a társadalom gyakorlatában mely értékek érvényesülnek, így van ez a *modernizálás*, a *rend*, a *tekintély*, a *hit* és a *gazdasági hatékonyság* tekintetében. E társadalomkritikus csoport tehát a számára többnyire kevésbé vonzó konzervatív értékek, illetve a változtatás radikalizmusát tükröző értékek érvényesülését látja a társadalomban. (Ehhez képest kivételes, hogy a *rendet* vezető értéknek tekintik, és ugyanakkor nem vitatják, hogy érvényesülne a társadalomban.) Ez a csoport lesz valamennyi közül a legkritikusabb, amikor a *szociális biztonság*, *egyenlőség* és *környezetvédelem* értékének jelentkezéséről esik

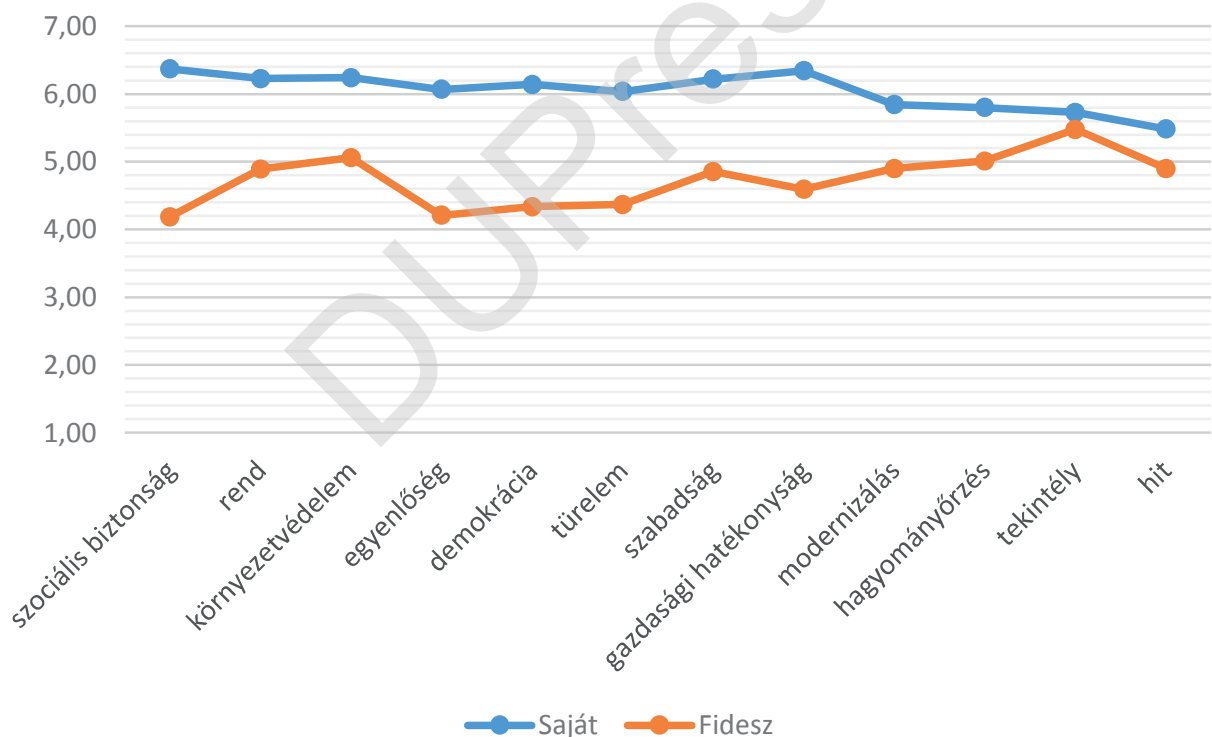
szó. A *hagyományörzés* tekintetében ítéletük átlaga az RK+ csoportéval egybeesik, közel hasonló a helyzet a *türelem* esetében is.

Az RK+ típus 2012-ben relatíve igen sok fenntartást fogalmaz meg a 12 érték megvalósulásával kapcsolatban, 7 esetben érzékelteti a legtöbb fenntartást, így a *modernizálás*, a *szabadság*, a *hit*, a *tekintély*, a *rend*, a *demokrácia* és a *gazdasági hatékonyság* vonatkozásában.

Az országos reprezentatív mintán 2012-ben születő válaszok annyiban sajátosak, hogy az RK+RI-csoport bizonyos értékek társadalmi érvényesülését a többinél nagyobb mértékben ismeri el, másokat viszont kifejezetten kirívóan elvitát, és ilyen módon egy meglehetősen markáns/ambivalens arculatú jellemzést nyújt a közállapotokról. Az RK+ csoport viszont visszatérően erőteljesebben jelzi a fenntartásait azzal kapcsolatban, hogy az értékek megjelennek-e a társadalmi élet gyakorlatában.

IV/5. Az értéktörekvések kutatása 2013-ban

2013-ban az általunk kínált értékek megítélését két vonatkozásban kértük az országos reprezentatív minta tagjaitól: egyfelől saját értékpreferenciáikról nyilatkoztak, másfelől arra a kérdésre válaszoltak, hogy a Fidesz mennyiben képviseli ezeket.

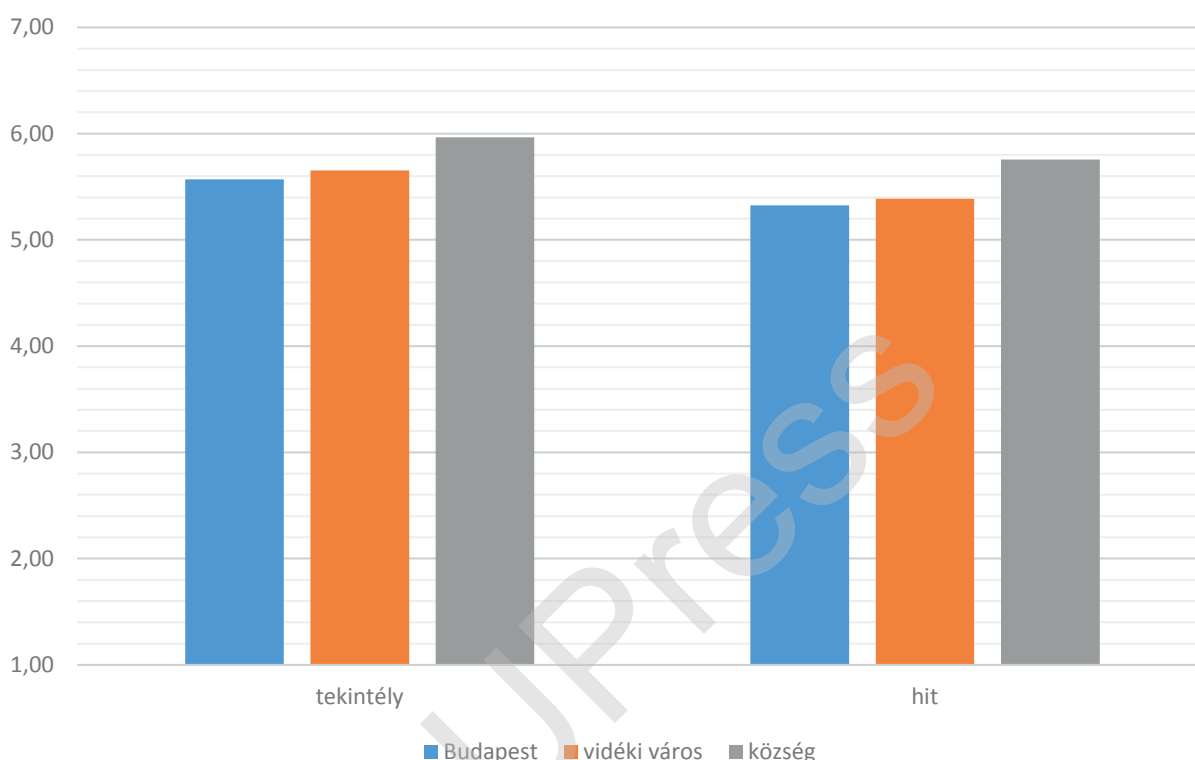

IV. 48. ábra: Vizsgált értéktörekvések, 2013

Ekkor az ítéletek viszonylag visszafogottak voltak mindkét tárgy vonatkozásában, ugyanakkor a kettő között átlagosan is jelentős eltérések voltak: míg a saját értéktörekvés durva átlaga elérte a 6-os skálaértéket (6,04), a Fideszre vonatkozó ítéletek ezen mérőszáma az 5-ös skálafoktól is

elmaradt (4,73). A profilok jellege is más és más, a köztük lévő eltérés különböző értékek nézőpontjából eltérő: fokozott mérvű a *szociális biztonság* és az *egyenlőség*, valamint a *türelem* tekintetében, viszonylag közel kerülnek egymáshoz a *tekintély* és a *hit* vonatkozásában.

A saját értékválasztások kinyilvánítása kifejezetten egysíkú. Az általunk stabilitásként címkézett értékek helyezkednek el a legmagasabban (a *szociális biztonsággal* az élen, 6,37) és a konzervatívnak mondott értékek foglalják el a legalacsonyabb pozíciót (a sor végén a *hit* áll, 5,48). A két végpont eltérése azonban az 1 skálafokot sem éri el. A teljesen lineáris elrendezést egyedül az *töri meg*, hogy a *gazdasági hatékonyság* értékelése szerény hullámot vet.

IV. 49. ábra: A lakóhely hatása két értékre a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013

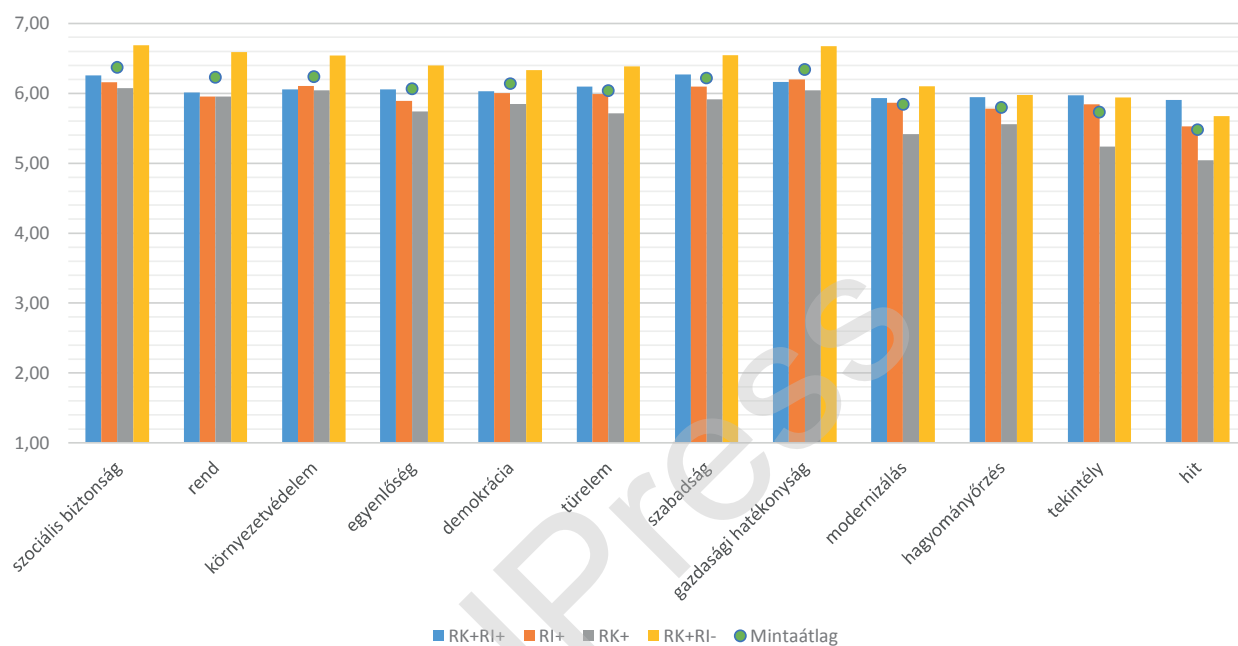
A vizsgált társadalmi-demográfiai tényezők árnyaló szerepe abban merül ki, hogy a pregnánsan konzervatív két érték kedvezőbb megítélésre talál a községek lakói között, mint az urbanizáltság magasabb fokán, és közülük a *tekintélyt* a Fidesz szavazói jobban kultiválják, mint az MSZP tábor (amely visszatérő halvány tendenciaként számos egyéb ponton is kevésbé elkötelezetten nyilatkozik).

IV. 25. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	6,37	6,26	6,16	6,07	6,69	15,455	***
rend	6,23	6,01	5,96	5,95	6,59	15,639	***
környezetvédelem	6,24	6,05	6,10	6,05	6,54	8,615	***
egyenlőség	6,07	6,05	5,89	5,74	6,40	12,997	***
demokrácia	6,14	6,03	6,01	5,85	6,33	7,070	***
türelem	6,04	6,09	5,99	5,71	6,39	14,732	***

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szabadság	6,22	6,27	6,10	5,91	6,55	15,675	***
gazdasági hatékonyság	6,34	6,16	6,20	6,05	6,67	16,839	***
modernizálás	5,84	5,93	5,87	5,42	6,10	13,245	***
hagyományőrzés	5,80	5,95	5,78	5,56	5,98	5,128	**
tekintély	5,73	5,97	5,84	5,24	5,94	16,871	***
hit	5,48	5,91	5,53	5,04	5,67	11,889	***
Átlag	6,04	6,06	5,95	5,72	6,32		

(Sznifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

IV. 50. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2013

A rendszerattitűdök négy típusát összehasonlítva kitűnik, hogy 2013-ban az értékek irányába sarkalló törekvés legáltalánosabban és leginkább a rendszerkritikus RK+RI- csoportot jellemzi: az általa adott ítéletek átlaga a legmagasabb (6,32), konkrétan 10 érték esetében foglalja el a legkedvezőbb pozíciót (élen a *szociális biztonság*, a *gazdasági hatékonyság* és *környezetvédelem* hármával). Az úgymond konzervatív értékek közül a *hagyományőrzést* is ez hangsúlyozza legjobban, de a *tekintély* és a *hit* szempontjából megelőzi az igen-mondó válaszattitűdöt képviselő RK+RI+ csoport, amely a csoportközi összehasonlítások zömében és a választátlagot tekintve (6,06) második a sorban. Az értékpreferenciák egybevetésekor egy ponton szerepel halványabban: amikor a *környezetvédelem* tekintetében egy szinten áll az RK+ csoporttal, amely konzekvensen a legkisebb affinitást mutatja a felkínált 12 értékkel szemben, míg ez évben az RI+ csoport semmilyen irányban nem ad kirívó választ, bár átlaga a 6-os skálaérték alatt marad (5,95), de kevésbé elhatárolódó, mint a RK+ csoporté (5,72). A különböző csoportok válaszmintázata az elmondottak szerint lényegében hasonló (amellett, hogy az általában igen elfogadó RK+RI+ típus a *tekintély* és *hit* többnyire kevésbé méltányolt értékeire is nyitott – ami csupán e két ponton az értékértékelés csoportközi összehasonlításában első helyre emeli.

IV. 26. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2013

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományőrzés	tekintély	hit
A>B												
A>C									*		***	***
A<D	*	**	*					**				
B>C									**		***	**
B<D	***	***	**	***	*	**	***	***				
C<D	***	***	***	***	***	***	***	***	***	**	***	***

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

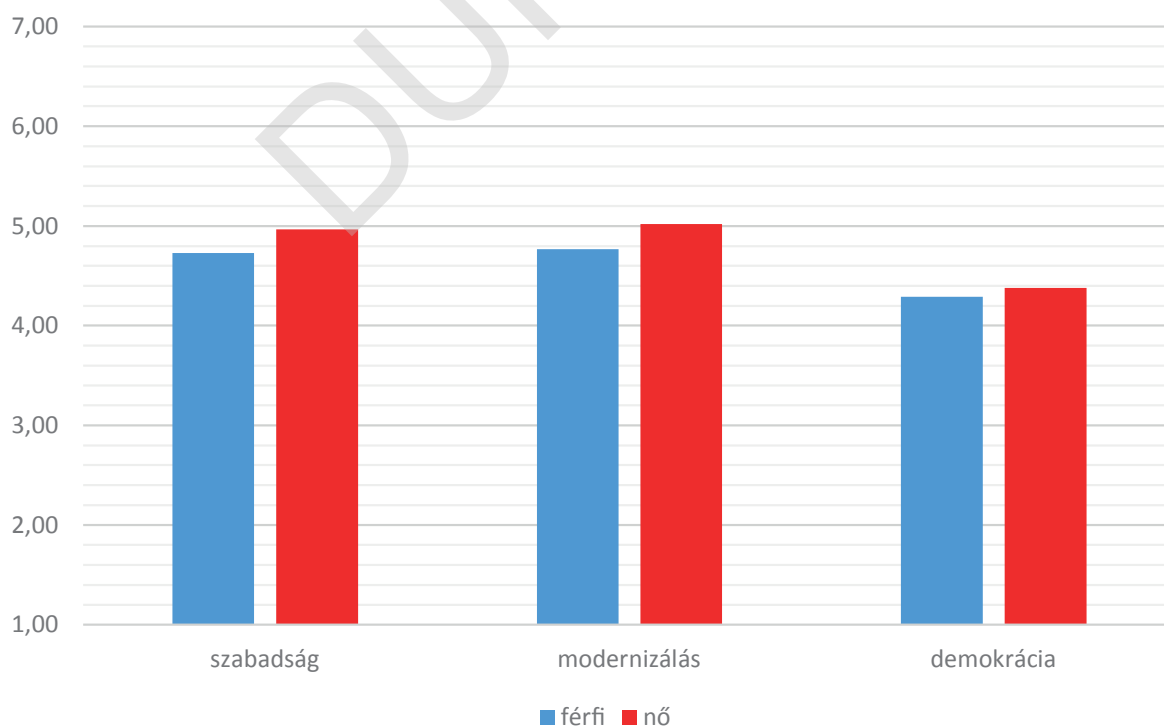
Valamennyi értékdimenzióban szignifikáns csoportközi különbségeket mutat ki a variancia-analízis. Az RK+RI- típus minden ponton hiánytalanul szignifikánsan kedvezőbb állaspontra helyezkedik, mint az RK+. Az RK+RI- ilyen módon felülkerekedik az RI+ csoporton is – kivéve a *modernizálást* és konzervatív értéktriót, és több ponton szignifikáns többlete van még az RK+RI+ csoport ítéleteivel szemben is, bár ez a fentiekén túl hiányzik az úgymond demokratikus értékek esetében is. Az utóbbi kettő között nincs statisztikailag lényeges különbség, viszont az RK+ típus a *modernizálás* és konzervatív értékek tekintetében elmarad mögöttük.

Bárhonnan nézzük, a saját preferenciák terén az értékigényt legerőteljesebben a konzekvens rendszerkritikus csoport jeleníti meg, az RK+RI+ típus többnyire a közelében, 12 esetből 10-ben mögötte sorakozik fel, ez alkalommal az értékeket legkevésbé az RK+ csoport hangsúlyozza (és a korábbi tapasztalatoktól eltérően itt és most nem a rendszerigazolók, az RI+ típus). A polarizálódó két társadalomkritikus csoport között minden ponton van eltérés. A demokratikus értékek tekintetében nem éles az RK+RI- és az RK+RI+ csoportok eltérése, viszont a *modernizálás* és a konzervatív értékek tekintetében az RK+ csoport fenntartásait mindhárom másiktól szignifikáns különbség választja el.

Ugyanezen csoportok válaszoltak arra a kérdésre is, hogyan érzékelik: a kormányzati politika, a Fidesz, mennyiben preferálja a szóban forgó 12 értéket, a vizsgálati személyek percepciója szerint a társadalmat alakító kormányerő milyen értékfelfogást képvisel és jelenít meg. A rendszerigazolás és rendszerkritika szempontjából meghatározott 4 szemléleti csoport között a Fidesz értékrendszerének észlelésében jellegzetes eltérések adódtak. Viszonylag gyakran (5 esetben) azzal találkozunk, hogy a rendszerigazolás és a rendszerkritika nézőpontját egyaránt, differenciálatlanul felvállaló csoport RK+RI+ az, amely bizonyos értékeket leginkább tulajdonít a Fidesznek és ugyanakkor az RK+ csoport az, amely ugyanezen értékeket legkevésbé olvassa ki a Fidesz magatartásából. A szóban forgó értékek a *környezetvédelem*, a *rend*, a *hagyomány*, a *hit* és a *modernizálás*. Bizonyos esetekben a konzekvensen rendszerkritikusok (RK+RI-) hangsúlyoznak egyes értékeket a 4 csoport közül

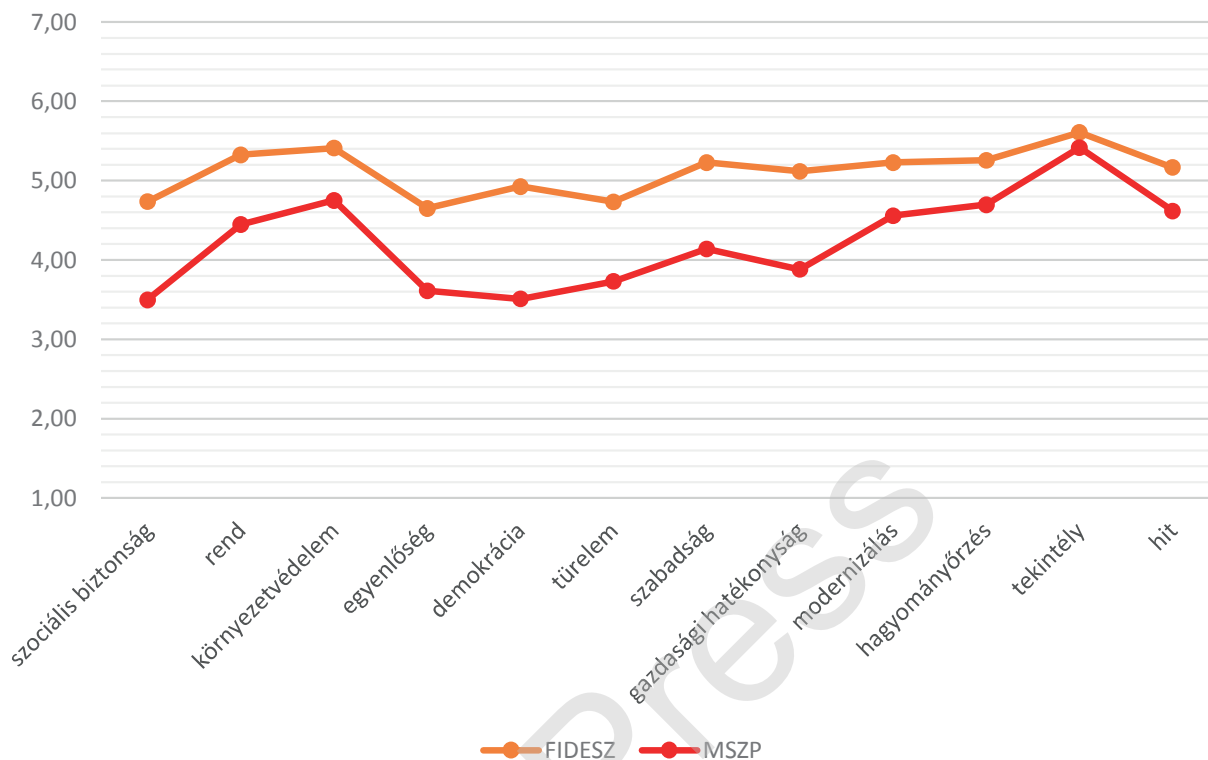
a legkevésbé. Így van ez a gazdasági hatékonyság, a demokrácia, a türelem és a szociális biztonság tekintetében. Két olyan eset van, amikor a rendszerkritikus csoport véleményével a kifejezetten rendszerigazoló álláspont (RI+) áll szemben, ez pedig a szabadság és egyenlőség. Ezeket a demokratikus értéktörekvéseket a rendszert elfogadók – érthető módon – inkább látják a kormányzó Fideszben, mint a rendszer kritikusai. Visszajára fordul ez a kapcsolat, amikor a tekintélyről van szó, amelyet viszont a rendszerkritikusok tulajdonítanak inkább a Fidesznek. Míg tehát a demokrácia, a stabilitás és hatékonyság tekintetében kifejezetten megmutatkozik a rendszerkritikus csoport fenntartása a Fidesz-szel szemben, a tekintélyvel inkább rávetítik. Az elmondottak alapján sem meglepő, hogy a különösen rendszerkritikus csoportnak a személyes értékvállalása és a Fidesz percepciója esetenként „kontrasztos”. Így például a szociális biztonság, a szabadság, az egyenlőség, a türelem és a demokrácia tekintetében a rendszerkritikus (és a rendszerigazolást elvető) csoport a legkiemelkedőbb az értékvállalásban, és a legtöbb fenntartással él ezek tekintetében a Fidesz-szel szemben. Néhány szembeötlő jellegzetesség mutatkozik az RK+ csoport válaszaiban, így például saját bevallása szerint a többi csoporthoz képest visszafogott a hit, a hagyomány és a modernizálás értékelésében, és ugyanakkor a 4 típus közül a legkevésbé véli ezeknek az értékeknek a tiszteletét felfedezni a Fidesz mentalitásában is.

2013-ban született egy sor ítélet arról, hogy a politikai vezetést megtestesítő Fidesz milyen értékeket és mennyire tisztel – az országos reprezentatív minta szerint. Az értékprofil csúcsán az ambivalens módon értelmezhető tekintély foglalt helyet (5,48), ezt követte a környezetvédelem, a rend, és az 5-ös skálaérték közvetlen közelében találjuk a hagyományörzés és hit további konzervatív értékeit, melyeket a modernizálás és a szabadság irányába mutató törekvés követ. A kérdezetteknek is – mindenkor – fontos szociális biztonság és a demokratikus értékek (köztük mélypontként az egyenlőség) szerény mértékben haladják meg a skálaközép 4-es értéket, magyarán teljesen ugyan nem tagadják, hogy értéket képeznek a Fidesz számára, de e törekvést erőtlennek mutatják be.

IV. 51. ábra: A nem hatása három értékre a Fidesz percepciójában, 2013

A társadalmi-demográfiai tényezők közül felfigyelhetünk a nők fokozott jóindulatára néhány konstruktív vonás jellemzésében (a *modernizálás*, a *szabadság* és *türelem* értékei kapcsán), 2013-ban a budapesti kérdezettek a vidéki kérdezettekhez képest 9 vonatkozásban, mondhatni rendszeresen kedvezőbb ítéleteket formálnak (ebből csak az általában elismert *hit* és *hagyomány*, valamint a sokak által kérdőjelesnek talált *egyenlőség* képez kivételt).

IV. 52. ábra: A pártovatartozás hatása a Fidesz értékeinek percepciójára, 2013

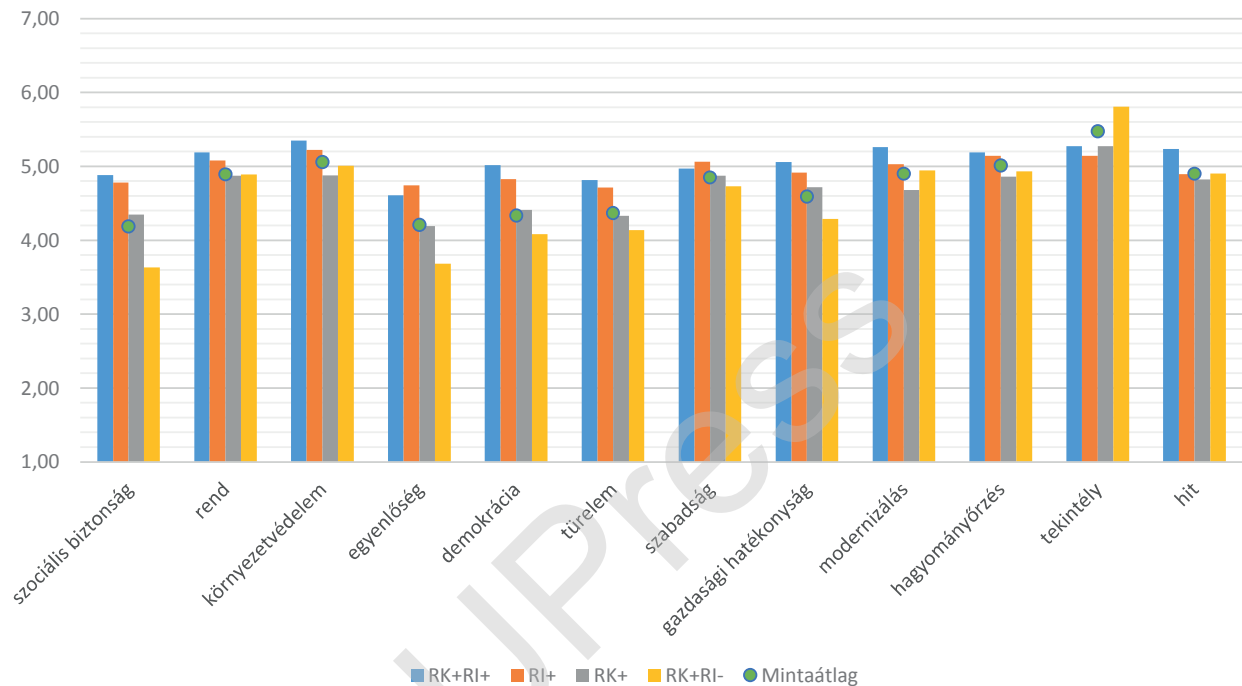
Természetesnek tekinthető, hogy értékelési szintjében és tartalmában is eltér a két szavazótábor, a Fideszt és az MSZP-t támogatók e tárgyról vázolt képe: 1 skálafokot meghaladó különbségek mutatkoznak számos esetben, amikor a szocialista választók a *szociális biztonság*, a *demokrácia*, az *egyenlőség*, a *türelem* és a *gazdasági hatékonyság* értéktörekvéseit kifejezetten elvitatják a Fidesztől.

IV. 27. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
szociális biztonság	4,19	4,88	4,78	4,35	3,63	18,326	***
rend	4,89	5,19	5,08	4,88	4,89	1,161	
környezetvédelem	5,06	5,35	5,22	4,88	5,01	2,890	*
egyenlőség	4,21	4,61	4,74	4,19	3,68	13,882	***
demokrácia	4,34	5,01	4,82	4,41	4,09	8,266	***
türelem	4,37	4,81	4,71	4,33	4,14	5,365	**
szabadság	4,85	4,97	5,06	4,88	4,73	1,297	

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
gazdasági hatékonyság	4,60	5,06	4,92	4,72	4,29	5,940	**
modernizálás	4,90	5,26	5,03	4,68	4,94	3,717	*
hagyományörzés	5,01	5,19	5,14	4,86	4,93	1,708	
tekintély	5,48	5,28	5,14	5,27	5,81	7,857	***
hit	4,90	5,23	4,89	4,82	4,91	1,294	
Átlag	4,73	5,07	4,96	4,69	4,59		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

IV. 53. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013

A rendszerattitűd alapján elkülönített négy típus közül viszonylag kedvezőbb volt az RK+RI+ csoport és az RI+ csoportok Fidesz-értékelése, közvetlenül az 5-ös skálaérték felett és alatt (5,07 és 4,96). A válaszadói stílusáról ismert csoport szerepelt rendre az első helyen, mindössze az *egyenlőség* és *szabadság* demokratikus mércéjén állította magasabbra a pártot a rendszerigazolók csoportja, és a *tekintély*-törekvés volt az, amit mindkét típus kevésbé ismert el, és ebben az RI+ rendszerigazolók voltak különösen visszafogottak. Nem szakadtak messze le a Fideszt kevésbé méltányoló társadalomkritikusok sem, hiszen ezek átlagát a 4,5 skálaszint felett találjuk: az RK+-é 4,65, és az RK+RI--é 4,59. Az előbbi a stabilitás és konzervativizmus 5 vonását vitatja el leginkább csoportközi összehasonlításban, az utóbbi a *szociális biztonság*, a demokratikus értékek és a *gazdasági hatékonyság* szempontjából foglal el szélső pozíciót, és a *tekintély* esetében meg a pozitív végletet képviseli, 5,81-es, magas ítéletátlaggal. A varianciaanalízis a *hagyományörzés*, a *szabadság*, a *hit* és *rend* értékeinél nem, de 8 további esetben szignifikáns különbségeket mutat a rendszerattitűd-csoportok között.

IV. 28. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz-értékek percepciójában, 2013

	szociális biztonság	rend	környezetvédelem	egyenlőség	demokrácia	türelem	szabadság	gazdasági hatékonyság	modernizálás	hagyományörzés	tekintély	hit
A>B												
A>C									*			
A>D	***			**	**	*		**				
B>C	*			**								
B>D	***			***	***	**		**			***	
C>D	***			**				*			**	

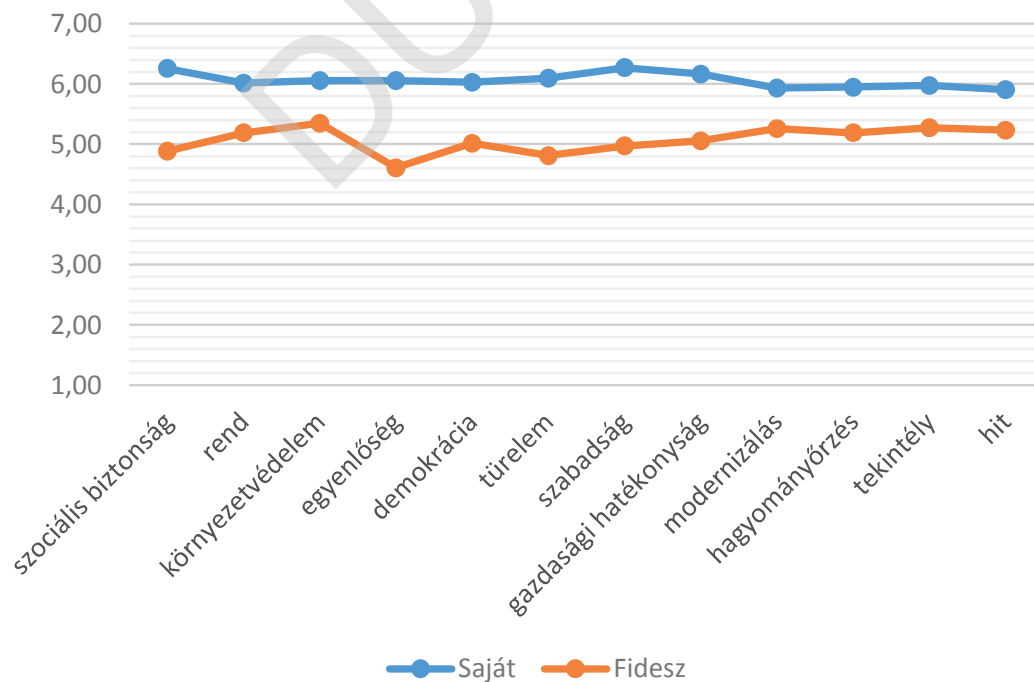
(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

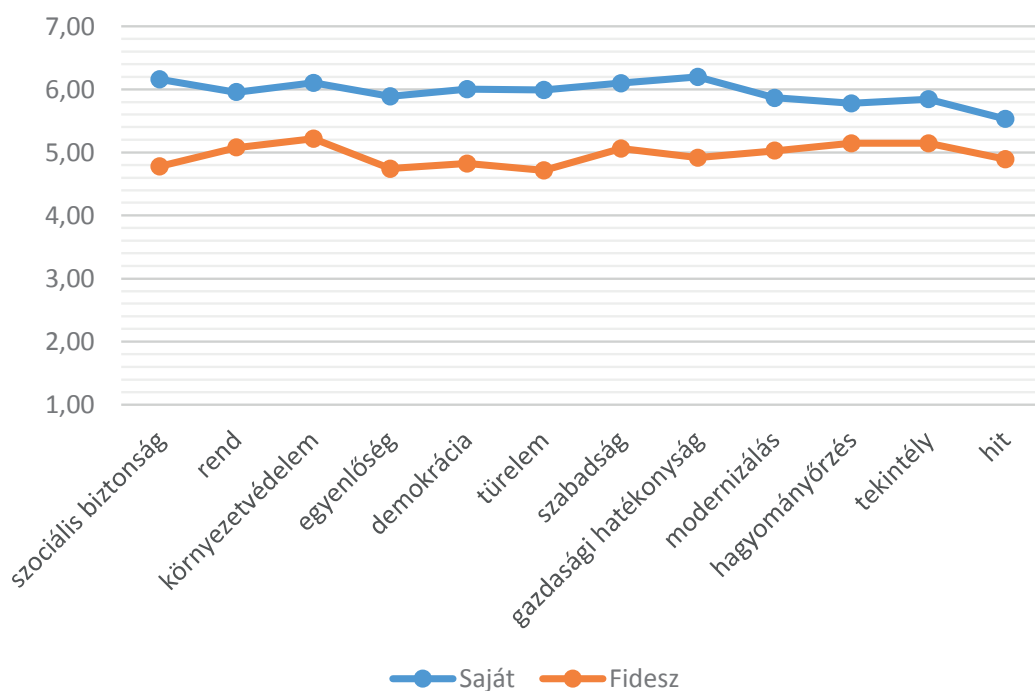
Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A rá jellemző értéktartalmak tekintetében tér el szignifikánsan a markáns rendszerkritikus csoport a rendszerigazolóktól (többnyire negatív, a *tekintély* esetében pozitív irányban). A *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és a *gazdasági hatékonyság* vonatkozásában az RK+RI- típus nemcsak az RI+-tól különbözik szignifikánsan, de a másik kettőtől is. Az RK+ köztes helyzetét tükrözi, hogy miközben a markáns rendszerkritikus csoportnál három tekintetben elismerőbb, addig a *tekintély*-törekvés odaítélésében elmarad, s az RI+ csoportnál a *szociális biztonságot* és az *egyenlőséget*, az RK+RI+ típusnál a *modernizálást* ítéli meg szignifikánsan kevésbé kedvezően – a Fideszről szólván.

A 2013-as évben vizsgált két tárgy, a saját és a Fidesz-profil viszonya különbözőképpen alakul a négy rendszerattitűd-típus szemében.

IV. 54. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013

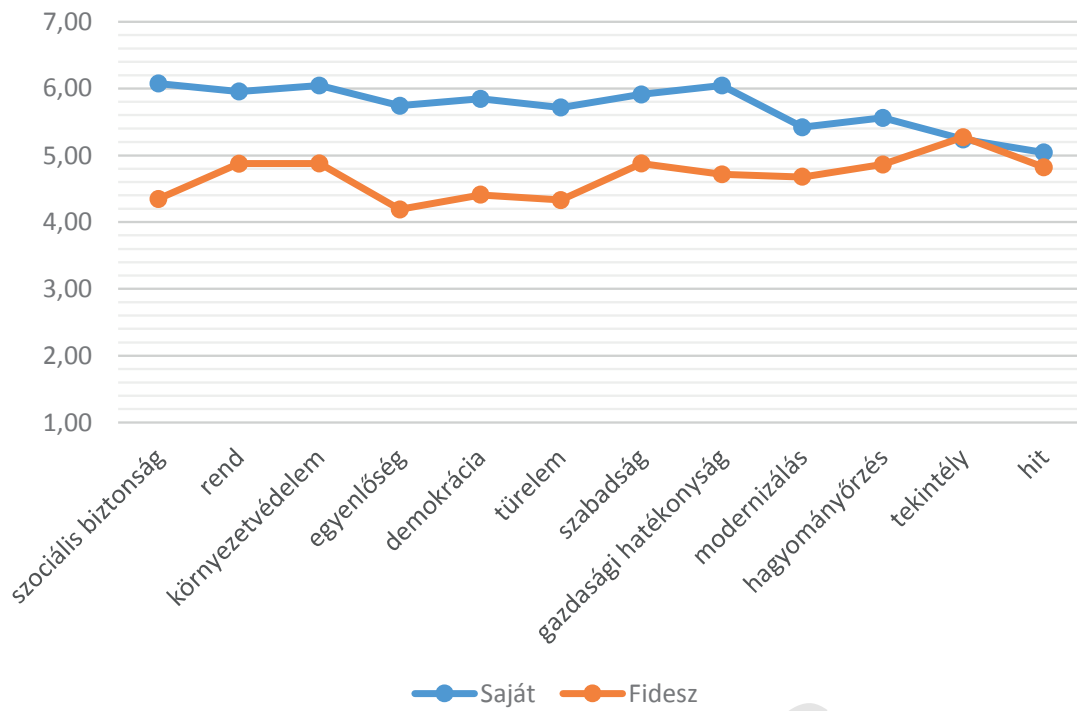

IV. 55. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013

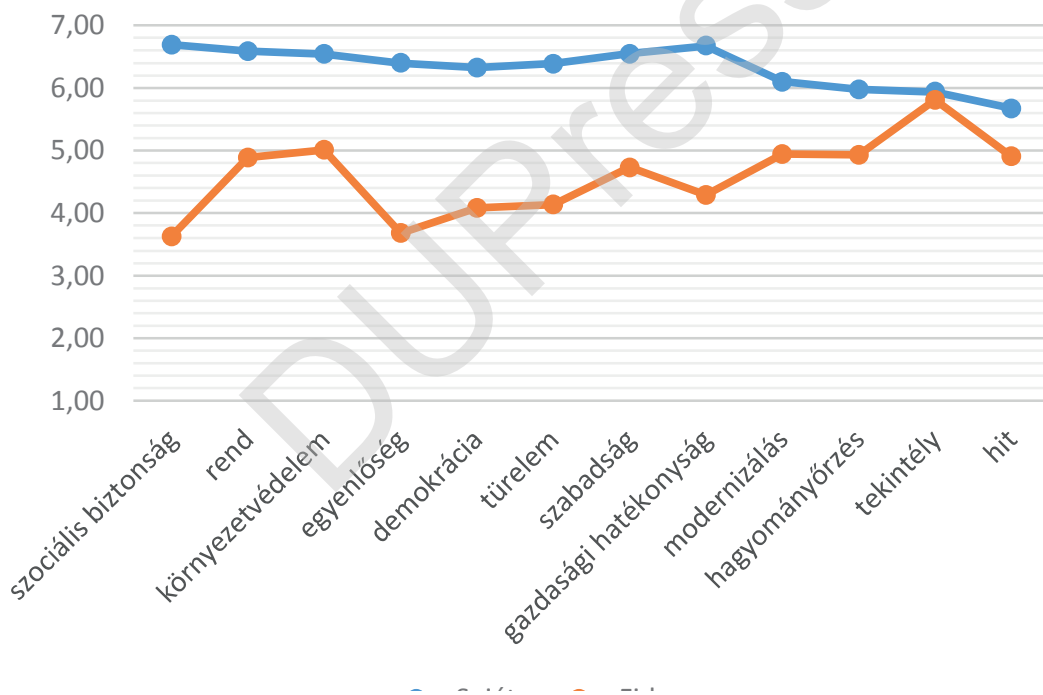
A meglehetősen monoton saját értékválasztáshoz viszonylag közel kerül a Fidesz értékeinek megítélése az RK+RI+ csoport válaszaiban. A legtágabbra a *szociális biztonság* tekintetében nyílik az olló (6,26/4,88), a párt viszonylag kritikus megítélése miatt számottevő még az eltérés az *egyenlőség* tekintetében (6,05/4,61) egyébként viszont a lineáris jellegű profilok szinte párhuzamosan futnak egy szűk sávon belül. Az RK+RI+ esetében a sok vállalt saját-érték közül a *szabadság* tűnik ki egy árnyalattal, az RI+ esetében ezt leginkább talán a *gazdasági hatékonyságról* mondhatjuk el. A Fidesz profilja e két esetben meglehetősen hasonló, a *környezetvédelem* kap benne némi hangsúlyt és *türelem* marad le benne. A két tárgy megítélésének távolsága itt is keskeny sávon belül esik, az előbbi kettősnél 1-2 tized skálafokkal alacsonyabb szinten.

Viszonylag eltávolodik egymástól a saját és a Fidesz-értékprofil az RK+ csoport szemében, aminek az oka s megnyilvánulása a párt *szociális biztonság* felfogásának és demokratikus értékeinek relatíve kritikus megítélése, ehhez járul egyfajta közelítő kiegyenlítődés a konzervatív értékek szektorában, ahol a saját ambíció csökken, a Fidesz megítélése elismerőbb, a *tekintély* terén a két profil már szinte egybeesik. A legszélesebb sávon válik szét a saját és a Fidesz-értékek megítélése az RK+RI- csoport szemében, mivel az értékek személyes igénye különösen magas (lásd a *szociális biztonság* és a *gazdasági hatékonyság* csúcseit a 6,60 skálaszint felett), a Fidesz megítélése pedig igen kritikus (lásd már a 4-es skálaközép alatt, negatív tartalommal a *szociális biztonság* és az *egyenlőség* kultiválásának látni vélt hiányát). Ha az RK+ csoport esetében a *tekintély* odaítélésében az 5. skálafok felett közelített a saját és a Fidesz értékprofilja, itt erre már-már a 6. skálafok magasságában kerül sor. Mint az elmondottakból kitűnik, nemcsak az egyes értékítéletek, a különböző értékprofilok, hanem a különböző tárgyak leírásának viszonyában is markáns eltérések vannak a rendszerattitűd-típusok szemében.

Mindezek nyomán értékutatásunk egy sor – előjáróban jelzett – kérdés megválaszolását segítette. Az értékek megítélését kutatva összesen 13 alanyra és tárgyra vonatkozóan kértük,

IV. 56. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013

IV. 57. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2013

gyűjtöttük, valamint elemeztük 12-12 érték megítélését (ezen belül a Saját értékválasztás 4-szer, a Fidesz percepció 3-szor ismétlődött), 4 év során külön-külön kezelt országos reprezentatív mintán, a társadalmi-demográfiai bontást sem feledve 4 rendszerattitűd-típus sajátosságait kerestük és azonosítottuk. A Fejezet bevezetőjében feltett kérdéseket követve az eredményeket az alábbiakban összegezhetjük:

1) A vizsgálati személyek értékválasztásai/igényei

Az általunk felkínált 12 értéket a vizsgálati személyek rendre mind elfogadták és magukénak vallották. Durva mutató, ha az összes érték megítélésének éves átlagára hivatkozunk, de már ez a kezdetleges információ is arról tanúskodik, hogy hullámzóan bár – 6,31 és 6,04 között – ezek mind meghaladták a 6-os skálaértéket, s az ily módon számszerűsített magas igények az értékek között sem szóródtak szét egy skálafoknál szélesebb sávban. A kinyilvánított személyes preferenciák visszatérően egy *gyengén lejtő, majdnem töretlen egyenes* képében jeleníthetők meg.

A viszonylagosan legmagasabb pontot a *szociális biztonság* értéke foglalja el, ezt a *rend* egy esetben előzi meg, többnyire követi, a *környezetvédelem* a harmadik a sorban: ezek együtt könnyűszerrel azonosíthatóak mint a stabilitás különböző aspektusai, és ezek szerint maguk a kérdezettek a vizsgált periódusban a gazdasági-társadalmi-természeti biztonságot és védelmet igényelték a leginkább. Nem ennyire monoton sorban, de blokkszerűen többnyire a demokratikus értéktrió következik ezután, az *egyenlőség*, a *demokrácia* és lazábban a *tolerancia*. A társadalmi dinamikát megtestesítő értékek szétszóródnak, a *gazdasági hatékonyság* nem egyszer megelőzi a demokrácia-blokkot, a *szabadság* értelemszerűen ahhoz csatlakozik, a modernizáció igénye lemarad ezektől, és ellenpontjával, a *hagyományőrzéssel* vetélkedve a konzervatív *tekintély* és *hit* irányába esik. A visszatérően jelentkező értékprofil lényegi hasonlósága arra derít fényt, hogy nincs olyan év és minta, amelyben a *tradicionális értéktörékvések* ne a sor végére maradjanak – anélkül, hogy kimondanák elutasításukat, szükségtelenségüket.

A Fidesz-rezim hatalomátvételének és birtokba-vételének időszakában a felvállalt személyes értékrend elterjedt, változatlan volt, és a *stabilitás őrzését, visszaállítását helyezte előtérbe* egy demokratikusnak várt társadalmi közegben. Válságos, nyugtalan periódust követően ez egy restaurációs irányvételnek tűnik, a társadalmi életfeltételek és politikai ideák rekonstrukciója érdekében. Ez – a célokat tekintve – nem a radikalizmus áttörése, hanem a kaotikus viszonyok leküzdésének kollektív akarása.

2) A társadalomformáló politikai erő értéktörékvéseinek percepciója

A politikai vezető erő 2010-től vitathatatlanul a Fidesz lett Magyarországon. Egyetlen hatalmi centrum köré tömörítő szervezettsége, radikálisan elszánt kommunikációja és tettekre-készsége, túlnyomó többségi támogatottsága kétségtelenné tette, hogy be fogja tölteni az előtte megnyíló társadalmi-politikai teret. A felkínált 12 értékdimenzióban az uralkodó pártról születő ítéletek durva átlaga az 5-ös skálaérték közelébe esett: 5,26 és 4,73 között mozgott. A Fidesz észlelt viszonya a különböző értékekhez egy szűk sávban belül mozog, Nem vesz éles fordulatokat, de vannak kisebb hullámhegyei és -völgyei. A *tekintély*, a *rend* és *környezetvédelem* felé törekvés jellemzi első sorban, melyektől nem szakad le a *szabadság*, *gazdasági hatékonyság* és *modernizálás* dinamikája, kiegészülve a *hagyományőrzéssel*. Ezzel szemben a jellemzés árnyoldalát a *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és *türelem* relatív hiánya képezi. Ezek a három évben ismételt vizsgálat visszatérő tapasztalatai, az évek között csupán árnyalatnyi eltérésekkel. 2010-ben és ezt követően erőt és kreativitást ígérő Fidesz-kép élt a közvélekedésben, és nem volt azzal kapcsolatban felfokozott várakozás, hogy a párt a szociális és politikai demokrácia előharcosa lesz.

3) A vállalt és az észlelt értékhierarchiák viszonya, feszültsége

A vizsgálati személyek, minták által vállalt értéktörékvések ambiciózusan sok irányba mutatnak, különösen, ha nincs olyan kényszer, hogy ezeket egymással össze kell mérni és erejük szerint meg

kell őket különböztetni. A tömeges méretekben, spontán módon, visszatérően jelentkező különbségek viszont jelzik az általános preferenciák irányát. A vizsgálati személyek skálán születő válaszaiknak *általános szintje meghaladta a Fidesz értékeire vonatkozó ítéleteik nívóját*, nem ahhoz igazodott vagy szubordinálódott annak. Ennél azonban informatívabb, hogy az előnyben részesített és hátrább szorított értékek profilja érdemben eltért egymástól. A kinyilvánított saját értékhierarchia a stabilitás igényét és a demokrácia alapeszméinek előnyben részesítését tükrözte, ami nem volt összhangban a *szociális biztonság*, az *egyenlőség* és tolerancia viszonylagos hiányával a Fidesz értékfelfogásáról formált képben. A preferált értékek kultusza a rendszerváltás előtti időket is idézi, a rendszerváltás után eltelt két évtizedben ezen értékek mind kevésbé érvényesültek, a 2010-ben – lényegében politikai alternatíva híján – bekövetkezett fordulat igényüket fenntartotta, sőt fokozta. A felfokozott igények kielégítetlensége a társadalmi elégedetlenség forrása és megfogalmazást nyert tartalma.

A Fidesz elért, megtapasztalt és elismert hatalmi helyzetét a felkínált értékdimenziókban a társadalmi-politikai konfliktus-góc elkerülésével fejezték ki: egyrészt érzékelve és érzékeltetve centralizált szervezettségének jelentőségét (*tekintély, rend*), másrészt felruházva konszenzuális törekvések nimbuszával (a múlt megkötéseivel szemben a *szabadság*, vagy a távolabbi jövő garanciáit kereső *környezetvédelem* értékével), harmadrészt megoszoló várakozásokkal, hogy kormányzása a társadalom hagyományainak őrzését és *modernizálását* egyensúlyban tudja tartani. Ezen értékek honorálását alighanem inkább tekinthetjük a társadalmi-politikai berendezkedés lojális tudomásulvételének, mint az elégedettség forrásának.

4) A személyes és a hatalmi értéktörekvések társadalmi háttere és kisugárzása

A négy év értékutatásai során visszatérően, ám különböző vetületben foglalkoztunk annak percepciójával, hogy kérdezettek szerint milyen és hogyan oszlik meg annak a lazán körvonalazható társadalmi közegnek az értékfelfogása, amely a társadalom tagjait és hatalmi centrumát övezi. Ennek jegyében tártuk fel (2011-ben), hogy a minta hogyan látja és ítéli meg (kinyilvánított és felvállalt saját értékpreferenciái mellett), hogy „általában az emberek” mit tartanak a szóban forgó 12 értékről, az ő véleményük milyen összképet mutat. A közvélekedésnek ez a külső tükre erős hasonlóságot árult el a személyes értékválasztásokkal, a benne foglalt értékítéletek durva átlaga is jól közelítette ennek szintjét (az az évi 6,16-hoz képest 5,76 volt), mintázata is a saját értékprofilhoz hasonlóan futott le: a stabilitás értékei közül ugyanúgy preferálta a *szociális biztonságot*, a demokratikus értékek közül az *egyenlőséget*, a társadalom dinamikájáról szólva a *szabadságot*, és szinte egybevágóan tükrözte a *tekintély* és *hit* konzervatív értékeitől való viszonylagos távolságtartást. „Elmaradásai” – mint viszonyítási háttér – egyfelől kiemelték a személyes törekvések tartalmi sajátosságait, másfelől a minta által kívánatosnak ítélt változtatások irányáról árulkodtak: az emberek fektethetnének nagyobb súlyt a *környezetvédelemre*, a *rendre*, a *hagyományőrzésre* és a *türelemre*.

Az értékek társadalmi érvényesülését firtatva a gyakorlatban (és az abban benne rejlő közfelfogásban) 2010-ben is és 2012-ben is egy értékelési szintjében maguktól eltávolított és konkrét kételeyeket tartalmazó értékprofil rajzolódott ki. Az ítéletek durva átlaga 3,88 és 4,06 volt, legalább egy skálafokkal a hatalmi centrum értékekhez fűződő viszonya alatt/mögött. Mélypontjai az ismétlődő vizsgálatok tanúsága szerint az el- és lemaradó *szociális biztonság*, az *egyenlőség*, *türelem* és *gazdasági hatékonyság*. Vélt erényei (*szabadság*, *modernizálás*, *környezetvédelem*) a maguk nehezen megfogható dinamizmusával a Fidesz-szel rokoníthatóak, amint negatívumai sem idegenek a Fidesz-képtől, erősebb, keményebb kontúrokkal (anélkül, hogy e tág körben a felelősség kérdését egyáltalán

fel lehetne vetni). A leírt értékprofilokból nehezen lenne megállapítható, hogy a „rosszabbal való rokonságot” a közakarat nyomásának, vagy a Fidesz uralom termékének látják-e, de feltehetően egy interakció eredményeként könyvelik el.

A jövőbeni, azaz 2050 politikai elitjének vázolt szellemi arculatát szemmel láthatóan a Fidesz-képhez igazították, hasonló értékelési szinten, apróbb „konstruktív” korrekciókkal a *környezetvédelem*, a *gazdasági hatékonyság*, a *modernizálás* és a *hagyományörzés* terén. De minden érdemi korrekció nélkül a *rend*, a *tekintély* és a *hit* vagy a *szociális biztonság*, az *egyenlőség*, *demokrácia* és *türelem* társadalom-stratégiai területén. A várakozások tehát a vélt (hatalmi) realitásokhoz igazodtak.

5) A rendszerattitűdök szerepe az értékválasztásban és -percepcióban

A rendszerattitűdök természetét, típusait, működésmódját az értékvizsgálatoktól független módszerrel és témakörben (a társadalmi hierarchiára és szereplőire vonatkozó értékelő vélekedések tartalmának és szerveződésének tanulmányozása alapján) tártuk fel. Ugyanakkor feltételezhető, hogy ezen attitűd-típusok összefüggésben állnak maguknak a kérdezetteknek az értékvállalásaival és az általuk észlelt társadalmi értékviszonyokkal.

A négy vizsgálati év során kerestük és követtük ezen összefüggéseket. Visszatérően tapasztalt, részleteiben bemutatott tendencia, hogy a 12 kiválasztott érték dimenzióiban jellegzetes szerepet játszanak a különböző attitűd-típusok képviselői. Az RK+RI+ csoport értékigényei differenciálatlanul ambiciózusak, és ez nem jelent érdemi elhatárolódást a társadalom politikai aktoraitól, politikai szervező erejétől sem. Az RI+ csoport értéktörekvései különösen, kirívóan visszafogottak, társadalmi viszonyok védelmében maga a (tagadó értékdefinícióban benne rejlő) *változtatási törekvés meglehetősen idegen tőle*, különös tekintettel a hierarchia-bontó vagy -lazító igényekre. A rendszerbe illeszkedő, azt szervező társadalmi aktorokkal kapcsolatban elfogadó, kritikájával szemben védelmező álláspontra helyezkedik. Az RK+ csoport a differenciálatlan elfogadással szemben a fennálló viszonyok bírálója, változó szélességben és mélységben, ugyanakkor erős, markáns értékpreferenciáival nem tűnik ki. Az RK+RI- csoport viszont ideológiai érzékenységet és tudatosságot feltételező módon *demokratikus, szociális és politikai értékek vállalója, szószólója*, s ezekre koncentrálna gyakorol társadalmi-politikai bírálatot (alkalmasint más vonatkozásokban megengedőbben, vagy akár a társadalmi-hatalmi centrum erejének értékét elismerve).

Ezek a jellegzetességek a közgondolkodás keretei között mutatkoznak, egy-egy eseti kivételtől eltekintve betagozódnak egy olyan mátrixba, amelyben egy erősrendje van azon alanyoknak/tárgyaknak, amelyekre az ítéletek vonatkoznak, továbbá van egy erősrendje a saját értékválasztásokban, illetve a különböző tárgyak percepciójában sajátos mintázatban megjelenő megítélési szempontoknak is. Mindemellett számszerűen is pregnáns eredmény, hogy a négy rendszerattitűd-típus közül a 13 jellemzésben az RK+RI+ csoport 10-11 alkalommal az értékekhez való viszony globálisan legkedvezőbb képét mutatja, 1-2 esetben (saját értékprofil bemutatásakor) az RK+RI- típus jellemzése a legpozitívabb, és egyszer esik meg, hogy (2012-ben a közállapotokról) az RI+ szól a legkevésbé kritikusan (tehát az értékek tekintetében viszonylag elfogadóan). Az ellenoldalon a leggyakrabban (8 alkalommal) a legtöbb fenntartást és kételyt az RK+RI- csoport fogalmazza meg, és a saját, valamint az emberek 5 értékprofiljával kapcsolatban az RI+ csoport a leginkább visszafogott. Kiteljesíti és egyszersmind átláthatóbbá teszi a képet, ha azt mondjuk, hogy az értékviszonyokról szólva többnyire az RK+RI+ tartalmilag behatárolatlan választípusa biztosítja a legkedvezőbb leírást. Saját jellemzés (és az emberek profilja) esetében mellette vagy másodikként mögötta az RK+RI- típus áll,

s az ellenpontot az RI+ csoport képezi. Más társadalmi aktorokról, a viszonyok tartóeleméről szólva viszont alkalmilag mellette, de szisztematikusan a második helyen mögötte az RI+ csoportot találjuk, és az ellenoldalon az RK+RI- típus helyezkedik el. Mondhatni, hogy a *rendszerigazolók és rendszerkritikusok álláspontjának és csoportok közötti pozíciójának ellentéte* szisztematikusan jelentkezik adatainkban.

6) Értékek és értékcsoportok változékony szerepe a rendszerattitűd-csoportok megkülönböztetésében

A rendszerattitűd-csoportok összehasonlításakor szelektíven és változékonyan töltenek be megkülönböztető szerepet az egyes értékekkel kapcsolatos preferenciák és ítéletek. Szerepüket az alany/tárgy mibenléte és az időben változó viszonyrendszer egyedivé teszi. A 13 tárggyal kapcsolatos 6-6 csoportközi egybevetés során van arra példa, hogy mind a 12 érték megítélésében egyirányba mutató szignifikáns eltérésekkel találkozunk, többnyire azonban a különbségek nem ilyen egyetemlegesen, hanem az értékszempontok tartalma szerint differenciáltan (esetleg sémákba rendezetten) jelentkeznek. Kitapinthatóak visszatérő tendenciák, így például a *konzervatív értéktriót* az RK+RI+ csoport maga és más szociális aktorok esetében inkább el/felismeri, vagy a *szociális biztonság és a demokratikus értékek* tekintetében az RK+RI- csoport magával kapcsolatban több igényt, a rendszerbe ágyazott más aktorokkal kapcsolatban több hiányt jelez. Felfigyelhetünk ugyanakkor arra, hogy a rendszerigazoló RI+ csoport épp az ezen módon hiányolt értékeket viszonylag kiemeli a szóban forgó aktorok védelmében, mint ahogy az RK+ csoport kritikája nem egyszer épp azon értékek elvitatásában jelenik meg, melyek elvben és a kommunikációban a rendszer és főbb alkotóelemei ismérvei.

A kontextus szerepére példa, hogy amikor a *tekintély* értékéről van szó, akkor ez ugyan tekinthető egy kiemelkedő vállalt és elismert pozitívumnak, de egyéb értéktörekvések megkérdőjelezése, vagy kifejezett elvitatása mellett – jellegzetes RK+RI- felfogásban – kultusza önmagában és öncélúan már nem erény, hanem hovatovább vádpont (amit az ideológiai tudatossággal eljáró RI+ csoport alkalmazásait törekedett tompítani).

7) Az értékutatásorban a rendszerattitűdök létre és működésére nyert többletinformációk

A rendszerattitűdök különböző értékelő alapállást képviselnek a társadalom hierarchikus rendjével kapcsolatban, ezek nyilván az adott társadalmi-ideológiai kontextusban különülnek el és telítődnek tartalommal. E tekintetben kutatásunk négy éve is hoz változásokat, igyekezetünk arra irányult, hogy az értékek preferenciája és érvényesülésének percepciója területén keressünk e tekintetben állandóságot, változatokat és változásokat. Ezen kutatásunk a maga területén alátámasztotta, hogy az általunk azonosítani vélt négy típus sajátos arculattal rendelkezik, és amikor beilleszkednek a közgondolkodás kereteibe, egymáshoz képest is meghatározható és értelmezhető pozíciót foglalnak el.

Különbséget érdemes és szükséges tenni a rendszerrel is konform igen-mondók és az annak értékeit konzekvensen méltányoló, annak védelmében kommunikáló rendszerigazolók között.

A gondolati konzisztencia hiánya, az aspirációk szétfolyó jellege jellemző az RK+RI+ típus képviselőire, akiket azonban sem politikai, sem társadalmi-kommunikációs szempontból nem lenne helyes hiányosságai miatt mellőzni, szerepükkel nem számolni. Képviselőinek személyes értéktörekvései ambiciózusak, és olyan irányba is mutatnak, amelyeknek nincs kitüntetett szerepe

a közgondolkodásban és az eszmei konfrontációkban. Az uralmi szisztémára és vezető politikai erőkre diffúz elismeréssel néznek fel, és jövőképük különösen derűlátó. Ehhez képest az RI+ mentalitása bonyolult és szerepe markáns. Az értéktörekvések megmozgató, felkavaró hatásaira is tekintettel szélsőségesen visszafogottak ezek megfogalmazásában, egyébként is magamutogató kiállítás helyett bizonyos visszafogottság jellemzi válaszaikat. A rendszert, annak hatalmi viszonyait és politikai hatalmát, jövőbeni kilátásait kifejezetten pártolják, sajátos módon épp azon vonatkozásokban, amelyben (*nota bene* jószérivel joggal) kritikai támadásnak vannak kitéve – állítják, hogy érvényesülnek a kívánatos tendenciák.

Az ellenoldalon is érdemes megkülönböztetni a diffúz és változékony, akár időnként radikalizálódó kritikai alapállást és a társadalmi-ideológiai szempontból kiemelkedő pontokra koncentráló, ebben konzekvens rendszerkritikus mentalitást. Az RK+ a társadalmi összképben középutas, a közfelfogással alapirányát tekintve konform törekvéseket képvisel – úgy hajlik a rendszerkritikára, hogy a rendszerigazolástól nem határolódik el. 2010–2011-ben kifejezetten a másodhegedűs szerepét játssza a markáns rendszerkritikusok mellett, utóbb kevésbé körülhatárolt értékirányban radikalizálódik, majd mintha a rendszer meghaladásának is kritikusává válna – az idők változása e csoport arculatáról olvasható le leginkább. Az RK+RI- viszont minden változás mellett és ellenére határozottan lép fel, értéktörekvései a kritikus pontokon – szociális biztonság és minden értelmű demokrácia – keresnek kitörési lehetőségeket, ezeket vállalja fel, és ezeket érvényesíti (egyébként kiterjedt és konzekvens) kritikájában a társadalmi közállapotok és a hatalom letéteményesei ellenében. Egyszerre látunk karakter- és szemléleti-tartalmi különbségeket a rendszerattitűd-típusok képviselői között.

DUPress

V.

A DEMOKRÁCIA ÉS A JOGÁLLAM FELFOGÁSA

Az empirikus kutatásokat részletező utolsó fejezet is azzal foglalkozik, hogy a rendszerattitűd, közelebbről az általunk rendre elkülönített négy típusa milyen szerepet játszik a társadalmi köztudat három szférájában, amelyek természete megfeleltethető az attitűd affektív, kognitív és viselkedési-készenlét alkotóelemeinek.

A viselkedés kondícióinak, pontosabban szólva a társadalmi cselekvés kívánatos politikai feltételeinek a felfogását tekintettük a harmadik szférának, amelyet a köztudat vizsgálata során szisztematikusan tanulmányoznunk kell: ebben az összefüggésben foglalkoztunk a demokrácia és a jogállamiság problémakörével. A demokrácia mibenléte és állapota a társadalomtudományi gondolkodás szinte kimeríthetetlenül gazdag és egyben válságosan aktuális témája. Ebben a szellemben tekinti át az első alfejezet a demokrácia lényegi értékeit és tradicionálisan taglalt buktatóit, melyekhez mindkét oldalon rendre új szempontok kapcsolódnak napjainkban. A demokráciafelfogás empirikus mérésére elvértve is alig született kísérlet, ennek megfelelően a maga egyediségében mutatjuk meg azt a skála-rendszert, amelynek ezt a feladatot szántuk.

A fejezet a demokráciafelfogás mért adatait is éves metszetekben tárgyalja, különös tekintettel azokra a sajátosságokra, melyek a tételsor megítélésében a rendszerattitűd-típusokat egymástól jellemző módon megkülönböztetik. Az egyes években született eredmények bemutatásának sorát az alkotmányozás évét, 2011-et követően megszakítja a jog (sajátosan az Alaptörvény) és a jogállami működés természetét érintő véleménykutatás, értékelő ítéletek és ismeretelemek mérése; ezeken a pontokon a – rendszerattitűdök szerepére folytonosan ügyelő – elemzés területe a szakpolitikák s általában a politika és hivatásos képviselői megítélésének irányába kiöblösödik.

A fejezet zárásakor a rendszerattitűdök típusainak összegző bemutatása, változó szerepük érzékelése mellett arra is törekszünk, hogy a rendszerigazolás, rendszerkritika összefüggését az értékeléssel színezett demokráciafelfogással többoldalúan mutassuk be, abban a reményben, hogy a különböző módokon születő elemzések ugyanazon konklúziót támasztják alá a kapcsolatok szövevényére nézve.

V/1. Demokráciafelfogás (A *status quón* túlmutató közéleti cselekvési lehetőségek)

Kutatásunk látóköre kiterjed arra, hogy a vizsgált években a kérdezettek társadalmi közérzetük és törekvéseik kifejezésére *a politikai-közéleti tevékenység és együttműködés milyen lehetőségeit keresték, látták, kívánták kialakítani.*

A rendszerváltás nagy – ha nem a legnagyobb – vívmányaként azt lehetett elkönyvelni, hogy a véleményszabadság, a közszereplés és a politikai akarat érvényesítésének korábbi korlátai leomlottak, a kiszolgáltatottság és a hatalom egy irányba terelő pressziója véget ért és Magyarországon is alkotmányos formát öltött az euroatlanti példák nyomán remélt és formált demokrácia. A demokráciának voltak előképei a régmúlt nemesi és városi közéletben: programszerűen megjelent és politikai viaskodás tárgya volt a 20. század polgárosuló társadalmában, egy-egy felvillanása volt az I. világháborút követő köztársaság néhány zűrzavaros hónapja, s a II. világháborút követő köztársaság katonai megszállással megterhelt néhány éve. Teljes értékű történeti folytonossága azonban nem volt sem a század első felében, a feudális külsőségeket is viselő, a nagybirtok és az cselédség súlyos dichotómiáját is hordozó múltban, sem a század második felében, a népi demokrácia burkába bújt pártidiktatúrában. A rendszerváltást kanalizáló politikai tárgyalások és Magyarország rendszerváltást követő kormányai a demokrácia nyugat-európai (német) modelljét tekintették mértékadónak mind a jogrendszer kialakításában, mind az ebben kínálkozó politikai szerepek gyakorlatában. E „*tanult demokrácia*” ismérvei vélhetően, várhatóan bevonultak a köztudatba, ugyanakkor – a pluralizmus szellemében – különböző értelmezést nyertek. A 2006-tól 2010-ig terjedő időszak szorongatott és repedező balliberális kormányzatának és a vele szemben kezdeményezően, támadóan, felkészülten fellépő – úgymond polgári-nemzeti – ellenzéknek az éles párviadalából (ha alkotmányozás nem is szerepelt explicit szándékként) ki lehetett olvasni, hogy 2010-ben a politika közjogi kereteinek átalakítása és koncepcionális közjogi változások várhatók, s – amint ezt az új 2/3-os parlamenti többség birtokában az Orbán-kormány valóra is váltotta.

A demokrácia ismérvei

Az újraértelmezés, újraszabályozás idején mit tudhattak a sokat hivatkozott „magyar emberek” a demokrácia erényeiről és tehertételeiről?

A demokráciát a 20. század végén a közbeszédben – nemcsak Fukuyama (1994), aki ennek liberális változatát egyenesen az emberi történelem végállomásának minősítette – a jó politikai berendezkedés minden ragyogó színével felruházták. A tökélynek ez a földi megvalósulása, amelyben a jó jóval konzisztens módon ölelkezik, egyfajta kábulatban születő kép. Ehhez képest történelmi realizmust sugall Churchill híres és tán el is koptatott *bon mot*-ja, miszerint a demokrácia a legrosszabb kormányzási forma – nem számítva az összes többi, amellyel az emberiség időről időre megpróbálkozik.

Ilyen összehasonlításra előzményként a feudális reminiscenciákat megőrző monarchia és alternatívaként a jobboldali vagy baloldali diktatúra prototípusa kínálkozik. A *megkülönböztető vonások* felvázolásához szilárd támpontokat adnak a klasszikusok oly munkái mint Alexis de Tocqueville (1835/1983), Guglie Ferrero (1942/2001), Giovanni Sartori (1999), Walter Lippmann (1989) – amelyek rendre mind immár magyar nyelven is elérhetőek.

a) A demokrácia – ha az euroatlanti fejlődés fővonalára koncentrálunk – régi és újabb keletű ellenlábasával ellentétben egyfelől a hatalmi önkénnyel szemben *védelmet*, nem utolsósorban a javak biztonságát, másfelől az akaratérvényesítés lehetőségét, közéleti *mozgásteret* ígér. A jogállam rendezettsége előtte is, nélküle is fennállt, de az állam más szerephez jut, ha egy

eluralkodó személyes hatalom végrehajtója, vagy ha az intézményes keretek között megjelenő közakarati szolgálatában áll.

- b) A demokrácia keretei között a hatalom genezise józan, *felvilágosult értelmezést* kap, nem isteni eredetű, nem a végzet ruházza valakire, ám nem is a történeti szükségszerűség megtestesítője az, aki birtokában van, hanem esendő emberek a letéteményesei, akik embertársaikkal való *megegyezés alapján* birtokolják azt, nem is időtlen időkig. E megegyezést leírhatjuk a polgári jogból kölcsönzött „szerződés” fogalmával is, de ha nem helyezkedünk ilyen paritásos alapra, akkor is benne rejlik az egymásraultaltság tudata, az érdekegyeztetés szükségessége, az állam és a társadalom viszonyának *raciónalis* felfogása.
- c) Az államélet jogi szabályozása akkor demokratikus, ha az állampolgárok *törvény előtti egyenlőségének* érvényt szerez. A demokrácia a *kiváltságok ellen* hat, ugyanakkor mindenkire egyaránt ró terheket. Ha az állam polgárai osztoznak az állami szuverenitás előnyeiben, ezzel felelősség is hárul rájuk, hogy azt megfelelően szolgálják – amire az államéletben való demokratikus részvétel, involváltság, elkötelezettség ösztönzi őket.
- d) A demokrácia – jobb esetben – *ellenáll a hatalom-összpontosításnak*, a túlhatalom létrejöttének és rögzülésének a maga keretei között. Innen az állami hatalommegosztás elve. Ennek jegyében érvényesül – hol több, hol kevesebb rugalmassággal – a politikai és gazdasági élet összefonódásának tilalma is.
- e) A demokratikus együttműködés, a demokrácia intézményei a lazán és történetileg változó módon meghatározható „közjó” elérését, megközelítését célozzák, a társadalom szabadságot élvező tagjai számára vagyoni- és egészségbiztonságot, megélhetést és művelődést helyeznek kilátásba. Az önkényes uralom is rá volt/van utalva az együttműködésre, rá van szorítva a közállapotok követésére és a fel-felcsapó elégedetlenség kezelésére, de a demokratikus hatalom eredete és működése kifejezetten „érzékenyít” a társadalmi igényekre és ezek kielégítésének szintjére.
- f) A demokrácia egyik legfőbb ígérete, hogy csoportok, érdekek és identitások társadalmi vetélkedése számára *rendezett küzdőteret* biztosít: ezeket nem fojtja le, fellépésükre lehetőséget teremt, kapcsolatukat nem hagyja elfajulni, hosszú távú együttélésüket biztosítja. Ennek jegyében tartozik a demokrácia hálás vonásai közé az erőviszonyok alakulásának törés, szakadás nélküli kezelése és a rendezett, *békés hatalomátadás* gyakorlata.

A szabadság, egyenlőség, testvériség hármasság jelszava frappánsan megfogalmazza, hogy mi felé tör, mit ígér a demokrácia. Ugyanakkor hiba lenne lebecsülni e törekvések útjában álló nehézségeket. Anno, a demokrácia II. világháborút követő második felbuzdulása idején a német és a magyar fasizmus ellenében derekasan helytálló kiváló magyar jogász, Moór Gyula számba vette a demokrácia antinómiáit. Ennek során rátér: „Az emberi léleknek a szabadság utáni olthatatlan szomjúsága s az emberi méltóságból folyó egyenlőségnek erkölcsi követelménye egyesül a demokráciában, amely lényege szerint nem is egyéb, mint e két nagy gondolatnak a szintézise...”. Majd így folytatja „Ha a demokráciának ez a két alapvető princípiuma következetesen, korlátlanul s egymásra való tekintet nélkül érvényesül, akkor a szabadság elismerése a legnagyobb egyenlőtlenségekre, az egyenlőség erőszakolása pedig a szabadság megfojtására vezet.” (Moór, 1945, 99. o.) Hozzáteszem, akkor a sajátos értelemben vett egyenlőség erőszakolására került sor az országban, ma a szabadság hangos elismerésén vagyunk messze túl...

A demokrácia ismert buktatói és az eltömegesedés víziója

Külsődlegesnek tűnik, de válságos időkben fokozott jelentőségre tesz szert a demokratikus szisztémában és módon születő *döntések elhúzódása*, lassú és kanyargó menete. Ez természetes velejárója a sokoldalú mérlegelésnek, a szempontok ütköztetésének és a türelmes egyeztetésnek. Ehhez képest az ütős hatalmi centrum döntései – ha önkényesnek tűnnek, vagy valóban azok is – szülehetnek szélsébesen, és erélyes végrehajtásuk sem sokat várhat magára. (Ez szerepet játszhat Tocqueville korai megfigyelésében is, hogy a közbeiktatott intézmények elszaporodásával és közvetítésével szemben az amerikai demokrácia hőskorában is preferálták a központi hatalom erejét és kontaktuskészségét.) A felelősség felvállalása, a személyes elérhetőség és kiállás, a hatékonyság az önkényuralomnak is lehet méltányolt erénye, ám ennek az erős és energikus centrumnak az igénye demokratikus viszonyok között is jelentkezik – különösen nehéz helyzetekben. Ezért is, szülessen bármilyen mélységű elemzés a demokrácia természetéről, az nem tévesztheti szem elől azt a kulcskérdést, hogy *meddig fér bele* a demokratikus keretekbe a vezetés, a vezető, a vezér-egyéniség szerepe és mi az a pont, amikor szétveti e kereteket.

A demokrácia kezdetétől felszínre törtek – gondolatban és gyakorlatban – velejáró lényegi problémák. Ezek egyike Tocqueville amerikai útjain megfogalmazott súlyos felismerése: *a többség zsarnoksága*. Ha az egyéni önkény veszélyt jelent a társadalomra nézve, a többség önkénye is azzá válhat, amennyiben érdekérvényesítésétől, véleménynyilvánításának szabadságától, *nota bene* identitásától megfosztja a kisebbséget, illetve a társadalom számos tagját. Az egyéni szabadságjogok liberális védelme (vagy épp fokozatos kiterjesztése társadalmi norma-kötöttségek lazításával) ezt kivédeni próbálja, így válik ez eszmei tendenciák harcának kitett területé, a demokráciafelfogások választóvonalává).

A többség túlnyomása (ami a választók, népszavazások résztvevői esetében akár csak egy marginális különbségből is adódhat) kirívóan zavaró, ha úgy véljük, hogy a valós társadalmi együttműködésben egy szűk *elit* hatékonyabb a számszerű többségnél – tehát a mechanikus összeszámlálás minőségi egyenlőtlenségeket mos el, amikor is az egyenlőtlenekkel egyenlőként bánik. Ennek a gondolatnak a kifejezett ellentettje szerint viszont a formális-jogi egyenlőség helyett a valóságban a politikai és gazdasági elit mindig is, minden rendszerben kiemelkedik, közelebb áll a hatalom birtoklásához – nincs olyan rendszer, amely valós egyenlőségen és *nem befolyás-hierarchián alapulna* (Mosca, 1939; Pareto, 1966). Az *egyenlőség-kritériuma* több oldalról vitatott és zaklatott kérdéskör, miközben ez a kulcsfontosságú gondolati kapaszkodója a demokrácia igényének, törekvés-irányának, kultuszának. A jogi-politikai egyenlőség harcait a 20. században a demokráciák sikerrel vívták meg, ez azonban szociális-gazdasági irányú kiterjesztéséről nem, vagy csak mértékel mondható el.

A társadalom tagjai – együtt szemlélve őket – *tömegek*. Köznapi társadalomszemléletünk torzulása ütközik ki a szakirodalmon is: a társadalmi hierarchia magaslatain lévők inkább tűnnek egyénnek, látjuk őket csoportnak, s az alacsonyabb régiókban lévők minősülnek tagolatlan, arctalan tömegnek. Az együtt-lévő, élénken egymásra-ható, érzelmileg összehangolódó emberek dinamikáját rendszerint erre a sokaságra tekintve tartjuk jellemzőnek. De ha az alacsonyabb sorba sorolt közemberek térben-időben nincsenek is együtt, ha közvetlen érintkezésük nem indukálja érzelmi összehangolódásukat, gondolati csúszással akkor is főként az ő viselkedésükben véljük tetten érni a tömeglélektani hatásokat, mindenekelőtt a radikalizálódásra való hajlamot. Mindebben jelen van egy fogalmi tisztázatlanság (hiszen a sok nemes, vagy polgár-ember is tömeg, viszont

egyén a munkás, a földművelő, a cseléd is), amelyben a státus/csoport percepció torzulásain kívül közrejátszik az a lényeges társadalmi-történeti körülmény is, hogy a hierarchia csúcsán hatásos lehet az egyéni fellépés, a rejtett vagy nyílt szövetkezés, míg a hierarchia alján lévők szava csak akkor érvényesül, ha a közös akció tömegerejét kölcsönzik neki.

A „tömegnek” mondhatnám „rossz a sajtója”, vagy pontosabban és világosabban szólva: a tömeges viselkedés elemzése többnyire nem vett jó fényt a demokráciára. Még Berend T. Iván (2020) tájékozott és szellemes kis-esszé kötetében is úgy szerepel Gustav Le Bon lendületesen nagyvonalú és maradandó emléké könyve (1895/1913) e tárgyban, mint a tömeg „modern elmélete”, noha az nem más mint a párizsi Kommün (!) kínzó polgári tapasztalatainak – forradalom-ellenes – frapárs összegzése a 19. század utolsó harmadában. Ebben a tömeg a racionalitás szintjéről aláhullott ösztönös-érzelmi lényként jelenik meg, melynek fellépése szélsőségek között féktelenül hányódik. E jellemzés a tömeget a racionális egyén ellenpontjaként mutatja be, nem egyszer olyannyira kiterjesztve, hogy ezzel a kaotikus, zaklatott, ítélőképesség-nélküli tömeggel rokonít minden testületi működést (értelemszerűen beleértve a demokratikus parlamentet is), s elmulasztja tisztázni, hogy mi is a szituatív kritériuma annak, hogy az individuumok kivetkőzzenek önmagukból, s el is veszítsék egyébként oly józan és tiszteletre érdemes egyéni mentalitásukat. A kísérleti szociálpszichológia ezt a merész tant kihívásnak tekintette, és nem utolsósorban erre válaszolva indította módszeres csoportkutatásait, demonstrálta a szakszerűen kontrollált csoporthelyzetben előálló sajátos (intellektuális és teljesítmény-) többletet. A tömeglélektan szellemi hatását azonban nem sikerült lebirkóznia, mindmáig kivételnek számít az az álláspont, amely „a tömegek bölcsességével” érvelne a demokratikus működésmód és intézményrendszer mellett (Surowiecki, 2007). A tömeglélektan nemcsak ez a közfelfogásra gyakorolt maradandó hatása a figyelemre méltó, hanem az dokumentált érdeklődés is, amelyet a 20. század a tömegeket megvető, de eszközként használó tirannusai, Hitler és Sztálin mutattak Le Bon klasszikus írása iránt. (Ebben tételesen van szó a tömegnek a vezérhez kötődő sóvár kötődéséről, amit Freud is kivételesen ígéretes gondolati elemként emelt át a maga tömeglélektanába.) A tömeg bizonytalan körvonalú fogalma (amely az összezsúfolt sokaság szituációjának és a társadalom minden azonosítható kiváltságát nélkülöző alsó rétegeinek kettős jelentése között csúszkál) az ingatag gondolati kapaszkodója a populizmus értelmezésének [amelynek közhelyes változatai közül kiemelkedik Laclau (2011) filológiai érzékeny elemzése Le Bon egyoldalúságáról a tömeg-mentalitás irracionalitásának bemutatásakor, illetve a magyar Szilágyi Ákos (2010) bravúros karikatúrája a diktatúrában és demokráciában egyaránt feltűnő populista retorikai fogásairól]. Mindenképpen szimptomatikus, hogy a demokráciák korában a tömeg-tipológiának szentelt igényes szociálpszichológiai munkák száma megnövekedett (Moscovici 1985; Pataki 1998; Drury & Stott, 2013). A társadalomkritika, mégpedig annak bírálata, hogy a társadalom a demokráciában rejlő lehetőségekkel nem kellően él, egy sor klasszikus szociológiai esszében az eltömegesedett társadalom típusrajzának formáját ölti; itt elég talán Fromm, Riesman (és Marcuse) klasszikus írásait megemlíteni. Fromm (1966/1993) állítja és levonja konzekvenciáit, hogy a szabadsággal való szembesülés elbizonytalanítja az embereket, és ez indítja őket – társadalmi léptékben – normatív és hatalmi kapaszkodók felé. Riesman (1961/1983) az amerikai jóléti társadalom alakulását elemzi, a folyamatot, melynek során a belső autonómiát korlátozza és felváltja a kívülről irányított életforma. Marcuse (1964/1990) a fejlett ipari társadalomban a szellemi beszűkülés veszélyét, a kritikai kiszorulását véli látni, melynek eredménye – a találó cím szerint – „az egydimenziós ember”.

A társadalmilag elnagyolt „tömeg” kritikai ábrázolásnál szociológiailag pregnánsabb a „középosztály” szerepének tanulmányozása a demokrácia létrejöttében és működésében. Platontól hosszú gondolati út vezet el mindmáig, melynek során rendre hangot kap az felismerés, hogy a középrétegek érdeke, ereje, átlátása, megküzdési stílusa lehet a mindenkori demokrácia társadalmi támasza (Moore, 1966). Utóbb a demokrácia kilátásainak mérlegelésébe belebonyolódott Fukuyama (2014) fejtette ezt ki elemző mélységben – visszanyúlva Marxhoz, elszakadva a jövedelmi helyzetre fókuszáló közgazdasági nézőponttól – a középosztály szerepét a társadalom mobilitásának állapotából és alakulásából vezette le. Amennyiben ez a mobilitás fékezett, és a középosztály nem izmosodik meg kellőképpen, akkor az autokratikus hatalmi elittel lép represszív szövetségre. Aktuálisan viszont – az angolszász hatalmak példája szerint erre mutat – a mobilitás csökkenése és a középosztály térvesztése vezet a demokratikus alapállás megingására.

A közvélemény kutatása és a demokratikus közvéleménnyel kapcsolatos kételyek

A demokrácia kibontakozásával jelenik meg a pszichológiai és szociológiai stúdiumok alkalmazott ágaként a rendszeres, módszeres, intézményes *közvéleménykutatás*. Ez a módszertani individualizmus alapján – a választások gyakorlatával összhangban – egyes személyek álláspontját tárja fel társadalmi, politikai, gazdasági helyzetekkel, tényezőkkel, kilátásokkal kapcsolatban, majd ebből kerekít a társadalom egészére, vagy kijelölt részére jellemző összképet. A nézetek feltárása támpontot nyújt a politikai törekvések irányának kijelöléséhez, és előrejelzésként is szolgálhat társadalmi fogadtatásukkal kapcsolatban. A közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 után öltött először intézményes formát, majd a 70-es évek derekától a mintavétel és véleményfeltárás igényes módszertani szintjén folytatódott. Mértékadó gyakorlata és elmélete az Amerikai Egyesült Államokban épült ki a 20. század 30-as éveitől kezdődően, s a történettudomány új típusú forrásának is tekinthető hatalmas adatbázist halmozott fel (Hunyady, 2018). Az attitűdkutatás, általában a közgondolkodás és meggyőző tömegközlés szociálpszichológiája ennek alapján bontakozott ki, és vezetett többértelmű tanulságokra a közemberek nézeteinek szintjével és szerveződésével kapcsolatban. Az egyik vitapont, hogy a demokratikus társadalom tagjai *rendelkeznek-e kimunkált, stabil, átfogó nézetekkel*, amelyek alapján ideológiák autentikus képviselőt várhatjuk tőlük. Egy markáns álláspont szerint az állampolgári magatartást, állásfoglalást, választást mindenekelőtt érzelmi *reakciók* alapozzák meg, melyeket megmozgató, mozgósító szimbólumokra adnak az emberek (McGuire, 1998). A szakterület úttörő alakja, koncepciózus alapvetője Walter Lippmann, a korszakos újságíró volt, aki azt vázolta fel, hogy az emberek elvonatkozott, elnagyolt, eltorzult nézeteik szűrőjén át látják a társadalom valóságát, neki köszönhetjük a „sztereotípiá” fogalom bevezetését, ami utóbb, a 90-es évektől a kognitív szociálpszichológia gondolati építkezésének kulcsa lett a sémákkal szűrt és továbbformált társas-társadalmi információfeldolgozásról szólván. Talán nem szükségtelen arra rámutatni, hogy ezen gondolati irány az információfeldolgozás számos buktatóját tárta fel, de a torzulások, tévesztések, elfogultságok társadalmi kumulálódása nem feledtetheti, hogy az egyes egyén, ha vezető vagy épp vezér, szintén ezeket éli meg, ezek hatása alatt cselekszik és formálja társas-társadalmi körképét. Az úgymond tömegviselkedés és a középszer politikai éleslátásának korlátai még nem helyezik kedvező megvilágításba az autokratikus-diktatórikus politikai szisztémákat.

Ha Tocqueville azon egyszerű (ál)magyarázattal élt a demokrácia terjedésével kapcsolatban a haladott világban, hogy azt az idők szava diktálja, ezt aligha mondhatjuk el a mai időről a 21. század második évtizedében. A liberális demokrácia ezredfordulós elragadtatott kultusza után, amelynek féktelensége nemcsak a paradicsomi állapotok („történelem vége”) elérésének mámorában, hanem a demokrácia exportálásának militáns cselekményeiben is kifejezésre jutott, az *elégedetlenség, a kritika, majd ellenségesség* is hangot kapott a közvéleményben, a politikai életben és a társadalom-elemző irodalomban is.

Az említett két fázis – paradox módon – összefüggthetett egymással: az elsöprő győzelem és a krízis fenyegetése. David Runciman (2013) szellemes történeti áttekintése szerint ez talán nem egyedi a demokrácia hullámverésekkel tarkított történetében: a demokrácia eszerint nem volt és nincs felkészülve nagy győzelmeire, hogy kezelni és hasznosítani tudja ezeket, mint ahogy nem látja előre válságait sem, melyekkel utóbb – mindezidáig – sikerrel megbirkózott. Ahogy az első világháború meghozta a német autokrácia feletti győzelmet, a szovjet birodalom összeomlása egy harmadik világháborús győzelemmel felérő triumfálás volt. Ekkorra azonban a demokrácia angolszász mintapéldányai – a nagymúltú Egyesült Királyság és a porondon egyedül maradt Egyesült Államok – kritikus belső állapotba kerültek, amit a világpolitikai ellennyomás megszűnte is felszínre hozott. Nagy Britannia az egyesült Európához fűződő ambivalens kapcsolatából – a demokráciát szinte megcsúfoló marginális többséggel – kibillent, maga és Európa számára felmérhetetlen károkat okozva. Az USA pedig túlvállalta magát a globális hatalmi térben, miközben globális hatalmának előnyeit csak szűk gazdasági-politikai körben kamatoztatta (Frank, 2016) – minek következtében a tömegdemokrácia ízlésvilágával és ítélőképességével kapcsolatos legrosszabb várakozásokat is felülmúlva négy évre elnök lett Donald Trump, és a maga nárcisztikus, önkényes, farizeus, populista módján feszegetni kezdte a legendás amerikai demokrácia alapjait, megrengetve a demokrácia eszményét és kapcsolatrendszerét világszerte.

A demokrácia státusában beálló fordulatok változások nyomán követhetőek a szociálpszichológiai – illetőleg a politikai pszichológia szempontjából releváns – szakirodalom alakulásában is. A *klasszikus írások* elemzően leírták a demokrácia működését, különös műgonddal vizsgálták a monarchikus-arisztokratikus formákból való kibontakozás és azok bekebelezésének folyamatát (Brunner, Conze & Koselleck, 1999; Lukacs, 2008), illetve foglalkoztak a diktatúráktól megkülönböztető vonásaival (Barbu, 1956). *Helyzetfelmérő-kritikai irodalma* hagyományosan a nép autentikus képviselőtét kéri a demokráciától számon (Agamben et al., 2010), igényli „kitárgyalásos” formáit (Elster, 1998), szembenéz a benne folyó manipulációval (Le Cheminant & Parrish, 2011) és realiztikusan szembesít azzal, hogy érdeme szerint nem exportálható (Barany & Moser, 2009). 2008 után új, vészterhes hangok szólalnak meg: a mozgósítás a demokrácia védelmében (Levitsky & Ziblatt 2018; Snyder, 2017, 2019; Chomsky, 2018), valamint egy-két széles kitekintésű és történeti mélységű elemzés a demokrácia válságairól, így Fukuyama és Runciman már idézett munkája.

A *szociálpszichológiai mélységű empirikus kutatásokban* is az *Egyesült Államok áll a fókuszban*: amilyen a nemzetközi kisugárzása, ahogy megéli belső problémáit, elsősorban a növekvő társadalmi egyenlőtlenséget. A világlátás egyenlőtlenségéről közöltek figyelemre méltó eredményeket Reese és munkatársai 2012-ben, bemutatva, hogy a fejlett világ polgárai prototipikusabbnak tekintik magukat a fejlődő társadalmakhoz képest, ezáltal is legitimizálva a fennálló különbségeket

(Reese, Berthold & Steffens, 2012). Maga az Egyesült Államok fenntartásokba ütközik világszerte, az európai közvéleményben is – amit a véleménykutatások finomítanak, hogy ez nem Amerika népének szól, legfeljebb kormánypolitikájának (Crespi, 1983; Page, 2007), illetve ez nem egy egysíkú előítélet [legfeljebb talán a muszlimok körében, hanem egy összetett multidimenzionális viszonyulás (Choi, 2011)]. Amerika hatalmi befolyása kombinálódik a prosperitás általa kínált modelljének kisugárzásával. Ebből a szempontból is példaadó lehet, hogy miként fogja fel és hogyan kezeli maga az amerikai társadalom a *nagy és növekvő egyenlőtlenségeket*. Az eredményekben van némi ellentmondás a tekintetben, hogy e társadalom mennyiben igényli a jóléti politikát (Bobo, 2000), akár húsz év távlatában a progresszív adózásra hajlik-e (Shaw & Gaffey, 2012), vagy az éleződő társadalmi különbségek ellenére – egy konzervatív hullámban – kifejezetten elutasítja az újraelosztást (Luttig, 2013). E tekintetben is megkülönböztetett figyelmet érdemel a szisztematikus tudatvizsgálatokat úttörő módon végző Leslie McCall álláspontja, mely szerint az amerikai társadalom kifejezetten érzékeny lett az általános süllyedés és a mindinkább kiemelkedő gazdasági csúcok dichotómiájára, de meglehet, hogy a megoldást nem a juttatások, hanem a munkaerőpiaci lehetőségek gyarapodása rejti magában (McCall, 2013). Az egyenlőség és hatékonyság dilemmáját kifejezetten konzervatív nézőpontból mutatja be Mitchell, Tetlock és társaik klasszikusnak mondható tanulmánya, amely a jövedelmek szórása és átlaga révén operacionalizálja a két vetélkedő szempontot, amelyek ütköztetésekor a „mérsékelt meritokratizmus” kompromisszuma kerekedik ki, amely a biztosított létminimumon felül felszabadítja a jövedelmeket (Mitchell, Tetlock, Mellers & Ordóñez, 1993). Konstatálják, hogy a liberálisok a lehetőségek biztosítását, a konzervatív vizsgálati személyek az erőfeszítés szükségességét hangsúlyozzák. A frissebb irodalom – mint erre utaltunk – a társadalmi egyenlőtlenségek elharapózásában azt a veszélyt látja, hogy a társadalmi összehasonlítások ilyen helyzetben kiterjednek és feszültségeket szülnék (Cheung & Lucas, 2016). Abban nem találhatunk sok meglepőt, ha ismételten dokumentálják, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket a jobb helyzetben lévők jobban tolerálják (Schmitt, Branscombe & Kappen, 2003; Miron, Warner & Branscombe, 2011; Jasko & Kossowska, 2013).

Az Egyesült Államok *belpolitikai világáról szólva* tanulságos az a hosszabb távú (1996 és 2014 közötti időszakra vonatkozó) áttekintés, mely szerint a pártrendszerrel szemben nagy a választói elégedetlenség, a két sztenderd pártot az „emberek problémáitól” elidegenedettnek, túl ideologikusnak találják, ugyanakkor egy újabb párt bevezetéséhez nem fűződik semmi remény (Gold, 2015). Ugyancsak hosszabb távú (1989–2002 közötti) szisztematikus elemzés mutatta ki, hogy a társadalom különböző rétegeit foglalkoztató kérdések közül a kormányzati politika azokra reagált, amik a legfelsőbb érdekkörök gondjai-elméletei voltak, és kifejezetten érzéketlen volt a közép- és alsó néprétegekkel kapcsolatban – e tekintetben is sértve az egyenlőség demokratikus alapelvét (Gilens, 2005). A közvélemény-kutatások általában és visszatérően azt jelzik, hogy a társadalmat foglalkoztató problémákra a kormány kevésbé érzékeny (Barabas, 2016; Shapiro 2011).

A vonatkozó tanulmányoknak van némileg belterjes – és e minőségben nem igazán produktív – jellege, amikor a *demokráciához való viszonyulás mérését* latolgatják. Az egy megalapozott önreflexió, hogy a leginkább bevett kérdezmód homályban hagyja, hogy általában vagy az aktuális kormányzatra vonatkoztatva firtatja a demokrácia működéséről formált értékelő véleményt (Canache, Mondak & Seligson, 2001). Derűlátó eredmény, hogy az emberbe vetett általános bizalom a demokráciára, sőt intézményi működésébe vetett hittel társul (Zmerli & Newton, 2008), e viszonyulás beágyazottságának másirányú keresése, hogy az emberi nem globális problémáira

érzékenységgel milyen összefüggést mutat (McFarland & Hornsby, 2015). Az „új demokráciákban” a politikai szisztéma fogadtatása akár rendkívül kedvezőnek tűnhetett, ezen tapasztalatok közül a legkonkrétabb megfigyelés, hogy a „demokrácia tréning” iskolai gyakorlata fejlesztő hatást fejt-e ki, a szolid tanulság pedig az, hogy a politikailag szélsőséges álláspontok kialakulását és képviselőtét fékezi (Slomczynski & Shabad, 1998). Staerklé és munkatársai (2015) az igazságosság és a szociális reprezentáció kimunkált elméleti hátterén készítettek elemzést arról, hogy a nyugati világ laikus közgondolkodásában a demokrácia érték rangjára emelkedett és a vele címkézett egyéneknek, csoportoknak, intézményeknek tevékenységük mérlegelésekor így értékangot is kölcsönöz. Idealizált reprezentációja (a procedurális egyenlőség és az egyéni szabadság letéteményeseként szemben a csoportbéli hierarchiával és konformitással) visszaélésekre is lehetőséget ad, paradox módon a nemdemokratikus szabályozás elfedésére és legitimizálására.

A jövő kilátásai felé fordulva – csak vázlatosan – három olyan kihívást indokolt számításba venni, amelyekkel a demokrácia elkerülhetetlenül találkozik és szembesülni fog. Ezek: a diktatúrák aktív jelenléte, a torzuló társadalmi hierarchia ellenhatásai, valamint a természeti feltételek és az emberi populáció viszonyában bekövetkező változások.

A világ vezető demokratikus hatalmai oldalán a világ gazdasági és világpolitikai színtéren markáns alakok maradtak olyan bevallottan vagy alig leplezetten *diktatórikus óriások*, mint a szédítő iramban fejlődő Kína, és mint a megroggyant állapotában sem erőtlen Oroszország. Megvolt és megvan a képességük a demokrácia sebezhetőségének – a közvélemény manipulálhatóságának – kiaknázására az információterjedés új korszakában. A globalizáció heves folyamatában elszabadult piac a védekezés és elzárkózás gazdaságpolitikája számára szolgáltat tömegeket megmozgató érveket.

A „szocialista vilárendszer” felbomlásával párhuzamosan *háttérbe szorult a jóléti állam* ígéretes programja. Sőt a nemzeti keretből a globalizáció örvén kiszabaduló nagytőke önérvényesítő képességével, célirányos mozgékonyásával és fékezetlen mohóságával a széles középosztály helyzetét is meggingatta, lerontotta és beárnyékolta a haladott világban. Ez elégedetlenséget szül, kapkodó ingerültséget vált ki, és lehetőséget ad nagyhangú és felelőtlen politikai szélhámosok térnyerésére. A politikai korrektség naivitását, önáltatásait, idealizált világképét – legalább is átmenetileg – a leplezetlen cinizmussal generált ál-hírek, összeesküvés-elméletek, a félelem és gyűlölet érzéseinek szítása váltotta fel.

Egyfelől a természeti feltételek pressziója, másfelől a vonzó jólét (amit a munkaerőhiány felkínál az euroatlanti térségben) a *populációk jelentős mozgását* idézi elő világszerte. Eközben a kulturális sokszínűséggel együtt járó nehézségek, feszültségek, konfliktusok nyilvánvalóvá válnak és rendezésre várnak Európa-szerte és Amerikában. Belátható időn belül nem lesz fenntartható a „féhér ember nimbusza”, amely e régiók felemelkedését történetileg kísérte, s amelynek elvesztését agresszióba forduló riadalom előzheti meg. Ha eddig a termelékenység páratlan növekedése levette a napirendről Malthus aggodalmait a jövő kilátásait illetően, most a legrosszabb emlékezetű „élet-tér elméletek” felfakadása sem kizárt a világ-populáció áramlása láttán.

Kérdések a magyar demokráciával kapcsolatban

Ezen világtendenciák a méreteiben szerény, geopolitikai helyét tekintve periférikus, anyagi forrásai és fejlődési távlati nézőpontjából függő helyzetben lévő Magyarországot is elérték. Sőt a kormányzat

különös affinitást mutatott ezek irányában: meghirdette az euroatlanti befolyás kiegyensúlyozására a „keleti nyitást” – ami azt sugallja, hogy a diktatúrák nem ördögtől valóak, velük érdemes önérdékből számolni és együttműködni. A hagyományosan túlsúlyos állam erejével 10 év alatt feltámogatta a belterjes „nemzeti” nagytőkét és nagybirtokot, s ugyanakkor a munkavállalók példátlan jogkorlátozásával a nemzetközi tőke beáramlását segítette. Mindez a viszonylag szerteágazó politikai-gazdasági klientúra kiépítése mellett is egy – találó megjelöléssel – „csepp-alakú” társadalom-struktúrát eredményez, szűk középosztállyal, szélesen kiöblösödő munkavállalói, illetve munkát nélkülöző alsóbb rétegekkel (Éber, 2020). Keresve találunk zömmel keleti bevándorlókat, akik az állam megbízottaitól középosztályi szintre tudják „bevásárolni” magukat, az alsóbb rétegek azonban – még ha a félelemkeltés atmoszférájában fenyegetve is tudják magukat – valós migrációs veszélynek nincsenek kitéve. A méltán „vezér-elvűnek” címkézett kormányzat sajátos egyensúly-politikát folytat az Európai Unió keretein belül: igényt tart, kanalizálja, önkörében hasznosítja a bő uniós támogatást, ugyanakkor az „alkotmányos autonómia” jegyében a lehető legnagyobb távolságot igyekszik tartani az uniós szabályozástól, kontrolltól, a nemzetközi és nemzetek feletti szervezetektől.

A politikai-gazdasági centrum beszűkítése és kiemelése, a társadalmi polarizálódás kielezése és vele a gazdasági-politikai függőség kiterjesztése a kormányzó hatalom nyilvánvaló célja, de ezt a demokratikus jogrendszer keretei között, annak finom-művű, fokozatos alakításával kívánta elérni. Felkészült szakemberek előmunkálatai nyomán, kétharmados parlamenti többség birtokában az Alkotmány átírásával kezdődően, rendszeresen-módszeresen átépítették az ország jogrendszerét. *Pro forma* megőrizték a demokratikus berendezkedést, de a többségi elv hangoztatásával ennek egy szélső változatát valósították meg, az „illiberalizmus” címkéjével.

A kérdés az, hogy folyamatot mennyiben látta át, mennyiben szorgalmazta és segítette, mennyiben követte és támogatta a magyar közgondolkodás. Az egész folyamat megítélését átfogóan, egy csapásra, közvetlenül nem lenne könnyű bemutatni, de különböző aspektusai révén megkísérelhetünk egy végső soron egészes benyomást szerezni. Ez esetben tulajdonképpen analóg módon járunk el azzal, amikor az alkalmazott jogtudomány különböző indikátorok segítségével próbálja a jogállamiság tényleges állapotát rekonstruálni és kimutatni (Jakab, 2020). A 2010–2014-es évekről szólván – úgy véltük – vizsgálatra érdemes, hogy az emberek megoszló véleménye

- mennyire és miben méltányolja a demokrácia eszményét;
- mennyiben ragaszkodik a jogegyenlőség eszméjéhez és ehhez képest hol, miben engedne kivételt;
- hogyan fogja fel az egyenlőséget, és milyen társadalmi szférákra tartja azt kiterjesztendőnek;
- a választásoknak mekkora szerepet tulajdonít a demokratikus állam folytonos működésében;
- a többség és a kisebbség szerepét hogyan fogja fel a jogalkotásban;
- az egyéni szabadságjogoknak mennyire van tudatában és mennyire áll a pártjukon;
- a tömegeknek milyen vonásokat tulajdonít, mennyiben tekinti ezeket a politikai élet meghatározó tényezőinek;
- szükségesnek tartja-e a hatalom erős centralizálását;
- a rendet megbontó devianciákkal szemben mennyire toleráns;
- a jogtudás, a jogképzett emberek szerepét mennyiben méltányolja a demokratikus jogállamban.

A demokrácia közkeletű felfogását, a politikai fellépés ebben megjelenő irányát és igényét ezen kérdések után tudakozódva igyekszünk megragadni.

V/2. A demokráciafelfogás mérése

A 21. század elején a „demokrácia” minden bizonnyal pozitív értéktartalmú fogalom volt, és a társadalom politikai működésének ideáljára utalt. A második világháborút követően egyetemesnek tűnik az irányába mutató törekvés, ami természetesen *nem jelenti azt*, hogy akár a politika- és jogtudományban, akár a természeténél fogva lazább körvonalú közgondolkodásban osztatlan egyetértés mutatkozott volna a tekintetben, hogy akár elvben, akár gyakorlatban *miben áll a demokrácia*, melyek a kritériumai, mennyire tágasak a fogalmi keretei. A közgondolkodásra koncentráló – és az egyéni attitűdöket annak viszonyítási kereteiben elhelyező – szociálpszichológiának vizsgálnia kell a demokráciafelfogások tartalmi válfajait, s fel kell térképeznie, milyen dimenziókra mekkora hangsúlyt helyeznek fellelhető típusai.

Laikus megközelítésben is elég nyilvánvalóak a demokráciának bizonyos ismérvei, mint amilyen a *választás*, ami időhöz kötött felhatalmazást ad az államélet vezetésére, és amely az állam polgárai számára biztosít lehetőséget e felhatalmazás megadására, *a többségi elv* szabályozott érvényesítésével. E logika szerint az állam képviselői és polgárai között végső soron kölcsönös függőség áll fenn, amelybe nem fér bele a végtelenített és önkényes egyeduralom, és amely a társadalom tagjainak – tömeges – akaratérvényesítését elfogadott jogelvek szervezett rendjében kanalizálja, szabja meg és garantálja.

Laza általánosságban kezelve a demokrácia közkeletű fogalmát, ennek köpenyében többféle – politikai érdekek és ideológiák által is árnyalt – változata jelentkezett és ütközik. A szovjet birodalom szétbomlása véget vetett a kollektivistikus „népi” és szabadság elvű „polgári” demokrácia hidegháborús dichotómiájának, viszont felvillantotta (Fukuyama legendás kitétele szerint) a liberális demokrácia meghaladhatatlanságának illúzióját. Ugyanakkor világszerte (nem utolsósorban a demokrácia prototípusainak tekintett angolszász demokráciákban) a társadalmi-politikai erjedés folyamatai felszínre hozták a demokráciaértelmezés régi dilemmáit, és választukra derítettek fényt. A demokrácia jelszava a rendszerváltó Magyarországon a politikai szabadság élményével társult, de megvolt és meglett a társadalmi táptalaja az alternatív értelmezések ébredésének és ütköztetésének is.

2010-ben a demokráciafelfogások sajátosságainak keresésekor három szemléleti összetevőre összpontosítottunk:

– *A társadalmi többség uralmának, illetve az egyéni autonómiának a viszonya*

A demokrácia nevében foglalt, magától értetődőnek tűnő kritériuma, hogy *az egyeduralommal szemben* a nép, a társadalom többsége kezébe helyezi a döntéseket, és az ő uralmukat ígéri. Ezt a témakört közvetlenül érinti *a tömegek* természetére, működésmódjára vonatkozó – kritikai – felfogás, amely magában rejt a többség uralmával szembeni érveket is. A többség uralmának gondolatát egészítheti ki és egyensúlyozhatja *az egyén szabadságának* védelme, önkörében autonómiájának biztosítása, szemben az egyeduralommal, de szemben a többség hatalmával, az elnyomás és kiszolgáltatottság minden formájával. Mondhatni, hogy a demokrácia úgymond liberális felfogása írja le a többség és az egyén összerendezett viszonyát.

– *A hatalom korlátozásának és működőképességének biztosítása*

Az egyéni, illetve kisebbségi hatalom túltengését korlátozza a demokrácia. A hatalom korlátozása több téren is megjelenik, egyrészt a politikai és a gazdasági, illetve a szellemi *szférák függetlenségének* deklarálásában és érvényesítésében, másrészt e korlátozás nyilvánul meg a politikai hatalom *időbeli megszakíttóságában*, a választás révén történő újrendezés lehetőségének biztosításában. A választás mint a demokratikus hatalomváltás eszköze feltételezi és megköveteli a tájékozódás és véleménynyilvánítás szabadságát. A hatalom korlátozásának demokráciára jellemző alaptendenciáját keresztezik azok a hatalomkoncentrációt támogató érvek, amelyek a társadalmi hatékonyság, a stabilitás és a rend biztosítása, megőrzése és növelése irányába mutatnak.

– *A jog uralma és a jogegyenlőség érvényesítése*

A demokrácia a jog uralmát jelenti, alapfeltétele a társadalom valamennyi tagjára kiterjedő jogi szabályozás. Ezzel összefüggésben a demokratikus berendezkedések bírálatában megjelenhet és megjelenik a túlszabályozás, a bürokrácia túltengése, ami nyilvánvalóan rontja a társadalmi együttműködés hatékonyságát. A jog uralma a demokrácia esetében együtt jár, feltételezi és előírja az *egyenlőséget*, az egyenlő ráhatás lehetőségét a jogalkotásra és az egyenlő bánásmódot a jog alkalmazásában (a törvény előtti egyenlőséget). Az egyenlőség kritériuma a diszkriminációval áll szemben, a hátrányos vagy akár a pozitív megkülönböztetéssel. A demokrácia egyenlőség-elvének egyfajta expanziója, ha az kiterjed az oktatás, az egészség és a szociális ellátás, illetve a gazdaság területére is. A demokrácia gondolkörének szerves részét képező egyenlőség eszméjének kritikája, amikor ennek valóra váltását irreálisnak minősítik, illuzórikusnak tekintik, vagy felvetik az ezzel való visszaélés lehetőségét.

A szemléleti összetevők gondolati kezelését „tapogatta le” az általunk kidolgozott, próbára tett, rendszerként kezelt itemek sorozata. A kezdeti empirikus tapasztalatokra is figyelemmel, első lépésben 9 témakörben foglalmaztunk meg 27 tételt. A vonatkozó nézetek összetettségével számolva úgy véltük, hogy témakörök között is és témakörökön belül is egymással (logikailag vagy értékelési implikációiban) ellentétben álló tételeket kell felkínálnunk. Az ellentétes tartalmak egymásnak feszülnek a demokrácia ideálképén belül is, ám természetesen vannak olyanok, amelyek a demokrácia határait feszegetik, sőt nyilvánvalóan nem illeszthetőek be a demokrácia képébe. A skála előkészítése során figyelmet érdemel a kérdezettek válaszainak feltáruló kapcsolatrendszere, az együtt járások és a mögöttes hatótényezők összefűző-szétválasztó szerepe. A témakörök és a hozzájuk sorolt itemek a következők:

V. 1. tábla: A demokráciafelfogás-skála tételeinek értelmezése és alsókálákba sorolása

A) A többség uralma – A demokrácia elhatárolása az egyeduralomtól			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d9	A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.	A fundamentális ismérvek egyike	DH
d21	Akit megválasztott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki.	Kiézelt általánosítás a hatalommegosztás ellenében	DC

B) A tömegek inkompetenciája – Vitapozíció kollektív döntések ellenében			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d22	Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.	A népuralom antiitézise	DC
d15	Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezethet döntésképtelenségre.	Practicista ellenetés a népuralommal szemben, a lényegbevágó döntések megkülönböztetése nélkül	DC
C) Az egyéni szabadság szükségessége és védelme – A demokrácia elhatárolása a tömegek zsarnokságától			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d12	A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akarataival szemben is.	Utalás az egyéni szabadságjogokra, véleményszabadságra. A liberális demokrácia fundamentális ismérve	DH
d6	Az államnak alapvetően az a dolga, hogy az embereknek biztosítsa az önrendelkezés és véleménynyilvánítás szabadságát.	Kiélezett általánosítás a liberális állam szerepéről	DH
d8	Nem lehet mindent az államra hagyni, az embereknek a maguk erejével meg kell védeni önmagukat és a rendet.	Az állam szerepének behatárolása libertianus színezettel	DH
D) Az emberek közötti egyenlőség kívánatossága A demokrácia társadalmi alapja és célja			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d4	Ha a társadalmi csoportok helyzete nagyon különbözik egymástól, azt előbb-utóbb megszenvedti az egész társadalom.	A megmerevedett társadalmi különbségek diszfunkcionális jellege	DH
d14	Az olyan társadalmak nem maradtak fent sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogot.	A jogegyenlőség hiányának diszfunkcionális jellege	DH
d2	Törekedjünk arra, hogy a jövedelmek minél egyenlőbbek legyenek.	Az egyenlőség igényének kiterjesztése a gazdasági szférára, szocialisztikus színezettel	DH
d1	A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban.	A vágyott egyenlőség valós érvényesülésére vonatkozó tényállítás	DH
E) A társadalmi kategóriák hierarchikus különbségének elkerülhetetlensége – A demokrácia társadalmi alapjának és céljának megkérdőjelezése			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d3	Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.	Általános deklaráció a társadalmi kategóriák értékkülönbségéről	DD
d17	A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.	Demográfiai kategóriák jogegyenlőségének elvitatása	DD
d10	Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők.	Az egyenlőség lehetőségének általános elvitatása (vagy az egyenlőség megvalósulásának általános elvitatása, esetleg akár társadalomkritikus éllel)	DD
d5	Ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, néha erő kell alkalmazni más embercsoportokkal szemben.	Az erőfölény pozíciójából és eszközeivel való fellépés megengedése társadalmi konfliktusok rendezésében	DD

F) A hatalomváltás lehetősége választások révén – A hatalom idői behatárolása			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d26	A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.	A véleményszabadság és választás mint a fundamentális ismérvek egyike	DH
d27	Hogy mi a jó a társadalomnak, azt nem kívülről, felülről kell kispekulálni, hanem azt maguk az emberek érzik, és arról maguk döntenek a választásokon.	A népfelség elvének egyszerűsített változata	DH
d23	Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.	Az idői behatárolás és a választás intézményének relativizálása	DC
G) A hatalom birtoklása – A politikai rendszer működés módja			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d24	Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért, és nem szabad állandóan megzavarni annak a munkáját.	A politikai pluralizmus korlátozása	DC
d25	Az országnak az az érdeke, hogy stabil kormánya legyen, amihez hosszabb távon igazodni lehet.	Általános megfontolás a politikai rendszer működőképességéről és fenntarthatóságáról	DH
H) A jövedelmek újraelosztásának mozgástere – A birtoklás hatalmának korlátozása			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d13	Akik jobb anyagi helyzetben vannak, azok kötelesek többet vállalni a társadalom terheiből.	Normatív ösztönzés az újraelosztásra	DH
d16	Ha a piacgazdaság nyerteseitől elveszük a többletjövedelmet, akkor ez lefékezi a gazdasági versenyt.	Pragmatikus megfontolás az újraelosztás ellenében	DH
d7	Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié.	Túláltalánosított következtetés az állam – társadalmi hátrányok kiegyenlítését is célzó – szerepvállalásának kizárására	DD
I) Jogállami működés és buktatói – Az önkénnyel szemben a demokrácia a jog uralma (nem felhőtlenül)			
Kód	Item	Megjegyzés	Kategória
d19	Az állatoknak mint élőlényeknek kijárnak bizonyos jogok.	A jog kiterjesztésének igénye a társadalom és az élő természet viszonyára	DH
d11	Az emberek csak azt tehetik meg, amit a törvény előír vagy enged nekik.	Túláltalánosítás a jog mindenre kiterjedő szerepéről szemben a nem szabályozott tevékenységek szabadságával	DH
d20	Egyre több a szabály, ma már nincs az életnek egyetlen olyan területe sem, ahol az emberek teljesen szabadok lehetnek a jogi előírásoktól.	Társadalomkritika a mindenre kiterjedő jog szabadságkorlátozó szerepével szemben	DH
d18	Akik jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nem egyszer maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben.	A joggal, a jog ismeretével való visszaélés lehetőségére való társadalomkritikai utalás	DH

Természetesen nem lehetett és nem volt olyan várakozásunk, hogy az általunk *a priori* felvázolt tematikus egységek fognak visszaköszönni a 4 év során rendre vizsgált országos reprezentatív minták válaszaiban. Az eredmények nyomán olyan véleménynyalábok megjelenését vártuk, amelyek a különböző tematikus egységek között hálót szöve az egyének és csoportok közötti felfogás-különbségek főbb dimenzióját jelzik. Ezen empirikus tapasztalatokat gyűjtöttük, elemeztük, majd bázisukon formáltuk ki az *alskálákat*, amelyek a felfogások sajátosságait lényegre törően tükrözik. Az item-nyalábok/alskálák természetére vonatkozóan azonban voltak előzetes várakozásaink.

- Egyrészt markánsan elkülönül azon itemek csoportja, melyek az embereknek, a társadalom tagjainak, az állam polgárainak *egyenlőségét elvitatják*. Ezek elfogadása-elvitatása tükrözi a demokrácia mélyen fekvő előfeltételének és végső igazolásának státusát a közgondolkodásban.
- Másrészt együtt jelennek meg a demokrácia felfogásában és gyakorlatában *egymásnak feszülő és ugyanakkor egymást feltételező* érték/elvi tendenciák (például többségi elv, kisebbségi/egyéni jogok, kormányzati felelősség, állampolgári részvétel), amelyek a demokrácia-ideál ellentmondásait és harmóniáját együtt fejezik ki.
- Harmadrészt a történeti helyzet és dinamika szellemi tartozékként kiemelkedik az *állam erősítésének és a hatalmi centralizációnak* a közgondolkodást foglalkoztató és megosztó álláspontja.

Ezen előfeltevéseink – és utóbb tapasztalatunk – alapján láttuk el a táblázatban szereplő itemeket azonosításukra szolgáló kódokkal, melyekben a D jelzés magára a demokráciafelfogás skálára, a DD jelzés az egyenlőség-diszkrimináció problematikára (diszkrimináció alskála), a DH jelzés az összetett demokrácia-ideálba vetett hitre (demokráciába vetett hit alskála), a DC jelzés a hatalomközpontosítás, a centralizáció tendenciájára (hatalom-összpontosítás alskála) utal.

A skála egésze az itemek folytonos számozásával, de az alskálákba tartozás kód-jelzésével a következő:

V. 2. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek sora és a továbbiakban hivatkozott kódja

Item	Kód
A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban.	DH01 egyenlő esély
Törekedjünk arra, hogy a jövedelmek minél egyenlőbbek legyenek.	DH02 egyenlőbb jövedelmek
Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.	DD03 alacsonyabb rendű
Ha a társadalmi csoportok helyzete nagyon különbözik egymástól, azt előbb-utóbb megszenvedí az egész társadalom.	DH04 nagy különbségek
Ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, néha erőt kell alkalmazni más embercsoportokkal szemben.	DD05 erő
Az államnak alapvetően az a dolga, hogy az embereknek biztosítsa az önrendelkezés és véleménynyilvánítás szabadságát.	DH06 önrendelkezés
Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié.	DD07 legrosszabb gazda
Nem lehet mindent az államra hagyni, az embereknek a maguk erejével meg kell védeni önmagukat és a rendet.	DH08 önerő
A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.	DH09 többség akarata
Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők.	DD10 nem egyenlő
Az emberek csak azt tehetik meg, amit a törvény előír vagy enged nekik.	DH11 előír

Item	Kód
A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akarataival szemben is.	DH12 többséggel szemben
Akik jobb anyagi helyzetben vannak, azok kötelesek többet vállalni a társadalom terheiből.	DH13 terhek vállalása
Az olyan társadalmak nem maradtak fent sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogot.	DH14 nem marad fenn
Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezethet döntésképtelenségre.	DC15 döntésképtelenség
Ha a piacgazdaság nyerteseitől elveszük a többletjövedelmet, akkor ez lefékezi a gazdasági versenyt.	DH16 többletjövedelem
A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.	DD17 egyenlőtlen jogok
Akik jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nem egyszer maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben.	DH18 joggal visszaél
Az állatoknak, mint élőlényeknek kijárnak bizonyos jogok.	DH19 állatok
Egyre több a szabály, ma már nincs az életnek egyetlen olyan területe sem, ahol az emberek teljesen szabadok lehetnek a jogi előírásoktól.	DH20 túlszabályozás
Akit megválasztott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki.	DC21 kiválaszt
Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.	DC22 nem látja át
Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig változassuk, kik vezessék az országot.	DC23 rátermett
Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.	DC24 felelős
Az országnak az az érdeke, hogy stabil kormánya legyen, amihez hosszabb távon igazodni lehet.	DH25 stabil
A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.	DH26 bírálni
Hogy mi a jó a társadalomnak, azt nem kívülről, felülről kell kispekulálni, hanem azt maguk az emberek érzik és arról maguk döntenek a választásokon.	DH27 döntenek

V/3. Demokráciafelfogás 2010-ben

2010-ben a bemutatott attitűdskálát kínáltuk a vizsgálati személyeknek, az országos reprezentatív minta tagjainak, hogy 27 item elfogadásával/elutasításával tárják fel a demokráciafelfogásukat. Az itemekről hétfokú skálán nyilatkoztak. Az itemek összességére a minta válaszátlaga 4,99 volt, ami kifejezi a pozitív válaszok túlsúlyát: 2 itemet a 6-os skálaértéknél is inkább helyeselték, a többi mérsékeltebb egyetértéssel találkozott, s mindössze 4 volt, amelyet elutasítottak, közülük 1, amelyet a 3-as értéknél is erősebb szigorral. Az alábbi táblázat a demokráciafelfogás skála tételeit tartalmazza az elfogadás-elutasítás sorrendjében, feltüntetve a skálaátlagot és a tételek ranghelyét, a táblázat az áttekinthetőség és összehasonlíthatóság érdekében most egyben közli a 2010. évi és a következő évek szerinti adatokat.

V. 3. tábla: A demokraciafelfogás skála tételeinek elfogadási-elutasítási sorrendje, 2010–2013

	Mintaátlag				Ranghely			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
DH26 bírálni	6,03	6	6,18	5,78	1	1	1	1
DH25 stabil	6,01	5,87	5,87	5,68	2	2	6	2
DH27 döntenek	5,82	5,82	5,95	5,51	3	3	5	4
DH12 többséggel szemben	5,69	5,7	6,03	5,58	4	4	3	3
DH19 állatok	5,64	5,5	6,1	5,28	5	8	2	7
DH18 joggal visszaél	5,64	5,54	5,97	5,21	6	6	4	8
DH09 többség akarata	5,62	5,64	5,62	5,34	7	5	10	6
DH20 túlszabályozás	5,54	5,47	5,81	5,4	8	10	7	5
DH13 terhek vállalása	5,46	5,54	5,74	5,13	9	7	8	9
DH06 önrendelkezés	5,43	5,39	5,72	5,06	10	11	9	11
DH11 előír	5,42	5,26	5,21	5,09	11	14	15	10
DH04 nagy különbségek	5,4	5,49	5,49	4,92	12	9	12	14
DD10 nem egyenlő	5,21	5,38	5,27	5,04	13	12	13	12
DC15 döntésképtelenség	5,2	5,04	5,26	4,89	14	17	14	16
DH02 egyenlőbb jövedelmek	5,11	5,3	5,51	4,8	15	13	11	17
DH08 önerő	5,09	5,08	5,12	4,91	16	15	17	15
DH14 nem marad fenn	4,98	5,05	5,16	4,77	17	16	16	18
DC23 rátermett	4,89	5,01	4,61	4,97	18	18	20	13
DC24 felelős	4,68	4,51	3,88	4,62	19	21	23	21
DC21 kiválaszt	4,65	4,46	4,19	4,63	20	22	21	20
DH16 többletjövedelem	4,52	4,59	4,66	4,73	21	20	19	19
DC22 nem látja át	4,45	4,23	3,92	4,36	22	23	22	23
DD07 legrosszabb gazda	4,43	4,78	4,81	4,51	23	19	18	22
DD05 erő	4,05	4,03	3,48	3,91	24	24	24	24
D01 egyenlő esély	3,58	3,67	2,94	3,5	25	25	25	26
DD03 alacsonyabb rendű	3,28	3,48	2,92	3,55	26	26	26	25
DD17 egyenlőtlen jogok	2,89	3,04	2,64	3,19	27	27	27	27

A legnagyobb egyetértéssel a demokráciába vetett hit alskála tételét (DH26) fogadták „A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek”. Ezzel együtt az első 12 item mind a DH alskálának a része, majd két pozícionyi megszakítással újra ez következnek. Ebben az élbolyban az alskála szinte teljes tematikus gazdagsága megjelenik, a választás és demokrácia összefüggésének kiemelésével. Ebbe a sorba iktatódik be a 13. pozícióban az egyenlőséget hiányoló/tagadó markáns deklaráció (DD10, *Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők*), valamint a vélemény-érvényesítés egyenlőtlensége mellett felhozott praktikus érv (DC15 „Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezethet döntésképtelenségre”). A DH sorozat után az utóbbi tétellel rokon DC állítások következnek, a semleges 4-es skálaértéknél pozitívabb átlagos megítéléssel. Tartalma szerint okkal-joggal kerül közéjük a DH alskálának egy negatív, a jövedelem-újraelosztás ellen szóló tétele (DD16). S lényegében blokkszerűen a társadalmi

megkülönböztetés DD tételei rekednek a rangsor végén, 4 közül 2 különböző eréllyel elutasítva. Legerélyesebben azt utasítják el, hogy (DD17) „A kisgyerekeknek, a betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt, beszámítható, cselekvőképes embereknek”. [Mivel kívánalmak és várankozások helyett tényállítást fogalmaz meg, kihagyhatjuk a tételek közül a D01 itemet („A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban”), amelyet a minta a 25. pozícióba állít, és informatív módon elutasít.]

V. 4. tábla: A demokráciafelfogás skála főkomponenselemzésének eredményei, 2010

	Komponens		
	1	2	3
DH27 döntenek	,665		
DH26 bírálni	,643		
DH19 állatok	,569		
DH13 terhek vállalása	,568		
DH12 többséggel szemben	,543		
DH06 önrendelkezés	,536		
DH04 nagy különbségek	,530		
DH18 joggal visszaél	,530		,313
DH25 stabil	,494	,439	
DH20 túlszabályozás	,477		
DH09 többség akarata	,430		
DH14 nem marad fenn	,421		
DH11 előír	,411		
DC15 döntésképtelenség	,405	,324	
DH02 egyenlőbb jövedelmek	,389		
DH08 önerő	,378		,360
DC23 rátermett		,710	
DC24 felelős		,707	
DC21 kiválaszt		,614	
DC22 nem látja át		,442	,366
D01 egyenlő esély		,319	
DD03 alacsonyabb rendű			,664
DD07 legrosszabb gazda			,598
DD05 erő		,313	,557
DD10 nem egyenlő			,490
DD17 egyenlőtlen jogok			,385
DH16 többletjövedelem			,369

2010-ben végeztünk egy főkomponens-elemzést, amely az alskálák itemeinek összetartozását ellenőrizte és tanúsította. A demokráciába vetett hit (DH) 17 tétele között nagy faktorsúllyal szerepelt a DH27, „Hogy mi jó a társadalomnak, azt nem kívülről, felülről kell kispukulálni, hanem maguk az emberek érzik, és arról maguk döntenek a választásokon”, illetve a DH26, „A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le

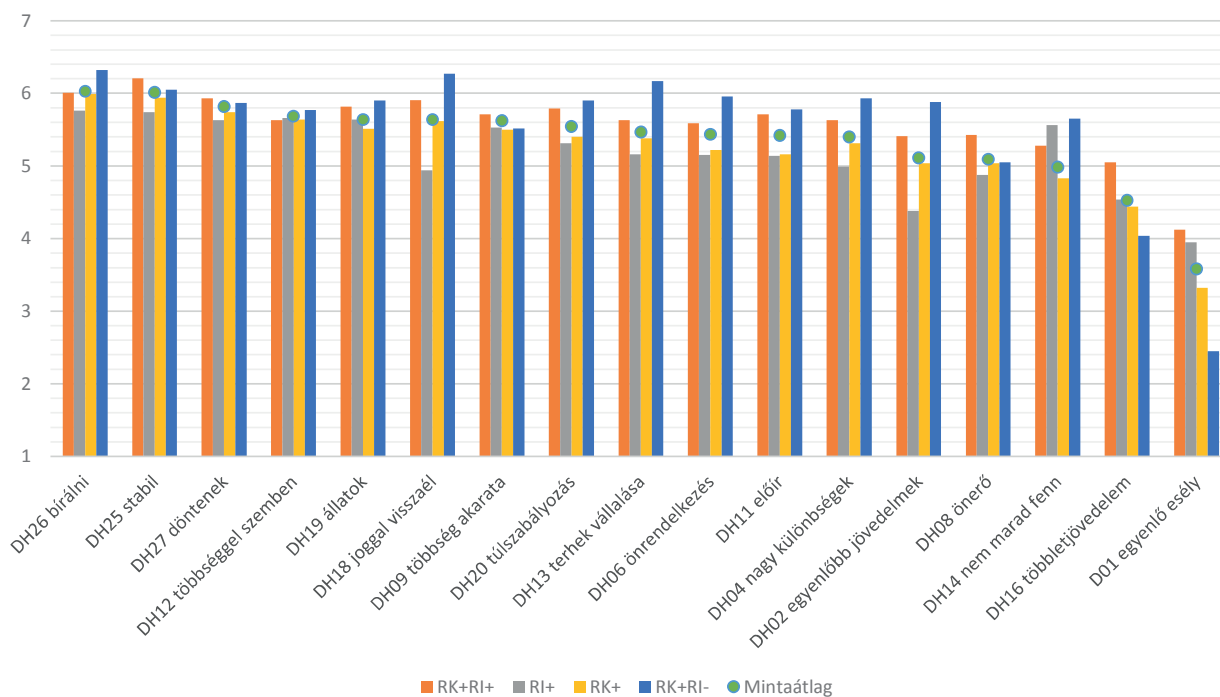
is válthatják az emberek”. E kettőt követi egy esés a faktorsúlyokban, de a 0,5 érték felett szerepel az állati jogok elfogadása (DH19), s egy gazdasági-szociális aspektus (DH13): „*Akik jobb anyagi helyzetben vannak, azok kötelesek többet vállalni a társadalom terheiből*”. Következnek az egyéni szabadságjogokat hangsúlyozó tételek (DH12 és DH6). majd a nagy társadalmi különbségek romboló hatására vonatkozó tétel (DH4), valamint a figyelmeztetés a jogállamisággal együtt járó veszélyre: „*Akik jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nemegyszer maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben*” (DH18). A 0,4-nél magasabb faktorsúllyal rendelkező tételek a választások dinamikáját ellenpontozzák a stabilitás igényével (DH25), érzékeltetik a túlszabályozás veszélyét (DH20). Itt kap helyet a demokrácia többség uralmára vonatkozó fundamentális jellemzője (DH9), a jogegyenlőség megtartó erejének vélt történeti igazolása (DH14), és a jog uralmának túlzással fenyegető értelmezése (DH11): „*Az emberek csak azt tehetik meg, amit a törvény előír vagy enged nekik*”.

2010-ben a demokráciába vetett hit tételeihez fenntartással kapcsolódik a vélemények szelektív figyelembevételének praktikus gondolata: (DC15): „*Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezethet döntésképtelenségre*”. A 0,4-es faktorsúly alatt a leggyengébben kapcsolódik ide a jövedelmi egyenlőség szocialista jellegű deklarációja (DH2), és kifejezetten határeset a libertianizmussal kacérkodó gondolat: „*Nem lehet mindent az államra hagyni, az embereknek a maguk erejével meg kell védeni önmagukat és a rendet*” (DH08).

V. 5. tábla: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitúd függvényében, 2010

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DH26 bíráltni	6,03	1,24	1	6,01	5,76	5,99	6,32	4,537	**
DH25 stabil	6,01	1,22	2	6,21	5,74	5,94	6,05	4,541	**
DH27 döntenek	5,82	1,28	3	5,93	5,63	5,74	5,87	1,986	
DH12 többséggel szemben	5,69	1,43	4	5,63	5,66	5,64	5,77	,275	
DH19 állatok	5,64	1,45	5	5,82	5,64	5,51	5,9	2,681	*
DH18 joggal visszaél	5,64	1,34	6	5,91	4,94	5,62	6,27	30,749	***
DH09 többség akarata	5,62	1,39	7	5,71	5,53	5,5	5,52	,909	
DH20 túlszabályozás	5,54	1,31	8	5,79	5,31	5,4	5,9	8,303	***
DH13 terhek vállalása	5,46	1,48	9	5,63	5,16	5,38	6,17	12,391	***
DH06 önrendelkezés	5,43	1,41	10	5,59	5,15	5,22	5,96	10,747	***
DH11 előír	5,42	1,47	11	5,71	5,14	5,16	5,78	10,116	***
DH04 nagy különbségek	5,40	1,41	12	5,63	4,99	5,31	5,93	12,450	***
DH02 egyenlőbb jövedelmek	5,11	1,59	15	5,41	4,38	5,04	5,88	25,545	***
DH08 önerő	5,09	1,52	16	5,43	4,88	5,04	5,05	4,351	**
DH14 nem marad fenn	4,98	1,58	17	5,28	5,56	4,83	5,65	13,708	***
DH16 többletjövedelem	4,52	1,70	21	5,05	4,54	4,44	4,04	8,448	***
D01 egyenlő esély	3,58	1,89	25	4,12	3,95	3,32	2,45	24,593	***
Átlag	5,35	1,45		5,58	5,17	5,24	5,56		
D01 nélküli átlag	5,46	1,43		5,67	5,25	5,36	5,75		

(Sznifikanciasznit jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

V. 1. ábra: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2010

V. 6. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadásakor, 2010

	DH26 bírálni	DH25 stabil	DH27 döntenek	DH12 többséggel szemben	DH19 állapotok	DH18 joggal visszaél	DH09 többség akarata	DH20 túlszabályozás	DH13 terhek vállalása	DH06 önrendelkezés	DH11 előír	DH04 nagy különbségek	DH02 egyenlőbb jövedelmek	DH08 önerő	DH14 nem marad fenn	DH16 többletjövdelem	D01 egyenlő esély
A>B		**				***		**	*	*	**	***	***	**	***	*	
A>C								**		*	***			*	*	**	***
A>~D									*							***	***
B<C						***							***				**
B<D	**					***		**	***	***	**	***	***		***		***
C<D						***		**	***	***	**	**	***		***		***

Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

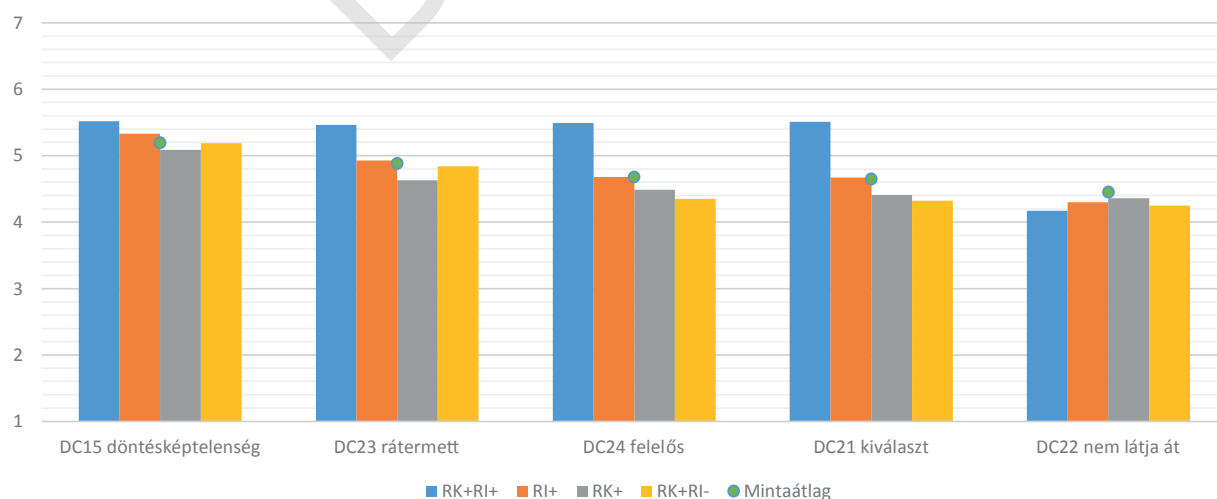
A DH alszála esetében átfogónak, átütőnek mutatkozik az a tendencia, hogy a legtöbb tétellel leginkább a konzervensen rendszerkritikus kérdezettek (RK+RI-) értenek egyet, s a legtöbb esetben

a leginkább visszafogott a rendszerigazolók csoportja (RI+); ez 11-11 esetben fordul elő, ebből 8 alkalommal állnak szemben ők egymással (élen a DH26 esetével). Ha ez a szembenállás hiányzik, akkor a csoportközi nézetkülönbségek nem is szignifikáns mérvűek (DH27, DH12 és DH09). Az „igent-mondó” RK+RI+ típus a közeleső vélemények esetében kerül egyszer, véletlenszerűen az utolsó helyre, 6 esetben viszont nagy mérvű egyetértésével tűnik ki. Így van ez akkor is, amikor a többletjövedelem elvonását ellenzi (DH16), illetve az egyenlőség érvényesülésére vonatkozó (az alskálába be nem vonható) ténymegállapítást pártolja – különösképpen az RK+RI– csoport fenntartása, illetve tagadása ellenében. (Az RK+ csoport az RK+RI– típus oldalán áll, de attól rendre szignifikánsan elmarad, az igenlésben és ellenzésben egyaránt.) Áttekintve a rendszerattitúd alapján képzett típusok közötti különbségeket: nyilvánvaló egyrészt, hogy a minta legnagyobb egyetértésével találkozó DH tételekkel kapcsolatban viszonylag ritkán találunk álláspontjuk között számottevő eltérést, másrészt a rendszerigazolók csoport (RI+) sűrűn eltávolodik az RK+RI+ csoporttól és az RK+RI– típustól is, ez utóbbit szisztematikus véleménykülönbség választja el az RK+ típus képviselőitől is. (Az egyenlő esélyek tényének elbírálásakor az alskálára jellemző csoportközi viszonylatok felborulnak, részint ellentétükbe fordulnak.)

V. 7. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitúd függvényében, 2010

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI–	ANOVA F	
DC15 döntésképtelenség	5,20	1,56	14	5,52	5,33	5,09	5,19	3,419	*
DC23 rátermett	4,89	1,80	18	5,46	4,93	4,63	4,84	7,993	***
DC24 felelős	4,68	1,77	19	5,49	4,68	4,49	4,35	14,689	***
DC21 kiválaszt	4,65	1,85	20	5,51	4,67	4,41	4,32	16,024	***
DC22 nem látja át	4,45	1,69	22	4,17	4,3	4,36	4,25	12,200	***
Átlag	4,77	1,73		5,23	4,78	4,60	4,59		

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

V. 2. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitúd függvényében, 2010

V. 8. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alszála tételeinek elfogadásakor, 2010

	DC15 döntés-képtelenség	DC23 rátermett	DC24 felelős	DC21 kiválaszt	DC22 nem látja át
A>B		*	***	***	***
A>C	*	***	***	***	***
A>D		*	***	***	***
B>C					
B>D					
C>≈D					

Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

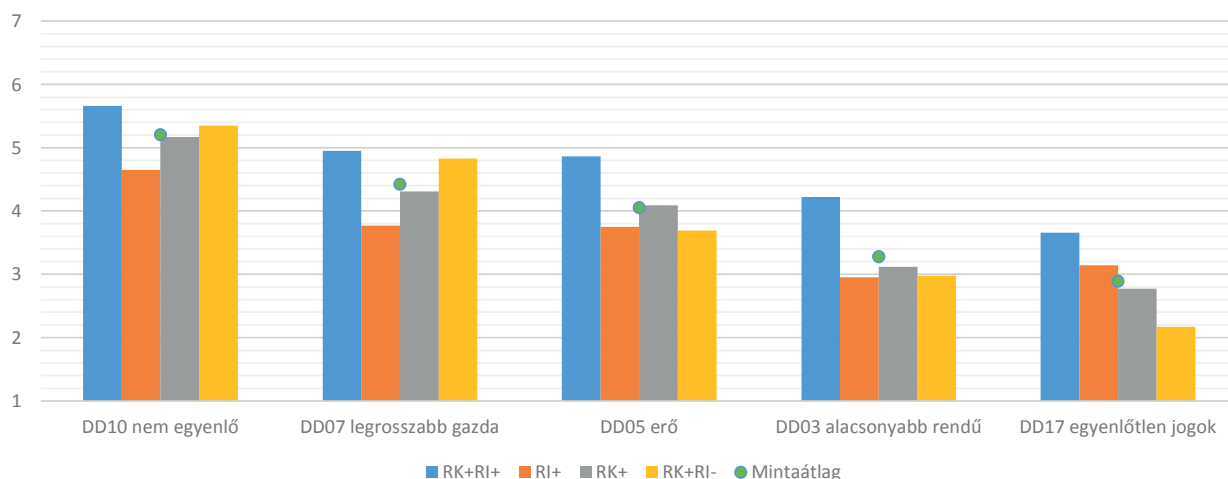
A 2010-ben lebonyolított főkomponens-analízis 4 hatalomkoncentrációt érintő itemet talált egy-ségben (ezekhez csapódott az alszála nem sorolható D01 tényállítás), melyek köréből – az említett módon – kimaradt a DC15 jelzetű tétel, a vélemények szelektív figyelembevételéről. A legnagyobb factorsúllyal rendelkező itemek a DC23 („Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg hatalmát, a választás nem arra való, hogy mindig változassuk, kik vezessék az országot”) és a DC24 („Az ellen-zéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megza-varni a munkáját”) voltak: mindkettő 0.7 szint felett. Lazábban kötődött ide a DC21 („Akit meg-választott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki”) és DC22 („Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán úgysem lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát”).

E legutóbbi item kivételével a rendszerattitűd alapján képzett csoportok közül rendre az RK+RI+ fejezte ki legnagyobb mérvű egyetértését, mellyel szemben vagy az RK+, vagy az RK+RI- csoport állt. A DC22 kivételes esetében viszont az RK+RI+ csoport az ellenvégletet képviseli, viszonylag a legnagyobb fenntartást fejezi ki. A csoportközi szignifikáns nézetkülönbségeket számlálva pro vagy kontra ez a csoport tér el leggyakrabban – valamennyi mástól – a hatalomcentralizáció tekintetében.

V. 9. tábla: A diszkrimináció alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2010

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DD10 nem egyenlő	5,21	1,64	13	5,66	4,65	5,17	5,35	12,186	***
DD07 legrosszabb gazda	4,43	1,80	23	4,95	3,77	4,31	4,83	16,036	***
DD05 erő	4,05	1,83	24	4,86	3,75	4,09	3,69	15,267	***
DD03 alacsonyabb rendű	3,28	2,05	26	4,22	2,95	3,12	2,98	15,948	***
DD17 egyenlőtlen jogok	2,89	1,98	27	3,66	3,14	2,77	2,17	14,507	***
Átlag	3,97	1,86		4,67	3,65	3,89	3,80		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** p<,001)

V. 3. ábra: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2010

V. 10. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alskála tételeinek elfogadásakor, 2010

	DD10 nem egyenlő	DD07 legrosszabb gazda	DD05 erő	DD03 alacsonyabb rendű	DD17 egyenlőtlen jogok
A>B	**	***	***	***	
A>C	*	**	***	***	*
A>D			***	***	***
B<C	**	**			
B<D	**	***			***
C>D		*			*

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A 2010. évi főkomponens-elemzés a Társadalmi megkülönböztetés alskála itemeinek összetartozását hiánytalanul kimutatta, ezen felül ide sorolódott a DH16 tétel, „Ha a piacgazdaság nyerteseitől elveszjük a többletjövedelmet, akkor ez lefékezi a gazdasági versenyt”. A legnagyobb faktorsúllyal rendelkező tétel a jellegzetes, markáns tartalmú DD03. „Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások”, ezt követi az állam gazdasági szerepvállalásának negatívan minősítése (DD07), s az állítás, hogy a célok elérése szükségessé teszi erő alkalmazását egyes csoportokkal szemben (DD05). Az alskála itemeinek sorát két tartalmilag releváns tétel zárja: annak deklarációja, hogy az emberek soha nem egyenlők (DD10) és különböző csoportokat eltérő jogok illetnek meg (DD17). Az alskála egészében az elfogadás-elutasítás kontinuumában a negatív végletet képviseli, kivétel tekintetben a DD10 kedvező fogadtatása, a mélypont pedig az egyenlőtlen jogok hirdeteése, a DD17 item megítélése.

A rendszerattitűdök alapján képzett csoportok közül minden esetben az RK+RI+ adja a leginkább elfogadó minősítést, illetve a DD17 esetében a leginkább toleráns választ. Az ellenoldalon

találjuk a rendszerigazoló csoportot, három ízben (DD07, DD10 és DD03). Az első két esetben az RK+RI- csoport ebben az ellenkezésben nem osztozik, a harmadik esetben és az erő alkalmazásáról szólván (DD05) közel áll hozzá, a jogok egyenlőtlenségével (DD17) szemben viszont radikálisabban, az összesek közül a leghatározottabban lép fel. Ez a különbség az RI+ és az RK+RI- csoport között szignifikáns mérvű, mint ahogy minden item kapcsán találunk számottevő csoportközi nézetkülönbségeket, amelyek főként az RK+RI+ csoport egyetértő álláspontját határolják el, legkritikábban viszont az RK+ és az RK+RI- típusok között jelentkeznek.

A Demokrácia skála alszállái, az általuk megtestesített gondolatok azt az erősort követik, hogy kifejezetten erős támogatásban részesül a DH, egyértelműen gyengébben a DC és a semlegesség határán, de végső soron 2010-ben elutasítják a DD itemeket. Csak az átlagszámokat nézve mindhárom vonatkozásban a RK+RI+ rendszerattitűd-csoport adja a legpozitívabb válaszokat. Az RK+RI- csoport képviselői a DH itemek tekintetében megközelítik, alkalmasint felülműlják, és az alszállák fogadtatásában náluk a különbségek markánsabbak, ők a négy típus közül a központosítás (DC) tekintetében különösen visszafogottak. Hozzájuk áll közel az RK+ típus, míg az RI+ csoport él a legtöbb fenntartással mind a DH, mind a DD terén. A három alszállá hierarchiája viszont mind a négy csoport válaszaiban visszatér.

A kérdezettek társadalmi-demográfiai jellemzői gyakoroltak hatást demokráciafelfogásukra, a Demokrácia skála tételeire adott válaszaikat árnyalták. Így tendenciaszerű különbségek mutatkoznak a férfiak és nők álláspontja között, így az állatokat megillető jogok tekintetében (DH19), a jogszabály-követés hangsúlyozásában (DH11), valamint a jövedelemegyenlőség igényében (DH02) – ezeket rendre a kérdezett nők képviselték inkább, viszont a férfiak hajlottak inkább arra, hogy társadalmi csoportokkal szemben alkalmasint erőt kell alkalmazni (DD05). A vélekedések strukturálásában jelentős szerepet játszik az iskolázottság: *a magasabb (egyetemi) végzettségűek* még a demokráciával kapcsolatos közkeletű nézeteknek is viszonylag *visszafogottan* adnak hangot. Ez megüti a szignifikancia szintjét is, amikor kevésbé hangsúlyozzák a jövedelemegyenlőség szükségességét (DH02), vagy amikor nem tesznek engedményeket embercsoportok megbélyegzésének (DD03). Ezért is különös figyelmet érdemelnek azon esetek, amikor alacsonyabb iskolázottságú társaiknál *harsányabban* képviselnek egy-egy álláspontot, így amikor a demokrácia lényegét az egyén (akár a többséggel is szembe szegülő) vélemény szabadságával azonosítják (DH12), fokozottan elfogadják, hogy különböző vélemények eltérő mértékben esnek latba a döntéshozatalban (DH15), illetve az ők is az állati jogok pártjára állnak (DH19). Az *alacsonyabb iskolázottságúak* (8 osztályt, illetve az ennél kevesebbet végzettek) inkább pártolják a jövedelemegyenlőséget ((DH02), nyomatékkal képviselik, hogy a demokrácia a többségi elvet követi (DH09), egyszerre jogtisztelők, de tartanak a jogismerettel való visszaéléstől (DH11, DH18), s visszatérően hajlanak *a hatalmi jogosultságok elismerésére, a folytonosság és stabilitás fontosságának kiemelésére* (DC21, DC23, DC24, DH25). A lakóhely urbanizáltságának hatása értelemszerűen mutat párhuzamosságokat az iskolázottsággal, így a községek lakói erősen hangsúlyozzák a többségi elvet a demokráciában (DH09), ugyanakkor osztják a jogállamisággal esetleg együtt járó bürokráciával szembeni fenntartásokat (DH18, DH20), az egyenlőség barátai, és hajlanak arra, hogy ennek érvényesülésében lássák a társadalom történeti fennmaradásának titkát (DH02, DH14). A budapestiek 2010-ben ezt kevésbé hangsúlyozták, viszont nyomatékkal kiemelik az országvezetés stabilitásának fontosságát (DH25). Az idős kérdezettek körében mutatkozó halványabb életkori tendencia, hogy a társadalmi egyenlőség érvényesülését kevésbé élesen vitatják (D01), egyes társadalmi csoportok pejoratív címkézését kevésbé határozottan utasítják el (DD03), vagy az

állati jogok létét különösképpen nem hangsúlyozzák (DH19), miközben a jogegyenlőtlenséget nem tűrnék (DD17), és a jövedelmek újraelosztását nem ellenzik (DH16). A különböző korosztályok között a mérhető eltérések nem utolsósorban abban jelentkeznek, hogy a fiatalabb csoportok (a 71, illetve 81 után születettek) több vonatkozásban fenntartással fogadják a felkínált tételeket, így kevésbé támogatják az emberek örök egyenlőtlenségének deklarációját (DD10), de azt is, hogy az egyenlőtlenségek vezetnének a társadalmak felbomlásához (DH14), s a választások demokratikus lehetőségét sem abszolútizálják (DH26, DH27, DC21), ezzel együtt kevésbé radikálisok az idősebb korosztályoknál az életkori, egészségi státussal összekapcsolható jogegyenlőtlenségek elutasításában (DD17).

A kérdézet minta markáns politikai csoportjai közül a Fidesz szavazói többségi elvet, a többségtől nyert országvezetői felhatalmazás fontosságát, stabilizáló szerepét jobban kiemelik (DH09, DC21, DC23, DC24, DH25); ehhez képest is szignifikáns, hogy az államot kevésbé tartják rossz gazdának (DD07), és az egyenlőtlenség létét kevésbé tekintik a társadalmi berendezkedést történetileg destabilizáló tényezőnek (DH14). Az MSZP támogatói viszont az államot inkább minősítik a legrosszabb gazdának, inkább ellenzik a többletjövedelmek újraelosztását (DH16), inkább tartanak a joggal való visszaéléstől (DH18, DH20), miközben visszatérően kifejezik fokozott hajlandóságot a szociális egyenlőség és az emberi szabadságjogok támogatására.

V/4. Demokráciafelfogás 2011-ben

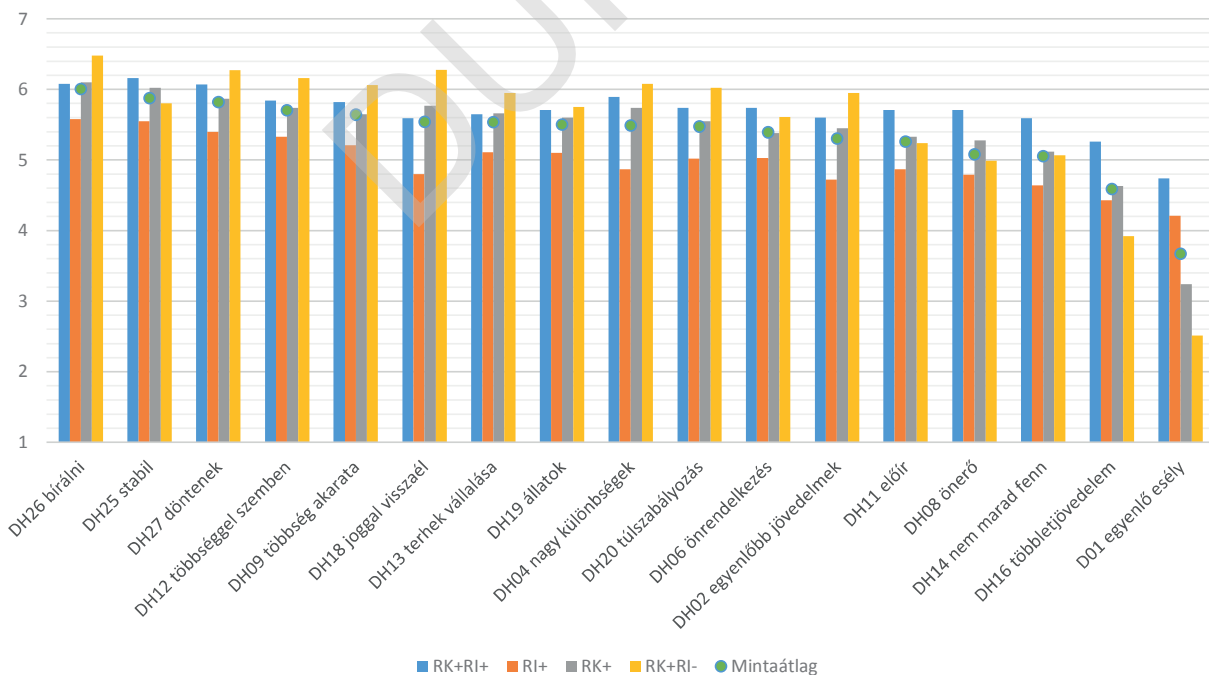
2011-ben a demokráciafelfogás skálát az országos reprezentatív minta igen hasonló módon fogadta, mint elődje egy évvel korábban (lásd V. 3. tábla). A 27 item megítélése a hétfokú skálán átlagosan – százados pontossággal megismételten – 4,99. A szélső itemek közötti távolság, a range alig-alig szűkült.

A korábban vezető item (DH26) itt ugyancsak az első lesz, az egyedüli, amely átlagosan 6.00 skálafokot ér el, az utolsó tétel újfent ugyanaz (DD17), elutasítottsága csak néhány századdal halványabb (3,04). Az első 4 item ugyanaz, mint egy évvel ezelőtt volt, most 11 sor elején álló tétel *egybefüggően a demokráciába vetett hit alskálába* tartozik. Ezt egymagában szakítja meg az emberi egyenlőtlenség tétele (DD10, „Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők”), amelylyel a minta átlagosan viszonylag nagy mértékben egyetért. Ezt az egyetértés sorában újfent 4 DH item követi, amelyekre két, a hatalomkoncentráció irányába mutató tétel következik az átlagban 5-ös skálaérték határán: „Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezethet döntésképtelenségre” (DC15), illetve „Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk. kik vezessék az országot” (DC23). Az állami köztulajdon és a jövedelmek újraelosztásának ellenzése különböző alskálák elemeként, de tartalmi összhangban (DD07 és DH16), az 5-ös skálaértékhez alulról közelítő pozíciókat foglal el. Ezt követően blokszerű egységben következik a hatalom-összpontosítás 3 átlagosan még elfogadott iteme, majd 3 társadalmi diszkriminációt kifejező tétel az elutasítás határán, illetve elvitatott tartalommal. (Ez utóbbiak közé iktatódik az egyenlő esélyek valós érvényesülésére vonatkozó tényállítás, D01, amelyet a kérdézetek 2011-ben is elvetnek.) A jogegyenlőséget tagadó állítás ütközik a minta legnagyobb ellenállásába, a tételek elfogadási rangsora 2011-ben e kritikus ponton is egybevág az előző évvel.

V. 11. tábla: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DH26 bírálni	6,00	1,23	1	6,08	5,58	6,10	6,48	18,783	***
DH25 stabil	5,87	1,28	2	6,16	5,55	6,02	5,80	9,228	***
DH27 döntenek	5,82	1,31	3	6,07	5,40	5,87	6,27	17,074	***
DH12 többséggel szemben	5,70	1,41	4	5,84	5,33	5,74	6,16	11,752	***
DH09 többség akarata	5,64	1,45	5	5,82	5,21	5,65	6,06	11,800	***
DH18 joggal visszaél	5,54	1,41	6	5,59	4,80	5,77	6,28	39,713	***
DH13 terhek vállalása	5,54	1,49	7	5,65	5,11	5,66	5,95	12,083	***
DH19 állatok	5,50	1,56	8	5,71	5,10	5,60	5,75	8,301	***
DH04 nagy különbségek	5,49	1,48	9	5,89	4,87	5,74	6,08	32,248	***
DH20 túlszabályozás	5,47	1,41	10	5,74	5,02	5,55	6,02	18,906	***
DH06 önrendelkezés	5,39	1,40	11	5,74	5,03	5,38	5,61	9,873	***
DH02 egyenlőbb jövedelmek	5,30	1,47	13	5,60	4,72	5,45	5,95	28,641	***
DH11 előír	5,26	1,56	14	5,71	4,87	5,33	5,24	9,731	***
DH08 önerő	5,08	1,52	15	5,71	4,79	5,28	4,99	12,928	***
DH14 nem marad fenn	5,05	1,60	16	5,59	4,64	5,12	5,07	11,077	***
DH16 többletjövedelem	4,59	1,65	20	5,26	4,43	4,63	3,92	14,847	***
D01 egyenlő esély	3,67	1,97	25	4,74	4,21	3,24	2,51	45,071	***
Átlag	5,35			5,70	4,98	5,42	5,54		
D01 nélküli átlag	5,45			5,76	5,03	5,56	5,73		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 4. ábra: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011

V. 12. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2011

	DH26 bírálni	DH25 stabil	DH27 döntenek	DH12 többséggel szemben	DH09 többség akarata	DH18 joggal visszaél	DH13 terhek vállalása	DH19 állatok	DH04 nagy különbségek	DH20 túlszabályozás	DH06 önrendelkezés	DH02 egyenlőbb jövedelmek	DH11 előír	DH08 önerő	DH14 nem marad fenn	DH16 többletjövedelem	D01 egyenlő esély
A>B	**	***	***	**	**	***	**	**	***	***	***	***	***	***	***	***	*
A>C														*	*	**	***
A>D	*					***								**		***	***
B<C	***	***	***	**	**	***	***	**	***	***	*	***	**	***	**		***
B<D	***		***	***	***	***	***	**	***	***	**	***				*	***
C<D	*		*	*	*	**				**		**				***	**

(Sznifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

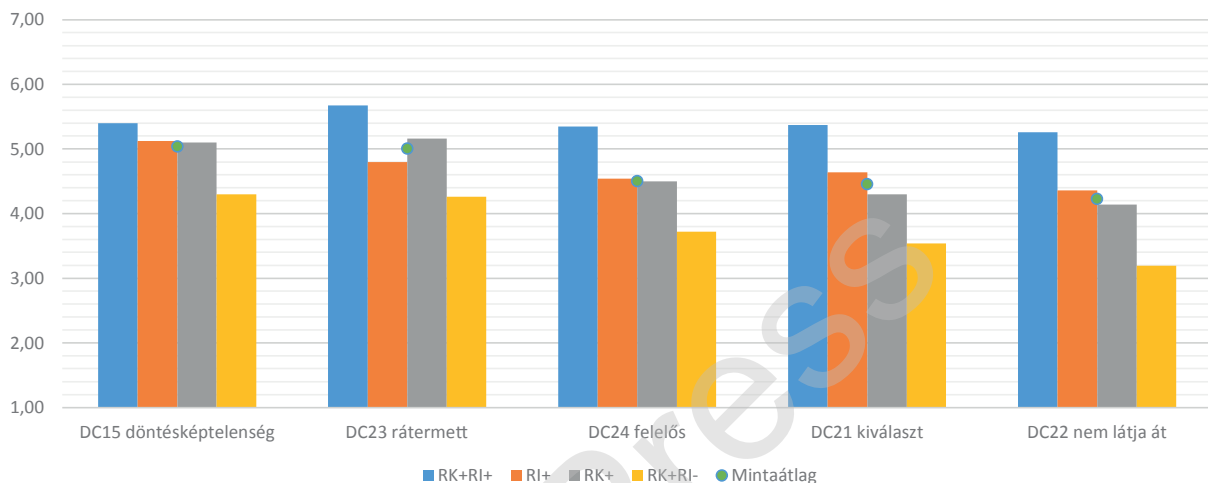
2011-ben a demokráciába vetett hit alskála itemei zömmel a 6-os skálaértéktől az 5,05-ig terjedő szakaszon helyezkedtek elfogadás/elutasítás kontinuumában. Ezen a szakaszon mindössze a többletjövedelem újraelosztásának ellenzése (DH16) esett kívül, amelyet még elfogadták. Az esélyegyenlőségre vonatkozó tényállítás (D01) szervesen tartozik ide, s ettől eltekintve valamennyi DH tételt a rendszerigazoló csoport (RI+) fogadta el a legkevésbé (bár egyiket sem tagadta). 10 esetben a tételt a rendszerkritikus (RK+RI-) típus vallotta leginkább a sajátjának (7-szer a 6-os skálafoknál magasabb értékkel – ami is a kiemelkedő pozíciót elfoglaló DH26 item esetében elérte a 6.48-as szintet). A további 7 tételt leginkább az RK+RI+ csoport képviselte, ez hangsúlyozta leginkább a stabilitás igényét (DH25), a jogszabályok követésének fontosságát (DH11), az egyéni jogokat és aktivitást (DH06, DH08), a társadalmi különbségek rendszerbontó szerepét (DH14). Mint ahogy főként ők fogadták el a többletjövedelem újraelosztásának kárát (DH16), s azt is, hogy ténylegesen egyenlők lennének társadalmunkban az emberek esélyei (D01), amit a rendszerkritikusok (RK+RI-) kifejezetten elutasítottak – markánsan elhatárolva álláspontjukat.

A rendszerattitűd-csoportok között jelentkező szignifikáns nézetkülönbségeket áttekintve szembevetendő az RI+ típus mindenoldalú elmaradása a demokráciába vetett hit tekintetében. (Az itemek – itt erőtlenebb – preferencia-sorrendje ugyanakkor nem szakad el a mintaegészről, legfeljebb a joggal való visszaélés – DH18, illetve a nagy társadalmi különbségek kihatásai – DH04 tekintetében vonakodik fokozottan e típus.) Az RK+ típus nem tér el szignifikánsan az RK+RI+ és az RK+RI- csoportoktól, még ha kisebb-nagyobb mértékben tőlük különböző álláspontot is képvisel. Az alskála tételeivel jórészt egyetértő két típus demokráciafelfogásában szórványosan – de jellegzetes pontokon – találunk statisztikai értelemben jelentős nézetkülönbséget, legyen szó a bírálat jogáról, vagy a visszaélés lehetőségéről.

V. 13. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DC15 döntésképtelenség	5,04	1,64	17	5,40	5,12	5,10	4,30	11,064	***
DC23 rátermett	5,01	1,78	18	5,67	4,80	5,16	4,26	15,473	***
DC24 felelős	4,51	1,84	21	5,35	4,54	4,50	3,72	17,861	***
DC21 kiválaszt	4,46	1,86	22	5,37	4,64	4,30	3,54	23,959	***
DC22 nem látja át	4,23	1,79	23	5,26	4,36	4,14	3,19	32,975	***
Átlag	4,65	1,78		5,41	4,69	4,64	3,80		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 5. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011.

V. 14. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2011.

	DC15 döntés- képtelenség	DC23 rátermett	DC24 felelős	DC21 kiválaszt	DC22 nem látja át
A>B		***	***	**	***
A>C		*	***	***	***
A>D	***	***	***	***	***
B>C					
B>D	***	*	***	***	***
C>D	***	***	***	***	***

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

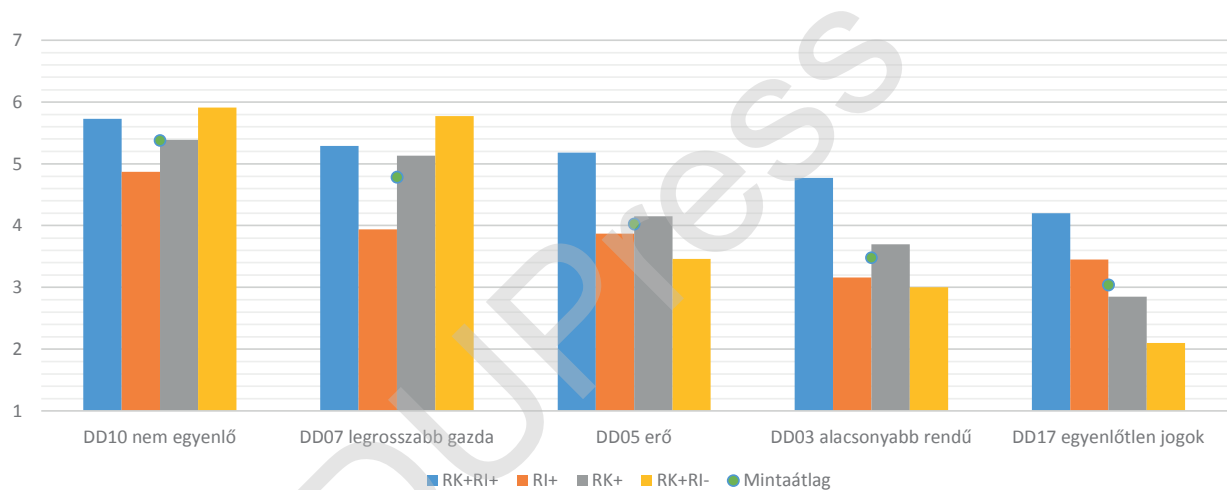
2011-ben a hatalom-összpontosítás alskála tételei közül 5-ös skálaértéknél magasabb egyetértéssel 2 állítás találkozott, a vélemények szelekciójának DC15 tétele és a rátermett vezetés megőrzésére utaló DC23 item. Valamennyi tételt 4-es skálaértéknél pozitívabb egyetértés fogadja.

A rendszerattitűd-típusok közül kivétel nélkül, minden esetben az RK+RI+ csoport támogatása emelkedik ki (mindenkor 5-ös skálaértéken felül), és az ellenpólust rendre az RK+RI- képviseli. Az RI+ rendszerigazolók pozíciója meghúzódik az RK+RI+ csoporté mögött (a DC23 esetében még az RK+ csoportnál is visszafogottabb), nem markáns.

V. 15. tábla: A diszkrimináció alkála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011

	Minta- átlag	Szórás	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DD10 nem egyenlő	5,38	1,57	12	5,73	4,87	5,39	5,91	17,311	***
DD07 legrosszabb gazda	4,78	1,82	19	5,29	3,94	5,13	5,77	46,840	***
DD05 erő	4,03	1,84	24	5,18	3,87	4,15	3,46	22,643	***
DD03 alacsonyabb rendű	3,48	2,05	26	4,77	3,16	3,70	3,00	23,362	***
DD17 egyenlőtlen jogok	3,04	2,04	27	4,20	3,45	2,85	2,10	28,730	***
Átlag	4,14	1,86		5,03	3,86	4,24	4,05		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** p<,001)

V. 6. ábra: A diszkrimináció alkála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságai a rendszerattitűd függvényében, 2011

V. 16. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alkála tételeinek elfogadásakor, 2011

	DD10 nem egyenlő	DD07 legrosz- szabb gazda	DD05 erő	DD03 alacso- nyabb rendű	DD17 egyenlőt- len jogok
A>B	***	***	***	***	**
A>C			***	***	***
A>D			***	***	***
B<C	***	***		**	**
B<D	***	***			***
C>D	**	**	**	**	**

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

2011-ben a diszkrimináció (DD) alszála elemei összességükben a legrosszabb, részleteikben viszont differenciált megítélésben részesültek. Az emberek egyenlőtlenségére vonatkozó – nem teljesen egyértelmű – DD10-es tétel fogadtatása pozitív, a DH itemek közé emelkedik. Visszafogottabb, a 4-5 skálaszakaszon helyezkedik el a DD07 és a DD05 tételek fogadtatása, az állami gazdálkodásról, illetve erő alkalmazásáról társadalmi csoportok között, s már elutasításban részesül az egyes csoportok alacsonyabbrendűségének tételezése (DD03) és az egyes csoportokat megillető jogokra vonatkozó deklaráció (DD17). A rendszerattitűdök különböző típusait képviselő csoportok közül e téren is erősen hajlik az elfogadásra az RK+RI+, de két esetben – amikor arról van szó, hogy az emberek soha-sehol nem egyenlők (DD10), illetve hogy az állam a legrosszabb gazda (DD07), az RK+RI- csoport az egyetértésben fölé kerekedik, s ezen esetekben a rendszerigazoló RI+ csoport képviseli a kételkedő ellenoldalt (ami e kritikus tételek esetében annyit jelent, hogy szerintük jelentkezik egyenlőség a társadalomban és az állam nem vádolható azzal, hogy gazdálkodása a lehető legrosszabb). A három további tétel esetében a radikális fenntartások szószólója épp az RK+RI- típus lesz, ami is különösen erőteljesen és látványosan nyilvánul meg a jogok egyenlőtlenségének elutasításában (DD17).

A mintaegész lényegesen elfogadóbb a DH itemekkel, mint a DC és a DD tételekkel szemben. Újfént azt láthatjuk, hogy az RK+RI+ csoport adja a legkedvezőbb, a leginkább elfogadó válaszokat mindhárom (tartalmilag divergáló) alszálán, s mértékkel is differenciál közöttük (az átlag a DD esetében is 5.03!). Ehhez képest az RK+RI- csoport a DH tekintetében hozzá közel áll, fölé is kerekedik, ám a DD itemek tekintetében összességében kételkedő, a DC viszonylatában meg kifejezetten elutasító (amivel megtöri az alszála általános hierarchiáját is). Kevésbé, de differenciáltak az RK+ típus különböző alszálaakra adott válaszai, az RI+ a mintaegész általános trendjének megfelelően különbözteti meg az alszála mondandóját, viszont a négy típus közül ő az, aki a DH-val kapcsolatban és a DD-vel kapcsolatban a leginkább visszafogott, a hatalomcentralizációt (DC) tekintve 2011-ben is az RK+RI+ után a második helyen áll.

A demokráciával kapcsolatos tételek fogadtatására különböző társadalmi-demográfiai tényezők kimutatható hatást fejtettek ki, így például tendenciaszerűen a férfiak fogékonyabbnak mutatkoznak az erő, a hatalom-összpontosítás, a társadalmi különbségtétel hangsúlyozására, vagy legalábbis jobban tolerálják az ez irányba mutató állításokat. Ez a különbség 2 ponton emelkedik szignifikáns szintre, egyfelől amikor az erő alkalmazásának szükségességéről szólnak (DD05), másfelől amikor hangsúlyozzák kételyüket, hogy az emberek nagy többsége képes átlátni a társadalmi problémák bonyolultságát (DC22). Mindettől nagyobb távolságot tartva a nők például inkább hajlottak a feltétlen szabálykövetés hangsúlyozására, valamint nagyobb hangsúlyt vetettek a jogegyenlőség szerepére a társadalmak stabilitásában. A minta elárul életkorral összefüggő tendenciákat, például az idősebbek a hatalom stabilitásának oldalán állnak (DC23), birtokosait jobban respektálják (DC21, DC24) és inkább kételkednek abban, hogy a tömegek átlátják a bonyolult közügyeket (DC22), viszont kitapinthatóan jobban idegenkednek az erő alkalmazásától társadalmi konfliktusokban, illetve társadalmi kategóriák kollektív leértékelésétől. A fiatalabbak, különösen az 1951 után született korosztály a felkínált tételeket általában és a hatalom tekintetében visszafogottan kezelik, a szabálykövetést kevésbé abszolutizálják (DH11), kevésbé követelik a jobb anyagi helyzetük fokozott áldozatvállalását (DH13), kevésbé tartanak a joggal való visszaéléstől, és nem tekintik fátumnak az emberek közötti egyenlőtlenséget sem. A különböző iskolai végzettségű csoportok

között is mutatkoznak jellegzetes tendenciák: az iskolázottság szintjének növekedésével fokról fokra nő a fenntartás a hatalom kiterjesztésével, őrzésével szemben (DC21, DC23, DC24), nem becsülik le a tömegek politikai átlátását, de kevésbé hajlanak a többség (DH09) és az egyenlőség kultuszára (DH02), a javak és a jogi kompetencia különbségeit (DH18) inkább tolerálják, mint a kevésbé iskolázott társaik. (2011-ben az állati jogokról az egyetemet végzettek visszafogottabban nyilatkoznak, mint az iskolázatlanok.) A községekben élők a városlakókhöz és különösen a budapestiekhez képest különös érzékenységet árulnak el az államra és a jogra vonatkozó tételekkel szemben, tartalmuktól talán némileg függetlenül nagyobb egyetértéssel fogadják azokat. A felkínált 27 tételből 18 esetben a kevésbé urbanizált települések lakói adnak inkább igenlő választ: vonatkozik ez arra, hogy szabálykövető magatartás a kívánatos (DH11), az államnak alapvető dolga az önrendelkezés biztosítása (DH06), öntevékenységgel kell csökkenteni az állam terheit (DH08), az állam rossz gazda (DD07), az egyenlőség a társadalmi stabilitás kulcsa (DH14). Mindössze 4 olyan tétel van, melyekkel kapcsolatban a községekben élők a visszafogottabbak (ezek közé tartozik egyébként annak éles elutasítása, hogy lennének alacsonyabb rendű emberek, vagy különböző csoportok jogállásában lehet/kellene különbséget tenni).

A politikai pártállás befolyásolja a demokráciával kapcsolatos tételek fogadtatását, e tekintetben a *Jobbik* hívei játszanak különösen *kirívó* szerepet. A 27 állításból 18 tétellel kapcsolatban az összes politikai csoport közül a legkevésbé elfogadó a támogatóinak véleménye. A Fidesz szavazóinak csoportjával szemben a hatalom kizárólagos birtoklását bírálják (D27, DC21) s nem kételkednek az emberek többségének politikai ítélőképességében (DC22), nem rosszállják a jövedelmek újraelosztását (DH16), viszont a legkevésbé értnek egyet azzal, hogy az emberek tevékenysége a szabályok követésében merüljön ki (DH11). Ők vetik el a legkisebb erővel a társadalmi csoportok megbélyegzését, és képviselik leginkább az erő alkalmazását társadalmi konfliktusokban. E tekintetben az MSZP támogatói állnak tőlük a legtávolabb a politikai csoportok közül, csakúgy mint amikor az egyenlőség célját, a társadalom stabilitásában játszott szerepét, a választások fontosságát, az államnak a szabadságjogok biztosítására való kötelezettségét (DH06) hangsúlyozzák. Ezen dimenziókban a Fidesz szavazói köztes álláspontot képviselnek, máskor – például az egyenlő esélyek érvényesülésének elvitatásakor – a Fidesz viszonylag pozitív és a *Jobbik* markánsan kritikus helyzetmegítélése között a politikai triádból az MSZP támogatók helyezkednek el félúton.

V/5. Vélekedések a jogról, alkotmányról, jogállami működésről 2011–2013

Az Előszóban közös munkaként felelgetett adatgyűjtés és az eredmények értelmezése a jog szociálpszichológiájának szentelt kötetünkben már szakmai nyilvánosságot kapott, saját közleményemen túl Berkics Mihály és Krekó Péter koherens és módszertani szempontból kimunkált tanulmányaiban, melyekhez képest itt egy lazább leírás keretében a demokráciafelfogást érintő megfigyelésekre fókuszálok (Berkics, 2015; Krekó, 2015).

A Demokrácia skála számos tárgykört érintett, különböző megközelítésben. 2011-ben volt alkalmunk arra, hogy körbejárva e témaköröket további vélekedések megítélését kérve/kapva, a *D* itemek fogadtatásának gondolati kontextusáról formáljunk képet a válaszadó mintán. Ezen kiegészítő árnyaló információkat – itt szelektált – további (J) skála-itemek révén nyertük, melyeket csoportosítva, elszórta, különböző formában tettünk fel.

A demokraciáfelfogás skála (2011 évi) fogadtatása megalapoz bizonyos várakozásokat:

- egyes tételek olyan mérvű társadalmi konszenzussal találkoznak, hogy a rendszerattitűd-csoportok között sem mutatkozik megítélésükben nézetkülönbség, az elfogadásnak ez a mértéke a DH itemek gondolatkörében várható;
- a válaszadók körében alapvetően elutasított (DD, és egyes DC) itemek gondolatkörében a konformista válasz-beállítottságú RK+RI+ csoport a mintaegészhez képest relatíve elfogadottabbnak mutatkozik;
- RK+RI- csoport markáns tartalmi irányultságán túl is vélhetően/várhatóan nonkonform válaszbeállítottságúnak mutatkozik az államélet, hatalmi relációk megítélésében (bonyolult, át-nem-látott gondolatkörök egyes eseteiben);
- az RI+ csoport válaszai az előbbieknél kevésbé vannak kitéve a válaszbeállítottság hatásának, tartalmi alapon differenciálódnak, jellemzőjük az államélet, hatalmi viszonyok bírálatának fékezése, illetve konzerválása azok demokratikus irányba való átalakításával szemben.

A demokráciát mint a *többség uralmát* a D skála 3 iteme érintette pro és kontra (DH9, DH22, DH12). Az ezt érintő további tételekkel kapcsolatban is elsőprően egységes volt a minta véleménye: 92% egyetértett azzal, hogy „A nép döntsön sorsáról, határozza meg az együttélés szabályait” (J002), illetve 82% vallotta, hogy „Mindegy hogy egy országnak mi a kormányformája (köztársaság vagy királyság), a fontos az, hogy a nép képviselői által hozott törvények uralkodjanak benne” (J001). Ilyen mérvű egyetértés mellett a különböző szemléletű csoportok között sem várható szignifikáns különbség. Az e tételekkel tartalmilag szembenálló „vezér-elvvel” a válaszadóknak – nem lebecsülendő, de – kisebb hányada (40%-a) fejezte ki egyetértését. E gondolatot, hogy „A legjobb társadalmi berendezkedés az, amikor a kiemelkedő vezetők hitük szerint alakítják az ország sorsát” (J005) az RK+RI+ csoport 66%-a osztja, az RI+ típus a mintához hasonlóan oszlik meg (42%), míg az RK+RI- rendszerkritikusok mindössze 21%-a támogatja (Chi-négyzet 55,761***). Megjegyzendő, még ebben a gondolatkörben maradván, hogy ha az elvárások szintjéről a tények területére lépünk, akkor a népuralom gyakorlati megvalósulásával kapcsolatban megjelenik a kétely. „Törvényeink a nép akaratát tükrözik, hiszen választott képviselőik alkotják őket” (J003) tétele a hétfokú skálán nem éri el a semleges 4-es értéket (a mintaegészre 3,75). Az RK+RI+ csoport, sőt az RI+ típus körében ugyan támogatásra talál (4,72, illetve 4,30), viszont a rendszerrel kritikus csoportok vonakodnak elismerni, az RK+RI- csoport válaszátlaga nem több, mint 2,02.

Az *egyéni szabadság védelmét* mint a demokrácia liberális felfogásának elvét a D skálán 4 item képviselte (különösen DH6, de a DH8 és DH27 is, gazdasági vetületben pedig DH16). Oszlatlan az egyetértés (93,3%) a felkínált további tételek közül azzal, hogy „Vannak olyan szabadság-

jogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak” (J008). Más itemek a szabadságot, a szabadságjogokat kontextusba helyezték. Ilyen az a – szókimondóan liberális – állítás, hogy „A szabadságjogok biztosítása fontosabb minden más társadalmi problémánál” (J006), illetve a szabadságot és jólétet közvetlenül szembeállító tétel, mely szerint „Inkább legyünk szegények, de szabadok” (J007). A két esetben a rendszerattitúd-csoportok azonos módon rendeződnek el: az RK+RI+ típus (5-ös skálaértéken) készséggel elfogadja a felkínált gondolatot, némiképp hajlik erre az RI+ is, viszont – a mintaegész elfogadó álláspontjából is kitörve – az RK+RI- típus lesz az, amely a szabadság ilyen mérvű kiemelését nem fogadja el. (Az utóbbi gondolat ellentétét kínálja, hogy „Nem az a lényeg, hogy mennyire vagyunk szabadok, hanem hogy mennyire élünk jól” (J090), amely minden csoport egyetértésével találkozik, különösképpen az ellentmondásokra érzéketlen RK+RI+ csoportéval.)

V. 17. tábla: Értékek ütköztetése és a rendszerattitúd-típusok közötti különbségek, 2011

	Mintaegész	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
J090 Nem az a lényeg, hogy mennyire vagyunk szabadok, hanem hogy mennyire élünk jól.	4,59	5,23	4,41	4,61	4,4	9,112	***
J006 A szabadságjogok biztosítása fontosabb más társadalmi problémánál.	4,33	5,01	4,41	4,3	3,8	14,582	***
J007 Inkább legyünk szegények, de szabadok.	4,23	5,01	4,41	4,35	3,33	23,198	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

Az állam és polgárai viszonyában jelenik meg a szabadság problematikája ellentmondó álláspontok ütköztetésekor. Az egyik ilyen ellentétpárt az általánosság magas szintjén kínáltuk, a másikat viszont kifejezetten a tulajdon és gazdálkodás szférájára konkretizálva. A vizsgálati személyek háromnegyede egyetértett azzal, hogy „Az állam nem korlátozhatja polgárai cselekvési és véleménynyilvánítási szabadságát” (J010a), és csak egyharmada osztotta azt az álláspontot, hogy „Minden állam ennek korlátozásával tartja fenn a rendet és biztosítja a társadalom szervezettségét” (J010b). Míg az előbbi tézis elfogadása tekintetében az RA csoportok között nincs szisztematikus különbség, az utóbbit számottevő mértékben az RK+RI+ csoport támogatja jobban (45%), az RI+ köztes helyéhez képest az RK+RI- és RK+ csoportok egyetértése 30% alatt marad (Chi-négyzet 12,227**). Amikor laza megfogalmazásban arról volt szó, hogy „Az állam nem korlátozhatja polgárai tulajdonjogát és a vele való gazdálkodás lehetőségét” (J011a), az elfogadó válaszok részaránya szinte osztatlanul 70% körül volt, ugyanakkor az ezzel viaskodó ellentézis [„Minden állam ezt korlátozva hajt be adót, vámot, járulékot és közösség érdekre hivatkozva ki is sajátít” (J011b)] maximálisan megosztotta a válaszadókat, azok minimális fölényével, akik ezt nem tekintették a tulajdon és gazdálkodás korlátozásának. Azzal az nagy többséggel elfogadott nézettel kapcsolatban sem mutatkozik szignifikáns különbség a rendszerattitúd alapján képzett csoportok között, hogy „Ha az emberek joga tulajdonukhoz bármilyen sérelmet szenved, jövedelmüket és vagyonukat elveszik tőlük, az felborítja a társadalom és a gazdaság rendjét” (J017), viszont e különbség megjelenik annak elbírálásakor, hogy „Az egyén tulajdonjogát nem tekinthetjük szentnek és sértethetetlennek, ezt is alá kell vetni a társadalom közös érdekeinek, amelyek időről-időre változnak”

(J018). Ezt a válaszadók mintegy egyharmada fogadja el (élen az RK+RI+ csoporttal, s fékezten az RK+RI- csoport körében).

Mindebből kitűnik, hogy a szabadság 2011-ben Magyarországon erős hívószó, érvényesítése a laikus válaszadók nagy – lényegében osztatlan – többsége szerint követendő jogelv. Abszolúti zálásával az RK+RI- csoport nem értett egyet, ugyanakkor a gazdasági-tulajdoni szférában való társadalmi-közösségi korlátozásától relatíve ez tartja leginkább távol magát. A minta vonakodik annak belátásától, hogy az állam működése a javak újraosztását feltételezi, illetve megkívánja (az óhatatlanul felmerülő ellentmondásokon az RK+RI+ csoport a maga szellemi képlékenységgel minden további nélkül túlteszi magát). Kérdés, hogy a szabadság igénye mennyiben társul az öntevékenység, az öngondoskodás felelősségérzetével. A tételt, hogy *„Az embereknek elsősorban maguknak kell gondoskodni mindarról, amire szükségük van, ebben az állam lehetőségei szerint legfeljebb lehetőséget nyújthat”* (J009), az igenlés általános tendenciája mellett újfent az RK+RI+ típus fogadja el a legnagyobb (80% feletti) arányban, míg az RK+RI- csoport e tekintetben máximalisan megoszlik – jelöl annak, hogy az államtól sokat vár, ha nem is szívesen tesz irányában engedményeket.

A demokrácia ismérve *a jog uralma*, amelyet a D skála nem taglalt, csupán egy végletes tétel formájában (DH11), illetve fonákjáról (túltengéséről s a benne rejlő visszaélési lehetőségekről) szólván, DH20, DH18) érintett. Pozitív kifejtése az, hogy *„A legjobb társadalmi berendezkedés az, ha nem egyes személyek, hanem a törvények szabják meg, hogy mit kell és mit nem szabad tenni”* (J022); ez a minta egészén belül 80%-ot meghaladó egyetértéssel találkozunk, s ebben nincs érdemi véleménykülönbség. Számos más itemmel kapcsolatban viszont a véleményviszonyok jellegzetes mintázataival találkozunk. A jogi szabályozás értékeinek számbavételekor konzekvensen az RK+RI+ csoport adja a legkedvezőbb értékelést [„A törvények minden állampolgár érdekeit egyformán védik” (J019), „Mivel a jogszabályok igazságosak, betartásuk mindenkire nézve kötelező” (J007), „A jogszabályokat be kell tartani, még ha ezzel hátrányba is kerülünk másokkal szemben” (J015), „A törvényeket akkor is be kell tartani, ha ez arra vezet, hogy a többségnek nem tetszik” (J030), „Érdemes az igazunkat bíróságon keresni” (J033).] Követi az RI+ és az ellenpontot az RK+RI- képviseli (negatív, az első esetben például a 3-as skálaértéktől is elmaradó megítéléssel). A megfogalmazott kritikai nézőpontot – konzisztensen – az RK+RI- típus vállalja leginkább [„Az állam a jogszabályokon keresztül behálózza az életünket és irányít bennünket” (J040), „A túlburjánzó jogrendszer rátelepszik az emberekre és gúzsba köti őket” (J041), „A parlamentben szándékosan alkotnak érthetetlen és betarthatatlan jogszabályokat, hogy folyamatosan félelemben és fenyegetésben tarthassák az embereket” (J045), „A törvények megalkotását csak látszólag végzik a parlamenti képviselők, a befolyásos üzleti csoportok irányítják őket a háttérből” (J053), „A jogszabályok sohasem a nép, hanem a gazdagok és erősek érdekeit szolgálják” (J052), „A törvényeket egy szűk kisebbség alkotja, így teljesen idegenek a hétköznapi emberek életétől” (J047), „A törvények úgy vannak kitalálva, hogy azok, akik a legnagyobb disznóságokat követik el, sose bünhődjenek” (J055), „Az ügyek kimenetelen nagymértékben függ a bíró személyétől is” (J051), „A hatóságok erőszakossága és önkényessége egyre elviselhetetlenebbé válik” (J038)]. Az utóbbi esetben a rendszerkritikus csoport egyetértése már-már a 6-os skálafokhoz közelít, míg az RI+ csoport a 4-es skálaérték alatt tagad: ez utóbbi, az RI+ lesz a jogkritika – rendszervédő – elvetője. Itt a rendszerkritikus/rendszerigazoló polarizációnak vagyunk tanúi.

V. 18. tábla: A jogrendszerrel kapcsolatos tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-csoportok közötti különbségek, 2011

	Mintaegész (egyetért)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
J010a Az állam nem korlátozhatja polgárai cselekvési és véleménynyilvánítási szabadságát. Vagy	74,4%	84,0%	77,4%	81,1%	80,7%	2,575	
J010b Minden állam ennek korlátozásával tartja fenn a rendet és biztosítja a társadalom szervezetségét.	30,3%	44,9%	35,4%	28,0%	29,1%	12,227	**
J011a Az állam nem korlátozhatja polgárai tulajdonjogát és a vele való gazdálkodás lehetőségét. Vagy	67,0%	81,0%	72,6%	69,9%	73,9%	5,378	
J011b Minden állam ezt korlátozva hajt be adót, vámot, járulékot és közösségi érdekre hivatkozva ki is sajátít.	42,1%	50,8%	42,9%	47,0%	47,0%	2,277	
J017 Ha az emberek joga tulajdonukhoz bármilyen sérelmet szenved, jövedelmüket és vagyonukat elveszik tőlük, az felborítja a társadalom és a gazdaság rendjét.	76,3%	86,7%	80,1%	81,4%	86,2%	3,946	
J018 Az egyén tulajdonjogát nem tekinthetjük szentnek és sérthetetlennek, ezt is alá kell vetni a társadalom közös érdekeinek, amelyek időről-időre változnak.	32,0%	53,7%	38,4%	32,5%	20,3%	31,355	***
J009 Az embereknek elsősorban maguknak kell gondoskodni am lehetőségei szerint legfeljebb segítséget nyújthat.	67,0%	82,4%	74,7%	71,0%	50,0%	35,399	***
J022 A legjobb társadalmi berendezkedés az, ha nem egyes személyek, hanem a törvények szabják meg, hogy mit kell és mit nem szabad tenni.	80,9%	87,9%	83,2%	85,0%	85,0%	1,513	
J007 Inkább legyünk szegények, de szabadok. (7fokú skála)	4,23	5,01	4,41	4,35	3,33	60,816	***
J030 A törvényeket akkor is be kell tartani, ha ez arra vezet, ami a többségnek nem tetszik.	5,18	5,52	5,17	5,35	4,35	29,107	***
J033 Érdemes az igazunkat bíróságon keresni.	44,0%	69,5%	56,1%	42,4%	21,6%	64,482	***
J040 Az állam jogszabályokon keresztül behatározza az életünket és irányít minket. (7fokú skála)	5,24	5,29	4,45	5,56	6,01	126,869	***
J041 A túlbujánzó jogrendszer rátelepszik az emberekre és gúzsba köti őket. (7fokú skála)	5,32	5,50	4,50	5,61	6,17	130,472	***
J045 A parlamentben szándékosan alkotnak érthetetlen és betarthatatlan szabályokat, hogy folyamatos félelemben és fenyegetésben tarthassák az embereket. (7fokú skála)	4,19	4,56	3,31	4,49	5,00	96,684	***
J047 A törvényeket egy szűk kisebbség alkotja, így teljességgel idegenek a hétköznapi emberek életétől. (7fokú skála)	4,86	5,05	3,95	5,17	5,71	125,909	***
J051 Az ügyek kimenetele nagymértékben függ a bíró személyétől is.	70,4%	71,9%	68,0%	80,2%	85,6%	19,123	***

	Mintaegész (egyetért)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
J038 A hatóságok erőszakossága és önkényesége egyre elviselhetetlenebbé válik. (7fokú skála)	4,37	4,96	3,49	4,59	5,60	149,798	***
J044 A jogszabályok többsége értelmetlen, ezért nem is kell mindig betartani őket. (7fokú skála)	3,53	3,60	3,31	3,62	3,78	6,946	
J050 A törvényeket nem is hazánkban írják, hanem külföldről kényszerítik ránk őket. (7fokú skála)	3,55	4,05	3,05	3,85	3,79	32,786	***
J043 Gyakran nyilvánvaló, hogy kinek van igaza és ki követett el bűnöket, és mégis szinte lehetetlen kivárni, hogy a bíróság megfelelő időben és megfelelő szigorral ítéletet hozzon. Ilyenkor érthető, hogy az emberek maguk veszik kézbe az igazságszolgáltatást.	52,9%	67,7%	51,1%	58,6%	65,5%	13,039	**

(Szignifikanciaszint jelölése: ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

Miközben az erőteljesen elmarasztaló tételekkel a minta egésze rendre egyetért, mindössze két esetben veti el a felkínált túlzó gondolatokat [„A jogszabályok többsége értelmetlen, ezért nem is kell mindig betartani őket” (J044) és „A törvényeket nem is hazánkban írják, hanem külföldről kényszerítik ránk őket” (J050)], ám e vádaskodásokat is az RK+RI+ relatíve támogatja, míg az RI+ kételkedik leginkább bennük. [Megesik, egyetlen bonyolult, de realiztikus esetben, hogy a megoszoló mintaegész kis mértékben az elfogadásra hajlik, az RK+RI+ képviseli ezt leginkább, s az RI+ viszont vállalja az erősebb fenntartásokat az eljáró intézmények, a rendszer védelmében: „Gyakran nyilvánvaló, hogy kinek van igaza és ki követett el bűnöket és mégis szinte lehetetlen kivárni, hogy a bíróság a megfelelő időben és megfelelő szigorral ítéletet hozzon. Ilyenkor érthető, hogy az emberek maguk veszik kézbe az igazságszolgáltatást” (J043)].

Az egyenlőség – mindenekelőtt a jog előtti egyenlőség – a demokrácia alapvető attribútuma, amelynek esetleges sérelme a demokrácia alapjait veszélyezteti. E kérdéskört a D-skála érintette pozitívan (DH4, DH14), életterületekre, gazdaságra kiterjesztően (DH19, DH2, DH13) és a jogi különbségtétel oldaláról, fonákjáról is (DD17). E gazdagsághoz képest csupán néhány kiegészítő állítás fogadtatását vizsgáltuk. A jogegyenlőség érvényesülését tételező gondolat [„A kisembert ugyanúgy védi a jog, mint a hatalomhoz közel állókat” (J058)] a minta kétharmadának fenntartásába ütközött, ezt különösen markánsan képviselte az RK+RI- csoport, mígnem a valóság szépítésére hajlott az RI+ típus. Ez utóbbi képviselői viszont abban is némileg ellenálltak a mintaegész főtrendenciájának, hogy a jogokat a köteleességek teljesítésének előfeltételéhez kell kötni [„Jogai csak annak legyenek, aki a köteleességét is teljesíti” (J060)]. Két, egymással ellentétbe állított markáns tétel megítélésekor a vizsgálati személyek háromnegyede úgy ítélte meg, hogy „Az állam nem korlátozhatja polgárai egyenlőségét a magánéletben, közéletben és a bíróságok előtt” (J057a) állítás a helytálló, és mintegy negyede vallotta, hogy „Minden eddig ismert társadalomban fölényben van az egyik ember a másikkal szemben, és ez hat a hatóságokra is” (J057b). A rendszerattitűd-típusok között ez utóbbival kapcsolatban mutatkozik szignifikáns különbség, az RK+RI+ csoport fele ezt is elfogadja, a többi jóval kisebb arányban, élen az RI+ csoporttal (Chi-négyzet 23,417**). A rendszerigazolók azok, akik az egyenlőség eszményi állapotát hajlandók a közállapotok befejezett tényeként elkönyvelni, ehhez képest megkötni vagy kiteljesíteni kevésbé tartják szükségesnek.

V. 19. tábla: A hatalom-összpontosítással kapcsolatos tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-típusok közötti különbségek, 2011

	Mintaegész (egyetért)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
J064 Az a jó, ha más hozza a törvényeket, más gondoskodik a végrehajtásukról, más tesz igazságot az intézmények és az emberek között.	51,7%	71,4%	55,7%	58,6%	38,3%	28,114	***
J074 Akkor működik hatékonyan a kormány, ha közvetlen befolyása van törvényalkotásra és az igazságszolgáltatásra.	50,3%	81,1%	59,3%	53,4%	29,8%	65,033	***
J072 Ha valakinek hatalma van, még nem biztos, hogy azt titokban mások ellen fordítja. (5fokú skála)	3,43	3,73	3,56	3,38	2,91	25,968	***
J079 Az országnak erőskezü vezetésre van szüksége. (7fokú skála)	5,70	6,13	5,48	5,94	5,16	42,333	***
J078 Először legyen rend és biztonság az országban, minden más ezután következik. (7fokú skála)	5,18	5,83	5,02	5,29	4,80	39,936	***
J080 Ha a kormány igazságot tesz, akkor az sem baj, ha közben megsérti az alkotmányt. (7fokú skála)	3,17	3,78	3,35	3,22	2,08	61,560	***
J077 Titkos társaságok fenyegetik társadalmunk stabilitását. (5fokú skála)	2,44	2,80	2,22	2,56	2,58	15,234	**

(Szignifikanciaszint jelölése: ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

A demokrácia nem zárja ki az *állami hatalom-összpontosítást*, de bizonyosan megkívánja ennek korlátozását és belső megosztását. Az erős és hatékony állam és a demokratikus működésmód együttes biztosítása kulcskérdés volt 2011-ben, s az ezzel kapcsolatos megfontolásokat a D-skála sokoldalúan igyekezett letapogatni. Segítségével kifejezhető volt a társadalmi kohéziót szolgáló stabilitás igénye (DH25), de a kontrollnélküli hatalom-összpontosítás támogatása is (DC21, DC15, DC23, DC24), valamint az állami fellépés gyengéinek jelzése (DH7). A felkínált további tételek több oldalról érintették a hatalmi ágak megosztásának tradicionális törekvését a demokráciákban: „Az a jó, ha más hozza a törvényeket, más gondoskodik a végrehajtásukról, más tesz igazságot az intézmények és az emberek között” (J064), ezzel szemben áll, hogy „Akkor működik hatékonyan a kormány, ha közvetlen befolyása van a törvényhozásra és az igazságszolgáltatásra” (J074), s ezzel is kapcsolatos megengedő pozíció, hogy „Ha valakinek hatalma van, még nem biztos, hogy azt titokban mások ellen fordítja” (J072). Mindhárom esetben legkedvezőbb a fogadtatás az RK+RI+ csoportban, a legnagyobb az ellenállás az RK+RI- csoportban (amely az első tétel köznapi megfogalmazásában nem fedezi fel a túlzott hatalom-összpontosítás ellenszerét, viszont a többségi véleménnyel is dacolva csak egyharmad arányban támogatja a kormánybefolyás kiterjesztését, és él némi gyanakvással a hatalmasokkal szemben). Ugyanilyen irányú véleménykülönbség áll fenn azzal – a mintaegész által pártolt – sarkos állásfoglalással kapcsolatban, hogy „Az országnak erőskezü vezetésre van szüksége” (J079), valamint – a mintaegész által megkérdőjelezett – azon véleménnyel kapcsolatban, hogy „Először legyen rend és biztonság az országban, minden más ezután következik” (J078), „Ha

a kormány igazságot tesz, akkor az sem baj, ha közben megsérti az alkotmányt” (J080). Ezen tételek elbírálásában az RK+RI– és az RI+ nem távolodnak el egymástól [s azon összeesküvés-elméleti gondolattal szemben, hogy „Titkos társaságok fenyegetik társadalmunk stabilitását” (J077) az RI+ foglalja el a legkritikusabb pozíciót].

V. 20. tábla: Az állam szerepére vonatkozó tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-típusok közötti különbségek, 2011

	Mintaegész (egyetért)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI–	Chi-négyzet	
J066a Az állam nem korlátozhatja polgárai ellenőrzését önmaga felett és a kormányválasztás szabadságát vagy	74,5%	81,7%	81,7%	83,6%	84,7%	0,762	
J066b Az állam nem remélhet a néptől tárgyyszerű helyzetelemzést és megalapozott értékelést a kormányzati munkáról.	24,3%	48%	25%	26%	19%	29,449	***
J073 Az Alkotmánybíróság nem korlátozhatja a kormány kezdeményezését és intézkedéseit, hiszen a kormány felelős a rendért, és a gazdaság egyensúlyáért és fejlődéséért.	40,7%	34,4%	52,6%	58,8%	75%	42,525	***
J065 Jó lenne, ha az állam hátrébb húzódná és kisebb hatást gyakorolna az életünkre. (7fokú skála)	4,58	4,97	4,06	4,94	4,54	58,122	***
J061 Az államnak az az elsőrendű kötelezettsége, hogy gondoskodjon polgárai egészségéről és művelődéséről.	77%	17,1%	24,8%	23,8%	8,9%	15,991	**

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

Az állam társadalmi és intézményes kontrolljával kapcsolatban ellentétbe helyezett állításokat kínáltunk a vizsgálati személyeknek. „Az állam nem korlátozhatja polgárai ellenőrzését önmaga felett és a kormányválasztás szabadságát” (J066a) volt a tézis, amivel leginkább az RK+RI– csoport értett egyet, és az RI+ (és az RK+RI+) némileg ellenkezett, „Az állam nem remélhet a néptől tárgyyszerű helyzetelemzést és megalapozott értékelést a kormányzati munkáról” (J066b) volt az antitézis, amit az RK+RI+ csoport képviselt leginkább, és az RK+RI– vitatott. (Csak ez utóbbi nézetkülönbség szignifikáns, Chi-négyzet 29,449**.) Mint ahogy az lesz egy konkrét kérdés megítélésében is: „Az Alkotmánybíróság nem korlátozhatja a kormány kezdeményezését és intézkedését, hiszen a kormány felelős a rendért és a gazdaság egyensúlyáért és fejlődéséért” (J073). Mindemellett egy másik véleménypolarizáció is hangot kap: „Jó lenne, ha az állam hátrébb húzódná és kisebb hatást gyakorolna az életünkre” (J065), ezzel az RK+RI+ inkább egyetért, viszont az RI+ csoport szinte kitérő, semleges pozícióba visszahúzódva ellenkezik. E csoport ugyanakkor némileg vonakodik az állami tevékenység kiszélesítésének egy specifikus, a közjával kapcsolatos, a mintaegész által erősen pártolt irányától, amelyet vele szemben különösképpen az RK+RI– típus képviselői szorgalmaznak: „Az államnak az az elsőrendű kötelessége, hogy gondoskodjon polgárai egészségéről és művelődéséről” (J061).

V. 21. tábla: A jogelvek érvényesülésére vonatkozó tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-csoportok közötti különbségek, 2011

	Mintaegész (egyetért)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
J107 Magyarországon megfelelően érvényesülnek a jogállami elvek. (7fokú skála)	3,96	4,92	4,41	3,67	2,62	147,414	***
J108 Az állam hatékonyan szabályozza és könnyebbé teszi az életünket. (7fokú skála)	3,41	4,45	4,04	3,02	1,97	195,507	***
J113 Az igazságszolgáltatás független a politikától.	25,5%	35,8%	39,6%	19,0%	9,1%	56,144	***
J111 A bíróságon az emberek teljes mértékben egyenlő elbánásban részesülnek.	29,2%	47,5%	39,1%	19,7%	12,5%	60,162	***
J112 Az emberek esélyei az érvényesülésre, sikerre és boldogságra nem egyenlőek.	86,6%	88,7%	81,4%	92,1%	88,7%	15,305	**

(Szignifikanciaszint jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

A joggal kapcsolatos vélekedések feltárása során nem mindig húztunk éles határvonalat a normatív elvárások és a társadalomban élő, működő jogrendszer megítélése között. E kettő bonyolult kölcsönviszonyában jellegzetes helyet foglal el a D01 item, amely az elvárt esélyegyenlőség tényleges fennállását tételezte, s annak elbírálását tette a kérdezettek feladatává. Ennek rokona az állítás, hogy „Magyarországon megfelelően érvényesülnek a jogállami elvek” (J0107), „Az állam hatékonyan szabályozza és könnyebbé teszi az életünket” (J0108), „Törvényeink elegendő szabadságot biztosítanak mindenki számára” (J0109), „Az igazságszolgáltatás független a politikától” (J0113), illetve „A bíróságon az emberek teljes mértékben egyenlő elbánásban részesülnek” (J0111). A felettebb átfogó tartalom és a markáns értékelő jelleg természetes módon hívja elő a rendszerigazolás/rendszerkritika dichotómiát, míg az előbbieknél a legpozitívabb az RK+RI+ állásfoglalás, rendre nyomában az RI+ csoporttal, mely az utóbbi két esetben át is veszi e szerepet, az ellenoldalon pedig rendre az RK+RI- típust találjuk. [Fordított értékelési irányban például „Az emberek esélyei az érvényesülésre, sikerre és boldogságra nem egyenlőek” (J0112) az RI+ árulja el a legtöbb fenntartást – *nota bene* ez esetben az RK+ csoport ellenében.]

A vizsgált kérdések tömegével kapcsolatban – amely a fentiekben messze túlterjedt az itt csak érintett „összeesküvés-elméletek”, illetve az igazságszolgáltatást érintő tételek irányába – a társadalmi-demográfiai tényezők vélemény-árnyaló szerepéről nehéz általánosításokba bocsátkozni. A társadalmi-demográfiai tényezők jelentősége is nyilvánvalóan ott mutatkozik meg, amikor a válaszadók körében kevésbé konszenzuálisak, inkább megosztottak a vélemények. Újra és újra evidenssé válik az iskolázottság (vele és révén a tájékozottság) szerepe a jogi kérdésekről való véleményalkotásban. A 8 osztályt, vagy annál kevesebbet végzetek kettős magatartása a válaszadás előli kitérés és a felkínált lehetőségekkel szembeni válaszkonformizmus. Válaszaik tartalmi jellemzője az elvek és a gyakorlat megítélésében való járatlanság, ugyanakkor a jogrendszerrel szembeni kritikus álláspontok felvállalása, egyszersmind a gondoskodó, támaszt nyújtó állammal szembeni fokozott várakozás. Az egyetemet végzetek szűk rétege markánsan kirí a válaszadók tömegéből: a mintaegész esetenként végletességbe hajló (alapvetően demokratikus) nézeteihez képest kifejezetten és konzekvensen mértékletes. A túlhajszolt demokratizmus, szabadság-igény ellenében, de

ugyanakkor az erőskezű vezetés és a felfokozott rend-követelés ellen határozza meg álláspontját. A jogelvek gyakorlati érvényesülésével kapcsolatban felsőfokú végzettségű társainál is visszafogottabb véleményt formál [lásd „Magyarországon megfelelően érvényesülnek a jogállami elvek” (J0107) fogadtatását]. Nézeteik komplexitását jelzi, hogy e csoport kevésbé vallja a szabadság jogszerű korlátozását, de jobban látja érvényesülésének akadályait, tudomásul veszi a tulajdonra gyakorolt állami befolyás tényét, ugyanakkor teljes súllyal vallja, hogy az államnak nincs joga korlátozni azt, hogy polgárai ellenőrizzék működését. A lakóhely urbanizáltsága természetesen mutat párhuzamosságokat az iskolázottsággal, azt ugyanakkor felül is írja, például a tulajdon érinthetetlen szentségét a községek lakóinál generálisabban vitatják el a fővárosban élők. A korosztályok között természetesen jelentkeznek nézetkülönbségek, például a legfiatalabb kérdezettek álláspontja különösen pregnáns a szabadság igényében, az idősebb korosztályok viszont jellegzetesen elfogadóbbnak bizonyulnak a fennálló viszonyok méltatásakor. Még a nemek között is mutatkoznak eltérések, a szabálytudat rugalmassága inkább jellemzi a férfiak, mint a nők válaszait. A legpregnánssabb sajátosságok a különböző politikai elkötelezettségű, különböző pártállású csoportok esetében mutatkoznak. A Fidesz kormánypártjának szavazói egyértelműen támogatják a jogrendszert (lásd „Törvényeink a nép akaratát tükrözik, hiszen választott képviselői alkotják azokat” J003). A Jobbik hívei, az MSZP támogatói szelektíve fogadják el a kritikai tételeket. A polgárokra nehezedő állami korlátozások a Fidesz szavazók számára elfogadhatóbbak, az ellenzékiek ezek ellen vannak, bár a kormányzati előzmények friss élményével az MSZP követői rendre szkeptikusabbak az állami korlátozás fékezésével kapcsolatban. Az állami támogatások biztosításában a Fidesz visszafogottabban nyilatkozik, az MSZP és a Jobbik között tematikus eltérések jelentkeznek. Az ország erőskezű vezetésének szorgalmazásában – figyelemre méltó módon – a Fidesz tábor a radikálisan követelő Jobbik- és a kifejezetten visszafogott MSZP-vélemények között találja meg a maga pozícióját. A tulajdonjog szentségéhez is a Jobbik szavazói ragaszkodnak leginkább, a Fidesz-támogatók e tekintetben mérsékeltébbek. Az előbbieket hajlanak különösképpen arra az álláspontra, hogy az igazságszolgáltatás tehetetlensége alapot adhat az önbíráskodásra. A politikai spektrumot vizsgálva a legfőbb tanulság az, hogy míg ellenzéke szétagolt, a radikalizmus fokában és irányultságában heterogén, a Fidesz nagyszámú támogatója a választások után egy évvel koherens módon ráhangolódott a rendszerigazoló jogszemléletre.

Sommásan elmondható, hogy a D-skála gondolati kontextusának vizsgálatokor előzetesen megfogalmazott várakozásaink rendre igazolódtak. Az e célra bevezetett skála-itekek tartalmilag hol rímelték, hol eltávolodtak a D-skálába foglalt tételektől. Az eredmények interpretációja során két kardinális vonatkozásban meg tudtuk erősíteni a D-skála alkalmazásakor szerzett tapasztalatokat. Egyfelől a RI+ csoport rendszerigazoló karaktere különösképpen a jogintézmények elismerésében, bírálatának fékezésében, az intézményrendszer működésének védelmében mutatkozott meg. Másfelől az RK+RI- csoport karakteres rendszerkritikája mindenekelőtt az egyenlőség szorgalmazásában, az egyenlőtlenségek bírálatában, a hatalomkoncentrációs törekvésekkel szembeni ellenállásban jelentkezett. Itt-ott azonban ennek a számos tekintetben képviselt tartalmi beállítottságnak a kontúrjait elmosta a gondolati komplexitás hiánya (lásd a hatalommegosztás vagy az újraelosztás problematikáját). A mintaegész álláspontjának 4 éven át jellemző tartalma és ennek a 4 év során végbemenő hullámverése a vélekedések tágabb körének tanulmányozása során is jól kiolvasható.

Az alkotmány szerepével kapcsolatban elsőként nyitott, a kérdezettek véleményalkotását kevésbé orientáló kérdést tettünk fel. Mire szolgál az alkotmány? A válaszadók mintegy 70%-a adott e kérdésre választ, leggyakrabban az általánosságok magas szintjén: az alkotmány a törvények összessége, amely védelmet nyújt és büntet (20,4%), vagy az összes törvény alapjául szolgál, az alapjogokat összesíti (11,6%). Ezt kissé kibontja az a gondolat, hogy az állam és egyén viszonyát szabályozza, védve az emberek jogait és biztonságát (13,4). A kérdezettek 10,2%-a nagy általánosságban utal az emberek jogaira és kötelességeire az alkotmánnyal kapcsolatban. 7,5% kifejezetten a jogegyenlőség, egyenlőség, igazságosság biztosításáról beszél. Mindössze 7,2% szerint az alkotmány az állam, az ország működését szabályozza.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nagyvonalú jellemzésben az RK+ csoport a leginkább aktív, az RK+RI+ csoport viszont – önállóan fogalmazott mondatokban, tételekkel – rendre kisebb százalékban, szerényebb arányban válaszol. Az RI+ csoport tagjai egyfajta tudatosságot érzékeltetve nagyobb arányban emelik ki, hogy az alkotmány a törvények alapja, alapjogokat érint (44,2%), illetve az állam és egyén viszonyát szabályozza, utóbbiak védelmét biztosítja (35,2%). Az RK+RI–feleannyi választ nyújt, mint az előbbieket, véleményalkotása nem markáns, a jogegyenlőség említése például az ő körükben különösen ritka (az összes vonatkozó válasz 11%-a).

Az alkotmányról szólva a véleményalkotás kardinális kérdése, hogyan képzelendő el a kormányzat és a társadalom viszonya. Három tételt kínáltunk fel ezzel kapcsolatban, a kérdésükre szorosan egymás után került sor, hogy a vizsgálati személyek ezek megítélését egymásra tudják vonatkoztatni. Az országos minta egészét tekintve a hétfokú skálán a legnagyobb egyetértéssel „Az alkotmány feladata, hogy korlátok közé szorítsa a kormány hatalmát, így megóvjon az önkényuralomtól” tétel találkozott (6,03). Ennek megítélésétől nem állt távol (5,81), hogy „Az alkotmánynak mindenben képviselni kell a többség akaratát”. Végül a harmadik helyen állt, de egyértelmű támogatásban részesül az is (5,10), hogy „Az alkotmány feladata, hogy stabil jogrendszert adjon az országnak, akár a többség akaratának korlátozása árán is”.

A társadalmi-demográfiai hatótényezőkre nézve elmondhatjuk, hogy az iskolázatlanság és az időskor a tételek nagyobb mérvű elfogadásával jár együtt. E tipikus tendenciák mellett sajtószzerű, hogy a férfiak és nők válaszai között ez alkalommal szignifikáns különbség mutatkozik: a nők inkább, hogy az alkotmánynak a többség akaratát kell képviselnie. Valamint a községek lakói hangsúlyozzák jobban, hogy az alkotmánynak a kormány hatalmát korlátozni kell, hogy a társadalmat megóvja az önkényuralomtól. Pont e két vonatkozásban viszonylag visszafogott a felsőfokú végzettségűek állásfoglalása. A különböző pártállású vizsgálati személyek között annyiban van különbség, hogy leginkább a Fidesz támogatói hangsúlyozzák, hogy az alkotmánynak – akár a többség akaratának korlátozása árán is – stabilitást kell biztosítania. A Jobbik képviselői relatíve visszafogottak a tekintetben, hogy az alkotmány dolga mindenkor a többség akaratának képviselnie lenne, és az MSZP szavazói hangsúlyozzák leginkább, hogy a kormány hatalmának korlátozása az alkotmány legfőbb feladatai közé tartozik.

A rendszerattitűd-típusok közül a kormány hatalmának korlátozása leginkább az RK+RI– csoporthoz állt közel (6,46). A másik két tételnek az RK+RI+ csoport volt leginkább a szószólója (a többség akaratérvényesítésével kapcsolatban átlaga 6,28, a stabilitás tekintetében 6,05). Mindhárom

itemre tekintettel az RI+ támogatása – bár ez is rendre az 5 skálafok felett – viszonylag visszafogott volt, a többség akaratának korlátozásától azonban nála is inkább tartózkodott (4,59) az RK+RI-típus (amely tehát egyszerre hallatta a lelelkesebb és a leghalványabb egyetértés hangját a három felkínált tétellel kapcsolatban).

Az új Alaptörvény megalkotásának évében arra is rákérdeztünk, hogy a vizsgálati személyek szerint ennek mennyiben kell bizonyos témakörökkel foglalkoznia. 8 általunk kijelölt téma közül voltak olyanok, amelyeket a sajtónyilvánosság érintett, mások viszont a közbeszédben egyáltalán nem jelentek meg, s így a kérdezettek számára bizonyosan újszerű gondolatnak számítottak.

V. 22. tábla: Válaszok arra, mivel foglalkozzon az Alaptörvény 1.

	Igen	Nem
A gondoskodó szociális államra	62,30%	25,60%
A magyar keresztény gyökerekre	56,40%	32,00%
Szent Korona tanra	55,40%	32,40%
Határolódjon el a szocialista rendszertől	44,60%	40,40%
Az Aranybullára	41,40%	45,80%
A magyar Nobel-díjasokra	36,20%	51,80%
A magyar élsportolókra	31,90%	56,90%
A magyar arisztokrácia és a nemesség érdemeire	20,40%	66,90%

A minta legnagyobb gyakorisággal, 62,3%-ban azt igényelte, hogy az alkotmány tartalmazzon a gondoskodó szociális államra vonatkozó tételt. A kérdezettek több mint fele hajlott eszmei, kultúrtörténeti motívumok feltüntetésére, 56,4% tartotta kívánatosnak, hogy szó legyen a magyarság keresztény gyökereiről, (55,4%), ugyanezt igényelte a Szent Koronával kapcsolatban. Megosztotta a válaszadók az a kérdés, hogy az alkotmány kifejezzen-e elhatárolódást a rendszerváltás előtti szocialista berendezkedéstől: 44,6% ezt igényelte, 40,4% kifejezetten elutasította ezt. Felvetettük azt a történetiség további elmélyítését érintő, e tekintetben némileg provokatív kérdést, hogy szükség van-e az alkotmányban az Aranybulla emlékeinek felidézésére: ezt 41,4% pártolta, 45,8% hátrította el. Személyekre, megbecsült körökre való utalás lehetősége is felmerült, ez azonban rendre kisebb-ségben maradt a kérdezettek körében: a Nobel-díjasok említését 36,2% támogatta, a magyar élsportolókat 31,9% kívánta volna szerepeltetni. Végül a leggyengébb támogatásban az a gondolat részesült, hogy essék utalás a magyar arisztokrácia és nemesség érdemeire: ezt 20,4% támogatta volna és 62,3% hátrította el.

V. 23. tábla: Az alkotmány tartalmi elemeire vonatkozó szelektált „igen”-válaszok gyakorisága rendszerattitűdök függvényében, 1.

	Mintagyakoriság (igen)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet
A gondoskodó szociális államra	62,30%	78,26%	57,63%	73,86%	85,71%	38,193 ***
Határolódjon el a szocialista rendszertől	44,60%	54,29%	57,92%	52,78%	41,96%	8,058 *
A magyar keresztény gyökerekre	56,40%	72,81%	66,42%	58,78%	53,57%	12,268 **

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok nézetei között rendre volt szignifikáns különbség. A szociális gondoskodás említésére vonatkozó népszerű igény az RK+RI- csoportnál merült fel a legerőteljesebben, és az RI+ csoportnál maradt el leginkább. Ezzel ellentétes volt a véleménypolarizáció a szocialista rendszertől való elhatárolódás tekintetében, melyet leginkább az RI+, legkevésbé az RK+RI- csoport igényelt. A történeti, szimbolikus hivatkozások mindenekelőtt az RK+RI+ csoport igényeit tükrözték szemben az RK+RI- csoportéval, vonatkozzék ez a keresztény gyökerekre, a Szent Koronára vagy az Aranybulla esetére. A különböző személyek, kitüntetett csoportok általában visszafogottan támogatták megjelölése mellett szintén leginkább az RK+RI+ csoport, legkevésbé az RK+ csoport kardoskodott.

A különböző társadalmi-demográfiai csoportok között is vannak a válaszokban eltérések, így a Budapesten lakók sűrűbben válaszolnak elfogadóan, a vidéki városokban élők visszatérően kevésbé készek a támogató válaszra. A 8 osztálynál kevesebbet végzettek majdnem minden felmerült motívummal kapcsolatban támogató választ adnak, a főiskolai, illetve egyetemi végzettségűek kifejezetten visszafogottak, legyen szó akár a gondoskodó szociális államról, akár a Nobel-díjasokról vagy élsportolókról. Az idősebb kérdezettek (az 1930 előtt születettek) a magyar keresztény gyökerekre a legnagyobb arányban utalnának, míg e tekintetben a legvisszafogottabbak az 1981 után született fiatalok voltak (63,3% versus 52,1%). Ugyanakkor a legidősebb korosztály egy sor akár történeti, akár személyi vonatkozásban viszonylag ritkán emeli ki, hogy ezek az alkotmányba tartoznának. A felkínált 8 esetből 6-ban a Fideszt támogató szavazók vannak leggyakrabban amellett, hogy szükség van a felmerült tételek megjelenítésére az alkotmányban/Alaptörvényben. A szocialista rendszertől való elhatárolódás tekintetében a Jobbik, a gondoskodó szocialista állam tekintetében az MSZP szavazói relatíve megelőzik őket. Ez utóbbiak a történeti szimbolikus igényében is az utolsók a sorban a különböző politikai csoportosulások közül.

Az alkotmány tematikáját érintettük egy további, a társadalmi élet és az állami működés viszonyára vonatkozó kérdéssorral. Ez esetben 11 tárgykört kínáltunk fel, és a vizsgálati személyek abban foglaltak állást, hogy az alkotmány/Alaptörvény foglalkozzon-e ezekkel vagy sem.

V. 24. tábla: Válaszok arra, mivel foglalkozzon az Alaptörvény 2.

	Igen	Nem
A magántulajdon és az állami tulajdon egyenrangúsága	58,9%	33,1%
A honvédelem minden állampolgár kötelessége	63,3%	30,3%
Az élethosszig tartó tanuláshoz való jog	60,8%	33,2%
A sporthoz való jog	52,3%	42,1%
Az állam és az egyház szétválasztása	52,9%	39,4%
A magzati élet védelme	54,8%	38,5%
A határon túli magyarokért vállalt felelősség	53,6%	39,2%
Az állam mindenkori eladósodásának mértéke	75,5%	18,9%
A Kárpát-medence természeti sokféleségének védelme	70,8%	23,0%
A tényleges életfogytiglani szabadságvesztés kiszabása	69,6%	23,2%
Az Országgyűlés vizsgálóbizottsága előtti meghallgatás	58,4%	30,6%

A kormányzat által orientált aktuális közbeszédtől bizonyosan nem függetlenül az első helyen, a legsűrűbben preferált téma (75,5%) az állam mindenkori eladósodásának mértéke volt. Ehhez képest a második helyet a Kárpát-medence természeti sokféleségének védelme foglalja el a 70,8%-kal. Közel áll ehhez az az igény, hogy foglalkozzon az alkotmány a tényleges életfogytiglan büntetés kiszabásának lehetőségével (69,6%). Ezt követi egy olyan témacsoport, amely 60% körüli támogatást élvez (és mintegy 30%-os ellenállásba ütközik): a minden állampolgárra kiterjedő honvédelmi kötelesség (63,3%), az élethosszig tartó tanuláshoz való jog (60,8%), a magántulajdon és az állami tulajdon egyenrangúságának elve (58,9%) és az Országgyűlés vizsgálóbizottsága előtti megjelenés kötelezettsége (58,4%). A megjelölt tartalmi elemek következő csoportja már az 50%-os támogatáshoz közel áll, ám azt minden esetben meghaladta: a magzati élet védelme (54,8%), a határon túli magyarokért vállalt felelősség (53,6%), az állam és az egyház szétválasztása (52,9%) és végül a sporthoz való jog (52,3%). A támogatók arányával reciprok mértékben nőtt az ellenszavazatot adók tábora, fel egészen 40%-ig (a sport esetében 42,1%-ig).

V. 25. tábla: Az Alaptörvény tartalmi elemeire vonatkozó szelektált „igen”-válaszok gyakorisága rendszerattitűdök függvényében 2.

	Minta-gyakoriság (igen)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
A magzati élet védelme	54,8%	52,5%	69,5%	53,0%	51,2%	21,408	***
A határon túli magyarokért vállalt felelősség	53,6%	64,5%	67,2%	53,4%	42,3%	26,367	***
Az állam és az egyház szétválasztása	52,9%	46,7%	63,7%	54,9%	63,4%	12,478	**
Az állam mindenkori eladósodásának mértéke	75,5%	86,0%	75,4%	79,5%	86,3%	9,472	*
A Kárpát-medence természeti sokféleségének védelme	70,8%	84,4%	73,6%	71,8%	75,6%	7,609	
A tényleges életfogytiglani szabadságvesztés kiszabása	69,6%	86,8%	69,6%	74,6%	76,6%	13,324	**

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül az RI+ többször világnézeti motívumok mellett (mint amilyen a határon túli magyarokért viselt felelősség vagy a magzat védelme). Ilyen esetekben az RK+RI- csoport volt relatíve a legviszafogottabb. Máskor e két csoport nézetkülönbsége megfordult, az általános honvédelmi kötelezettség, illetve az eladósodás tilalma erősebben jelentkezett az RK+RI- csoport körében, mint az RI+ esetében (ami a rendszerkritikai alapállásnak így módon valamiféle „honvédő” jelleget kölcsönöz). Az állam és egyház szétválasztásának hagyományos alkotmányjogi kérdését nem egészen biztos, hogy a kérdezettek azonosan értelmezték, mindenesetre a két markáns rendszerattitűd-típus képviselői egyaránt jobban hangsúlyozták, mint a szellemileg kontúraltalanabb RK+RI+ csoport szószólói.

A társadalmi-demográfiai különbségek hatást gyakoroltak a válaszokra, így a 8 osztálynál kevesebbet végzők a felmerült konkrétumokkal kapcsolatban majdnem minden esetben a leginkább elfogadók voltak. Az egyetemet végzettek tartották leginkább fontosnak (69,8%) az állam és

egyház szétválasztásának kérdését. Viszont kritikusabbak és minden csoport közül a legkevésbé támogatóak az eladósodás, a honvédelmi kötelezettség, illetve a magzat védelme tekintetében (a két utóbbiakról a legfiatalabb generáció, az 1981 után születettek szintén visszafogottan nyilatkoztak). A legidősebbeket kevésbé foglalkoztatta az élethosszig tartó tanulás, a sporthoz való jog, a tényleges életfogytig való büntetés vagy az állam és egyház szétválasztása, viszont a magzati élet védelme, a határon túli magyarok, illetve a Kárpát-medence természeti sokfélesége viszonylag igen. A különböző politikai csoportok véleményét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Fidesz szavazói nyilatkoztak leginkább támogatóan az általunk kínált esetek zömében (kivéve például az állam és egyház szétválasztását), a Jobbik valamelyest kitűnt ez utóbbinak a hangsúlyozásával, a tanulás jogának, illetve az életfogytiglani börtönbüntetésnek kiemelésével, valamint az állam mindenkori eladósodásának – mint korlátozandó veszélynek – a hangsúlyozásával. Az MSZP támogatóinak az volt a jellegzetessége, hogy bizonyos kérdésekben kifejezetten visszafogott támogatást nyújtottak, legyen szó a magzati élet védelméről és a határon túli magyaroktól kezdődően az eladósodás mértékéig és az életfogytiglani börtönbüntetésig bezárólag.

2011-ben felettebb aktuális kérdés volt, hogy különböző szempontokból hogyan ítélik meg a vizsgálati személyek a (rendszer-váltó) régi Alkotmányt és az új Alaptörvényt. 10 szempontból kellett a két jogszabályról kérésünkre ítéletet formálniuk. A 3 felkínált minősítés között szerepelt, hogy a vizsgálati személy szerint 1) mindkét alkotmányra jellemző vonásról van szó, ezekben osztoznak, vagy 2) a régi vagy 3) épp az új alkotmányra inkább jellemző ismérvről van szó.

V. 26. tábla: A régi Alkotmány és az új Alaptörvény összehasonlítása

	Mindkettő	Régi	Új	Nem tudom
Nemzeti	36,1%	17,1%	24,1%	19,9%
Kifejezi legfontosabb értékeinket	29,9%	20,7%	22,4%	24,2%
Összetartja a nemzetet	26,9%	22,6%	18,5%	27,5%
Erősíti a demokráciát	25,8%	24,7%	22,6%	23,9%
Biztonságot ad	25,4%	24,9%	16,3%	28,3%
A nép akaratát fejezi ki	22,6%	29,6%	20,1%	24,1%
Azonosulni lehet vele	20,5%	24,4%	17,4%	32,7%
Háttéralkuk során született	18,1%	16,8%	29,6%	32,4%
Szerethető	17,0%	20,8%	15,4%	39,7%
Diktatórikus	15,0%	17,4%	30,8%	33,2%

Viszonylag legnagyobb számmal mindkét jogszabályra nézve találónak minősítették azt, hogy nemzeti jellegű (36,1%), illetve kifejezi legfontosabb értékeinket (29,9%). Ezt rendre követték olyan motívumok, hogy összetartja a nemzetet (26,9%), demokratikus (25,8%), biztonságot ad (25,4%), a nép akaratát fejezi ki (22,6%), azonosulni lehet vele (20,5%), szerethető (17%). Két negatívum is szerepelt a felkínált lehetőségek között, ezeket viszonylag kis arányban találtak jellemzőnek mindkét alkotmányra. Az egyik, hogy háttéralkuk során született (18,1%), a másik, hogy diktatórikus (15%).

Az egyes szempontokkal kapcsolatban – eltérő és változó arányban – hajlottak a vizsgálati személyek a régi Alkotmány, illetve az új Alaptörvény felé. A legsűrűbben mindkét jogszabályra nézve

V. 27. tábla: A régi és az új alkotmány összehasonlítása a rendszerátítód függvényében

	Mintaegész			RK+RI+			RI+			RK+			RK+RI-			Chi-négyzet	
	Mind-kettő	Régi	Új	Mind-kettő	Régi	Új	Mind-kettő	Régi	Új	Mind-kettő	Régi	Új	Mind-kettő	Régi	Új		
Kifejezi legfontosabb értékeinket	29,9%	20,7%	22,4%	41,7%	27,3%	31,0%	40,5%	15,1%	44,4%	41,5%	31,6%	26,9%	33,7%	55,4%	10,9%	73,319	***
Nemzeti	36,1%	17,1%	24,1%	54,0%	16,8%	29,2%	45,2%	10,9%	43,9%	48,3%	23,9%	27,8%	40,4%	49,5%	10,1%	79,408	***
Összetartja a nemzetet	26,9%	22,6%	18,5%	46,7%	28,6%	24,8%	45,1%	14,0%	40,9%	35,9%	42,9%	21,2%	28,6%	61,9%	9,5%	85,368	***
Biztonságot ad	25,4%	24,9%	16,3%	38,0%	36,0%	26,0%	46,7%	15,2%	38,1%	35,6%	47,0%	17,3%	24,7%	68,8%	6,5%	91,826	***
A nép akaratát fejezi ki	22,6%	29,6%	20,1%	37,7%	29,2%	33,0%	38,6%	22,0%	39,5%	25,9%	51,9%	22,2%	20,2%	72,3%	7,4%	91,473	***
Erosíti a demokráciát	25,8%	24,7%	22,6%	42,0%	24,1%	33,9%	34,1%	19,9%	46,0%	33,0%	43,3%	23,7%	30,0%	53,3%	16,7%	60,406	***
Azonosulni lehet vele	20,5%	24,4%	17,4%	44,6%	29,3%	26,1%	38,1%	20,3%	41,6%	28,1%	48,6%	23,2%	21,1%	73,2%	5,6%	83,851	***
Szerethető	17,0%	20,8%	15,4%	41,8%	33,0%	25,3%	31,8%	20,6%	47,6%	32,3%	49,7%	18,0%	23,7%	67,8%	8,5%	74,112	***
Háttéralkuk során született	18,1%	16,8%	29,6%	24,5%	22,3%	53,2%	31,1%	40,9%	28,0%	30,3%	19,4%	50,2%	29,0%	18,3%	52,7%	39,23	***
Diktatórikus	15,0%	17,4%	30,8%	27,2%	25,0%	47,8%	26,4%	46,7%	26,9%	21,9%	21,9%	56,2%	22,4%	13,3%	64,3%	59,036	***

(Szignifikanciaszint teljesése: *** p<,001)

jellemzőnek talált vonásokat (nemzeti, illetve érték kifejező jellegű) némileg többen inkább a 2011-es évben született új Alaptörvényre ítélték jellemzőnek. A felsorolásban szereplő további 6 ismérvvvel kapcsolatban viszont kisebb-nagyobb mértékben a régi Alkotmányt részesítették többen előnyben (a különbség a „demokratikus” 2,1%-ától „a nép akaratát fejezi ki” 9,5%-áig váltakozott). Nem közömbös, hogy a két emocionális jellegű megítélési szempont is ezek között szerepelt: a régi Alkotmányról 24,4% mondta, hogy azonosulni lehet vele, míg 17,4% tekintett így az új Alaptörvényre. Az előbbit 20,8% minősítette szerethetőnek, utóbbit 15,4%. Ezt az értékelő különbségtételt húzta alá és emelte ki a két – vád jellegű – pejoratív jellemző odaítélése is: míg a régi Alkotmányt 16,8% tekintette háttéralkuk szülöttjének, ez az arány az újjal kapcsolatban 29,6%-volt. Míg a korábbi 17,4% tartotta diktatórikusnak, az újat 30,8%. Mindebből úgy tűnik, hogy a részben átfedő, valamint nagyban megoszló vélekedések összességében végső soron az új Alaptörvény kapta a kevésbé kedvező megítélést.

A társadalmi-demográfiai tényezők a kérdéssor megválaszolásakor hatnak arra, hogy milyen arányban születnek érdemi válaszok: a „nem tudom” aránya Budapesthez képest a vidéki városokban és községekben egyhatedről egyharmadra, sőt esetenként 40% fölé emelkedik. Az iskolázottság szintjével például párhuzamosan nő azok aránya, akik állást foglaltak a régi és az új alkotmány diktatórikus és demokratikus jellegének kérdésében – ha (mint a fentiekből kitűnt) nem is azonos szintre. Az egyetemet végzettek tartalmi szempontból sajátos szerepet játszanak: néhány százalékos árnyalattal a régi alkotmánnyal szemben kritikusabbak, az újjal szemben elfogadóbbak. A politikai orientáció egyértelmű: a Fidesz-támogatók az új alkotmány (Alaptörvény) mellett voksoltak, míg egymással vetélkedve álltak ezzel szemben a Jobbik és az MSZP megszólaló képviselői. Szembeötlő, hogy a fiatalabb generáció több tekintetben az utóbbiakhoz áll közelebb (*nota bene* nagy általánosságban a nők is inkább hajlanak arra, hogy a régi alkotmány adott nagyobb biztonságot, és szerethetőbb).

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között szisztematikus nézetkülönbségeket találunk. Az eredmények minden vonatkozásban szignifikánsak. Két rendszerattitűd képviselői állnak egymással szemben: az RK+RI- és az RI+ képviselői. Míg az előbbieket, legyen szó a pozitívumok elismeréséről vagy a negatívumok elvitatásáról, a régi alkotmányt preferálják, az utóbbiak viszont épp fordítva, az új alkotmányt méltatják különösképpen és hártják el leginkább a vele kapcsolatban felmerülő negatívumokat. Ez utóbbiakról szólva: az RK+RI- csoport tagjai 18,3%-ban tekintik a régi alkotmányt háttéralkuk eredményének, és 52,7%-ban az újat; az RI+ csoport tagjai viszont 40%-ban tekintik ennek a régi alkotmányt, és 28%-ban az újat. Az RK+RI- csoport tagjai 13,3%-ban tekintik a régi alkotmányt diktatórikusnak, és 64,3%-ban az újat; míg az RI+ képviselői 46,7%-ban a régit és 26,9%-ban az újat.

Az Alaptörvény benyújtásának és elfogadásának évében igyekeztünk tisztázni, hogy az emberek az alkotmányozás milyen eljárás módját tartják kívánatosnak. Az országos reprezentatív minta 77,3%-a szerint mindenekelőtt az alkotmányszöveg megvitatására, szóban és írásban történő véleményezésére van ekkor szükség. 72,5% tartotta volna szükségesnek, hogy a pártok egyetértésre jussanak az alkotmánnyal kapcsolatban. Közel azok aránya (69,3%), akik az alkotmányozáshoz népszavazást tartottak szükségesnek. Némileg kevesebben, de 60%-nál többen képviselték azt a realisztikus gondolatot, hogy az alkotmányozás előfeltétele a parlamenti kétharmados többség támogatása (63%), valamint sokak szerint kívánatos a jogtudósok egyetértése, az Akadémia jogászainak támogatása (61,1%). Elmaradt ettől azok részaránya (58,7%), akik az alkotmány követelményei között tartották számon, hogy kapcsolódjék a nemzetközi hagyományokhoz, a történeti

előzményekhez. Még többségben voltak (54,9%) azok, akik feltételnek vélték a pozitív sajtóvisszhangot itthon és külföldön. Valamint megosztott helyzetben nem érte el a válaszadók felét azok aránya, akik szükségesnek ítélték, hogy két egymást követő parlament is elfogadja azt (48,6%, szemben azt elutasító 43,4%-kal), és igényelték volna az Európai Unió testületeinek jóváhagyó támogatását (45,1% szemben az elutasító 48,5%-kal).

Az alkotmányozással szembeni követelmények tekintetében a leginkább megengedő a kérdezettek legidősebb korcsoportja. A legkevesebb iskolázottsággal rendelkezőket ehhez képest inkább a rapszodikus találgatás jellemzi, például a népszavazást relatíve a legnagyobb arányban igényelnék, viszont a kétharmados parlamenti támogatást mindössze 49%-uk tartja előfeltételnek, ellentétben az egyetemet végzettek kiugró, 79%-os arányával, a jogtudósok egyetértésének viszonylag magas szorgalmazásában viszont e két szélső csoport között egyetértés van. A budapesti lakosok igényei szelektívek, de ebbe a pozitív sajtóvisszhang is – relatíve – belesik. A politikai csoportok közül a Fidesz támogatói vannak leginkább tisztában a kétharmados parlamenti többség szükségességével, 70%-os válaszgyakoriságuktól leginkább a Jobbikosok 45%-os aránya marad el, akik egyébként is több vonatkozásban visszafogottak, míg az MSZP szavazói 80%-nál nagyobb arányban igényelnék népszavazást és pártközi egyetértést.

V. 28. tábla: Az alkotmányozással kapcsolatos követelmények megjelölése rendszerattitűdök függvényében

	Mintegész (igen)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
Társadalmi megvitatás, vélemények gyűjtése szóban és írásban	77,3%	81,3%	76,9%	77,5%	88,6%	8,391	*
Pártok egyetértése	72,5%	84,7%	70,1%	77,7%	75,0%	10,774	*
Népszavazás	69,3%	69,4%	65,8%	73,9%	84,7%	16,092	**
A parlamenti kétharmados többség támogatása	63,0%	79,0%	71,9%	56,9%	67,5%	24,203	***
Jogtudósok egyetértése, az Akadémia jogászainak támogatása	61,1%	69,9%	60,4%	59,9%	75,9%	12,512	**
Kapcsolódás a nemzetközi hagyományokhoz, a történeti előzményekhez	58,7%	77,9%	60,3%	59,0%	60,8%	14,497	**
Pozitív sajtóvisszhang itthon és külföldön	54,9%	68,0%	50,0%	55,0%	64,4%	14,611	**
Hogy két egymást követő parlament is elfogadja az alkotmányt	48,6%	61,8%	39,3%	49,5%	71,2%	39,79	***
Az Európa Unió testületeinek jóváhagyó támogatása	45,1%	58,5%	45,1%	44,9%	47,0%	7,421	

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül az RK+RI- rendszerkritikus attitűd képviselői hajlottak különösen arra (szemben az e tekintetben relatíve leginkább visszafogott RI+ csoporttal), hogy az alkotmányozás megvitatáson alapuljon, támogassa népszavazás, illetve esetleg két egymást követő parlament fogadja el az alapvető törvényt. Ugyanők hangsúlyozták leginkább, hogy a jogtudósok egyetértése szükséges és hasznos feltétele az alkotmányozásnak, e tekintetben az RK+ csoport volt a leginkább tartózkodó. Az RI+ csoport hangsúlyozta legkevésbé

a pártok egyetértésének és a sajtótámogatás szükségességének követelményét. Ezeket a feltételeket az RK+RI+ csoport szorgalmazta leginkább, csakúgy, mint a parlamenti kétharmadot, a nemzetközi kapcsolódást és az Európai Unió testületeinek támogatását, ez utóbbi esetekben az RK+ csoport fenntartásaival szembesülve.

Az alkotmány problematikájához kapcsolódik az a kérdés is, hogy az államéleten belül mi a teendő a továbbiakban az Alkotmánybírósággal: szükség van-e jogkörének bővítésére, szűkítésére vagy esetleg maga a testület is – a kérdezettek megítélése szerint – szükségtelen. A vizsgálati személyek 41%-a helyezkedett arra az álláspontra, hogy az Alkotmánybíróság által aktuálisan betöltött szerepen nem kell módosítani. 49% szerint bővítése lenne indokolt. Erre a különböző társadalmi demográfiai csoportok közül a fiatalok inkább hajlamosak, mint az idősebbek, valamint a Jobbik inkább szorgalmazza (55,2%) a Fidesz szavazóihoz képest (48,4%). Mindössze 4,6% volt azok aránya, akik úgy vélték, szűkíteni kellene az Alkotmánybíróság szerepkörét, és még ennél is kevesebben azok, akik magát az Alkotmánybíróság intézményét feleslegesnek gondolták.

E kérdésben való állásfoglalást a rendszerattitűdök alapján képzett csoportok nézőpontjából szemügyre véve nem találunk szignifikáns eltéréseket, ám lehet egy olyan benyomásunk, hogy az RI+ csoport a legfőbb híve a változatlanságnak (szemben az RK+ csoporttal), és ezért is az RI+ csoport válaszaiban viszonylag ritkán szerepelt az a két lehetőség, hogy szűkíteni vagy megszüntetni kellene az Alkotmánybíróság szerepét.

Kitekintés 2013-ra

2013-ban – egy külön 1001 fős országos reprezentatív mintán – visszatértünk a jogelvi problémákkal kapcsolatos kérdésekre. A válaszok főbb tendenciáira itt annyiban érdemes kitekinteni, hogy a 2011-ben a közfelfogásban megtapasztalt szemléleti vonások mennyiben mutatkoztak időtállóknak. Amit várhattunk és megtapasztalhattunk: a jogrendszerrel kapcsolatban kettős tendencia élt és maradt fenn, egyfelől a demokratikus jogállam elveinek – akár szólamszerű – tisztelete és vállalása, másfelől ehhez összecsiszolatlanul illeszkedő fenntartás az állam és a bürokrácia túltengésével, a politikai döntéseket és az intézményes működést befolyásoló mögöttes társadalmi-gazdasági tényezőkkel szemben. Ugyanez a kettősség várható a tulajdon megítélésével kapcsolatban, egyfelől ennek védelme és biztosítása, (nem utolsósorban a kormányzattal szemben), másfelől a kapitalista rendszer úgymond dologtalan élőködőivel szemben. Ezen négyéves ciklusban a demokrácia és a piacgazdaság keretei között megjelenő túlhatalommal viaskodik a feltáruuló közvélekedés, ugyanakkor egyértelműen igényt formál az állami szolgáltatásokra és támogatásra a közjó érdekében (nem utolsósorban az egészségügy és az oktatásügy területén).

2013-ban újra felkínáltunk 14 tételt. A hétfokú skálán itt a legnagyobb egyetértéssel az találkozott, hogy „A túlburjánzó jogrendszer rátelepszik az emberekre és gúzsba köti őket.” (J042) (5,24). Elmarad ettől, csak közelíti az egyértelmű egyetértés 5-ös skálafokát, de átlagosan támogatásban részesül az is, hogy „Mivel a jogszabályok igazságosak, betartásuk mindenkire nézve kötelező.” (J034) (4,94). Az ebben rejlő erős előfeltevéssel és a levont markáns következtetéssel szemben áll, amit a kérdezettek a jogrendszer társadalmi háttéréről és szerepéről gondolnak: „A jogszabályok sohasem a nép, hanem a gazdagok és erősek érdekeit szolgálják.” (J046) (4,88), valamint „A törvények megalkotását csak látszólag végzik a parlamenti képviselők, a befolyásos üzleti csoportok irányítják

őket a háttérből.” (J048) (4,77), „A törvények úgy vannak kitalálva, hogy azok, akik a legnagyobb disznóságokat követik el, soha ne bűnhődjenek.” (J049) (4,70), ez utóbbinak elnagyolt, szkeptikus háttere „A kiskapuk keresése a boldogulás természetes útja.” (J086) (4,69), a rendszer élesebb vagy lemondó kritikája a válaszokban azzal az igénnyel társul, hogy „Jó lenne, ha az állam hátrébb húzódná, és kisebb hatást gyakorolna az életünkre.” (J065) (4,58). A rendszerigazoló gondolatokkal szemben sincs markáns ellenállás, halványan, de elfogadják az is, hogy „Törvényeink elegendő szabadságot biztosítanak mindenki számára.” (4,41), illetve „A törvények minden állampolgár érdekeit egyformán védik.” (4,13) és kifejezetten semlegesnek mondható annak kitérő megítélése, hogy „Magyarországon megfelelően érvényesülnek a jogállami elvek.” (J026) (4,07). Elutasításban részesülnek a jogrendszerrel kapcsolatos erős pozitív állítások és a maguk gyanakvó-ellenséges jellegével túlzónak tűnő megállapítások: „Törvényeink a nép akarát tükrözik, hiszen választott képviselőink alkotják azokat.” (J003) (3,82), „A végén mindig azok jutnak előbbre, akik betartják a szabályokat.” (J087) (3,82), illetve „A bírósági tárgyalás csak színjáték, az ügyész, az ügyvéd és a bíró egyetértésben, titkos megegyezés alapján hozzák az ítéletet.” (J054) (3,71), „A törvényeket nem is hazánkban írják, hanem külföldről kényszerítik ránk őket.” (J050) (3,66). A jogrendszert érintő heterogén tételek megválaszolásából alapvetően társadalomkritikai hang csendül ki – még ha le is faragjuk az egészen végletes összeesküvés-elméleteket –, miközben halványabban bár, de jelen vannak a jogrendszerbe vetett hit szórványos elemei is.

A jogrendszer működésével kapcsolatban néhány elvi kérdésben kifejezetten választásra készítettük a megkérdezett 1001 fős mintát. Sarkított formában fogalmaztunk meg ellentétes állításokat, a vizsgálati személyeknek azt a feladatot adva, hogy döntsék el, az ellentétek közül melyiknek az irányába hajlanak. Itt most csak az inkább elfogadott tételeket vesszük sorba, az egyetértés mértéke szerint. Az ötfokú skálán a legnagyobb egyetértéssel találkozott (3,84), hogy „A vezetők ne sértsenek törvényt még az igazságra törekedve sem.”. Ezt követte (3,54), hogy „Az a rosszabb, ha a bíróság tévedésből elítél egy ártatlant (versus ártatlannak ítélt egy bűnöst)”. Ehhez az egyetértés mértékében viszonylag közel áll (3,49), hogy „A törvényeket akkor is be kell tartani, ha az olyan eredménnyel jár, ami a többségnek nem tetszik.”. Viszonylag leszakad ettől annak a támogatása (3,25), hogy „Bizonyos alapjogokat mindenkinek meg kell adni a tetteitől függetlenül.”. És végül a legnagyobb bizonytalanság azzal kapcsolatos (3,16), hogy „Inkább legyünk szegények, de szabadok.”.

A személyes interjúban 2013-ban szerepelt egy 15 elemből álló itemsor, amely a tulajdon természetével, védelmével, társadalmi megítélésével foglalkozott. A legnagyobb egyetértéssel olyan itemek találkoztak, amelyek a piaczgazdasági berendezkedés deklarált elvi alapjait fogalmazták meg, így a hétfokú skálán 6,27 átlagot ért el „A tulajdon szent és sérthetetlen.” (J012), gondolatilag és megítélés tekintetében viszonylag ehhez állt közel az a triviálisabb megfogalmazás „Ha nincs tulaj, aki szemmel tartsa a dolgokat, elbitangol a jószág.” (J013) (5,61). Miközben ezek az elvek találkoztak a legnagyobb egyetértéssel, viszonylag nagy támogatásban részesültek a kritikai megfontolások: anélkül, hogy a megfogalmazás iróniáját mindenki értette volna, nem vitás a következő item társadalomkritikai jellege: „A piac láthatatlan kezét a nagy tőke érdekei mozgatják.” (J070) (5,51), indirekt módon, de a tárgyra vonatkozik, hogy „A Föld mindenkié.” (J062) (5,47), de az 5-ös értéket meghaladja a történeti asszociációkat hordozó mondat fogadtatása is: „A föld azé, aki megműveli.” (J021), valamint nyers társadalomkritika, hogy „A pénzt forgató bankárok és kereskedők a gazdaság élőködői.” (J019) (mindkettő 5,07). A korábbi kulcsmondat logikai ellentettje nem részesül (konzisztens) elutasításban: „A piac láthatatlan keze elrendezi a gazdaság dolgait.” (J069) (4,78),

bizonyos értelemben ennek a tulajdon igazolását szolgáló kiegészítője „*Ami mindenkié, az senkié sem.*” (J014) (4,77). Mindemellett a közvélekedés összetettségét és belső feszültségeit érzékeltetve pozitív elbírálásban részesült az is, hogy „*Az első a közérdek, utána jöhet kisebb-nagyobb tulajdonosok egyéni érdeke.*” (J020) (4,74), illetve egyfelől „*A kétkezi munkások magukat még csak eltartják, de a gazdaságot nem tudnák működtetni.*” (J093) (4,71), másfelől a munkavállalók öngazdátásának alaptétele „*A dolgozók közösen tudják hozzáértéssel és kölcsönös előnyökkel irányítani az ipari és a mezőgazdasági üzemeket.*” (J096) (4,49). A felsoroltak közé iktatódik a liberális piacgazdaság ismert, egyszerű axiómája „*Az állam a legrosszabb gazda.*” (J068) (4,65). A felkínált megállapítások közül 2 volt, amely a minta elutasításába ütközött, a tulajdon előljáróban említett kultuszával összhangban elutasították, hogy „*A tulajdon lopás.*” (J071) (2,78), valamint a munkaetika alapján idegenkedtek attól, hogy „*Csak az dolgozik, akinek máshoz nincs se ötlete, se tehetsége.*” (J0105) (2,62). Nyilvánvalóan nem tekinthetjük a válaszokból kirajzolódó képet logikailag koherensnek, de feltehetően nem is lenne hiteles, ha a köztudatban élő gondolatok ma Magyarországon egy irányba húznának: a piacgazdasággal és jogviszonyaival kapcsolatban a közvélekedés összetett.

2013-ban az állam társadalompolitikai szerepvállalásáról is nyilatkoztak a vizsgálati személyek, háromféle választ kínáltunk az állami ráfordításokkal kapcsolatban: ezeket csökkenteni kell, maradjon, növelni kell. A legnagyobb egyetértés azzal kapcsolatban mutatkozott, hogy a munka és megélhetés biztosításában az állami szerepvállalást növelni kell (82,7%), ezt követte az otthonteremtés és lakhatás biztosítása (74,4%), az egészségvédelem foglalja el a harmadik helyet 72,9% (mellette az, hogy „maradjon” 22,9%). Ezt követte aztán a szociális ellátás 69,3% (és mellette 26,4% maradjon). A nyugdíjellátás növelését szorgalmazza 64,9% (mellette „maradjon” 31,4%). A szabad sajtó és szabad véleménynyilvánítás biztosítása a sorrendben a hatodik pozíciót foglalja le: növelését 43%, szinten tartását 42,9% szorgalmazza. 2013-ban az oktatással kapcsolatos állami szerepvállalásról 42,5% javasolja a növelést, és valamivel többen (45,2%) a szinten tartást. A sportolási lehetőségek biztosítása esetében 37,5% áll a növelés mellett, a kérdezettek közel fele szerint „maradjon” mellett voksol (49,2%) és itt már számottevő a csökkentés képviselőinek aránya 11,7%. Végül a felkínált problémák közül az utolsó a magzati élet védelme az abortusz ellenében, itt a növelés pártján áll 29,8%, a szinten tartás mellett 50%, és vannak, akik a csökkentésre voksolnak (14,7%).

Lényegében ugyanezen problémakörre irányult az a kérdés, hogy a vizsgálati személy ötfokú skálán hivatkozzon 11 különböző társadalmi probléma megoldására: a jelenlegihez képest kevesebbet vagy többet kellene a társadalomnak költeni ezekre? Újfént az egzisztenciális problémák állnak előtérben, a munkanélküliség kezelése (4,59), a szegénység megelőzése, mérséklése (4,48), a lakásprobléma megoldása (4,44). Ezeket követi közel egy szinten a bűnözés mérséklése, megelőzése (4,28) és a környezetszennyezés csökkentése (4,26), majd az alacsony születési szám kezelése (4,10). A devianciák különböző válfajai következnek ezután: a kábítószer-fogyasztás megelőzése és kezelése (4,7), az AIDS probléma kezelés, megelőzése (3,77), az alkoholizmus megelőzése, kezelése (3,73), az öngyilkosság csökkentése (3,63). Bár minden vonatkozásban a költés, ráfordítás növelését tartják a kérdezettek szükségesnek, a devianciák a 3-as és 4-es skálafok közé esnek, csak úgy, mint a globálisan megjelölt romaprobléma (3,47).

A társadalompolitika szempontjából kitüntetett jelentőségű – bár a kérdezettek által korán sem túlhangsúlyozott – problémák közül 2013-ban rákérdeztünk kettőre. Ezek egyike az egészségügyi ellátás volt, mellyel kapcsolatban a kérdezetteknek valamivel több mint fele állította, hogy az utóbbi két évben változott az egészségügy helyzete (54,6% szerint igen, 44% szerint nem). Hogy a változás

milyen irányú, azt ötfokú skálán fejezték ki a válaszadók: a romlott–javult skálán a mintaátlag kifejezetten negatív változásról tanúskodott (1,82). Az egészségügy feltételei közül a magyar orvosok helyzetére vonatkozóan kértünk több szempontból véleményt, öt fokon minősítve nyugat-európai pályatársaikhoz mért helyzetüket. A válaszok összessége arról tanúskodik, hogy a magyar orvosok terheit, a betegek számát nagyobbnak tartják (4,12), amiből levezethető, hogy ebben az összehasonlításban kevesebbnek tartják (a betegek felé tanúsított) türelmüket (2,57 és 2,26), az orvosságukat és az eszközöket (2,39 és 2,11). Úgy ítélik meg, hogy tekintélyük lényegében azonos (2,99), tudásuk felülmúlja nyugat-európai társaikét (3,68), viszont jövedelmük messze elmarad azokétól (1,87). A gyógyításban és az erőforrások elosztásában irányadó elvként a vizsgálati személyek leginkább abban értettek egyet, hogy „A gyógyulás esélye, a gyógyítás minden állampolgár számára egyenlő mértékben kijár.” (4,53), nem utasították el azonban azt sem, hogy „A társadalom mindenki számára nem tudja biztosítani az összes orvosságot, gyógyászati technikát, amit a tudomány felkínál.” (3,26), azt viszont alapvetően elvetették, hogy „Az kapjon jobb orvosi, egészségügyi ellátást, aki ezt jobban megfizeti.” (2,09).

Az oktatásüggyel kapcsolatban felmerülő kérdések közül kiemelten azt firtattuk, hogy a különböző oktatási, nevelési feladatok hogyan oszlanak meg a közoktatási intézmények és a család között. Bizonyos esetekben mindkettő szerepét együtt és egymásra utaltan látták: a törvények betartása és tisztelete (mint nevelési feladat) közös tennivaló 82,6% szerint, a környezetvédelemben való aktív részvétel 71,7%, a kemény munka értékének elsajátítása 71,6% szerint, a hazaszeretet és hűség a hazához mindkettőre hárul 70,1% szerint és még kétharmados többség állítja, hogy ugyancsak együttes tennivaló az emberi jogok fontosságának hirdetése (66,2%). Figyelemreméltó, hogy melyek azok a személyiség- és magatartásformálási teendők, amelyek számottevő csoportok szerint sem a közoktatásra, sem a családra nem tartoznak. Ilyen a politikai pártban kifejtett aktivitásra való ráhangolás (47,8%), a politikai kérdésekben való elköteleződés kialakítása (44%), jóval kisebb arányban, de ilyennek minősül az igazságtalan törvénnyel szembeni kiállás (26,8%), illetve politikai események nyomán követése (21,6%). Szemlátomást a tanulók állampolgári mentalitásának formálását a kérdezettek nem kis része sem az iskolai, sem a családi szocializáció részének nem tekinti. Amiben részint közös feladatot látnak, s így számottevő arányban közoktatási teendőt azonosítanak (53,3% és 40%), az az ország történelmének megismerése.

A joggyakorlat megítélése, tapasztalatok és várakozások

Érdeklődtünk 2011-ben a vizsgálati személyektől hogyan látják a szabályok érvényesülését a magyar társadalomban. A kérdést feltettük általában az emberekre nézve, valamint konkrétan magára a vizsgálati személyre vonatkoztatva. Általánosságban a hétfokú skálán a gyakorlatilag semleges 3,99-es értéket kaptuk mintaátlagként, míg önmagukra nézve a vizsgálati személyek – jóval kedvezőbb – 5,81-es átlagválaszt adtak. Ebben a különbségben közrejátszott, hogy az 1930 előtt születettek, illetve a kevésbé iskolázott személyek önvallomása különösen kedvező volt. Az emberekről általában a férfiak, önmagukról a nők adtak némileg kedvezőbb képet. A különböző politikai csoportok képviselői közül az MSZP és a Fidesz híveihez képest a Jobbikosok adtak valamivel negatívabb önjelölést a szabálykövetés tekintetében. A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül mind az emberekről általában szólva, mind önmaguk személyét jellemezve a legkedvezőbb leírást az RI+ csoport adta, míg az RK+RI- csoport válasza volt a leginkább visszafogott.

V. 29. tábla: A szabálykövetés szintjére vonatkozó állítások a rendszerattitúd függvényében

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Ön szerint az emberek többsége Magyarországon mennyire tartja be a szabályokat?	3,99	4,13	4,21	3,81	3,69	7,61	***
Ön mennyire tartja be a jogszabályokat?	5,81	5,89	5,82	5,66	5,55	2,868	*

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ *** $p < ,001$)

Mindkét vonatkozásban – általában az emberekről szólva, illetve önmagukról szólva – a kérdezettek választ adtak arra is, hogy mi motiválja a szabálykövető viselkedést. A három felkínált motívumot rangsorolva mindkét vonatkozásban a legdőntőbb hatást a büntetés elkerülésének szándékában azonosították (ranghely az embereknél 1,47, magukra vonatkozva 1,67). A második helyen a belső normák, az értékek szerepét emelték ki (ranghely az embereknél 2,09, magukra vonatkozva 1,84), és utolsónak maradt a meggyőző személyes példa (az embereknél 2,43, magukra vonatkozva 2,47 átlagolt ranghellyel). Az emberek vonatkozásában a büntetés szerepét az RK+RI- csoport emelte ki leginkább, a belső értékek fontosságát az RK+RI+ szószólói és a társas példát az RI+ csoport tagjai. A személyes motiváció jellemzésekor legjobb ranghelyet a büntetés vonatkozásában az RK+RI+ nyeri el, az értékek tekintetében az RK+RI+ és a társas példa vonatkozásában – mint előbb is – az RI+ csoport.

Az intézmények hatékonyságának, morális karakterének és függetlenségének értékelése

A kérdések egy csoportja arra irányult, hogy a jogalkotás és jogalkalmazás különböző szervezeteivel kapcsolatban mi a kérdezettek értékelő megítélése. Hat különböző intézményt jelöltünk meg és ötfokú skálán kértünk ítéletet arra vonatkozóan, hogy ezek „mennyire működnek eredményesen”. Viszonylag visszafogott, a semleges (3-as) értékhez közeli válaszátlagok születtek, a legkedvezőbb a bíróságok megítélése volt (3,21), ezt közvetlenül a rendőrség (3,19), illetve az Alkotmánybíróság (3,13) megítélése követte. Még igen halványan pozitív ítélet született ekkor az ügyészségről (3,06), viszont az államélet és a jogalkotás kulcsfontosságú intézményei globálisan negatív minősítést kaptak: a kormány 2,60-as, a parlament 2,55-ös átlaggal. Az így kirajzolódó értékelési kontinuum nem volt különösen széles, árnyalt, és lényegében nem változik a helyzet akkor sem, amikor az a kérdés merült fel, hogy mennyire működnek tisztességesen a szóban forgó intézmények. Ebben az összefüggésben az Alkotmánybíróság (3,45) került az első helyre, amit az igazságszolgáltatás szervei követnek (3,34), egy szinten van az ügyészség és rendőrség (3,27). Ezen minősítések mérsékelten pozitív jellegével szemben már negatív a kormány (2,68), illetve a parlament (2,63) értékelése.

A jogalkotás, az országos politika kulcsintézményei és az igazságszolgáltatás szervei között látni vélt kapcsolatot más nézőpontból világítja meg az arra adott válasz, hogy mennyire függetlenek az utóbbiak a politikától. A kérdezettek álláspontja az Alkotmánybírósággal szemben neutrális (3,02), viszont a bíróságok és az ügyészség esetében már negatívba hajlik (2,92), ami csak felerősödik a rendőrséggel kapcsolatban (2,78). Társadalmi-demográfiai tényezők némileg befolyásolták a szóban forgó állami intézmények megítélését, melyre példaként említhetjük, hogy az urbanizáltság fokával halványan, de csökkent a rendőrségbe vetett bizalom, viszont árnyalatosan csökkent

a kormány elutasításának a mértéke, legyen szó a működés eredményességéről vagy morális jellegéről. A különböző társadalmi-demográfiai csoportok között kifejezetten szignifikáns különbséget találhatunk a tekintetben, hogy az intézmények működésének eredményességét hogyan ítélik meg, amikor például a *parlamentről szólva* a községben élőknel kifejezetten kedvezőbb mind a vidéki városlakók, mind a budapestiek megítélése. Amikor a szervezetek működésének tisztességes jellegéről van szó, akkor a vidéki városokban élők a parlament szerepét pozitívabbnak látják, mint a községek lakói, vagy az ügyészségről szólva kedvezőbb képet adnak, mint a Budapesten élők. Iskolázottság tekintetében is jelentkeznek nyomokban különbségek, így például a 8 osztálynál kevesebbet végzettek véleménye a rendőrség eredményességéről más, nem felsőfokú végzettségűeknél rendre kedvezőbb, mint ahogy ez az aluliskolázott csoport szakmunkásoknál kedvezőbb képet nyújt a parlament tisztességes működéséről. A legidősebb korosztály (itt a 1930–1940 között születettek) a fiatalabbnál rendre kedvezőbben nyilatkozik az intézmények tisztességes működéséről, különös tekintettel olyan politikai intézményekre, mint a parlament és a kormány, de még az Alkotmánybíróság és az ügyészség is náluk tűnik fel jobb színben. Az elmondottakkal szinkronban a politikai pártállás szerint is találkozunk jelentős és konzekvens értékelési különbségekkel, így a Fidesz támogatók a kormányt minden más párt képviselőinél eredményesebbnek tartják, a Jobbik híveihez képest eredményesebbnek ítélik a rendőrség munkáját, az MSZP-hez viszonyítva pedig a parlament teljesítményét. A rendőrség működésének morális karakterét mind az MSZP, mind a Fidesz támogatói jobbnak látják, mint a Jobbik szavazói. A Fidesz tábora valamennyi pártnál tisztességesebbnek véli a parlament és a bíróság működését. Továbbá ugyanők lesznek, akik valamennyi más párt képviselőinél függetlenebbnek mondják a rendőrség tevékenységét.

V. 30. tábla: Az állami intézmények eredményességének megítélése a rendszerattitűd függvényében

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Rendőrség	3,19	3,62	3,33	3,13	2,76	17,879	***
Bíróságok	3,21	3,63	3,5	3,2	2,87	18,839	***
Kormány	2,6	2,86	3,13	2,34	1,92	50,202	***
Alkotmánybíróság	3,13	3,45	3,65	3,28	2,79	21,604	***
Parlament	2,55	2,79	3,06	2,36	1,9	43,989	***
Ügyészség	3,06	3,65	3,53	3,15	2,66	31,504	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 31. tábla: Az állami intézmények tisztességes működésének megítélése a rendszerattitűd függvényében

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Rendőrség	3,27	3,6	3,43	3,2	2,86	15,978	***
Bíróságok	3,34	3,53	3,61	3,24	2,83	23,497	***
Kormány	2,68	2,97	3,21	2,42	1,96	51,382	***
Alkotmánybíróság	3,45	3,58	3,74	3,39	2,82	26,08	***
Parlament	2,63	2,89	3,16	2,39	1,95	53,655	***
Ügyészség	3,27	3,47	3,63	3,16	2,61	36,004	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 32. tábla: Az állami intézmények politikától való függetlenségének megítélése a rendszerattitűd függvényében

	Mintaátlag	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
Rendőrség	2,78	3,35	3,11	2,65	2,11	27,88	***
Bíróságok	2,92	3,29	3,28	2,76	2,16	28,5	***
Kormány							
Alkotmánybíróság	3,02	3,44	3,32	2,94	2,18	26,284	***
Parlament							
Ügyészség	2,92	3,39	3,17	2,85	2,09	28,65	***

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok között minden szervezet megítélésében szignifikáns különbséget találunk. Az igazságszolgáltatás szerveinek mérlegelésekor rendre a legkedvezőbb – *nota bene* az értékelés minőségét tekintve is pozitív – az RK+RI+ csoport véleménye, ezzel szemben a bíróság, az ügyészség és a rendőrség vonatkozásában egyaránt a legkritikusabb az RK+RI- csoport, melynek értékelése mindhárom vonatkozásban a kontinuum negatív szakaszára esik. Ugyancsak az RK+RI- csoport bírálja élesebben a politikai intézményeket, a kormányt és a parlamentet, az Alkotmánybíróságot (az előbbi két esetben az ötfokú skálán a megítélés a 2-es érték alá szorul). Itt azonban az ellenpontot az RI+ csoport képezi, mégpedig a minta fenntartásainak ellenében is pozitív értékelő minőséggel.

A különböző intézmények tisztességes működését elemezve szintén minden ponton a legkritikusabb az RK+RI- csoport ítélete, és rendre lemarad a semleges értéktől (a kormány és a parlament esetében még a 2-es értéktől is). E tekintetben a vizsgált szervezetek közül 5-öt viszonylag legpozitívabban az RI+ csoport ítéli meg, a politikai intézményeken túl így van ez az ügyészség, a bíróság és az Alkotmánybíróság esetében is. Ám az átlagos megítélés ezen 5 esetben sem éri el, vagy haladja meg a neutrális 4-es skálafokot. A rendőrségről szólva az RK+RI- ellenpontját az RK+RI+ csoport képezi. Ebben a vonatkozásban is elmondhatjuk, hogy valamennyi számításba vett csoportközi különbség szignifikáns.

Nyitott kérdést tettünk fel azzal kapcsolatban, hogy kik azok, akik meghatározzák, illetve befolyásolni tudják a mai magyar törvények alakulását. A leggyakoribb erre születő, differenciálatlan válasz általában a politikára vonatkozik (43,4%), a kormány szerepét azonosítja ebben 10,3%, és a jogászoknak tulajdonít e tekintetben nagy jelentőséget 14,6%. Különböző tónusban a társadalmi hierarchia felső rétegeiről szól 7,3% (üzletemberek, nagy cégek vezetői, felső tízezer), továbbá 6,3% a háttérből irányító politikai gazdasági elit, befolyásos emberek meghatározó szerepét véli látni. A jogalkotást befolyásoló tényezők között felmerülhet az országot inkorporáló Európai Unió, amellyel kapcsolatban a kérdés fonákját tettük fel: miben járhatunk el az Európai Uniótól függetlenül, külön úton? Erre a kérdésre a vizsgálati személyek 58,1%-a nem tudott válaszolni, mindössze 10,1% hivatkozik sajátos belső, politikai ügyekre, 5-5% a gazdasági érdekek védelmére, illetve a magyar hagyományok figyelembevételére és őrzésére. 7,2% azok részaránya, akik egyáltalán nem tartják szükségesnek, hogy az Európai Uniótól eltérő, saját úton járjunk.

Az igazságszolgáltatás és a büntetőpolitika megítélése

Az igazságszolgáltatás intézményes működésével kapcsolatban további kérdések sorát tettük fel, 7 állítással kapcsolatban kérdeztük, hogy a vizsgálati személyek azokkal egyetértenek-e vagy sem. Az itt felvetett kérdések közül néhányal – más összefüggésben, a normatív jogelvek kapcsán – a korábbiakban már érintőlegesen foglalkoztunk.

A bíróságok szerepével kapcsolatban két megállapítást kínáltunk: „*Jobb akár veszteséggel is meg egyezni, a pereskedés csak az ügyvédeknek kedvez.*” és „*Érdemes az igazunkat bíróságon keresni.*”. Az előbbi elmarasztaló tétellel kapcsolatban tapasztaltunk nagyobb egyetértést (61,7% felel igen-nel), utóbbi pozitívum kifejezetten megosztja a kérdezetteket (44% támogatja, 45,8% utasítja el). Felmerül a bíróságok, illetve általában az igazságszolgáltatás befolyásolásának esélye. A kérdezettek 70,4%-a ért egyet azzal, hogy „*Az ügyek kimenetele nagymértékben függ a bíró személyétől is.*”, és lényegében ugyan ennyien tagadják, hogy „*Az igazságszolgáltatás független a politikától.*” (a függetlenség tételével 25,5% ért egyet). Az igazságszolgáltatás és a társadalmi esélyek viszonyáról szólva 65,1% nem ért egyet azzal, hogy „*A kisembert ugyanúgy védi a jog, mint a hatalomhoz közel állókat.*”, és ugyanennyien vitatják, hogy „*A bíróságon az emberek teljes mértékben egyenlő elbánásban részesülnek.*”. A jogrendszer és érvényesülése szempontjából különösen fontos kérdés, hogy „*A jogos és jogtalan cselekedetek között a határ sokszor elmosódik.*”, erre a vizsgálati személyek 72%-a egyetértő választ ad.

A jogrendszer működésének függetlenségével és a jogegyenlőség érvényesülésével kapcsolatban a kétségeket a legnagyobb erővel a Jobbik hívei képviselik, de ez – lakóhely szerint – fokozottan jellemző a budapesti válaszadókra is. Az iskolázatlan kérdezettek közel egyharmada kitér a válaszadás elől, az egyetemet végzettek viszont kifejezetten kételkednek abban (76%), hogy a bíróság egyenlő bánásmódot alkalmazna. Ugyanők emelik ki a bíró személyiségének esetleges befolyásoló szerepét; a Jobbik politikai támogatói szintén egyetértenek ezzel, és „csak az ügyvédeknek kedvező” pereskedés gondolatával – itt így fejezve ki a rendszer kritikáját. A pereskedéstől való vonakodás fokozottan jellemző a 8 osztálynál alacsonyabb szinten iskolázottakra s a legidősebb korosztályra is, míg a legfiatalabbak, az 1981 után születettek azok, akik ezt a legkevésbé tartják indokoltnak.

A felsorolt esetekben a jogrendszer működését kritikusan érintő álláspontot rendre mind az RK+RI- képviseli a legnagyobb súllyal, az ellenoldalon többnyire az RI+ csoport áll, mindössze kétszer fordul elő, hogy a tétel megfogalmazásával leginkább az RK+RI+ csoport ért egyet és vele szemben képviseli a kételyt az RK+RI- csoport. A jogos és jogtalan megkülönböztetésének bonyolult kérdésében – az állítás irányával újfent megegyezően – az RK+RI+ csoport adja a leginkább egyetértő választ, míg az RK+ csoport kételkedik leginkább.

A fentiekkel rokon kérdésfeltevés, hogy a bíróság hogyan bánik a politikusokkal és hírességekkel. Ebben a vonatkozásban a túlnyomó többség (64,5%) arra hajlik, hogy rájuk nézve kivételesen enyhébb ítéleteket hoz. Ezt az álláspontot a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül leginkább az RK+RI- osztja, és vele szemben a legnagyobb fenntartással az RI+ csoport él az elemzés szignifikáns tanulsága szerint. Viszonylag kevesen támogatják ezt a nézetet a legidősebb csoport tagjai, illetve az iskolázatlanok közül, ugyanakkor a férfiak inkább teszik ezt, mint a nők, a budapestiek inkább, mint a vidékiek, a Jobbik támogatói inkább, mint a Fidesz és az MSZP szavazói. A minta egészében (a fentiekkel nyilvánvaló összefüggésben) csak a kisebbség (24,2%) véli úgy,

hogy a bíróság általában igazságos ítéletet hoz a politikusokkal és a hírességekkel kapcsolatban [és egy törpe kisebbség (4,2%) szerint születnek velük kapcsolatban kifejezetten szigorított ítéletek]).

Annak is nyomába eredtünk, hogy a vizsgálati személyek mit tartanak arról, hogy a bűnözés hazai szintje milyen tényezők függvényében alakul. Igen–nem választ adtak a kérdezettek, egyetértve vagy elutasítva 6 tartalmilag meglehetősen különböző tételt. A legnagyobb egyetértéssel az találkoztott (74%), hogy „Ha súlyosabbak lennének a büntetési tételek, akkor kevesebb lenne a bűncselekmény.”. Más vonatkozásban mutat a szigorítás irányába 66,8%-os egyetértéssel, hogy „Ha szigorúbb lenne az iskolai nevelés, akkor csökkenne a bűnözés.”. Ebbe a sorba tartozik, hogy „A halálbüntetést vissza kellene állítani.”, ez a kívánalom 59,8% álláspontjának felel meg, és 33,6% vitatja. A társadalmi viszonyokat, életvitelt, településjellegét érintő tényező a „Zártabb közösségekben kevesebb lenne a bűncselekmény.”, amit 54,6% fogad el. A többség elutasítja (54,2%) azt a feltételezést, hogy „Ha megszűnne a munkanélküliség, akkor sem csökkenne a bűnözés.”, amellyel ezen formájában 43,4% egyetért. Az egyetértők száma kiugróan nagy azzal a tétellel szembeállítva, hogy „Ha csökkentik a szociális támogatásokat, az a bűnözés növekedéséhez vezet.”, 75,6% a szociális támogatásokban a bűnözés fékezőjét látja, és 20,4% vallja csak azt, hogy ha csökkenne a szociális támogatás, akkor nem növekedne a bűnözés.

V. 33. tábla: A bűnözés szintjére hatást gyakorló tényezők a rendszerattitűd függvényében

	Mintaegész (igen)	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	Chi-négyzet	
Ha súlyosabbak lennének a büntetési tételek, akkor kevesebb lenne a bűncselekmény.	74,00%	87,00%	71,80%	75,80%	69,10%	13,318	**
Ha szigorúbb lenne az iskolai nevelés, akkor csökkenne a bűnözés.	66,80%	77,90%	61,10%	68,30%	66,90%	11,189	*
A halálbüntetést vissza kellene állítani.	59,80%	74,40%	56,40%	65,20%	70,20%	14,929	**
Zártabb közösségekben kevesebb lenne a bűncselekmény.	54,60%	76,60%	59,30%	58,90%	50,00%	19,551	***
Ha megszűnne a munkanélküliség, akkor sem csökkenne a bűnözés.	43,40%	52,00%	47,10%	45,00%	32,30%	11,111	*
Ha csökkentik a szociális támogatásokat, az a bűnözés növekedéséhez vezet.	75,60%	84,60%	70,50%	80,30%	84,60%	16,028	**

(Sznifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

Azt tapasztaljuk, hogy a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül az RK+RI+ csoport képviseli leginkább a szigorítás politikáját, az erősebb kötöttségeket. A halálbüntetés és az iskolai szigorítás dolgában ezzel az RI+ csoport áll leginkább szemben, a büntetések szigorításáról általában szólva és a közösségek zártságát igényelve az ellenpólust leginkább az RK+RI- csoport képviseli. A munkanélküliség, illetve szociális támogatások szerepét leginkább az utóbb említett RK+RI- csoport hangsúlyozza (az előbbi esetben az RK+RI+ ellenében, az utóbbi esetben az RI+ típus álláspontjával szemben).

A különböző társadalmi-demográfiai csoportok közötti különbségek nem utolsósorban a halálbüntetéssel kapcsolatban jelentkeznek: kisebb egyetértésüknek adnak a hangot a budapesti vagy a legidősebb korosztályhoz tartozó kérdezettek, viszont a Jobbik szavazóinak támogatása eléri a 71,6%-ot.

A jogsértő gyakorlattal kapcsolatos érzelmi reakcióról, felháborodás mértékéről is kérdeztük a minta tagjait, válaszukat ötfokú skálán adták meg. A legnagyobb felháborodást (4,63) azzal kapcsolatban jelezték, hogy „*egy politikusról kiderül, hogy több száz milliós kenőpénzeket fogadott el*”. Ezt követi (4,59) „*egy nagy cég a magasabb profitért súlyosan károsítja a környezetet*”. Visszatérően a politikusokkal szembeni felháborodás esetei következnek szoros egymásutánban: „*egy politikus a rokonait érdemtelenül minisztériumi álláshoz juttatja*” (4,41), illetve „*egy politikus kormányra kerülve nem tartja be az ígéreteit*” (4,37). Az utolsó szálig a 4-es érték felett, tehát nagyfokú felháborodást vált ki, ha „*egy vállalkozó adócsalás útján nagyobb jövedelemhez jut*” (4,25), „*egy politikusról kiderül, hogy hazudott*” (4,22), illetve „*egy cég a reklámjában megtéveszti a vásárlókat*” (4,01).

Általánosságban elmondható, hogy a legelmarasztalóbb véleménye és érzelmi reakciója – a különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok közül – az RK+RI- csoportnak van (egyetlen kivételként a vásárlókat megtévesztő cég esetében az RK+RI+ múlja felül) és az összes esetben (kivétel nélkül) a legvisszafogottabb a jogsértő magatartás elmarasztalásában és a negatív érzelmi reakciókban az RI+ csoport.

A különböző társadalmi-demográfiai csoportok esetében azt tapasztaljuk, hogy szerény mértékben, de minden esetben a nők felháborodása nagyobb mérvű. A budapesti lakosok ritka kivételtől eltekintve visszafogottabban nyilatkoznak, kevésbé elmarasztalóak. Míg az alacsony iskolázottságúak (a 8 osztálynál kevesebbet végzők) nagyobb felháborodásról adnak hírt, az egyetemet végzetteknel ez többször minimális (egyetlen kivétellel: „*egy nagy cég a magasabb profitért súlyosan károsítja a környezetet*”). A legfiatalabb korosztály számottevő mértékben elmarad az idősebbektől a felháborodás kinyilvánításában, mint ahogy a Jobbik támogatói is e tekintetben általában visszafogottnak tűnnek – három esettől eltekintve.

A normák szocializációja

Fontosnak tűnő kérdés, hogy az országos reprezentatív minta szerint a gyermekek számára *milyen értékeket* kell továbbadni, hogy *jó állampolgárokká* váljanak. 15 ilyen értéket soroltunk fel, melyekkel kapcsolatban a vizsgálati személyek állást foglaltak, hogy kinek a dolga az értékek átplántálása: a családé, a közoktatásé, mindkettőnek együtt vagy egyiknek sem. Mindkettő közös fellépését szorgalmazzák a kérdezettek a következő erősorrendben: 81% szerint ilyen követelmény a törvény tisztelete, 78% szerint a hazaszeretet és a hűség a hazához, 77,6% szerint a környezetvédelemben való aktív részvétel, 67,9% szerint az emberi jogok fontosságának hirdetése, 66,3% szerint a kemény munka értéke is átadandó, amit 57,1% révén az ország történetének megismerése követ. Markáns többségi vélemények után következik a hadsereg, az ország védelmének a szolgálata (46,1%), és ugyanezen szinten jelenítették meg a szavazáson való részvételt minden választáskor. Sajátos és sajátosan körvonalazott feladat a törvény semmisnek tekintése, ha az az emberi jogokat sérti (43,8%), ennek tartalma szerint rokona az igazságtalan törvénnyel szembeni békés tiltakozás (34,3%). A politikai események nyomán követése a médiában 31% szerint igényel és érdemel közös erőfeszítést, a politikai kérdésekben való elköteleződés melletti közös kiállást 22,9% szorgalmazza, és végül az utolsónak marad a sorban a politikai pártban kifejtett aktivitás 19,3%-os támogatással. Szemlátomást a kérdezettek túlnyomó többsége szerint a politikai szocializáció nem igényel az oktatás és a család részéről közös erőfeszítést. Megjegyzendő, hogy – visszafelé haladva

a sorban – a pártválasztás előkészítésében 48,1% egyik nevelési tényező szerepét sem szorgalmazza, a politikai elköteleződéssel kapcsolatban 46,1% helyezkedik erre a visszahúzó álláspontra, a politikai figyelem dolgában 29% találja sürgősnek a nevelési tényezők részvételét és együttműködését, a jogsértő törvény elleni fellépés dolgában 32,4% elhatárolódó, az emberi jogokat sértő törvény semmisnek tekintése 29,5% szerint nem igényli a nevelési tényezők ráhatását, valamint 20% a hadsereg és az ország védelmének szolgálatát nem tekinti egyik fél szocializációs céljának sem.

A politikusokhoz és a közéleti aktivitáshoz való viszonyulás 2013-ban

A parlamentáris demokráciával kapcsolatban alighanem elengedhetetlen vizsgálni általában a politikához, a politikushoz és közéleti aktivitáshoz kapcsolódó véleményeket, amelyeket szórványosan eleddig is érintettünk.

A hivatásos politikusok megítélése

A politikusok általános megítélését tettük vizsgálat tárgyává, a felkínált tételeket ötfokú skálán ítélték meg a vizsgálati személyek. A kérdezettek nem maradéktalanul értettek egyet az esetenként radikális állítások elfogadásával, de hajlottak a kritikus tételek irányába és fenntartásukat fejezték ki a pozitívumok feltételezésével szemben. A legnagyobb egyetértéssel például az az item találkozott, hogy „*A politikai vezetőink bármikor készek, hogy hazudjanak nekünk, ha céljaik úgy kívánják.*” (3,92). Egészen közel áll ehhez az egyetértés mértéke azzal kapcsolatban, hogy „*A politikusok csak úgy tesznek, mintha törődnének az emberekkel.*” (3,90). Tudható, hogy ezen elmarasztaló általánosítások mögött egy kifejezetten negatív emberkép húzódik meg, amit kifejez, hogy a kérdezettek szerint lényegében igaz az is, hogy „*Az emberek hazudnak, ha érdekük úgy kívánja.*” (3,86), illetve „*Az emberek meg akarnak szerezni mindent, amit csak lehet.*” (3,85). Ugyancsak ebbe a sorba tartozik, hogy „*Ha nem ellenőrizzük őket, az emberek fütyülnek a szabályokra.*” (3,73). Mindebből az tűnik ki, hogy a „szem előtt lévő” politikusok tulajdonképpen az általános emberi gyarlóságot testesítik meg, az ő helyzetük sajátosságait és vezérmotívumát fejezi ki a felsoroltakhoz hasonló mértékben elfogadott tétel: „*Majdnem minden politikus hajlandó kiárúsítani az eszméit, vagy megszegni az ígéreteit, ha ezzel növelheti a hatalmát.*” (3,83). A politikus negatív képének konzisztenciáját fejezi ki, hogy a velük kapcsolatban felkínált pozitív vonásokat a kérdezettek – ha nem is különösen markánsan – de elvitatják: „*A legtöbb politikus becsületes és nem korrump.*” (2,68), „*A legtöbb politikus törődik a választóival.*” (2,67), illetve „*A politikusoknak fontosabb az emberek érdeke, mint a saját pártjuké.*” (2,53).

A politikusokat értékelő tételek fogadtatásában a 4 csoport között jellegzetes mintázatok mutatkoznak. A kifejezetten *szeptikus állítások* elfogadásában esetenként az RK+RI- típus képviselői állnak az élen és őket követik szorosán az RK+RI+ típus képviselői. Ezek a fenntartások konkrétan a politikusokra vonatkoznak, de megjelennek az általános emberképben is, amikor az érdekvezérelt hazugságról vagy a szerzési vágyról van szó. Megesik, hogy az RK+RI+ csoport túltesz a konzekvensen kritikus RK+RI- csoporton is, amikor viszont a politikusokról pozitív méltatás

szerepel az itemek tartalmában, akkor kifejezetten szembefordul az RK+RI+ csoport viszonylag kevésbé kritikus véleménye az RK+RI- típus – a minta válaszáinak alaptendenciáját kiélező – negatív álláspontjával.

A választásokkal kapcsolatban is alkalom nyílik arra, hogy az embereknek a politikához, illetve az úgymond demokratikus berendezkedéshez való viszonyát feltárjuk. Természetes, hogy ezen a területen is – nem egy esetben a tapasztalatok vágyteli kontrasztjaként – megjelennek és a hétfokú skálán viszonylag erős támogatásban részesülnek a *pozitív várakozások*. Így az a tétel, hogy „Az kell, hogy tiszta emberek lépjenek fel a politikában, akikhez nem tapadnak visszaélések és rossz döntések.” (5,82). Ennek rokona valamivel kisebb támogatással, hogy „Nem lehet úgy rendben és eredményesen intézni a közügyeket, amíg a tisztességes emberek távol tartják magukat a politikától.” (5,32). Ez utóbbi állításban értelemszerűen benne rejlik az a feltételezés, hogy a mai politika aktív résztvevői nem tisztességesek. A demokrácia alapműködését is időnként kíséri némi kétely: „Ha valamit sokan mondanak, attól még nem lesz igaz.” (5,40). Ugyancsak a többségi vélemény súlyával szemben jelez fenntartást, hogy „Jobb, ha szakemberek intézik a gazdaság, a külpolitika, az igazságszolgáltatás kérdéseit, mintha ebbe fű-fa-virág beleszól.” (5,36), kifejezetten támadó élű, pszichologizáló állítás a politikával és a politikussal szemben, hogy „Aki politikára adja a fejét, abban már ott mozog a hatalomvágy és a szerzés vágya.” (5,22). A politikai véleményformálás nehézségeit fejezi ki, illetve az elől hátrál a valamivel szerényebb mértékben elfogadott gondolat, hogy „Mindenkinek megvan a maga igazsága, nem lehet egyszerűen egyik vagy másik oldalra állni.” (4,77). Mentséget más irányban keresnek a politikától való távolságtartásra, amikor elfogadják, hogy „Nem lehet addig jó szívvel választani, amíg nincs sokszínű politikai kínálat.” (4,71). Ebben a sávban találjuk a többségi elv elfogadását, ami nincs tartalmi összhangban a többséggel kapcsolatban fent jelzett fenntartásokkal: „Azt kell csinálni, amit az emberek többsége mond, egy-két nagyhatalmú embernél több szem többet lát.” (4,73). Mint látható, a demokrácia igenlése itt (is) az autokratikus rendszer ellenében jelenik meg. A leghalványabb az egyetértés azzal a gondolattal, amely a politikai érték-elkötelezettséget fejezi ki: „Világosan lehet látni melyik a jó oldal, melyik a rossz oldal.” (4,39).

A politikához és a demokráciához való viszony kérdésében minden ponton szignifikánsan eltér egymástól a csoportok véleménye. Az az igény, hogy a politikába tiszta emberek lépjenek be, fokozott erővel jelentkezik az RK+RI- csoport esetében, átlaga jelentősen felülmúlja még a 6-os skálafokot is, viszonylag közel áll hozzá az RK+RI+, a legtávolabb az RK+, s az összes csoportban magas a skálaátlag, az 5-ös értéket meghaladja. Az a tétel, amely azt implikálja, hogy a tisztességes emberek távolmaradása hátráltatja a közügyek méltó intézését, ugyancsak az RK+RI- csoportnál található a legnagyobb egyetértéssel, az RK+RI+ áll itt is ehhez a legközelebb (e kettő skálaértéke haladja meg az 5-ös fokot), a másik két csoport ettől elmarad, a legvisszafogottabb az RK+ típus véleménye. Ugyancsak az élen állnak a szakemberek politikai részvételének igénylésében, illetve a sokaság véleményének leértékelésében az RK+RI+ és az RK+RI- csoportok, míg itt az „igent-mondók” egyetértése a nagyobb mérvű, valamennyi típus hajlik ezen álláspontok elfogadására, mégpedig 5-ös skálaérték felett. Az immár megszokott séma szerint a legóvatosabb e tekintetben az RK+ csoport, amely – kivételnek tekinthetően – a szakemberek kérdésében átlagosan az 5-ös értéknél kevésbé támogató véleményt fogalmaz meg. A politikával szemben kifejezetten ellenséges hangú tétel, „Aki politikára adja a fejét, abban már ott mozog a hatalomvágy és a szerzés vágya.”. Az RK+RI- kiemelkedően pozitív véleménye mellett, az RK+RI+ csoportnál is a 6-os skálaértékhez közelítő elfogadásban részesül. Ettől a másik két csoport képviselői számottevően elmaradnak – egyébként egyetértő –

véleményükkel. Lényegében ugyanez a mintázat jelenik meg a politikai véleményformálást relativizáló tétellel kapcsolatban, de az RK+RI+ csoport az, amely az 5-ös érték felett a legerősebb támogatást nyújtja. Figyelemreméltó, hogy a tematikusan rokon, ám épp ellenkező állásfoglalást hirdető tétel, hogy „*Világosan lehet látni, melyik a jó oldal, melyik a rossz oldal.*” ugyancsak a legnagyobb egyetértéssel – az 5-ös skálaérték felett – az RK+RI+ csoportnál található, a többiek rendre mind elmaradnak ettől. Kivételként azonban az RI+ csoport áll őhozzájuk a legközelebb, szokványos viszont, hogy az RK+ típus a legvisszafogottabb a véleménynyilvánításban, gyakorlatilag a semleges 4-es skálaértékig süllyed válaszaik átlaga. A politikai kínálat sokszínűségét 5-ös skálafok felett az RK+RI+ és az RK+RI- csoport hiányolja, az RK+ típus ez alkalommal is a legvisszafogottabb, de véleményének átlaga itt már elfogadó. A többségi vélemény fontosságát leegyszerűsítő módon kifejező tétel, („*Azt kell csinálni, amit az emberek többsége mond, egy-két nagyhatalmú embernél 'több szem többet lát'.*”) ugyanezen séma szerint szerepel a különböző csoportok válaszaiban.

Az ország vezetéséről gondolkodva a kérdezettek viszonylag nagymérvű egyetértést árulnak el a követelmények tekintetében, így például „*Az a jó, ha a vezetők egymással fegyelmezetten összehangolva egy irányba törekedve irányítják a dolgokat.*” (5,78), valamint „*Senki más nem képviseli itt és külföldön a nemzetünk érdekeit, ha mi magunk nem lépünk fel ezekért szóban és tettben.*” (5,29). Az összetartozásra vonatkozó ezen felismerésekkel közel hasonló mértékben fogadják el, hogy „*A társadalmat mindig is kevesek irányítják, akkor is, ha a fontos kérdésekről látszólag kikérik az emberek véleményét.*” (5,26). E témában nem teljesen összehangoltak a minta válasza, mert míg az idézett tétel mintegy általánosan megkérdőjelezi a demokrácia létezését, egy másik tétel, amelyvel egyetértenek, épp a demokratikus működésmódot igényli („*Csak akkor lehet jó és igazságos döntéseket hozni, ha mindenkinek a véleményét meg lehet ismerni és közelíteni lehet egymáshoz.*” (5,15)). Ugyanakkor, ha halványabban is, de egyetértéssel találkozunk, hogy „*Kevesen tudják csak átgondolni és felmérni, hogy hosszú távon mi jó a társadalomnak.*” (4,66). Tekinthetnénk ezt akár a demokrácia komplex felfogásának is, vannak azonban olyan állítások, amelyek mintegy aláássák a demokratikus működésmód értékét és érvényét: „*Az embereket a megélhetésük és személyes kis érdekeik mozgatják, elvértve sem foglalkoznak a társadalom és a jövő nagy kérdéseivel.*” (4,65), „*A tömegeket elragadják az érzelmek, nincs bennük körültekintés és józan mértéktartás.*” (4,23), valamint „*A tömeget úgysem érdeklik a legfontosabb közügyek sem, mert nem is látják át azokat.*” (4,10). Az utóbbi tétel fogadtatása közeledik a hétfokú skála semleges, 4-es értékéhez, amely egyértelműen jelentkezik egy olyan pluralizmussal szembenálló, távolságtartó itemmel kapcsolatban, mint „*Egyik politikai oldalnak sincs igaza, nem érdemes egyiket sem támogatni a választásokon.*” (4,00). Ehhez áll közel, de csekély mértékben már az elutasításra hajlik, hogy „*A politikai viták általában olyan kérdésekről szólnak, amelyek valójában senki nem ért.*” (3,93). A válaszsorozat együttesen túlnyomó arányban a demokratikus döntéshozatal gátjaira, nehézségeire utal.

A tömegek és a társadalmi-politikai elit viszonyát érintő tételek közül többel az RK+RI+ csoport tagjai értenek leginkább egyet, melyek például arra vonatkoznak, hogy a tömegek inkompetensek, érzelmvezéreltek, kisszerű érdekek hajtják őket, nem képesek a hosszú távú teendőket felmérni. E pontokon is a legtöbb fenntartást álláspontjukkal szemben az RK+ csoport fogalmazza meg. Az RK+RI- csoport rajtuk is túltéve hangsúlyozza a vezetés összetartásának szükségességét (6-os skálaérték felett), és egyfajta ambivalencia jelenik meg a válaszukban, egyfelől beletörődik abba, hogy a társadalmat kevesek irányítják, másfelől jelzik annak szükségességét, hogy a döntéshozatalba bevonják a társadalom széles köreit. Az itt említett három tétellel kapcsolatban, amely

a minta egészében kifejezett támogatásban részesül, az RI+ csoport egyetértése a legvisszafogottabb. Mint a fentiekből kitűnik, ez az itemsor és az arra adott válasz színezi az RK+RI- típus arculatáról formált képünket, amihez még az is hozzátartozik, hogy az RK+RI+ csoportnál is nagyobb mértékben értenek egyet azzal, hogy nemzeti érdekeinket magunknak kell képviselni, de eljátszának azzal a gondolattal is, hogy nem érdemes egyik politikai oldalt sem támogatni a választásokon.

A demokrácia kívánatosságának és realitásának megítélése összefügg a kérdezettek értékírányultságával, ennek esetleges összetettségével, sőt ellentmondásaival. Például a demokratikus kormányzás egy kardinális kérdésével kapcsolatban markánsan megjelenik, és a demokráciába vetett hit alkálójának fogadtatásához hasonlóan egyetértéssel találkozunk az igény: *„Ha a kormány rosszul végzi a munkáját és elveszíti az emberek bizalmát, a népnek akár két választás között is joga van elzavarni.”* (5,75). Eszerint a népuralom (spontaneitása) akár felülírhatja a jogállamiságot. Ugyanakkor a kérdezettek szerint *„Az országnak erőskezü vezetésre van szüksége.”* (5,47), illetve *„Először legyen rend és biztonság az országban, minden más ezután következik.”* (5,02). Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a közvetlen demokráciára való hajlam együtt jelenik meg a rendpártisággal. Nem ellentmondásoktól mentesek a szabadsággal kapcsolatos közkeletű megfontolások, amelyek egyébként az előbbieknél kisebb mérvű egyetértés kísér: *„Nem az a lényeg, hogy mennyire vagyunk szabadok, hanem, hogy mennyire élünk jól.”* (4,51). Ugyanakkor többé-kevésbé hasonló egyetértéssel találkozunk, hogy *„A szabadságjogok biztosítása fontosabb más társadalmi problémáknál.”* (4,46), illetve merő ellentétként *„Inkább legyünk szegények, de szabadok.”* (4,25).

Az értékek viszonyára vonatkozó, kielezett állításokkal – ellentmondásos módon – leginkább az RK+RI+ csoport ért egyet, szemben az RK+ típus némi vonakodást kifejező ellenpólusával. Az RK+RI- típus összetett szellemi arculatának újabb vonását érzékelteti, hogy az előbbihez hasonlóan, 5-ös skálaértékek felett egyetért abban, hogy mindenekelőtt rendre és biztonságra van szükség, sőt abban első helyen áll, hogy *„Az országnak erőskezü vezetésre van szüksége.”* Ugyanakkor a széles körű egyetértéssel találkozó, közvetlen népuralmat hangsúlyozó tétellel különösképpen egyetért (6-os skálaérték felett): *„Ha a kormány rosszul végzi a munkáját és elveszti az emberek bizalmát, a népnek akár két választás között is joga van elzavarni.”* Az ellenpontot a típusok közül az RI+ képviseli.

Nem közömbös, hogy az értékek, konkrétan a szabadság a köznapi életre vonatkozó motívumok hierarchiájában milyen pozíciót foglalnak el. 5 motívumot kínáltunk fel a kérdezetteknek, kérve, állítsák őket fontossági sorrendbe, aszerint hogy *„Mi kell elsősorban az élethez?”* A legjobb átlagos ranghelyet az egészség kapta (1,62), a szeretet és az értelmes, jó munka ugyanazon pozíciót foglalta el (2,66), negyedik helyre állították „pénz” megjelöléssel az anyagi javakat (3,18), és – kis szórással – az utolsó helyre szorult *„a politikai véleménynyilvánítás szabadsága”* (4,87).

A csoportok közül az egészség fontosságát az RK+RI- csoport emeli ki leginkább (átlagos ranghely 1,44). A szeretet jelentőségét az RI+ csoport hangsúlyozza különösképpen (2,48), míg a munka fontosságát az RK+RI+ típus emeli ki (2,21). E két motívum tekintetében az egyes típusok között van némi különbség a rangsorokban, inkább előtérbe helyezi a szeretet az RI+ és az RK+ csoport, viszont kifejezetten a munka előnyére hajlik az RK+RI+ csoport. A pénznek mint motívumnak a fontosságát lényegében azonos szinten sorolja harmadik helyre valamennyi csoport, míg a politikai véleménynyilvánítás szabadságának még a legerőteljesebb képviselője az RK+RI- csoport (4,94), és viszonylag elmosódottabb a jelentősége az RI+ típus esetében (4,81).

A politika és a demokrácia gondolatkörében jelentkező társadalmi nézetek – így a szabadság szerepének hangsúlyozása – ellentmondásokkal terheltek. Ebbe s társadalmi-demográfiai tagolódás

további sajátos színeket visz. Az utolsó kérdéskörnél maradván a nők körében az egészség és a szeretet némileg nagyobb hangsúlyt kap, míg a munka és a pénz a férfiak körében egy árnyalattal fontosabb. A véleménynyilvánítás szabadsága tekintetében – az utolsó helyen – a nemek közötti különbség lényegében eltűnik. Pártállás szerint a Fidesz-támogatók egy árnyalattal kedvezőbben könyvelik el a szeretetet és a pénzt, a szocialisták valamelyest jobban hangsúlyozzák az egészséget és a munkát, a szabadság dolgában itt sincs akár halvány, tendenciaszerű eltérés sem. A motívumok erőssorrendje lényegében osztatlan, az egyedüli említésre méltó, hogy az apró választátlag-különbségek a munka és szeretet viszonyában szülnék variációkat (a férfiak és az MSZP párhívek az egészség utáni helyre inkább a munkát állítják, de ez a különbség a szó semmilyen értelmében nem szignifikáns).

Általánosságban azt mondhatjuk a társadalmi-demográfiai változók szerepének szisztematikus vizsgálata során is rendre a nemek szerint és a pártállás alapján találunk eltéréseket a véleményalkotás módjában és tartalmában. A férfiak többnyire sarkítva képviselik a mintaegész álláspontját, annak ellenmondásaival együtt. A nők álláspontja még kevésbé kritikus és kevésbé radikálisan vitatja el a pozitívumokat, amikor a politikusok viselkedéséről és moralitásáról van szó. A demokrácia működési gyakorlatával kapcsolatban a nők a politikus szerepvállalását kevésbé egyértelműen tulajdonítják a hatalom és a szerzés vágyának, viszont valamelyest többet várnak a többség fellépésétől is, és a szakemberek kormányzásától is. A politikai viták értelmetlenségét kevésbé élesen deklarálják, sőt az általános vélemények felkutatásában jobban is bíznak, és a nemzeti érdekek letéteményesét inkább látják az ország vezetésében. A nők visszafogottabb válaszai kevésbé hoznak felszínre ellentmondásokat a szabadság és jólét kérdésében, mint amit a férfiak körében tapasztalunk.

A Fideszt választók nagyobb tömegéhez képest 2013-ban az MSZP támogatói lényegesen kevesebben vannak, álláspontjuk azonban több vonatkozásban jellegzetes. A politikus mentalitását mérlegelve erősebben vitatják a pozitívumokat, és kritikus itemekkel kapcsolatban nemcsak relatíve elfogadóbbak, hanem válaszuk minősége egyenesen átbillen, elfogadó. A demokrácia működésével kapcsolatban felfokozva látják a politikusok hatalom- és szerzészívását, ugyanakkor szkeptikusan relativizálják a véleménykülönbségeket, a morális tisztaság jelentkezését, és hatását egy fokkal kevésbé várják és látják. A politika működésmódjával kapcsolatban tíz itemből nyolccal kapcsolatban erősebben hajlanak a fenntartásokra, mint az ellenoldal képviselői. Így inkább hangsúlyozzák a hatalomkoncentráció társadalmi tényét, miközben a tömegek józan ítélőképességéhez is kevesebb reményt fűznek, a viták üressége, a politikai oldalak érdemtelenlensége tekintetében pedig állásfoglalásuk minősége is a tétel elfogadásának irányába billen át. Ennek a tábornak fokozottan ellentmondásos az álláspontja a szabadság és jólét dilemmájában, és a demokrácia értelmezésében a kormány spontán leváltásának lehetőségének még nagyobb teret adnak, mint a Fidesz-támogatók.

Közéleti aktivitás, választásokon való részvétel

Értékelő tartalmában, irányultságában eléggé heterogén véleményeket kínáltunk a vizsgálati személyeknek, hogy az ezekkel kapcsolatos álláspontjukat fejezzék ki *hétfokú skálán*. Egyetlen megállapítás volt, amivel a minta inkább nem értett egyet („*Leghelyesebb, ha az ember nem politizál és nem szavaz, avval okoz legkevesebb bajt magának és másoknak.*” 3,80). Ehhez tartalmában és megítélésében is közel áll az a vélemény, hogy „*Nem érdemes részt venni a választásokon, mert az egyszerű emberek szempontjából egyre meggy bármi is lesz az eredmény.*” (3,91). Nem részesül

erős támogatásban az a gyanakvó feltevés sem, hogy „A választások eredménye nálunk már azelőtt eldőlt, hogy az emberek elkezdenek szavazni.” (4,10). A politikai vetélkedéssel szembeni fenntartásokat fejezik ki a vizsgálati személyek azzal, hogy elfogadják „Senki nem maradhat tiszta ember a politikában, az egy olyan küzdelem a hatalomért, amiben mindenki összesározódik.” (4,85), illetve úgy tűnik, szemben állnak a választási eredmények túlhangsúlyozásával, abszolutizálásával, mondván „Akármit a többség sem tehet meg az emberekkel, mindenkinek a szava számít.” (4,99). Az 5-ös skálaértéket meghaladó mértékben fogadják el, hogy maga „a többség” ingatag, különböző nézőpontból más és más (5,06). A nyers politikai szkepszis kifejezője, hogy el tudják fogadni, hogy „Az egyenlőség csak egy illúzió, amit az emberek csak addig követelnek, amíg az nekik előnyös.” (5,09), ugyanakkor az egyenlőséggel kapcsolatos ambivalenciát kifejezi annak a markánsabb elfogadása, hogy „Az a jó erkölcs és a jó jog, amely nem részesít előnyben egyes embereket és csoportokat másokkal szemben.” (5,43). Utóbbi 2 tétel közé iktatódik az ugyancsak 5-ös skálafoknál magasabb értékkel támogatott (5,25) feltételezés, hogy az ország társadalmi-morális helyzete lehangoló, s ez így van akkor is, ha vannak/lehetnek olyanok, akik ezt nem merik kimondani.

A választások témakörében felkínált állítások döntő többségében az MSZP politikai hívei adnak inkább elfogadó választ és ez megüti a szignifikancia mértékét 4 vonatkozásban is. A Fidesz szavazók tömeges álláspontjával szemben az MSZP támogatók erősebben egyetértenek azon szkeptikus gondolatokkal, hogy nálunk a választások eredménye már a szavazás előtt eldőlt, és senki sem maradhat tiszta a politikában, szerintük a közélet visszásságait azok is látják, akik nem mernek fellépni ellene, és hangsúlyozzák, hogy az erkölcs és jog az egyenlőség oldalán áll. E világnézeti, politikai különbségek mellett épp az utóbbi vonatkozásban azt a demográfiai különbséget is látjuk, hogy az általánosan elfogadott tétel a nők körében fokozott egyetértéssel találkozunk (az átlag 5,53). A budapesti lakosok a politikai többség fogalmával kapcsolatban felmerült tételekre válaszolnak érzékenyebben és kedvezően, nevezetesen, hogy a többség összetétele változó, és szerepe nem válhat egyeduralommá. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében találkozunk több és nagyobb egyetértéssel 2 tétellel kapcsolatban: az egyik arra vonatkozik, hogy nem érdemes politizálni, a másik konkrétan arra, hogy nem érdemes a választásokon részt venni.

Ez utóbbi gondolattal különösképpen, a 6-os skálaértéken felül egyetértenek az RK+RI- csoport tagjai, akik egyébként is élen járnak a zömmel a politikai rendszerrel szemben fenntartásokat kifejező itemek elfogadásában, 4 esetben megelőzik az RK+RI+ csoport egyetértését is, s ilyenkor az ellenpólust rendre az RI+ típus képviselői jelenítik meg a maguk fenntartásaival. A képhez hozzátartozik, hogy az egyenlőség illuzórikus jellegére és morális szükségességére vonatkozó állítások elfogadásában megjelenik ez a polarizálódás, mindkettőt legerőteljesebben RK+RI-, legkevésbé az RI+ csoport képviseli. Az RK+RI+ csoport egyetértése az említett esetekben a második helyen áll, az összes többi vonatkozásban az első helyre kerül. E típus fogadja el leginkább a minta egésze által nemigen támogatott tételt a választások értelmetlenségéről, ez esetekben az RK+ csoport helyezkedik leginkább szembe velük. Összességében úgy tűnik, hogy a választások problematikájára sok vonatkozásban, a kérdezettek többségének véleményében kisugárzik a politikával szembeni fenntartás és távolságtartás, de ez nem csap át a választásokban rejlő lehetőségek teljes tagadásába.

A demokrácia vitathatatlan ismérvei közé tartozik, hogy a polgárok közössége szavazás révén alakít ki tagolt és többségi véleményt. Ilyen módon a véleménynyilvánítás azzal kapcsolatban, hogy ki rendelkezzen választási, szavazati joggal, a demokráciafelfogás figyelemre érdemes mutatója, amely az egyének és az egész közösség preferenciáit (és diszpreferenciáit) tükrözi. Ebben

a tárgykörben szisztematikusan igyekeztünk vizsgálni, hogy a kérdezettek szerint milyen csoportok azok, amelyeket a szavazás jogával fel kell ruházni, melyek azok, amelyeket ebből ki kell zárni, illetve milyen arányban találják ezen jogosultságokat kérdésesnek és megvitatandónak. Magyarország lakóiról szólva tettük fel azt a kérdést, hogy „*Mely csoportok azok, amelyek a jövőben jobb lenne, ha nem szavaznának?*”. Kiugróan magas arányban (43,4%) azokat jelölték meg, „*akik Magyarországon nem fizetnek adót*”, határozott állásfoglalás, hogy ők is rendelkezzenek szavazás-választási joggal, mindössze 37,2%-ban jelentkezett. Ettől lényegesen elmaradt, 10-20% közé került a drogosokra és a fogyatékosokra vonatkozó „korlátozás”. Ezek esetében, valamint a „*nem Magyarországon születettek*” vonatkozásában a kérdezetteknek több mint fele (az utóbbiakról szólva majdnem 2/3-a) a szavazati jog megítélése mellett voksol. A korlátozással szembeni fenntartások tovább törpülnek, és a választási joggal való felruházás aránya meghaladja a 80%-ot az etnikai kisebbségek, az alacsonyabb iskolázottságúak, a homoszexuálisok, illetve a segélyből élők vonatkozásában. Szinte maradéktalan a választási, szavazási joggal való felruházás szándéka a munkanélküliek, a nyugdíjasok és a nők esetében (bár ez utóbbiakkal kapcsolatban atavisztikus módon adódik 0,5%, mely a jogot elvitatja). A hátrányosabb szociális helyzetet önmagában kis arányban tekintik szelekciós szempontnak, mindemellett a kérdezettek szembenéznek azzal az elvi kérdéssel – és többségi alapon el is döntenek azt –, hogy a közterhekből való részvállalás feltétele a politikai jellegű döntésekben való részvételnek.

Kérdések sora vonatkozott arra, hogy a külföldön élő magyar embereknek indokolt-e szavazati jogot adni. A kérdezettek alapállása tulajdonképpen elutasító volt. Viszonylag sokan hajlottak arra, hogy az, aki akár több éve nem Magyarországon él, rendelkezzen szavazati joggal, illetve, hogy a szomszédos országos azon állampolgárai, akik a Trianonkor elcsatolt területeken élnek, részt vehessenek a magyar választásokon, de ezek aránya is csak némileg haladta meg a választások egynegyedét (27,4% és 26,5%). Több más esetben a szavazati jog megadásának gondolata a 20%-ot sem érte el, és ennek megfelelően az elutasítás kisebb vagy nagyobb mértékben meghaladta a 80%-ot. Így ítélték meg azokat, akik Magyarországon nem, csak külföldön adóznak, azokat, akiknek már a szülei sem éltek Magyarországon, illetve a legszigorúbb volt a jog elvitatása azokkal szemben, „*akik saját elhatározásból hagyták el az országot és nem is akarnak ide visszatérni*” (86%). A 2013-as véleménykutatási adatok a magyar ajkú emberekkel szemben is mutatkozó elhatárolódásról, a politikai közösség határainak szigorú megvonásáról tanúskodnak.

Rákérdeztünk arra is, hogy a vizsgálati személyek véleménye szerint külföldieknek milyen feltételek teljesülése esetén indokolt szavazati jogot adni. A felkínált lehetőségek közül a legnagyobb – a kérdezettek felét meghaladó – arányban (52,6%) szerepeltek azok, „*akik másutt, nem csak Magyarországon adóznak*”. Viszonylag közel jár ehhez annak aránya, hogy hányan értenek egyet a választási, szavazati jog megadásával azok számára, „*akik hazánkban otthonnal és földtulajdonnal rendelkeznek*” (44,3%). Szerényebb azok aránya, aki azt méltányolná, hogy a külföldi 3 vagy több éve itt él az országban és nyelvünket megtanulta, illetve, aki e tekintetben jelentőséget tulajdonít annak, hogy egyesek aktívan részt vesznek a magyar kultúra külföldi terjesztésében. E két csoport tekintetében az elutasítás eléri, illetve meghaladja a 60%-ot. Még nagyobb a választási jogot elvitatók aránya (81,5%), amikor olyan személyek megítélésére kerül sor, „*akik az Európai Unió más tagországaiban élnek és részt vennének a magyar választásokon*”. E tekintetben meglepő nyitottságot árul el, hogy „tulajdonképpen politikai pártállástól függetlenül” van 18,5%, mely szerint az uniós állampolgárok bármelyikének ezen szándék alapján biztosítani kellene a választási, szavazási részvételt.

A ma választójoggal rendelkező személyek esetleges jogkorlátozásával kapcsolatban a rendszerattitűd alapján elkülönített 4 csoport között többnyire nem mutatkozik szignifikáns különbség. Abban a vitatott kérdésben azonban, hogy akik nem Magyarországon adóznak, rendelkeznek-e választójoggal az RK+RI- és az RK+RI+ csoportok számottevő mértékben mutatkoztak elzárkózónak; az előbbi esetében mindössze 29%, az utóbbiban pedig 36% gondolta úgy, hogy az érintettek tartsák meg szavazati jogukat. Ugyancsak az RK+RI- csoport mutatkozott a legradikálisabbnak azokkal szemben, akik nem itt születtek; mindössze 59% hajlott arra – elmaradva mindhárom másik csoporttól –, hogy ők is tartsák meg szavazati jogukat. A drogosokkal kapcsolatban az RK+RI- mellé az RI+ típus képviselő csatlakoztak oly módon, hogy 50%-nál kevesebben támogatnák a szavazati jog megtartását. A homoszexuálisokkal kapcsolatban a legtöbb fenntartással az RI+ csoport élt (mindössze 77% tartotta itt a választójogot indokoltnak), az ellenoldalon pedig az RK+ csoport állt, több mint 90%-kal támogatva a szavazati jog megőrzését.

A külföldön élő magyarok szavazati jogának megadásával kapcsolatban minden feltett kérdésre megoszlanak a különböző rendszerattitűdöt képviselő csoportok válaszai annak ellenére, hogy a minta egésze minden vonatkozásban elutasító volt. Az esetek zömében az RK+RI+, illetve az RK+RI- csoport volt különösen elzárkózó (90%-os elutasító válasszal, amely jelentős arányban meghaladta a minta egészének, illetve a másik két csoportnak a fenntartásait). Az RK+RI+ csoport jár az élen a nem Magyarországon élők szavazati jogának megtagadásában, e vonatkozásban az ellenpontot az RK+ csoport képezi, 90%-kal szemben 66%-os részarányal.

A külföldieknek a Magyarországon elnyerhető választójogával kapcsolatban a csoportok között nem mutatkozik szignifikáns különbség, a mintán belül jelentkező – az egyes feltételekkel kapcsolatos – eltérések nem a rendszerattitűdök különbségein alapulnak.

A logikai kört az a kérdés zárta, hogy a külföldön élő magyar embereknek tartózkodási helyükön jár-e választási részvétel, szavazási jog. A válaszadók többsége a külföldön elérhető választási jogokkal kapcsolatban inkább kételkedő volt, mintsem támogató. Unikális kivétel a mintaegész arra adott válasza, hogy magyar állampolgároknak lehet-e külföldön választójoga, ha a világháborús területvesztések miatt hagyták el a szóban forgó országot, elveszítve otthonukat és vagyonuk jó részét. Ez esetben a kérdezettek 42,6%-a szerint indokolt (vagy indokolt lenne), hogy a család eredeti lakóhelyén a mai magyar állampolgárok élhessenek a választójoggal. Összességében a válaszadók kétharmadának vagy ezt jól közelítő részarányának az volt az álláspontja, hogy a magyaroknak nem kell ott szavazati joggal rendelkezniük, akkor sem, ha tartósan ott élnek, adóznak, részt vesznek a kulturális életben, rokonaik vannak ott. E tekintetben a legradikálisabb elutasító csoport (nem ritkán 80%-os arányban) az RK+RI+, a különböző csoportok között azonban szignifikáns különbség nincs, a rendszerattitűd szerint a válaszok eloszlása gyökeresen nem különbözik.

V/6. Demokráciafelfogás 2012-ben

2012-ben az országos reprezentatív minta – a korábbiakhoz hasonlóan – hétfokú skálán fejezte ki álláspontját a Demokrácia skála 27 tételével kapcsolatban (lásd. V. 3. tábla). Ez évben a 4,96-os generális átlag háttérében szélesedett a *range* 6,18 és 2,64 között, és némileg polarizálódott a tételek

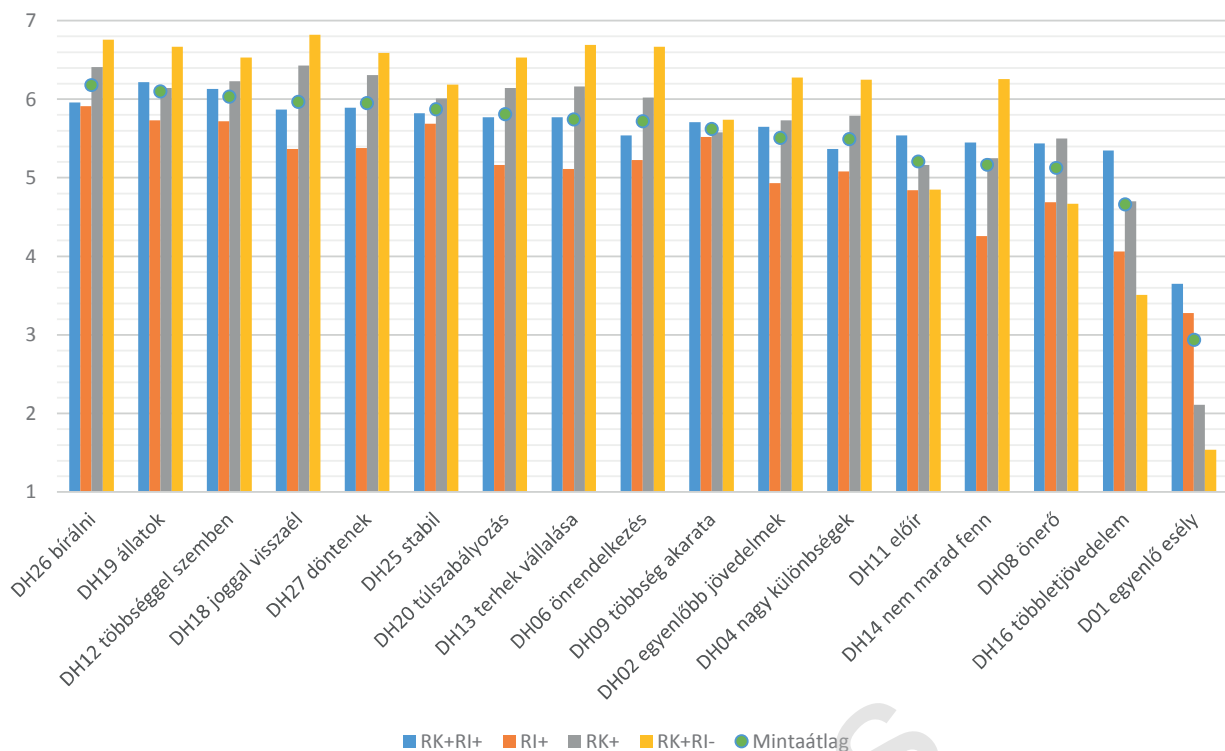
fogadtatása. 3 item találkozott 6-os skálaérték feletti átlagos megítéléssel, és ugyancsak 3 volt, melyet átlagosan a 3-as skálaértéknél szigorúbban bíráltak el.

A demokráciába vetett hit alszála tételei *megszakítatlanul* elfoglalták az első 12 pozíciót. A különösen méltányolt első helyeken találjuk a választásban rejlő lehetőséget a kormányzat felcserélésére (DH26), ehhez emelkedik a jog uralma jegyében fogant gondolat az állatokat megillető jogokról (DH19), és ugyancsak itt kap súlyt az egyén kikezdehetetlen véleménynyilvánítási szabadságjoga: „A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is” (DH12). A DH itemek sorát látva talán kiemelhető, hogy (pro és kontra) a *jogállamiság* gondolatköre kapott ez évben fokozottabb figyelmet, ami nem jelenti azt, hogy például a vezetés stabilitásának igénye ne oly mérvű támogatást kapna, mint korábban, csak relatíve szorult némileg hátrébb a preferált tételek között. Ez alkalommal is a természetben és társadalomban egyaránt mutakozó egyenlőtlenség deklarációja (DD10) és a hozzá zárkózó gondolat a figyelembe vehető vélemények szelekciójáról (DC15) szakítja meg a DH tételek folytonos sorát, majd ez folytatódik. A 18. pozíciót, már az 5-ös skálafoknál alacsonyabb átlagértékkel, a DD07 tétel foglalja el: „Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié”. Mint az előző években, a reprezentatív minta válaszaiban *előbb a hatalomcentralizáció (DC) tételei* részesülnek többkevesebb egyetértésben, majd ezt követően *a megkülönböztetés alszála (DD) tételei zárják a sort*. Az előbbieik közül kettőt, az utóbbiak négy tételét elutasítják a kérdezettek, a leghatározottabban – ez alkalommal is – a jogok egyenlőtlenségére felhívó (DD17) itemet.

V. 34. tábla: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitúd függvényében, 2012

	Mintaátlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DH26 bírálni	6,18	1	5,96	5,91	6,41	6,76	9,059	***
DH19 állatok	6,10	2	6,22	5,73	6,14	6,67	6,612	***
DH12 többséggel szemben	6,03	3	6,13	5,72	6,23	6,53	5,686	**
DH18 joggal visszaél	5,97	4	5,87	5,37	6,43	6,82	29,015	***
DH27 döntenek	5,95	5	5,89	5,38	6,31	6,59	18,180	***
DH25 stabil	5,87	6	5,82	5,69	6,01	6,19	1,955	
DH20 túlszabályozás	5,81	7	5,77	5,16	6,14	6,53	19,081	***
DH13 terhek vállalása	5,74	8	5,77	5,11	6,16	6,69	22,281	***
DH06 önrendelkezés	5,72	9	5,54	5,23	6,02	6,67	18,001	***
DH09 többség akarata	5,62	10	5,71	5,52	5,58	5,74	,429	
DH02 egyenlőbb jövedelmek	5,51	11	5,65	4,93	5,73	6,28	14,858	***
DH04 nagy különbségek	5,49	12	5,37	5,08	5,79	6,25	11,118	***
DH11 előír	5,21	15	5,54	4,84	5,16	4,85	5,278	**
DH14 nem marad fenn	5,16	16	5,45	4,26	5,25	6,26	20,379	***
DH08 önerő	5,12	17	5,44	4,69	5,50	4,67	10,797	***
DH16 többletjövedelem	4,66	19	5,35	4,06	4,70	3,51	21,308	***
D01 egyenlő esély	2,94	25	3,65	3,28	2,11	1,54	31,922	***
Átlag	5,47		5,60	5,06	5,63	5,80		
DH01 nélküli átlag	5,63		5,72	5,17	5,85	6,06		

(Sznifikanciasznit jelölése: ** p<,01 *** p<,001)

V. 7. ábra: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012

V. 35. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2012

	DH26 bírálni	DH19 állatok	DH12 többséggel szemben	DH18 joggal visszaél	DH27 döntenek	DH25 stabil	DH20 túlszabályozás	DH13 terhek vállalása	DH06 önrendelkezés	DH09 többség akarata	DH02 egyenlőbb jövedelmek	DH04 nagy különbségek	DH11 előír	DH14 nem marad fenn	DH08 önerő	DH16 többletjövdelem	D01 egyenlő esély
A>B		**	*	**	**		***	***			***		**	***	***	***	
A≈C	**			***	**		*	*	**		*					**	***
A<D	**			***	**		**	***	***		*	**		*	*	***	***
B<C	**	*	**	***	***		***	***	***		***	***		***	***	**	***
B<D	**	***	**	***	***		***	***	***		***	***		***			***
C<D									*					**	**	***	

(Szignifikanciaszint jelölése: * p<,05 ** p<,01 *** p<,001)

■ az értékek sorrendje fordított

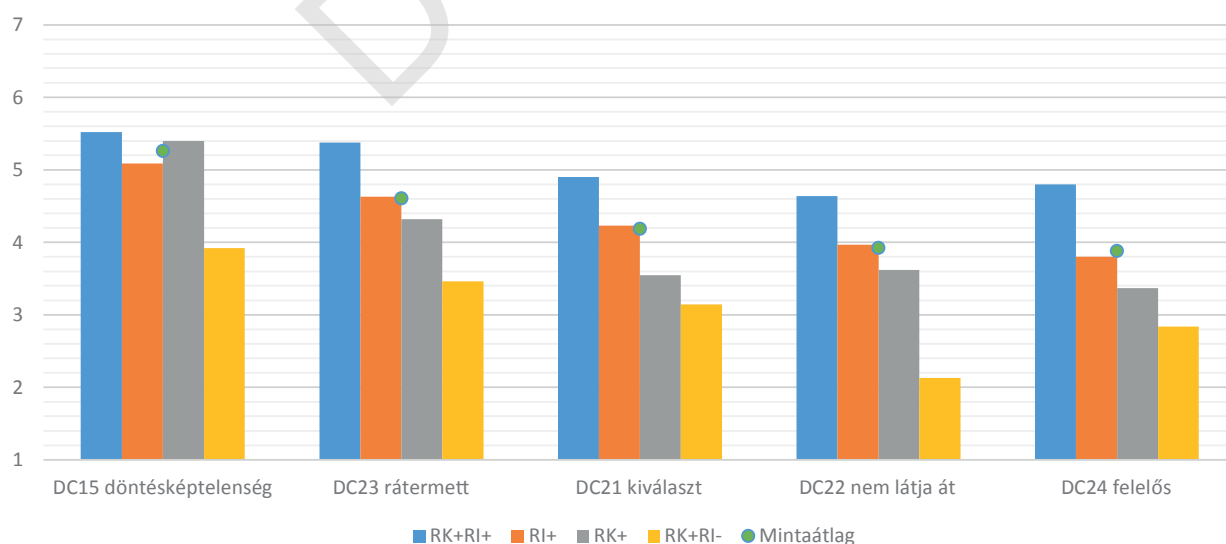
Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

2012-ban újfent a demokráciába vetett hit alszála tételei találkoztak a minta legnagyobb egyetértésével, s közülük 15 az 5-ös skálafoknál magasabb elfogadó átlagértéket kapott. Ez alkalommal is a többletjövedelem újraelosztásának ellenzése (DH16) maradt a sor végére [amit az alszála nem sorolt tényleges esélyegyenlőség tételezésének (D01) határozott elvetése elmaradva követ]. A rendszerattitúd alapján elkülönített típusok közül a tételeket 17 esetből 14-ban az *RI+ rendszerigazoló csoport fogadja el a legkevésbé*. Ebből 13-ban a rendszerkritikus *RK+RI- típus áll leginkább szemben vele, az itemek hangsúlyozott elfogadásával* (ítéleteik átlaga 12-szer meghaladja a 6-os skálaértéket is). A jogszabályok mindenre kiterjedő uralmának tételét (DH11) a rendszerigazolókkal szemben különösképpen az *RK+RI+* csoport hangsúlyozza, amely a leginkább elfogadó a három további tétellel kapcsolatban is, amelyet a rendszerkritikusok fenntartással kezelnek (DH08), vagy kifejezetten elvetnek (DH16 és D01, ez utóbbi esetben 1.54 skálapont radikális mértékében). Az utóbbiak vonatkozásában az *RK+RI-* ugyan különösen visszafogott, illetve negatív skálaértékeket nyújt, de a DH itemek zömével kapcsolatban az *RK+RI+* álláspontját is felülmúlóan elfogadó álláspontot foglal el, az *RK+* csoport kevésbé szélsőséges, ám hozzá közelít.

V. 36. tábla: A hatalom-összpontosítás alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitúd függvényében, 2012

	Mintaátlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DC15 döntésképtelenség	5,26	14	5,52	5,09	5,40	3,92	10,861	***
DC23 rátermett	4,61	20	5,38	4,63	4,32	3,46	13,023	***
DC21 kiválaszt	4,19	21	4,90	4,23	3,55	3,14	16,605	***
DC22 nem látja át	3,92	22	4,64	3,97	3,62	2,13	22,628	***
DC24 felelős	3,88	23	4,80	3,80	3,37	2,84	21,237	***
Átlag	4,37		5,05	4,34	4,05	3,10		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 8. ábra: A hatalom-összpontosítás alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitúd függvényében, 2012

V. 37. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2012

	DC15 döntés-képtelenség	DC23 rátermett	DC21 kiválaszt	DC22 nem látja át	DC24 felelős
A>B		*	*	*	***
A>C		***	***	***	***
A>D	***	***	***	***	***
B>C			*		
B>D	**	*	*	***	*
C>D	***			***	

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

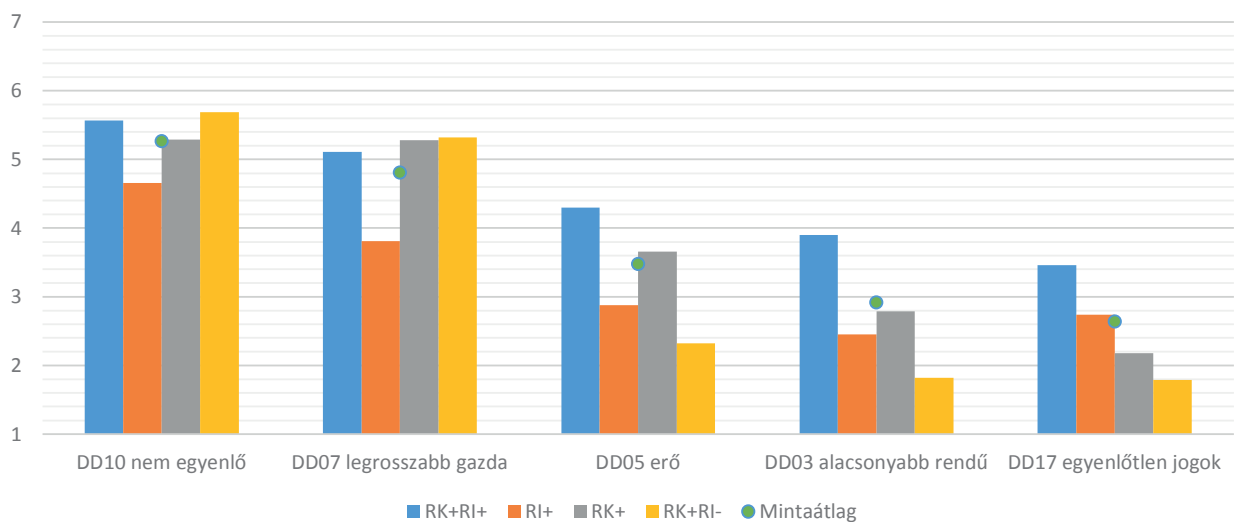
■ az értékek sorrendje fordított

A hatalom-összpontosítás alskála itemeinek fogadtatásában 2012-ben lényeges különbségek mutatkoznak. Egyedül (a DH itemek közé emelkedő) DC15, a vélemények praktikusán szükséges szelekciójáról, találkozik 5-nél magasabb értékű átlagos egyetértéssel, a rátermett vezetők megőrzésére felhívó DC23 és a többség támogatása alapján zajló személyi politikát alátámasztó DC21 item támogatása ettől elmarad, még ha meg is haladja a semleges 4-es értéket. Két tételt viszont elutasít a minta: egyfelől, hogy az emberek többsége ne látna át a közérdekű kérdéseket (DC22), másfelől, hogy a felelős kormány munkáját az ellenzék ne keresztezze (DC24). Valamennyi itemmel kapcsolatban szignifikáns nézetkülönbségek választják el egymástól a rendszerattitűd alapján képzett csoportokat: hierarchikus sorrendjükben az RK+RI+ csoport jeleskedik különösen a tételek elfogadásában, az RI+ követi és az RK+RI- típus fejezi ki a legnagyobb fenntartást (átlagos válaszuk tartalma kifejezetten elutasító nemcsak a DC24 és DC22, hanem a DC21 esetében is, tehát azzal kapcsolatban, hogy „Akit megválasztott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki”).

V. 38. tábla: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012

	Mintaátlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F	
DD10 nem egyenlő	5,27	13	5,57	4,66	5,29	5,69	9,673	***
DD07 legrosszabb gazda	4,81	18	5,11	3,81	5,28	5,32	20,047	***
DD05 erő	3,48	24	4,30	2,88	3,66	2,32	21,055	***
DD03 alacsonyabb rendű	2,92	26	3,90	2,45	2,79	1,82	21,628	***
DD17 egyenlőtlen jogok	2,64	27	3,46	2,74	2,18	1,79	14,699	***
Átlag	3,82		4,47	3,31	3,84	3,39		

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < ,001$)

V. 9. ábra: A diszkrimináció alkála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012

V. 39. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alkála tételeinek elfogadásakor, 2012

	DD10 nem egyenlő	DD07 legrosszabb gazda	DD05 erő	DD03 alacsonyabb rendű	DD17 egyenlőtlen jogok
A>B	***	***	***	***	*
A>C			*	***	***
A>D			***	***	***
B<C	**	***	**		
B<D	**	***			*
C>D			***	*	

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A Társadalmi megkülönböztetés alkála tételei 2012-ben is vegyes elbírálásban részesülnek, ugyanakkor összességükben viszonylag inkább elutasítottak, s az elfogadás-elutasítás kontinuumában közülük három ez évben rosszabb helyet foglal el, mint bármikor máskor. Ez utóbbiak esetében (erő alkalmazása társadalmi csoportokkal szemben, DD05, egyes csoportok alacsonyabbrendűségének kimondása, DD03, és a csoportokat megillető jogok egyenlőtlenségének deklarációja, DD17) az RK+RI+ rendszerattitűd-csoport viszonylag leginkább elfogadó, az RI+ csoport visszafogott, köztes helyet foglal el, és az RK+RI- típus viszont különösen erélyesen elutasító (a hétfokú skálán átlagosan 2,32, 1,82, illetve 1,79 szinten). Ugyanakkor, ugyanez a markáns rendszerkritikus csoport az emberek egyenlőségének vitatásában (DD10) és az állam gazdasági szerepvállalásának elmarasztalásában (DD07) tútesz az RK+RI+ típuson is – vele szemben a rendszerigazoló RI+ áll ki leginkább.

Sajátos módon a legtöbbször által leginkább elfogadott tételek, amelyek a demokrácia mibenlétére vonatkozó közmegegyezést tükrözik, különösen nagymérvű egyetértéssel találkoznak a leginkább,

legkonzekvensebb rendszerkritikus attitűdcsoporthoz, és viszonylag visszafogott az elfogadásuk a rendszerkritikában kifejezetten elmaradó, leginkább rendszerigazoló csoportban. Ez a különös viszony mintha arról árulkodna, hogy nem a demokrácia lényegében való megegyezés a rendszer igazolásának kikristályosodási pontja. A két, alapállását tekintve leginkább különböző attitűdtípus nézetkülönbsége a társadalmi jogegyenlőség tekintetében éri el a csúcspontját.

Ez évben is a legkedvezőbbben a demokráciába vetett hit (DH) tételeit fogadja, amit összességében a DC, majd a DD itemek követnek. A DH tételekkel való egyetértés mindenekelőtt az RK+RI- csoportot jellemzi (átlagosan a 6-os skálaértéken felül!), ugyanők vetik el négy típus közül egyedül a hatalomcentralizációt (DC), míg a DD átlag-értékük egy árnyalattal kevésbé kritikus, nem szélső. 2012-ben az RK+RI+ típus jellegtelenül elmarad a DH értékelés tekintetében, viszont a demokrácia határait, illetve lényegét kikezdő DC és DD alsókálák tekintetében az első helyen áll. Az RK+ csoport válaszprofilja erőteljesebb mása az RK+RI- típusénak. Az RI+ (vagy mondhatnánk RK-) típus viszont a DC kontinuumában a második helyet foglalja el, a DH és a DD tekintetében viszont a leginkább távolságtartó (a legkevésbé képviseli a demokráciába vetett hitet, s ugyanakkor a lehatározottabban elhárítja a diszkriminációt). A különböző csoportok válaszaiban visszatér ugyan az alsókálák mintaegészre jellemző hierarchiája, az RK+RI- típus markáns válaszprofilja azonban egy markáns kivétel.

2012-ben is kimutathatjuk a Demokrácia skála tételeinek fogadtatásában a társadalmi-demográfiai tényezők hatását. A nemek közötti nézetkülönbségek nem tűnnek szisztematikusnak: a nők ez évben is erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy az állatoknak is vannak/legyenek jogaik (DH19), a vezetés stabilitásának és kikezdehetlenségének némileg inkább hívei, és hajlamosabbak hinni, hogy a jogegyenlőség a hosszú távú társadalmi stabilitásnak jó feltétele. Ugyanakkor az éles társadalmi különbségek teherterhelését (DH04) inkább a férfiak hangsúlyozzák, akik az önrendelkezés és a szabadságjogok mellett határozottabban szólnak síkra (DH06), bennük él több fenntartás a jogi szabályozás túltengésével és az ebbe szövődő visszaélésekkel kapcsolatban. A társadalmi konfliktusok erővel való rendezését a nőknél kevésbé ellenzik. Az életkori különbségekre rányomja a bélyegét a legidősebb (1930 előtt született) korosztály válasz-beállítottsága, hogy tartalmában változó tételekre inkább igent mondjon (például a demokráciában a többség akaratervényesítését ismerje el, miközben fokozottan tart attól, hogy sokan inkompetensek a közügyekben). E tendenciára is figyelemmel különösen szembeötlő az embercsoportok diszkriminációjával, illetve a társadalmi kategóriák jogegyenlőtlenségével szembeni kiállásuk. E pontokon a fiatalok, különösen (az 51 után született) legfiatalabb korosztály kifejezetten visszafogottan nyilatkozik, mint ahogy leginkább osztozik azon nézetben, hogy az emberek többsége nem látja át a bonyolult közügyeket (DC22) kevésbé vallja, hogy a demokrácia a többség uralma lenne, jeleskedik annak hirdetésében, hogy az állam rossz gazda, kiemeli, hogy mellette öntevékenységre van szükség, ugyanakkor a legkevésbé hangsúlyozza, hogy a többség bizalma korlát nélküli hatalomhoz juttatja a kormányzatot.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek szegényesek 2012-ben. Az egyetemet végzettek válasza többször viszonylag visszafogottak, a demokráciáról szólva nem hangsúlyozzák túl a választások, a többség, a választott vezetők és a jogi szabályozás szerepét, a jogegyenlőségben ők látják a legkevésbé a rendszer túlélésének biztosítékát. Figyelemre méltó, hogy az egyenlőségre való határozott felhívás (DH02), hogy „Törekedjünk arra, hogy jövedelmek minél egyenlőbbek legyenek.”, kétségtelenül nagyobb egyetértéssel találkozunk az alacsonyabb iskolázottságúak, mint a magasabbban kvalifikált kérdezettek között (különösképpen elmaradnak e tekintetben az egyetemet

végzetek). A szakmunkás képzettségűek – sajátosan – minden magasabb iskolázottságú csoport-hoz képest legfőbb támogatói azon tételnek, hogy „Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié az tulajdonképpen senkié.” (DH07). Az urbanizáltság különböző fokán álló települések közül a budapesti lakosok számos kérdésről – mintegy válasz-beállítottságként – viszonylag visszafogottan nyilatkoznak, így van ez az állam gazdasági szerepét is érintően, s a többség akaratervényesítésétől a jogi visszaélések lehetőségeinek megítéléséig. Szignifikáns különbségek szintjére ott emelkednek a nézetkülönbségek, ahol a községek lakói különösen markáns álláspontot képviselnek, így az országvezetés stabilitása mellett szállnak síkra (DH25), a vezetés kizárólagosságát emelik ki (DC21), vagy a szabadságot a jogi előírások körére korlátozzák (DH11). Halványabb a különbség, amikor a községekben élők az aktuális esélyegyenlőségről kedvezőbben nyilatkoznak, vagy a jövedelmi viszonyok átrendezésétől jobban ódzkodnak.

A különböző pártállású vizsgálati személyek között több vonatkozásban mutatkozik nézetkülönbség, így a Fidesz támogatói hangsúlyozzák a legerőteljesebben, hogy a többség által megválasztott kormányzatnak kell az ország vezetőit és vezetésének módját kijelölni (DC21), mindeközben fokozottan egyetértenek azzal, hogy az emberek többsége nem látja át a bonyolult közügyeket. Kifejezetten az MSZP támogatóival állnak szemben abban, hogy szerintük az ellenzéknek nem szabad állandóan megzavarni a felelős kormány munkáját (DC24), miközben az MSZP-hívek különösképpen hangsúlyozzák, hogy a demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzat bírálható és leváltható (DH26). Az MSZP hívei a joggal való visszaéléstől kevésbé tartanak, viszont leginkább ők minősítik az államot rossz gazdának.

A Fidesz és az MSZP szavazóival szemben a Jobbik támogatói kevésbé hiszik, hogy az emberek szabadsága az előírt szabályok körébe van zárva (DH11), a túlszabályozást fenntartással kezelik, a legkevésbé fogadják el, hogy az emberek zöme ne látná át a közügyek bonyolalmait; az egyedüli politikai csoportot képezik, amely az erő alkalmazását nem veti el a társadalmi dilemmák rendezésekor.

Ez idő tájt a Fideszre szavazók táborában számottevő szakadás mutatkozott. A pártközi viszonyoknál is sűrűbben mutatkozik nézetkülönbség a maradó többség és a kiváló kisebbség között. Említésre méltó, hogy az utóbbiak kritikusak az esélyek társadalmi eloszlásával kapcsolatban, a jövedelmek kiegyenlítését követendő célnak tartják, a „maradó-fideszesekkel” szemben különösen hangsúlyozzák, hogy az állam rossz gazda (DD07), hogy mellette az emberek önerejére és önvédelmére szükség van (DH08), a többségi támogatást kevésbé tekintik a kizárólagos hatalomgyakorlás alapjának (DC21), és markánsan képviselik, hogy az állatoknak vannak/legyenek jogaik (DH19).

V/7. Demokráciafelfogás 2013-ban

A demokráciafelfogás skála 27 itemét kínáltuk elbírálásra országos reprezentatív minta számára 2013-ban is. Az összes tétel fogadtatása 7 fokú skálán átfogóan 4,83 átlag volt (lásd V. 3. tábla). Az első és utolsó item közötti táv ez évben mérsékelt, 5,78-tól 3,19 átlagos skálaértékig terjedt. Láthatóan a 6-os skálaértékhez viszonylag messziről közelítettek az egyetértéssel fogadott tételek is, a semleges 4-es értéktől pedig mindössze 4 item maradt el. Az alskálák közül ekkor is a demokráciába vetett hit foglalta el a vezető helyeket, a 11-ik pozícióig töretlenül.

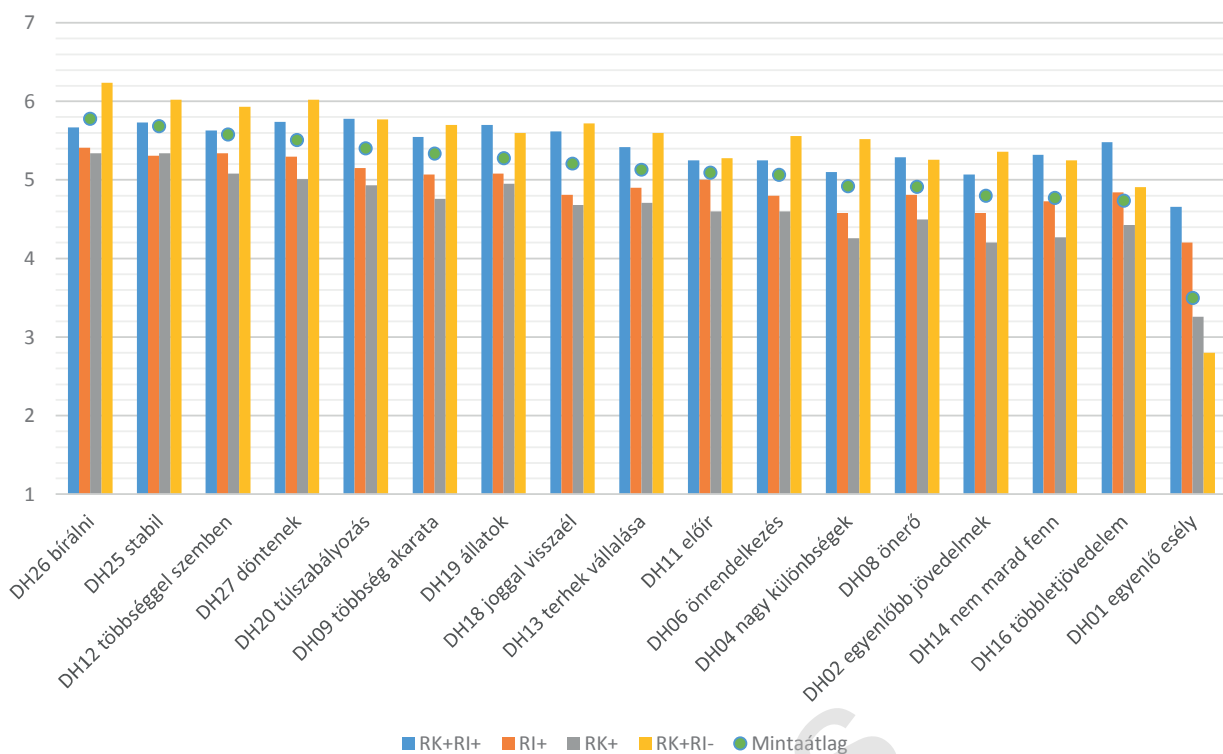
Az első hely a kormány bírálatainak és választás útján való felváltásának jogát fogalmazza meg (DH26), közvetlenül ezután a – az elvárások egyensúlyának jegyében – a hatalmi viszonyok, a kormányzás stabilitásának igénye (DH25) következik. A témák és megközelítések változatossága rendre érvényesül, s ennek során a 12. helyre az emberek örök egyenlőtlenségének tézise kerül (DD10), a 13. pozícióba pedig a rátermett vezetés megőrzésének gondolata (DC23), hogy aztán újra a DH tételek sora folytatódjék. Közéjük iktatódik be a 16. helyen a vélemények szelekciójának pragmatikus gondolata (DC15). A *hatalomcentralizáció* (DC) alszáma néhány tételét találjuk a 20 és 23 pozíció között, ezek közé áll a 22. helyen az a feltételezés, hogy az állam a legrosszabb gazda (DD07). Az utolsó, rendre elvitatott tételek *diszkriminatív jellegűek* (DD), egészen addig, hogy különböző társadalmi-demográfiai csoportok jogi egyenlőtlenségét (DD17) vetik el a kérdezettek – amihez legközelebb az aktuális esélyegyenlőség tagadása áll (D01), a teljes kognitív konzisztencia jegyében.

A demokráciába vetett hit (DH) alszáma tételeinek elbírálása a legkedvezőbb, ám az első helyen álló DH26 sem kap 6-os skálaértékű támogatást, hanem ez évben mintátlaga 5,78, az egybefüggően jól pozícionált 11 item átlagosan az 5-ös skálaértéknél kedvezőbb elbírálásban részesül. Elmarad ettől a további 5, amelyek az egyenlőtlenségek negatív következményeivel (DH04, DH14), a vagyoni különbségek lefaragásával (DH02) és ennek kárával (DH16), valamint az önerő és öntevékenység fontosságával (DH08) foglalkoznak. Az egyenlőség és az egyediség ezen kevésbé markáns kezelése sem marad el a semleges, 4-es skálaértéktől [egyedül a valós esélyegyenlőséget (D01) vitatják el a kérdezettek].

V. 40. tábla: A demokráciába vetett hit alszáma tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013

	Minta- átlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
DH26 bírálni	5,78	1	5,67	5,41	5,34	6,24	24,566 ***
DH25 stabil	5,68	2	5,73	5,31	5,34	6,02	15,250 ***
DH12 többséggel szemben	5,58	3	5,63	5,34	5,08	5,93	16,911 ***
DH27 döntenek	5,51	4	5,74	5,30	5,01	6,02	29,965 ***
DH20 túlszabályozás	5,40	5	5,78	5,15	4,93	5,77	23,789 ***
DH09 többség akarata	5,34	6	5,55	5,07	4,76	5,70	20,864 ***
DH19 állatok	5,28	7	5,70	5,08	4,95	5,60	10,765 ***
DH18 joggal visszaél	5,21	8	5,62	4,81	4,68	5,72	33,160 ***
DH13 terhek vállalása	5,13	9	5,42	4,90	4,71	5,60	16,991 ***
DH11 előír	5,09	10	5,25	5,00	4,60	5,28	11,705 ***
DH06 önrendelkezés	5,06	11	5,25	4,80	4,60	5,56	23,864 ***
DH04 nagy különbségek	4,92	14	5,10	4,58	4,26	5,52	36,888 ***
DH08 önerő	4,91	15	5,29	4,81	4,50	5,26	17,542 ***
DH02 egyenlőbb jövedelmek	4,80	17	5,07	4,58	4,20	5,36	33,141 ***
DH14 nem marad fenn	4,77	18	5,32	4,73	4,27	5,25	24,326 ***
DH16 többletjövedelem	4,73	19	5,48	4,84	4,43	4,91	12,334 ***
DH01 egyenlő esély	3,50	26	4,66	4,20	3,26	2,80	38,995 ***
Átlag	5,10		5,43	4,94	4,64	5,44	
DH01 nélküli átlag	5,20		5,48	4,98	4,73	5,61	

(Szignifikanciaszint jelölése: *** p<,001)

V. 10. ábra: A demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013

V. 41. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alszála tételeinek elfogadásakor, 2013

	DH26 bírálói	DH25 stabil	DH12 többséggel szemben	DH27 döntenek	DH20 túlszabályozás	DH09 többség akarata	DH19 állatok	DH18 joggal visszaél	DH13 terhek vállalása	DH11 előír	DH06 önrendelkezés	DH04 nagy különbségek	DH08 önerő	DH02 egyenlőbb jövedelmek	DH14 nem marad fenn	DH16 röbbletjövdelem	DH01 egyenlő esély
A>B					**		*	***				*	*		*	**	
A>C			*	***	***	***	**	***	**	**	**	***	***	***	***	***	***
A>≈D	**															*	***
B>C									*					*	**	*	***
B<D	***	***	***	***	***	***	**	***	***		***	***	**	***	**		***
C<D	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	***	**	**

(Sznifnkanciasznit jelölése: * $p<,05$ ** $p<,01$ *** $p<,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

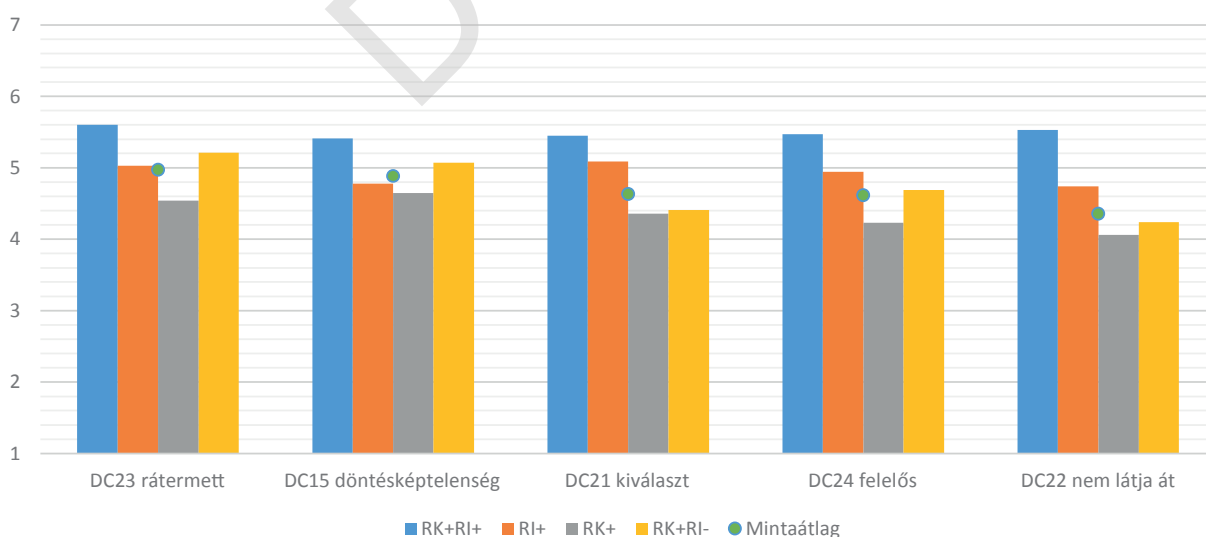
A rendszerattitúd-csoportok közül az esetek zömében – 16-ból 11 esetben – a rendszerkritikus RK+RI- adja legkedvezőbb választ; ha nem ez következik be, akkor az egyébként is hozzá közeli értékekkel jelentkező RK+RI+ típus kerül az első helyre. Az átlagaik között többnyire néhány százalékpont az eltérés, egyetlen érdemi kivétel e tekintetben a többletjövendelmek elvonásának témája (DH16), ennek káros hatását az RK+RI+ csoport erőteljesebben hirdeti, mint az RK+RI- típus (5,48/4,43). Míg a szóban forgó két csoportnak az alsókála tételeire adott átlagos válasza magas, és egymással szinte egybeesik (5,44 és 5,43), ettől különösképpen elmarad az RK+ csoport egyetértése (4,64), ami egyetlen halvány kivételtől eltekintve (DH25) minden ponton a legnegatívabb a 4 típus közül. Az RK+RI- és az RK+ csoport álláspontja között minden tétel vonatkozásában szignifikáns a nézetkülönbség, amihez 2-2 esettől eltekintve hasonló mérvű az előbbi és az RI+ típus nézeteinek különbsége, illetve az utóbbi és az RK+RI+ típus álláspontja közötti szisztematikus távolság.

A hatalom-összpontosítással (DC) összefüggő tételeket mindenkor az RK+RI+ csoport fogadja el leginkább, mégpedig az 5-ös skálaértéknél magasabb értékkel, miközben e szinttől a mintaátlag rendre elmarad. Mögötte összességében és több esetben az RI+ típus következik, vagy az RK+RI-.

V. 42. tábla: A hatalom-összpontosítás alsókála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitúd függvényében, 2013

	Mintaátlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
DC23 rátermett	4,97	13	5,60	5,03	4,54	5,21	12,714 ***
DC15 döntésképtelenség	4,89	16	5,41	4,78	4,65	5,07	7,619 ***
DC21 kiválaszt	4,63	20	5,45	5,09	4,36	4,41	16,225 ***
DC24 felelős	4,62	21	5,47	4,94	4,23	4,69	14,872 ***
DC22 nem látja át	4,36	23	5,53	4,74	4,06	4,24	20,898 ***
Átlag	4,69		5,49	4,92	4,37	4,72	

(Szignifikanciaszint jelölése: *** $p < 0,001$)

V. 11. ábra: A hatalom-összpontosítás alsókála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitúd függvényében, 2013

V. 43. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alszála tétéleinek elfogadásakor, 2013

	DC23 rátermett	DC15 döntés-képtelenség	DC21 kiválaszt	DC24 felelős	DC22 nem látja át
A>B		**			**
A>C	***	***	***	***	***
A>D			***	**	***
B>C	**		***	***	***
B>D			***		**
C<D	***	**		**	

(Sznignifikanciasznint jelölése: ** $p < ,01$ *** $p < ,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A négy rendszerattitűd-típus közül konzekvensen az RK+ fejezi ki leginkább fenntartását, de válaszainak átlaga a semleges 4-es érték alá nem süllyed. A típusok között nézetkülönbség rendre sznignifikáns, a két végetet képviselő csoport között hiánytalanul, de az az RK+ értékek a másik két közbülső csoporttól is több vonatkozásban sznignifikánsan elmaradnak, valamint az RK+RI+ és az RK+RI-nézeteinek eltérése három jellegzetes és vitatott hatalomközpontosítási tétel esetében sznignifikáns.

2013-ban a megkülönböztetés (DD) alszáljának tétélei összességükben a semleges átlag körül inognak, és többségüket a mintaegész el is utasítja.

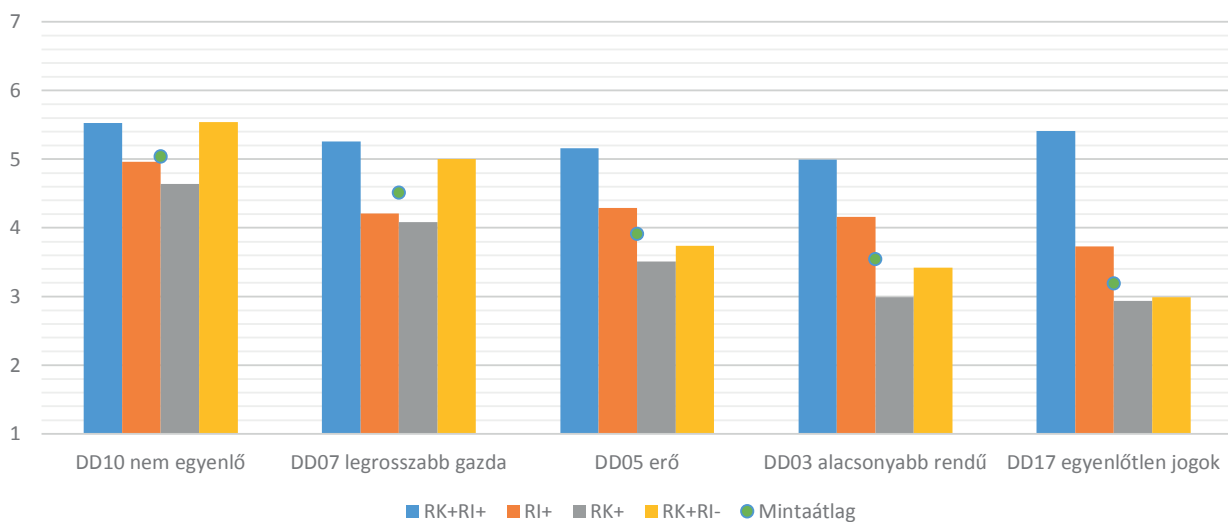
V. 44. tábla: A diszkrimináció alszála tétéleinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013

	Mintaátlag	Elfogadási sorrend	RK+RI+	RI+	RK+	RK+RI-	ANOVA F
DD10 nem egyenlő	5,04	12	5,53	4,96	4,64	5,54	21,076 ***
DD07 legrosszabb gazda	4,51	22	5,26	4,21	4,08	5,00	25,194 ***
DD05 erő	3,91	24	5,16	4,29	3,51	3,74	25,491 ***
DD03 alacsonyabb rendű	3,55	25	4,99	4,16	2,99	3,42	37,079 ***
DD17 egyenlőtlen jogok	3,19	27	5,41	3,73	2,94	2,99	40,356 ***
Átlag	4,04		5,27	4,27	3,63	4,14	

(Sznignifikanciasznint jelölése: *** $p < ,001$)

A legnagyobb fenntartással velük szemben az RK+ csoport él, minden egyes tétel vonatkozásában. Az RK+RI- típus az emberek örök egyenlőtlenségének tézisével minimális mértékben (egy századponttal!) meghaladja a RK+RI+ elfogadó véleményét, az összes többi esetben azonban ez utóbbi kimagaslóan áll az élen. Nézeteit az RK+ és RI+ csoporttól rendre sznignifikáns különbségek választják el, a jellegzetes és a mintaegész által a legkeményebben elutasított 3 tétel esetében ilyen mértékben marad el tőle az RK+RI- típus egyetértése is.

A három alszála tekintetében a mintaegész jól tagolt, hierarchikus különbséget tesz (még ha a DH nagyátlaga minden idők legalacsonyabb szintjén áll is és nem is választja el szakadék a DC

V. 12. ábra: A diszkrimináció alszála tételének elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013

V. 45. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alszála tételének elfogadásakor, 2013

	DD10 nem egyenlő	DD07 legrosszabb gazda	DD05 erő	DD03 alacsonyabb rendű	DD17 egyenlőtlen jogok
A>B	*	***	**	**	***
A>C	***	***	***	***	***
A>D			***	***	***
B>C			***	***	***
B>D	***	***	***	***	***
C<D	***	***		*	

(Szignifikanciaszint jelölése: * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$)

■ az értékek sorrendje fordított

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

nagyátlagától). Az alszála nézőpontjából a rendszerattitűd-csoportok eltérő szerepet játszanak: a DH értékek tekintetében az első hely az RK+RI- csoporté, míg ez a DC és DD vonatkozásában a harmadik helyen áll. Ez utóbbiak terén a RK+RI+ csoport megelőzi, sőt az RI+ is elé sorol. Mindhárom alszála szempontjából a negyedik, legvisszafogottabb pozíciót az RK+ típus foglalja el. A rendszerattitűd-csoportok között figyelemre érdemes különbség jelentkezik az alszála értékek hierarchiájában is: az RK+RI+ csoport esetében a DC eléri, meg is haladja a DH-val való egyetértés mértékét, az RI+ válaszaiban erre ugyan nem kerül sor, de a DC megközelíti a DH-t. Egyebekben a mintaegészre jellemző főtrendencia érvényesül.

A vizsgálati személyek társadalmi-demográfiai hovatartozása több vonatkozásban befolyásolta a demokráciáról vallott nézeteiket. Így az egyetemi diplomások álláspontja nem egyszer markánsan különbözött a 8 osztályt vagy ennél kevesebbet végzettek, illetve a szakmunkás képzésben részesültek felfogásától: elutasították, hogy az állam lenne a legrosszabb gazda (DD07), vagy hogy az ellenzék „ne zavarja” az ország felelős vezetését (DC24), a többieknél határozottabban vetették el azt, hogy lennének „alacsonyabb rendű” embercsoportok (DD03), vagy hogy erő alkalmazásával

oldjunk meg a társadalmi konfliktusokat (DD05), mint ahogy csak különösen visszafogottan támogatták, hogy a rátermett vezetés őrizze meg hatalmát (DC23), illetve a rend és magunk védelmében önerőre kell támaszkodni (DH08). E kérdések közül a DD03 megválaszolása függ a kérdezett lakóhelyének urbanizáltsági fokától; a megkülönböztetés elutasítása a legkevésbé szigorú a fővárosban. A budapestiek általában a választások jelentőségének hangsúlyozásában (DH26), az állati jogok kiemelésében (DH19), a véleményszabadság méltatásában (DH06) tűntek ki, miközben a vélemények szelektív figyelembevételét praktikus megfontolásból fokozottan támogatták (DC15). A községek lakói fokozottan táplálnak aggályokat azzal kapcsolatban, hogy a jogi szabályozás túlteng, s hogy visszaélésre teremt alkalmat ((DH18, DH20), és az alacsony iskolázottságúak tételezik fel leginkább, hogy a szabadság a jogszabályi előírások kereteibe van zárva (DH11). A nők – szemben a férfiakkal – élesebben utasítják el az embercsoportok diszkriminatív megkülönböztetését (DD03), a jogegyenlőségnek a társadalom stabilizálásában játszott szerepben jobban bíznak (DH14), és inkább hagyatkoznak az emberek saját döntéseire a társadalmi jóllét szintjének, irányának meghatározásában (DH27). A politikai pártállás szerint eltérés van abban, hogy az MSZP szavazói erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy a társadalmi különbségek teherterelt jelentenek és a jogok egyenlőtlensége történetileg destabilizál (DH04, DH14); a Fidesz támogatói kevésbé vélik úgy, hogy csak azt szabad, amit a törvény tételesen enged (DH11), hogy az állam gazdasági szerepvállalása eleve csapnivaló (DD07), és hogy erő alkalmazása lenne indokolt a kívánalmak társadalmi érvényesítésében (DD05).

V/8. A demokráciafelfogás és a rendszerattitűdök közötti összefüggés

A rendszerattitűdök szerepével a jog általános elveinek és hazai gyakorlatának megítélésében, az alkotmányozás követelményeivel és lezajlásával kapcsolatos vélekedésekben volt módunk részletekbe menően megismerkedni. Mindazonáltal a központi téma – amelyet ily módon is körbejártunk – a demokráciafelfogás tartalma és alakulása volt, aminek felderítése során rendszeresen-módszeresen kerestük a rendszerattitűdök – idői változásnak is kitett – hatását. A fejezet lezárásaként összefoglalóan ezt tekintjük át.

Minthogy zárt kérdések skálarendszerét alkalmaztuk mind a demokráciafelfogás, mind a rendszerattitűdök vizsgálatára, kézenfekvő megoldás volt, hogy már első lépésben korrelációs és főkomponens elemzésekkel keressük az itemek közötti összefüggések hálózatát. Nagy általánosságban szólva a két skálarendszer szorosabb kapcsolatot ápolt önkörén belül, mint egymás között (miközben faktoraik között szignifikáns korreláció is mutatkozott, .398 szinten, illetve nagyobb faktorszámot engedve az első pont, amiben együttmozgás érzékelhető, az a diszkrimináció és a rendszerigazolás alszkálák itemeit vonja egy keretbe...). Jobban tagolt eredményt hoz, amikor szétválasztva, a két skálarendszer főkomponens-analízissel megalapozott mutatói közötti lineáris kapcsolatokat vizsgáltuk. A demokráciafelfogás e fejezetben ismételten tárgyalt három alkotóeleme és a kontraszelektív skála kidolgozásának bemutatásakor megjelölt 7 alszkála korrelációs mátrixa lényegi tanulságokat kínált.

V. 46. tábla: A demokráciafelfogás és a kontraszelekció alkotóelemeinek korrelációs mátrixa

	A demokráciafelfogás összetevői		
	Demokráciába vetett hit	Hatalom-összpontosítás	Megkülönböztetés
Kontraszelekció	0,502	0,03	0,174
Rendszerigazolás	-,014	0,464	0,463
Pesszimizmus	0,406	-,025	0,194
Optimizmus	-,036	0,407	0,208
Erőfeszítés	0,222	0,312	0,173
Kiszolgáltatottság	0,382	0,236	0,166
Morál	0,385	0,005	-,098
Rendszerigazolás-Optimizmus	-,027	0,505	0,408
Kontraszelekció-Pesszimizmus	0,481	-,001	0,193

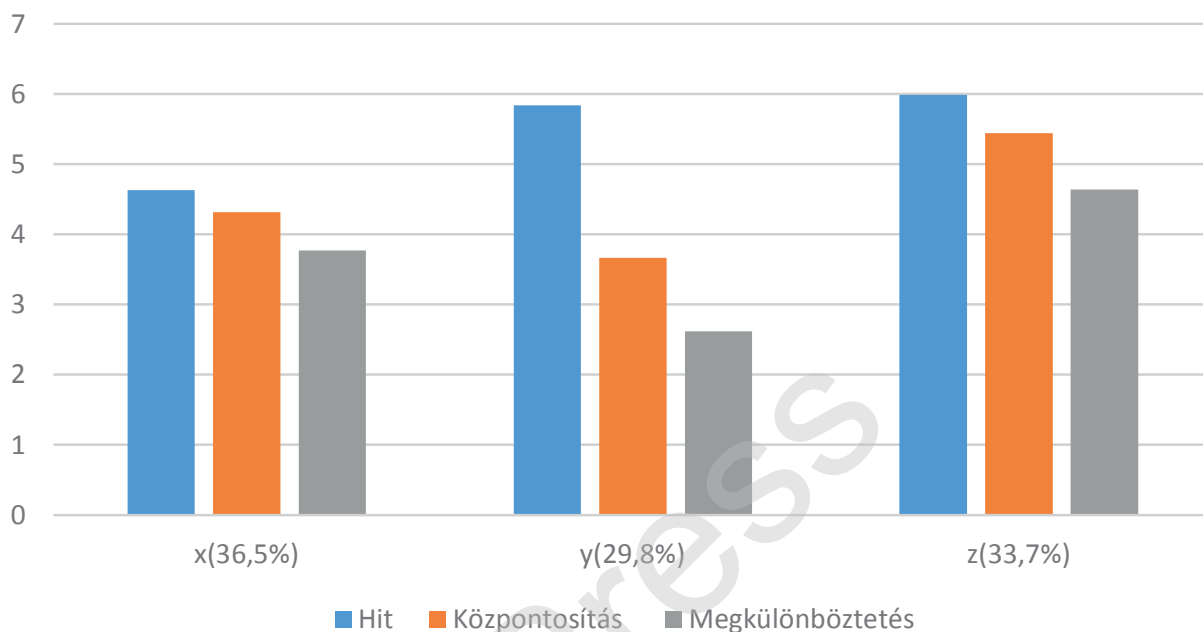
Forrás: Hunyady, 2016, 172. o.

Az összefüggések rendszere egyértelmű és jól értelmezhető: A *demokráciába vetett hit* változója (DH) a Kontraszelekció és a Pesszimizmus összetevőkkel áll a legszorosabb kapcsolatban, s ezektől eltérően nem-szignifikáns, ám kifejezetten negatív előjelű a DH és a Rendszerigazolás és az Optimizmus mutatóival való összefüggés. A *hatalom-összpontosítás* igenlése (DC) külön-külön is erőteljes kapcsolatban áll a Rendszerigazolás és Optimizmus mutatókkal, viszont kifejezetten erőtlen, nem-szignifikáns a Kontraszelekcióval való pozitív, a Pesszimizmussal való negatív kapcsolata (ezek egyesített indexével való együttjárásának mértéke gyakorlatilag zéró). A *megkülönböztetés* (DD) a Rendszerigazolással együtt jár, amit szinte egy csoportban követ az Optimizmussal, a Pesszimizmussal és a Kontraszelekcióval való számottevően gyengébb kapcsolata.

Tehát egy polarizált kép tárul elénk, amelyben az egyik oldalon találjuk a Kontraszelekció-Pesszimizmus változó együtttest és a hozzájuk kötődő DH-t, a másik oldalon a Rendszerigazolás-Optimizmus változó együtttest és a DC-t. Ezek a góccok nem minden ponton állnak kifejezett ellentétben, áthidaló viszonyok is fellelhetők kapcsolathálójukban, amelyben az egyén helyzetére és felelősségére vonatkozó vélekedések például statisztikus összefüggést képeznek, illetve szembeötlő, hogy a DD-től, a diszkriminációtól nem áll távol tisztán a Kontraszelekció-Pesszimizmus változó-csoport sem, ha az közvetlenül nem is hozzájuk kötődik a legnagyobb erővel.

Kutatásunk logikája szerint nem-lineáris összefüggések nyomába is eredtünk, amikor azt vizsgáltuk, hogy ezekkel milyen statisztikus viszonyban áll a vizsgálati személyeknek a *demokráciafelfogás skála mutatói alapján képzett három klasztere* és a *kontraszelekció-pesszimizmus, illetve a rendszerigazolás-optimizmus vonások alapján kialakított 2x2 klaszter* (az utóbbi úgy értendő, hogy a vizsgálati személyeket két csoportba válogattuk szét egyszer a kontraszelekció-pesszimizmus és egyszer a rendszerigazolás-optimizmus változó csoport alapján, ami részben, de korántsem teljesen átfedő eredménnyel járt).

A demokráciafelfogás klaszterelemzését a 27 item alapján a 2010 és 2013 közötti időszak összevont mintáján (2860 főn) végeztük el. Az elkülönülő három csoport arculatát jól leírja a skála három komponensének mérőszáma és viszonyrendszere (Kétszemponos varianciaanalízis – Pillai Trace, $F 568,002$, $p 000$) Így mindhárom mutató az elfogadás szintjén áll (a hétfokú skálán vont átlag a 4-es értéket rendre meghaladja) az általunk *z-betűszimbólummal jelölt csoport* esetén, amely az összevont minta 33,7%-át tette ki. Itt a DH érték jól közelít a 6-os skálafokhoz (5,99), a DC meghaladja az 5-ös szintet (5,37) és a DD is közelít ahhoz (4,65).

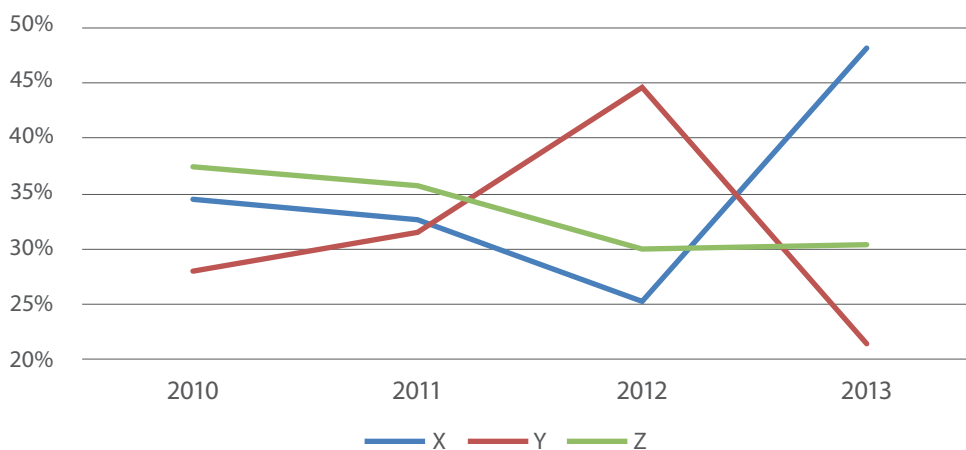

V. 13. ábra: A demokráciafelfogás három nézettypusának gyakorisága és attitűdprofilja

Forrás: Hunyady, 2016, 144. o.

Eltér ettől az összevont minta 36,5%-át kitevő *x jelzetű csoport*, amely mindhárom komponens tekintetében visszafogottabb átlagértékkel rendelkezik: az 5-ös skálafok alatt, egymáshoz közel találjuk a DH (4,63) és a DC (4,28) mutatót, és a semleges középtől is elmarad (3,80) az elutasítást tükröző DD. A legkisebb (29,8%) csoport viseli a *y megjelölést*, amely egyfelől markánsan mutatja fel egyetértését a DH skálákon, viszont elutasítja mértékkel a DC (3,68), s határozottan a DD (2,79) álláspontot.

A három klaszter és profiljuk ismeretében elmondhatjuk, hogy a demokráciafelfogás skála összetevőinek van egy konokul, mindhárom csoportba visszatérő erő-hierarchiája: $DH > DC > DD$. A klaszterek képviselői válaszok számszerű mértékén túl annyiban is eltérnek, hogy az összetevők közül hármát, kettőt vagy egyet (a DH-át) felvállalják-e saját álláspontjukként. Adataink azt tükrözik, hogy a DH tárgyában teljes az egyetértés, ennek oldalán a négyéves periódus válaszadóinak többsége (!) egyetértően fogadja a hatalom-központosítás tételeit is (z és x együtt 70.2% DC), viszont a DD mellett csak az egyharmados kisebbség áll. (A három klaszter jelentkezésének megvan a maga sokatmondó dinamikája, de 2012-ben sem lesz az y csoportnak számszerű többsége, és ha az x csoport szemléleti profiljában a DC értéke el is halványul, ennek álláspontja ekkor sem lesz kifejezetten elutasító).

V. 14. ábra: A három nézet típus gyakoriságának változása

Forrás: Hunyady, 2015, 298. o.

A demokráciafelfogás és a RO+/-, illetve KP+/- kétféle klaszterezés összefüggését a tárgyalt időszakban az alábbi tábla mutatja:

V. 47. tábla: A demokráciafelfogás típusainak jelentkezése a rendszerigazoló és rendszerkritikus klaszterek függvényében

	x	y	z		
RO-	35,50%	42,90%	21,60%	100%	1325
RO+	40,30%	12,60%	47,10%	100%	1160
	939	714	832		2485
	x	y	z		
KP-	58,10%	21,20%	20,70%	100%	1101
KP+	21,60%	34,80%	43,60%	100%	1384
	939	714	832		2485

Chi-négyzet próbával mért – kapcsolat $p < ,001$ szinten szignifikáns

Forrás: Hunyady, 2016, 169. o.

A négy év összevont mintája Rendszerigazolás-Optimizmus szempontjából +/- klaszterekre bontható, a RO+ és RO- e két nagy kategóriája között a demokráciafelfogás tekintetében különbség mutatkozik. A jeles rendszerigazolók viszonylag gyakran (47%) esnek a demokráciafelfogás Z kategóriájába (amely még a diszkriminációtól sem zárkózik el), és különösen ritkán fordulnak elő a demokráciafelfogás Y kategóriájában (13%), amely a diszkrimináción túl a hatalom összpontosítását is ellenzi. A Rendszerigazolás tekintetében visszafogott személyek – ha nem is ezzel azonos arányban, de – a demokrácia Y kategóriáját képviselik (43%), és közöttük számottevően kevesebben vannak a Z demokráciafelfogás reprezentánsai (22%).

A négy év összevont mintájának az előbbtől – mint erre kitértünk – nem független bontási szempontja a Kontraszelekció és Pesszimizmus alapján szétváló KP+ és KP- kategóriák megkülönböztetése. A KP+ nagy csoport a Z demokráciafelfogásra valamivel nagyobb arányban hajlik (44%), mint az Y felfogásra (35%). Kritikai alapállásuk ilyen módon polarizálódásra vezet. Ettől eltérően

a KP- (tehát a kontraszelekciót és pesszimizmust kevésbé hangsúlyozó csoportban) nagy többségben vannak (58%) azok, akik a hatalom-összpontosítással megbékülnek, de a diszkriminációval nem (X típus), a másik két demokráciafelfogás támogatása egymással egyenlő, s együtt sem érik el az előbbi részarányát.

Ha a másik oldalról közelítünk, azt keresve, hogy *a demokráciafelfogás különböző típusai mögött milyen rendszerattitűd-csoportok állnak*, akkor kitűnik: a demokrácia körülhatároltan markáns felfogását képviselők között (Y) nagy arányban vannak (78%) a Rendszerigazolásban és Optimizmusban kételkedők (RO-), és ettől messze elmaradnak annak hívei. Valamint többségben vannak (67%) a Kontraszelekció és Pesszimizmus hangadói (KP+), az ettől távolságot tartókhöz képest. Az irány konzisztens.

A demokráciafelfogás leglazább formája, amely mind a központosítást, mind a megkülönböztetést vállalhatónak tartja (Z) kifejezetten nagy arányban kerül ki (73%) a kontraszelekciót és a pesszimizmust képviselők közül (KP+), és ugyanakkor azok között van többségben, akik a rendszerigazolást és az optimizmust inkább helyénvalónak találják (RO+), szemben az ebben kételkedőkkel. Itt a társadalmi helyzet megítélésében szembenállók látunk együtt.

A demokráciafelfogásnak a nyílt kormányzati törekvésekkel egybehangzó változata (X) elsősorban olyanok körében jelentkezik (67%), akik a Kontraszelekció és Pesszimizmus gondolataiban kevésbé osztoznak (KP-), mint azok körében, akik ezt megélik és hirdetik. Sajátos módon a Rendszerigazolás és Optimizmus tekintetében érdemleges háttérösszefüggésről az 50–50%-hoz közelítő megoszlás nem tanúskodik.

Ezen kontúrtales keretekben a Kontraszelekció és Pesszimizmus képviselők ugyan nyilvánvalóan a kormányzati törekvésekkel is dacoló szembenállást fejez ki, de ez ennek elváló két irányvétele van: a belső ellentmondással terhelt „diszkriminatív demokrácia” és a markáns demokratikus kiállítás.

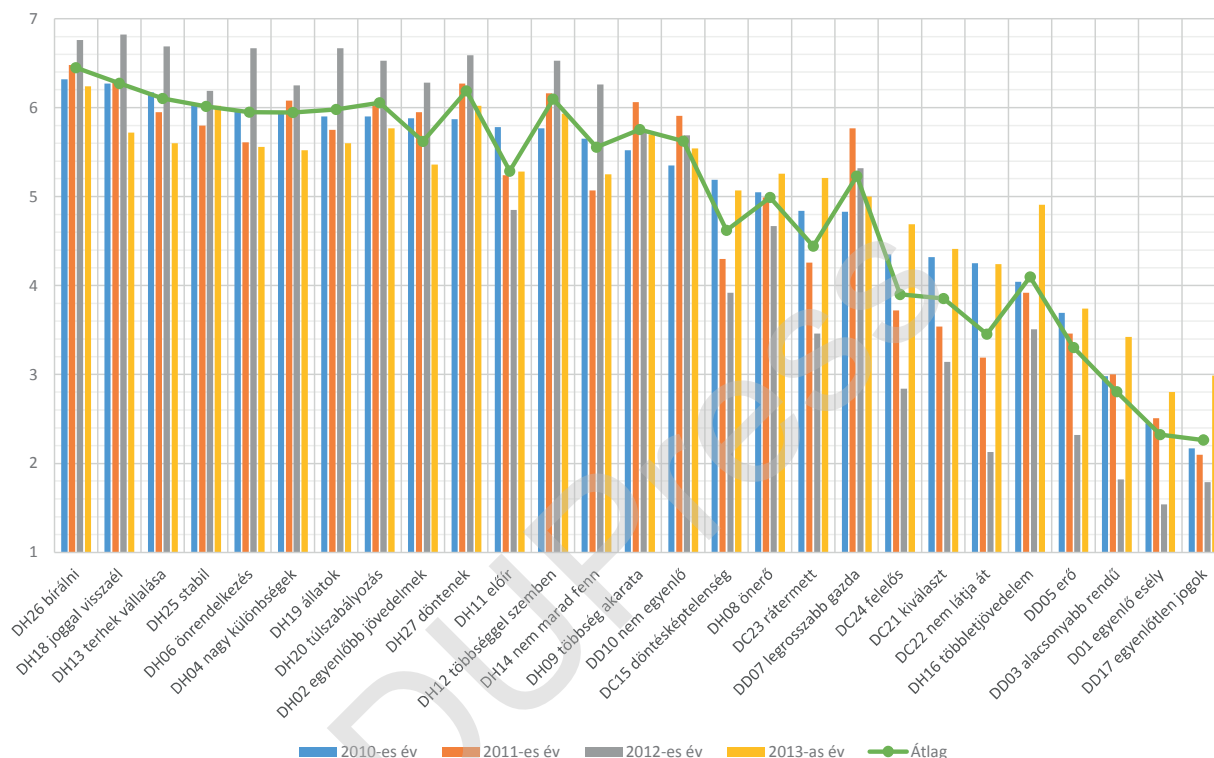
Ez utóbbinak a Rendszerigazolás–Optimizmus elvitatása jobb jósója, mint a Kontraszelekció–Pesszimizmus kifejezése. Mint ahogy a kormányzati önerősítő demokráciafelfogásnak jobb jósója a Kontraszelekció–Pesszimizmus megkérdőjelezése, mint a Rendszerigazolás–Optimizmus harsány vállalása.

E fejezetben a demokráciafelfogás és a rendszerattitűdök közötti összefüggés keresésének a fő útvonala a rendszerattitűd-típusokat állítja a fókuszba, és azt vizsgálja, hogy ezek kisugárzása miben és mennyiben mutatkozik meg a demokrácia felfogásának határfelületén. A vizsgálati személyek 2×2-es klaszterezése is sejteni engedti az összefüggések létét, alapvető irányát és ugyanakkor bonyolult összetettségét is. Ehhez képest az egyéni válaszsorok alapján *4 klaszter a dimenziókhöz nem kötött szétválasztása* egy komplex és életszerű tipológiát alapozott meg, amelynek hatásait részletekbe menően nyomon követhettük. E tájékozódás során nem téveszthetjük szem elől, hogy – jóllehet ezen típusok címkézése ugyan teremt köztük folytonosságot, és egységre utal – a típusokat a rendszerre vonatkozó értékelő ítéletek alapján elkülönítő klaszteranalízisre évente került sor, így az egyes típusok profiljának tartalma és egysége mindenekelőtt éves viszonylatban értendő. Ennek tudatosítása megóv bennünket attól, hogy keresett és feltárt összefüggéseket azonnal a tárgyalt periódus egészére, vagy ezen túlmenően szinte már időtlenül általánosítsuk.

Mindazonáltal a demokráciával kapcsolatos tételek elfogadásának-elutasításának áttekintésekor és rendszerezésekor szembeötlő, hogy azok tartalma – 2010 és 2013 között, Magyarországon – a demokráciába vetett hitről tanúskodik, többé-kevésbé ambivalens az ekkor sorsdöntő kérdéskörrel, a hatalomcentralizációval kapcsolatban, és érdeme szerint elutasítja az egyenlőség alapnormáját sértő

diszkriminációt. Ezt az alaprendenciát árnyalják a vizsgálati személyek által megjelenített rendszer-attitűd-típusok. Közös alapot keresve az árnyaltos profilkülönbségek leírásához *pregnans viszonyítási keretnek tekinthetjük az RK+RI- szemléleti csoport válaszainak hierarchiáját*, a demokrácia-skála itemeit az elfogadás-elutasítás általuk képviselt kontinuumára szerint rendezve el. (A korábban ismert eredmények tudatában nagyon is változó relatív gyakorisággal jelentkező típust természetesen nem tekintjük a közgondolkodás domináns irányának, de társadalmi nézeteik koherenciája alapján summázott vélekedésüket méltán vélhetjük markáns elrugaskodási pontnak a megoszló álláspontok feltérképezésekor.)

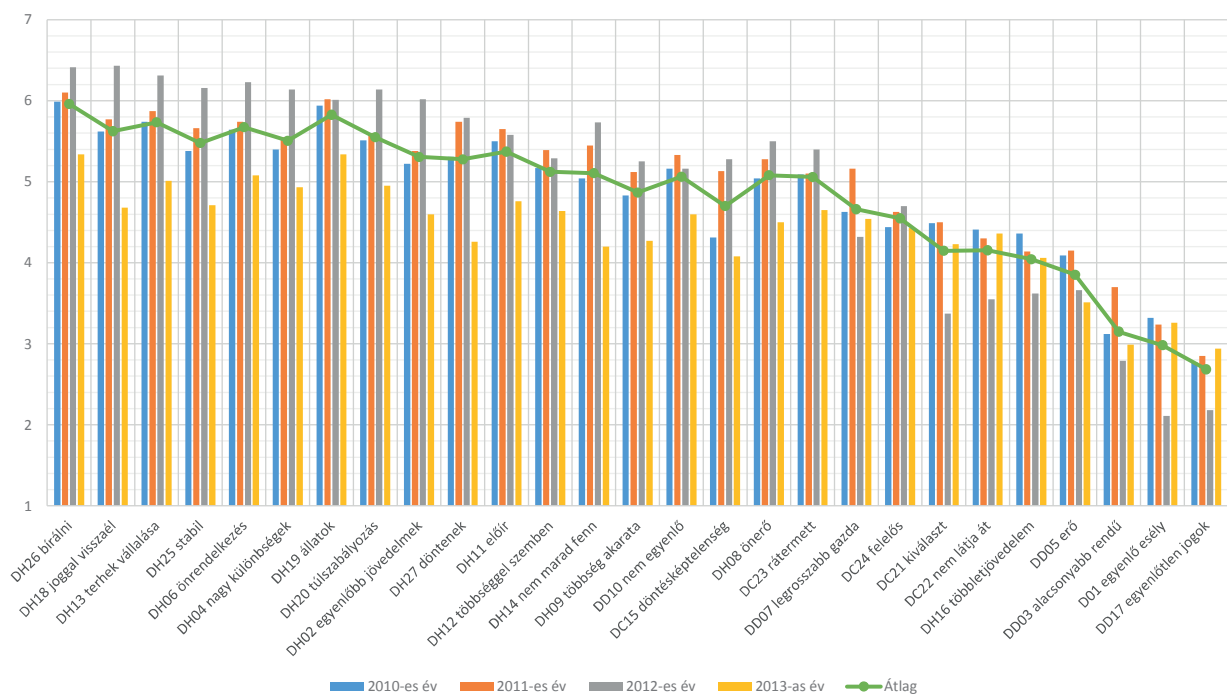
A periódus 4 évét tekintve az egyes rendszertípusok eltérő összjellegét mutatnak, időbeli dinamikájuk is – ennek megfelelően – némileg különböző.

V. 15. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+RI- csoport válaszaiban

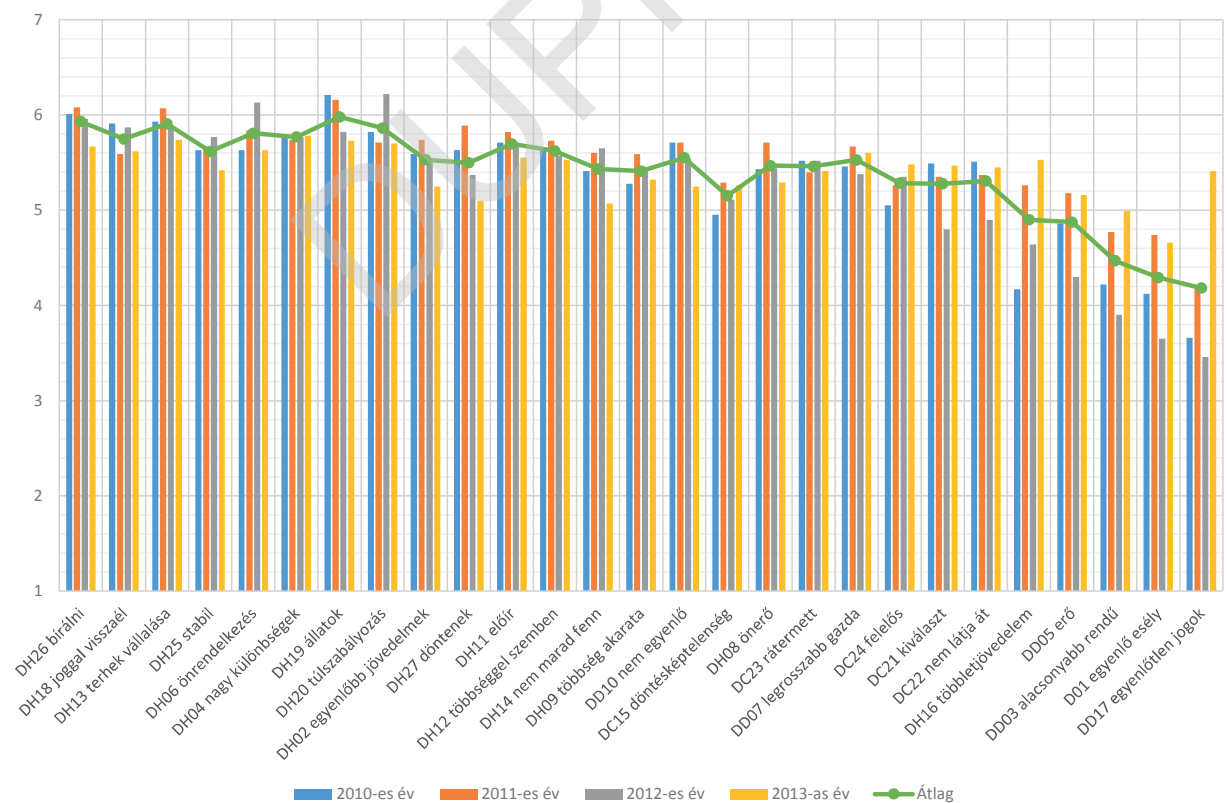
Az RK+RI- típus itemekre adott válaszaik széthúzott hierarchiában jelentkeznek, egymástól jelentős mértékben eltérnek; ez a szélsőségesség 2012-ben uralkodik el, a csoport álláspontja ekkor a különböző témákkal, tételekkel kapcsolatban polarizálódik. A demokráciába vetett hit (DH) itemeinek átlaga meghaladja a 6-os skálafokot, a hatalom-központosítás (DC) elutasítása a legmélyebbre zuhan (3,10), ehhez képest még a diszkriminációval való szembenállás is némileg mérsékeltebb (3,39). A válaszprofilnak ez a belső polarizációja 2013-ra jelentősen csökken, anélkül, hogy a tételek preferenciasora felborulna, átlagosan immár „tűrik” a diszpreferált tételeket, s a centralizálás elfogadása lesz nagyobb mérvű (4,72) a DD-hez képest (4,14).

Az RK+ csoport válaszaik a markáns arculatú RK+RI- típuséhoz ismételten hasonló jelleget öltenek, az ítéletek belső polarizáltsága náluk azonban eleve és konzekvensen kisebb. Így van ez az elfogadott (meghatározóan DH) tételekkel és a fenntartással elfogadott DC állításokkal és az elutasított DD itemekkel egyaránt. Ez utóbbi két tematikus csoporttal kapcsolatban megjegyzendő, hogy az

V. 16. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+ csoport válaszaiban

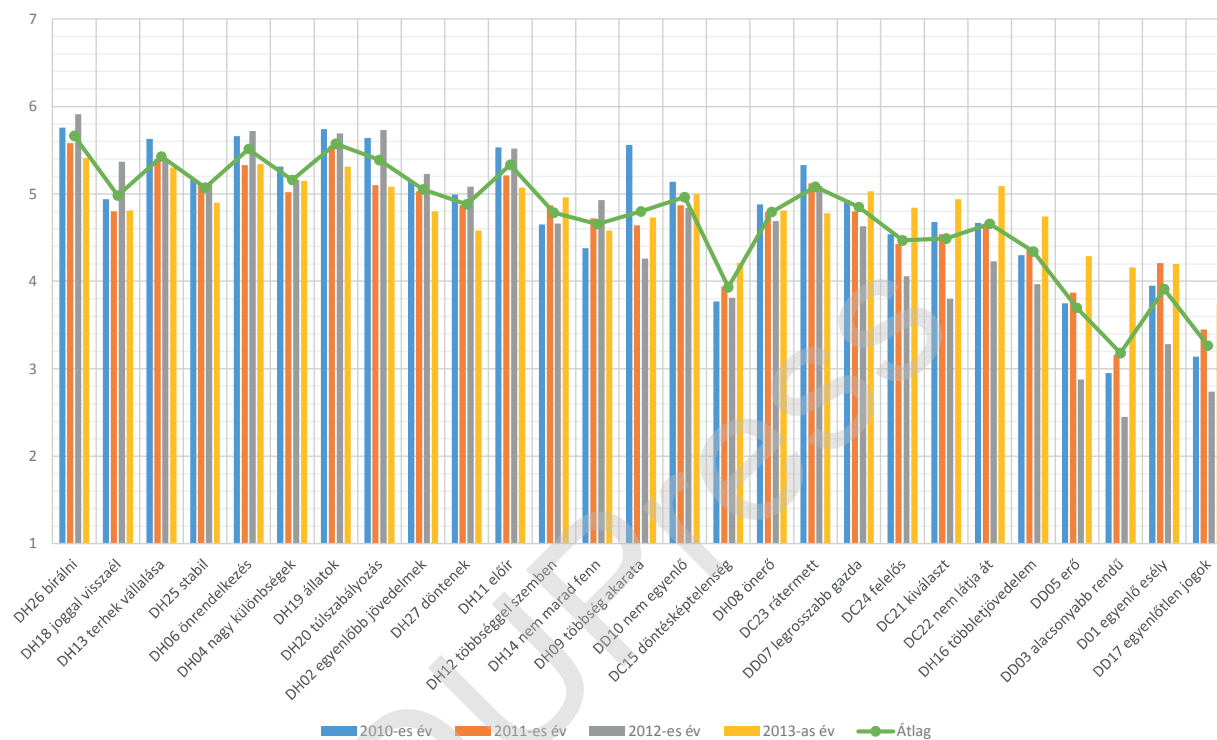
RK+ állásfoglalás – a mintaegésszel összhangban – a központosítás tételeit előnyben részesítette a diszkriminációhoz képest. E csoport szerepe és karaktere 2012-re kifejezetten markánsabb lett, majd az első három évhez mérten lényegesen változott 2013-ra, amikor a tételekkel kapcsolatban

V. 17. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+RI+ csoport válaszaiban

– elfogadottakkal és elutasítottakkal szemben egyaránt – viszonylag mértéktartónak mutatkozott (az RK+RI– tompuló lelkesedéséhez és kritikájához képest is).

A négy típus közül az RK+RI+ a demokráciát érintő válaszainak differenciálatlanságával tűnt ki, alig-alig követte az RK+RI– (és a mintaegész) szemléleti preferenciáit. A tétélekkel kapcsolatban rendre viszonylag magas szinten elfogadó volt, a tételenként vont választátlagok szűk sávbán helyezkedtek el. Mindez jellemző válaszainak dinamikájára is, 2012 néhány ponton hoz csak növekvő egyetértést, a vitatott tétélekkel kapcsolatban már inkább visszahúzódó, 2013-ban többnyire visszatér a DC-vel, DD-vel kapcsolatos 2011 évi nagyobb nyitottságához, sőt esetenként jóval meg is haladja azt, és ily módon a négy csoport közül ezek elfogadásban az élre áll (5,49 és 5,27).

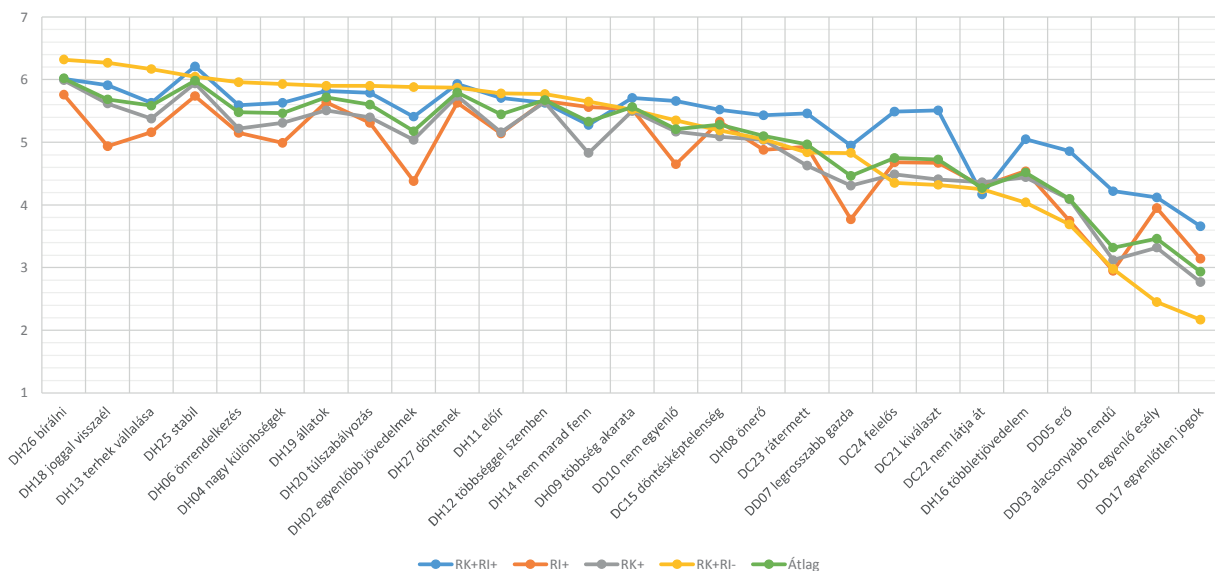

V. 18. ábra: A demokráciafelfogás skála tétéleinek fogadtatása évenként az RI+ csoport válaszaiban

Az RI+ csoport rendszerigazoló jellege a demokráciát érintő tétélek fogadtatásában úgy és annyiban nyilvánul meg, hogy az általános elfogadott (meghatározóan DH) tétélekért különösen nem lelkesedik, ebben meglehetősen differenciálatlan, a 2010-es induló állapotához (inkább RK-ként definiált) 2012-es állapotában tér vissza, azt ritkán haladja meg. A hatalom-központosítással (DC) szemben (a tematikus érzékenységet alig eláruló RK+RI+ mögött) viszonylag toleráns, ami 2013-ban jut az egyetértés csúcsára (4,92), a DD-tételeket három évig elveti, 2013-ban viszont e tekintetben átlendül az elfogadás térfelére.

A rendszerattitűd-típusoknak a 4 év során megmutatkozó jellegzetességei jelennek meg a csoportközi nézetkülönbségekben, melyekkel (irányukkal és szignifikanciájukkal) évről évre haladva tétélesen foglalkoztunk. Itt összefoglalóan mutatjuk be ezek jelentkezési területét, mértékét, visszatérő vagy alkalmi jellegét.

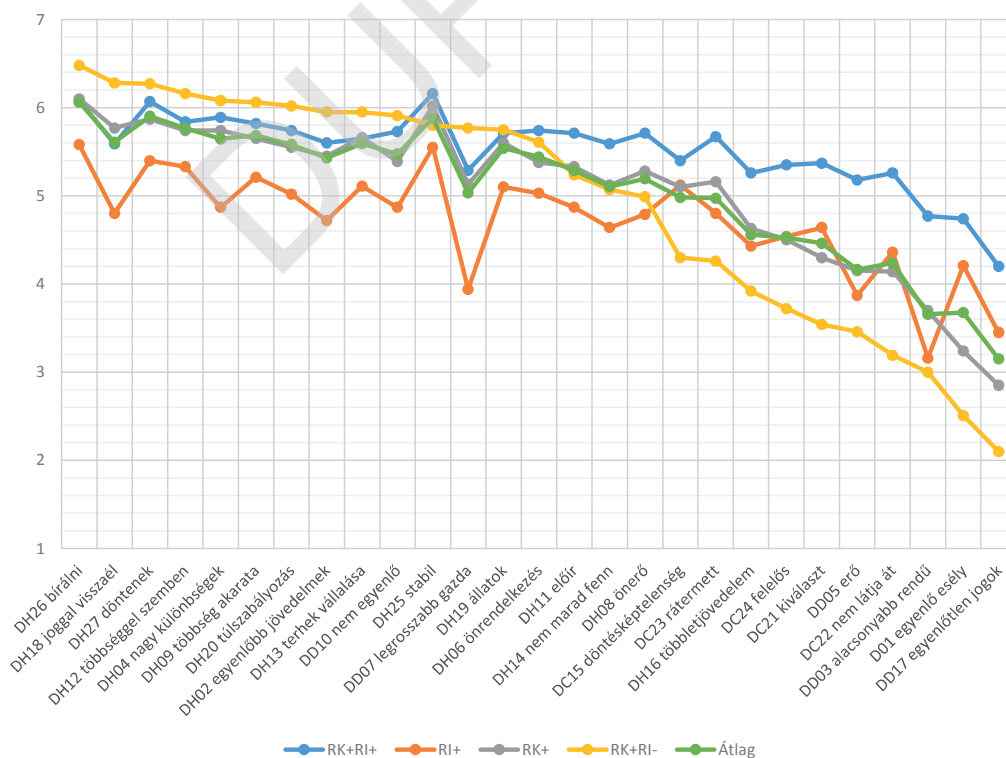
2010-ben az itemsor elfogadásának átlagai viszonylag lankadtan futnak le, nem kiugró a kezdet, nem szélsőségesen elutasító a vég. A mintaegész átlagától az RK+, illetve az RI+ csoport válasza

V. 19. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitűd függvényében, 2010

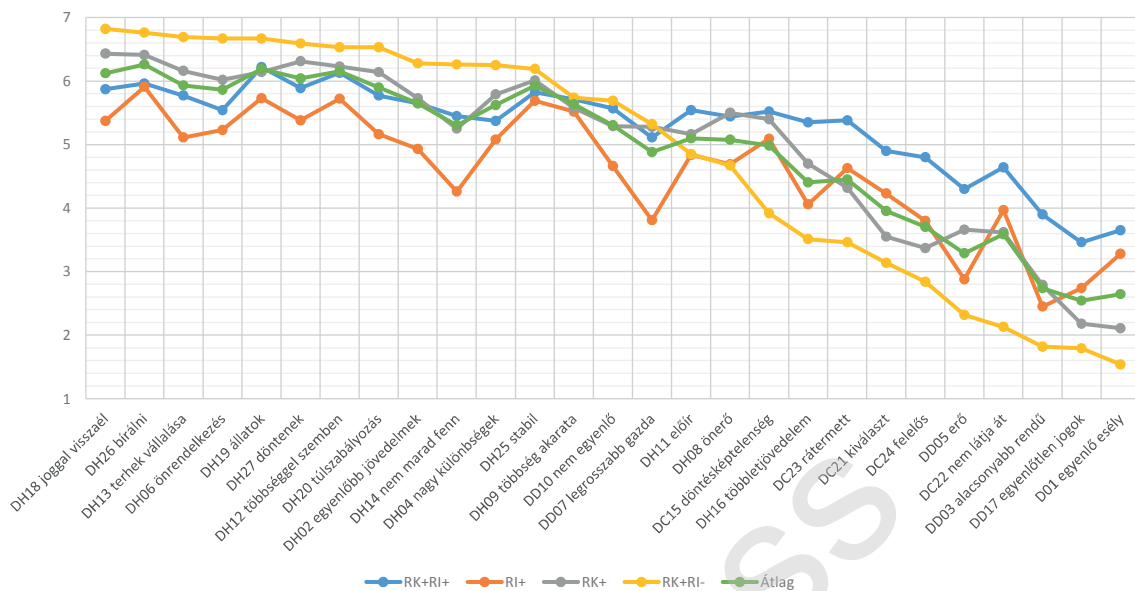
rende elmaradnak, a leginkább elfogadott itemekkel kapcsolatban az RK+RI- csoport ad kiugróan kedvező véleményt, de átlag feletti az RK+RI+ csoport válasza is. A relatíve elutasított itemekkel kapcsolatban az előbbiek természetesen különösen tartózkodóak, míg az utóbbiak, az RK+RI+ csoport kiugróan átlag feletti válaszokat ad, esetenként közelít hozzá az RI+ csoport álláspontja.

2011-ben az elfogadott és elutasított itemek közötti távolság nagyban megnő, polarizálódnak, az átlag feletti/alatti jelentkezés az előző évhez hasonló, az RK+RI- csoport esetében a fenntartással kezelt itemek elutasítása radikalizálódik

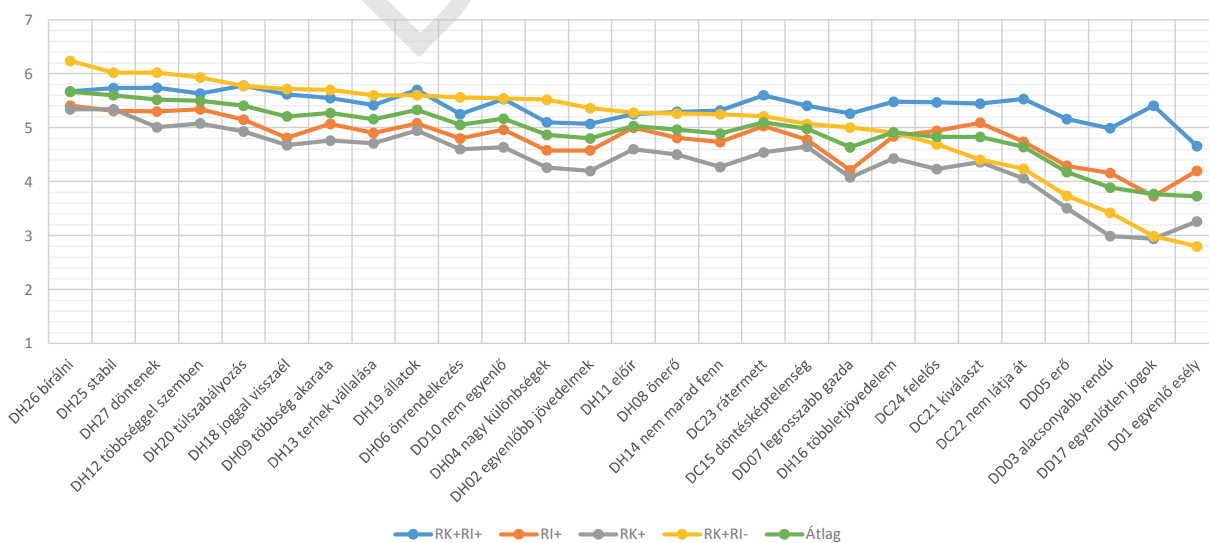
V. 20. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitűd függvényében, 2011

2012 az elfogadás/elutasítás kiéleződésének az éve, a mintaegész választálagainak a görbéje a korábinál is meredekebb. A csoportok szerepmegoszlásában a változás annyi, hogy a leginkább elfogadott itemek az RK+RI- csoport különösen nagymértvű egyetértésével találkoznak, mellette és mögötte ez évben az RK+ csoport áll, az elutasított itemek mindenekelőtt az RK+RI+ csoport átlag feletti egyetértésével találkoznak, mellett sporadikusan átlag felett szerepel az RI+ típuson kívül az RK+ is.

V. 21. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitűd függvényében, 2012

A 2013-as évben az itemek elfogadásának mértékében különösen szerény különbségek adódnak, a mintaegész válaszáinak átlaga egy kifejezetten lapos görbét mutat. Az RK+RI- csoport mellett az elfogadott itemek támogatásában az RK+RI+ csoport szerepel, az utóbbiak válaszaiban azonban az átlagosan kevésbé elfogadott itemek esetében sem csökkennek számottevő mértékben, majdhogynem az elfogadott itemek támogatásával egyenértékűek. Láthatjuk viszont, hogy egyetlen ponttól eltekintve rendre az RK+ csoport adja az összesek közül a legvisszafogottabb választ.

V. 22. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitűd függvényében, 2013

Ha a különböző rendszerattitűd-típusok szerepét együtt mind szemügyre vesszük a tárgyalt négyéves időszakban, közülük a legmarkánsabb (és tartalmilag a legkonzekvensebb) az RK+RI-csoport szerepe.

Az első 3 évet szemlélve látjuk, hogy ez a típus a különböző itemek megítélése szempontjából szélsőséges pozícióban van:

- 1) vagy a legnagyobb mérvű egyetértést/elfogadást fejezi ki, mely esetben rendszeresen – szinte kivétel nélkül – az RI+ csoport képezi az ellenpontját, megfogalmazva a viszonylag legnagyobb mérvű kételkedést. Ez a válaszstruktúra jelenik meg az egyéni szabadság demokrácia-jellemzőjének témakörében, a többségi és a szabadságelv összehangoltságáról szólva, az egyenlőség demokrácia kritériumával foglalkozva és a hatalom korlátai tárgyában. Mindezek az elemek a közkeletű demokrácia-fogalom lényeges pozitív tartalmai, ezekhez járul hozzá (a mért válaszok körében, némileg sajátos módon) a jogállamiság kritikus velejáráival kapcsolatos fenntartás (legyen ez a szabályozás túltengése vagy tartalmi megalapozatlansága és egyoldalúsága). Amikor az RI+ (vagy a 2012-es évről szólva mondhatnánk RK-) az RK+RI- csoporttól markánsan eltér, vele leginkább szemben áll, az értelemszerűen nem az itt felsorolt tételek nyers elutasítását, hanem leginkább visszafogott, fenntartásos kezelését jelenti.
- 2) Az RK+RI- csoport másik markáns pozíciója, hogy az ezzel a rendszerattitűddel rendelkezők fejtik ki a relatíve legnagyobb ellenállást bizonyos tételek elfogadásával kapcsolatban. Ezen gondolatkörben az ellenpólust az RK+RI+ csoport képezi (és nem a másik relációban már említett RI+). Az RK+RI- leginkább elutasító a skálarendszer keretében felkínált témák közül a tömegekre, illetve az egyenlőségre vonatkozó kritikákkal szemben. A legtöbb fenntartása van a tulajdon és a piac szabadságának tételeivel, illetve a társadalmi-politikai rend, biztonság preferenciájával szemben. Valamint a szóban forgó RK+RI- csoportkritikai alapállása mutatkozik meg, amikor a valóságos társadalmi helyzet (tehát nem az elvárások!) megítélésére kerül sor.

A rendszerattitűdök alapján képzett válaszstruktúra a szóban forgó időszak első 3 évében átütő gyakorisággal, erővel jelentkezik (noha természetesen nem hiánytalanul). Mindazonáltal ebből az az összkép kerekedik ki, hogy a rendszerkritikus csoport a demokráciafelfogás pozitívumainak elfogadása mellett itt, ebben a közegben a jogi szabályozással szemben táplál bizonyos fenntartásokat, valamint a demokrácia kritikáinak ellenáll, a „rendpártisággal”, illetve a tulajdon abszolutizálásával szemben nyilatkozik. A meglévő, működő rendszer pártolása, elfogadása és a demokrácia-ismérvek igénye, a kritikájának elhárítása között megmutatkozik a diszkrepancia.

V. 48. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek elfogadása/elutasítása évenként – a rendszerattitűd-típusok közötti legnagyobb különbségek

Item	2010-es év		2011-es év		2012-es év		2013-as év	
	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport
D01 egyenlő esély	A	D	A	D	A	D	A	D
DH02 egyenlőbb jövedelmek	D	B	D	B	D	B	D	C
DD03 alacsonyabb rendű	A	B	A	D	A	D	A	C

Item	2010-es év		2011-es év		2012-es év		2013-as év	
	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport	Legelfogadóbb csoport	Legelutasítóbb csoport
DH04 nagy különbségek	D	B	D	B	D	B	D	C
DD05 erő	A	D	A	D	A	D	A	D
DH06 önrendelkezés	D	B	D	B	D	B	D	C
DD07 legrosszabb gazda	A	B	A	D	D	B	D	C
DH08 önerő	A	B	A	B	C	B=D	A	C
DH09 többség akarata	A	C	D	B	D	B	D	C
DD10 nem egyenlő	A	B	A	B	D	B	D(A)	C
DH11 előír	D	B	D	B	A	D	D(A)	C
DH12 többséggel szemben	D	A	D	B	D	B	D	C
DH13 terhek vállalása	D	B	A	B	D	B	D	C
DH14 nem marad fenn	D	B	D	B	D	B	A(D)	C
DC15 döntésképtelenség	A	C	A	D	A	D	A	C
DH16 többletjövedelem	A	D	A	D	A	D	A	C
DD17 egyenlőtlen jogok	A	D	A	D	A	D	A	C(D)
DH18 joggal visszaél	D	B	D	B	D	B	D	C
DH19 állatok	D	C	D	B	D	B	A	C
DH20 túlszabályozás	D	B	D	B	D	B	D-A	C
DC21 kiválaszt	D	B	A	D	A	D	A	C
DC22 nem látja át	A	D	A	D	A	D	A	C
DC23 rátermett	A	C	A	D	A	D	A	C
DC24 felelős	A	D	A	D	A	D	A	C
DH25 stabil	A	B	A	B	D	B	D	B
DH26 bírálni	D	B	D	B	D	B	D	C
DH27 döntenek	A	B	A	D	D	B	D	C

Rendszerattitűd-csoportok jelölése: A=RK+RI+, B=RI+, C=RK+, D=RK+RI-

A 2013-as év – a visszakozás fázisa – az előző háromtól eltérő összképet mutat, mások a rendszerattitűd-csoportok tartalmi profiljellemezői, mint ahogy egymáshoz mért relatív nagyságuk is eltér a korábbiaktól. A tartalmi és strukturális változás jellegzetes szereplője az RK+ csoport, amely fenntartásokat fogalmaz meg, fejez ki – ez alkalommal nemcsak a rendszerigazolással, de a rendszerkritika, a progresszív demokratikus elmozdulás tételezésével szemben is.

VI.

BEFEJEZÉS: RENDSZERATTITŰDÖK MAGYARORSZÁGON 2010–2013

VI/1. Történeti változások – változó közgondolkodás

Több mint egy évtized eltelt, ennyi elegendő ahhoz, hogy felmérjük: 2010 valóban szakaszhatár lett a magyar politika- és társadalomtörténetben. Több lett, mint egy új kormányzati periódus kezdete, ennél átfogóbb és tartósabb változásokat hozott. Az Európai Unió és a NATO katonapolitikai szerveződésének keleti határán a korábbiaknál markánsabb szerepben tűnt fel Magyarország, amely egy öntörvényűen akaratos politikai vezetés alatt új társadalmi-gazdasági modellt honosított meg, és ennek feltételeit igyekezett – egy kis országhoz mérten leleményesen – megteremteni. Ami itt történt és folyik, az a szokásosnál hosszabb távon és szélesebb körben kell, hogy foglalkoztassa a 21. század történetének kommentátorait, kutatóit, elmélyedő társadalomtudósait. A tényszerűen megragadható eseménytörténet beszédes; ám tud-e, és mit tud ennek forrás- és részletgazdag anyagához a szociálpszichológia a maga eszközeivel végzett kutatások nyomán hozzátenni?

Itt a monografikus feldolgozás alapján négy kérdést szeretnék vázlatosan érinteni: 1) mit várt a magyar társadalom a Fidesz kormányra lépésétől, és mit ígért az új kormányzat, 2) a várakozások és teljesítmények minden eltérése ellenére mi magyarázza a kormányzati berendezkedés stabilizálódását, 3) a rendszerhez való viszonyulás milyen változásokon esett át a vizsgált 2010–2013-as években, 4) mennyiben volt és lett sajátosan új e rendszer?

Az első kérdés: *milyen volt 2010 társadalmi atmoszférája, milyen várakozások éltek a köztudatban?* Tudta mindenki, hogy éles politikai fordulat következik, a baloldal kikopott a sikeres válságkezelés közepette permanens támadásoknak kitett szakértői kormánya mögül, a kisebb pártok a politikai jobbközépen a Fidesz térhódítása közepette felmorzsolódtak, a vitalitást eláruló Jobbik a maga radikalizmusában elszigetelődött a szélsőjobboldalra. Valójában választék hiányában a szó ideális értelmében nem választásra került sor, hanem *hatalomátvételre demokratikus körülmények között*. A Fidesz – amely jóindulattal szólva is végig a legitimitás határán táncolva támadta a kormányzatot ellenzéki pozícióból – volt az egyedüli posszibilis jelölt, ennek belátása és a rendszerigazolás értelmében vett mentális támogatása olvasható ki a *Fidesz és az értékek viszonyának tömeges percepciójából*. A zaklatott közállapotok rendezését igényelte mindenki, és az ehhez szükséges erőskezű kormányzást senki mástól nem várhatták, mint a Fidesztől (amely egyébként nem titkolt módon ennek a zaklatottságnak a hatalom megragadására, visszaszerzésére erősen motivált külső kiváltója volt). A helyzet összetettségét tényszerűen mutatja azonban, hogy *nem éltek (pontosabban nem váltak dominánssá) a köztudatban illúziók* azzal kapcsolatban, hogy a Fidesz uralma mit ígér, mennyiben hoz újdonságot a rendszerváltás óta megszokott kormányzati magatartásba, mennyire remélhető tőle azoknak a megélt égető társadalmi problémáknak az orvoslása, melyeket a társadalom

a rendszerváltás óta elszenvedett. Ha úgy gondolták, és ez valóban nem állt távol a közfelfogás jövőképétől, hogy az ő mentalitása fog karaktert kölcsönözni akár a *2050-es évek politikájának*, ez nem az elkötelezett párthívek derülátása volt, hanem a magyar közgondolkodást mélyen átjáró pesszimizmus megnyilvánulása.

A Fidesz értéktörekvéseiről a köztudatban élő kép – mint erről szó volt – egyfelől arról tanúskodik, hogy a győztest mint értékek letéteményesét magasra értékeli, másfelől viszont kifejezi, hogy (a hatalomból épp távozó MSZP-hez hasonlóan) tekintélyelvű politikai alakzatot látnak benne, rendező erejét, dinamikusát, megújítót, amely azonban nem ügyel a fájdalmasnak látott szociális problémákra, és korántsem a társadalmi egyenlőség élharcosa. Magyarán széles társadalmi rétegek tartották alkalmasnak *az egyedüli politikai kínálatot az aktuális politikai instabilitás leküzdésére, de a legfájóbb személyes és társadalmi gondok humánus megoldását nem remélték tőle.*

2010 jellemezhető úgy (és volt is és lesz is, aki úgy jellemzi) hogy az osztársadalom örömteli megkönnyebbülése volt, a többség érzéseit és kikristályosodó akarátát érvényesítő, mélyreható politikai fordulat, amely társadalmi programként a polgári rendszer kibontakozását, közösségi élményként a nemzet talpra szökkenését, világségi megújódásként a keresztény vallásosság tiszta forrásaihoz való visszatérést hozta el. Feltárt és közölt adataink viszont másról tanúskodnak: az általunk szondázott társadalom *a keserűségnek, a kiszolgáltatottságnak és kilátástalanságnak adta siváran egysíkú és félreérthetetlen jelét, ennek leküzdéseként mindenekelőtt a szociális biztonság megteremtésére törekedett, ennek elérését kereste* (de nem találta). A társadalmi közérzet és az értéktörekvések mellett a közélet eszközrendszeréről szólván: társadalom a rendszerváltás által kilátásba helyezett, jogi formába öltöztetett demokrácia elveit lényegében érteni vélte és követni gondolta, de ennek többértelmű, tágas keretében *a hatalmi centralizációt nem zárta ki, sőt a zilált szétesettséggel szemben nagyrészt igényelte.*

Adatainkból nem olvashatjuk ki, hogy a Fidesz-ideológia nagy hívószavai a társadalom köztudat mélyrétegeit vették célba és találták el: a kapitalizmus lényegének vagy vadhajtásának minősülő társadalmi polarizáció nem nagy kedvcsináló a polgári rendszerhez (viszont gerjeszti az általunk is konstatált nosztalgiát a kádári szocializmus iránt, amelyet az beszűkült, szürkített, szklerotikus végállapotában kevésbé érdemelt ki, mint ahogy ezt retrospektíven látni vélik). A történelmi múlt dicsőségének emlékezete (benne a saját korában is anakronisztikus, a monarchiából kimásvolt, háborús és morális kínszenvedést okozó Horthy-korszak szégyenével) megfigyeléseink szerint európai uniós keretek között nem adott alapot nemzeti gerjedelem ébredésére. A nemzeti elfogultság bizonytalanul halvány előjeleit legfeljebb az *idegenekkel szembeni idegenkedés töredékes nyomaiban, vagy a nagyhatalmú nációk érzékenyen észlelt esetleges lekezelésének futó sztereotípiáiban* kereshetjük, de valójában nem találjuk meg. A vallásos hit feltámadására sem esik sehhol semmi utalás a vizsgálati személyek spontán megnyilatkozásaiban, legfeljebb – kérdésre – tömör egyöntetűségben azt közlik velünk, hogy a személy szerint számukra felkínált értékek tucatjából a vallásos hit az utolsó helyre szorul; ezt tételezik fel a társadalomról egészében, gyakorlatából aktuálisan, közszelleméről elnagyolt általánosságban is, sőt mi több az uralkodó kormányzati-politikai erőnek az értékprofiljában sem látják a vallásos hit hitelt érdemlő kiemelkedését, amint ez a jövőre vetített társadalomképünkben sem foglal el előkelő helyet.

Kell, hogy legyen elképzelésünk arról, hogy az általunk vizsgált rendszerattitűdöknek tulajdonképpen mi is volt a tárgya, innen a második kérdésünk: *miben látjuk a rezsim stabilizálódásának a magyarázatát?* A hazai társadalom a – túlszámolt – kétharmados parlamenti többség ellenére 2010-ben és azt követően sem tekinthető egységesnek, legkevésbé az egység révületébe eső tömegnek,

hanem minden értelemben megosztott volt és maradt. A választói magatartás mögött – amelyben rendre közrejátszott a politikai választék szűkössége, a függő helyzet sokrétű kényszere, a bizonytalanságból fakadó tehetetlen sodródás – szisztematikus méréseink és a spontán megnyilatkozások értelmezése szerint egyaránt ott volt a kormányzat és az általa kiépített rendszer beletörődő tudomásul vétele, előnyeinek kiaknázási vágya, a vele szembeni ellenérzések és elvi-morális fenntartások ve-
gyes összevisszasága és hasadt ambivalenciája. A rendszerkritikus attitűd dominanciája jellemezte a négy év közgondolkodását, de – amint ezt még részletezzük – ez a túlsúly a személyeken belüli, különböző típusba eső inkonzisztenciák miatt relativizálódik, feloldódik, esetleges kimenetelűvé válik.

Ha mindez pro és kontra igaz, mi magyarázza a szellemileg megosztott társadalomban a Fidesz-rendszer felülkerekedését, fennmaradását, meggyökeresedésének látszatát? Ennek megválaszolása bemutatott empirikus adatainkon túlnő, legfeljebb jó, ha azokkal nem kerül ellentétbe. A rendszer sikerének okait a kiépülésének éveiben több irányban is kereshetjük. Egyfelől Orbán Viktor, Simicska Lajos és garnitúrájuk bizonyos lényeglátó realizmussal tájékozódott a világkapitalizmus külvilágában, és maguk sem abból indultak ki, hogy a piaci demokrácia szószólói milyen érték/elveket mondanak ki, képviselnek szuggesztív erővel, kérnek esetleg számon tőlük, hanem ennek a színes, egyben kíméletlenül érdekérvényesítő világnak a tevőleges gyakorlatát igyekeztek mielőbb elsajátítani, abban otthont lelteni és pozíciót kiharcolni. A *rideg realizmusnak* ez látásmódja kalauzolta át őket a liberális demokráciafelfogás „politikailag korrekt” világából a Reagan-korszak neoliberalizmusnak címkézett gazdaság- és társadalompolitikájának konzervativizmusába, amely a gazdaság hatékonyságát a tőke jól számlálható profitjában és nem a közjó homályában kereste, ragadta meg és aknáztta ki. Munkával kiküzdött vagy legalább szerencsével szerzett tőkéről a posztkommunista ország egyenszabatos kispolgárai körében ugyan nemigen lehetett beszélni, a politikai eszközökkel való kisajátítás ügyes fogásai viszont jól szolgálhattak az egyébként sem humánus és morális értékeiről nevezetes *eredeti tőkefelhalmozás* eszközéül. Ehhez kellett leszámolni a jóléti államnak a rendszerváltás óta a régióban keringő kísértetével, az államszervezet struktúrájában is rögzült módon szét kellett választani a nyereséggel kecsegtető és a „ráfizetéses” igazgatási szférákat, és ez utóbbiak szisztematikus faragásával fel kellett vállalni a *társadalom rászoruló, kiszolgáltatott, esélytelen rétegeinek a szorongatását, leszorítását, elnyomását* – ennek morális ódiomával. Mindehhez a társadalmi támogatás elnyerésének két különböző, bár egymáshoz jól illeszkedő módja volt egyfelől a politikai és gazdasági függésbe hozott személyek, csoportok, egész rétegek kiváltságos anyagi helyzetének folyamatos biztosítása, másfelől a hierarchikus viszonyok legitimizálása jórészt a történelem kacattárából származó ideológiai eszközökkel – ha már a korlátozhatatlan szabadság konzervatív tradíciója és kultusza itt nyilvánvalóan nem tölthette be azt a szerepet, mint mondjuk tette Trump Amerikájában. Az Orbán-rezsim legitimációjának ugyanakkor hiteles és hatékony eleme az a sokak identitását megmozgató felimerés, hogy a miniszterelnök „a mi emberünk” – minthogy ő a feudális külsőségeket mímelő körülmények között, a nyers tőkés ambíciók és célratörés mellett *egy proletár ízléskultúrát* vállal fel és örökíti át (bizonyosan megélve a nép fiainak az örök belső konfliktusát, amely összeláncolja kocsmázó, futballrajongó, szotyolázó közegével, de mohón túl is lép azon, ennek a szakításnak minden bizonytalan, fájdalmas és károkozó következményével együtt).

Ennek az ellentmondásokkal terhelt mentalitásnak az érvényesüléséhez évtizedes távon kedvező feltételt teremtett a megosztott belpolitika, melyben régóta középre kormányozta magát a Fidesz, elérve, hogy egymást semlegesítő erők rivalizáljanak vele. És kedvező feltételt teremtett a világhelyzet, benne a társadalom polarizációjában élen járó és abban példát adó Egyesült Államok (amely az

első évtized végére az angolszász demokrácia mélyülő válságát élte meg, sugározta tovább atlanti kapcsolatokra), a bürokrácia szíjával összetartott Európai Unió és az új világrendben új helyet kereső keleti hatalmak.

A harmadik kérdés, amelynek megválaszolásához mért adataink hozzá tudtak járulni: *mennyiben változott 2010 és 2013 között a társadalom viszonyulása a formát öltő rendszerhez?* A vizsgált négy év során, az országgyűlési választásokat követően céltudatos lépésekkel zajlott egy új rendszer kiépítése, a jogi alapvetéstől az intézményrendszer átalakításán át az állami (és kiterjeszkedő hatóságába került piaci-magán-) gazdálkodás átrendezése az ezt biztosító, kísérő, követő személyi váltások tömegével egyetemben. A nagy parlamenti többség és a növekvő gazdasági erőfölény birtokában bekövetkező változások egyfelől a hatalmi struktúra kikristályosodása irányába hatottak, másfelől viszont a civil társadalomban kiváltottak vonakodást, ellenállást is. Empirikus adataink ez utóbbit tükrözik, amint 2010 és 2012 között éves metszetekben mutatják, hogy a lényeges politikai fordulat ellenére *a társadalmi közérzet keserűsége, ellenirányba mutató értéktörekvések ereje nem csökken, a társadalmi helyzet értékelésének rendszerkritikája mind élesebb és igazoló jellege tompul, s ezzel párhuzamosan a demokrácia elveibe vetett hit, s gyakorlatához kötődő remény erősödik.* Ennek a dokumentált általános szellemi elmozdulásnak szimptomatikus melléktünete, hogy a 2010-es Fidesz-szavazó tömeg utólag hogyan szelektálódik, feledni próbálja egykori voksát, majd már oly számban jelentkeznek az elpártolt egykori támogatók, hogy érdemes rájuk nagy társadalmi csoportként figyelmet szentelni: csalódottságuk érzelmi-gondolati kifejeződésére, elhatárolódásuk kritikus és demokratikus tartalmára. Bár reprezentatív mintákon végeztük tudatvizsgálatainkat, a politikai megosztottság alakulásának társadalmi-demográfiai vizsgálata nem szerepelt kifejezetten céljaink között: annyi azonban elmondható, hogy a kezdet kezdetén az egyetemet végzett, magasan kvalifikált értelmiségiek és a felnőtt populáció legfiatalabb korcsoportja – adatainkból kitűnően is – affinitást mutatott az új rezsim és hirdetett eszmeisége iránt, ez a tendencia utóbb némileg tompult, ám a Fidesz mellett elkötelezettek minden éves metszetben kitették a kérdezettek jó egyharmadát. Az évek során szét is bomló MSZP pártpolitikai támogatása ennek felét sem érte el, folyamatosan csökkent; az ennek negyedét elérő Jobbik viszont erősödött, virulens ellenzéki erő lett a szélsőjobb-oldalon. A népes Fidesz-tábor az általunk vizsgált szerteágazó kérdésekben minden támogatásként értelmezhető ponton a kormány oldalán áll. Ezzel együtt a közgondolkodás általunk vizsgált társadalmi vetületében 2011 és 2012 során oly jelentős lett az érzelmileg motivált, gondolatilag érlelődő kritika a kiépülő rendszerrel szemben, hogy feltámadhatott a remény azzal kapcsolatban, hogy tisztességes választás keretében e rendszer megingatható, belátható távolságra került, hogy nyomaszto parlamenti többségét elveszítheti. Az átszervezett „mélyállam”, ahogy a mai politológiai szleng mondja, ezt a váltást görcsös egzisztenciális kapaszkodással ellenezte, de ennél lényegesebb, sőt látványosabb volt *az ellenzék önemésztő széttagolódásának a folyamata.* Az ellenzékét képtelen volt integrálni – *nota bene* saját egységét sem volt képes megőrizni – az MSZP, amely egyszerre magán viselte a pártállami reminiszcenciákat, önmegtágadó szakításainak a sebeit és egy bukásba fordult hosszú kormányzás kiégettségét. A rendszerváltással szembeni elégedetlenség új, önjáró politikai alakzatokat is szült, köztük a rendszerváltás bel- és külföldi haszonélvezőivel szemben harsányan harcot hirdető Jobbikkal. Ezen a szétterülő politikai palettán azután mintaszerűen működött a Fideszt a balra és jobbra húzó politikai erők közé navigáló NER politikai stratégiája.

Az ellenzék széthúzásának eseménytörténete magyarázza a 2013-ra *bekövetkező lényeges konszolidációs fordulatot a magyar közgondolkodásban,* amit ekkor pontosan megmutattak az attitűdváltozás

adatai, részletei, az érzések, gondolati és politikai törekvések egész mentális feltételrendszerében konstatált változások. Amikor a politikai alternatívahiányból fakadó reményvesztésből eredeztetjük az általunk leírt megtorpanást, akkor sem feledkezhetünk meg két – áttételesen nyilvánvalóan messze-menő hatást gyakorló – tényezőről: egyfelől az intézményrendszer és a személyi-hatalmi konstellációk viszonylagos megnyugvásáról az átmenetiség zilált állapotai után, másfelől a kedvező külgazdasági környezetben végbemenő gazdasági kiegyensúlyozásról a válságból való kilábalás hosszabb folyamataiban. Mindezzel együtt a 2012-ben felfokozott társadalmi feszültség – ennek emocionális és gondolati velejáróival – megenyhült 2013-ra. Megenyhült, de nem szűnt meg, az újrendeződő viszonyok között is fennmaradt a rendszerkritikai alaphang dominanciája, a társadalmi közérzet tónusa, az értéktörekvéseknek a társadalmi gyakorlaton a közjó irányába túlmutató ambíciója, a demokrácia kielégítetlen igénye (ami a hatalomkoncentrációval – a többség számára – mindvégig nem tűnt összeegyeztethetetlennek). A rendszert kezdeteitől jellemző antagonizmus a társadalmi igények és az eredményeket átható szerkezeti-működési mód között tovább élt.

A köztudatban megjelenő társadalmi változások természetére vonatkozik a negyedik kérdés: *a rendszerváltás után lezajló folyamatok mennyiben folytatódtak töretlenül 2010 után, illetve mennyiben hívtak életre ekkor egy alapjaiban új rendszert?* A korábbiakban azzal érveltünk, hogy a rendszerváltásban hosszú távú szociálpszichológiai fejlemények gyökereztek, a szabadság elementáris élményén túl csalódottság, bizonytalanság, aggodalmak is jelentkeztek a széles tömegekben. Nem állítható, hogy a gazdasági és politikai értelemben vett szabadság elvesztette volna jelentőségét az emberek szemében, ezt a jelentőséget nemcsak mértékletes értékpreferenciájuk, hanem a demokráciába vetett – minden csalódást, külsődlegességet, zaklatottságot túlélő – tömeges hitük empirikus adatainkban is jól demonstrálja. Kétségtelen azonban, hogy ezen túlemelkedett (és a demokrácia arculatának, feladatainak értelmezésében is teret nyert) *a szociális biztonság vágya*, valamint ennek érdekében – bizonyos értelemben a demokratikus egyenlőség rovására – az általunk kérdezettek zöme a hatalomcentralizáció tendenciájától sem riadt vissza, támogatni tudta azt. Márpedig 2010 után születő rendszer szembeötlő ismérve *a politikai és gazdasági hatalom eladdig példátlan összefonódása, egy szűk személyi kör szélesebb kiemelkedése, a demokratikus formák mögött az egyeduralom feltételeinek létrejötte* volt. Szondázhattuk mi a közvéleményt az új Alaptörvény értéke és értékelése szempontjából, aminek minden egyeztetést mellőző elfogadása korszakos határvonalnak is tekinthető, de valójában nem ennek az erőteljesen elvitatott dokumentumnak a beiktatása az új rendszer létrejöttének a kritériuma, hanem a meghonosodott joggyakorlat és végbement gazdasági erőkoncentráció. Ez a társadalom mind totálisabb birtokbavételének a dinamikája, amelynek nem látjuk a végét – mindaddig, míg e dinamika külső-belső ellenálláson meg nem torpan, és a hatalom el nem veszti személyre szabott jellegét.

VI/2. Rendszerattitűdök típusai és változásai

A társadalmi rendszerhez való viszony (amely felöleli az egyénnek a társas környezetével való kapcsolatát és saját helyét a viszonyok metszéspontjában) evidens módon egy összetett pszichológiai szerveződés, ha csak értékelő töltetét nézzük, akkor bizonyosan tartalmaz beágyazó-megtartó

pozitív és fenntartásos-kritikai negatív elemeket. Ebben az *ambivalens értékelésben* találkoznak, megütköznek, változó eredőre vezetnek a különböző színezetű érzések, gondolatok, cselekvési indítékok és felmért visszaható cselekvési lehetőségek.

A rendszerigazolás elmélete kimunkált képet ad a társadalmi viszonyrendszerbe való – aktív – beilleszkedés indítékairól, tudati jelentkezésének mechanizmusairól és szerepéről a társas környezettel való kölcsönhatásban. A jelenséget az *outgroup*-preferencia jelentkezésében érte tetten, majd egyesítette a gazdag empirikus tapasztalatokat egy több irányba kiépült, integratív erejű gondolatrendszerbe. A rendszerkritika jelenségeire sem nehéz ráébredni a társas közeg és a széles társadalom (konstruktív-destruktív) változásai láttán, különösen egy specifikus kultúrájú kelet-közép-európai közegben, amelynek társadalmi köztudatában egymásra rétegződnek a történeti fejlődés ellenmondásai, a szovjet birodalom megtapasztalt belvilága és a rendszerváltás bizonytalan kimenetelű forgatagának élményei. A rendszerkritika tanulmányozásának kiindulópontja a hierarchikusan szerveződő társadalmi-társas közegben megjelenő „kontraszelekció élmény” feltárása volt, s ebből kiindulva haladunk tovább a makrostrukturális viszonyokra adott érzelmi-gondolati reakciók vizsgálata irányába.

Kiindulópontunk *a rendszerigazolás és rendszerkritika egymásmellettiége, összeszővődése, bizonyos értelemben egymásrautaltsága*. A rendszerigazolás szélsőséges, elvakító formái – rendszerkritikai nézőpontból – minősíthetők „hamis tudatnak” a társadalomtudomány tradicionális fogalmát alkalmazva, mint ahogy a rendszerkritika szélsőséges, elvadult formái – a rendszerigazolás nézőpontjából – cinizmusnak tűnhetnek a moralizáló köznyelv kifejezésével élve. A társadalom köznapjaitól, az emberek társadalomképében való együttes megjelenésüket ugyanakkor láthatjuk, várhatjuk és tolerálnunk is kell, tudományos tárgyyszerűséggel vizsgálva funkcionálásuk módját, okát, változó kihatásait. A két komponens ott van, keveredik, ütközik a beszélgetésekben – a kávéházi/kocsmái politizálástól az internetes diskurzusok szétfutó hálózatáig, ott van a töprengésben, hogyan irányítsam a sorsom és ehhez milyen erőforrásaim vannak – a kontroll és kompetencia igényében, mondja erre a pszichológus, jelen van és a befolyásolás táptalaja lesz a politikusok és sajtójuk populista érvelésében, kecsegtetésében, véleményformáló aktivitásában – hogy köznapjaitól jelentkezésének három jellegzetes színterét említsük.

Empirikus vizsgálataink alátámasztották, hogy a társadalomhoz való értékelő viszonyulás – amelynek természetét, lényegi jellemzőit és összetettségét az attitűd gazdag szakirodalma alapján tudjuk elkönyvelni – megragadható klaszteranalízissel a vélekedések pozitív és negatív értékelő töltetű csoportjában. A hierarchikusan szervezett társadalom magas és periférikus státusú rétegeinek megítélését, a szétvált státusok megszolgáltatására vonatkozó ítéleteket, ezen társadalmi differenciálódás mechanizmusával kapcsolatos elvárásokat és megvalósulásának kiértékelését ölelte fel a tanulmányozott, feltárt, tagolt nézetek rendszere. Ezen ítéletek jellegzetes profilja – mindenekelőtt a sommás pozitív és negatív attitűdkomponens egymással való relatív viszonya – alapján ugyancsak klaszteranalízissel csoportosítottuk, soroltuk jellegzetes társadalomfelfogással rendelkező típusokba a vizsgálati személyeket, akik eredendően a magyarországi felnőtt lakosságot reprezentáló minta tagjai voltak.

A társadalmi merítés – és itt nemcsak a kutatás időszakában évente felkeresett összesen 4 reprezentatív mintára, hanem egy kitérített perspektívában, viszonyítási alapként is szolgáló 4 korábbi esztendő mintáira utalunk – kiterjedt volt, és igen változatos. Ám nem vettük célba és nem kerestük a kultúrközi összehasonlítás lehetőségét (eltekintve bizonyos módszertani kötelezettségtől az

RI vizsgálatában). Kifejezetten arra törekedtünk, hogy a magyar közgondolkodás tartós jellemzőit ragadjuk meg, és ezek keretében mutassunk rá egy meghatározott – mindössze négyéves, ám fordulatot és alapvető – időszak bekövetkező változásaira. A kultúrspecifikus jelleg félreismerhetetlen jeleként fogtuk fel az általunk feltárt és az egyedi megnyilvánulások viszonyítási keretének is használt nézetrendszer azon tartami jellemzőjét, hogy az épp aktuális társadalmi konstelláció értékelő megítélése és a jövőbeli társadalmi várakozások között egy rögzült, összeépült, nem-flexibilis kapcsolat mutatkozott. Ebben a társadalmi-kulturális közegben (ebben a 21. század eleji időszakban), aki a jelen társadalmát pozitívan értékelte, az élt a jövőre nézve derűlátó várakozásokkal, és viszont: aki negatívan látta jelen társadalom alapvonásait, az lemondóan tekintett a jövőre. (Magyarán a társadalom megújulásának, megújításának az alapjául szolgáló azon nézetstruktúra, mely szerint a jelen nyomasztó, de a jövő biztató kilátásokat rejt, teljes mértékben hiányzott a visszatérően, több oldalról, módszeresen vizsgált magyar közgondolkodásból – eltekintve a jelenen túlmutató egyes elvárásoktól, amelynek megvalósulása nem volt kizárt, de nem tűnt garantálnak sem.) Ennek aligha lehet túlbecsülni a szemléleti jelentőségét, amit csak aláhúz az, amit Kurt Lewin állít az „időperspektíva” fontos szerepéről a morál fenntartásában (Lewin, 1975).

A társadalomra vonatkozó nézetek struktúrájának bebizonyosodott stabilitása mellett – mondhatni ellenében – nemcsak teret engedtünk, hanem kifejezetten figyelmet fordítottunk a rendszerattitűdökben bekövetkező változásokra. Ennek módja nem utolsósorban az volt, hogy a vizsgálati személyek tipizálását nem egyszer és mindenkorra érvényes jellemzők keresése és kimutatása jegyében végeztük, hanem – természetesen ragaszkodva a módszer, sőt a klaszteranalízissel elkülönített csoportok számának állandóságához – *a típusokat évente az aktuális empirikus adatok alapján újra-generáltuk*. Ha – a fentiek alapján joggal – feltételezzük a társadalomra vonatkozóan a köztudatban élő nézetrendszer stabilitását, akkor az előálló típusok a nézeteik tartalmát (lényege szerint a pozitív/negatív értékelő attitűdskomponensek viszonyát) tekintve korántsem lesznek esetlegesekek, hanem visszatérő ismérveket hordoznak, több generációs családokat képeznek.

A társadalomra vonatkozó nézetek – tartalmukra vonatkozó mérések egybehangzó tanúsága szerint – a rendszerkritikai megfontolások, ítéletek, értékelések túlsúlyát mutatják a rendszerigazoló kognitív-affektív szerveződésekkel szemben. Ezen felismerés jegyében az várható, hogy a rendszerigazolás viszonylagos túlsúlyával rendelkező csoporttal (jelölési rendszerünkben RI+ vagy RK- típusal) szemben, ha ez egyáltalán kimutatható, olyan csoportból lesz majd több, amelyben a rendszerkritika dominál, különböző kombinációkban gyűrve maga alá a rendszerigazoló nézeteket. És valóban, ebben nem kell csalódnunk, a klaszteranalízis révén a maga módszeres mechanikája alapján differenciált *további három* csoport jelentkezett visszatérően. Ezek közül a kognitív-affektív konzisztencia legmagasabb szintjén álló csoport egyetért a rendszerkritikával, és tisztán, egyszerűen elutasítja a rendszerigazolás bármilyen megnyilatkozását (RK+RI- típus), a homályosabb belső következetességgel eljáró második csoport intenzívebben fogadja el a rendszerkritikát, mint amennyire vállalja a rendszerigazolást, de ezek mozgó belső határok, elmozduló erőviszonyokkal (RK+). A további, a harmadik csoport erőteljesen képviseli a rendszerkritikát, ez minden vonatkozásban túlnyomó is megnyilatkozásaiban, de igen intenzíven síkra száll a rendszerigazolás mellett is, tehát a rendszerkritika dominanciája mellett kifejezetten inkonzisztens nézeteket vall a társadalomról (RK+RI+). Ezen típusok léte és lényegük mibenléte ily módon logikusan levezethető, konkrét arculatuk, ezek változatai/változásai, jelentkezésük gyakorisága a tapasztalatokban megmártózva természetesen sokszínű.

A változási trendek bemutatása előtt indokolt hozzájuk némi szakmai/történeti kommentárt fűzni. A politikai nézetrendszerek, közkeletű ideológiák kutatásában fontos – mértékadó szerzők álláspontja szerint is perdöntő – szerepet játszik a nézetek konzisztenciája (aminek lehet vegytisztán logikai, vagy történetileg kialakult sémákon alapuló, vagy az attitűd affektív magjából kiinduló mércéje). Egy igényes normatív álláspont szerint, ha valamely egyéni, csoportos, vagy társadalmi léptékű nézetnyaláb *nem konzisztens*, az nem is nézet, és semmiképpen nem ideológia. A tapasztalatra nyitottabb álláspont szerint, amit magam inkább osztok, a nézetek *empirikusan kiszűrt, visszatérően és széles körben jelentkező klaszterei olyan tudati tények*, amelyekkel számolnunk kell. Az általunk megjelölt típusok közül egyik sem képvisel vegytiszta álláspontot, leginkább konzisztensnek az RK+RI- minősíthető (hozzátehetjük, hogy más társadalmi-politikai rendszer és ennek megfelelő más nézetrendszerek világában, ahol a rendszerigazolás a domináns attitűd-összetevő, ott egy RK-RI+ típus jelentkezése és kikristályosodása lenne/lesz várható). A számba vett típusok közül az RI+, illetve az RK+ vegyes nézeteket elegyít. Míg az előbbi annyiban markáns szerephez jut, hogy benne a kisebbségi rendszerigazoló nézetek a dominánsak, s ha nem is a szó szoros értelmében, de ily módon válik az RK+RI- típus ellenpontjává. Az RK+ vegyes nézetei viszont változatos arányokban lehetnek a rendszerre nézve pozitívak és negatívak, egyedül az biztos, hogy e típus végső soron a közgondolkodás rendszerkritikus főáramához csatlakozik (épp azt jeleníti meg a maga konformizmusával). Sajátos, de egyáltalán nem mellékes a negyedik típus helyzete és szerepe: egyfelől – és korántsem oktanul – tekinthetjük őket az „igen-mondás” ismert, elkényelmesedett képviselőinek, akik tartalmi elbírálás nélkül minden felmerült álláspontot készek elfogadni és magukénak vallani, másrészt viszont figyelmet érdemelnek annyiban, hogy itt, a rendszerkritika dominanciájával jellemezhető magyar közgondolkodás közegében, ők azok, akik a rendszerigazolás pozitív értékelő tartalmú nézeteinek a legharsányabban adnak hangot – erősebben, mint az RI+ típus képviselői. Hiteltelen az álláspontjuk képviselete, de ugyanakkor ők illeszkednek be a leginkább célszerűen a hierarchikus rendszer kereteibe.

A rendszerattitűd-típusok kiszűrésén, leírásán túltekintve „működésükre” úgy derülhet fény, hogy szembesítjük ezeket *a)* az érintettek társadalmi-politikai magatartásával, vagy *b)* a tárgykörrel összefüggő érzések, átgondolt értéktörékvések, a társadalmi cselekvés feltételrendszerére vonatkozó elvárások pszichológiai jelenségkörével. (Ezeket az igényes attitűdkutatások Fishbein-féle, illetve Rokeach-féle irányának címkézhajjuk.) Az egy az egyben megfeleltetés kísérleti konkrétsága helyett mi a statisztikai értelemben szignifikáns összefüggéseket kerestük, egyfelől az egyéb társadalmi-demográfiai tényezők mellett a lehetőségek laza kereteiben számításba vettük a típusba sorolt válaszadók szavazásában megnyilvánuló pártpolitikai hovatartozást is, másfelől kiemelten azt kerestük és részleteztük, hogy rendszerattitűd-típusok milyen jellegzetességeket árulnak el a társadalmi közérzet, a megvallott értéktörékvések és a jogállam/demokrácia felfogásának területén.

A 2010. évi parlamenti választáson való – hullámozó sikerrel felidézett – szavazói magatartás a mért rendszerattitűddel ugyan elárul a statisztikai elvontság szintjén tendenciaszerű kapcsolatot (jól értelmezhetően a Fideszre legkisebb arányban az RK+RI- csoport tagjai szavaztak), de ez nem több, mint hogy az országosan kétharmados elsőprő szavazati arány némileg árnyaltan jelenik meg a különböző attitűd-típusúak körében. A felidézett viselkedés/lemért attitűd kapcsolódása – enyhén szólva – laza. Az érzelmek, gondolatok, cselekvési feltételrendszerrel kapcsolatos elvárások pszichológiai hármásában viszont – amint ezt bőven részleteztük – rendre rendezett, egyértelmű. markáns különbségeket konstatáltunk a típusok között – a várt irányban. Ez valójában helyhez és időhöz kötött tipológiánk igazi verifikációja – amint a közgondolkodás általános trendjére ráhajolva, annak

sajátos arculatú variánsaként értelmezhető módon eltérnek egymástól a rendszerattitűd-típusok – viszonyaikban tárva fel jellegzetességeiket.

Itt nem bocsátkozva újra a részletekbe, az egyes típusoknak a strukturált attitűdmérés során és a három említett pszichológiai szférában jelentkező sajátosságait úgy foglalhatjuk össze, hogy:

– az RI+ csoport a rendszerkritika elutasításában, az RK+RI+ az rendszerigazolás hangsúlyos képviselőjében tűnik ki – ez jól jelzi karakterük/szerepük egymást kiegészítő jellegét. Mindkettővel szemben az RK+RI- csoport konzekvens fellépése áll, amely a csoportközi összehasonlításban a leginkább elfogadja a rendszerkritikát, és a leginkább elutasítja a rendszerigazolást.

Figyelemre méltó, amint az ellenoldal nézeteinek konzekvens elutasítása megjelenik a válaszokban, és ez kölcsönöz két kiugró jelentőségű típusnak markáns arculatot. Az elutasítás nem jelent feltétlenül tagadó választ, de a kérdezettek együtt hullámzó véleményén belül egy szélső pozíció.

- az RI+ csoport saját hangulatáról, elégedettségéről, e vonatkozásban társas közegének észleléséről, az emberek megbízhatóságáról, nemzeti büszkeségéről és a jövő kilátásairól rendre pozitív képet ad, az RK+RI+ mind e téren az oldalán áll.
- az RI+ csoport szerint a társadalmi státusok – pro és kontra – kiérdemelték, ez a csoport a kapitalizmus elveinek barátja, az intézmények érdemeit fókuszálva-szelektálva ismeri el – a rendszer fenntartóira figyel, ennek jegyében értékeli a bankoktól a bíróságokig, tudatában van az állam és a választások fontosságának, jogi érzékenység-felkészültség relatíve inkább jellemzi. A 2011-es Alaptörvény híve a Fideszt sem méltatja egysíkúan, de épp a kritikus pontokon (egyenlőség, szabadság képviselője, nem túlzott tekintély-tisztelet) kiáll mellette.
- az RI+ a viszonyokat megbontó-felülvizsgáló értéktörekvések egyikét sem képviseli nyomatékkal, ebben egysíkúan visszafogott, s ennek megfelelően a fennálló viszonyokat sem bírálja. Kifejezetten visszafogott a demokrácia követelményeinek hangoztatásában, e tekintetben is csoportközi összehasonlításban a legkevésbé mutatkozik elkötelezettnek, de a hatalomkoncentrációról sem szól pártolón, és a társadalmi megkülönböztetést is elhárítja.

Az RI+ típus a vizsgált négy év során a kérdezettek széles körén belül dacol a domináns rendszerkritikus véleménnyel, kisebbséget képvisel, ugyanakkor a politikai-gazdasági berendezkedés oldalán van, hatalmi háttére számára kedvező. Általánosságban szólva a rendszerigazolás attitűdkomponense az erősebb a rendszerhez való viszonyában, ugyanakkor ez a pártállása nem látványos, nem túlfűtött, nem egyszerűen az uralkodó párthoz/hatalomhoz köti, hanem a rendszert magát fogadja el, valamilyen mértékben magáénak – identitása részének – érzi, ami feltehetően a kontroll és a kompetencia igényét ki is elégítheti. Elhatárolódik a szocialista múlttól, különösen ritka közöttük az MSZP-szavazó, a választáson ők támogatták legnagyobb arányban a Fideszt. Jellemzően lényeglátóan szelektál abban, hogy mi mellett száll síkra, és mi az, ami számára közömbös. 2010 és 2013 között – természetesen nem túlnyomóan, végleg nem kizárólagosan – a felsőfokú végzettségűek és a fiatalabb felnőttek viszonylag nagy arányban szerepelnek képviselői között. Nem egy tömbből faragott nézeteket vall, de tudatos és elkötelezett csoport benyomását kelti.

- az RK+RI+ típus lelkesült pozitív hangulati jelzései a jövőre vonatkozó bizonytalansággal, félelmekkel is társulnak, kifejezetten a nemzetet félti a rá leskelődő veszélyektől. A Fideszt – a holdudvar-effektus módjára – differenciálatlanul nagyra értékeli, viszont a politikával és politikussal kapcsolatos elfogadó jóhiszeműségét bizalmatlan ellenérzések ássák alá.

- az RK+RI+ felhevült, rajongó, harsány mentalitásához jól illően minden felkínált érték elkötelezett hívének deklarálja magát, e tekintetben nélkülözi a lényegkiemelés erényét, s különösen az RK+RI- csoporthoz képest lesz vegyes, válogatatlan értékek szószólója. A demokráciába vetett hitét is az RK+RI- csoport mögé felzárkózva hirdeti, de ugyanakkor felvállalja a hatalomcentralizáció kétes és a társadalmi megkülönböztetés kétség nélkül antidemokratikus álláspontját is.

Az RK+RI+ típus szembetűnően ellentmondásos nézeteket vall, felfokozottan, meglehet, hogy ingatagon. Leírhatnánk őket, mint akiket sikerrel ejtettünk a pozitív-negatív tételek módszertani csapdájába, vélemény-nélküliek, nézeteik nyilvánvaló inkonzisztenciája „ideológia-alatti” szellemi állapotukról tanúskodik. Ehhez azonban egy viszonylag népes csoportról van szó, amely minden adatfelvételi metszetben felbukkan, és ha álláspontjuk inkonzisztens is, de magatartásuk, szerepvállalásuk akár következetesnek is mondható. Feltűnő fellépésük vehemenciája, az önmaguk és értéktörekvéseik nyomatékos kiemelése, ugyanakkor válaszaik emocionális töltetét, változatosságát és hullámzását félelmeik, nemzetféltő beállítottságuk, a megtorló büntetésre való hajlandóságuk, az előítéletes diszkrimináció felvállalása jól jelzi. Erős igazodási kényszerük, mezőfüggésük, tekintélytiszteletük kiviláglik a kormányzópárthoz való önátadó viszonyulásukból, a hatalomcentralizáció támogatásából, a hivatalos intézmények és törekvések differenciálatlan elfogadásából. Nem intellektuálisak, nem szelektálnak lényeglátóan, ki vannak téve a társadalmi-hatalmi befolyásoknak, fogékonyak a szimbólumokra, szeretnék megtalálni identitásukat – egy hierarchikus struktúra fenntartása szempontjából értékes emberek. Rendszerkritikájuk is alkalmazkodásból fakad, készek a hatalom birtokosaival együtt közös rendszerkritikai fellépésre.

- Az RK+RI- típus negatív társadalmi közérzetéről tesz tanúbizonyságot, s ennek súlyosbodó jeleit véli tapasztalni környezetében is. Kevésbé bízik az emberekben általában és a legkevésbé tekinti megszolgáltak a társadalomban elfoglalt státusokat. Felvállalja, hogy társadalmi feszültségeket irigységként is megéli. A szociális biztonság szempontját a múltra nézve is kitüntetetten fontosnak tartja, a Kádár-rendszer viszonylag pozitív emlékét őrzi, és ebből szocialista elveket őrzött meg, s szerinte a rendszerváltás nagy fordulatáért óriási árat kellett és kell még megfizetni.
- az RK+RI- a „régiközi alkotmány” híve, az általános álláspont sarkított kifejezésével az újat a hatalom által kikényszerített, azt szolgáló, „nem-szerethető” jogi alapvetésnek érzi. Jogi felkészültségnek és elokvenciának nem adja jelét.
- az RK+RI- csoport értékpreferenciái világosak: a szociális biztonság és a demokrácia értékköre a fontos számára, ezek képviselőjében – és ezek szempontjából a jelen viszonyainak bírálataiban – minden más csoportot megelőz. Ezek tekintetében bírálja különösképpen a Fidesz uralmát is, amelyet tekintélyelvű szerveződésként mutat be. A demokrácia elkötelezett híveként mutatkozik be, aki egyszersmind kisebbségben elhatárolódik a hatalomcentralizációtól, és a többséggel együtt elhatárolódik a társadalmi diszkriminációtól is. Mindeközben politikusellenes és jövőképe pesszimista. Az RK+RI- típus képviselője elvi ember, ha kisebb, ha nagyobb csoportot képvisel a kérdezettek körében, mindenképpen az ő alapállása a „nyílhegy”, amely a közösség törekvés-irányát kiélezetten-kihegyezetten kijelöli. Változó helyzetekben, változatos témákban konzekvensen rendszerkritikus, a kérdezettek valamennyi csoportja közül relatíve a leginkább, de válaszáinak felfokozottan elutasító vagy elfogadó tartalmában ez abszolút

módon is megnyilvánul. Van bátorsága a rendszer elvei és megtestesítő intézményei, szereplői ellenében fellépni, a hatalom nyomásával dacol. Frusztrált, gyanakvó, érzékeny, elégedetlen, erre reagál környezetében, és ezt vetíti ki másokra, ugyanakkor markáns megítélésének tárgyköreit lényeglátóan szelektálja, ha jogilag nem is művelt, ideológiailag tudatos. Az MSZP (és Jobbik) szavazat, az 50-60 éves korosztály, illetve a szakmunkás végzettség némi túltreprezentációja körökben összhangban van a letűnt szocialista rendszerhez való kötődéssel és a szociáldemokrácia melletti elkötelezettséggel. Kontrollmotivációja személyes és közügyekben vélhetően erős, identitása szilárd, törekvései kiforrottak – de a kulturális hagyományok és a megélt szituáció hatása alatt pesszimista.

- A fentiekben vázolt benyomások az évenként születő válaszok mozaikjából állnak össze, a sok lényeges vonatkozásra vissza-visszatérő kérdés az eddig tárgyalt típusok esetében, helyzetében rendre a korábbi eredmények megerősítését hozta. Ez nem állítható kellő bizonyossággal a kezdetektől elég körvonalazatlan arculatú RK+ csoport szerepvállalásáról. 2010-ben és 2011-ben ez a típus majd minden vonatkozásban az RK+RI- csoport magatartását követte szétfolyóbb, kevésbé markáns jelleggel. 2012-ben a szemléleti típusok viszonyrendszere megbolydult (ez az az év, amelyben az RI+ csoportot már nem is jelölhetjük a hagyományos címkéjével, legfeljebb RK-ként indokolt megnevezni, mert a rendszerigazolás relatív túlsúlya sem érvényesül felfogásában, csak a rendszerkritika többi csoporthoz mért visszafogottsága). A közvélemény konformista képviselőjének tűnő RK+ csoport ekkor a rendszerkritika irányában radikalizálódik, ám ugyanez lesz az, amely 2013-ban viszont a rendszerkritika csökkenésének irányába leng ki; az ekkor feltámadt RI+ csoporttal rivalizál e téren, és méreteit tekintve nagyban felduzzad. Rendszerkritikájának – és ennek tápot adó érzéseinek – csökkenésével mind az értékek, mind a demokráciafelfogás tekintetében a helyzet elfogadásának jegyében visszahúzódik a társadalom megújításától (a korábban az RI+ csoportra jellemző, hogy nem vállal fel megújító értéktörekvéseket), s a kételkedés és a közéleti passzivitás arcát ölti magára.

Az RK+ típus a kérdezettek tömegének véleményét kiegyensúlyozó mértéktartással osztja. Ez a többséghez igazodó konformizmus, mezőfüggő mentalitás az idők, a szituációk változásával rendre módosítja, lényegesen elmozdítja, ha nem is fordítja ellentétébe álláspontját, amiben a rendszerkritikai irányvétel a külső tényezők függvényében felerősödik, majd eltompul, de a rendszerigazolásnál mindig jellemzőbb. Elmosódott véleményüket sokan képviselik, ez a nagy szám a vélemények kontúrjait fellazítja. Nincs bennük elvi szilárdság, nincs bennük felfokozott ambíció, identitásuk nem kötődik a fennálló rendszerhez, de minden rendszerrel szemben megvan bennük a „kisember” óvatos távolságtartása.

A négyéves periódusban *végbemenő változások* mind az értékelő viszonyulások terének tágaságából, mind a rendszerattitűd-csoportok egymáshoz mért helyéből, nagyságából és profiljából *kiolvashatóak*. Az értékelés kontinuumát kitöltő *attitűd-itelemek* átlagos fogadtatásának *range-e* 2010–2011–2012-ben némileg szélesedik, az itemek szerepe is differenciáltabb lesz, jobban polarizálódnak. Ellenirányú változás következik be 2013-ra a változások konzisztensen hullámoznak végig a két attitűd-komponens 2-2 alskáláján, *amikor a kritika nő, az igazolás csökken, és viszont*. 2012-e hullámverés nyomán egy gátszakadás, amikor a mintaegész a rendszerigazolásnak nemcsak a szokásos egyik (RIa), hanem mindkét alskáláján elutasító skála-ítéletet mond. Bonyolultabb módon, de leképeződik ez a történeti hullámverés *a 4 típus elhelyezkedésében az igazolás/kritika*

koordináta-rendszerében: Látjuk, amint a rendszerkritikus csoportok magjának értékei 2010 és 2012 között szélsőségesebbé válnak (erre példa, hogy 2012-ben az RK+RI- típus RK értéke 6,31 és RI értéke 1,86 lesz, majd 2013-ban mindkettő 6-7 tized skálafokot visszaesik). A rendszerigazoló csoportok pozíciója is egyértelműen elmozdul az RI koordináta mentén: ők visszaesnek 2012-ben, és megerősödnek 2013-ban. A csoportnagyság és a profil markáns jellege alkalmasint összefügg egymással: ha egy dimenzióban a szélső pozíciót elfoglaló csoport kevésbé szélsőséges lesz, akkor megnő, és fordítva (az utóbbira példa a változás irányába eső RK+RI- csoport radikalizálódása és beszűkülése 2012-ben).

Az idők folyamán végbemenő változások – és hogy ezek jól követhetőek – megerősíti azt a törekvésünket, hogy *ne egy „időtlen” típusalkotáásra törekedjünk, hanem az egyes szituációkban előálló elrendeződések sajátosságaira* legyünk figyelemmel. Elmozdulnak a csoporthoz tartozás kritériumai, a típusok profiljellemzői a tárgyalt 4 (illetve kiterjesztett 8) esztendőben. A vonatkozó ábrák/táblák hűen bemutatják, hogy:

- A rendszerkritika/rendszerigazolás koordináta-rendszerében az évente generált azonos jelzetű (tehát az értékelés hasonló belső erőviszonyain nyugvó) csoportok egyfelől egymástól eltérő helyet foglalnak el, másfelől erre többnyire egy jól körvonalazható körön belül, viszonylag kis távolságban kerül sor.
- Ez a négyből három típusra igaz, viszont az RK+ csoportnak épp a szemléleti képlékenysége olvasható ki szélesebb ívű kimozgásából.
- Ha nemcsak a kutatott 4 évben született eredményeket, hanem a korábbi 4 mintán szerzett adatokat is tekintetbe vesszük összehasonlítás céljából, akkor a típusok elhelyezkedése szélesebb körben szóródik, és kitűnik, hogy a kutatott 4 évnek (az Orbán-rendszer leképezésének) sajátossága, hogy e típusok ekkor összességükben rendszerkritikus irányba elmozdulva jobban tömörülnek.
- Ha az említett módon a 8 esztendő egyesített mintáján generáljuk a 4 szemléleti típust, („szten-derdizáljuk” őket), akkor a legnagyobb csoport az az RI+ lesz – ebbe esnek sokan, akik az éves elemzések nyomán más típusba tartoztak. Ez ráébreszthet bennünket arra, hogy hosszabb távon szemlélve viszonylag kiegyensúlyozottabb az inkább rendszerigazolók és az inkább rendszerkritikusok aránya, mint amit a szenzitív négy utolsó évben tapasztaltunk. Az is igaz viszont, hogy a rendszerigazolás értelme e nagy mintán ugyancsak relativizálódik, valójában ezt a szórt csoportot inkább a pólusok között elhelyezkedő semlegességgel jellemezhetjük, mintsem a rendszerigazolás kifejezett fölényével.
- Kétségtelen tény, hogy az átfogó és az éves, differenciált elemzés az álláspontok tartalmáról és szerepéről együtt többet elárul, mint hogyha egyedül csak az összevont nagyminta belső struktúráját ismernénk és tárgyalnánk.

A két szinten, több idői metszetben végzett elemzés segít bennünket annak az átlátásában, hogy a rendszerkritika miért és hogyan nem a maga nyersségében jelenik meg a véleménynyilvánításban. A vizsgált személyek viszonylag nagy tömegének felfogásában (korszakhatáron túllépve, 8 éves távon a legnagyobb csoportjában) a rendszerigazolás vele hasonló, vagy erőteljesebb képviselője által elnyomva jelenik meg. Van egy számottevő csoport, amely felfokozott mértékben hajlik a rendszerkritikára, de hasadt módon majdnem ennyire a rendszerigazolást is képviseli, mondhatni, hogy annak a legharsányabb szószólója. Ismét mások a minta aktuális irányvételére különösen érzékenyen, szinte

konformistának minősíthető igyekezettel haladnak hol ebbe, hol abba az irányba, lehetnek határozott rendszerkritikusok is, de más konstellációban a rendszerigazolók babéraitra törnek. *A valóban konzekvens* – a rendszerigazolást minden csoportközi összehasonlításban – lényeges pontokon elhárítók részaránya nem kevés, de összességében *nem éri el a megszólalók egynegyedét.*

VI/3. Módszertani megoldások

Kutatásunk feladatául a társadalmi rendszerhez való viszonyulás felderítését vállaltuk. Mit értsünk a viszonyulás tárgyán, a társadalmi rendszeren? Ennek további elmélyülő vizsgálata helyett az úttörő Rendszerigazolási Elmélet gyakorlatát fogadtuk el kiindulópontként, amely *a társadalmi erők által fenntartott hierarchikus szerkezetet, az ebbe rendeződő viszonyokat* azonosítja ezzel. A társadalmi struktúra és e benne foglalt hierarchikus viszonyok természete bizonyosan e rendszer lényegéhez tartozik, akkor is, ha a társadalmi folyamatok és ezek eredményei is hozzátartoznak a rendszer dinamikájához. A viszonyulásnak e tárgya az attitűdkutatás széles skáláján mozogva is páratlanul komplex, már csak azért is, mert magába foglalja a megszólaltatott személy egész kapcsolatrendszerét is, háttérben a makrostrukturális viszonyokkal. A viszonyulás feltárására és mérésére az attitűdmérés sztenderd eszközeként értékelő tételek sorát kínáltunk a vizsgálati személyeknek, a Rendszerigazolási Elmélet alkalmazásával összevethető elvontsági szinten.

Vázolt kiindulópontunk az volt, s a klaszteranalízis számítási technikájának alkalmazása azt szolgálta, hogy a viszonyulás egymással értékelésben konzisztens érzelmi-gondolati elemeit ragadjuk meg, ugyanakkor magának a tárgynak és a hozzá való viszonyulásnak az összetettsége nem engedte meg azt az illúziót, hogy a pozitívitas-negatívitas egyetlen dimenziójába tudjuk – érdemi információvesztés nélkül – szorítani a vizsgálati személyek értékelő álláspontját. McGuire örökbecsű attitűd-definícióját e tárgykörben annyiban lazíthatjuk fel, hogy az egyén attitűdje az értékelés többszemponú, *többdimenziós térben elfoglalt pozíció.* A rendszer mellett szóló rendszerigazolás és a rendszer ellen szóló rendszerkritika komponenseinek sajátos konstellációjában találjuk és jellemezzük az egyént, a konstellációk rokon jellege, hasonlósága alapján írunk le *típusokat*, melyeknek ily módon ismerjük belső nézetszerkezetét és melyeknek további ismérveit keressük az attitűdszerveződés három fő szférájában, az érzelmek, gondolatok és a cselekvési készenlét terén. Kutatásunk logikája így vezetett a rendszerattitűdök/típusok feltárása után ezek szerepének vizsgálatára a társadalmi közérzet, a tudatos értéktörékvések és a közéleti cselekvés demokratikus kereteinek felfogása területén.

A beágyazottan működő attitűdök feltárására sokrétű eszközrendszert használtunk, melyben szerepet kapott a kvalitatív elemzésre alkalmas válaszokat szülő nyílt kérdések feltevése, a véleménynyilvánítás sztenderd kereteit felkínáló zárt kérdés, és ezen belül a közvetlenül kvantitatív adatokat szolgáltató skálák alkalmazása. A hazai szellemi közegben adekvát attitűd-itemeket rendre magunk fogalmaztuk meg, tettük próbára, vizsgáltuk fogadtatásukat kölcsönviszonyaikban, így született (az eredeti Kontraszelekciós Skálából) az originális Rendszerattitűd skála, az értékvizsgálatokban újszerű Tagadó értékek skálája, valamint a Demokráciafelfogás skála is. A „szociális kívánatosság” módszertani buktatójával számoltunk a szerteágazó tudatvizsgálat során, erre is tekintettel több oldalról közelítettünk meg minden attitűd-alkotóelemet. Ugyanakkor a „szociális kívánatosság” nyomását a mi

sajátos tárgyválasztásunk esetében nem egyszerűen egy külsődleges torzító tényezőnek tekintettük, hanem a társadalmi konstelláció releváns alkotóelemének, ami a rendszerrel kapcsolatos véleménynyilvánítás és cselekvés minden helyzetében releváns módon jelen van,

A társadalmi konstelláció többértékű fogalma kutatásunk tervének konstruálásában lényeges szerepet játszott, amennyiben a szociálpszichológia ismert alapállásának megfelelően a vizsgált attitűdöt *nem egyszerűen egy személyiség-állandónak fogtuk fel, hanem a változó konstellációkban rendre újra-generált dinamikus képződménynek*. Ez magyarázza azt az eljárásunkat, hogy éves metszetekben előrehaladó vizsgálatunk minden évében alapjaiban újra kezdtük a helyzeti tényezőknél kitett kognitív-affektív szerveződés módszeres vizsgálatát, a tipológia kiszűrés-leírást, s így jutottunk el a visszatérő, relatíve állandó és a szituációhoz tapadt jellemzők megállapításához. Ez kölcsönöz kutatásunknak hangsúlyozottan történeti-empirikus jelleget.

Rendre nagy, országos reprezentatív mintákon indítottuk attitűd-tipológiai munkánkat. A magyar szociálpszichológiai kutatási hagyomány értékes maradványa a társadalmi hatótényezőkre fordított figyelem, ezek szerepét most sem mellőztük, ám minden mérési ponton elvégzett egzakt csoportközi összehasonlítások közül ez alkalommal csak a szignifikánsakat említettük meg (inkább: a szignifikánsakat megemlítettük), de a számszerű okadatolást a kutatás irányvétele, téma-hangsúlya miatt mellőztük. Ezzel együtt a főbb attitűdtípusok háttérében álló társadalmi hatások felderítése – például a rendszerigazolás vitatott esetében – nem volt mellékes. Mint ahogy az attitűd-tipológia gondolati teljességéhez hozzátartozott az is, hogy a különböző/változó gyakorisággal jelentkező típusok együtt hogyan rajzolják ki a magyar közgondolkodás – aktuális – összképét.

VI/4. Nyitva maradó és megnyíló kérdések lezáratlansága

Módszertani megoldások

Egy hosszabb távú kutatás – esetleg kutatások egyfajta folyondárjának kialakulása hosszabb távon – hordoz megkötöttségeket, az eszközök-eljárások megismételt alkalmazása biztosítja az egybevetetőséget és az egymásra épülést. Jelen monográfiánk lezárása ebben a vonatkozásban felszabadító jellegű, a menet közben felmerülő aggályok és lehetőségek érvényesítésére módot ad. Elindulhatunk az alkalmazott eszközök, mérőskálák *további finomításának* útján. E tekintetben tanulságokat jelent az eredendően „*Kontraszelektációs skálának*” nevezett mérőeszköz tételeinek végbement szűrése, azok a részben kérdezéstechnikai problémák, amelyek a kiszelektáláshoz hozzájárultak – most lehetőség nyílik egyszerű, egyszintű, egyképpen értelmezhető állítások variációinak kidolgozására, kipróbálására, skálába építésére. A megszerzett tapasztalat alapján el lehet igazodni abban, hogy a vizsgálati személyek mennyire és mennyiben kezelik másként az értékelő ítéleteket, a kívánatosság kifejezését és a tényekre vonatkozó állításokat, ami egyébként megnyitja annak az útját is, hogy ne alkalmilag, szervetlenül vezessünk be a vizsgálatba tényállításokat, hanem rendszerbe állítva alkalmazzuk őket annak felderítésére, hogy a kísérleti személyek szerint *mi van, ahhoz képest, amit elfogadhatónak vagy elutasítandónak vélnek*. Ez ugyanaz a megfontolás, amelyet az értéktörekvések vizsgálatában visszatérően alkalmaztunk (mennyire kívánatos egy érték *versus*

mennyire érvényesül a valóságban). Az árulkodó diszkrepanciának ezt a feltárását mind az attitűdök, mind az értékek kutatásában rendszeressé-módszeressé lehet és ajánlatos tenni.

Oldhatjuk az általunk alkalmazott eljárások originalitásával összefüggő belterjes jelleget, a többoldalú, megismételt megközelítés validálási szerepként túlmenően *hazai más, illetve nemzetközileg bevett mérőeszközök párhuzamos alkalmazására* is alkalmat kereshetünk, teremthetünk, felkarolhatjuk az ezirányú próbálkozásokat. Ez a fajta módszertani beágyazás szempontokkal gazdagíthatja a vizsgálatok során feltárt szakmai eredményeket is. Ennek a feladatvállalásnak az alkalmas példája lehet, ha a rendszerattitűd pozitív komponensét szisztematikusan szembesítjük a rendszerigazolás, az igaz világba vetett hit, a protestáns munkaetika, és így tovább, a szakirodalomban már világosan kirajzolódó gondolati körének módszertani eszközeivel, csakúgy ahogy a rendszerattitűd negatív komponensét szembeállítjuk a szkepticizmus és anómia mérési eredményeivel – konstatálva, sőt lehetőség szerint kipótolva azt a hiányt, ami a társadalom negatív megítélésének, reformálási vagy épp forradalmi megújításának empirikus vizsgálatában jelentkezik. Sajátosan a politikai célszerűség és a morális kötelmek konfrontációját kínáló saját „*Machiavellizmus skálánkon*” nyert eredmények konfrontálandóak az ezen címszó alatt folyó elterjedt személyiséglélektani vizsgálatok módszerével és eredményeivel, amelyek a politikumtól elrugaszkodva általában a manipulatív mentalitás megjelenését, tünettanát, prognosztizálását veszik célba. Az általunk feltárt személyes értékpreferenciák (bár korántsem ezek felderítése volt vizsgálatunk célja, hanem a megélt és látni vélt értékviszonyok kapcsolatára fókuszáltunk), eszközünk meglehetősen érzéketlensége mellett is szembeállíthatóak azzal, hogy párhuzamos adatfelvétel mit mutat, ha hagyományosabb eszközt (mindenekelőtt technikáját tekintve Rokeach-féle értékmérést) alkalmazunk.

Az attitűdtípusok keresésének, kiszűrésének, leírásának gondolati ugrópontja, hogy a vizsgált populáció tagjaiból hány csoport szétválasztására alkalmazzuk a hierarchikus klaszterelemzés módszerét. Tapasztalati próbákra tekintettel, de végső soron intuitív alapon döntöttünk a 4 típus kiszűrése mellett, minden valószínűség szerint ennek a számnak a (minimális) emelése tovább árnyalná az összképet.

Több területen – ahová az attitűdtípusok „működésének” felderítésére beléptünk – itt még inkább érzékelhető volt módszeres *tájékozódásunk behatároltsága, a nyitás lehetősége és szükségessége*. Példaként idézem, hogy a tagadó értékek mérése egységes koncepción alapult, ám épp ennek okán a társadalmi konstelláció adottságait *elfogadó* személyek értékeinek és preferenciájuknak a feltárása szempontjából eleve nem volt ígéretes. (Kívánczik mellé, hogy mit milyen irányba kell megváltoztatni, az ellenkérés, *mit és mitől kell megóvni...* melynek megválaszolása más és eddig nélkülözött információkhoz segítené a kutatót). Vagy hasonló súlyú példaként hozhatjuk szóba a demokráciafelfogás vizsgálatának alkalmazott módszerét, amely arra volt jó, hogy – ahogy címkéztük – a demokráciába vetett hit-ként segítsen számba venni, hogy a közkeletű demokrácia-képben milyen – nemegyszer ellentmondásokat rejtő – elv-együtteseket fogadnak el és vállalnak fel a laikus gondolkodók. Az eredmények hitelét növelné és értelmezését segítené annak felderítése, hogy az elfogadott gondolati elemek viszonyainak feszültségeivel mennyiben vannak tisztában, ezekkel szembenéznek-e, ezekkel szembeülve hogyan reagálnak a kérdezettek – ha azt firtatjuk, hogy egyikből következik-e a másik ellenkezője, vagy ütközésük esetén mely elvi követelményt tekintik erősebbnek.

A további kutatások módszertani fejlesztése kimeríthetetlen lehetőségeket rejteget, a kutatás tematikájának érdemi változása nélkül is, ezen azonban túlmutatnak a kutatás stratégiájának elővételezhető változásai.

A rendszerattitűdök típusai és változásai

Jelen kísérletünk után, melynek során a rendszerigazolás és rendszerkritika együttes jelenlétét, összeszerveződését, közös kihatásait tételeztük fel és igyekeztünk bizonyítani, logikusan adódik három továbbvezető kérdés a tárgykör kutatásában.

Egyfelől a pozitív-negatív viszonyulás tárgyát képező rendszer kiterjedtségét, átfogó jellegét, az általa felölelt viszonyok körét célszerű tisztázni és specifikálni. Az indulás fázisában zárójelbe lehet tenni, hogy milyen tágas az a társadalmi rendszer, amelynek megélését, érzelmi-gondolati feldolgozását és továbbalakításának motívumait és eszközrendszerét vizsgáljuk, melyre rákérdezünk, melyről szociálpszichológiai következtetéseket vonunk le. A folytatás során azonban differenciálni kell: Magyarán, nem mindegy, hogy – történeti és földrajzi léptékben gondolkodva – , arról van-e szó, hogy a ma társadalmi viszonyai milyenek „nálunk”, vagy Európában, vagy a világon, bevonjuk-e azt is a gondolatkörbe, hogy milyenek voltak a közelebbi vagy távolabbi múltban, vagy várakozásaink szerint milyenek lesznek a közeljövőben, illetve hosszabb perspektívában. Vegyünk csak egyetlen kiragadott példát, vonatkoztassuk-e kérdéseket a politikusokra, ezen belül is az uralkodó politika képviselőire. Jellemző lehet, hogy egyazon elme ezekre töretlenül általánosít, vagy szűkebb körre horgonyozza le állításait, esetleg ezeket a szűkebb köröket kontrasztosan szembeállítja egymással. Itt lép elő az a kérdés, ami (saját kutatási előzményeimtől elmaradva) itt csak érintőlegesen bukkant fel s csak alkalmilag – a társadalmi rendszer nemzeti keretei milyen szerepet játszanak a rendszerattitűdök tárgyaként. A továbbhaladás irányait latolgatva a nemzeti-nemzetközi perspektíva kérdését – mint előljáróban idéztem – Jost is felvetette (Jost, Badaan, Goudarzi, Hoffart & Mogami, 2019).

Másfelől kérdés, hogy a rendszerattitűdök belső szerveződéséről eddig vázlatosan elmondottak mennyiben állják ki a további koncepcionális és empirikus vizsgálat próbáit. Végző általánosságban: egyfelől a rendszerigazolás (amelynek hatalmas kutatási anyaga és impozáns koncepcionális feldolgozása van), másfelől a rendszerkritika (amelynek jeleit Magyarországon vagy a régióban szociálpszichológus szemmel nem lehet elvéteni) mennyiben képez motívumaiban, érzelmi töltetében, gondolati építkezésében, viselkedési következményeiben önmagában egységet, illetve e két attitűd-alkotóelem hogyan áll meg egymás mellett, szövődik össze részleiben is és különböző szituációkban hogyan feszül egymásnak, kerekedik felül egyik a másikán, s egyiknek-másiknak a dominanciája mikor mennyiben bizonyul stabilnak. A jelen monográfia ehhez megfontolásokat és empirikus megfigyeléseket kínál kiindulásként, de a rendszerkritikára vonatkozó szakirodalmi hiányt magában aligha pótolja, valamint a rendszer pozitívumainak és negatívumainak együttes megélésére-megítélésére csak makroszinten hoz fel bizonyítékokat és az érzelmek-gondolatok szerveződésével egyéni szinten, analitikusan, kísérleti jelleggel nem foglalkozik. Felvállaltunk a rendszerattitűdök dichotóm jellegére, ambivalenciájára, többdimenziós reprezentációjára vonatkozó álláspontot – mellyel attitűdelméleti alapokon is lehet polemizálni és ellen-bizonyítékokat keresni, ez egy le nem zárt vita.

Harmadsorban a rendszerattitűdök szerveződése, irányvétele, típusai sajátos értelmet nyernek különböző társadalmi-politikai rendszerek kontextusában. Nevezhetnénk ezeket kulturális sajátosságoknak, de ennek szokásos jelentésénél többről van szó: a megélt rendszer természete inherens módon összefügg a hozzá való viszonyulással. Amit megtapasztalunk itt, az bizonyosan rendre más képet mutat már egy szomszédos neofita liberális állam-berendezkedésben, egy tradicionális

angolszász demokráciában, egy demokratikus köpönyegbe bújt kaukázusi klánuralom keretében, vagy egy távolkeleti, vállaltan diktatórikus párturalom keretei között. Nem ugyanez jelenik meg más színben, arányokban, összképpel, hanem alapjaiban más, hiszen az egyén mozgástere, öntudata és joggal felróható felelőssége, a megtartó és leszorító társadalmi kontroll természete és eszközei merőben különbözőek. A monográfiánkban feltárt társadalmi trendek, attitűd-alkotóelemek, jellegzetes szemléleti típusok egy kritikus történeti-politikai átmenet társadalmában jelentkeznek, ez kölcsönöz nekik sajátos érdekességet, de ugyanakkor parciális jelleget is: más világok, más berendezkedések, más Magyarország viszonyítási kereteiben nyerik el helyüket és mélyebb értelmüket.

A társadalom és a közgondolkodás változásai

Az általunk – a szociálpszichológia sajátos szempontjai és módszerei jegyében – dokumentált történeti folyamat a 2010–2013 közötti kezdeti hullámverés után haladt tovább. A Fidesz két újabb parlamenti választást nyert Magyarországon, különös kettősségként állama minden társadalmi ellensúlyt és ellenállást letörve mind hatalmasabbá vált, ugyanakkor az európai uniós támogatásokból is hizlalt gazdasági érdekköre majd minden számottevő erőforrást birtokba vett, nem kímélve a közjavakat sem. Lehet vezérelvű demokráciának becézni, de valójában egyeduralommá vált az ország vezetése, amely a tömegkommunikáció trösztösítése után a szellemi élet intézményes kereteit és forrásait is kézbe ragadta. A politikai és gazdasági hatalomgyarapítás mind leplezetlenebb önkénye természetes rokonságot érzett az atlanti demokrácia felbomlásának karikatúrisztikus teremtményeivel, Trumppal és Johnsonnal, az Uniót bomlasztó szélsőjobboldal és a keleti autokraták szövetségese kíván lenni. A 2020-as évek elején ötletekben gazdag expanzióját két erő látszik fékezni, egyfelől a piacgazdasági demokrácia jobbik arcát mutató világpolitika ébredése, amely nagyobb gondjai között korlátozott figyelmet talán szentel ennek a kis kelet-közép-európai devianciának, másfelől az erkölcsileg is elviselhetetlen túlnyomás alatt egységbe tapadt politikai ellenzék, amelynek egyszerre ereje és gyengesége, hogy a demokrácia keretébe beilleszthető valamennyi politikai tömörülést, a teljes szellemi színeképet felölelni látszik. (Alighanem Orbán hatalomból kitúrt fegyver- és üzlettársának, Simicska Lajosnak az érdeme, hogy a deklarált európai értékeket felvállalta a társadalmi elégedetlenséget korábban szélsőjobboldalra kanalizáló Jobbik is, amelynek helycseréje a Fidesz-szel megfosztja azt közéletűségének látszatától, az ellenzékkel való frontális szembenállásra kényszeríti. Sajnos az már elmulasztott szociálpszichológiai vállalkozás leírni a Fidesz párttámogatóinak mentális útját az antikommunista liberalizmustól az ál-konzervativizmuson túlfutó radikális rendpártisáig, de kár lenne elmulasztani annak a mentális átrendeződésnek az elemző leírását, amely a rasszista nacionalizmustól átvezeti a Jobbik közösségét a demokratikus jogegyenlőség eurokonform világába.)

John Jost a rendszerigazolás gondolatkörében maradvá keserűen jósolta, hogy társadalmi rendszer-alternatíva hiányában lassan elül Magyarországon is a kritikai buzgalom és a társadalmi igazságtalanságokat kiszorítja a köztudatból az alkalmazkodás szelleme. Az általa korántsem szorgalmazott, de szakmailag elővételezett irány érvényesülését mutatja, hogy ennek a radikalizálódó rendszernek a szilárd szavazóbázisát – a korábbiaktól eltérően, amikor inkább kritikai szemléletűek voltak – a közvetlen haszonélvezői mellett ma már valóban a leginkább kiszolgáltatott, kisemmizett, perspektívátlan rétegekben találjuk.

A továbbhaladás azonban – mindig is – többesélyes. A társadalmi egyenlőtlenségeket a gazdasági-politikai hatalomcentralizációval durván elmélyítő rendszer ideig-óráig ugyan stabilizálódhat, de az hosszú távú remény (amely a konzervativizmus rendszerkritikáján munkálkodó Jostot is élte-ti), hogy az igaztalan társadalmi egyenlőtlenségek csökkennek, keretek közé szorulnak, eliminálódnak annak a meg-megújuló rendszerkritikának a jegyében, amelyet a társadalom felvilágosult, autonóm módon gondolkodó, áldozatot is vállaló tagjai rendre képviselnek. Ebből a szempontból viszont kétségtelenül figyelmet érdemel, hogy tizenegynéhány év múltával e rendszer támogatói közül kikopnak az értelmiségiek és a politikai küzdőtérre belépő fiatalok, és várhatóan, már most láthatóan elfoglalják helyüket a kritikusok mind sokszínűbb szűnő táborában.

Többesélyes, de nem alakulhat úgy ez a história, hogy a rendszerattitűdök nézőpontjából leírni, elemezni, értelmezni ne tudnánk és szociálpszichológus létünkre ne akarnánk.

DUPRESS

VII.

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁK JEGYZÉKE

Ábrák jegyzéke

- I. 1. ábra: A tiltakozásban közreható szociálpszichológiai tényezők integrált modellje
- I. 2. ábra: A „munkahelyi vezető” jellemzésének tulajdonságprofilja a komplex és a szimpla csoportok szerint, 1991
- I. 3. ábra: A „nagyvállalkozó” és a „hajléktalan” egymásra vonatkoztatott jellemzése, 2001
- I. 4. ábra: A kontraszelekció sematikus ábrázolása
- II. 1. ábra: Társadalmi viszonyok megítélése, 2013
- II. 2. ábra: A kontraszelekciós skála itemei közötti korrelációs kapcsolatháló, 2002
- II. 3. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2002
- II. 4. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport elhelyezkedése és kiterjedtsége, 2002
- II. 5. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2010
- II. 6. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2010
- II. 7. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2010
- II. 8. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2010
- II. 9. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2010
- II. 10. ábra: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010
- II. 11. ábra: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010
- II. 12. ábra: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010
- II. 13. ábra: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2010
- II. 14. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus válaszátlagai a 4 alskálán, 2010
- II. 15. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2011
- II. 16. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2011
- II. 17. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2011
- II. 18. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2011
- II. 19. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport mérete, 2011
- II. 20. ábra: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011
- II. 21. ábra: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011
- II. 22. ábra: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011
- II. 23. ábra: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitűd szerint, 2011
- II. 24. ábra: A 4 rendszerattitűd-típus válaszátlagai a 4 alskálán, 2011
- II. 25. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2012
- II. 26. ábra: A rendszerattitűd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2012
- II. 27. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2012
- II. 28. ábra: A 4 rendszerattitűd-csoport lokalizálása, 2012

- II. 29. ábra: A 4 rendszerattitúd-csoport mérete, 2012
- II. 30. ábra: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
- II. 31. ábra: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
- II. 32. ábra: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
- II. 33. ábra: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
- II. 34. ábra: A 4 rendszerattitúd-típus válaszátlagai a 4 alskálán, 2012
- II. 35. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben, 2013
- II. 36. ábra: A rendszerattitúd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben, 2013
- II. 37. ábra: Az alskálákon számított válaszok átlagértéke, 2013
- II. 38. ábra: A 4 rendszerattitúd-csoport lokalizálása, 2013
- II. 39. ábra: A 4 rendszerattitúd-csoport mérete, 2013
- II. 40. ábra: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
- II. 41. ábra: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
- II. 42. ábra: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
- II. 43. ábra: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
- II. 44. ábra: A 4 rendszerattitúd-típus válaszátlagai a 4 alskálán, 2013
- II. 45. ábra: 4 kutatás rendszerattitúd-csoportjainak elhelyezkedése koordinátarendszerben
- II. 46. ábra: A kontraszelekciós skála 50 itemének eloszlása 3 klaszterben – 8 vizsgálat együttes eredménye
- II. 47. ábra: A rendszerattitúd-skála 38 itemének eloszlása 4 klaszterben – 8 vizsgálat együttes eredménye
- II. 48. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klasztere 3D-s ábrázolásban
- II. 49. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klasztere 2 dimenziós koordinátarendszerben
- II. 50. ábra: A 8 vizsgálat 4 személyi klaszterének elrendeződés sematikus ábrázolásban
- II. 51. ábra: A 8 vizsgálat rendszerattitúd-csoportjainak elhelyezkedése koordinátarendszerben
- II. 52. ábra: A 8 vizsgálat rendszerattitúd-csoportjainak profilváltozása
- II. 53. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2011
- II. 54. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2011
- II. 55. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2012
- II. 56. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2012
- II. 57. ábra: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben
- II. 58. ábra: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemeinek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben
- II. 59. ábra: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2011-es minta rendszerattitúd-csoportjaiban
- II. 60. ábra: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2013-as minta rendszerattitúd-csoportjaiban
- III. 1. ábra: A politikai beállítódás hatása hangulati állapotokra, 2010
- III. 2–4. ábra: A hangulati változások iránya, 2010
- III. 5. ábra: A politikai beállítódás hatása a társadalmi közérzet változására, 2010

- III. 6-7. ábra: Társadalmi közérzet, 2010: pozitív és negatív hangulati jellemzők a rendszerattitűdök függvényében
- III. 8. ábra: Társadalmi közérzet változásai, 2010
- III. 9. ábra: Negatív változások észlelése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 10. ábra: Pozitív változások jelentkezése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 11. ábra: Társadalmi csoportok rangsorolása az elégedettség szempontjából, 2010
- III. 12-13. ábra: A társadalmi helyzet kiérdemeltsége: megszolgált előnyök és oktan hátrányok, 2010
- III. 14. ábra: A hajléktalanok előnytelen helyzetének kiérdemeltsége, 2010
- III. 15. ábra: Az emberek megbízhatóságának megítélése, 2010
- III. 16. ábra: Az intézmények megbízhatóságának megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 17. ábra: A biztonság közérzete, 2010
- III. 18. ábra: A kiszolgáltatottság közérzete a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 19. ábra: A személyes és a nemzeti veszélyeztettség érzete, 2011
- III. 20. ábra: Intézmények érzelmi fontossága, 2012
- III. 21. ábra: Intézmények érzelmi fontossága, 2012
- III. 22. ábra: Különböző életterületükkel való elégedettség mértéke a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 23. ábra: Az irigység megvallása és tagadása a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 24. ábra: A magyar emberek jellemző érzései – kötetlen válaszok, 2012
- III. 25. ábra: A magyar emberek érzéseinek jellemzése a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 26. ábra: Az emberek közérzet-megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 27. ábra: A megélt pozitív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 28. ábra: A megélt negatív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 29. ábra: Hangulati állapotok megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 30. ábra: Észlelt pozitív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 31. ábra: Észlelt negatív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 32. ábra: Félelemkeltő veszélyek megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 33. ábra: A személyes és a nemzetközi veszélyeztettség érzete, 2013
- III. 34. ábra: A nemzethez tartozás kritériumai – kötetlen válaszok a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 35. ábra: Befogadás a nemzetbe a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 36. ábra: A nemzeti büszkeség kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 37. ábra: A nemzeti szégyenérzet kinyilvánítása, a rendszerattitűdök függvényében 2010
- III. 38. ábra: A nemzeti büszkeség tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 39. ábra: A nemzeti szégyenérzet tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 40. ábra: A magyar országteljesítmény kelet-európai összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 41. ábra: A magyar országteljesítmény európai uniós összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 42. ábra: A nemzeti öntudatot érintő tételek fogadtatása a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 43. ábra: A szocialista-kapitalista rendszerváltás megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 44. ábra: Várakozások a férfi-női mentalitás jövőbeni alakulásával kapcsolatban, 2010

- IV. 1. ábra: Vizsgált értékprofilok 1., 2010
- IV. 2. ábra: Az iskolázottság hatása négy érték saját preferenciájára, 2010
- IV. 3. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2010
- IV. 4. ábra: Az életkor hatása két értékre a közállapotok percepciójában, 2010
- IV. 5. ábra: A politikai beállítódás hatása 12 értékre a közállapotok percepciójában, 2010
- IV. 6. ábra: A rendszerattitűd-típusok közállapotok-értékprofilja, 2010
- IV. 7. ábra: A politikai beállítódás hatása 12 érték Fidesz-preferenciájára, 2010
- IV. 8. ábra: A rendszerattitűd-típusok a Fidesz észlelt értékprofiljára, 2010
- IV. 9. ábra: Pártok látni vélt értékprofiljai, 2010
- IV. 10. ábra: Az életkor hatása az MSZP két értékének percepciójára, 2010
- IV. 11. ábra: A rendszerattitűd-típusok MSZP-értékprofilja, 2010
- IV. 12. ábra: A politikai beállítódás hatása a Jobbik értékeinek percepciójára, 2010
- IV. 13. ábra: A rendszerattitűd-típusok Jobbik-értékprofilja, 2010
- IV. 14. ábra: A lakóhely hatása az LMP értéktörekvéseinek percepciójára, 2010
- IV. 15. ábra: Az iskolázottság hatása az LMP értékeinek percepciójára, 2010
- IV. 16. ábra: A rendszerattitűd-típusok LMP-értékprofilja, 2010
- IV. 17. ábra: Az iskolázottság hatása a hit értékének jövőben várt preferenciájára, 2010
- IV. 18. ábra: A politikai beállítódás hatása 12 érték várt preferenciájára a jövőben, 2010
- IV. 19. ábra: A rendszerattitűd-típusok által várt értékpreferenciák a jövőben, 2010
- IV. 20. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010
- IV. 21. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010
- IV. 22. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2010
- IV. 23. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2010
- IV. 24. ábra: Az RK+RI+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010
- IV. 25. ábra: Az RI+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010
- IV. 26. ábra: Az RK+ csoport értékprofiljai politikai pártokról, 2010
- IV. 27. ábra: Az RK+RI- csoport értékprofiljai a politikai pártokról, 2010
- IV. 28. ábra: Vizsgált értékprofilok, 2011
- IV. 29. ábra: Az iskolázottság hatása három érték saját preferenciájára, 2011
- IV. 30. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2011
- IV. 31. ábra: Az iskolázottság hatása az emberek értékeinek percepciójára, 2011
- IV. 32. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei az emberek értékeinek percepciójában, 2011
- IV. 33. ábra: A párthovatartozás hatása a Fidesz értékeinek percepciójára, 2011
- IV. 34. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2011
- IV. 35. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011
- IV. 36. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011
- IV. 37. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2011
- IV. 38. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2011
- IV. 39. ábra: Vizsgált értékprofilok, 2012
- IV. 40. ábra: Az iskolázottság hatása három érték saját preferenciájára, 2012
- IV. 41. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2012
- IV. 42. ábra: A Fideszhez való párthűség hatása az értékek érvényesülésének megítélésére, 2012
- IV. 43. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012

- IV. 44. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012
- IV. 45. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012
- IV. 46. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2012
- IV. 47. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2012
- IV. 48. ábra: Vizsgált értékprofilok, 2013
- IV. 49. ábra: A lakóhely hatása két értékre a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013
- IV. 50. ábra: A rendszerattitűd-típusok saját értékprofilja, 2013
- IV. 51. ábra: A nem hatása három értékre a Fidesz percepciójában, 2013
- IV. 52. ábra: A párthovatartozás hatása a Fidesz értékeinek percepciójára, 2013
- IV. 53. ábra: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013
- IV. 54. ábra: Az RK+RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013
- IV. 55. ábra: Az RI+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013
- IV. 56. ábra: Az RK+ csoport vizsgált értékprofiljai, 2013
- IV. 57. ábra: Az RK+RI- csoport vizsgált értékprofiljai, 2013
- V. 1. ábra: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 2. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 3. ábra: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 4. ábra: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 5. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 6. ábra: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 7. ábra: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 8. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 9. ábra: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 10. ábra: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 11. ábra: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 12. ábra: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 13. ábra: A demokráciafelfogás három nézet típusának gyakorisága és attitűdprofilja
- V. 14. ábra: A három nézet típus gyakoriságának változása
- V. 15. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+RI- csoport válaszaiban
- V. 16. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+ csoport válaszaiban
- V. 17. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RK+RI+ csoport válaszaiban

- V. 18. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása évenként az RI+ csoport válaszaiban
 V. 19. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitúd függvényében, 2010
 V. 20. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitúd függvényében, 2011
 V. 21. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitúd függvényében, 2012
 V. 22. ábra: A demokráciafelfogás skála tételeinek fogadtatása a rendszerattitúd függvényében, 2013

Táblák jegyzéke

- II. 1. tábla: A rendszerattitúd- és a kontraszelekción skálák megfeleltetése
 II. 2. tábla: Az 50 item elfogadásának mértéke és rangsora, 2010–2013
 II. 3. tábla: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd-típusok szerint, 2010
 II. 4. tábla: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2010
 II. 5. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2010
 II. 6. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2010
 II. 7. tábla: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd-típusok szerint, 2011
 II. 8. tábla: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2011
 II. 9. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2011
 II. 10. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2011
 II. 11. tábla: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd-típusok szerint, 2012
 II. 12. tábla: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
 II. 13. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
 II. 14. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2012
 II. 15. tábla: RKb alskála válaszátlagai rendszerattitúd-típusok szerint, 2013
 II. 16. tábla: RKa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
 II. 17. tábla: RIb alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
 II. 18. tábla: RIa alskála válaszátlagai rendszerattitúd szerint, 2013
 II. 19. tábla: A 4 rendszerattitúd-csoport koordinátáinak értéke és nagysága a 4 kutatásban, 2010–2013
 II. 20. tábla: A rendszerattitúd-típusok összetételének jellegzetes adatai
 II. 21. tábla: A rendszerattitúd-skála itemei elfogadás-elutasítási rangsorának együtt járása a 4 kutatási évben
 II. 22. tábla: A rendszerattitúd-skála itemei elfogadás-elutasítási rangsorának együtt járása a 8 kutatás teljes sorozatában
 II. 23. tábla: Az 50 item elfogadásának mértéke és rangsora a 8 vizsgálatban
 II. 24. tábla: A 4 rendszerattitúd-csoport koordinátáinak értéke és nagysága a 8 vizsgálatban
 II. 25. tábla: A 8 vizsgálat 4 rendszerattitúd-csoportjának értékei a rendszerkritika és rendszerigazolás dimenzióiban
 II. 26. tábla: Az összevont 8 vizsgálat klasztereibe tartozó személyek eloszlása az egyes vizsgálatokban elkülönített klaszterekben: kereszttábla
 II. 27. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitúd-típusok körében, 2011

- II. 28. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011
- II. 29. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012
- II. 30. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2012
- II. 31. tábla: A Jost-féle generális skála itemének fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben
- II. 32. tábla: A magyar társadalomra alkalmazott Jost-skála itemeinek fogadtatása – mintaegész és a rendszerattitűd-típusok körében, 2011-ben és 2012-ben
- II. 33. tábla: Autentikus Machiavelli-tételek tartalmi csoportosítása
- II. 34. tábla: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2011-es minta egészében és rendszerattitűd-csoportjaiban
- II. 35. tábla: Autentikus Machiavelli-tételek fogadtatása a 2013-as minta egészében és rendszerattitűd-csoportjaiban
- II. 36. tábla: Szkeptikus tételek fogadtatása hétfokú skálán
- II. 37. tábla: Szkeptikus tételek fogadtatása ötfokú skálán
- III. 1. tábla. Érzelmi klíma: társadalmi szerkezet és érzelmi dinamika
- III. 2. tábla: Társadalmi közérzet, 2010: pozitív és negatív hangulati jellemzők a rendszerattitűdök függvényében
- III. 3. tábla: Társadalmi közérzet változásai, 2010
- III. 4. tábla: Negatív változások észlelése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 5. tábla: Pozitív változások jelentkezése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 6. tábla: Társadalmi csoportok rangsorolása az elégedettség szempontjából, 2010
- III. 7. tábla: Kirekesztés és indoklása, 2010
- III. 8. tábla: Az emberek megbízhatóságának megítélése, 2010
- III. 9. tábla: Az intézmények megbízhatóságának megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 10. tábla: A biztonság közérzete a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 11. tábla: A kiszolgáltatottság közérzete a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 12. tábla: A személyes és a nemzeti veszélyeztetettség érzete, 2011
- III. 13. tábla: Intézmények érzelmi fontossága, 2012
- III. 14. tábla: Különböző életterületükkel való elégedettség mértéke a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 15. tábla: Az irigység megvallása és tagadása a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 16. tábla: A magyar emberek érzéseinek jellemzése a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 17. tábla: Az emberek közérzet-megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 18. tábla: A közérzeti változások megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 19. tábla: A megélt pozitív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 20. tábla: A megélt negatív változások a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 21. tábla: Hangulati állapotok megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 22. tábla: Észlelt pozitív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 23. tábla: Észlelt negatív hangulati változások a rendszerattitűdök függvényében, 2013
- III. 24. tábla: Félelemkeltő veszélyek megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2013

- III. 25. tábla: A személyes és a nemzetközi veszélyeztetettség érzete, 2013
- III. 26. tábla: A nemzethez tartozás kritériumai – kötetlen válaszok a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 27. tábla: Befogadás a nemzetbe a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 28. tábla: A nemzeti büszkeség kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 29. tábla: A nemzeti szégyenérzet kinyilvánítása a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 30. tábla: A nemzeti büszkeség tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 31. tábla: A nemzeti szégyenérzet tárgyának megjelölése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 32. tábla: A magyar országteljesítmény kelet-európai összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 33. tábla: A magyar országteljesítmény európai uniós összehasonlításban – megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 34. tábla: A nemzeti öntudatot érintő tételek fogadtatása a rendszerattitűdök függvényében, 2012
- III. 35. tábla: A szocialista-kapitalista rendszerváltás megítélése a rendszerattitűdök függvényében, 2010
- III. 36. tábla: Várakozások a férfi-női mentalitás jövőbeni alakulásával kapcsolatban, 2010
- IV. 1. tábla: A felkínált értékek értelmezése, a bennük megjelenő közéleti törekvés iránya
- IV. 2. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2010
- IV. 3. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2010
- IV. 4. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a közállapotok értékeiről, 2010
- IV. 5. tábla: A rendszerattitűd-típusok közállapotokra vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010
- IV. 6. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Fidesz értékeiről, 2010
- IV. 7. tábla: A rendszerattitűd-típusok Fideszre vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010
- IV. 8. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója az MSZP értékeiről, 2010
- IV. 9. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Jobbik értékeiről, 2010
- IV. 10. tábla: A rendszerattitűd-típusok Jobbikra vonatkozó értékítéleteinek különbségei, 2010
- IV. 11. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója az LMP értékeiről, 2010
- IV. 12. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei LMP-értékeinek megítélésében, 2010
- IV. 13. tábla: A rendszerattitűd-típusok által várt értékpreferenciák a jövőben, 2010
- IV. 14. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a jövő értékeinek megítélésében, 2010
- IV. 15. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2011
- IV. 16. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2011
- IV. 17. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei az emberek értékeinek percepciójában, 2011
- IV. 18. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei az emberek értékeinek percepciójában, 2011
- IV. 19. tábla: A rendszerattitűd-típusok percepciója a Fidesz értékeiről, 2011
- IV. 20. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2011
- IV. 21. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2012
- IV. 22. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2012
- IV. 23. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012
- IV. 24. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a társadalom értékeinek percepciójában, 2012
- IV. 25. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékpreferenciái, 2013
- IV. 26. tábla: A rendszerattitűd-típusok saját értékítéleteinek különbségei, 2013

- IV. 27. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz értékeinek percepciójában, 2013
- IV. 28. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a Fidesz-értékek percepciójában, 2013
- V. 1. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek értelmezése és alskálákba sorolása
- V. 2. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek sora és a továbbiakban hivatkozott kódja
- V. 3. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek elfogadási-elutasítási sorrendje, 2010–2013
- V. 4. tábla: A demokráciafelfogás skála főkomponenselemzésének eredményei, 2010
- V. 5. tábla: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 6. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2010
- V. 7. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 8. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2010
- V. 9. tábla: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2010
- V. 10. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alskála tételeinek elfogadásakor, 2010
- V. 11. tábla: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 12. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2011
- V. 13. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 14. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2011
- V. 15. tábla: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2011
- V. 16. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alskála tételeinek elfogadásakor, 2011
- V. 17. tábla: Értékek ütköztetése és a rendszerattitűd-típusok közötti különbségek, 2011
- V. 18. tábla: A jogrendszerrel kapcsolatos tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-csoportok közötti különbségek, 2011
- V. 19. tábla: A hatalom-összpontosítással kapcsolatos tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-típusok közötti különbségek, 2011
- V. 20. tábla: Az állam szerepére vonatkozó tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-típusok közötti különbségek, 2011
- V. 21. tábla: A jogelvek érvényesülésére vonatkozó tételek fogadtatása és a rendszerattitűd-csoportok közötti különbségek, 2011
- V. 22. tábla: Válaszok arra, mivel foglalkozzon az Alaptörvény 1.
- V. 23. tábla: Az alkotmány tartalmi elemeire vonatkozó szelektált „igen”-válaszok gyakorisága rendszerattitűdök függvényében, 1.
- V. 24. tábla: Válaszok arra, mivel foglalkozzon az Alaptörvény 2.

- V. 25. tábla: Az alkotmány tartalmi elemeire vonatkozó szelektált „igen”-válaszok gyakorisága rendszerattitűdök függvényében 2.
- V. 26. tábla: A régi Alkotmány és az új Alaptörvény összehasonlítása
- V. 27. tábla: A régi Alkotmány és az új Alaptörvény összehasonlítása a rendszerattitűd függvényében
- V. 28. tábla: Az alkotmányozással kapcsolatos követelmények megjelölése rendszerattitűdök függvényében
- V. 29. tábla: A szabálykövetés szintjére vonatkozó állítások a rendszerattitűd függvényében
- V. 30. tábla: Az állami intézmények eredményességének megítélése a rendszerattitűd függvényében
- V. 31. tábla: Az állami intézmények tisztességes működésének megítélése a rendszerattitűd függvényében
- V. 32. tábla: Az állami intézmények politikától való függetlenségének megítélése a rendszerattitűd függvényében
- V. 33. tábla: A bűnözés szintjére hatást gyakorló tényezők a rendszerattitűd függvényében
- V. 34. tábla: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 35. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2012
- V. 36. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 37. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2012
- V. 38. tábla: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2012
- V. 39. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alskála tételeinek elfogadásakor, 2012
- V. 40. tábla: A demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 41. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a demokráciába vetett hit alskála tételeinek elfogadásakor, 2013
- V. 42. tábla: A hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 43. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a hatalom-összpontosítás alskála tételeinek elfogadásakor, 2013
- V. 44. tábla: A diszkrimináció alskála tételeinek elfogadási sorrendje és sajátosságok a rendszerattitűd függvényében, 2013
- V. 45. tábla: A rendszerattitűd-típusok különbségei a diszkrimináció alskála tételeinek elfogadásakor, 2013
- V. 46. tábla: A demokráciafelfogás és a kontraszelekció alkotóelemeinek korrelációs mátrixa
- V. 47. tábla: A demokráciafelfogás típusainak jelentkezése a rendszerigazoló és rendszerkritikus klaszterek függvényében
- V. 48. tábla: A demokráciafelfogás skála tételeinek elfogadása/elutasítása évenként – a rendszerattitűd-típusok közötti legnagyobb különbségek

VIII.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abelson, R. P., Aronson, E., McGuire, W. J., Newcomb, T. M. & Tannenbaum, P. H. (Eds.) (1968). *Theories of cognitive consistency: A sourcebook*. Chicago: Rand McNally.
- Agamben, G., Badiou, A., Bensaid, D., Brown, W., Nancy, J., Rancière, J., ... McCuaig, W. (2010). *Democracy in what state?* New York: Columbia University Press.
- Agroskin, D., Jonas, E. & Traut-Mattausch, E. (2015). When suspicious minds go political: Distrusting and justifying the system at the same time. *Political Psychology*, 36(6), 613–629.
- Allport, G. W., Vernon, P. E. & Lindzey, G. (1960). *Study of values*. (3rd ed.). Boston: Houghton Mifflin.
- Arendt, H. (1992). *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Argyle, M. (1994). *The psychology of social class*. London: Routledge.
- Argyle, M. (2001). *The psychology of happiness*. Hove: Routledge. (2nd ed.)
- Asch, S. (1948). The doctrine of suggestion, prestige and imitation in social psychology. *Psychological Review*, 55(5), 250–276.
- Atkinson, A. B. (2017). *Egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Azevedo, F., Jost, J. T., & Rothmund, T. (2017). “Making America great again”: System justification in the 2016 U.S. presidential election. *Translational Issues in Psychological Science*, 3(3), 231–240.
- Azevedo, F., Jost, J. T., Rothmund, T. & Sterling, J. (2019). Neoliberal ideology and the justification of inequality in capitalist societies: Why social and economic dimensions of ideology are intertwined. *Journal of Social Issues*, 75(1), 49–88.
- Badaan, V., Jost, J. T., Fernando, J. & Kashima, Y. (2020). Imagining better societies: A social psychological framework for the study of utopian thinking and collective action. *Social and Personality Psychology Compass*. 2020, 14:e12525.
- Banaji, M. R. (2003). *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Barabas, J. (2016). Democracy’s denominator: Reassessing responsiveness with public opinion on the national policy agenda. *Public Opinion Quarterly*, 80(2), 437–459.
- Barany Z. & Moser, R. G. (Eds.) (2009). *Is democracy exportable?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Barbu, Z. (1956). *Democracy and dictatorship. Their psychology and patterns of life*. London: Routledge.
- Berezkey, T. (2016). *Machiavellizmus. A megtévesztés pszichológiája*. Budapest: Typotex.
- Berend T., I. (2020). *Élj érdekes időkben*. Éghajlat Könyvkiadó Kft.
- Berger, P. L. (1992). *A kapitalista forradalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Berkics, M. (2007). Cold hearted cynics vs concerned citizens. Re-visiting the notion of social-political cynism and its relationship to citizenship. In A. Ross (Ed.), *Citizenship education in society* (pp. 645-656). London, UK: CiCe.
- Berkics, M. (2015). Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (pp. 337-364). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- Berkics, M., Kóbor, A. & Karácsonyi, E. (2006). Contextual effects on system-justifying stereotypes and just world beliefs. *Applied Psychology in Hungary*, 7–8, 99–123.
- Biernat, M. (2005). *Essays in social psychology. Standards and expectancies: Contrast and assimilation in judgments of self and others*. New York: Psychology Press.
- Bobo, L. D. (2000). Book review: Why americans hate welfare: Race, media, and the politics of anti-poverty policy by Martin Gilens; Crime, public opinion, and civil liberties: The tolerant public by Shmuel Lock. *Public Opinion Quarterly*, 64(2), 229–234.
- Bozóki, A. (2019). *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány.
- Braithwaite, V. A. & Scott, W. A. (1991). Values. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of social psychological attitudes, Vol. 1* (pp. 661–753). Academic Press.
- Brandt M. J. (2013). Do the disadvantaged legitimize the social system? A large-scale test of the status-legitimacy hypothesis. *Journal of personality and social psychology*, 104(5), 765–785.
- Brandt, M. J. (2017). Predicting ideological prejudice. *Psychological Science*, 28(6), 713–722.
- Brandt, M. J., Reyna, C., Chambers, J. R., Crawford, J. T. & Wetherell, G. (2014). The ideological-conflict hypothesis: Intolerance among both liberals and conservatives. *Current Directions in Psychological Science*, 23(1), 27–34.
- Brehm, J. W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press.
- Brehm, J. W. (1993): Control motivation: Theoretical perspectives. In G. Weary, F. Gleicher & K. L. Marsch (Eds.), *Control motivation and social cognition* (pp. 3–32). New York: Springer.
- Brehm, S. S. & Brehm, J. W. (1981). *Psychological reactance: A theory of freedom and control*. New York: Academic Press.
- Brewer, M. B. & Weber, J. G. (1999). A személyközi, illetve csoportközi társas összehasonlítás önértékelésre gyakorolt hatásai. In Gy. Hunyady, D. L. Hamilton & L. A. Nguyen Luu (Eds). *A csoportok percepciója* (pp. 470–486). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(5), 475–482.
- Brunner, O., Conze, W., & Koselleck, R. (Eds.), (1999). *A demokrácia*. Budapest: József Attila Műhely.
- Burger, J. M. (1993). Individual differences in control motivation and social information processing. In G. Weary, F. Gleicher & K. L. Marsch (Eds.), *Control motivation and social cognition* (pp. 203–219) New York: Springer.
- Canache, D., Mondak, J. J. & Seligson, M. A. (2001). Meaning and measurement in cross-national research on satisfaction with democracy. *Public Opinion Quarterly*, 65(4), 506–528.
- Centers, R. (1949). *The psychology of social classes: a study of class consciousness*. Princeton University Press.
- Cheung, F. & Lucas, R. E. (2016). Income inequality is associated with stronger social comparison effects: The effect of relative income on life satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 110(2), 332–341.
- Choi, S. W. (2011). Book review: Anti-americanism and the american world order by Giacomo Chiozza. *Political Psychology*, 32(3), 531–533.
- Chomsky, N. (2018). *Rekviem az Amerikai Álomért. A vagyon és hatalom koncentrációjának tíz alapelve*. Budapest: Napvilág Kiadó.

- Christie, R., Friedman, L. N., & Ross, A. (1969). The new left and its ideology: An exploratory study. *Proceedings of the Annual Convention of the American Psychological Association*, 4(1), 293–294.
- Cichočka, A. & Jost, J. T. (2014). Stripped of illusions? Exploring system justification processes in capitalist and post-Communist societies. *International Journal of Psychology*, 49(1), 6–29.
- Cichočka, A., Górska, P., Jost, J. T., Sutton, R. M. & Bilewicz, M. (2018). What inverted U can do for your country: A curvilinear relationship between confidence in the social system and political engagement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 115(5), 883–902.
- Conner, M. & Armitage, C. J. (2008). Attitudinal ambivalence. In W. D. Crano & R. Prislin (Eds.), *Attitudes and attitude change* (pp. 261–288). New York: Psychology Press.
- Crespi, L. P. (1983). West European perceptions of the United States. *Political Psychology*, 4(4), 717–730.
- Csepeli, Gy. & Örkény, A. (2002). *Gyűlölet és politika*. Budapest: Minoritás Alapítvány – Friedrich Ebert Alapítvány.
- Csepeli, Gy. (1992). *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Davies, J. C. (1962). Towards a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27(1), 5–19.
- de Cremer, D. & van Dijk, E. (2005). When and why leaders put themselves first: leader behaviour in resource allocations as a function of feeling entitled. *European Journal of Social Psychology*, 35(4), 553–563.
- de Rivera, J. (1992). Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. In K. T. Strongman (Ed.), *International review of studies on emotion, Vol. 2* (pp. 197–218). John Wiley & Sons.
- de Rivera, J. & Páez, D. (2007). Emotional climate, human security, and cultures of peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 233–253.
- de Tocqueville, A. (1835/1983). *A demokrácia Amerikában*. Budapest: Gondolat.
- Debreczeni, J. (2017). *Az Orbán-rezsim 2010–201?* Miskolc: De.hukönyv Kft.
- Dépret, E. & Fiske, S. T. (1993). Social cognition and power: Some cognitive consequences of social structure as a source of control deprivation. In G. Weary, F. Gleicher & K. L. Marsch (Eds.), *Control Motivation and Social Cognition*. (176–202). New York: Springer.
- Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict. Constructive and destructive processes*. New Haven: Yale University Press.
- Deutsch, M. (1974). Awakening the sense of injustice. In M. Ross & M. Lerner (Eds.), *The Quest for Justice: Myth, Reality and Ideal* (pp. 19–42). Holt: Rhinehart & Winston of Canada, Toronto.
- Deutsch, M. (1985). *Distributive justice a social-psychological perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Diener, E. & Suh, E. M. (2000). *Culture and subjective well-being*. Cambridge: The MIT Press.
- Diener, E. & Tov, W. (2007). Subjective well-being and peace. *Journal of Social Issues*, 63(2) 421–440.
- Diener, E. (1994). Assessing subjective well-being: Progress and opportunities. *Social Indicators Research*, 31(2), 103–157.
- Diener, E., Diener, C. & Diener, C. (1998). A nemzetek szubjektív jólétét előre jelző tényezők. In Gy. Hunyady (Ed.), *Történelmi és politikai pszichológia* (pp. 206–233). Budapest: Osiris Kiadó.
- Drury, J. & Stott, C. (Eds.) (2013). *Crowds in the 21st century*. London: Routledge.
- Dubois, D., Rucker, D. D. & Galinsky, A. D. (2015). Social class, power, and selfishness: when and why upper and lower class individuals behave unethically. *Journal of Personality and Social Psychology*, 108(3), 436–449.

- Eagly, A. H. & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Harcourt Brace: Fort Worth.
- Éber, M. Á. (2020). *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Eiser, J. R. (1994). *Attitudes, chaos and the connectionist mind*. Oxford: Blackwell.
- Elster, J. (Ed.) (1998). *Deliberative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enyedi, Zs. & Körösenyi, A. (2001). *Pártok és pártrendszer*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erdődy, G. (2011). *Tradicionális történelmi identitás. Modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Fabriger, L. R., MacDonald, T. K. & Wegener, D. T. (2005). The structure of attitude. In D. Albarracín, B. T. Johnson & M. P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes* (pp. 79–124). Mahwah: Erlbaum.
- Feather, N. T. (1979). Value correlates of conservatism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(9), 1617–1630.
- Feather, N. T. (1984). Protestant ethic, conservatism, and values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(5), 1132–1141.
- Feather, N. T. (1989). Attitudes towards the high achiever: The fall of the tall poppy. *Australian Journal of Psychology*, 41(3), 239–267.
- Feather, N. T. (1994). Attitudes toward high achievers and reactions to their fall: Theory and research concerning Tall Poppies. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. Vol.26 (pp. 1–74), San Diego: Academic Press.
- Feather, N. T. (1996). Values, deservingness, and attitudes toward high achievers: Research on tall poppies. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The Ontario symposium on personality and social psychology*, Vol. 8 (pp. 215–251). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Feierabend, I. K., Feierabend, R. L. & Nesvold, B. A. (1998): Társadalmi változás és politikai erőszak: nemzetközi minták. In Gy. Hunyady (Ed.), *Történelmi és politikai pszichológia* (pp. 116–129). Budapest: Osiris Kiadó.
- Fennel, L. A. (2009): Willpower and legal policy. *Annual Review of Law and Social Science*, 5(1). 91–114.
- Ferge, Zs. (2010). *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge, Zs. (2017). *Magyar társadalom- és szociálpolitika. 1990–2015*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ferrero, G. (1942/2001). *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Festinger, L. (2000). *A kognitív disszonancia elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading: Addison-Wesley.
- Fiske, S. T. (2006). Mások irányítása. A hatalom hatása a sztereotipizálásra. In Hunyady György (szerk.), Hamilton, D. L., Fiske, S. T. & Bargh, J. A. *A társak és a társadalom megismerése* (pp. 292–314) Budapest: Osiris Kiadó.
- Fiske, S. T. (2011). *Envy up, scorn down. How status divides us*. Russel Sage Foundation.
- Fiske, S. T. & Markus, H. R. (Eds.) (2012). *Facing social class: How societal rank influences interaction*. Russell Sage Foundation.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. C., Glick, P. & Xu, J. (2006). A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In Hunyady Gy. (Ed.), Hamilton, D. L., Fiske, S. T. & Bargh, J. A. *A társak és a társadalom megismerése* (pp. 315–388). Budapest: Osiris Kiadó.

- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. & Glick, P. (2007). Universal dimensions of social cognition: warmth and competence. *Trends in cognitive sciences*, 11(2), 77–83.
- Form, W. & Rytina, J. (1969). Ideological beliefs on the distribution of power in the United States. *American Sociological Review*, 34(1), 19–31.
- Frank, T. (2016). Az amerikai évszázad vége? In M. Ormos (Ed.), *Megroppan a világrend: a nagyhatalmak úton egy új világ felé* (pp. 42–53). Budapest: Argumentum Kiadó.
- Fromm, E. (1966/1993). *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fukuyama, F. (1994). *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fukuyama, F. (2007). *Bizalom*. Budapest: Európa Kiadó.
- Fukuyama, F. (2014). *Political order and political decay*. New York: Farrar, Strus and Giroux.
- Furnham, A. F. (1988). *Lay theories: Everyday understanding of problems in the social sciences*. Oxford: Pergamon.
- Fülöp, M. (2002). Intergenerational differences and social transition: Teachers' and students perception of competition in Hungary. In E. Nasman & A. Ross (Eds.), *Children's understanding in the new Europe*. Stoke-onTrent: Trentham Books. 63–89.
- Gawronski, B., Strack, F. & Bodenhausen, G. V. (2008). Attitudes and cognitive consistency: The role of associative and propositional processes. In R. E. Petty, R. H. Fazio & P. Brinol (Eds.), *Attitudes. Insights from the new implicit measures* (pp. 85–118). New York: Psychology Press.
- Gilens, M. (2005). Inequality and democratic responsiveness. *Public Opinion Quarterly*, 69(5), 778–796.
- Glad, B. (2002). Why tyrants go too far: Malignant narcissism and absolute power. *Political Psychology*, 23(1), 1–37.
- Gold, H. J. (2015). Americans' attitudes toward the political parties and party system. *Public Opinion Quarterly*, 79(3), 803–819.
- Goldstein, K. M. & Blackman, S. (1978). *Cognitive style: Five approaches and relevant research*. New York: Wiley.
- Graham, J., Haidt, J. & Nosek, B. (2009). Liberals and conservatives use different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029–1046.
- Guimond, S. (Ed.) (2006). *Social comparison and social psychology: Understanding cognition, inter-group relations, and culture*. New York: Cambridge University Press.
- Gyurgyák, J. (2018). *Európa alkonya?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Hadarics, M. (2015a). A jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdök motivált társas megismerési keretben: Nyugat- és Kelet-Európa esete. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (pp. 389–416). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Hadarics, M. (2015b). A politikai intézményrendszerbe vetett bizalom motivált társas megismerési háttere Nyugat- és Kelet-Európában. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (pp. 365–388). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to the moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814–834.
- Halász, L., Hunyady, Gy. & Marton, L. M. (Eds.) (1979). *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Hamilton, D. L., Fiske, S. T. & Bargh, J. A. (2006). *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hankiss, E., Manchin, R., Füstös, L. & Szokolczai A. (1983). *Continuity and break: the analysis of the value system of hungarian society, 1930–1978*. Budapest: Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
- Harvey, O. J. (1967). Conceptual system and attitude change. In C. W. Sherif & M. Sherif (Eds.), *Attitude, ego-involvement and change* (pp. 205–261). New York: Wiley.
- Hennes, E. P., Nam, H. H., Stern, C. & Jost, J. T. (2012). Not all ideologies are created equal: Epistemic, existential, and relational needs predict system-justifying attitudes. *Social Cognition*, 30(6), 669–688.
- Hildreth, J. A. & Anderson, C. (2016). Failure at the top: How power undermines collaborative performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 110(2), 261–286.
- Hofstede, G. & Hofstede, G. J. (2008). *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. Pécs: VHE Kft.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J. & Minkov, M. (1991). *Cultures and organizations, software of the mind. Intercultural cooperation and its importance for survival*. McGraw-Hill.
- Hunyady, Gy. (1996). *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady, Gy. (1998a). *Stereotypes during the decline and fall of communism: International series of experimental social psychology*. New York / London: Routledge.
- Hunyady, Gy. (1998b). *Characterization of social categories in psychological and societal context*. Budapest: Eötvös Loránd University.
- Hunyady, Gy. (1999). Generáció és identitás. *Alkalmazott Pszichológia*, 1(1), 67–75.
- Hunyady, Gy. (2000). A tehetség kibontakozásának társadalmi rugói és kerékkötői. *Alkalmazott Pszichológia*, 2(4), 5–14.
- Hunyady, Gy. (2002). A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 57(3), 397–434.
- Hunyady, Gy. (2006). *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2010a). Értékvesztés a politikában. In Gy. Hunyady, *A társadalmi közérzet hullámverése* (pp. 191–231). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2010b). *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2010c). A kontraszelekció mérési eszköze és eredményei. In Gy. Hunyady, *A társadalmi közérzet hullámverése* (pp. 80–90). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2015). A demokrácia követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (pp. 281–336). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2016). *Jelentörténeti szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Hunyady, Gy. (2018). A demokratikus közvélemény reménye. In E. Balázs, G. Koltai & R. Takács (Eds.), *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére* (pp. 112–133). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady, Gy., Hann, E. & Pörsze, K. (1975). *Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hunyady, Gy. & Székely, M. (Eds.) (2003). *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution*. Princeton University Press.
- Jakab, A. & Gajduschek, Gy. (Eds.) (2016). *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest: MTA TK JTI.
- Jakab, A. & Urbán, L. (2017). *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Jakab, A. (2020). A jogállamiság mérése indexek segítségével. In A. Jakab & M. Sebők (Eds.), *Empirikus jogi kutatások* (pp. 497–518). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jaško, K. & Kossowska, M. (2013). The impact of superordinate identification on the justification of intergroup inequalities. *European Journal of Social Psychology*, 43(4), 255–262.
- Jost, J. T. (1993). *Is it time for a theory of outgroup favoritism? A comment of the paper by Mullen, Brown and Smith*. Unpublished manuscript. Yale University.
- Jost, J. T. (2000). Stereotyping as ideology and the psychological transition from communism to capitalism. [Book review of *Stereotypes during the decline and fall of communism* by G. Hunyady]. *Contemporary Psychology*, 45, 597–599.
- Jost, J. T. (2003). *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T. (2020a). *A theory of system justification*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Jost, J. T. (2020b). What is social justice? In J. T. Jost, *A theory of system justification* (pp 13–48). Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Jost, J. T. (2020c). „Poor but happy” The system-justifying potential of complementary stereotypes. In J. T. Jost, *A theory of system justification* (pp 153–176). Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Jost, J. T. & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33(1), 1–27.
- Jost, J. T. & Hunyady, O. (2003). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13(1), 111–153.
- Jost, J. T. & Kende, A. (2020). Setting the record straight: System justification and rigidity-of-the-right in contemporary Hungarian politics. *International Journal of Psychology*, 55(1), 96–115.
- Jost, J. T., Badaan, V., Goudarzi, S., Hoffarth, M. & Mogami, M. (2019). The future of system justification theory. *British Journal of Social Psychology*, 58(2), 382–392.
- Jost, J. T., Banaji, M. R., & Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6), 881–919.
- Jost, J. T., Becker, J., Osborne, D. & Badaan, V. (2017). Missing in (collective) action: Ideology, system justification, and the motivational antecedents of protest behavior. *Current Directions in Psychological Science*, 26(2), 99–108.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. (2003). A politikai konzervatizmus mint motívált társas megismerés. In J. T. Jost, *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (pp. 525–617). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T., Rudman, L. A., Blair, I. V., Carney, D., Dasgupta, N., Glaser, J., & Hardin, C. D. (2009). The existence of implicit bias is beyond reasonable doubt: A refutation of ideological and methodological objections and executive summary of ten studies that no manager should ignore. *Research in Organizational Behavior*, 29, 39–69.
- Jost, J. T., Sidanius, J. (2004). Political psychology: An introduction. In J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings* (pp. 1–17). New York: Psychology Press/Taylor & Francis.
- Kahneman, D. (1999). Objective happiness. In D. Kahneman, E. Diener & N. Schwartz (eds.), *Well-being. The foundations of hedonic psychology* (pp. 3–25). New York: Russell Sage Foundation.

- Kay, A. C., Gaucher, D., Peach, J. M., Laurin, K., Friesen, J., Zanna, M. P. & Spencer, S. J. (2009). Inequality, discrimination, and the power of the status quo: Direct evidence for a motivation to see the way things are as the way they should be. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(3), 421–434.
- Kay, A. C., Jimenez, M. C. & Jost, J. T. (2003). Savanyú szőlő, édes citrom és a status quo megelőlegezett racionalizációja. In J. T. Jost, *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (pp. 198–228). Budapest: Osiris Kiadó.
- Kay, A. C. & Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5), 823–837.
- Kelemen, L., Szabó, Z. P., Mészáros, N. Z., László, J. & Forgas, J. P. (2014). Social cognition and democracy: The relationship between system justification, just world beliefs, authoritarianism, need for closure, and need for cognition in Hungary. *Journal of Social and Political Psychology*, 2(1), 197–219.
- Kende, J. & Kende, A. (2015) A politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiája. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (pp. 259–278). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kerlinger, F. N. (1984). *Liberalism and conservatism. The nature and structure of social attitudes*. Hillsdale: Erlbaum.
- Kertesi, G. (2005). *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kluckhohn, C. (1951). Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (Eds.), *Toward a general theory of action* (pp. 388–433). Cambridge: Harvard University Press.
- Kluegel, J., Csepeli, G., Kolosi, T., Örkény, A. & Neményi, M. (1995). Accounting for the rich and the poor: Existential justice in comparative perspective. In J. Kluegel, D. Mason & B. Wegener (Ed.), *Social justice and political change* (pp. 179–208). Berlin, New York: De Gruyter.
- Kopp, M. & Skrabski, Á. (1995). *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Kiadó.
- Kopp, M. & Skrabski, Á. (2008). Kik boldogok a mai magyar társadalomban? In M. Kopp (Ed.), *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban* (pp. 73–79). Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kornai, J. & Rose-Ackerman, S. (2005). *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a posztoszocialista átmenet időszakában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kornis, Gy. (1921). *Kulturpolitikánk irányelvei*. Budapest.
- Kovách, I. (2006). *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovách, I. (2011). *Eliték a válság korában. Magyarországi eliték, kisebbségi magyar eliték*. Budapest: MTA – Argumentum Kiadó.
- Kovács, J. & Pántya, J. (2012). A vesztes szerep mintázatai magyar történelmi események értékelésében. In J. Kovács & Á. Münnich (Eds.), *Nemzeti emlékezhelyek: attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák* (pp. 33–56). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Kovács, J. (2014). *Az igazságosság és a hatékonyság az interperszonális és a társadalmi kapcsolatok pszichológiájában. – Pszichológiai kutatások és módszerek 1.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács, J. (2020). *A viszonyosságon túl. Az igazságtalanságra adott proszociális válasz.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Körösényi, A. (Eds.) (2015). *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest: Osiris Kiadó– MTA TK.
- Körösényi, A., Illés, G. & Gyulai, A. (2020). *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Krekó, P. (2015). Közjogi forradalom és közjogi konzervativizmus Magyarországon: Közvélemény alkotmányról és szavazójogról. In Gy. Hunyady & M. Berkics (Eds.), *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (pp. 177–190). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Krekó, P. (2021). *Tömegparanoia 2.0. Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció.* Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Kruglanski, A. W. (2005). *A zárt gondolkodás pszichológiája.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kugler, M., Jost, J. T. & Noorbaloochi, S. (2014). Another look at moral foundations theory: Do authoritarianism and social dominance orientation explain liberal-conservative differences in “moral” intuitions? *Social Justice Research*, 27(4), 413–431.
- Laclau, E. (2011). *A populista ész.* Budapest: Noran Libro.
- Lane, R. E. (2000). *The loss of happiness in market democracies.* New Haven: Yale University Press.
- Langer, M., Vasilopoulos, P., McAvay, H. & Jost, J. T. (2020). System justification in France: liberté, égalité, fraternité. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34(7), 185–191.
- László, J. (2014). *Historical tales and national identity: An introduction to narrative social psychology.* London: Routledge.
- Laurin, K.; Kay, A. C., Proudfoot, D. & Fitzsimons, G. J. (2013). Response to restrictive policies: Reconciling system justification and psychological reactance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 122(2), 152–162.
- Lavine, H. (2004) Attitude ambivalence in realm of politics. In G. Haddock & G. R. Maio (Eds.), *Contemporary perspectives on the psychology of attitudes* (pp. 93–120). Hove: Psychology Press.
- Le Bon, G. (1895/1913). *A tömegek lélektana.* Budapest: Franklin.
- Le Cheminant, W. & Parrish, J. M. (Eds.) (2011). *Manipulating democracy. Democratic theory, political psychology, and mass media.* New York: Routledge.
- Lengyel, L. (2014). *A szabadság melankóliája.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Lerner, M. J. (1980). *The belief in a just world: A fundamental delusion.* New York: Plenum Press.
- Levitin, T. (1968). Values. In J. P. Robinson & P. R. Shaver (Eds.), *Measures of social psychological attitudes* (pp. 405–501). Ann Arbor: University of Michigan Press, Survey Research Center, Institute for Social Research.
- Levitsky, S. & Zibblatt, D. (2018). *A demokráciák halála.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Lewin, K. (1975). *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből.* Mérei Ferenc és Szakács Ferenc válogatása. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Lewin, K. (1986). „Everything within me rebels”: A letter from Kurt Lewin to Wolfgang Köhler, 1933. *Journal of Social Issues*, 48(2), 15–29.

- Lippmann, W. (1989). *A közjó filozófiája*. Budapest: Bagolyvár Könyvkiadó.
- Lönnqvist, J. E., Szabó, Z. P. & Kelemen, L. (2019). Rigidity of the far-right? Motivated social cognition in a nationally representative sample of Hungarians on the eve of the far-right breakthrough in the 2010 elections. *International Journal of Psychology*, 54(3), 292–296.
- Lukacs, J. (2008). *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Luttig, M. (2013). The structure of inequality and Americans' attitudes toward redistribution. *Public Opinion Quarterly*, 77(3), 811–821.
- Magyar, B. (2015). *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Noran Libro.
- Major, B. & Townsend, S. S. M. (2010). Psychological implications of attitudes and beliefs about status inequality. In J. P. Forgas, J. Cooper & W. D. Crano (Eds.), *The psychology of attitudes and attitude changes. (The Sydney Symposium of Social Psychology, Vol. 12)* (pp. 249–262). New York: Psychology Press.
- Mandisodza, A. N., Jost, J. T. & Unzufta, M. M. (2006). „Tall poppies” and „American Dreams”. Reaction to rich and poor in Australia and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(6), 659–668.
- Márai, S. (1945/1990). *Napló 1943–1944*. Budapest: Akadémiai/Helikon.
- Márai, S. (1972/1991). *Föld, föld!* Budapest: Akadémiai/Helikon.
- Márai, S. (1991/1992). *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Budapest: Vörösváry.
- Marcuse, H. (1964/1990). *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Massey, D. S. & Denton, N. A. (1993). *American apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press.
- Massey, D. S. (2007). *Categorically unequal: The american stratification system*. Russell Sage Foundation.
- McCall, L. (2013). *The undeserving rich. American beliefs about inequality, opportunity, and redistribution*. New York: Cambridge University Press.
- McFarland, S. & Hornsby, W. (2015). An analysis of five measures of global human identification. *European Journal of Social Psychology*, 45(7), 806–817.
- McGarty, C., Thomas, E., Lala, G., Smith, L. & Bliuc, A. (2014). New technologies, new identities, and the growth of mass opposition in the arab spring. *Political Psychology*, 35(6), 725–740.
- McGuire, W. J. (1969). The nature of attitudes and attitude change. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.) *The handbook of social psychology*. (2nd ed., III.) New York: Addison-Wesley.
- McGuire, W. J. (1989). The structure of individual attitudes and attitude systems. In A. R. Pratkanis, S. J. Breckler & A. G. Greenwald (Eds.), *Attitude structure and function* (pp. 37–69). Hillsdale: Erlbaum.
- McGuire, W. J. (1998). A pol-pszí kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza. In Gy. Hunyady (Ed.), *Történeti és politikai pszichológia* (pp. 2–17). Budapest: Osiris Kiadó.
- Merton, R. K. (2002). Társadalmi struktúra és anómia. In Merton, R. K., *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* (pp. 213–243). Budapest: Osiris Kiadó.
- Miron, A. M., Warner, R. H. & Branscombe, N. R. (2011). Accounting for group differences in appraisals of social inequality: differential injustice standards. *The British Journal of Social Psychology*, 50(2), 342–353.
- Mitchell, G., Tetlock, P. E., Mellers, B. A. & Ordóñez, L. D. (1993). Judgments of social justice: Compromises between equality and efficiency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 629–639.

- Moór, Gy. (1945). A demokrácia örvényei. In F. Erdei et al., *Demokrácia* (pp. 96–109). Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda.
- Moore, B. Jr. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy*. Boston: Baecon Press.
- Morris, C. V. (1956). *Varieties of human values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morris, M. & Williamson, J. B. (1982). Stereotypes and social class: A focus on poverty. In A. G. Miller (Ed.), *In the eye of the beholder: Contemporary issues in stereotyping* (pp. 411–465). New York: Praeger.
- Mosca, G. (1939). *The ruling class*. New York: McGraw-Hill.
- Moscovici, S. (1985). *The age of crowd: A historical treatise on mass psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Moskowitz, G. B., & Grant, H. (Eds.), (2009). *The psychology of goals*. Guilford Press.
- Murphy, G. & Likert, R. (1938). *Public opinion and the individual: A psychological study of student attitudes on public questions, with a retest five years later*. Russel and Russel, New York.
- Müller, W. (1995). Social structure, perception and evaluation of social inequality and party preferences. In D. Krebs & P. Schmidt (Eds.), *New directions in attitude measurement* (pp. 94–117). Berlin: de Gruyter.
- Münnich, Á. (1995). Satisfaction in Debrecen, Hungary. In W. E. Saris, R. Veenhoven, A. C. Scherpenzeel & B. Bunting (Eds.), *A Comparative study of satisfaction with life in Europe* (pp. 195–200). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Németh, L. (1943). *Előadás. Szárszó: Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás és megbeszéléssorozata* (pp. 41–54). Budapest: Magyar Élet.
- Newby-Clark, I. R., McGregor, I. & Zanna, M. P. (2008). Thinking and caring about cognitive inconsistency: When and for whom does attitudinal ambivalence feel uncomfortable? In R. H. Fazio & R. E. Petty (Eds.), *Attitudes. Their structure, function, and consequences* (pp. 199–214). New York: Psychology Press.
- Newton, K. & Montero, J. R. (2007). Patterns of political and social participation in Europe. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, R & G. Eva (Eds.), *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey* (pp. 205–238). Los Angeles: Sage.
- Oishi, S. (2012). *The psychological wealth of nations. Do happy people make a happy society?* New York: Wiley-Blackwell.
- Oldmeadow, J. & Fiske, S. T. (2007). System-justifying ideologies moderate status = competence stereotypes: roles for belief in a just world and social dominance orientation. *European Journal of Social Psychology*, 37(6), 1135–1148.
- Osborne, D., Jost, J. T., Becker, J. C., Badaan, V., & Sibley, C. G. (2019). Protesting to challenge or defend the system? A system justification perspective on collective action. *European Journal of Social Psychology*, 49(2), 244–269.
- Oskamp, S. & Schultz, P. W. (2005). *Attitudes and opinions*. Mahwah: Erlbaum. (3rd ed.)
- Owuamalam, C. K., Rubin, M. & Spears, R. (2018). Addressing evidential and theoretical inconsistencies in system-justification theory with a social identity model of system attitudes. *Current Directions in Psychological Science*, 27(2), 91–96.
- Örkény, A. & Székelyi, M. (2011). *Az igazságosság labirintusában. Társadalmi méltányosság és igazságosság a 21. század Magyarországnán*. Budapest: Sík Kiadó.

- Örkény, A. (1997). *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Page, B. I. (2007). Book review: America against the world: How we are different and why we are disliked by Andrew Kohut and Bruce Stokes. *Public Opinion Quarterly*, 71(4), 699–701.
- Pareto, V. (1966). *Sociological writings*. New York: Praeger.
- Pataki, F. (1998). *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Petty, R. E. & Brinol, P. (2008). Implicit ambivalence: A meta-cognitive approach. In R. E. Petty, R. H. Fazio & P. Brinol (Eds.), *Attitudes. Insights from the new implicit measures* (pp. 119–161). New York: Psychology Press.
- Phares, E. J. (1978). Locus of control. In H. London & J. E. Jr. Exner (Eds.), *Dimensions of personality* (pp. 263–304). New York: Wiley.
- Piketty, T. (2015). *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Reese, G., Berthold, A. & Steffens, M. C. (2012). We are the world-And they are not: Prototypicality for the world community, legitimacy, and responses to global inequality. *Political Psychology*, 33(5), 683–700.
- Riesman, D. (1961/1983). *A magányos tömeg*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Rodríguez-Bailón R., Moya M. & Yzerbyt V. (2000). Why do superiors attend to negative stereotypic information about their subordinates? Effects of power legitimacy on social perception. *European Journal of Social Psychology*, 30(5), 651–671.
- Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes and values*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free Press.
- Romsics, I. (2018). A magyarországi rendszerváltás okai. *Magyar Tudomány*, 179(3), 424–434.
- Runciman, D. (2013). *The confidence trap. A history of democracy in crisis from World War I to the present*. Princeton: Princeton University Press.
- Russel, A. M. & Fiske, S. T. (2010). Power and social perception. In A. Guinote C T. K. Vescio (Eds.), *The social psychology of power* (pp. 231–250). New York: The Guilford Press.
- Sartori, G. (1999). *Demokrácia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Schmitt, M. T., Branscombe, N. R. & Kappen, D. M. (2003). Attitudes toward group-based inequality: social dominance or social identity? *The British Journal of Social Psychology*, 42(2), 161–186.
- Schoel, C., Bluemke, M., Mueller, P. & Stahlberg, D. (2011). When autocratic leaders become an option-uncertainty and self-esteem predict implicit leadership preferences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(3), 521–540.
- Schwarz, N., Wanke, M. & Bless, H. (1998). A változások szubjektív felmérése és értékelése: néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In Gy. Hunyady (Ed.): *Történeti és politikai pszichológia* (pp. 281–305). Budapest: Osiris Kiadó.
- Schwarz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25 (pp. 1–65). Academic Press.
- Schwarz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19–45.
- Schwarz, S. H. (1996). Value priorities & Behavior: Applying a theory of integrated value systems. In C. Seligman, J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds.), *The Ontario symposium: Vol. 8. The psychology of values* (pp. 1–24). Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

- Schwarz, S. H. (2007) Value orientations: Measurement, antecedents, and consequences across nations. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, R & G. Eva (Eds.), *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey* (pp. 169–204). Los Angeles: Sage.
- Scitovsky, T. (1990). *Az örömtelen gazdaság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Scott, W. A., Osgood, D. W. & Peterson, C. (1979). *Cognitive structure theory and measurement of individual differences*. New York: Wiley.
- Seligman, C., Olson, J. M. & Zanna, M. P. (Eds.) (1996). *The Ontario symposium: Vol. 8. The psychology of values*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Shapiro, R. Y. (2011). Public opinion and american democracy. *Public Opinion Quarterly*, 75(5), 982–1017.
- Shaw, G. M. & Gaffey, L. (2012). American public opinion on economic inequality, taxes, and mobility: 1990–2011. *Public Opinion Quarterly*, 76(3), 576–596.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (2005). *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Slomczynski, K. M. & Shabad, G. (1998). Can support for democracy and the market be learned in school? A natural experiment in post-communist Poland. *Political Psychology*, 19(4), 749–779.
- Snyder, T. (2017). *A zsarnokságról. Húszeck a huszadik századból*. Budapest: 21. század Kiadó.
- Snyder, T. (2019). *A szabadság felszámolása*. Budapest: 21. század Kiadó.
- Spranger, E. (1928). *Types of men. The psychology and ethics of personality*. Niemeyer.
- Staerklé, C., Falomir–Pichastor, J. M., Pereira, A., Berent, J. & Butera, F. (2015). Global value perceptions: The legitimising functions of western representations of democracy. *European Journal of Social Psychology*, 45(7), 896–906.
- Stapel, D. A. & Blanton, H. (Eds.) (2007). *Social comparison theories*. New York: Psychology Press.
- Sterling, J. L., Jost, J. T. & Hardin, C. D. (2019). Liberal and conservative representations of the good society: A (social) structural topic modeling approach. *SAGE Open*, 9(2), 1–13.
- Strupp-Levitsky M., Noorbaloochi S., Shipley A. & Jost J. T. (2020). Moral “foundations” as the product of motivated social cognition: Empathy and other psychological underpinnings of ideological divergence in “individualizing” and “binding” concerns. *PLOS ONE*, 15(11): e0241144.
- Suls, J. M. & Miller, R. L. (Eds.), (1977). *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives*. Hemisphere.
- Surowiecki, J. (2007). *A tömegek bölcsessége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szalai, E. (2001). *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szelényi, I. (2019). *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról*. Budapest: Corvina.
- Szilágyi, Á. (2010). *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*. Budapest: Irodalom.
- Tamás, G. M. (2021). Ellenforradalom az ellenforradalom ellen. In G. M. Tamás, *Antitézis* (pp. 201–229). Budapest: Pesti Kalligram.
- Tan, X., Liu, L., Huang, Z. & Zheng, W. (2017). Working for the hierarchical system: The role of meritocratic ideology in the endorsement of corruption. *Political Psychology*, 38(3), 469–479.
- Thomas, E., Smith, L. G. E., McGarty, C., Reese, G. & Kende, A. (2019). When and how social movements mobilize action within and across nations to promote solidarity with refugees. *European Journal of Social Psychology*, 49(2), 213–229.

- Thompson, M., Zanna, M. P. & Griffin, D.W. (1995). Let's not be indifferent about (attitudinal) ambivalence, In R. E. Petty & J. A. Krosnick (Eds.), *Attitude strength, antecedents and consequences* (pp. 361–386). Mahwah: Erlbaum.
- Toch, H. (1966). *The social psychology of social movements*. London: Routledge.
- Tölgyessy, P. (1999). *Elégedetlenségek egyensúlya. Válogatott írások*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Tölgyessy, P. (2017). Kompország reményei. In Jakab A. & Urbán L. (Eds), *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon* (pp. 9–36). Budapest: Osiris Kiadó.
- Tömpe I. (2015). *Az elitek árulása*. Budapest: Noran Libro.
- Triandis, H. C. (1972). *The analysis of subjective culture*. Wiley-Interscience.
- Triandis, H. C., Bontempo, R., Betancourt, H., Bond, M., Leung, K., Brenes, A., Georgas, J., Hui, C. H., Marin, G., Setiadi, B., Sinha, J. B. P., Verma, J., Spangenberg, J., Touzard, H. & Montmollin, G. (1986). The measurement of the etic aspects of individualism and collectivism across cultures. *Australian Journal of Psychology*, 38(3), 257–267.
- Tyler, T. R. & Smith, H. J. (1998). Social justice and social movements. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology. II.* (pp. 595–629). Boston: McGraw-Hill.
- van der Pligt, J. & Eiser, J. R. (1984). Dimensional salience, judgment, and attitudes. In J. R. Eiser (Ed.), *Attitudinal judgment* (pp. 161–178). New York: Springer.
- van Zomeren, M., Postmes, T. & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: a quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504–535.
- Varga, K. (2003). *Értékek fénykörében. 40 év értékutató és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Váriné Szilágyi, I. (2003). Az értékek egyetemes és kultúrspecifikus természetéről. In I. Váriné Szilágyi (Ed.), *Értékek az életben és a retorikában* (pp. 7–24). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Veenhoven, R. (1988). The utility of happiness. *Social Indicators Research*, 20(4), 333–354.
- Veenhoven, R. (1993). *Happiness in nations. Subjective appreciation of life in 56 nations 1946–1992*. (Updated electronic version in World Database of Happiness). Rotterdam: RISBO Erasmus University.
- Veenhoven, R. (2010). Life is getting better: Societal evolution and fit with human nature. *Social Indicators Research*, 97(1), 105–122.
- Vorauer, J. D., Main, K. J. & O'Connell, G. B. (1998). How do individuals expect to be viewed by members of lower status groups? Content and implications of meta-stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(4), 917–937.
- Wang, F. & Sun, X. (2016). Absolute power leads to absolute corruption? Impact of power on corruption depending on the concepts of power one holds. *European Journal of Social Psychology*, 46(1), 77–89.
- Warr, P. B., Schroeder, H. M. & Blackman, S. (1969). The Structure of Political Judgement. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 8(1), 32–43.
- Wojciszke, B. & Mikiewicz, A. (2012). *Delegitimization of material wealth*. Unpublished manuscript.
- Zmerli, S. & Newton, K. (2008). Social trust and attitudes toward democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72(4), 706–724.

SYSTEM JUSTIFICATION VERSUS CRITICISM: THE SHIFTING PUBLIC MIND IN HUNGARY, 2010–2013

AN OVERVIEW

The history of social psychology marked a major milestone in the early 1990s, when researchers' attention turned toward the macrostructural dynamism of societies, and thus toward the need to examine the significance of motivated social cognition in shaping social relationships. Preeminent analysts of the content of social stereotypes, such as Susan Fiske, explored the role of social stereotyping in social relations. Jim Sidanius embarked on an analysis of the mechanism of social dominance, particularly in terms of the tools and techniques of preserving and buttressing power. John Jost elaborated a comprehensive theory of how subjugated groups of society become active agents of the system, finding ways to justify for themselves and others an order of things adverse to their own interests. These momentous professional developments were underpinned by the friction and conflict between two concurrently emerging global phenomena: on the one hand, the gaining ground of the enlightened awareness of equality and the political democracy founded on this awareness by the end of the 20th century and, on the other hand, the unprecedented concentration of income and capital wealth to the detriment of various social groups including the middle class, which unfolded to its full potential following the collapse of the Soviet empire.

The social-historical context: The political regime in Hungary, 2010-2013

East Central Europe, in its own peripheral position, has been both an active participant in and at the receiving end of these processes of great consequence for world history, albeit with a few distinctive features of its own. For decades after World War II, the region had subsisted under conditions of a feigned egalitarianism imposed by communism, but no sooner had the Soviet empire been dissolved, it assumed the forms of democracy and set about building a market economy, without appreciable capital backing, though under the powerful influence of hectic government politics.

The Kádár régime was not disrupted or shaken off by popular grudge or disobedience. In fact, the sense of social security, the climbing of living standards (to levels in excess of what should have been justified by an underperforming economy at the mercy of external conditions), the

gradual broadening of citizens' elbow room in undertaking business enterprise, the appreciable improvement of intellectual openness and diversity all produced a massive capital of confidence in the system, side by side with, and despite of, its harsh restriction of political freedom. However, the radical transformation of the global political force field, the unraveling of the Soviet empire, the allure of western living standards and individual liberty, and diverse interests undermining the economic-political elite all conspired to hasten the ultimate disintegration of an aging system.

The democratic turn resulted in widespread existential uncertainty, the hopeless sinking of large masses of society, and the vexing rise of narrow groups. None of these problems were addressed reassuringly in the mid-term by the new-found freedom of the individual, the catching up of consumer choice with western standards, or by the taking shape of a middle class capable of standing the heat of a new market economy. Thus the democratic elections led to a lively dynamic in the periodic handover of power. A dichotomy gave rise to racy coalitions and compromises between the continually torn and self-fragmenting socialists and the doctrinaire champions of western liberalism on one side, while on the other side of the divide the greedy radicals aiming for an elite swap annexed groups of nationalists bent on rekindling the by then obscure memories of the nation's past, and borrowed from them ideologies packaged as conservative. Following the initial fits and starts of coalition forging, the two major political factions assumed solid outlines and continued to vie with each other with varying degrees of success. This political power game had far-reaching consequences for the articulation of social structures, with the populous clientele of either side rising and falling with the alternating administrations, particularly given the inflated state apparatus and its massive influence on the already slim economy of such a small country. The waves of succession crested when the Fidesz (Federation of Young Democrats – Hungarian Civic Alliance) was reluctant to resign itself to having lost the general elections in 2002. Subsequently, it evolved from a generation-based political party into a social movement organized around the single-leader principle. Its second election loss in 2006 ushered in a period of further radicalization. By taking demonstrative action, the Fidesz managed to exploit the internal legitimacy crisis of the left-wing government, and later the global economic crisis of 2008, to reap a landslide victory over its shattered opponent in 2010.

The victory marked the beginning of a new era defined by the purposeful (while obviously self-reinforcing) building of a system that would cement the unassailable power of the new beneficiaries with a total reach across society. It was thus amidst a crumbled social and political environment and with a decisive majority in Parliament, that the ship of state was taken over by a group of representatives now with closed ideological ranks, and with a leader at the helm who rose head and shoulders over his peers in political stature. Already in 2009, attending the picnic of the political in-crowd in the village of Kötöcs, Viktor Orbán had clearly formulated the trajectory of his ambitions. *“We are witnessing the birth of a central force field, owing to the boom on the political right on the one hand, and to the consolidation of our own ranks on the other hand.”* *“[...] There is a realistic chance for the Hungarian politics of the next 15 to 20 years not to be defined by a bipolar force field, which entails endless debates about values, divides people, and generates petty and superfluous consequences for society. What is emerging instead is a large ruling party, a great central political force field, which will be capable of formulating national issues, while not arguing them in constant debate but advocating them in a self-evident manner...”*

Without going into the details here, it is enough to point out some of the most striking attributes of the system emerging after 2010, namely the hitherto unheard-of interweaving of political and economic power, the sky-rocketing rise of a narrow group of individuals, and the push to enable hegemony in the guise of democracy. Even though one could hardly talk about capital earned by work or at least won by sheer luck in a postcommunist country dominated by standard-issue petit bourgeois citizens, the clever tricks of expropriating assets by political means certainly served as handy tools for the primitive accumulation of capital—an enterprise never famous for its moral qualms or humanitarianism in the first place. This enterprise demanded the elimination of the ghost of the welfare state that had been haunting the region since the Iron Curtain came down. It also took the resolve to separate potentially profitable sectors from “loss-producing” ones, and to etch this distinction firmly within the structure of the state administration. Of course, the systemic erosion of the latter sectors had to be accompanied by the willingness to assume the moral odium for putting the squeeze on, casting down, and crippling the needy, the helpless, the underdogs of society. The political project relied on securing social support by two distinct if mutually rather compatible means: first, by guaranteeing the privileged financial status of individuals, groups, and classes of society tied up in political and economic dependence and, second, by legitimating the prevailing hierarchy by ideological contrivances mostly sourced from the rag and bone shop of history. This mentality has also benefited from the situation of the world at large, specifically in the United States, the leader and the example to emulate in the polarization of society, which by the end of the first decade had come to face the deepening crisis of Anglo-Saxon democracy, projecting that crisis onto its Atlantic relations; in a European Union barely held together by the hamstring of bureaucracy; and finally in the oriental powers seeking their new niche in a new world order.

The main question: system justification versus criticism

The present research project proposes to explore the ways in which society relates to this hierarchical system that sprouted in 2010 and has been undergoing a process of consolidation ever since. In other words, the question I attempt to answer is whether Hungarians in general, like people elsewhere in the world, remain content with justifying the current system for themselves and others, or they choose to level a powerful criticism against it, learning, as it were, from the lessons of the vicissitudes they have suffered through history.

My answer, ultimately, is that this question cannot, indeed should not, be answered plainly. Instead of a simple answer to such a Yes/No question, what we find is a coexistence of the desire to justify the system with the conscience to censure it—a *duality of two opposed tendencies* in diverse combinations characterizing the ambivalent attitudes of Hungarian society today. I will go a step further and suggest that the dominance of criticism over acceptance may be a symptom of an extreme social and historic predicament, but it is also possible that this double bind, this ambivalence, is but a recurring trait of how we assess this most complex of things to which we must relate.

In order to provide a well-founded answer to the aforementioned question, the research involved the collection of what we called *System Attitude Scale* with 38 items developed in-house, using four representative, nationwide samples from 2010 to 2013. Naturally, the scale included both positive and negative evaluations of groups on the apex and periphery of society, and in connection with the “deservedness” of these niches of high and low status. Respondents were prompted for their opinion about the fairness of economic and political competition, ultimately about whether the system was effective and morally sound enough to serve the public good. (The scale had been previously tested on four different occasions in the first decade of the century, with similar parameters. These early trials not only gave us useful experience with methodology but provided us with a frame of reference for evaluating the findings of the present research.) Through measurement based on the cluster analysis of the survey items (*Fig. II.6, II.16, II. 26, II 36*) we proceeded to classify respondents into cluster analytic groups, with each new round of data “regenerating” four types, each with a distinctive profile along the scale of justifying or criticizing the system (*Fig. II 8-9, II.18-19, II.28-29, II.38-39*). The scale remained stable in operation, and also in terms of typology, of course allowing for significant annual discrepancies in group size and attitude profile. This section of the research involved, in harmony with the three standard attitude components, the iterative survey of prevalent sentiments in society (the sense of social well-being), the level of consciousness in ambitions and situation assessment (value awareness), and the readiness to take action to improve political conditions and social well-being (concept of democracy). These investigations, relying on methods developed in-house, proved effective in exposing the context of attitudes toward the system, along with the distinctive features of each type of attitude in terms of its emotional, cognitive, and behavioral -proactive aspects.

The research results revealed 1) whether during the given four-year term of government, attitudes toward the system were ambivalent, and if they were, whether the positive or negative evaluations took precedence; 2) the kind of expectations the government assuming power in 2010 had to face, and its degree of success in meeting them; 3) how the perceptions of the system shifted through the four years under review; 4) the ways in which tendencies to justify the régime intertwine with those to censure it, and in what specific combinations.

1) THE SYSTEM CRITICISM PREVAILING

The dominant component of the attitude to the system between 2010 and 2013 was a consistently negative and critical one. The items of our scale stating a negative assessment regularly invited more agreement, both in their totality and in their sets grouped by specific indices (System Criticism as RK on the RKa and RKb subscales), than the totality and index-represented groups of items suggesting the opposite view (System Justification as RI on the RIa and RIb subscales) (*Fig. II.7, II.17, II.27, II.37*). However these latter items failed to get universally rejecting responses, with the average response measured on a scale of 1 to 7 sometimes exceeding the neutral value of 4. The marked concurrence with negative aspects and the very mild (if any) support of positive ones accurately convey the ambivalence of how people relate to the system.

As we will show when it comes to discussing shifts in the perception of the system later on, the respondents’ attitudes may not have been entirely consistent, but the movement of attitude

components reflected the logic of the evaluation rather faithfully. Whenever criticism came to the fore, support for the system would drop, and vice versa. In the section explaining the types of system attitudes we will come back to our observation that emphatically distinct groups can be identified based on the consistency/inconsistency of the criticism/justification pair, and that these same groups can be perceived in the annual sections of the analysis, with a few, clearly definable exceptions. The existence and occurrence frequency of these groups go a long way to explain how the coherent data, obtained from representative nationwide samples and by and large revealing opinions disapproving of the régime, can still be reconciled with the solid one-third support of the system among the citizens.

In exploring people's attitudes to the system, we discovered an unambiguous and consistent correlation between the negative/positive reception and the respondent's vision of the future: System critical attitudes go hand in hand with pessimism, while those justifying the régime are accompanied by optimism (*Fig.II.1*). This is in harmony with the observation that the Hungarian public mind, mostly critical of the current system as we have seen, is combined with an oppressive, dark vision of the future. In short—and the culture-specific nature of this is readily surmised, if in need of confirmation—the scathing criticism of the prevailing system is not here complemented or juxtaposed by expectations of a bright future, promised by a quasi-revolutionary optimism. (The reverse of this scenario was discussed formerly under the concept of temporal perspective by Kurt Lewin, underlining the uplifting influence of hopeful prospects upon public morale.)

This overall analysis of attitudes toward the system, with its ancillary surveys of social well-being, value targets, and notions of democracy, can be a very useful tool for a social-psychological description of how the current Hungarian system took shape and how it has been received by the citizens.

2) THE POLITICAL TURN OF 2010: BACKGROUND AND CONSEQUENCES IN ATTITUDES

In 2010 everybody knew that a sharp political turn was coming. The left had crumbled away behind its ceaselessly beset expert cabinet despite the latter's success in managing the financial crisis; the smaller parties on the center right had been eroded by the advances made by the Fidesz. (The Jobbik on the far right, for all its signs of vitality, had been isolated owing to its radicalism.) In the absence of real choice, the elections that followed were not elections in the proper sense of the term so much as a *takeover of power against a democratic backdrop*. The Fidesz, after dancing on the borderline of legitimacy (to put it mildly) in its nagging assaults on the government from the trenches of the opposition, became the sole feasible candidate. The recognition of this fact and the mental support for the party within the meaning of justification can be discerned clearly from the *mass perception of the relationship between the Fidesz and the values of society* (*Fig.IV.1*) Everyone demanded order to be restored to the hectic public sphere, and the strong government required for the task could not be expected from any entity other than the Fidesz (which incidentally and admittedly had fomented these very hectic conditions in the first place in an attempt to reclaim power). The complexity of the situation is illustrated poignantly by the fact that the public mind (at least that of the majority) did not entertain illusions about the prospects after the handover, about the degree of change, if any, that the Fidesz rule would bring to the governmental attitudes that

had prevailed, about its ability to address the pressing problems that society had endured since the fall of communism. If what people expected of the Fidesz—and such a vision of the future was indeed not remote from public thinking—was that the party’s mentality would define the basic character of politics until as late as the 2050s, this had nothing to do with the optimism of loyal party followers but constituted instead a symptom of the gloom that had made deep inroads in the Hungarian public mind.

As I have previously mentioned, the values affirmed and pursued by the Fidesz as perceived in the public mind suggest, on the one hand, that the victors will always be highly appraised as repositories of desirable values. On the other hand, it also shows that the Fidesz (much akin to the outgoing MSZP) is seen as an authoritarian political formation capable of imposing order, one that is dynamic, innovative, yet oblivious to distressing social problems and hardly the champion of social equality and equity. To put it differently, *the virtually sole choice on offer at the elections was considered by large masses of Hungarian society to be fit for bringing order to the prevailing unstable conditions in politics, even as few expected it to provide humane solutions for the most agonizing personal and social problems.* One way to characterize 2010—and there were and will be some who do so—is to say that it brought joyful relief to society at large, that it constituted a profound political turn expressing the sentiments and crystallized intentions of the majority, which successfully instated the social program of rolling out a bourgeois system, the collective experience of a nation standing up on its feet, and a sort of spiritual renaissance embodied in the return to the pure wellspring of Christianity. However, the data we surveyed and published suggest otherwise. The portion of society probed by the poll *offered a bleak and unmistakable indication of a sense of bitterness, vulnerability, and hopelessness, and would seek the solution (for now in vain) in a program of establishing social security.* Turning from public feelings of well-being or otherwise and the targeted values, let us now look at the arsenal of tools being used in public affairs. Hungarian society thought it essentially understood and was willing to follow the democratic principles promised and legally enshrined following the fall of communism, but in the ambivalent, broad framework of this understanding not only did it *never rule out the possibility of the concentration of power* but it largely preferred it to splintered disarray (Fig.V.2). Our data do not lend themselves to a reading that would suggest that the lofty buzzwords of the ideology propagated by the Fidesz really aimed at and hit a spot in the deeper strata of social consciousness. The polarization of society, which must be seen as the quintessence or offshoot of capitalism, did not do much to win enthusiasm for the bourgeois system. (What it did by contrast, as corroborated by our survey, was to stimulate nostalgia for Kádár-era communism, even though that régime in its myopic, ashen, and sclerotic terminal state did less to deserve or justify such nostalgia than many seem to believe in hindsight.) As we have found, the glory of the country’s historic past (marred by the disgrace of the Horthy era, a Austro-Hungarian Monarchy copycat already anachronistic in its day and guilty of promoting belligerence and inflicting immense moral anguish on society) in itself did not give rise to the rearing of nationalistic sentiments in the context of the European Union. At best, such sentiments had been foreshadowed vaguely by scattered traces of an aversion to aliens and fleeting patronizing stereotypes the public may have perceived with hurt as coming from the more powerful nations, but their true source can never be confidently identified in these vague potential symptoms. Nor did the spontaneous testimonies provided by the respondents offer so much as a hint as to the revival of religious faith. Again at best, the respondents tell us, prompted by the survey

questions and with compact uniformity across the spectrum, that religion is for them personally the last on the list of dozen values offered to choose from, and that they assume the same to be true for society on the whole, specifically about its prevailing practices and, at the risk of sweeping generalization, about the public mind as such. Moreover, they do not see religious faith as occupying an authentically and meaningfully high priority in the value profile of the ruling government, just as it does not feature prominently in their projection of what Hungarian society will look like in the future. For all the two-third majority of the Fidesz in Parliament (a legally constructed count anyway) Hungarian society in 2010 or after could not be regarded as uniform, much less as a mass of people under the spell of some unity. Instead, it was and remained divided, in every sense of the word. According to our systematic measurements and the interpretation of spontaneous utterances, voter behavior—invariably shaped by the paucity of the political palette to choose from, the manifold pressures of dependency, and a helpless drifting on the waves of uncertainty—implied a schizophrenic hodge-podge of attitudes including resigned acknowledgment of the government and the system erected by it, the desire to take advantage of the benefits it might offer, as well as aversions and reservations of principle or of a moral nature.

3) SHIFTING OF SYSTEM ATTITUDES IN THE FIRST YEARS OF THE REGIME

The four years under review that followed the general elections saw the new government take single-minded strides toward building a new system, from legal groundwork through the overhaul of the institutional system to the reshuffling of the management of assets owned by the state (as well as by certain private market entities which came to be encompassed within the state's ever expanding range of power) along with personnel changes *en masse* that guaranteed, accompanied, or followed these transformative endeavors. Capitalizing on its massive majority in Parliament and its rapidly increasing economic clout, the ruling party introduced changes which targeted the consolidation of the new power structure while eliciting reluctance and resistance from some of Hungarian society. The latter tendency is reflected by the annual breakdown of our empirical data from 2010 to 2012, which show that the sharp political turn *failed to lessen the general bitterness of society or its value ambitions opposed to those of the government. Discontent with the social status quo is on the rise while its justifications are losing conviction. Concurrently, faith in the principles of democracy and hope in its exercise are gathering strength (Fig II.1).* As a symptomatic side effect of this well-documented and broad-spectrum intellectual shift, we are witnessing a subsequent shake-out of the masses that voted for the Fidesz in 2010, with some of them clearly trying to forget which way they had cast the ballot. Although we conducted our attitude and opinion studies on representative samples, the social-demographic investigation of political divisions was not one of our stated goals. Yet on the basis of the data we do have, it seems safe to say that, at the very outset, the highly qualified university graduates and the youngest age group of the adult population showed affinity toward the new system and its avowed ideas. Over time, their enthusiasm became toned down, but those who remained committed to the Fidesz continued to account for more than one-third of respondents in each annual segment of the survey. During 2011 and 2012, the disapproval of the unfolding system—emotionally motivated and intellectually ripening—gathered enough momentum to rekindle hopes in the possibility of shaking that system in fair elections, certainly to the point of depriving it of its oppressive majority in Parliament. The restructured “deep state,” to apply a fashionable term of political science, resisted this shift tooth and nail, as if fighting for life, but these developments were dwarfed by the *spectacular*,

self-destructive fragmentation of the opposition. The MSZP proved incapable of integrating the opposition, *nota bene* of holding on to its own identity, as it had continued to suffer from reminiscences of the communist single-party state, the wounds of its about-face and self-denial, and the jadedness of two terms of governing that had ended in fiasco. The dissatisfaction with the achievements of the democratic turn had also enabled new, self-sufficient political formations, such as the far-right Jobbik party, which had risen to prominence on the platform of waging a relentless war on the domestic and foreign beneficiaries of privatization.

The chronology of the opposition's dissension goes a long way to explain *the material turn of consolidation in the Hungarian public mind* from 2012 to 2013, which was duly reflected in the data and details of attitude shifts, the changes we noted in the mental background of sentiments, ideas, and political ambitions. Even as we trace the halt documented by us to the resignation stemming from the absence of political alternatives, we must keep in mind two factors which exerted a far-reaching if indirect influence. One of them is the fact that the institutional system and various constellations of individual power reached a relative resting point after the disarray of transition. The other is the attainment of economic equilibrium amidst favorable conditions of foreign trade and the gradually receding crisis. Accompanying these processes, the social tension that had intensified in 2012 was relaxed by 2013, with all the emotional and intellectual trappings one would expect. However, relaxed as it may have been, the tension never really went away. The fundamental tone of system disapproval remained unchanged by the reshuffled conditions, along with the desire for values pointing beyond prevailing social practices toward the public good, and the unsatisfied demand for democracy.

4) THE RECURRING TYPES OF SYSTEM ATTITUDES

As we have suggested repeatedly, *the respondents' views on society show the predominance of considerations, judgments and assessments critical of the system over the cognitive-affective constructs serving to justify it.* This finding leads us to expect that group with a preponderance of system-justifying attitudes (group marked RI+ or RK-) *will be outnumbered by groups in which critical attitudes toward the system dominate, vanquishing views of justification in various combinations.* Indeed, our rigorously methodological cluster analysis revealed the reliable recurrence of three additional differentiated groups (In our schema RI means System Justification, RK means System Criticism, both can be + or -).

The one with the highest level of cognitive-affective consistency (the RK+RI- group) agrees with views critical of the system and rejects attempts to justify it in any form in an unambiguous, straightforward manner. The second group, marked by a less clear inherent consistency, concedes the condemnation of the system more enthusiastically than it embraces views justifying it, but these are internal boundaries in constant flux, with shifting power relations (RK+). The third group comes down strongly in favor of attitudes denouncing the system (this leaning is predominant in every aspect) but it also stands up quite firmly for those seeking to justify it. In other words, while largely critical of the system, this group holds positively inconsistent views of social order (RK+RI+). The existence and overall nature of these groups can thus be predicted reliably by logical deduction, although their specific shape, alterations, variations, and frequency of appearance will naturally be diversified in actual experience. Before discussing the trends of change in these groups, it is in order to attach a measure of professional

and historic commentary to them. In the research of political views and prevailing ideologies, an important—some noted authorities claim the single most decisive—factor to consider is the consistency of views under scrutiny. (This consistency can be measured by standards that are purely logical, based on historically evolved patterns, or using the affective core of the given attitude as a vantage point.) Indeed, it is a fastidious, normative and respectable position to say that if a set of views, whether affirmed individually, collectively, or on the social scale, is not consistent, it cannot be properly called a political view, much less an ideology. The position more open to experience—the one I prefer if I have to choose—says that *empirically filtered, reliably and broadly recurring clusters of views reveal factual conditions of awareness* that we must reckon with. None of the types we identified through the survey represents an opinion of unadulterated purity, with the RK+RI- being the only likely candidate for consistency. (I hasten to add that, in a different social and political system, with its own different set of views, where the tendency to justify the system is the predominant component of attitudes, one would predict the appearance and consolidation of the RK-RI+ type.) Of the types we identified, RI+ and respectively RK+ each mingle opposing views. The former plays a distinguished role insofar as it is characterized by a predominance of minority views seeking to justify the system, which makes it an antipode of the RK+RI- type clearly, if not in the literal sense of the word. By contrast, the mixed views in RK+ may be positive or negative of the system in various proportions. The only thing that is certain is that this type ultimately belongs to the mainstream of public opinion which remains critical of the system. In fact, it is *representative* of that mainstream in its own conformity. The position and role of the fourth type of RK+RI+ is peculiar but hardly negligible. In the midst of a predominantly system-critical public thinking in Hungary, the members of this set are the most vocal about justifying the system, more loudly than those in type RI+. While their views lack authenticity, they are obviously ready to serve the hierarchical system without reservations.

Voter preferences at the 2010 general elections—reflected here with varying degrees of success—do have a trend-like correlation with the system attitudes measured by us, at least on the level of statistical abstraction: obviously, the smallest proportion of Fidesz voters came from the RK+RI- group. However, all this tells us is that the victory of the Fidesz nationwide is reflected somewhat more subtly among the various attitude types. In other words, the correlation between how the majority voted and their attitudes as measured by our survey is a slack one, to put it mildly. On the other hand, we found orderly, clear, and marked differences among the types in the anticipated direction when we looked at the psychological trio of affect (socially generated emotions), cognition (value orientations), and behavioral intentions (actions related to democratic framework). Indeed, the way these types lean on the general trends in public opinion but differ from each other in identifiable specific variants thereof constitutes a genuine verification of our locally and temporally determined typology.

Again without going into details, it is possible to summarize the features of each group as gauged by the structured attitude survey in terms of the aforementioned three psychological spheres as follows:

The RI+ group is differentiated by its rejection of system denunciation; the RK+RI+ by its emphatic advocacy of system justification. Both distinctive features indicate the complementary character and role of each of these two groups. Both are juxtaposed to the consistent position

of the RK+RK- group in the group-wide comparison, whose members are the most vocal both about accepting system criticism and rejecting system justification. The consistent rejection of the views of the other side is a very remarkable feature, if only for lending such an ideologically etched character to the two outstanding groups of RI+ and RK+RI-. Rejection should not necessarily be equated with denial, although it certainly represents an extreme position within the overall variety of all the respondents, which fluctuates in unison.

The RI+ type over the four-year survey period defies the dominant views critical of the system and is in fact in the minority. At the same time, he is on the side of the given economic political arrangement because he can benefit from its underlying schemes of power. Generally speaking his stance to the system has stronger components of justification, but this party preference is not blatant, impassioned, or prone to chain him simply to the party or entity in power. Instead, he accepts the system itself as is, and experiences it to some extent as his own, as part his identity. Presumably, this will satisfy his needs of control and competence as well. He distances himself from the communist past and is very unlikely to vote for the MSZP. The group he represents includes the highest proportion of those who turned out in favor of the Fidesz at the elections. He is selective, insightful and to the point in defining the issues he is going to support and distinguish them from those indifferent to him. From 2010 to 2013, we noted a relatively large but of course not overwhelming proportion of college graduates and younger adults in this group. Their views are not cut from the same cloth, but they do create the impression of a purposeful and committed group.

Throughout the four years examined in this survey, members of the RK+RI+ group hold strikingly contradictory views. They could be described as having been successfully lured into the trap of a positive-versus-negative methodology: They do not have an opinion of their own, and the patent inconsistency of the views that they do have attests to a “hypo-ideological” state of awareness. Yet this is a rather populous group which crops up in every conceivable section of the data, and although the opinions of its members are evidently inconsistent, there is a measure of arguable consistency to their behavior and involvement. Especially striking are the vehemence of their assertions and their stress on themselves and their avowed values, even as the emotional charge, variety, and fluctuation of their responses indicate well their fears, concerns about the fate of the nation, proclivity to penal retribution, and embrace of biased discrimination. Their strong compulsion for conformity, field dependence, and respect for authority are evident in the self-abnegating way they relate to the ruling party, their support of attempts at centralizing power, and their unquestioned acquiescence to the government’s institutions and ambitions. As they do not follow logic and intellectual arguments and cannot distinguish relevance, they are defenseless against various influences of society and power; they are susceptible to symbols and desperate to find their own identity. In short, they are useful people for the enterprise of maintaining a hierarchical social structure. Even their criticism of the system as such is rooted in their need to conform, so they are always ready to join the critics of the system to take action against the prevailing trenches of power.

The typical member of the RK+RI- group is a man of principle whose stance—whether representing a smaller or larger number of the group—points like an arrow in the main direction characterizing its overall ambitions. He remains consistently critical of the system in varying situations and

over a variety of issues, certainly to the greatest degree compared to all the groups of respondents identified by the survey. This firmness of opinion is manifest in absolute terms as well, namely in the intensity with which he rejects or assents to survey items. He has the courage to take action against the principles of the system, along with its institutions and agents, to defy the pressures of power. He is frustrated, skeptical, sensitive, and disgruntled, moreover ready to project these feelings onto others around him. At the same time, he is capable of making essential distinctions between the themes of his firm opinions and is ideologically conscious, if not necessarily well-versed in law. The slight over-representation in this group of MSZP (and Jobbik) voters, mostly from the generation aged 50 to 60, as well as of qualified skilled workers, correlates well with the ties to the bygone communist system and the commitment to social democracy. Their control motivation is presumably strong in both personal and public affairs, their self-identity solid, and ambitions mature, even though they have turned pessimistic about the future owing to cultural traditions and under the pressure of the predicaments they have lived through.

The impressions outlined in the foregoing have been put together from the pieces of a puzzle that survey responses collected year by year represent. The annually reiterated questions on many essential themes invariably reconfirm earlier findings in the type groups discussed thus far (*Fig. II.45*) This cannot be said with the same requisite certainty for the RK+ group, which displayed a rather vague shape from the outset. In 2010 and 2011, this group in nearly every respect traced the attitudes of the RK+RI- group quite reliably, albeit with less solid, more blurry contours. In 2012, however, the relationship between the attitude types was disturbed. By then, the RK+ group, hitherto apparently conformist, had begun to radicalize toward embracing system criticism. Ironically, this same group in 2013 swung overboard to the other side, with a diminishing willingness to denounce the system, swelling in size to the point of rivaling in this area the R+ group that had gathered strength. As its critical attitude and sentiments fueling that criticism subside, the RK+ group retreats to a position of acquiescing to the status quo in terms of both values and the perception of democracy, withdrawing from the call to reform society (formerly a characteristic of the RI+ group) and assuming the face of skepticism and inactivity in public affairs.

The RK+ group shares the overall opinion of survey subjects, with balancing moderation. Over time, as situations change, this conformism of toeing the line of the masses, this field dependent mentality invariably modifies and sometimes significantly alters its position, if always stopping short of denying it altogether. As a result, its attitudes of disapproving the system are alternately amplified and attenuated as a function of external factors, but will always play a greater role in system evaluation. Many respondents are vocal about their vague opinions, and their large number dilutes the contours of the picture. They lack steadfastness of principle and any extraordinary ambition, and their identity is not bound to the prevailing order, but they will maintain the cautious distance that “little people” always keep from every system.

The changes over the four-year period investigated by the survey can be glimpsed from the broad scope of attitudes, as well as from the position, size, and profile of the groups, both individually and taken together. Their attitude-changes over time seem to support *the idea that we should not strive for creating “timeless” types but focus instead on the specifics of type structures* as these are

reshuffled in each new situation. For instance, the group profile traits—the criteria of belonging to one group or another—shifted significantly over the four years under review (as well as during the eight years by extension). Our analysis, performed on two levels across a number of chronological sections, helps us understand why and how system-critical attitudes fail to manifest themselves in actual political behavior in their stark reality. To wit: the number of truly consistent respondents who point-blank reject any justification of the prevailing system, in any group comparison and in all of its essential points, is not negligible but it still does not amount to one fourth in the total.

To stay with the theme of system justification, John Jost has bitterly predicted that, in the absence of any alternative social system, the critical zeal in Hungary will subside, and the spirit of conformity will displace social injustice from the sphere of public vision. That things are taking the direction professionally forecast (but personally hardly desired) by Jost is shown eloquently by the fact that, unlike the formerly predominant advocates of critical attitudes, the solid voter base of the current and increasingly radicalized system can now be identified not just among the immediate beneficiaries of that system but among those who truly form the most vulnerable, most disinherited, most hopeless groups of society.

As always, moving forward is a multi-choice option. The régime that has fiercely deepened social inequalities through the concentration of its economic and political power may remain stable for a while, but there is reasonable long-term hope (the one sustaining Jost, among others, as he continues to elaborate his critique of conservative systems) that social injustice will be curbed, confined, and eventually abolished in the name of a ceaselessly self-regenerating criticism of systems, to which the enlightened, independent-thinking, and sacrifice-ready citizen will invariably subscribe. It is undoubtedly instructive in this regard that, after more than ten years, the current ranks of régime supporters are being deserted by both intellectuals and members of the younger generations now entering the political arena. They will probably be seeking their place in the increasingly diversified camp of system opposition.

The story, then, is one of several possible denouements, but come what may, we will never reach the point where we could not, or would not, want to describe, scrutinize, and interpret the system attitudes underlying the outcome from the perspective of social psychology. It is our job, after all.